

મહાકવિકાલિદાસચિરચિતં

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્

: સંપાદકો :

પ્રિ. ડૉ. સી. જીલ શાસ્ત્રી
એમ. એ., પીએચ. ડી.
સહજનંદ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ

પ્રા. પી. મી. દવે
એમ. એ., બી. એડ.,
એચ. કે આર્ટ્સ કોલેજ

પ્રા. સુરેશ જ. દવે
એમ. એ., સા. શાસ્ત્રી
નવગુજરાત આર્ટ્સ કોલેજ
અમદાવાદ

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ
ફોન : ૩૮૬૬૨૯

પ્રકાશન અને મુદ્રક : અશ્વિનકુમાર બી. શાહ
મરસ્વતી પ્રેસલેટ ભંડાર, ૧૧૨ હાથીખાના, સતનગોળ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન : ૩૮૬૬૨૯
મુદ્રણસ્થાન : સરસ્વતી કંપોઝ, ખાનપુર, અમદાવાદ

પુરોવચન

મહાકવિએ ચતુર્થ અ કમા સખીઓ પાસે પૂછાવ્યું છે— ‘અય જન વસ્ય હસ્તે સ્મરિત ૧’ અને એનો ડાઈ સીધો ઉત્તર ન આપતા મહર્ષિ કહે છે ‘અલ રદિત્તા !’

વિશ્વભરમા આ દેશને ગૌરવભેર જીત્યું મસ્તક રાખવાનો અવકાશ અપાવનારો સ સ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય આજે જાણે એવો જ પ્રશ્ન પૂછી ગેહલા છે અને ઉત્તર પણ મેળવે છે લગભગ એવો જ ! અને તોય આ માટે કંઈક કરીએ, વિચારીએ, લખીએ એ ઉત્ક્રાંત દિશમા રહે છે અને એ રીતે અમિશાનશાકુન્તલમ્નો આ આવૃત્તિ આકાર લઈ રહી છે

છળે છળે યત્નમ્તામુવૈતિ તદેવ રૂપ રમણીયતાયા । શાકુન્તલ આવી રમણીય કૃતિ છે એમ સહુ સદ યીઓએ સ્વીકાર્યું છે અને એટલે પ્રત્યેક જમાનાએ, પ્રત્યેક નૃસિંહીએ શાકુન્તલમા નવીનતાના દર્શન કર્યા છે અમને પણ શાકુન્તલનો આસ્વાદ લેના જે દર્શન થયું તે અમે અર્ધરૂપે સમાજને ચતુરે ધરીએ છીએ. આ આવૃત્તિને પ્રગટ કરવા માટે અમને પ્રયાં મરસ્વતી પુસ્તક લ ડારના સ ચાત્ર શ્રી અશ્વિન શાહે સરસ્વતી પુસ્તક લ ડારના આઘ સ્થાપક પ ભૂરાલાલ શાહે આજીવન સ સ્કૃત પુસ્તકો પ્રગટ કરીને સ સ્કૃત વાચકોની ઝગમગ સમાજમા વડાવવાનું કાર્ય કર્યું છે તેમના અનુગામી ભાઈ શ્રી અશ્વિન શાહે પણ એ પરંપરા ચાલુ રાખી પતિ ભૂરાલાલનું સમુચિત તર્પણ કરવાનું લગીરથ મર્મ ખૂંદ ઉત્સાહપૂર્વક કરવા માડ્યું છે તેનું એક સુદન છે આ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનું આ પુસ્તક

વિશ્વવિદ્યાલયોના અગ્રણીય સખા તો આ મહાન કૃતિ નિયત થશે અને તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી બનશે જ, પણ આ વિશ્વરૂપી વિદ્યાલયમા વિચરતા આદિ કમિકને પણ શાકુન્તલ કવિતા તરીકે ‘Love at first sight’ની અનુભૂતિ કરાવે છે તે સૌને પણ આ કૃતિ ગમશે

સ પાલનમા પુરોગામી ગ્રનીર્પણોત્તુ સ ૧૫નું નવું સ્વીકારીએ છીએ અમને ગુરુજનો મિત્રો, મુગ્ધાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ બાદ્યક બંધા છે—તે સૌનો હૃદય આવાર માનીએ છીએ. આઈશ્રી અશ્વિન શાહ આ પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર જીવત ૧મે તેવી જીવના આપ વિગમોએ

અમ ૧૫

મહાશિવ ત્રિ ૨૦૩૫

૨૨—૧૮૭

"Wouldst thou the young year's
blossoms and the fruits of his decline,
And all by which the soul is charmed,
Enraptured feasted, fed,

"Wouldst thou the earth and heaven itself in one
sole name combine ?

I name thee, O Sakuntala ! and all at once is said"

આ ઉપગત Alexander von Humboldt, Sir Monier Williams Augustus, William von Schlegel, Dr. Ryder, Prof. Lassen, Dr. Sylvan Levi વગેરે ખીજ પછી પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ કાલિદાસની કૃતિઓનું અધ્યયન કરીને પોતપોતાની રીતે તેની વિશેષતાઓ બતાવી છે. શાકુન્તલને યુરોપને પ્રથમ પરિચય કરાવનાર સર વિલિયમ જેન્સે જ કાલિદાસને માટે 'our illustrious poet, the Shakespeare of India' એવા શબ્દો પ્રયોજીને તેની મહત્તા યુરોપ પાસે પ્રગટ કરી હતી.

ક જીવન

આવા ભાગ્યના પ્રતિનિધિરૂપ કવિના જીવન અંગેની કોઈ જ માહિતી આપણી પાસે નથી તેના લૌતિક જીવનની બધી જ વિગતો કાળના ગર્ભમાં હુપ્ત થવા પામી છે. આપણી પાસે માત્ર છે તેના અક્ષરજીવનને મૂર્ત કરતી તેની દૈશીક સુવિખ્યાત કૃતિઓ અને ચત્યતાના પટ ઉપર તેને વિષે અનેક ભાતની કંપના આલેખવાનું બહોળું ક્ષેત્ર. પરંતુ કયા જીવનપ્રમોદોએ તેના અક્ષરસ્વરૂપના પુણ્યને ધણું હશે કે તેના કયો શોક શ્લોકત્વમાં પરિણમ્યો હશે તે કંઈજ આપણે જાણતા નથી. આને કારણે જ લોકમાનસે પોતાના આ વહાલસોયા કવિ ઉપર અનેક કંપનાકુટુમ્બો ચડાવ્યા છે, તેના નામની આબુબાબુ અનેક રોમાંચક દત્તકથાઓ બની કરી દીધી છે, અને વીર વિક્રમથી માડીને દાનવીર ભોજરાગ્નના દરબારના અનેક પ્રમોદોના તેને નેતા બનાવ્યો છે. એ સ્પષ્ટ છે કે આ બધી કંપનાઓનું કંઈજ અતિહાસિક મહત્ત્વ નથી.

ગજસેખરના મત પ્રમાણે તો કાલિદાસ નામના ત્રણ કવિઓ થઈ ગયા છે. ૫ શ્રી. જેન્સે કાલિદાસ નામના બે કવિઓ થઈ ગયા હતા તેમ માને છે—એક સ્થુવંશ વગેરે કાવ્યો લખનાર અને ખીજો શાકુન્તલ વગેરે નાટ્યો લખનાર. ડૉ. એસ. કે.

૫ જુઓ : ઈકોડરિ જીતે હન કાલિદાસો ન વેનચિત્ ।

શુદ્ધાર્ સ્થિતેદ્યારે કાલિદાસત્રયી ત્રિમુ ॥

ગુપ્તા પણ બે કાલિદાસના માને છે.^૬ શ્રી એમ એ. સમનીસ પણ કાલિદાસ નામના બે કવિઓ થઈ ગયા છે તેમ માને છે^૭ જોને પ્રો. વિલ્સને ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીની મધ્યમાં થઈ ગયેલો કલ્પ્યો તે એક કાલિદાસ જ્યારે બીજો ઈ. સ.ની છઠી સદીમાં થઈ ગયેલો નાનાશબ્દાર્થવલ્લભે કર્તા કાલિદાસ શ્રી અબનીસના મત પ્રમાણે આ બીજા કાલિદાસના નાનાશબ્દાર્થવલ્લભ ઉપર તેના મિત્ર નિયુલે તરલા નામની વ્યાખ્યા લખી છે. શ્રી સમનીસ કહે છે કે આ જ કાલિદાસે નલોદય, જ્યોતિર્વિદ્યામરણ વગેરે કેટલાક ગ્રંથો લખેલા છે અને તે ગ્રંથોને જ કેટલાક લોકો પહેલા કાલિદાસના નામે ચડાવે છે. જ્યારે કેટલાક વિદ્વાનો માતૃગુપ્તને જ કાલિદાસ માને છે

આ અનેક કાલિદાસની તથા તેના આશ્રયદાતા તરીકે પકાયેલા વિક્રમાદિત્યના નામધારી પણ અનેક ગાળઓની કંપનાથી શાકુતલકાર કાલિદાસના શ્રવન અંગેની કોઈપણ માહિતી વિશેષ શુચવાગમાં પ્રસ્ત થઈ જાય છે.

જન્મસ્થળ : કાલિદાસના જન્મસ્થળ સંબંધમાં પણ વિદ્વાનોમાં એક વાક્યના નથી કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે કાલિદાસ બંગાળી હોતા અને તે મુર્શીદાબાદમાં જન્મેલા હોતા તે પ્રાનમાં તેના વિશે કેટલીય દૃતકથાઓ પણ પ્રચલિત માને છે. પ્રો. પડિન નક્ષત્ર કહ્યા તેને કાશ્મીરી માને છે. ડૉ. બાઉલજ નોબે છે તેમ કાશ્મીરમાં જ જન્મ્યા કેમરુ સહુ પ્રથમ વર્ણન કાલિદાસે જ કર્યું છે. કેટલાક વિદ્વાનો કાલિદાસને વિદિશામાં થયેલો માને છે કેટલાક તેને લકાવાસી પણ ગણે છે જ્યારે બીજા ઘણા વિદ્વાનો તેને માળવામાં ઉજ્જયિનીમાં થયેલો માને છે. ખાસ કરીને મેન્દુતમાં તેણે ઉજ્જયિની ઉપર બતાવેલો પક્ષપાત જોતા અતરંગ પ્રમાણની દૃષ્ટિએ કાલિદાસ ઉજ્જયિનીનો નિવાસી હોતા તે અનુમાનને વિશેષ સમર્થન મળે છે આમ જાણ તેની કૃતિઓ ઉપરથી-ખાસ કરીને મેધવ અને રઘુવંશમાં આવતા લૌગિક વર્ણનો ઉપરથી લાગે છે કે કાલિદાસ ભાગલસમાં ખૂબ દરો હશે.

૨. કાલિદાસનો સમય

જોમ કાલિદાસના જન્મસ્થળની બાબતમાં તેમ કાલિદાસના સમયની બાબતમાં પણ વિદ્વાનોમાં એકમત્ય નથી કેટલાક વિદ્વાનો તેને ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીમાં શુગવંશના રાજાઓના સમયમાં થયેલો ગણે છે, તો બીજા ઈ. સ. પૂ. વિદ્વાનો

૬ જુઓ : A I O C 1965

૭ જુઓ : Kalidasa-His Style and his Time by S. A. Sabin

અનુક્રમણિકા

□ પ્રસ્તાવના

(૧) કાલિદાસ

(ક) જીવન ૨

(લ) કાલિદાસનો સમય ૩

(મ) કાલિદાસની કૃતિઓ ૧૦

(૨) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ ૧૨

(૩) શાકુન્તલની આધારરૂપ સામગ્રી ૫૧

(૪) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્-શીર્ષક ૫૫

(૫) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્-મૂલ્યાંકન ૫૬

(૬) કાલિદાસની નાટ્યકલા ૬૫

(૭) કાલિદાસની શૈલી ૬૭

(૮) કાલિદાસનું પ્રૃતિનિરૂપણ ૭૧

(૯) પાત્રલેખન ૭૪

(૧૦) તત્કાલીન સમાજ ૮૧

□ મૂળગ્રંથ-સાધાનતર

□ સમીક્ષાત્મક વિવરણ

□ પરિશિષ્ટ

(૧) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્નાં દેટલાંક સુધાપિતો

(૨) કાલિદાસ વિશે દેટલાંક ઉલ્લેખો

(૩) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્નાં પ્રયોગ્યતા દેટલાંક અલંકારો

(૪) યોગ્યનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

૧ કાલિદાસ

માત્ર ભારત જ નહિ પણ સમગ્ર જગતના માહિયગર્મિ કાલિદાસના નામથી ભાષ્યે જ અગમ્ય હશે કાલિદાસ ભારતનો અને સર્વ સાહિત્યનો તે નિશ્ચય છે. મહાન વલિ હતો તેની પછી થઈ ગયેના અનેક જાણીતા તથા અગમ્ય ભાગીય લેખકોએ ભાવપૂર્ણ અર્જલિ આપીને તેનું સમુચિત મન્માન કર્યું છે. વાણે તેની મુગ્ધસાર્થ સુમિત્રાની પ્રશંસા કરી, તે પ્રસન્નતાક્ષના કર્તા જ્યદેવે તેને 'કવિકુમર' તરીકે જિન્દગીને તેને સર્વતકવિતાકામિનીનો વિનાસ' જ્ઞો કોઈએ તેના ઉપમાની પ્રશંસા કરી તે કોઈએ તેની વર્ણી શક્તિની સ્તુતિ કરી કોઈ એક કવિએ એક શ્લોકમા કાલિદાસની અપ્રતિમતાને ભારે રોચક શબ્દોના વર્ણની છે વિવેચકોએ તેને સર્વ સાહિત્યકાશનો ઘણેજ મોજાવન તાગક ગણ્યો છે.

ઈ સ ૧૭૮૬મા વિલિયમ જેન્સના શાકુન્તલા ભાષાન્તરથી પશ્ચિમના દેશોને કાલિદાસનો પરિચય થયો અને ત્યાંથી માડીને પશ્ચિમના પુણ અનેક સ્થળોએ કાલિદાસની મુખતર પ્રશંસા કરી છે. ઈ સ ૧૭૯૦ ના પ્રેલિગમના અમિરાનશાકુન્તલમુદ્ર ભાષાન્તર વાચીને પ્રખ્યાત જર્મન વિ તથા માહિયગર્મિ Goethe નામી જકથો હતો એમ કહેવાય છે અને તેણે કાલિદાસને સર્વ કાવ્ય-અર્જલિ આપી F B Eastwick ના અર્થજ ભાષાન્તર પ્રમાણે આ અર્જલિ નીચ પ્રમાણે છે.

૧ નિર્ગતાસુ ન વા વ્યય કાલિદાસ્ય સૂતિયુ ।

પ્રીતિનિપુરતાદાસુ મજ્જરીષ્ટિવ નાયતે ॥— ૧૫— હરચરિત

૨ ઉપમા કાલિદાસ્ય ।

૩ વૈદર્ભીસ્ત્રિતા સ્વયં જીતગી શ્રીકાલિદાસ વસ્ય ।

૪ આ ભ વાઝમિના ખીખ જે અનુવાદો આ તથા

વાસન મુકુલ ફજ જ સુગત્ સઃ જ તદ્દ્રાધણ

યત્ મિશ્રિનનસ રગચનનથો સર્વગ મન્મથ ।

પદ્મીનૂતનમૂત્યુરમયસા સ્વર્ગેમ્ભૂત

સ્વર્ગ વર્ગ કાવ્યે કવિ નિત્ય શાકુન્તલ સેવકામ્ ॥—૫ તાગુના કવિ તન

“Wouldst thou the young year’s
blossoms and the fruits of Its decline,
And all by which the soul is charmed,
Enraptured feasted, fed,
‘ Wouldst thou the earth and heaven itself in one
sole name combine ‘
I name thee, O Sakuntala ! and all at once is said”

આ ઉપરાંત Alexander von Humboldt, Sir Monier
Williams Augustus William von Schlegel, Dr. Ryder,
Prof Lassen, Dr. Sylvain Levi વગેરે બીજા પશુ પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ
કાનિયાની કૃતિઓનું અધ્યયન કરીને પોતપોતાની રીતે તેની વિશેષતાઓ બતાવી
છે શાકુંતલનો યુરોપને પ્રથમ પરિચય આપનાર એ વિનિયમ બેન્સે જ કાલિદાસને
માટે our illustrious poet, the Shakespear of India’ એવા
શબ્દા પ્રયોજીને તેની મહત્તા યુરોપ પાસે પ્રાપ્ત કરી હતી

ક શુન

આવા માનના પ્રતિનિધિરૂપ કવિના જીવન અંગેની દૈર્ઘ્ય જ માહિતી
આપતી પામે નથી તેના બીતિ-જીવનની બધી જ વિગતો માનના ગર્ભમાં
લુપ્ત થવા પામી છે આપણી પાસે માત્ર છે તેના અક્ષરજીવનને મૂર્ત કરતી તેની
દૈત્યીક સુવિખ્યાત કૃતિઓ અને અન્યનાના પદ ઉપર તેને વિરે અનેક જાનની
ક પના આવેખવાનું બંદોબસ્ત ક્ષેત્ર પર તુ કયા જીવનપ્રયોગોએ તેના અક્ષરવરૂપના
પુરુષને ધણુ ઉગે કે તેના કયો રોગ મોહકત્વમાં પરિણમ્યો હતો તે કઈ-જ
આપણે જાણી શકી નથી જાને કારણે જ લોકમાનસે પોતાના આ વડાદસોયા કવિ
ઉપર અનેક ક પનાકૃત્યો આપ્યા, તેના નામની આજુબાજુ અનેક રોમાંચક
દલકથાઓ જની દર્શી દીધી છે, અને ની પિકમયા નાટીને દાનવીર બોળાવનાના
દાના અનેક પ્રયોગો તેને મેળા મળ્યા છે એ સ્પષ્ટ છે કે આ બધી
ક પનાઓનું દર્દ જ અનિવાર્ય મંદગત નથી

જાણના મન પ્રત્યે તે માનિ ત નામના ત્રણ કવિઓ દર્ડ ત્રણ છે ૫
૧૮ બેન્સે કાલિદાસ નામના એ કવિઓ દર્ડ ત્રણ હતા તેમ માને છે-એક ન્યુવર
દર્ડ માને દાખના અને બીજો દાખના વગેરે નાટ દાખનારે એ એસ ૮

૫ શુન્સે દલકથા રીતે જ નામના ન જાણે.

દુરુર દાખનારે દાખનારે જાણે ॥

ગુપ્તા પછી બે કાલિદાસમાં માને છે.^૬ શ્રી. એસ. એ. સખનીસ પણ કાલિદાસ નામના બે કવિઓ થઈ ગયા છે તેમ માને છે.^૭ જોને પ્રો. વિલ્સને ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીની મધ્યમાં થઈ ગયેલો કદમ્બો તે એક કાલિદાસ બ્યારે બીજો ઈ.સ.ની છઠી સદીમાં થઈ ગયેલો નાનારાધ્યાર્થવનનો કર્તા કાલિદાસ. શ્રી સખનીસના મત પ્રમાણે આ બીજા કાલિદાસના નાનારાધ્યાર્થવન ઉપર તેના મિત્ર નિયુલે તરલા નામની વ્યાખ્યા લખી છે. શ્રી સખનીસ કહે છે કે આ જ કાલિદાસે મલેદય; જ્યોતિર્વિદ્યામરણ વગેરે કેટલાક ગ્રંથો લખેલા છે અને તે ગ્રંથોને જ કેટલાક લોકો પહેલા કાલિદાસના નામે ચડાવે છે. બ્યારે કેટલાક વિદ્વાનો માતૃગુપ્તને જ કાલિદાસ માને છે.

આ અનેક કાલિદાસની તથા તેના આશ્રયદાતા તરીકે પંકાયેલા વિક્રમાદિત્યના નામધારી પણ અનેક રાજાઓની કદંપનાયો શાકુંતલકાર કાલિદાસના જીવન અંગેની દોષપણ માહિતી વિશેષ ગુચવાડામાં ગ્રસ્ત થઈ જાય છે.

જન્મસ્થળ : કાલિદાસના જન્મસ્થળ સંબંધમાં પણ વિદ્વાનોમાં એક-વાક્યતા નથી. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે કાલિદાસ બંગાળી હોતો અને તે મુર્શીદાબાદમાં જન્મેલો હોતો. તે યાત્રામાં તેના વિશે કેટલીય દંતકથાઓ પણ પ્રચલિત માને છે. પ્રો. પંડિત લક્ષ્મણ કદ્મા તેને કાશ્મીરી માને છે. ડૉ. ભાઉદાજી નોંધે છે તેમ કાશ્મીરમાં જ ગિરના કેસરનું સહુ પ્રથમ વર્ણન કાલિદાસે જ કર્યું છે. કેટલાક વિદ્વાનો કાલિદાસને વિદિશામાં થયેલો માને છે. કેટલાક તેને લંકાવાસી પણ ગણે છે બ્યારે બીજા ધણા વિદ્વાનો તેને માળવામાં ઉજ્જયિનીમાં થયેલો માને છે. ખાસ કરીને મેઘદૂતમાં તેણે ઉજ્જયિની ઉપર જતાવેલો પક્ષપાત જોતાં અંતરંગ પ્રમાણની દૃષ્ટિએ કાલિદાસ ઉજ્જયિનીનો નિવાસી હોતો તે અનુમાનને વિશેષ સમર્થન મળે છે. આમ છતાં તેની કૃતિઓ ઉપરથી-ખાસ કરીને મેઘદૂત અને રઘુવંશમાં આવનાં ભૌગોલિક વર્ણનો ઉપરથી લાગે છે કે કાલિદાસ ભારતભરમાં ખૂબ ફર્યો હશે.

સ. કાલિદાસનો સમય

જોમ કાલિદાસના જન્મસ્થળની બાબતમાં તેમ કાલિદાસના સમયની બાબતમાં પણ વિદ્વાનોમાં એકમત્ય નથી. કેટલાક વિદ્વાનો તેને ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીમાં શુંગવંશના રાજાઓના સમયમાં થયેલો ગણે છે, તો બીજા કેટલાક વિદ્વાનો

૬ જુઓ : A I O C 1965

૭ જુઓ : Kalidasa-His Style and his Time by S. A. Sabnis

તેને ઇ. સ. ની અગિયારમી સદીમાં લોજના સમયમાં થયેનો માને છે. આન જાગ્રો વર્ષ જેટલા સમયના ગાળામાં કાલિદાસના સમય વિષેની જુની જુદી કંપનાઓ અથડાયા કરે છે

કાલિદાસના સમય અંગે મુખ્ય છ નોંધો તો પ્રસિદ્ધ છે જ. તેમાં તાજેતરમાં મહામહોપાધ્યાય ડૉ. વી. વી. મીરાશીએ નવો અભિપ્રાય જતાવીને એક ઉમેરો કર્યો છે. ઇ. ૬૩૪માં લખાયેલા એહોળના શિવાલેખમાં કાલિદાસનો એક ખ્યાતનામ કવિ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત પા. ૪૧૦માં થઈ ગયેલા બાણભટ્ટે તેમના ‘હર્ષચરિત’માં પણ કાલિદાસની કવિતાના ગુણોની પ્રશંસા કરી છે.^૮ આમ ઇ. સ. ૬૧૦ પછીની કાલિદાસના સમય અંગેની કંપનાઓતુ આપોઆપ નિરમન થઈ જાય છે. પરંતુ ઇ. સ. પૂ. બીજી સદી ઇ. સ. ની છઠ્ઠી સદી સુધીમાં પણ ઉપર નિર્દેશિત છે એવો એ સંશય છે તે નોંધ આ પ્રમાણે છે

(૧) ઇ. સ. પૂ. બીજી સદી :—માલવિકાગ્નિમિત્ર ના મતરાક્ષ્ય ના આધારે પ્રો. કુંહન રાજાએ આ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે. આ મતને શ્રી સગનીસે મન્દર્થન આપ્યું છે. (૨) ઇ. સ. પૂ. પહેલી સદી :—વિક્રમવતના પ્રવાર્તક વિક્રમાદિત્યના સમયમાં કાલિદાસ થઈ ગયો છે, એવો મત પ્રો. શશ્યવલ્લભ, પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ આલા અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનો ધરાવે છે. (૩) ઇ. સ. ની ત્રીજી સદી :—ગિજપુરના ખ્યાતનામ ખગોલશાસ્ત્રી સદ્ગત શ્રી ડી. વી. કેતકારે આ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે. આ મત મુજબ દક્ષિણાચન અગસ્ત્યના તારાના લગ્નમાર્ગ પાસે થતું એવું શ્વેતશના ૧૬માં સર્ગના એક શ્લોકને આધારે કહી શકાય છે. (૪) ઇ. સ. ૪૦૦—આ મત મુજબ કાલિદાસ ગુપ્ત સમયમાં થઈ ગયો. તે વિક્રમાદિત્ય ઉપનામ ધારણ કરનાર ચક્રગુપ્ત બીજાને ગબ્બકવિ હતો. આ ચક્રગુપ્ત બીજાએ માળવા અને સૌરાષ્ટ્રના ક્ષત્રિયોને હરાવીને ઉજ્જયિની ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. આ મતના પુરસ્કર્તાઓમાં મુખ્યત્વે શ્રી કીથ નહામહોપાધ્યાય ડૉ. મીરાશી વગેરે વિદ્વાનો છે. (૫) ઇ. સ. ની પાંચમી સદી :—આ મતના મુખ્ય પુરસ્કર્તા શ્રી કે. બી.

૮ જુઓ. M. M. Dr. V. V. Mirashi's lecture, "The Rashtrakutas of Kuntala and the date of Kalidasa" given under the auspices of Akhil Bharatiya Sanskrit Vidyapeeth Saradiya Jnana Mahotsava Oct, 1966

૯ જુઓ. નિર્ગમ્ય ન વા કસ્ય કાન્દિસસ્ય સ્તુતિયુ ।

પ્રીતિર્નિરુસદ્ધાં મન્ત્રીધિય જાયતે ॥

—હર્ષચરિત્

પાઠક સ્થુવશના ચોથા સર્ગમાં વર્ણવાયેલા ન્યુએ પગાજિત કરેલા હૂણોના વર્ણન ઉપરથી કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. પાચમી સદીનો માને છે. (૬) ઇ. સ. ની છઠી સદી — આ મતના મૂળ પ્રવર્તક પ્રોફે મેક્સમૂલર માનતા હતા કે ઇ. સ. છઠી સદીમાં મેક્સરના યુદ્ધમાં વિક્રમાદિત્યે શકો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. ત્યારથી ભાગ્યમાં મસ્કૃત વિધાનું પુનરુત્થાન થયું પ્રોફે પી. સી. સેનગુપ્તા પણ ખગોળની દૃષ્ટિએ આ સમયને જ કાલિદાસનો સાચો સમય માને છે ૧૦

ઉપરના મતોમાંથી બીજા અને ચોથા મતના અનુયાયીઓ ઘણા છે બાકીના મતોને બહુ સમર્થન મળ્યું નથી. મેક્સર યુદ્ધના વિજેતા વિક્રમાદિત્યે પોતાના નામ ઉપરથી એક મવત શરૂ કર્યો અને તેને ૬૦૦ વર્ષ આગળથી પ્રાર્તેલો ગણ્યો આ કથુસનનો મત સ્વીકારાયો નથી આપુ જ બીજા કેટલાક મતો વિષે બન્યું છે.

(અ) ગુપ્તરાજાનો મત આ મતના અનુયાયીઓ નીચેની દલીલો કીને કાલિદાસ ગુપ્તરાજાના ધર્મ ગમે તેમ સૂચવે છે

૧ કાલિદાસ પોતાના ત્રયોમાં અનેકવાર ગુરૂ ધાતુનો ઉપયોગ કર્યો છે ૨ રાજ ચક્રગુપ્તે શક લોખને હરાવીને તથા તેમના હાથમાંથી પોતાના ભાઈની પત્ની કુવદેવીને ગથાવીને તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એમ મનાવ છે કે કાલિદાસે ચક્રગુપ્ત માં ગદ્યદિગ્વિજયનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં આકલ્પની ગીત ચક્રગુપ્તે શક-ક્ષત્રપો સામે કરેલા પગાક્રમોની જ પ્રશસ્તિ છે વિક્રમાર્ચીયમ્ નામ તેણે પોતાના રાજ ચક્રગુપ્તે ધાગ્ધુ કરેલા 'વિક્રમાદિત્ય' એ ઉત્પાદન ઉપરથી આપ્યું છે અને પુરવાના પ્રણાનાપોમાં ચક્રગુપ્તનો કુવદેવી માટેનો પ્રમ રજૂ થયો છે ૩. સ્થુ દિગ્વિજયના વર્ણનમાં કાલિદાસે હણ લોખનો ઉ નેષ કર્યો છે ગમ્ભીરમાં હણ લોખનો ઉ નેષ આવતો નથી એટલે એમ અનુમાન થઈ શકે કે ઉપરના વર્ણનમાં ગુપ્ત સમયમાં પશ્ચિમ અને કાશ્મીરમાં મત્તા ધારીને ગેહના હણ લોખની અનગ છે. ૪ ચક્રગુપ્તના પુત્ર કુમારગુપ્તના જન્મોત્સવના માનમાં કાલિદાસે કુમારસમયમ્ રચ્યું છે ૫. ચક્રગુપ્તે ઉજ્જયિનીને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી તેથી તેનું ખાત્ર પક્ષપાતમર્થુ વર્ણન કાલિદાસની કૃતિઓમાં આવે છે ૬. ગુપ્ત ગજનઓ હિન્દુ ધર્મના પક્ષપાતી હતા તથા તેમનું શાનન અમુદ્ધ હતું. તેમના નનયને સુવર્ણયુગ પણ કહેવામાં આવે છે આથી જ કાલિદાસની કૃતિઓમાં જ્ઞાતિયુધર્મ પ્રયે પક્ષપાત તથા તમુદ્ધિ અને વલ્લવશાલિના જોવામાં આવે છે ૭ મસ્કૃત ના એક શ્લોકમાં કાલિદાસે શ્વેતશી નિયુત અને દિગ્મનનો ઉત્તેષ કર્યો છે મલ્લિનાથ કહે છે કે નિયુત મ્વિ હતો તથા તે કાલિદાસનો મિત્ર હતો વિનાગ તેનો

પ્રતિસ્પર્ધી હતો. આ દિક્ષિતજી લગભગ ઈ. સ. ૪૫૦માં થઈ ગયો એમ મનાય છે. આથી કાલિદાસ પણ તેનો સમકાલીન જ બને છે. ૮ કાલિદાસે જામિત્ર (ગ્રીક diametron) તથા અન્ય સંશિષ્ટોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ શબ્દો ભાગતમા ચોથા સૈકાના અમય પછી જ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલા માલુમ પડે છે. ૯. કાલિદાસની કૃતિઓમાં દેખાતા પૌરાણિક મંત્રો બતાવી આપે છે કે કાલિદાસ ગુપ્ત સમયમાં થઈ ગયો છે, કારણ કે આ સમયમાં જ પૌરાણિક કથાઓ લોકમુખના સર્વિશેષ આદરને પામી હતી તથા તેમનો આદિત્ય કૃતિઓમાં વિશેષ ઉપયોગ થયો હતો.^{૧૧} આ જ પ્રમાણે હિન્દુ દેવદેવીઓની મૂર્તિના ઉલ્લેખો પણ બતાવી આપે છે કે કાલિદાસ ગુપ્ત કાળમાં જ થઈ ગયો. ગુપ્તકાળ પહેલાં માત્ર બૌદ્ધ મૂર્તિઓ પ્રચલિત હતી.^{૧૨} ૧૦. ડૉ. મીરાશી માને છે કે પ્રવરસેનના નામે ચડેના પ્રાકૃત કાવ્ય સેતુબન્ધ અથવા રાજવહોનો કર્તા ખરેખર તો કાલિદાસ હતો.^{૧૩} તે કાવ્ય ઉપરના દીકાકાર સમયસે લખ્યું છે કે મહારાજાધિરાજ વિદ્યમાદિવની આત્માથી નિષ્પિય-કવિચદ્રચૂડામણિ કાલિદાસે મહારાજ પ્રવરસેન માટે આ કાવ્ય લખ્યું. આ પ્રવરસેન તે ચદ્રગુપ્ત બીજાના જન્માર્ષનો પુત્ર વાકાટકાજ પ્રવરસેન બીજો હોવા જોઈએ, અને તો વિદ્યમાદિવએ જ ચદ્રગુપ્ત. વાકાટક તામ્રપત્રોમાં પણ પ્રવરસેન માટે 'મહારાજ' અને ચદ્રગુપ્ત માટે 'મહારાજાધિરાજ' એ ઉપનામો વપરાયેલા જોવા મળે છે તેઓ કહે છે કે વિદર્ભના ગજ રુદ્રસેન બીજાનું અવસાન થતું ત્યારે, તેની પત્ની જે ચદ્રગુપ્ત બીજાની પુત્રી હતી તે પ્રભાવતી ગુપ્તાએ પોતાના નાના બાળકો મોટા થતા ત્યાં સુધી ગજવતો વહીવટ કર્યો હતો. આ સમયે ચદ્રગુપ્તે પોતાની પુત્રીને મન કંવવાને માટે કેટલાક માણસો મોકલ્યા હોય અને તેમાં એક કાલિદાસ હોય તે અન્યવિત છે. આમ વિદર્ભમાં કેટલોક અમય રહી ગયેના કાલિદાસે પોતાના મેષદૂતમાં વિદર્ભમાં આવેલા સમગ્રિચિત્ર વર્ણન મુદ્દા છે ૧૧. ક્ષેમેન્દ્રના ઔચિત્યવિચારચર્ચા માના એક ઉલ્લેખનો^{૧૪} આધાર આપીને ડૉ. મીરાશી કહે છે કે કુન્તલેશ્વરદીપ્ય નામનું કાવ્ય પણ કાલિદાસે જ લખેલું છે એમ મનાય છે.

૧૧. "The Puranic traditions and details which find such frequent mention in the works of the poet came mostly to be compiled under the Gupta patronage and may yet have been in the melting pot during the first century B C"

—B. C. Upadhyaya.

૧૨. જુઓ "India in Kalidasa"

—B. C. Upadhyaya.

આ ઉપરાંત રાજશેખરના કાવ્યમીમાસા તથા ભોજના શૃંગારપ્રકાશ અને સરસ્વતીવંદ્યભરણ માથી એવી માહિતી મળે છે કે વિક્રમાદિત્યે કાલિદાસને કુન્તલના ગજના દગ્ગારમાં એકથી તરિકે મોકલ્યો હતો. ત્યાં પહેલા તેનું બરાબર સ્વાગત થયું ન હતું, પણ ત્યાં તે કેટલોક સમય રહ્યો ત્યાગ્પછી પોતાના ગજ વિક્રમાદિત્ય પાસે જતા તેણે વિક્રમાદિત્યને ખાતર આપી હતી કે^{૧૪} અ ‘તમાગ હાથમાં ગજવને ભાગ સોપીને તે (કુન્તલગજ) આનંદપ્રમોદમાં દિવસો વીતાવે છે.’ ડૉ. મીરાશી માને છે કે કાલિદાસના કુન્તલેશ્વરદૈત્યમાનો કુન્તલેશ તેજ દક્ષિણ મગધ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતો માનપુરનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા છે ચંદ્રગુપ્તે જેમ વિહર્ણના વાકાટકોને મદદ આપી હતી તેજ પ્રમાણે માનપુરના રાષ્ટ્રકૂટોને પણ રક્ષણ આપ્યું હતું. ડૉ. મીરાશી ઉમેરે છે - “This is the oldest tradition about Kalidasa so far known. It can be satisfactorily explained only if he is placed about A D 400 and is regarded as the court-poet of Chandragupta II-Vikramaditya. ૧૨ એક બીજા મત પ્રમાણે બૌદ્ધ કવિ અશ્વલોચની અને કાલિદાસની શબ્દોમાં જેવા મળતું સામ્ય વિચારતા કાલિદાસની શબ્દો ઉપર અશ્વલોચની અમગ છે તેમ જણાય છે અશ્વલોચની સાદી છંદોમાં કાલિદાસે લખેલ અને ગય પૂર્યા છે. આ અનુમાનનવું તારણ એ આવે છે કે કાલિદાસ લગભગ ઈ સની ૧લી સદીમાં થઈ ગયો.

ઉપરની દલીલોને સ્વીકારવામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઉપસ્થિત થાય છે. (૧) ચંદ્રગુપ્તના પિતા સમુદ્રગુપ્તે શુભ સવત્ શરૂ કર્યો હતો અને તેની પછી જ થયેલો ચંદ્રગુપ્ત પાછો નવો સવત્ શરૂ કરે ખરો. (૨) કાલિદાસ ગુરૂ ધાતુનો ઉપયોગ કરે છે તે ઉપરથી તે ગુપ્ત સમયમાં થઈ ગયો એ દલીલ એકમાર્ગવાળા નિર્ણયો માટે પૂરતી પ્રમાણભૂત નથી. (૩) રઘુની વિજયપ્રતિમામાં આવતા પ્રદેશોના વર્ણનો માત્ર કાલિદાસનું ભૌતિક જ્ઞાન જ ગૂઢ કરે છે. (૪) શ્રી આર્યના નન મુજબ ઈ પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીના મધ્ય ભાગથી ઈ.પ.ની પહેલી અગ્ર ખીણ બંદી સુધીમાં

૧૩ તેઓ લખે છે “See the following colophon of the cantos of that kavya—

इति श्रीप्रससेनराजिने कालिदासकृते दशसुखरत्ने महाभाष्ये आश्रम ।”

૧૪ ‘अविस्मरणीयं यथा कुन्तलेश्वरदौये कालिदासस्य ।’

૧૪ અ “नयथा कालिदास ‘नि कुन्तलेश्वर करोति’ इति विक्रमादित्येन दृष्टं जनान् अस्मद्भविष्यत् ..” મોઝુ શૃંગારપ્રકાશ

બેક્ટ્રિયાની પેલી બાજુએ ફૂલુ લોકોએ મળખૂત સમ્રાજ્ય જમાવ્યું હતું. (૫) ચોથી કે પાચમી સદીમાં થઈ ગયેલા દિક્ષનાગ બૌદ્ધ સાધુ હતો. તેની અને કવિ કાલિદાસની વચ્ચે વિદેષનું કારણ જ શું હોઈ શકે ? (૬) જામિત્ર ને જામિ શબ્દ કગવેદમા પણ આવે છે.^{૧૫} આમ છતાં આ શબ્દ ગ્રીક ઉપરથી આવ્યો છે તેમ સ્વીકારીએ તોપણ ગ્રીક કંઈ ઈ. પ.ની ચોથી પાચમી સદીમાં જ ભારતના સંપર્કમાં આવ્યા ન હતા. તેમને ભારત સાથેનો સંબંધ તો ઈ. સ. પૂ. ચોથી સદી જેટલો જૂનો છે. (૭) પુરાણકથા પ્રત્યેની પ્રીતિ તથા મૂર્તિપૂજાનો શોખ ભારતમાં ઘણા જ પ્રાચીનકાળથી હતા. સમાચલ મહાભારતની કથામાં આવા અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે. (૮) રાજશેખરે પોતે જ કાલિદાસનથી વિન્નુ કહીને એક કવિતા વધારે કાલિદાસની કલ્પના કરી છે. એટલે શાકુન્તલકાર કાલિદાસ જ સેતુબન્ધ અને કુન્તલેશ્વરદોષનો કવિ હતો તેમ ચોક્કસપણે માની શકાય નહિ. બાકીના બધા તાગણ્યો અનુમાનથી આગળ જઈ શકે તેમ નથી. (૯) અશ્વઘોષ પહેલા થઈ ગયો કે કાલિદાસ પહેલા થઈ ગયો તે વિષે એકદમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. સામાન્ય રીતે તો અનુકરણ કરનાર જ એાછી પ્રતિભાવાળો દેખાય છે અર્થના લઘુલિંગોલની સાથે સંપૂર્ણપણે સંપૂર્ણ થયેલી કાલિદાસની શબ્દચટાએ તેની શક્તિનું સ્વાભાવિકપણું સિદ્ધ કરે છે. અશ્વઘોષની યાગતમાં આવું જ છે એમ ઠીક શકાશે શકાશે નહિ. (૧૦) શ્રી મળનીસ કહે છે કે શેવધર્મી કાલિદાસ વૈષ્ણવધર્મી ગુપ્તોના સમયમાં થઈ ગયો તેમ માની શકાય નહિ^{૧૬}, વળી ગુપ્તરાજ્યોનું પાટનગર પાટલિપુત્ર હતું પણ સ્થાયી ઉજ્જયિની તેમનું પાટનગર ન હતું.

વ. ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીના મત : આ મતના અનુયાયીઓની દલીલો મંક્ષેપમા નીચે પ્રમાણે છે : (૧) કથાસરિન્ગગર અને રજપૂત કોનિકલ્ન

૧૫ આ વા તા ગચ્છાનુત્તરા યુગાનિ

યત્ર જામયઃ કણ્ઠ્ઠનજામિ ॥— શ્લ. ૧૦. ૧૦. ૧૦.

૧૬ આની સામે દલીલ કરતા શ્રી મીરાશી કહે છે : તો તો રઘુવંશના વિષ્ણુના અવતાર રામની પાકમપ્રાયા આવતી હોઈ રઘુવંશનું કર્તૃત્વ પણ શંકાસ્પદ બને શ્રી ઉમાશંકર કહે છે : ‘પણ વૈષ્ણવ-શિવનો કોઈ એવો અહિ-નકુલ સંબંધ જરૂર માનવાનો નથી’. કાલિદાસને મન વિષ્ણુ-શિવ વચ્ચે ભેદ નહોતો તે સાચું, પણ તેમ છતાં તે પગમ શેવ હતો જ. શ્રદ્ધાના બાહ્ય પ્રતીકો તરીકે પણ રાજ્ય અને તેના આશ્રિત કવિના ઇષ્ટ દેવ તદ્દન જુદા હોય તે સામાન્ય રીતે માની શકાય નહિ.

પ્રમાણે ઈ સ પહેલી સદીમાં પરમારવંશનો વિક્રમાદિત્ય નામે રાજા થઈ ગયો હતો તેના પિતાનું નામ મહેન્દ્રાદિત્ય હતું ત્રી શેખરવલ્લેકર કહે છે કે જ્યારે મહેન્દ્રાદિત્યે નિવૃત્તિ લીધી અને વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યા ત્યારે ત્રિક્રમોવર્ણીયમ લખાયું એ બાબત નાટ્યના પાચના અઠમા આયુગના અભિષેકવિધિમાં વિક્રમાદિત્યનો નામચાંદાહણવિધિ પ્રતિગિચ્છિત થયો છે આ જ નાટકમાં ઇન્દ્રને માટે મહેન્દ્ર અને પરાક્રમ નાટે વિક્રમ શબ્દનો કવિએ રસો પ્રયોગ આમ માલિપ્રાય છે ૧૭ (૨) માલિકાગિમિષ્ણમ્ આ અગ્નિમિત્ર વિષની ઝીણી ઝીણી વિગતો આવે છે આવી હકીકતો ખીખા થયોમાં નથી એટલે લાગે છે કે કવિ શુભવંશના આ ગળના ગજવકાળની સમીપના નમયમાં થઈ ગયા છે અને એ રાજાના જીવનથી પરિચિત પ્રકાશ સમક્ષ તેણે પોતાનું (પ્રથમ) નાટ્ય રજૂ કરવાનું યોગ્ય માન્યું હશે (૩) રજુવંશના હકા મર્ગમાં ઇન્દ્રમતીસ્વયંવરના વર્ણનમાં કાલિદાસ પાંચ રાજાને ગણાવે છે ઈ સ પૂ પહેલા સૈકા પછી પાંચ ગળઓની ગજધાની ઉગ્ગપુરમાં હતી જ નહિ (૩) ઈ સ ની ૧લી સદીમાં થઈ ગયલા અશ્વમેધે જ પોતાની પહેલા થઈ ગયેલા સુપ્રસિદ્ધ કવિ મલિાસની સૈવીતુ અનુકરણ મ્યું હોય તેમ લાગે છે (૫) શાકુન્તલા પદ્ય અઠમા વિધવા વાગસદાર થઈ શકે નહિ તેવું સૂચન આ વે છે તે જ પ્રમાણે ત્રિક્રમોવર્ણીયના પાચના અઠમા યોગને મુલ્યુદ્ધ આપવાનો ઉદ્દેશ્ય છે ઈ સ ની પહેલી સદીમાં થયેલા સ્મૃતિમગ્ન મૂલ્યુપતિ વિધવાને પણ આ સદાગણાવે છે તથા યોગને અંગેએ પ્રમાણે સળ પ વાનુ મુશ્વે છે આ બતાવે છે કે કાલિાસ મૂલ્યુપતિની પહેલા થઈ ગયો હશે શાકુન્તલ ૬૧ મા આવતો પશુચ્ચનો ઉદ્દેશ્ય લાવે છે કાલિાસના જમાનામાં નિશ્ચયકર્મ ધણો જ પ્રચલિત હશે અને પશુમેધ પણ થતા હશે આ બાબત પણ ઈ સ પૂર્વના સમયદર્શાવે છે (૭) ઇનાક અશુદ્ધ અપારિનીત વ્યાખ્યા પ્રયોગો ૧૦૫ ૧ લાવે છે કે મલિાસ એવા નમરમાં થઈ ગયા હો કે જ્યારે હજુ પારિનિત વ્યાકરણ સર્વસ્વીકૃત ન્યું નહિ હોત (૮) આ ઉપરાંત અન્ય ગ પ્રમાણથી શ્રી તાત્ત્વીય મહે છે કે કાલિાસ જેવા ભ તીર મવિની કૃતિઓમાં વિવાહ વખતે પદામ આદતી નામની વિધિનો ઉદ્દેશ્ય નથી તેનોપાત્ર ગણાવું જોઈએ ૯ - ૩ ૮૦૦ થી ૨૦૦ હકીકત થઈ ગયા આજનાજના શુભવંશના નમપત્રીનું વર્ણન આવે છે આ બતાવે છે કે કાલિાસ એ સમયમાં થયા હો

૧૭ જુઓ નિયા મહેન્દ્રવંશનાજેન ત્રિક્રમવંશના વધને મગન । અને અનુસર
તત્ર ત્રિક્રમલકાર । વચેરે

૧૮ ત તત્ત્વ પ્રથમસ્ત પ્રશ્નપાં યે નહુપ વચન મ્ચ્છર્ન નિર્મલ વચેરે

જ્યારે સમપદી વિધિ બહુ લોકપ્રિય બન્યો નહિ હોય. આ અને બીજી કેટલીક દલીલો આપીને કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કાલિદાસ ઈ. સ. પૂ ૧લી સદીમાં વિક્રમાદિત્યના ગાંધ્યજાળમાં થયો હશે.

આ બધી દલીલો એક અથવા બીજા અનુમાન ઉપર જ દોરી શકે. કાલિદાસના સમયનો કલ્પમનો નિર્ણય થઈ જાય છે તેમ કોઈના વડે પણ કહેવાનું શક્ય નથી. આમ છતાં ઉપર આપેલી દલીલો જોતાં કાલિદાસ ઈ. સ. પૂ ૧લી સદીમાં થયો હોય તે વધારે સંભવિત લાગે છે.

ગ. કાલિદાસની કૃતિઓ :

મેઘદૂત, કુમારસંભવ અને રઘુવંશ એ

કાવ્યોને તથા માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમેર્વશીય અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ એ નાટકોને કાલિદાસની કૃતિઓ તરીકે લગભગ સર્વસામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે. ઘણા વિદ્વાનો ઋતુસંહારને તથા કેટલાક શૃંગારતિલકને કાલિદાસના સર્જનો માને છે. આમ કાવ્યો અને નાટકો થઈને સાત કે આઠ કૃતિઓનું કર્તૃત્વ કાલિદાસનું છે એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. કેટલીક વાર શ્રુતબોધ, શૃંગાર-રસાષ્ટક, સેતુકાવ્ય, કપૂરમંજરી, પુષ્પબાણવિલાસ, રથામસાદંડક, પ્રશ્નોત્તરમાલા, જ્યોતિર્વિદ્યાલયણ, કુન્તલેશ્વરદૈત્ય જેવી કૃતિઓને પણ કાલિદાસના સર્જનો તરીકે ગણાવવામાં આવે છે. આમ છતાં એ માન્યતાને મોટાભાગના વિદ્વાનોએ સ્વીકારી નથી. ઋતુસંહારની સાથે લગભગ નિશ્ચિતપણે કાલિદાસની મનાયેલી કુલ સાત કૃતિઓનો રચનાનુક્રમ નક્કી કરવો એ સહેલું નથી. પ્રિ રેના મન પ્રમાણે ઋતુસહાર, વિક્રમેર્વશીય, મેઘદૂત, કુમારસમર, માલવિકાગ્નિમિત્ર, રઘુવંશ, શાકુન્તલ એ ક્રમમાં કાલિદાસની કૃતિઓ ગ્યાઈ હશે. એ ગમે તેમ હોય, છતાં એટલું તો લાગે જ કે ઋતુસહાર કાલિદાસની શરૂઆતની કૃતિ હોય અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ તેની પરિણામ વધતી કૃતિ હોય. આ કૃતિઓનો દ્રંક પશ્ચિમ આ પ્રમાણે છે

(૧) ઋતુસહાર : ૭ સર્જોના આ નાના કાવ્યમાં પ્રેમીએ પ્રેમિકા પાસે વર્ણવેલું ભારતની ઔષ્ધથી માડીને વર્ષનું સુધીની ઋતુઓનું વર્ણન છે

(૨) કુમારસંભવ : કેટલાકના મત મુજબ આઠ સર્જનો તો કેટલાકના મત મુજબ સત્તર સર્જનો આ કાવ્યમાં તાત્કાલિકના નાથ માટે શંકરના પુત્રની જન્મ હતી. એટલે શંકરના પુત્ર કુમારના સંભવ-જન્મનું અર્કો વર્ણન આવે છે. આના પુરોગામી વર્ણન તરીકે કામદેવે કરેલો શંકરના સમાધિમંત્ર રાતેનો પ્રવન, પાર્વતીનું તપ, શંકરનું લગ્ન ઇત્યાદિ પ્રસંગો આવે છે. હિમાલયના સુન્દર વર્ણનથી આ કાવ્યની શરૂઆત થાય છે.

(૩) મેઘદૂતમ્ આ નાનકડા જિમિપ્રધાન ખંડકાવ્યના સ્વાધિકારમાં પ્રમત્ત બનેલા કુબેગનો શાપ પામેલા યજ્ઞે અષાઢના પહેલા દિવસે સમગ્રિર ઉપર દેખાયેલા મેઘને દૂત તરીકે પોતાનો અંદેજો આપીને પોતાની પ્રિયતા પામે મોકલ્યો છે તેનું અને મેઘને ઉત્તર તરફ જવા માટેના પ્રવાસમાર્ગનું વર્ણન આવે છે

(૪) રઘુવશમ્ ઝોગણીસ સર્ગના આ મહાકાવ્યમાં સૂર્યવંશી ગાંધ રઘુ અને તેના વંશનું વર્ણન આવે છે. આવા આ મહાકાવ્યમાં રઘુના પિતા દિલીપથી માડીને છેક અપુત્ર મગધુ પામેલા અગ્નિવર્ણ સુધીના ગાંધઓનું વર્ણન આવે છે

(૫) માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ : છ અંકના આ નાટકમાં શુગવંશના રાજા અગ્નિમિત્ર અને માલવિકાનો પ્રણય નિરૂપાયો છે અગ્નિમિત્રને આ પહેલા ધારિણી અને ઇગવતી નામની બે રાણીઓ તો હતી જ આમ આ બે ગણીઓ પ્રતિનાયિકાઓ બને છે. તેમના દ્વારા રાજાના પ્રણયકાર્યમાં જે અતગથો પેદા થાય છે તેને આ નાટકનો બુદ્ધિશાળી વિદૂષક દૂર કરે છે. રાજા કદી પોતાની બીજી બે ગણીઓ પ્રત્યે દક્ષિણ છાડતો નથી છેલ્લે માલવિકા-અગ્નિમિત્રનું કાયમી મિલન સિદ્ધ થાય છે,

(૬) વિક્રમોર્વશીયમ્ આ પચાસી નાટકનો નાયક છે પ્રતિજ્ઞાનપુરનો રાજા પુરવા, અને નાયિકા ૩ અખરા ઉર્વશી આ નાટકમાં સ્વર્ગના સીરન ઉર્વશીનું પુરવા સાથે મિલન થાય છે અહીં પણ ગાંધની આગળી ગણી કાશીરાગપુત્રી પ્રતિનાયિકા છે રાજા તેના પ્રત્યે દક્ષિણ મતાવે છે, પરંતુ આ રાણી ખામ વિધનકપ બનતી નથી રાજાના પ્રણયજીવનને અંતરાય ઉત્પન્ન કરીને ભત્રીયુનિએ આપેલા શાપથી અને કુમારવતને મળેલા કુમારના શાપથી જીભો થાય છે. મોટે ભાગે રાજાની પરાક્રમ શીલના અને પ્રણયનિષ્ઠાથી આ અંતરાયો દૂર થાય છે વિદૂષક આ નાટકમાં હમગડા જીભા રૂપા સિવાય ખાસ કંઈ કામ કરતો નથી આ નાટકમાં પહેલા નાટક કરના એક પ્રતિનાયિકા ઝોલી છે તથા વિદૂષક ગણીના પ્રણયકાર્યને મદદ કરતો નથી એટલે નાયક પુરવાની પ્રતિબા અહીં વિશેષે ખીલી જોઈ છે એન લાગે છે કે આ નાટકમાં કાલિદાસની પ્રણયભાવનાએ આકાશ પામવા માડ્યો છે અહીં અનેક રીતે સ્વર્ગ અને દૃશીનું મિલન થયું છે આને નાટક કહેવામાં આવે છે.

(૭) અમિતશાનકુન્તલમ્ કાલિદાસનું આ ત્રીજું નાટક સુપ્રસિદ્ધ છે તેના વિશે આપણે વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવાના જ છીએ. મોટા ભાગના વિવેચક માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ને કાલિદાસનું પ્રથમ નાટક કહે છે, વિક્રમોર્વશીયમ્ને કાલિદાસનું બીજું નાટક ગણે છે અને અમિતશાનકુન્તલમ્ ને કાલિદાસનું ત્રીજું નાટક-તેની પરિણત પ્રાણ સ્ફુગ ગણે છે. પરંતુ શ્રી આચ. વી. જાગીર ૧૯૮૦ વિક્રમોર્વશીયમ્ને કાલિદાસનું પહેલું માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ને બીજું અને અમિતશાનકુન્તલમ્ને તેનું ત્રીજું નાટક સર્જન ગણે છે

૨. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્

છેક પ્રાચીન કાળથી માડીને આપણા દેશના સાહિત્યસિદ્ધાંતે મહાકવિ કાવિદાસના આ નાટકને ચોતાનું મહુજ પ્રિય નાટક ગણ્યું છે. આખા સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં તેને અત્યંત રમ્ય ગણાવીને તેની નીચેના શબ્દોમાં તેમણે પ્રશસ્તિ કરી છે :

કાવ્યેષુ નાટકં રમ્ય તત્ર રમ્યા શકુન્તલ ।

તત્રાપિ ચ ચતુર્યોઽકુસ્તત્ર શ્લોકચતુષ્ટયમ્ ॥

ભારતની ભાષાઓમાં તથા અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, ડેનિશ, સ્વીડીશ, લેટિન અને બીજી ભાષાઓમાં તેના અનેકવાર અનુવાદો થયા છે, તેનો વિધવિધ દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસ થયો છે અને હજુ થના જ કરે છે. માત્ર આપણા દેશમાં જ નહિ પણ વિદેશોમાંય આધુનિક સમય સુધી અનેકવાર તેને રંગભૂમિ ઉપર રજુ કરવાના પ્રયત્નો થયા છે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ શ્રી અવેગીલાલ યાજ્ઞિક, ઈવિ શ્રી ન્હાનાલાલ, શ્રી બી. કે. દામોદર, શ્રી દલપતરાયન, પ્રાણજીવન ખખખર, શ્રી ચતુર્ભાઈ પટેલ, શ્રી મનસુખલાલ અવેરી, શ્રી દ. દા. શાસ્ત્રી, શ્રી ઉનાશંકર જોશી વગેરે એ તેના અનુવાદ કર્યા છે. આ ઉપરાંત તેના અનેક રૂપાંતરો પણ થયા છે. શાકુન્તલ ઉપરની ગદ્યવર્ણનની ટીકા સુપ્રસિદ્ધ છે.

કવિવર શ્રી સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરે આ નાટક ઉપર ‘પ્રાચીનસાહિત્ય’માં ‘સન્દર્શી’ નેપો લખ્યા છે અને Humboldt, શાકુન્તલ-પ્રશસ્તિ તરીકે જાણીતી Goetheની યોગ્ય પ્રશસ્તિઓ વિશે જે શબ્દો પ્રયોગે છે તે જ શબ્દોમાં કરીએ તો “એક કવિના આત્મામાં બીજા કવિએ ડોકિયું કર્યું છે” આવો જ સ્તુત્ય અભ્યાસ સમજાવો અનુવાદની તેમની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ કર્યો છે આમ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટક કાળના અનેક વાગફોંડો વચ્ચે પણ એકવારી રીતે લોકમુદાયની પ્રીતિ પામ્યું છે. તેમાં નિરૂપાયેલ શકુન્તલા-દુર્વારતનું પ્રણયજીવન લોકમાનસ માટે પ્રણયજીવનની કાયમી વિભાવના બન્યું છે ધણુ જ પ્રાચીન દોષા છતાં આ નાટક અદ્યતન છે અને આજે પણ અહુર્યાઓની હાનણી અને દરખાને એક નગરું વાસંતી મેન-પાય છે. અમમ સૃષ્ટિની ચેતના બાવે નનન બનેલી ચિત્તત્રીમાથી નિર્જનવી મહાન કવિની વાણીનું પાન કંવાનું મને તે લગાવો છે. આના મહાન કૃતિઓની પાને બેસતા જ આપણને પણ મહાતાનો અનુભવ થાય છે.

આ નાટકના સાન અંદ છે નાવક છે હમિનાપુત્રો રાજ દુર્વારત અને નાવિકા છે વિધાનિ અને મેનમાથી જન્મેલી કંવના રૂપોવનના ગદેની તેમની પાલ્લુની શકુન્તલા. વન્નુ છે દુર્વાર-શકુન્તલાના પ્રણયનું. હવે દોકે અંકનો કનથ અગ્રણ કરીએ.

24 - ਪਹਿਲਾ

પ્રારભમાં નાન્દીશ્લોક અર્થ છે તેમાં કવિ કાલિ ૧૨ પોનાના ઇષ્ટદેવ અષ્ટમૂર્તિ ભગવાન શિવના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે આ શ્લોકમાં ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર તથા પ્રેક્ષકોને આશીર્વાદ છે બીજા શ્લોકમાં આ આખી સૃષ્ટિની વિધિવિધ પ્રવૃત્તિની નાની પાછળ છનડાય મળે, તેનું વ્યક્તિત્વ અને ગતિ આપતા એક ચૈતન્યમય તત્ત્વનું ગાન કરવામાં આવ્યું છે તેના શબ્દો ભરેલા છે તેના કુદરતી રીતે યોગ્યતાના વર્ણવિન્યાસથી એક અદ્ભુત લય પેદા થાય છે અને નંદર ગતિથી આપણા અસ્તિત્વને આવરી લે છે

કાલિદાસના ત્રણેય નાટકોના નાન્દીપ્રોલોકમાં શિવની જ સ્તુતિ આવે છે એટલે લાગે છે કે કાલિદાસ સર્વસપ્ર ૧૫-મહિસ હોવા છતાં શૈવભાગી છે તેના શિવ એટલે મંદિરમાં પૂજાયેના દેવ નથી પણ મમત જનનને વ્યાપીને ગહેતુ ચતુર્થનાથ છે પહેલા બે નાટકોની નાન્દીમાં કવિએ શિવને એક દેવ તરીકે એક પ્રથમ તત્ત્વ તરીકે વર્ણવ્યા છે, જ્યારે અહીં તો લાગે છે કે કવિએ શિવની મધ્યમ અવસ્થાઓમાં જનનના ધ્વાજ તત્ત્વોના સૌન્દર્ય નિહાળ્યું છે અને જે સૌન્દર્ય છે તે જ કવિના શિવ છે આમ કવિની દૃષ્ટિ અહીં વ્યાપક બની છે દૂકમાં આ એક શ્લોકમાં જ આખીય સૃષ્ટિ મહાત્મના ગ્રામે છે

પ્રસ્તાવના સરૂત નાટકમાં નાન્દી પૂરી થતા જ એક નાનું દૃશ્ય આવે છે તેને પ્રસ્તાવના આમુખ સ્થાપના કહેવામાં આવે છે આ દૃશ્યમાં સૂત્રધાર કે સ્થાપક રંગભૂમિ ઉપર આવે છે આ ધુણીવાર નવી વિદ્યુત કે પાગિપાર્શ્વકને બોલાવીને તેની સાથે મવાદ કરના ક્રિયા નાટકની પ્રસ્તાવના કરે છે પ્રસ્તાવનામાં સામાન્ય રીતે નાટ્યકારનો પરિચય (પ્રવચના) નાટકનો પગિચય અને કેટલીકવાર ઝડપસ બધી ગીત પણ આવે છે

આપણા નાટ ની પ્રસ્તાવનામા સૂત્રવાગ અને નગીનો સવાદ આવે છે સૂત્રધાર કહે છે કાલિદાસ પ્રથિતસ્તુના નવેન અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનામવેયેન નાન્વેન ઉપસ્થાપ્ય મસ્મામિ આ શબ્દામા જ તેણે નાટક અને નાટ્યકાગનો ઉપેખ કરી નાખ્યા છે આ નાટકની નાટ્યકાર પોતાના વિર કે પાતાની કના વિર લાખી વાત કરી નથી એ હકીકતમા આપણે તેનો આ ભવિષ્યન જોઈ સફાએ છીએ અન્યત્ર આ પાતાવા દ્વિદુષ ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ । વસ્ત્રવિશિષ્ઠિનામામયપ્રવચ્ચેન ॥ એ શ્લોકના કનાકાગની વિનીત નમ્રતા જુ યાદ છે આ પ્રસ્તાવનામા સૂત્રધાર શ્રીધ્મ નવુતુ વર્ણન કરે છે અને નગી શ્રીધ્મનુતુ ઉપર એક ગીત ગાય છે આન ન નૃત નાટકની પ્રસ્તાવનામા અપેક્ષિત બધી આ તો અહીં આવી જાય છે

પરંતુ આ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં માત્ર વિગતોનું જ શુષ્ક નિરૂપણ થયું નથી નાટ્યકારે ભારે કલાત્મકતાથી તરત જ આવતા મુખ્ય દૃશ્યને અનુભવવા માટેની સુયોગ્ય ભૂમિકા પણ પ્રસ્તાવનામાં રચી દીધી છે.

સૂત્રધારની એક એક ઉક્તિમાં પ્રગટતા પુરુષસુલલ આત્મવિશ્વાસમાં, નટીએ-એક સ્ત્રીએ આર્યસ્ય સુરિહિતપ્રયોગતયા કહીને કરેલી તેની કામળ સ્ત્રીસુલલ પ્રશંસામ પુરુષ-સ્ત્રીનો આકર્ષક સંવાદ ઉપન્ન થાય છે. આથી વાતાવરણમાં લાગણીના માર્દવનું ખીજ વધાય છે, અને એ પછી આવતા વાતાવરણનું યથોચિત પુરોગામી બની રહે છે.

સૂત્રધારના શ્રીધ્મવર્ણનમાં શ્રીધ્મકનુના પુરુષને ગમે તેવા આન દોનો નિર્દેશ થયો છે. જ્યારે નટીના ગાનમાં શ્રીધ્મકનુના સ્ત્રીઓને પ્રિય અલંકારનું વર્ણન થયું છે. આ બંને વર્ણનો થઈને પ્રેક્ષકોના મનમાં શ્રીધ્મની સંપૂર્ણ આહ્વાદકતા જાળી થઈ શકે તેમ છે. બંનેના વર્ણનોમાં વનપ્રદેશના ચિત્રો રજૂ થયા છે. વળી નટીના ગીતમાં શબ્દોની અચર યૃગારોત્તેજક છે તેમ પણ કોઈને લાગે. આ બધાથી નાટકના મુખ્ય દૃશ્યની શ્રીધ્મકનુમાં થયેલી શરૂઆત, વનભૂમિ વગેરેનું સૂચન થાય છે.

નટીના સંગીતની અસરથી પ્રેક્ષકો ‘રાગગદ્ય ચિત્તવૃત્તિ’ થઈને કંઠાય દૂર દૂરના કોઈ અગમ્ય નિતાત ગમણીય પ્રદેશના દ્વાર ખેંચાઈ ગયા હશે. તે જ સમયે રાજા દુષ્યંત પણ મૃગની પછવાડે દોડી આવતા આવતા અગમ્યના દ્વાર ખડો થઈ જાય છે કેટલાક વિવેચકોએ સારંગે અતિરહસા શબ્દોમાં નટીના ગીતનો રાગ પણ વેગીકો સારંગ રાગ હતો તેવું સૂચન જોયું છે આ સૂચનને માન્ય કરીએ તો સારંગ રાગથી બપોરના કે બપોર પછીના સમયનું સૂચન થયું છે તેમ માની શકાય. ગમે તેમ હોય પણ નટીના ગીતે વાતાવરણમાં મોહકતાનો શુદ્ધ લોકાડી દીધો છે અને તેપોવન જેવી શાંત ભૂમિમાં પણ છેક ત્રણ અંક સુધી જામતા જતા અણબના દૃશ્યને આસ્વાદવા પ્રેક્ષકોને તૈયાર કર્યા છે.

સંગીતની અસરથી ખેંચાઈ ગયેલા સૂત્રધારને થયેલા સ્મૃતિલોપમાં લવિષ્યમાં રાજા દુષ્યંતને થયેલા સ્મૃતિલોપનું સૂચન પડેલું છે તેમ કહેવાય છે તે સાચું છે.

આમ આ નાટકની પ્રસ્તાવના શુષ્ક ન રહેતાં સ્પષ્ટ અને રસિક બની છે. નાટ્યકારે ભારે કૌશલથી પ્રેક્ષકોના ચિત્તના તાણાવાણાને મુખ્ય દૃશ્ય સાથે વણી લીધા છે. આ પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર અને નટીના ચાલતા સંવાદપ્રયોગ ઉપર એકાએક દુષ્યંતના રથવેગનું દૃશ્ય ચડી જાય છે, આથી શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં આ પ્રસ્તાવના ‘પ્રયોગાતિશય’ કહેવાય છે.^૧

૧ પ્રસ્તાવનાના લક્ષણ માટે જુઓ : નિર્વેર્થયેન સર્વત્વો મુચ્ચના પ્રતિપચતે । પ્રવાનસ્ય પ્રવન્વમ્ય તયા પ્રસ્તાવના મ્તા ॥-મુલાકારે. અથવા સૂત્રધારો નર્તે વ્રૂતે માર્દ વાપિ વિદૂપમ્ । સર્વાર્થ પ્રસ્તુતાલેપિ ચિત્રોક્તયા ચત્તદામુગમ્ ॥-દશસ્કન્ધે. અને ઇવોડય-મિત્યુપલોસાસૂત્રધાર પ્રયોગતઃ । પાત્રપ્રવેશો કૌપ પ્રયોગાનિશ્ચયો મતઃ ॥

તપોવનમા કાશ્યપની અનુપસ્થિતિ : સામાન્ય રીતે નાટકના પાત્રો ૨ ગભૂમિ ઉપર ઉપસ્થિત થઈને નાટ્યકાર્યનો વિકાસ કરાવે, પરંતુ કાશ્યપ અથવા કવચ પહેતા ૧૫ અંક સુધી અનુપસ્થિત હોવાને કારણે જ નાટકમા ટ્રેલોક ક્રિયાઓ જન્મી છે

માનિની તીરે કવવાત્રમની પાસે રાજનો રથ આવના જ રાજને આશ્રમમુગ્ને હણુતો રોકીને સમિધ લેના ઉપડેના વૈખાનસો સમાચાર આપે છે કે “હમણા જ પોતાની પુત્રી શકુન્તલાને અતિથિસ્ત્રકાગ્નુ કામ સોપીને એના પ્રતિકુળ દેવતુ શમન કરવા કુનપતિ કવચ સોમતીર્થ ગયા છે ૨”

ઉપનુ વ.કચ જણાવે છે કે કાશ્યપ હમણા જ ગયા છે એટલે સોમતીર્થ પહોચીને પાછા ફરે એટલો લાંબો નમય તઓ તપોવનમા હાજર નથી તેમણે પોતાનું અતિથિસ્ત્રકાગ્નુ કાર્ય પોતાની પુત્રી શકુન્તલાને સોંપ્યું છે. આમ આભાવિક રીતે જ કવચ પ્રયે આજીવન દરમિયાન ગાંધર્વના મળતું જ રહ્યું. જો કવચ આશ્રમના ઉપસ્થિત હોત તો નાજ તેમને જ વહીને પોતાના નગરમા પાછો ગયો હોત અને પ્રણયકાર્ય થયું જ નહોત ન્દની જેઠાજરીને લીધે જ તપોવનના ઇષ્ટિગર્યોમા વિનો પે ૧ થાય છે, અને ૧૦ને ટ્રેલોક નમય આશ્રમમા રહેવા આવતુ પડે છે અને શકુન્તલા-કુન્તલા પ્રપુત્રસળ પો આગ્રગ વધે છે આ સમય દરમિયાન કુન્ત-શકુન્તલાના ગાંધર્વગન થવા પામે છે આ વખતે પણ કવચ હાજર હોત તો કાશ્ય ગાંધર્વલગ્ન વિષે જાણીને શકુન્તલાને કુન્તલાની સાથે જ વળાની દેત અને પાચમા અ કથી જે કાર્થ મન્યુ છે તે-શકુન્તલાનુ પ્રત્યાગ્નન-વગેરે બન્યું નહોત વળી કવચ ઉપસ્થિત હોત તો કુર્વાસાના આગમન વખતે અતિથિસ્ત્રકાગ્નુ કામ પોતે જ કરી લેત, અને તોપણ કુર્વાસાનો શાપ અને તેનાથી જન્મેલી નાટ્યક્રિયાઓ થાત જ નહિ આમ કવચની અનુપસ્થિતિને લીધે જ આખું નાટક બનવા પામ્યું છે તેમની જેઠાજરીમા તપોવનનું આખું વાતાવરણ વિશુષ્ણ થઈ ગયું છે તેમની હાજરીમા તપોમય જીવન તથા અતિથિસ્ત્રકાગ્નુ જે મેગ વનજ્યોત્સ્ના-કેસરદક્ષકના લગ્ન સાથે કે શકુન્તલામા જાગેના અગ્નિના ભાવાવેશ સાથે રહી શક્યો હોત તે તેમની જેઠાજરીમા ગહી શક્યો નહિ અને શકુન્તલાના ચિત્ત ઉપર આવેલું ભાવાક્રમણ તપોવનના સામાન્ય જીવનથી જુદું પડી ગયું

કવચની અનુપસ્થિતિને પણ નાટકની કથા સાથે સળધ છે તેઓએ શકુન્તલા ઉપર આવનાગ પ્રતિકૂન દવને ભાખી નીડુ હતું અને તેના શમન માટે તેઓ

૨. ર્દનામાન દુહિત શકુન્તલાનિથિસ્ત્રકાગ્નય નિયુજ્ય દવમત્યા પ્રતિકૂલ શમયિતુ સોમતીર્થ ગત ૧-શકુન્તલમ્, મઢ-૧

તીર્થસ્થાને ગયા હતા. આમ તેમની અનુપસ્થિતિનું ઠાણુ અને પગિણામ નાટકની અગત્યની ક્રિયાઓને સૂચની દે છે

કુણ્વનો આશ્રમ : કણ્વનો આશ્રમ માલિનીના તીરે આવેલો હતો. એમ લાગે છે કે આ માલિની નદી ગંગા નદીની એક શાખા હોય અને હસ્તિનાપુર પાસે વહેતી હશે. કાલિદાસે તેને 'ગુણ્વ'શ'મા મંદાકિની પણ કહી છે. આ માલિનીના તીર ઉપર કણ્વનો આશ્રમ આવેલો હતો. આ આશ્રમની મગહદ છેક વૈષ્ણવસો ગંગા કુણ્વતને મળ્યા ત્યાંથી શરૂ થાય છે. આશ્રમમા ખે ભાગ હોય તેમ લાગે છે. બહારના ભાગમા આશ્રમીય વાતાવરણ છે, પણ કદાચ તપસ્વીઓનો વસવાટ નથી. વનવાટ અંદરના સુપડાઓમા છે. બહારના ભાગથી જ આશ્રમની વિશિષ્ટ શાંતિ વૃક્ષો અને પશુપક્ષીઓમા ફેલાયેલી છે બહાર વૃક્ષો ઊગેલા છે. તેમના ઉપર પોપટના માળા છે અને તેમાંથી નીચે નીવારના દાણા પડેલા છે. તેમને પાણી પાવા માટે નહેરોની વ્યવસ્થા કરેની લાગે છે કયાક કયાક ઇશુદીના ફળને ભાગવા માટે વપરાયેલા ચીકણા પથ્થરો, વિશ્વામયી આમતેમ ધૂમતા હજુઓ, ડાળીઓ ઉપર સૂકવેલા વસ્ત્રો— આ બધાથી તપોવનનું વ્યક્તિત્વ ઘડાય છે ઉપવનની ભૂમિ ઉપર ઊગેલું દર્બનું ઘાસ દ્વાય હજુઓએ કાપી નાખ્યું છે. ચારેય બાજુએ તપસ્વીઓએ કરેલા હોમનો કુમાડો પ્રમરી રહ્યો હોય અને તેનાથી નવપલ્લવોનો ગંગાઓ પડતો હશે. આશ્રમથી થોડે દૂર આવેલા જળાશયો તરફ સ્નાન વગેરે ક્રિયાઓ કરવા માટે ગયેલા તપસ્વીઓના વસ્ત્રોમાંથી ટપકની જલરેખાઓથી આ ભૂમિ અકિત થયેલી છે.

આશ્રમના અંદરના ભાગમા પ્રવેશદ્વાર આવે છે. અહીં પણ આગળના ભાગમા એક ઉદ્યાન હોય તેમ લાગે છે. લનાઓથી છવાયેલા આ ઉદ્યાનમા સુદૃઢ વૃક્ષો અને લનાઓ ઊગેલા છે તેમને તપોવનકન્યાઓ રોજ પાણી પાય છે. નિવાસ માટેની ઉટ્તે હજુ મહેજ અંદરના ભાગમા છે. આમ નિતાન રમણીય પ્રૃથ્વીના ખોળામાં ખેડેલી આશ્રમભૂમિ ઘણી સોહામણી હોય તેમ લાગે છે.

કુણ્વત-શકુંતલાના પ્રણયની પૂર્વતૈયારી : શકુંતલા દ્વાગ કણ્વને પોતાની લક્ષ્મીને અર્ધ પહોચાડવા જ્યારે કુણ્વત તપોવનમા પ્રવેરે છે ત્યારે તેને —તેના જામન મનને જગાય પચાલ નથી કે એ જ શકુંતલા તેની પ્રિયતમા બની જશે. પોતાના શરીરના પ્રમાણને અનુરૂપ નાના નાના મેચનવટને લઈને વૃક્ષોને પાણી પાની ત્રણ ગાંધીએ નું દર્શન તેને મનુ લાગ્યું. તે તેના અનુભવ એક જોના તો તેની કશીજ માનસિક લંપગી વચગે આકસ્મિક હતો. કણ્વદુષ્ટિનાને તેને પડેલીવાર જોઈ- તે પહેલાં તેના સૌન્દર્યથી પોતે ઘાયલ થયે, તેની ચંદ્રામગ્નીયે તેનામા નિહિ દોષ એમ લાગે છે કે તેને ચમૂગગ એક ગીતે તે. તદ્દન અકસ્માત

સ્વપ્ન હતો. અમ ૦૧ ૪૦ મુક્તનાથી જોઈશુ તો વામને કે
 ગમ દુઃખ તના ઉપન થયેના લવ નાટે કાગળપૂર્વક આયોજના કરી
 પ્રથમ તો આશ્રમના દારે આવના ૪ તેને વૈખાનસો નબે છે ગમએ આશ્રમના
 ઉપા શાપ્રકાશ કરવાનુ બધ ગમ્યુ તેથી પ્રમન થઈને તેઓ તેને આશીર્વા આપે
 છે. પુત્રમેવ ગુણેવન ચક્રચર્તિનમાનુહિ । ‘તને આવા ૪ શુભવાળો ચક્રવા’ પુત્ર પ્રાપ્ત
 થજો.’ આશ્રમના દારે અથવા નાટકના દારે આપવામા આવેલો આ આશીર્વા
 નાટકમા માયો પડે છે અથવા નાટકના અતનો નિર્દેશ કરે છે એ તો સ્પષ્ટ જ
 છે પણ આ આશીર્વા તે મમયે તો એક ચનકાગથી ગમના જીવનના એક શન્ય
 રહી ગયેના ખૂણાને પ્રગ કરી નાખે છે જીવનના સપૂર્ણ સ્મયી ઉજળા ગહેના આ
 રાખને પુત્ર નથી વખાનમોએ આપેનો આશીર્વા રાખના મનમા પુત્રપ્રાપ્તિની આશા
 રોપી દે તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે આ આશાનુ બીજ તેના મનને નવા પગિયુન
 સબધ માટે અનુકૂળ બનારી દઈ શકે યોનાનુ ભાગ ૧૦૧ ની વિશામા બધડી
 રહુ ૧૧ તેવી પ્રતીતિ પામેનો ૦૪ નવા નમ ધો નાટે આનરિમ રીતે જ તત્તર થવા
 લાગે આ પછી આશ્રમમુખિમા પ્રવેશતા ૪ તેનો જમણો હાથ ફાંકે છે જમણા
 હાથનુ અપદન સુદ્ધ સીના લાભનુ સૂચક છે એમ મનાય છે કે ઉલાસની ઉજળતા
 રાખના મનમા એક ક્ષણવાગ પણ ‘આ શાન આશ્રમમા હાથ ફરકવાનુ દળ શી
 રીતે મળી શકે’ તે વિચાગ દખ્તો નથી અને તે મનમા બોલી બેઠે છે અથવા
 મરેનવાના દ્વારણિ મગ્નિ સત્ર । અને બગમ આ ઉદ્ગારની માયે જ શકુન્તનાનો
 અવાજ સભાગ છે દત્ત દત્ત સર્વો । જનથા હાથના ફરકવાથી રાખના મનમા
 સ્પષ્ટ રીતે જ સ્ત્રીની પ્રપ્તિનુ સૂચન બિલુ થાય છે અને તેની નાયે ૪ તેના
 કાન અને મનને શકુન્તલાનુ વાક્ય પકડી લે છે અને કાચ રાખના ઉદ્ગાર અને
 શકુન્તલાના વાક્યનો સબધ જોડાઈ જાય છે આ રાખ સૌન્દર્યપ્રી હતો તે તો
 કાનિસે આપણને પ્રથમથી જ બનાવ્યુ છે જનાગ મારના મૂગની વગાક લેની
 ડોકનુ નૌર્ફ મૂનવવાનુ જ તો તે વેગે દાકતા ગ્યમાથી પણ ચૂકચો ન હતો
 વળી વેગે ચ ના ગ્યમાથી ભૂમિના નાતા જા નાકારો તમ્ક પણ આ
 રાખનુ ધરાન ત્રણ વચગ ગુ ન હતુ અમ સૌન્દર્યપ્રી ગમનુ ધરાન સમનાલુ
 આકૃતિ ગ્યની મખીત્રિપુત્રિ ઉગ જાય છે અને તે બોલી બેઠે છે અહા મનુરમાસા
 દર્શનમ્ અને ધામે ધોમે નખીઓનુ પપુ ન્દ બની ગેની શકુન્તના ઉગ તેની
 દષ્ટિ મવિરોપ નોવા છે

આ ભ્રમરગાથા પ્રસંગનું એક મુખ્ય કાર્ય તો દુષ્યંતને અપાવવાનું હતું. એ કાર્ય ઘણું જ નાટ્યત્મક રીતે થઈ ગયું છે.

ભ્રમરને શકુન્તલાના મુખની આજુગાજુ ધૂમતો જોઈને દુષ્યંતને ઈર્ષ્યા થાય છે. ભ્રમર શકુન્તલાના ચંચળ કંપતા નેત્રોને સ્પર્શ કરી લે છે, કાનમાં કંઈક કહેતો હોય તેમ કાન પાસે ગુંભરવ કરી લે છે અને ઓઠને પણ અડી લે છે. ૫ આ બધું દુષ્યંતમાં ઈર્ષ્યા પ્રેરે છે. આ ઈર્ષ્યાથી દુષ્યંતમાં હિપ્પન થયેલી શકુન્તલા માટે સ્પૃહાની હિલકેટલાનું માપ મળી જાય છે. રાજાનું મન શકુન્તલાની સાથે સંયોગ પામવા દેટલું અધીરું છે તેનો ખ્યાલ આપણને મળે છે. પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને હઠાવીને અંદર પ્રવેશનો રાજા જાણે શકુન્તલાને જીતી લે છે.

આ ભ્રમરગાથા પ્રસંગમાં રાજાએ ભ્રમરની સાથે સ્પર્ધા કરી છે તેમાં દેટલાકને ગળની ભ્રમરદત્તિ દેખાય છે. ગળકેવળ સૌંદર્યલુબ્ધ ભ્રમર જોયો હતો અને જેમ ભ્રમર કોઈ એક પુષ્પને વદાદાર હોતો નથી, પણ નવા નવા મધનો લોભી હોય છે તેમ રાજા પણ એક સ્ત્રીને વદાદાર નથી, પણ જ્યાં જ્યાં તેને સૌંદર્ય દેખાય ત્યાં ત્યાં તેને તેને પામવા તે ઇચ્છે છે અને પોતે ગળ હોવાથી તે પામી પણ શકે છે. અડી પણ ગળએ શકુન્તલાના સૌંદર્યને જોયું અને તેના પ્રત્યે તે લુબ્ધ થયો. આ રીતે ગળની શકુન્તલા નાટની સ્પૃહા પણ માત્ર દૈહિક આકર્ષણ સિવાય બીજું કશું નથી આ વિચારને પચમાં અંકમાં હંસપદિકાએ દુષ્યંતને ઉદ્દેશીને પ્રયોજેલા અભિનયમનુજ્વલમ્બર શબ્દો પણ મર્મર્યન આપે છે.

અભિજાનશાકુન્તલામૂની મૂળ કથા મહાભારતમાં આવે છે. અડી દુષ્યંતમાં શકુન્તલા પ્રત્યે કોઈ ખાસ નિષ્ઠા જોવામાં આવતી નથી. એટલે તે દુષ્યંત કેવળ સૌંદર્યલોભી હતો તેવું અનુમાન કરવું ત્યાં પોસાય તેમ છે. પરંતુ આપણા નાટકમાં દુષ્યંતને શકુન્તલાના રૂપની જે અનુભૂતિ થાય છે તે માત્ર દૈહિક છે તેમ નાનવાને કોઈ કારણ નથી. બિલકું બીજા અંકમાં રાજા દુષ્યંત વિદ્વપક પાસે શકુન્તલાનું રૂપ વર્ણવના જ્યારે તેના રૂપને અગ્રહ પુણના ફલમિત ગણાવે છે ત્યારે લાગે છે કે દુષ્યંતને શકુન્તલાની અનુભૂતિ કંઈક અલૌકિક, અદિતીય હતી. શકુન્તલાના રૂપે દુષ્યંતના મમમ અસ્તિત્વને જ જાણે કે ભરી દીધું છે. આવી દુષ્યંત કહેલી શકુન્તલાના રૂપની અનુભૂતિ માત્ર પહેલા બીજા અંકમાં જ નહિ, પણ પાંચમાં, છઠ્ઠા અને સાતમાં અંકમાં પણ અંદરથી ચાલુ રહી છે તેમ જણાયે. હંસપદિકા ગળ ઉપર ગુસ્સે થયેલી છે એટલે જનકપત્નીવના રિવાજ પ્રમાણે જે તરૂન સ્વાભાવિક હતી તેની બાળન માટે રાજાને પોતાના અન્યોક્તિ સ્તોકમાં એ ભ્રમર કહે છે 'તુંજોપાયે વ્યગ્નિ-

આમ શકુન્તલા પ્રત્યેના રાજાના પ્રણયનું પ્રોત્સાહક ખીજ તપસ્વીઓના પુત્ર-પ્રાપ્તિ માટેના આશીર્વાદમાં રહેલું હતું એ વાતનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરીએ તો શકુન્તલા પ્રત્યેના રાજાના વલણમાં સ્થૂણ સૌંદર્યોપભોગની શક્તિ જ દેખાશે નહિ, બલકે તેના મૂળમાં પિતૃત્વની સ્વાભાવિક ઝંખના અને તપસ્વીઓના આશીર્વાદનું ગાંભીર્ય રહેતાં દેખી શકાય આ શાંત આશ્રમમૂમિ છે. અહીં સન્ધ્ય પ્રતિષ્ઠિત થયેલું તત્ત્વ છે. અહીં મહેલો આશીર્વાદ અને અહીં થયેલો ભાવાનુભવ સાચાં બની જાય છે.

ઉદ્યાનમાં જ્યોતે પાણી પાની કન્યાઓનું મનોહર દર્શન કરવાના અને તેમના સ્વાભાવિકપદ્ધે ચાલતા મંવાદનું માધુર્ય માણવાના સોભથી રાજા જુદાંડાવાના આશ્રયે છૂપે છૂપે તેમને નિહાળી જાય છે. તે દરમિયાન અખીઓના વાર્તાલાપનું દેવ શકુન્તલા અને તેનું યૌવન ગૂંચ્યાં છે. આથી અને શકુન્તલાના અપ્રતિમ ઉપથી રાજાનું ધ્યાન માનવથી જગપાન કાગી ગ્દેથી શકુન્તલા તરફ એસાય છે. તેનું મન તેના તરફ ટકે છે અને તેના આર્થ મનમાં જાગેથી શકુન્તલાને મેળવવાની સૂઝાને કાચે તેને લાગે છે કે શકુન્તલા જન્મ દરમિયાને પુનઃ જન્મ થયાં હશે.

આ ભ્રમરબાધા પ્રસંગનું એક મુખ્ય કાર્ય તો દુષ્યંતને શકુન્તલા પાસે પ્રવેશ અપાવવાનું હતું. એ કાર્ય ઘણું જ નાટ્યત્મક રીતે થઈ ગયું છે.

ભ્રમરને શકુન્તલાના મુખની આજુબાજુ ધૂમતો જોઈને દુષ્યંતને ઈર્ષ્યા થાય છે. ભ્રમર શકુન્તલાના ચંચળ કંપતાં નેત્રોને સ્પર્શ કરી લે છે, કાનમાં કંઈક કહેતો હોય તેમ કાન પાસે ગુંબરવ કરી લે છે અને ઓઠને પહોંચી પડી લે છે.^૫ આ બધું દુષ્યંતમાં ઈર્ષ્યા પ્રેરે છે. આ ઈર્ષ્યાથી દુષ્યંતમાં ઉત્પન્ન થયેલી શકુન્તલા માટે સ્પૃહાની ઉત્કટતાનું માપ મળી જાય છે. રાજાનું મન શકુન્તલાની સાથે સંયોગ પામવા દેટલું અધીરું છે તેનો ખ્યાલ આપણને મળે છે. પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને હડાવીને અંદર પ્રવેશનો રાજા જાણે શકુન્તલાને જીતી લે છે.

આ ભ્રમરબાધા પ્રસંગમાં રાજાએ ભ્રમરની સાથે સ્પર્ધા કરી છે તેમાં દેટલાકને રાજાની ભ્રમરવૃત્તિ દેખાય છે. રાજા કેવળ સૌંદર્યલુપ્ત ભ્રમર જોવો હતો અને જેમ ભ્રમર કોઈ એક પુષ્પને વડાદાર હોતો નથી, પણ નવા નવા મધનો લોભી હોય છે તેમ રાજા પણ એક સ્ત્રીને વડાદાર નથી, પણ જ્યાં જ્યાં તેને સૌંદર્ય દેખાય ત્યાં ત્યાં તેને તેને પામવા તે ઇચ્છે છે અને પોતે ગળા હોવાથી તે પામી પણ શકે છે. અહીં પણ રાજાએ શકુન્તલાના સૌંદર્યને જોયું અને તેના પ્રત્યે તે લુપ્ત થયો. આ રીતે રાજાની શકુન્તલા માટેની સ્પૃહા પણ માત્ર દેહિક આર્ત્યપુ સિવાય બીજું કશું નથી આ વિચારને પણ આ અંકમાં હંસપદિકાએ દુષ્યંતને ઉદ્દેશીને પ્રયોજેલા અમિતનમ્બુજેલ્લસત્ત્વ શબ્દો પણ સમર્થન આપે છે.

અમિતાનશાકુન્તલમૂની મૂળ કથા મહાભારતમાં આવે છે. અહીં દુષ્યંતમાં શકુન્તલા પ્રત્યે કોઈ ખાસ નિષ્ઠા જોવામાં આવતી નથી. એટલે તે દુષ્યંત કેવળ સૌંદર્યલોભી હતો તેવું અનુમાન કરવું ત્યાં પોસાય તેમ છે. પરંતુ આપણા નાટકમાં દુષ્યંતને શકુન્તલાના રૂપની જે અનુભૂતિ થાય છે તે માત્ર દેહિક છે તેમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. જોલકું બીજા અંકમાં રાજા દુષ્યંત વિદ્વધક પાસે શકુન્તલાનું રૂપ વર્ણવતા જ્યારે તેના રૂપને અગ્રજ પુણ્યાના કલ્પમિત ગણાવે છે ત્યારે લાગે છે કે દુષ્યંતને શકુન્તલાની અનુભૂતિ કંઈક અલૌકિક, અદ્વિતીય હતી. શકુન્તલાના રૂપે દુષ્યંતના સમગ્ર અસ્તિત્વને જ જાણે કે ભરી દીધું છે. આવી દુષ્યંતે કરેલી શકુન્તલાના રૂપની અનુભૂતિ માત્ર પહેલા બીજા અંકમાં જ નહિ, પણ પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા અંકમાં પણ અંદરથી ચાલુ રહી છે તેમ જણાયે. હંસપદિકા રાજા ઉપર ગુસ્સે થયેલી છે એટલે બહુપત્નીત્વના સ્વાજ પ્રમાણે જે તદ્દન સ્વાભાવિક હતી તેવી બાબત માટે રાજાને પોતાના અન્યોક્તિ શ્લોકમાં એ ભ્રમર કહે છે 'છંછંડાયેલી વ્યક્તિ-

ઓના શબ્દપ્રયોગોમા વ્યક્તિત્વનું સમતુલાત્મક આલેખન હોય તેમ માની શકાય નહિ. વળી આપણે ઉપર જોયું પણ ખરું કે આશ્રમભૂમિમા ગજને થયેલા ભાવાનુભવમા નેસર્ગિકતા અને મચ્ચાર્થ હતા જ એટલે કાચ ગજના પોતાના જીવનમા પણ આ અનુભવ અપૂર્વ હતો. આમ હંમપદિકાની માથે આપણે પણ મમતુલામાથી વોડા ખસી ન જઈએ તો વિના કાગળ ગજને શ્રમગતિવાળો કહેવાની જરૂર નથી.

આમ છતાં આ શ્રમરગાધા પ્રસંગે ગજને શકુંતલા પાસે પહોચાડવાનું બહાનું જીલ્લું કરવા ઉપરત્ત ગજમા જાગેલી સ્પૃહાની ઉત્કટ માત્રાને આકૃતિ આપી તે અર્થમા આ મુદ્દા પ્રતીકાત્મક પ્રસંગ છે. આ પ્રસંગથી ગજના પ્રણયાર્થનો સચોટ ભાવસ્પર્શ આપણને બધાને થાય છે.

સ્વપ્નગાસદત્તમા પ્રમદ્બનદમ્બમા ગજ ઉ.પન અને વિદ્વધકને લતામંડપમાં પ્રવેશતા સૈકવા માટે ચેટીએ ભમગઓને ઉડાડીને ભમરગાધા ઉ.પન કરી હતી. સંભવ છે કે કાલિદાસના મનમા આ પ્રમગનો ઉદ્ભવ સ્વપ્નગાસદત્તમા ના એ પ્રસંગ ઉપરથી થયો હોય આમ છતાં અહીં આ પ્રસંગની થયેલી માવજત અને તેનું સ્વારમ્ય તદ્દન આગવા જ છે તે સ્પષ્ટ છે.

દુષ્યંત-શકુંતલાનો પ્રણય : શકુંતલા માટે ઘણો જ સમ્પૂર્ણ બની ગયેલો દુષ્યંત જલ્પવાદિકામા પ્રવેશ કરે છે. તેની ચતુર ગભીર આકૃતિ, તેનો પ્રભાવ અને તેનો મનુરવાર્તાશાપ આશ્રમીને ત્રણેય સખીઓ અંતર્ગત જાય છે. અનસૂયા-પ્રિયંવદા ક્રમશઃ ધીમે ધીમે સ્વચ્ચ થાય છે તથા તેની ઝોળખાણ પૂછે છે પરંતુ શકુંતલા પોતાના ભાવાનુભવમાથી છૂટી ચકતી નથી ગજના મોડક વ્યક્તિત્વથી અંતર્ગત તેમા ડોઈક નવો, તે કહે છે તેમ તપોવનવિગેધી, ભાવ ઉપન થાય છે. તે એકમ ઘણું જ અવશપણ અનુભવે છે અને તેની અમડાય મુગ્ધતાને પ્રિયંવદા-અનસૂયા પણ ટગી જાય છે. પ્રિયંવદાના ઉપદામના ઉગમમા શકુંતલાએ કરેલા મુગ્ધાના કાલિદાસે ભાગ્યશયની શકુંતલાનો ગજ પ્રચેતો ઉત્કટ ભાવાવેશ વર્ણવી દીધો છે. ગજને પણ શકુંતલાને પોતાના પ્રચે ભાવાવેશ છે એવી શંકા જનર છે. જ ગજ દુષ્યંતનો શકુંતલા તરફ પશ્ચાત્ત આજ્ઞા મુદેનો નથી. તેણે શકુંતલા અંગે જ પૂછેલી પ્રશ્નવિન્યા, થકેડી શકુંતલા માટે બનાવેલી અંશનુભૂતિમા, પ્રિયંવદાએ શકુંતલા પાસે જોડેલા મેદશમેચનના કાચમા પોતાનો સીટી આપીને તેને અટકાવવાનું કહેવાના તેના પ્રત્યક્ષ અને છેક છેત્તે સુતી પોતાનો ન મી એ.બ.ખ

૬. શુભે • કિંતુ નિર્મલજાતર મેદશમેચ મિત્રાત્મક મનનનનન છંદસા ।

૭. કિંતુ નન સત્તા વનનમેદશમેચનનનનન મ્નાય ।

છુપાવવાના તેના પ્રયત્નમાં ગળનો શકુન્તલા પ્રમથુષિપૂર્વ સૂચવાઈ ગયો છે નાખીઓ પણ આ બંને બંધુના પારસ્પરિક આકર્ષણને પામી ગઈ લાગે છે આમ દુષ્યત-શકુન્તલાના પ્રયુક્તરુણને કાલિદાસે તેના મૂર્ણ સુદ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કર્યું છે

શકુન્તલાનો દુષ્યત માટેનો ભાવ સ્વયંભૂ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે આમ છતાં તેને જે તપોવનવિરોધી લાગે તેવા તેના ઉપર થનાર આવા મઈ ભાવાક્રમણની આશા પહેલેથી જ સખીઓને તો હતી - એમ છુ જ નહિ પણ જ્યારે દુષ્યત સખીસમુદાયની પાસે આવે છે ત્યારે 'તાત કાશ્યપ હાજર હોય તો તે આજે પોતાના જીવિતસર્વસ્વરૂપ શકુન્તલાથી આ જાનુ સ્વાગત કરત - એમ સૂચવીને દુષ્યત-શકુન્તલાના મધુની યોગ્યતાનું પણ સૂચન સખીઓએ મરી દીધું છે આમ શકુન્તલા લગ્નને યોગ્ય બની હતી અને અનુરૂપ વર મળતા તાત કાશ્યપ પણ તેને વગવવા માગતા જ હતા એ જોતા શકુન્તલાનો ભાવાવેશ અસ્વાભાવિક, અમધ્ય કે અસ્થાને તો નહોતો જ

આ તપોવનમંદિરની મૃદા કંવાની માળતમાં આગળ વધતા પહેલાં રાજા દુષ્યતે સખીઓને પૂછેના પ્રશ્નો ઉપરથી જાણી લીધું કે શકુન્તલા રાજર્ષિ અને અશ્વિનનો પુત્રી છે અને તેથી ક્ષત્રવરિમહાત્મા (ક્ષત્રિયને વરવા યોગ્ય) છે, તથા તાત કાશ્યપ અનુરૂપ વર મળે તો તેને વગવવા ક્ષત્રે છે આમ ધર્મ દૃષ્ટિએ તે શકુન્તલાનો વિચાર મરી શકે તેમ હતો

તપોવન ઉપર હાનીનું આક્રમણ ગળ દુષ્યત અને શકુન્તલા વચ્ચે પ્રચુરનો ઉપયોગ થઈ ગયો આ રીતે આ નાટ્યના પહેલાં અક્ટમાં માર્ગ પૂરો થઈ ગયું હવે અક્ટને પૂરો કરવાનો હતો પરંતુ પ્રયુક્તવિવશ થઈ ગયેના શકુન્તલા કે દુષ્યત એમનીમથા દુર યવાનું નામ પણ લે તેની નિયતિના નહોતા તો પોતાના અતિથિને અન્યૂન-પ્રિવલ પપ્પ હવે જાઓ મહેવાની તપોવનવિરોધી તોછડાઈ ન બતાવે અને આ બંને પાત્રો જન સુત્રી ગમ્યુમિ ઉપરથી જાણ નહિ ત્યાં સુધી અક્ટ પણ પૂરો થઈ શકે નહિ આથી અક્ટને નમાત કરવાના ઉદ્દેશથી કાલિદાસે તપોવન ઉપર હાનીના આક્રમણનો પ્રમથ મૂક્યો છે

મુખ્ય દેવા નીમળેના દુષ્યતની પાછળ આન તો આપ્તુ સૈન્ય હતું જ ગળ દુષ્યત દોડતા મૂત્રની પાછળ થને હમગી ત્તા સૈન પાછળ મ્હી ગયું હતું પરંતુ

૮ મુઓ પ્રિવલની પર્વિત્રોમિતિ વયા નનરસ્તાનુસ્થા પાદપન સમતા, બવિ તાર્નનનનનનન ડુનુસ્થ તા ભમયતિ ।

૯ ડન નમિતનનન ને વમિતોર ક્રનાથ વરિત્તિ ।

રાજા આગે સમય તપોવનમાં રોકાયો ત્યાં તો સૈન્ય આવી પહોંચ્યું અને તેના ઘોડાની ખરીની રજ તપોવન ઉપર બેસવા લાગી રથને જોઈને બીધેલો એક હાથી તો માર્ગમાના વૃક્ષોને બીએડી નાખીને હરણના ટોળાને વિખેરતો તપના મૂર્તિમાન વિન્દના જેવો ધર્મારૂપમાં પ્રવેશવા લાગ્યો આ વાત સાંભળીને ગમ્મતે લાગ્યું કે તેના અનુયાયી સેનિકો તપોવનને અવરોધરૂપ બનતા હતા આથી તેણે પાછા ફરવાની ઇચ્છા કરી સખીસમુદાય પણ આ વાતથી આકુળવ્યાકુળ બની ગયો અને તેણે પણ અફના ઉજ્જમા જવાની ઇચ્છા બતાવી આમ બધાને જુગ પડવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ શક્યો.

આ પ્રસંગતુ નાટ્યગત મહત્વ ઉપર જણાવ્યું તેમ આ અ કને પૂરો કરવા માટે રંગભૂમિ ઉપરના બધા પાત્રોને દૂર કરવાનું હતું. તે કાર્ય આ પ્રસંગથી ઘણી આમાનીથી થયું છે ગમ્મતે પોતાની બીજી ફરજોનો સાદ મળ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તે પાછો ફરવા તૈયાર થયો ગમ્મતના અનુયાયી સેનિકોએ આશ્રમભૂમિના દ્વારે ટ્રવડી મોગી ધમાલ મચાવી હોય તે વિદૂષકે બીજા અ કમાં આપેલા મૃગયાના શબ્દચિત્રથી સ્પષ્ટ બને છે

શ્રી ગ્વીન્દનાથ કાકુરે આ હાથીના પ્રસંગને પણ પ્રતીકાત્મક પ્રમંગ ગણ્યો છે તેઓ કહે છે,^{૧૦} “દુષ્ટત જ્યારે કાલમાં મહાવિદ્યોલ્ભનુ કાગ્ય બની મત્ત થઈ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે કવિના અતઃકાળે આ બ્વનિ બેઠયો છે ૬,

મૂર્તાં વિન્નસાયસ ફર ના મિન્નસારદ્ધ મૂળા ।

ધર્મારૂપ્ય પ્રવિરિતિ શરૂ સ્વચ્છાન્નોકમીવ ॥

તપમ્યાના મૂર્તિમાન વિન્ન જેવો ગજગજ ધર્મારૂપમાં પ્રવેશ કરે છે તે જ વખતે એમ લાગે કે કાલની શાંતિનો ભંગ થયો કાલિ મે તત્ત જ ધર્માગ્નિરૂપના, કાલ્યોદાયના એ મૂર્તિમાન વિન્નને રાષ્ટ્રી શાપના બંધનમાં બાંધી લીડુ એને પોતાના પદાવનના પખતે ડાંગી ન પાવા ન દીધો ” આ ગીતે તેઓ હાથીના આક્રમણમાં દુષ્ટતાના શત્રુતાના હ વ ઉત્તરના અને તેથી અશ્રમના નમ્ર વાતાવરણ ઉત્તરના આક્રમણને જોના લાગે છે

દુષ્ટતાના વેગીન આક્રમને મ વમા અને પ્રશ્ન-વાચના હ વમા એ વેગ પેડ કર્યો છે તે મ યુ. આ ઉપરાંત પૃ ૧૯૫૮ના અ રૂને લખ્યેસ માં દર્શાવેલ પ્રગીતે તપોવનના જીવનના એક નવી નુચ્ચા પ્રગી અને એ અર્થમાં તપોવનના વાતાવરણની મેઝિની શબ્દોને ભર ૧૧ પે એમ પણ કહીએ પગુ આ ૧૩ ૫૨ ૬૩૮ ને તરના મૂર્તિમાન વિન્ન જેવો બાગેજ ૨ ૧ ૧૨ ૫ દુષ્ટતાના આક્રમન સ્વાભાવિક

હવે તેનો ભાવાવેશ સહજ અને સ્વાભાવિક ઉપરાલ ધર્મ પશુ હતો તેની દાનત કાર્યપત્રી ગેરહાજરીમાં લાલ ખાટી જવાની ન હતી શકુન્તલા સાથેના સંબંધને કાર્યપત્રી પશુ અનુમતિ મળી છે ૧૧ બીજા અકના ચૌદમા શ્લોકમાં કવચાગ્રમના શિષ્યોએ તેને માટે 'રાત્રમુનિ' ગણ્ડ પ્રયોગ્ય છે તેવું સૂચન કર્યું છે ૧૨ એટલું જ નહિ પણ ત્રીજા અકના પ્રારભમાં શિષ્ય જણાવે છે કે તેના ધનુષના ટકાર માત્રથી વિદ્યો જિવટા ફૂટ થયા હતા આ રીતે દુષ્યન્ત મૂર્તિમાન વિન નથી જ

આમ છતાં હાથીના આગ્રમનના વૃત્તાતથી વાતાવરણમાં જે ભયભીતતા ઉત્પન્ન થાય છે અને દુષ્યન્તના ગજાણી જે અપેક્ષા જભી થાય છે તેનાથી બીજા અકમાં સૂચવાયેના તપોવનના વિદ્યોનું જ નહિ પણ વ્નાપન રીતે જોઈએ તો દુર્વાસાના શાપનું, તપોવનને યનારા શકુન્તલાવિગહનું તથા શકુન્તલા ઉપર આવી પડનારી આપત્તિઓનું પુરોગામી વાતાવરણ જરૂર અર્જ્ય છે

ઉપમંહાર આમ પ્રથમ અકમાં નામચકારે દુષ્યન્ત-શકુન્તલા વચ્ચે પ્રણય સ્ફુરાવ્યો દુષ્યન્તના માનસમાં શકુન્તલાને પામવાની પૂર્વતયારી હતી તો વૃક્ષો અને લતાઓ ઉપર જૂટથી ઢળેલા ભાવ ઢોગતી અને તેમને માતૃત્વથી જગપાન કરાવતી શકુન્તલા પશુ માત્ર ઉપથી જ નહિ પણ ધીવનમુગ્ધ લાગણીઓના વિકાસથી રાજા જેવા પ્રભાવશાળી પુરુષને પોતાનું સ્ત્રીત્વ સમર્પિત કરવાને તૈયાર જ હતી આ બંને વચ્ચે પ્રણય સ્ફુર્યો કે તરત જ બંનેના વ્યક્તિત્વ ગ્રામિમાન બન્યા અને વિકાસની આત્રાગની ઢાટિને પહોંચવા તેમણે પ્રમાણ આપ્યું

આ અકનો બધ ધણો સુચયિત છે નગીના રાગથી મર્મયેના વેગમાં પ્રેક્ષકો ખેચાવા લાગે ત્યાં તો રાજા તેમને તેના ગ્યના વેગ સાથે જોડી દે છે અને જોત જોનામાં તો વચથી મૂગને અનુમરેલો ગભ શકુન્તલાના પ્રમમાં પડે છે એ દૃશ્યને પ્રેક્ષકો માણવા લાગે છે પ્રમયો એક પછી એક પ્રમાણ રીતે ગ્રોહવાયના છે અને ધણી ત્વગયા એક પછી એક સૌર્ય અને ભાના ભાવો ઉપમી આનીને પ્રેક્ષકોના ઢળમાં ચિત્રિત થઈ જાય છે અડી કવિએ જેમ ગભના ગ્યવચની માથે ગભના પ્રણયાવેગને વાદ ગ્યો છે તે જ પ્રમાણે અચિરપ્રવૃત્ત ઓષ્મજનું માથે પણ પ્રણયને વાદ ગ્યો છે જે ભૂમિમાં થોડી વાર પહેલા જ 'વનજ્યોત્સ્ના' અનુ રૂપ વગની માથે જોડાય ત્યાં શકુન્તલા પણ પોતાને યોગ્ય પુરુષ સાથે જોડવા છંદે તેના રુ આચર્યો આમ અરી માનવ અને પ્રાણિને પાડ મવા

છે ત્રણેય સખીઓ એકબીજાની એવી પૂગ છે કે જાણે ત્રણેય મળીને એક વ્યક્તિ બને છે, અથવા ખીણ રીતે અનસૂયા અને પ્રિયવદા શકુન્તલાના જ સ્વરૂપના બે પાસા બની જાય છે

આ અંકના પ્રારંભમાં વેગથી રગભૂમિ ઉપર પ્રવેશેલો રાજા દુષ્યંત જ્યારે અંકને અતે રગભૂમિ ઉપરથી પાછો જતા છે ત્યારે તેના પગ પાછા પડવા લાગે છે અને તે બોલી જાય છે ‘ગચ્છતિ પુર શરીર ઘાતિ પશ્ચાદ્સસ્તુત તન ।’ આ વાક્યમાં આ અંકે રાજાના પાત્ર ઉપર કરેલી અમર સ્પષ્ટ થાય છે

અ ૩ બીજો

બીજા અંકના પ્રારંભમાં વિદુષકની એકાકિત આવે છે રાજાના મૃગયારોખને લીધે તેની જે અવદશા થઈ છે તે અંગે થોડા ગુસ્સા સાથે તે બળાપા કાઢે છે રાજાના રોખની પાછળ ધૂમ્પા કરતા આ વિદુષકને પોતાની શોખની વસ્તુઓ બરાબર મળતી નથી તેના ખાવાપીવાનું ઠેકાણું નથી, નથી તેને જીવવા મળતું અને તેના સાધા જન્ડાઈ ગયા છે આમ રાજાનો આ પ્રિયવયસ્ય રાજા જેટલો જ દુઃખી છે પણ બંનેના દુઃખના પ્રકાર જુદા જુદા છે રાજાનું શકુન્તલા માટેની ઉત્સુકતાનું દુઃખ વધારે સૂક્ષ્મ છે એટલે સમગ્ર ખિયા-સમાનશીલ હોવા છતાં તેમની મત્રી એક બાજુથી હાસ્યપ્રેરક છે તો ખીણ બાજુથી રાજાના દુઃખની સૂક્ષ્મતાને વેધકતાથી ખડાર લાવે છે

બંને એકબીજાને સહાય કરે છે ગળ મૃગયા નધ રખાવે છે આમેય શકુન્તલાના જેવા નેત્રવાળા હસ્તીઓ ઉપર બાણપ્રહાર કરવા હવે તે અશક્ત જ હતો વિદુષક પણ રાજાની શકુન્તલાકથા સાંભળવા ઇચ્છતો નથી, પણ છે લે મળે છે રાજા પોતાના આશ્રનના સાથેના પ્રણયની વાત આ વિદુષકને કહે છે એમ લાગે છે કે રાજાનો શકુન્તલાના રૂપનો અનુભવ માત્ર ઉપર ઉપરનો ન હતો, ખૂબ જોડો અને અલૌકિક હતો ^{૧૩} કેમેય શ્રીને શકુન્તલાને તે વિનારે પાડી શકતો નથી વિદુષક સાથેની તેની વાતચીતમાંથી ખબર પડે છે કે શકુન્તલા પોતાને અપે તેવા રાજર્ષિના કુળની છે અને અપરિણીત છે એનું જ નહિ પણ પોતાના પ્રયે પ્રમલાવ પદા ધરાવે છે એમ સમજાવે ખાતરી કરી લીધી છે અને તેથી જ તે તેને મળવવા ઉત્સુક જાયો છે પણ દ્રીથી તપોવનમાં કળા બાંધાને જવું તેની વિભાવનામાં તે હતો એટલામાં જ કવવના તપોવનમાંથી બે શિષ્યો આવે છે અને

૧૩ નગખાવો—ચિત્ર નિવન પરિવર્તન રોગો અને અરુણ મુખના પદ્મનિરૂપ તદ્દનનવન વગેરે

કણ્ડવની જેરહાજરીમા રાક્ષસો ઇષ્ટિમા વિદ્ય પહોચ્યાડતા હતા તેથી દુષ્ટતાને યદ્યનું રક્ષણ કરવા ખેલાવી જાય છે રાજા હોશે હોશે જવા તથા થાય છે, એવામા જ હસ્તિનાપુરથી ગજમાતાનો સંદેશો લઈને કરભક આવી પહોચે છે અને દેવીએ કરેલા પુત્રપિંડપાલનપ્રતના ઉપવાસના દિવસે પોતાના પુત્રને હાજર રહેવાનો સંદેશો રાજાને પાઠવે છે.

કરભકનો પ્રમંગ :—કરભકના સંદેશથી ગજનું મન દ્વિધામા મૂકાય છે, કારણ કે એક બાજુથી તેને તપસીઓના કામ નાટે જવાનું હતું અને બીજી બાજુથી માની આરા હતી. ખેમાથી એકંથન ઉત્તર ધન થઈ શકે તેમ ન હતું. ૧૪ આ સમયે તેના મનમા એક માર્ગ નીકળે છે. ગજમાના રાજા દુષ્ટતાના પ્રિય-વ્યસ્ય વિદૂષકને પણ પુત્ર જ ગણતી હતી. એટલે રાજા તેને નગરમા મોકલીને પોતે પોતાની રાજા તરીકેની દરજ્જા બળવવા તપોવનમા જવાનું પસંદ કરે છે. આમ વિદૂષકને તે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નગરમા પાછો મોકલે છે અને સાથે પોતાના લશ્કરને પણ પાછું મોકલી આપે છે. છૂટા પડતી વખતે રાજાને યાદ આવે છે કે પોતાની જેરહાજરીમા વિદૂષક કદાચ પોતાના શકુન્તાપ્રેમની વાત જાહેર કરી દે એટલે તે તેને વિશ્વાસમા લઈને મગજથી દે છે કે અત્યાગ સુધી તેણે કરેલી શકુન્તાના નજેની વાત માત્ર પશ્ચિમવિજયન-ઉત્તરમા કરેલી બનકાટ-જ હતી; માટે તેને સાચી ન માનવી ૧૫ વિદૂષક પણ ગજની આ વાત માની જાય છે. કરભકના પ્રમંગનું નાટ્યગત મહત્વ ધણું છે.

૧. આ પ્રમંગ મનમા બે ધર્મકાર્યો વચ્ચેની દ્વિધા ઉત્પન્ન કરે છે. આ દ્વિધા નાટ્યાનુકૂલ છે. ૨ ગજ તપોવનમા જ જવાનું છેલ્લે સીકારે છે. એ વાતને બીધી રીતે જોઈએ તો કહી શકાય કે ગજએ પોતાની બે ફળેમાથી સામાજિક-સન્માનોપયોગી રૂઝને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું તેણે એમ જ કંવુ જોઈતું હતું તે સ્પષ્ટ છે કારણ કે યજ્ઞના વિધિને ફૂગવાની શક્તિ અન્ય ધર્મમા ન હતી આમ હતા રાજાની તપોવનમા જવાની પનશીને તેના શકુન્તાસાંસ્કૃતની લાલચાને આભારી પણ ગણી શકાય તેમ છે. નાગને શકુન્તાના પણ આ દોષ તેમા ગા વાધો છે ૨ પરંતુ ત્રીજા નંકમા આખો જાણીએ છીએ કે યજ્ઞ કાર્ય પૂરું થયું ત્યાં સુધી તે શકુન્તા પાસે ગયો નથી. શકુન્તાની સ્મૃતિને વાતોળવામા તેને ઉત્તરમા દના હતા, તેને લીધે તે દુઃસ પડુ બન્યો હતો. આમ જ્યાં તેણે પોતાનું

૧૪. ઇત. તન્વિસાર્વમ્ ક્વો ગુરુનાત્ । દરનન્તિશ્ચનોન્ત્ ।

૧૫. અશ્વિમૈદન્તિ સન્ને પત્નોર્થે ન શ્વપા રતઃ ।

કાર્ય પહેલા જ આટાપ્યું અને પછી જ શકુન્તલાને જોવાની ઈચ્છા કરી. ૩. રાજ્યે વિદૂષકને નગરમાં મોકલી આપ્યો, તેથી રાજાના શકુન્તલા સાથેના પ્રણય-પ્રસંગનો એક માત્ર જાણકાર વિદૂષક પ્રણયક્રિયાનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષી બની શક્યો નથી. રાજ્યે તેને છેલ્લે કહ્યું કે ‘આ તો પરિહાસ હતો’ એમ તેણે એ વાતને મનમાંથી પણ કાઢી નાખી. સંકલનાની દૃષ્ટિએ રાજાના પરિહાસવિજલિત વગેરે શબ્દો ઘણાજ અગત્યના છે, કારણ કે ત્યાર પછી ક્યારેય એટલે કે રાજ્યે શકુન્તલાનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું તે પહેલા કે તે પછી તેણે શકુન્તલાપ્રસંગને ન યાદ કર્યો ન યાદ કરાવ્યો. આથી જ શકુન્તલાપ્રત્યાખ્યાન શક્ય બન્યું. ૪. અહીં રાજમાતાના પુત્ર પિંડપાલન વ્રતનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ ઉલ્લેખ ફરી એકવાર રાજાના અપુત્રપણાને ઉપસાવે છે. રાજા અપુત્ર હતો એટલું જ નહિ, પણ તેના રાજ્યમાં અને મહેલમાં તેનું અપુત્રપણ ભારે ચિંતાનો વિષય બન્યું હતું. આની રાજાના આતર મન ઉપરની અસર પણ કેવી મોટી હશે તે કહી શકાય છે. રાજ્યે રાજમાતા પાસે વ્રતસમાપ્તિ વખતે ભલે પુત્ર તરીકે વિદૂષક મોકલ્યો, પણ પોતે તો જાણે માતાના વ્રતને પૂર્ણ કરવા જ (—ભવિષ્યમાં બનનાર પ્રસંગની દૃષ્ટિએ, પુત્ર મેળવવા જ) તપોવનમાં ગયો. તે તપોવનમાંથી પાછો આવે છે ત્યારે તેના પુત્રનું આધાન થઈ ચૂક્યું હતું.

પુત્રપિંડપાલન વ્રત ૧—પુત્રસ્વ પિંડ પાસ્યતે અનેન તદ્ । પુત્રને મળનારો પિંડ આ વ્રતથી રક્ષાય છે. માણસના મૃત્યુ પછી તેની શ્રાદ્ધ ક્રિયા વખતે મરનારનો પુત્ર તેને પિંડ આપે છે. હવે જો મરનારને પુત્ર ન હોય તો તેને પિંડ મળી શકતો નથી તેને પિંડ મળી શકે એટલે કે તેને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય તે હેતુથી અપુત્ર માણસની માતા આ ‘પુત્રપિંડપાલન’ નામનું વ્રત કરે છે એમ લાગે છે કે આ વ્રતમાં કેટલાક દિવસ પછી ઉપવાસ કરવામાં આવતો અને તે દિવસે વ્રત કરનાર માતા પોતાના પુત્રની હાજરીની આપેક્ષા ગમતી.

આપણા નાટકમાં, ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તે મુજબ આ વ્રતનું ઘડું મહત્વ છે. રાજા દુષ્યંત અપુત્ર હતો અને તેને ત્યાં પુત્ર જન્મે એવી અપેક્ષા—ત્રીજા દુષ્યંતની માતાને હતી કારણે નાટકમાં રાજાની અપુત્રતાને ખાસ દક્ષમાં ગણી છે. રાજાને પિતૃત્વ પામવાનું જાણી હતું અને આ નાટકના પ્રવાહના વળાંકમાં રાજાની એ અનુગમને દુઃખમાં ભારેની ગતિ છે, એ જગતર સમજવું જોઈએ અને તો જ ‘દુષ્યંતમાં અદ્ય સ્ત્રીન્મ જ હતો’ એ ભૂમિકા ઉપરથી નટનું જે દર્શન થાય તેના કળાકર્ષક બુદ્ધિ દર્શન થઈ શકે.

ખીજા અંકનું મહત્ત્વ :- એક એવી માન્યતા છે કે, આ અંકમાં દુષ્યંત-શકુન્તલાના પ્રણયનું વસ્તુ જરા પણ આગળ વધતું નથી. માત્ર દુષ્યંત નગરમાં પાછો ન જતાં વિદ્યો દૂર કરવાના જહાઝા હેઠળ તપોવનમાં જાય છે. આટલી જ નવી જાગળ આવે છે. એટલે આ વાત સાદા વિષ્ણુભક્ત કે પ્રવેશકમાં મૂકી શકાય એટલી જ મહત્ત્વની છે. તેને માટે આખો અંક પ્રયોજવાની જરૂર નથી. આમ ટેટલાક માને છે કે ખીજા અંકમાં વસ્તુવિકાસ થતો નથી. આ માન્યતા ખગળર નથી. આ અંકમાં એકલો દુષ્યંત જ દેખાય છે એ સાચું. આમ છતાં પહેલા અંક કરતાં અહીં આપણે તેને વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ.

એમ લાગે છે કે, દુષ્યંતનો શકુન્તલા માટેનો પ્રણય સ્થિર છે. પહેલા અંકમાં તેના હૃદયે જે ભાવાવેગ અનુભવ્યો હતો તે માત્ર તત્કાલીન જ હોત તો તે શકુન્તલાથી દૂર જતા જ રાજા કદાચ ભૂલી જઈ શકે. પરંતુ રાજા શકુન્તલાના રૂપને સતત યાદ કરે છે. શકુન્તલાનો વિરહ તેને વેલ્લાકાગક નીવડ્યો છે, તેને ઉખરા થાય છે. તે શકુન્તલાના જેવા નેત્રોવાળા મુઝો સામે ધનુષ્ય પણ વાળી શકે તેમ નથી. આમ લાગે છે કે દુષ્યંતનો પ્રણય સ્થિર છે. એમ લાગે છે કે દુષ્યંતના પૌરુષપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની સાથે સ્ત્રીત્વનો જે યોગ અઘાપિ થયો ન હતો તે શકુન્તલાદર્શને થઈ ગયો છે. શકુન્તલામાં ગળ પરિપૂર્ણતા અનુભવે છે. દુષ્યંતના માનસને શકુન્તલાથી છૂટું પાડીને જોવું આપણા માટે જરૂરી હતું. ખીજા અંકમાં આ માટેનો મોકો આપણને મળી જાય છે.

અહીં દુષ્યંત પહેલા અંકના દુષ્યંત કરતા વધારે વિગ્દહજન્ય ગમગીનીમાં છે. વિદૂષકની ઉદ્વિગ્ધતાથી અહીં હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે, પહેલા અંકમાં જમણા શૃંગાર ગમમાં વૈવિધ્ય આપે છે. આમ, ગમવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ આ અંકના દૃશ્યો જરૂરી હતા. આ ઉપરાંત પરિહાસચિત્રણ કહીને ગળએ વિદૂષકના મનમાંથી શકુન્તલા અજેની વાત કઠાવી નાખી તથા વિદૂષકને પોતાની પાસેથી દૂર રાખ્યો તે ઉદ્દેશ્યનું મહત્ત્વ તો આ નાટકમાં ધણું જ છે. કામ્યપની એકાગ્રીની જેમ જ વિદૂષકની એકાગ્રી આ નાટકના વચ્ચેનો વિકાસ કગવવામાં ઘણી મહત્ત્વપૂર્ણ નીવડે છે. આ જાગતા આ નાટક નાટકકાગના આગલા જે નાટકે. કળા ધણું જ જુદું પડે છે. માલિકાગ્નિનિત્રમ અને મિત્રમૈત્રીયમમાં વિદૂષકની એકાગ્રીએ નાટકને ચલાવ્યું હતું. અને નાટકના નેતાઓએ વિદૂષકને પોતાના પ્રણયનો સક્રિય સાક્ષી બનાવ્યો હતો; જ્યારે અહીં પ્રણયપ્રનયો વિદૂષકથી દૂર ગળવાના પગલાંને નાટક નાટક બને છે.

નાટકના પહેલેથી ખીજ અને છેલેથી ખીજ અંકમાં શકુન્તલા આવતી નથી, એકલો દુષ્યત જ આવે છે આમ અકવિધાનની સપ્રમાપુતાની દૃષ્ટિએ પણ આ અંક જરૂરી છે

ચીજી અંક

ચીજી અંકના પ્રારંભે નાનો સરખો છતા અગત્યનો નિષ્કર્મ આવે છે તેમાં શિષ્યનું એક જ પાત્ર આવે છે આથી મ્લાકાર ટેલો સયમી-મ્લકસરવાળો છે તે જણાઈ આવે છે પ્રાણના તેની એકાકિત આવે છે, પાછળથી તે 'આકાશે' પ્રિવદા માથે સવાદ કરે છે

શિષ્ય એ સમાચાર આપણને જણાવે છે એક તો દુષ્યતના પ્રવેશ માત્રથી જ તપોવનના ઉપદ્રવો દૂર થઈ ગયા છે આ બતાવે છે કે દુષ્યતનું વ્યક્તિત્વ મૃદુ એજપૂર્ણ, ટેલુ અન્નકાર છે ખીજ અમાચાર એ મળે છે કે શકુન્તલા ઘણી અસ્વસ્થ થયેલી છે તેને માટે ઉશીરનો લેપ અને મૃણાલયુક્ત કમલપત્રો લઈ જવામાં આવે છે શિષ્ય પણ 'ગૌતમી સાથે યતનુ શાંતિજળ મોકનાવું છું' કહીને જાય છે

રાજાની અસ્વસ્થતા વિષે ખીજ અંકમાં જણ્યું હતું. હવે આપણે જણ્યું કે શકુન્તલાની સ્થિતિ પણ એવી જ છે બંનેની અસ્વસ્થતાનું મારણ એક જ છે એમ આપણું મન મળી જઈ શકે છે સકનનાની દૃષ્ટિએ ગૌતમી શકુન્તલાની ખબર કાઢવા આવવાની છે એ સમાચાર ઘણા જ અગત્યના છે અને અંકના અંતભાગમાં જ્યાં તે આવે છે ત્યારે તેનું આગમન એક તાનમેલિયો અકસ્માત બનતું નથી

મુખ્ય દરમ્યાન જણાય છે કે રાજાનો વિહારિ વધારે તીવ્ર અને ખૂબ અમલ બન્યો છે (આ નાટકના દરેક અંકમાં નાજ દુષ્યતનું વ્યક્તિત્વ જુદું-ઝડપથી બદલાતું જ-વિષમત્વ જ-હું છે) અન્નદાન કર્મ પૂરું થઈ ગયું છે એટલે હવે ગાંધારીનું મુખ બન્યું છે અને નદમ્યોની અનુગ્રાહી આમ કંઈ વાનુ મ્લક શોધે છે હવે જ તે પેતની પ્રિધાને જેવા માલિની તીંગના લનામંપ તંદ્રવળે છે ત્યાં તે શિવના આસન ઉપર પુષ્પોની પથારીમાં સૂતેલી પ્રિધાને જુએ છે બંને સખીઓ શકુન્તલાનાં ચુનૂસ મરી ગઈ છે નાજ તેમની વિશ્વલ વાતો સાંભળવા બહાર જ જાયો ગદે છે અને ગાંધારીની આંખોમાં તેમને જુએ છે

શકુન્તલાએ સખીઓની આમહૂર્વં મૃત્યુ પડી પેતાના દયની વાત-પેતાને થયેલ દુષ્કર્મ માટેના અભિનાયનો વાન બહાર મરી અને પેતાને મૃત્યુ જ થાય એવી બીજી પત્ર વ્યક્ત કરી સખીઓની નવાહ્યા હવે તે જ પેતાને 'નસેમ' લની મોં વાનુ -મીમર્ષ અને મનવેળ લખાને તં સખીઓને

સંલગ્નાવ્યો. આ મદનલેખમા નિર્દોષ તપોવનકન્યાનો અદ્વિતીય મનોહર ભાવ એવા સરળ છતાં વેધક શબ્દોમા વહી આવ્યો છે કે એ મદનલેખ એક મુદ્દ કાવ્ય ગની ગયો છે ફૂલના ઠેચામાથી જે આસાનીથી ફેરમ જોડે અને વાતાવરણને મધુર મહેકથી ભરી દે, તેવી રીતે આ સરળ કન્યાની હૃદયપાખડીમાથી નિસરેલું નરવું ગીત તેના સુકોમળ લયથી આપણને મુગ્ધ કરી શકે છે. શાખાઓની આડશેથી આ બહુ જોતા સાલગતા દુષ્યંતની તો વાત જ શી ? એક ક્ષણની યે રાહ જોયા વગર તે લતામડપની અંદર જઈ પહોંચે છે અને પોતાની પાણી અવસ્થા જણાવે છે બનેલું મિલન થતા જ પ્રિયવદ્ધ રાજાને શકુન્તલા પ્રત્યે અનુમતિ કરવા માગણી કરે છે, અનસૂયા પોતાની પ્રિય સખીને માટે રાજાને લલામણુ કરે છે, અને છેલ્લે બન્ને સખીઓ મૃગયાળને તેની માતા સાથે મેળવવાનું બહાનું ઠાઠી બન્ને પ્રણયીજનોને એકલા મૂકી ચાલ્યા જાય છે રાજા શકુન્તલા પાસે પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે, પણ શકુન્તલા સ્વીકાર સંકેતથી ચાલી જવા છૂટે છે. રાજા તેને પકડી ગખીને ગાધર્વલક્ષ્મ માટે માગણી મૂકે છે અને તેનું મુખ જિંમું કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ ત્યાં જ ગૌતમી આની પહોંચ્યાનો સંકેત મળે છે, એકદમ રાજા સંતાઈ જાય છે-શકુન્તલા તેને લતાની આડશે છુપાવી દે છે. ગૌતમી શકુન્તલા ઉપર દર્શકનું સિંચન કરે છે અને શકુન્તલાને લઈને ઉટજમા જવા નીકળે છે. જતા જતા શકુન્તલા લતાવલયને-લતાની પાછળ રહેલા ગખાને-ફરીથી આવવાનું આમત્રણ આપે છે શકુન્તલા અને ગૌતમી ગયા પછી ગજ એકદમ એ પ્રિયપગિલુકત સ્થાનને છોડી દઈ શકતો નથી. પ્રિયાની શિવા ઉપગની શૈયા, સ્ત્રીમળાઈ ગયેલો મનમથલેખ, હાથમાથી પડી ગયેલું બિસાલરણુ વગેરેને જોતો ત્યાં જ જોલો રહે છે. ત્યાં તો 'સાજ પડી છે, અને અમિયુક્ત વેદીની આજુગાજુ ગક્ષસોના ઓળા દેખાવા લાગ્યા છે' એવી ગખાને ખૂમ પડે છે અને ગજ ઝડપથી પોતાની દુશ્મ બળવવા જાય છે

શકુન્તલા-દુષ્યંતના પ્રણયવસ્તુવાળા આ નાટકમા ત્રીજા અંકનું સ્થાન અગત્યનું છે અહીં બન્ને પ્રણયી પાત્રોને પરસ્પરના પ્રેમની જાણ થાય છે અને તેમનું મિલન થાય છે શકુન્તલા અને દુષ્યંત ગાધર્વવિવાદથી મલમ થયે જ તેનું પૂરેપૂરું સૂચન આ અંકના અંતે આપણને મળે છે. આ રીતે આ નાટકની વસ્તુનો એક તનકો અહીં પૂર થાય છે "Truly in Shakuntala there is one Paradise Lost and another Paradise regained" એ પ્રસિદ્ધ વિવેચનોક્તિના અર્થમા કહીએ તો આ અંકના અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ નાટકના પહેલા અંકના જે પ્રણયનું કાર્ય વેગથી ચાલે થયેલું તે એકધારી રીતે ચાલના ચાલના અહીં નમાખ થાય છે.

થોડી લયભીત છે. એકને લાગે છે, ‘રાજ નગરમાં પહોંચીને અંતઃપુરના સમાગમથી શકુન્તલાને ભૂલી તો નહિ જાય ને ?’ તો ખીજીને લાગે છે, ‘પણ તાત કાશ્યપ આ સાલળીને શું કહેશે ?’ બન્ને સખીઓ પરસ્પરનું સમાધાન યોગ્ય રીતે જ કરે છે, છતાં વાતાવરણમાંથી જાણે કશાક લયનો આચાર ઘટતો નથી. શકુન્તલા હમણાં જ ગયેલા દુષ્યંતના ચિંતનમાં ખોવાઈ જઈને ઉટજના દાર પાસે બેઠી છે. એવામાં વાતાવરણનો લય જ જાણે વાણી પામતો હોય તેમ દુર્વાસાના શબ્દો સંભળાય છે : ‘અમ્મહ મોઃ’. પરંતુ દાર પાસે જ બેઠેલી અન્યમનસ્ક શકુન્તલા આ સાલળાતી નથી. આથી કુદ્ધ થયેલા દુર્વાસા શાપ આપે છે : ‘તું અનન્ય મનથી જેનું ચિંતન કરતા. ઉપસ્થિત થયેલા એવા મને-તપોધનને પણ જોતી નથી, તે તને ભૂલી જશે અને યાદ કરાવવા છતાં યાદ નહિ કરે.’^{૧૬} આ શબ્દો ઉઘાનના પુષ્પો વીણી રહેલી સખીઓ સાંભળે છે. એકના હાથમાંથી બેઝાં કરેલાં પુષ્પો નીચે પડી જાય છે, ખીજી થોડી જઈને ચુસ્સામ્મ ચાલ્યા જતા દુર્વાસાને પગે પડીને શકુન્તલાને માફ કરવા વિનવે છે અને તેમનો એટલો અનુમત મેળવે છે કે દુષ્યંતે આપેલી નિશાની-અભિજ્ઞાન ખતાવવાથી શાપ દૂર થશે અને પાછો દુષ્યંત શકુન્તલાને યાદ કરી શકશે.

આમ, ચતુર્થ અંકના વિષ્કંભકમાં આપણને જાણવા મળે છે કે નાટકનો પહેલા ત્રણ અંકો સુધી ચાલેલો આખો પ્રવાહ જ જાણે બદલાઈ ગયો છે. જે તપોવનમાં અત્યાર સુધી મનમથનો વાસંતી સ્વર જ સંભળાતો હતો, જ્યાં વિરહની વેદના અને તલસાટ તથા મિલનોની મધુરિમાઓ જ વાતાવરણનો મુખ્ય રંગ બની ગઈ હતી, ત્યાંથી દુષ્યંત ચાલ્યો જતા હવે એ પ્રવૃત્તિઓ અટકી ગઈ છે અને તપોવનનું મૂળ શમપ્રધાન વ્યક્તિત્વ જિપસવા લાગ્યું છે. આ ઘેરી શાંતિના સંદર્ભમાં વીતી ગયેલા પ્રસંગો જાણે કશાક અકળ ઇશારો કરી નાખે છે. સખી બેઠેલીનું હૃદય લયના એ ભાર નીચે દબાયેલું લાગે છે. તેમના મનમાં તપોવનના શાંત જીવન અને ‘તપોઝનિરોધી’ વિકારો વચ્ચે સંવાદ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી અને “જે ભૂમિમાં વિસંવાદથી જન્મેલા નીરવ લય અને આશંકા વ્યાપી ગયાં છે, ત્યાં જ દુર્વાસાનો અવાજ સંભળાય છે અને મખીઓના ચિત્તમાં જુદા જુદા સ્વરૂપે રહેલી ચિન્તાનો આ અવાજમાં એક જ જગાએ રેડાટ થાય છે.”^{૧૭}

૧૬ વિચિત્રચંદ્રી યન્નન્યમાનસા તપોવન વેત્સિ ન મામુપસ્થિતમ્ ।

સ્મરિષ્યન્નિ રગા ન સ વોચિનોડપિ સન્કચ્યા પ્રમત્તઃ પ્રમત્તા કૃતામિત્ત ॥

૧૭ જુઓ : “મદ્ગાકવિ કાલિદાસ”ના ‘શકુન્તલાનું’ કલાવિધાન’ એ લેખ,

પૃ. ૪૪-૬૫.-પરમાનંદ દવે.

પિતાતૃત્ય દુર્વાસાને ક્રોધ કરવાનું કારણ મળ્યું અને દુષ્ટતાની શકુન્તલા-વિસ્મૃતિનો ભય ઉપસ્થિત થયો.

(વ) દુર્વાસાનો શાપ દુર્વાસાનો શાપ આ નાટકનો ઘણો જ અગત્યનો પ્રસંગ છે આ પ્રસંગને નાટકની ધરી ગણવામા આવે છે, કારણ કે આમા નાટકનું વસ્તુ આ પ્રસંગની આજુબાજુ ગૂંથાયેલું છે કાલિદાસે શકુન્તલોપાખ્યાનની મૂળ કથામા જે નાટ્યોચિત ફેરફાર કર્યા છે, તેમા આ પ્રસંગનો ઉમેરો વધારમા વધારે અગત્યનો છે પ્રમગના નાટ્યચત્ર પરિણામો નીચે મુજબ છે

૧ આ પ્રમગથી નાટ્યવસ્તુમા નાટ્યોચિત સઘર્ષ પ્રવેશ પામ્યો છે દુર્વાસાના શાપને લીધે દુષ્ટતા શકુન્તલાને ભૂલી જાય છે અને પાંચમા અકમા શકુન્તલાને પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં તેને યાદ કરી શકતો નથી આથી શકુન્તલાનું પ્રત્યાખ્યાન થાય છે અને બંને પ્રયુધીઓનો વિગઢ થાય છે તથા નાટકને નાટક બનાવવા માટે જરૂરી એવો સઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે ૨ મૂળ કથામા આ પ્રસંગ નથી, પરંતુ ત્યાં લોકોને શકા ન આવે માટે રાજા પહેલા 'તેને ઓળખતો નથી' એમ કહે છે^{૧૮} અને પછી આકાશવાણીએ સાક્ષી આપ્યા પછી જ તેને સ્વીકારે છે અહીં દુષ્ટતા કેવળ કામલોત્સવ અને પોતાના જ કૃત્ય પ્રત્યે શરમાતો હોય એમ લાગે છે, આથી પ્રણયનું ગૌરવ ઘટે છે, જ્યારે શાકુન્તલા દુર્વાસાના શાપને લીધે જ રાજા શકુન્તલાને ભૂલી ગયો હોય છે આથી તેમના પ્રયુધનું ગૌરવ હનકું પડ્યું નથી, અને શકુન્તલાને ન સ્વીકારવામા ગળનો ઝાઝો સ્વેચ્છાચાર હોય એમ દેખાતું નથી જોનકું પાંચમા અકમા દુર્વાસાના શાપથી થયેલો વિસ્મૃતિનો પડદો આડે હોવા છતાં તેનું ટૂંક શકુન્તલા પ્રત્યે જે અજાણ્ય સૌહાર્દ અનુભવે છે તેથી તેના પ્રયુધની સમ્માર્થ જોવા મળે છે આમ, આ પ્રમગે દુષ્ટતાના ચરિત્રને વધારે ઉજાળવાનું છે ૩ દુર્વાસાનો શાપ ન હોત અને મૂળ મહાભાગની કથાના બન્યું હતું તેનું દુષ્ટતા આખરે શકુન્તલાને સ્વીકારી લીધી હોત તો પાંચમા અકમા જ નાટક પૂરું થઈ જાય, એવું જ નહિ પણ એ ગીતે સ્ત્રીરૂતિ પામેરી શકુન્તલાનું સ્થાન વસુમતીઓ અને હરપ્રિયોદયાના અત્યુચ્ચ દત્ત એમનો વચારો કરના તરંગ, ભેરી શકુન્તલાએ માગેલ આશ્રમમા કરેરી મૂળી તિતિશા કે દુષ્ટતા-પ્રાપ્તિ વગર અને છતાં અકમા દુષ્ટતાને શ્રેયી શકુન્તલા-આપના કે વિ

૧૮ ભુએ. ૨૬૪ બ્રહ્મવિ તદ્દકર તમ્યા રાજા સ્મનસિ । અપ્રજ્ઞ સ્મગનસિ રાયા મદ્ર સન્નમન્ ॥ અને યદ્દ ક્વન્નાસ્થા યગીવાનિન્માનમ્ । મયઙિ રદ્ધા રત્નમ્ વૈર પુન્ન મયન્મ ॥ ૩૦ અ *૭, ૧૭, અ ૧૦૦

જન્ય તપશ્ચર્યા સિવાય બંને એકબીજાને પૂરેપૂરાં પામી શકત નહિ, તેમનું પ્રસન્ન દામ્પત્ય નીતરી આવત નહિ. આ અર્થમાં દુર્વાસાનો શાપ બંને પ્રણયીપાત્રો માટે આશીર્વાદ રૂપ છે શ્રી ઉમાશંકર જોશી બીજી રીતે આ વાતને નિરૂપે છે. તેઓ માને છે કે, “શકુન્તલાના શાપ આગંતુક નથી (જેમ યક્ષ કે દિલીપને અંગે પણ નથી), શકુન્તલાના અપરાધમાથી એ જન્મે છે અને દુષ્યન્તાના સ્વભાવમાં પડેલા દોષ ઉપર ફાલે ફૂલે છે.

દુર્વાસાના શાપથી બંનેને માટે આત્મશોધનની વિકટ પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે અને મારીચ આશ્રમમાં બંને મળે છે ત્યારે તે લગભગ પૂરી થઈ હોય છે.

આ રીતે, આત્મશોધનને માર્ગે મૂકનાર શાપ એ નિધુર વેશમાં છુપાયેલો આશીર્વાદ જ છે”^{૧૯}

આપણે જોયું કે દુર્વાસાનો શાપ નાટકમાં સંઘર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે તેનાથી દુષ્યંત અને શકુન્તલાને વિરહ થાય છે અને પ્રણય ગૂંચવાડામાં પડે છે. આમ, આ શાપ બંને પાત્રોને સજ્જ કરે છે. આ સંઘર્ષનું વાસ્તવિક કારણ શું છે ? અથવા બીજી રીતે કહીએ તો દુર્વાસાનો શાપ કયા સંઘર્ષજનક તત્વોનું પ્રતીક છે ?

શાપ એ દૈવી તત્વ છે. એટલે તેને દેવળ માનુષી ઘટના તરીકે મૂલવી શકાય નહિ, તેને કોઈ યુસ્ત્રાખોર માણુમના બેક્ષમ ગુસ્સા સાથે સરખાવી શકાય નહિ. તેનું કશુંક અર્થઘટન કરવું જ નોઈએ. સામાન્ય રીતે શાપ અપગ્રાધના દંડ તરીકે અપાતો હોય છે. એટલે પ્રથમ નજરે જ શાપનું કે સંઘર્ષનું કાગળુ શકુન્તલાએ કરેલા અતિથિના અનાદરને ગણવામાં આવે છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે : “શકુન્તલાને જ્યારે આનિદ્યધર્મ કંઈ નહીં, સઘળું દુષ્યંત જ, એમ થયું ત્યારે તેના એ પ્રેમમાં કંઈ માત્રલ્ય રહ્યું નહીં, જે ઉન્મત્ત પ્રેમ પ્રિયજન સિવાય બીજા સહુને ભૂલી જાય છે, તે સમસ્ત વિશ્વનીતિને પોતાથી પ્રતિકૂળ કરી નાખે છે. તેથી જ તે પ્રેમ થોડા દિવસમાં જ અસહનીય થઈ પડે છે. સઘળાનો સામે તે પોતે પછી પોતાનો ભાર ઉપાડી શકતો નથી.” “જે પ્રેમ યતિના તપોવનમાં તપોમંત્ર રૂપે, શૃંગસ્થને બારણે સસાગ્ધર્મના પગભવ રૂપે આવિર્ભૂત થાય છે તે ઝંઝાવાતની માફક અન્યનો તો નાશ કરે છે જ, પરંતુ સાથે પોતાના વિનાશને પણ તેડતો આવે છે.”^{૨૦} ‘દુર્વાસાનો શાપ

૧૯ જુઓ ‘શકુન્તલ’ અનુવાદક ઉમાશંકર જોશીની પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૮

૨૦ જુઓ. “પ્રાચીન સાહિત્ય” પૃ. ૨૧

એ તો માત્ર કવિનુ રૂપક છે. દુષ્યત-શકુન્તલાનું બંધનહીન, ગુપ્ત મિલન સનાતન શાપથી શપાયેલું છે. ઉન્નતતાનો ઉન્નતલ ઉન્નત ક્ષણવારનો જ હોય છે ત્યાં પછી અવગાહનો, અપમાનનો, વિસ્મૃતિનો આધાર આવીને તેને ઘેરી વળે છે આ સનાતન નિયમ છે” ૨૧ શ્રી ઉમાશંકર જોશી કહે છે, “દુષ્યત અને શકુન્તલાને પરસ્પર ગાઢ પ્રીતિ છે પણ અમણિનુ શુ ૨ અમાને જે આઠ પ્રકારના લક્ષણો નક્કી કરેલા છે તેમાના એક ગાધર્વ-વિવાહથી બને જોડાયા છે એ સાચુ, તેમ છતાં એ વિધિ જ એ જાતનો છે કે સમાજ એથી અધાગમા રહે.”

“અને એમા મોટું વિધન એ છે કે પાછળથી ટાઈપલુ કાગળે એક જણ અન્યનો વેળામગ્ની સ્વીકાર ન કરે અથવા તદ્દન અસ્વીકાર કરે તો લાગતી વળગતી વ્યક્તિ માટે—તેમજ, ખાસ કરીને એ લક્ષને પરિણામે સતતિ થાય તો, અમાજ માટે પણ વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય અને શકુન્તલાની ગામનમા ખરેખર એવું બન્યું ૫૫” ૨૨ તેઓ આગળ જતા કહે છે. “શકુન્તલાના પ્રાચીન પાગવાર નરી વ્યક્તિનિષ્ઠાએ જ આમ નમણિને દૂલની અને પોતાની સામે પ્રેરી” ૨૩ તેમને લાગે છે કે દુષ્યતમા નમણિનિષ્ઠા છે, પણ શકુન્તલા જેટલો દુષ્યતનો પ્રેમ નિગમ્ય-દોષરહિત નથી, પ્રણયિની શકુન્તલાનો વ્યવહાર સત્તા છે, જ્યારે દુષ્યત પ્રથમ મિલન વખતે જ પોતાને છુપાવવા દ્વિઅર્થાં ‘સજ-પુરુષ’ એવું ઓળખાણ આપે છે અને વિદુષક આગળ અસત્ય બોલે છે દુષ્યત ઓળખાના હવે જીવવામા કાળે ન રીઠા કામી છે એ પ્રણયશિકારીનું આવી ગમતુ આશ્રમહરિણીને વીધવામા કામવૃત્તિનું પ્રાપ્ત્ય હજુ રહેતું નથી લનામ કપમા એને લક્ષ પહેલા વિનય સાચવવા શકુન્તલાને કહેવું પણ પડે છે” “ખીજુ, પોતે તો અનેકના નાય તોળ્યા હશે, એને એ સૂઝવું જોઈતું હતું કે છૂપી રીતે પરણેલી અને સહવત સગર્ભા સ્ત્રીને કોઈ પણ કારણે વર તેડે નહિ-સ્વીકારે નહિ એવું બને તો તેની શું દશા થાય ?” અને ‘શકુન્તલા સાથેના એના વર્તનમા, અનિવાર્ય હોય એટલું, ધર્મતત્ત્વ જળવાયું હોવા છતાં શકુન્તલા માટે એ લોકતત્ત્વવિદ્ પ્રેમી બધી જ દરકાર લઈ છૂટકો છે એવું લાગતું નથી. એના સ્નેહમા પૂરી વ્યક્તિનિષ્ઠા પ્રગટતી જણાતી નથી” તેઓ કહે છે, “દુર્વાસાના શાપે દુષ્યત ઉપર અસર કરીને તેની વ્યક્તિનિષ્ઠાની ઉણપ પૂરવા પ્રયત્ન કર્યો છે” આમ, એક મત પ્રમાણે દુર્વાસાના શાપનું મૂળ પ્રણયીપાત્રોના ચરિત્રમા કે તેમની પ્રણયક્રિયાના સ્વરૂપમા હતું

૨૧ જુઓ ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ ૫ ૨૨

૨૨ જુઓ તેમના શકુન્તલા-નમણિની અનુવાદની પ્રસ્તાવના ૫ ૩૨

૨૩ એ જ ૫ ૩૩

ખરી વાત એ લાગે છે કે સંસ્કૃત નાટક મુખ્યત્વે કાવ્ય હોય છે. તેમાં નિરૂપવામાં આવેલી ક્રિયાઓમાં સંયોજનનાં વિધાયક તત્ત્વો જ જળવાન હોય છે. આ રીતે તો દુર્વાસાનો શાપ પણ મુખ્યત્વે તો એક નવા સંવાદ તરફ જ દોરે છે. અલગત પ્રત્યેક ક્રિયાનો આઘાત વાતાવરણમાં સૂક્ષ્મ પ્રત્યાઘાત પણ પાડે છે જ અને તેને જ કાવ્યદેહ મળતાં દુર્વાસાના શાપ જેવા પ્રસંગો આકાર પામે છે. “પ્રણયનો અભયો આવેગ પામેલી શકુંતલાના તપોવનની રાજની ક્રિયાઓ સાથેના પહેલાંના સંવાદો તૂટે અને હજુ તેનું વ્યક્તિત્વ પૂરેપૂરી રીતે નવો સંવાદ પામ્યું ન હોય તે સ્થિતિમાં તે વિસંવાદ અનુભવે તે સ્વાભાવિક છે.” ... “આમ દુર્વાસાનો શાપ આ નાટકનાં પાત્રોના અંતરમાં અને વાતાવરણમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિસંવાદજન્ય ક્ષોભની કાવ્યમય અભિવ્યક્તિ ગને છે. આ શાપ અતુર્થ અંકમાં ઋષિઓની (શાંત) ધરતી ઉપરથી સંભળાય છે, તો પાંચમા અંકમાં નગરની ભૂમિ ઉપર તે પ્રત્યક્ષ બને છે.”^{૨૫} “ઝાંઝવેલમ પછી દુષ્યંત પોતાના હૃદયના જિંઙા કોતરમાં અજાણે પુણ્યાનાં ફલમિત શકુન્તલા પ્રત્યેના પ્રણયનું નવું સત્ય સંપ્રવીને ફરી પાછો પોતાના કોલાહલભર્યા નગર તરફ અને અંતઃપુર-કાલકૂટ તરફ વળે છે. આ જગ્યાએ તેના હૃદયમાં પ્રતિજ્ઞા પામેલા તેના નવા ભાવાનુભવ અને તેના દૈનંદિન વિત્રાંતિ વગરના જીવન વચ્ચે થયેલા સંઘર્ષનો મૂર્તિ જ્વલિ કંપી શકાય તેવો છે.”^{૨૬} રાજના સૂક્ષ્મ સંઘર્ષનો જ્વલિ નગરના કોલાહલમાં ડૂબી ગયો હશે, પણ તપોવનના શાંત વાતાવરણમાં તો તે જ્વલિ સ્પષ્ટ સંભળાય છે, અલગત ત્રિયંવદા-અનમુધાને.

જેમ પ્રત્યેક પ્રકાશને સિદ્ધ થવા માટે અંધકારનું અસ્તિત્વ અનિવાર્ય છે, તેમ પ્રણયકાવ્યમાં પ્રણયનાં જળને પ્રત્યક્ષ કરાવવા પણ આવા પ્રસંગો જરૂરી છે. આખોય પ્રસંગ સિતિજ ઉપર ઝળે ગયેલા એક વાદળની જેમ અદૃશ્ય રહીને પણ સહૃદયના મનને યોડું ભારેખમ બનાવી દે છે.

મુખ્ય દૃશ્ય : મુખ્ય દૃશ્યના પ્રારંભમાં પહેલો ફાટી રહ્યો છે. વેળા ટેલી ઘઈ છે, તે બાલુવા નીકળેલો શિખ પસંદ સમયના પૂર્વે તેમજ પશ્ચિમના આકાશને ભેળેને જે શ્લોકોમાં જાણે કે કાળને જ ત્રાપ છે. ઉદય, અસ્ત અને વળી ઉદય-આમ પરિવર્તન આ જગતનો મહાનિયમ છે. પરિવર્તન સમયે પ્રકૃતિમાં અનુભવાતી વેદના શિષ્યના વર્ત્તર્હિતે શબ્દોને સૈવ સુમુદ્રી મે દાટે ન નન્દવતિ

સમરણીવશોમા એ શબ્દોમા જાણે કે વાણી પામે છે અહીં એ જાણુથી વિગહિણી શકુન્તલાનો જ જાણે લાવ ગવાયો છે, બીજી જાણુથી શકુન્તલાના જીવનમા આવી ગેલેવા પયગાનુ સુચન થયુ છે.

કામ્યપ પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા છે. બીજી જાણુથી ત્રણેય મખીઓ પહુ જ વ્યગ્ર છે, કામ્યપે દુઃખત ગયાને ડેડેડેના નિવસો વીતી ગયા, પણ હજી ન તે આવ્યો, ન તેના તરફથી કોઈ સમાચાર આવ્યા શકુન્તલા તો સગર્ભા છે અહીં બની ગયેલું કોઈ કશુ જ જાણુતુ નથી આ બધાની અકળાનણુ અનસૂયાની પ્રસિદ્ધ નાટ્યપૂર્ણ સ્વગતોષિતમા વલદાય છે. સ્વસ્થ અનસૂયાની પણ આ દશા હતી । ત્યાં તો પ્રિયવદ્ધ આનીને તેને શકુન્તલાવિદાયની તથારી માટે કાશ્યપે કરેલા આદેશની જાણુ કરે છે આ જામખુનો બધો જ ભાર વેગથી આનદમા પયટાઈ જાય છે

કામ્યપ આ અઠની જીર્મિમય એકતાના પ્રતીક રૂપ છે તેમના આગમનના સમાચાર સાભગતા જ જાણે ઉજ્જવળતાએ વાતાવરણના અધકારને ભેદી નાખ્યો. તેઓ માત્ર શકુન્તલાના જ નહિ, પણ તપોવનના બધા નિવાસીઓના—તપોવનના વૃક્ષો, લતાઓ, મૃગો અને પક્ષીઓના જીર્મિમય જીવનના જનક, પાલક તેમજ વ્યવસ્થાપક છે તેઓ આવતા જ આ તપોવનભૂમિના બધા અંગો સુસંકલિત થઈ જઈને એકતા પામ્યા શકુન્તલાની પ્રચુરપ્રવૃત્તિ, તપસોની તપશ્ચર્યા અને શિષ્યોનો વિદ્યાભ્યાસ જે અત્યાર સુધી અસંકલિત, વિરોધી લાગતા હતા, તે હવે મોઈ વિશાળ પ્રવૃત્તિના સુસંકલિત લાગે બની ગયા કાશ્યપના વિદ્વતા, તપશ્ચર્યા સયમ વગેરે તપસ્વીયોગ્ય ગુણો વિશાળ પ્રેમના રસાયનમા એકરસ બની ગયા હતા, તેથી તેમનુ વ્યક્તિત્વ તપોવનની વિશાળ પ્રકૃતિ અને સયમશીલ, પ્રેમાળ માણસો—એટલે કે આખા તપોવન જેટલુ મહાન ઉદાર અને પ્રરક બની ગયુ હતુ ચતુર્થ અઠનુ કન્યાવિદાયનુ મગન કારુણ આ વિશાળ સુરચિત વ્યક્તિત્વના પાત્રમાથી વહે છે

આ અઠનુ મુખ્ય વસ્તુ શકુન્તલાવિદાયનુ છે આખા તપોવનના ચેતન—અચેતન તત્વોના અણુએ અણુ સાથે લગી ગયેલી, સમગ્ર તપોવન પાસેથી જ રૂપ અને રસ પામેની શકુન્તલા જાણે કે તપોવનમાથી ઉતરડાન છે પરિવર્તનના સાર્વત્રિક નિયમને માન આપીને પણ તપોવનનુ સમસ્ત આ પ્રસંગે જે વેદના અનુભવે છે તેને અહીં સરસ આકૃતિ આપવામા આવી છે તમાપે જ ચતુર્થોડક મા દેખાય છે તેમ ઘણા પ્રાચીનકાળથી આ અંગે સર્વમાન્ય ગણાયો છે આ અઠની સર્વસ્પર્શિતાના ડેડેનાક કાણે નીચે પ્રમાણે છે

આ અ કમા સાર્વજનિક અનુભૂતિનું વસ્તુ રજૂ થયું છે વિદ્યાયાના વસમાપણાનો અનુભવ સર્વકાલીન અને સર્વસ્થલીન છે તેમાય જાણે કે દૈન્ય નિયોગીને પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વનો રસ ચમાજને ચણે ધરાતો હોય તેવો ન્યાયવિદ્યાયનો પ્રસંગ ભારતીયોમા તો વિશેષે કરીને વેદનાકારક છતા ગૌરવપૂર્વક છે આમ હોવાથી જ આ નાટકના ચતુર્થ અ કમા રેનાયેના કાશ્યપના ભાવો પિતાઓના સનાતન ભાવો છે સખીઓના ભાવો જગતની બધી જ મહત્ત્વની સખીઓના ભાવો છે તાપસીઓના આશીર્વાદો બધા જ આત્મજનોના ભારતીય કન્ય ઓને મળતા આશીર્વાદો છે

અહીં ભર્મિઓના ચિત્રો છે યુદ્ધિતા કરતા ભર્મિમા સ્પર્શક્ષમતા વિશેષ હોય છે, તેથી ચતુર્થ અ ક પ્રત્યેક ભાવકને આકર્ષ છે

આ અ કમા પ્રકૃતિ એક પાત્ર જ બની ગઈ છે, એટલું જ નહિ પણ શકુન્તલાની તો તે જ એકમાત્ર માતા છે વિશાળ પ્રકૃતિએ શાન્તાનુકૂલચરનશ્ચ શિશ્વ વયા' કહીને શકુન્તાને લાવતીની વિદાય આપી, વનદેવતાએ તેને તેને વસ્ત્રાબૂધણોની ભેટ આપી વનજ્યોત્સ્ના વિદાય લેતી શકુન્તાને છેલ્લું આલિંગન આપવા તનસી રહી, મૃગ પ્રાગ પોતાને છોડી જતી શકુન્તાના વચ્ચે ખેંચી ગયું, અને મગ્ગમાં મૂગી પણ ઓશિયાળી બની ગઈ કોઈકગવ ઢાંગ જાણે આખા તપોવને શકુન્તાને શુભેચ્છા આપી સમગ્ર પ્રકૃતિએ એક વ્યક્તિ બનીને અનુભવેની શકુન્તાવિદાય ભારે રોમાચક લાગે છે

આ અ કનું મવિધાન વાચનવિક છતા કાવ્યમય છે અહીં દરેક પ્રમુખ પ્લનિનુપ્ત અને ગમ્પમાય છે અગ્નિવાની શાશ્વત ક્ષત્રચારી મરણનો નિર્ધાર અપવ્યક્તે પ્રિયવ-અનસૂયાની ચિંતાનું એકાએક આનંદમા થયું પગિવર્તન, આશ્રમદક્ષોની વિવેચનાશિષ લેના ઉપવન થયેલું દરવિગ્ન મરુપર મરણનો ગમ્પ પ્રયતો મદેશો તથા તેમણે શકુન્તાને ચોગ્ર ગૃહિણી બનવા માટે આપેલી સીખ, સખીઓએ ભવના ઇશાગ તાવે આપેલી વિવે અને શકુન્તાના અદમ્ય યત્ના તપેવનમા જીવી થયેલી જગ્મી બનતેલી ચન્દ્રા—આ ગતિ ચિત્રોમા માનવક અને જીડી મનજ અને લાગગીનું મૌઝમાર્થ વ્યક્ત થાય છે

મવિધે ભેદ કોશનથી વિવરના અને વેધક બનાવ્યું છે આખા પ્રમુખની પાછળ દુર્વામાના ચારનો મર્મ મગ્ગમા છે છે, એને અહીં અપાની બની શુભેચ્છાઓ મગ્ગ નાગ્ગ મગ્ગ વિધિવદનાઓ બની ગઈ છે જેમની વિવે લેવાના આવી ગઈ છે, તેવા મૃગ પ્રાગ અને મૂગીની અવસ્થા શકુન્તાના જ જેતી હતી ને !

શકુન્તલાની જેમ જ પેનો મૃગયાળ પડુ જન્મ પડી તગ જ નમાયો જાઓ હતો, શકુન્તલા તેની મા જાનેલી અને હવે એ પણુ તેને છોડી દે છે શકુન્તલાને પણુ આ જ રીતે પોતાના કહેવાન તેવાઓએ એની નિર્જનતાને મઢારે છોડી દીધેલી કામ્યપે તેને સ્નેહથી ઉઠેરી અને વળી પાછો તેમનો ખોળા પણુ છોડી દેવાનો વખત આવ્યો ?

અગર્ભા મૃગીની ચિન્ના પણુ વિધિ પામતી શકુન્તલાને વ્યથ જનાવે છે, ત્યારે આપણને યાદ આવે છે કે સ્વજનોથી દૂર કોઈ અભવગ વાતાવરણમાં તેને પણુ પહેલી પ્રસૂતિ શ્રવાની હતી આમ, કેવળ ઊર્મિના જ જાનેના આ અકમા પણુ કવિએ સૂચક રેખાકનો દ્વારા વિધાયની આકૃતિને ઘેરી જનાવી છે આ ભર્માભાર્યા જગત વચ્ચે પણુ માનવીની યાત્રાની આત્મનિક એકનતાનો સનાતન સ્વર આ આખા અકમા સ્પુરણી જોઈ છે

પેલા ‘કાયેષુ નામક રમ્ય’ એ પ્રસિદ્ધ શ્લોકમા તત્ર શ્લોકચતુષ્પયમ્ કહીને કોઈ સહૃદયીએ આ અકમા ચાર શ્લોકોને પોતાની પ્રીતિનો વિશેષ અર્ધ આપ્યો છે પણુ આ ચાર શ્લોકો કયા તે બાળના વિદ્વાનોના અભિપ્રાય જુદા જુદા છે તેઓ આ અકમા શ્લોક-૬ યાસ્યાયજ્ઞ શકુન્તલેતિ શ્લોક-૧૮ શુશ્રૂષ્વત્ ગુરુનં, શ્લોક ૧૯ અભિજ્ઞાનનો, શ્લોક-૧૭ ઇસ્માસાધુ ચિચિત્ત્વં, શ્લોક-૨૦ મૂળા ચિરાયં અને શ્લોક-૨૦ અર્થો હિ કન્યાં માયી કોઈ પણુ ચાર શ્લોકોને પોતાની પમ છગી આપે છે

૨ મહુમિશ્વરતાની શ્લોકી ધ્યાનમાં લેતા પ્રો આકલે સાહે તે નીચેના ચાર શ્લોકો ઉત્તમ લાગે છે ૧ યાસ્યાયજ્ઞ શકુન્તલેતિ ૨ યાતુ ન પ્રથમ ૩ શમમેધતિ મમ શોક ૪ રમ્યાન્ન કમલિની ૥૨૭

આ અકમા અનસૂયાની એકાકિતા અને અન્ન સવાદોમાં અભિનન્દનમતા છે, શકુન્તલાની એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં ગતિ છે આન છતાં આ અકમા મુખ્યત્વે કાવ્ય છે અહીં સમગ્ર તપોવનનો વિધિ અમતો ભાવ પ્રકાશિત ગયો છે

પ્રથમ અંક

પાંચમો અંક ‘શકુન્તલાપ્રત્યાખ્યાનના’ અંક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે અહીં પહેલી વાર જ નાટકની ભૂમિ જન્માય છે તપોવનના નિતાત સુન્દર તથા સ્વાભાવિક વાતાવરણમાંથી નાટ્યક્રિયા હસિનાપુરના અત પ્રમા આવે છે પ્રાગભા જ રાજા દુષ્યન્તને પોતાની એક રાણી હામપદિકાનું ગીત અભ્યાસ છે

૨૭ જુઓ ‘મહાકવિ કાલિદાસ’માં ‘કાલિદાસ પ્રગાથિત’ એ લેખ

(અ) હંસપદ્ધિકાનું ગીત રાજાની એક રાણી હંસપદ્ધિકા મંગીત શાળામાં ગીત ગાય છે ‘હે મધુકર ! તું નવા નવા મધનો લોહુપ છે, આખાની મજરીને તે રીતે ચૂમીને, હવે કમળમાં જ રહેવામાં સતોષ માની રહેલો તું એને કેવી રીતે ભૂલી ગયો ?’ આ એક અન્યોક્તિ છે, અહીં ભ્રમર-મધુકર તરીકે રાજાને સંબોધીને આ રાણી તેને નિપણતાથી ઉપાલભ આપે છે તેનું કહેવું એમ છે કે ‘હું તારા અતપુરમાં આવી ત્યારે પહેલા તો તું તારી ખીજ સ્ત્રીઓને છોડીને મારી તરફ જ તારો પ્રેમ પ્રકટ કરતો, જ્યારે હવે તારી ખીજ જૂની રાણી વસુ મતીની પાસે રહીને સતોષ માનવા લાગેલો ॥ શુ મને ભૂલી જ ગયો કે ?’ કહીલા સ્વરમાં ગવાયેના આ શ્લોકનો મર્મ રાજા પામી ગયો, અને પોતે હંસપદ્ધિકાના કથનનો ભાવાર્થ સમજી ગયો છે એ જણાવવા તેણે વિદૂષકને હંસપદ્ધિકા પાસે મોકલ્યો. આ હંસપદ્ધિકાના ગીતનું નાટ્યગત મહત્ત્વ ઘણું છે.

પ્રથમ તો આ ગીત એકદમ પ્રેક્ષકને રાજાના અતપુરકાલકૂટનો પરિચય કરાવી દે છે અને હવે જ નાયેની શૂમિના વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આપે છે. ચતુર્થ અક્ટના વાત્સલ્યના સ્વાભાવિક મુણ્નમન વાતાવરણ પછી તરત જ અહીંના દૃશ્યને અનુભવતા ભાનકને જરૂર એક સૂક્ષ્મ પ્રકારનો આઘાત લાગે.

એમ લાગે છે કે અતપુરમાં ચાલતા આ ઝેલાહનમાં કદાચ રાજાને હૃદય પ્રતિષ્ઠા મળી નથી તેનું દામ્પત્યજીવન કઈક પામળું લાગે છે. બરાબર આ જ વખતે રાજા જેને હૃદયપ્રતિષ્ઠા મળતો હતો તે શકુન્તલા આવી રહી છે. આ સંકેત પ્રેક્ષકોના ચિત્તમાં એ વિશિષ્ટ લાગણી જન્મી કર છે.

આ નવેનશીન રાજા હંસપદ્ધિકાના તનમાટલવા શબ્દો અને હંસપદ્ધિકા સંગીતથી ધાવન થયા વગર ગહેતો નથી, અને આરામના સમયે વિદૂષક સાથેનો ટાસ્કવિનો ટાળીને પાપુ વિદૂષક સાથે હંસપદ્ધિકાને સમ્યક તેજો ભંધુર પ્રત્યુત્તર પહોંચાડે છે તેમાં રાજાનું દાક્ષિણ્ય રજૂ થાય છે.

સંગીતના સ્વરોએ ગાનને પ્રગળાવે છે. ક્રિત કરી નાખ્યો તે કંટે છે, ‘મને છંદ જનનો તો વિહ નથી તો આની પ્રમળ છંદ શાને’^{૨૮} તેના દૃશ્યનિર્માણ શ્રુતેડપિ-એ શબ્દો નાખીને પ્રેક્ષકને પહેલી જ વાર આસંધ પડે અને દુર્વાનાનો શાપ નાયો પડતો લાગે.

હંસપદ્ધિકાનો ગીતના સ્વરોએ નાજના અનપ્રજ્ઞ મનને તીવ્રતાથી વીધી નાખ્યું અને પોતે પાનગી તનક્ષ જ ન સમજાય તે રીતે જૂ થયો તેનો શકુન્તલા

ઉપરનો ઉત્કટ પ્રેમ જાણે કે અદૃશ્યપણે ઊભો થઈને તેના આંતર મનના બારણે ટેકારા મારવા લાગ્યો અને રાગ અસહાય બની ગયો. ૨૯ આમ હંસપદ્ધિકાના ગીતે ઉપજાવેલી મનોવૈજ્ઞાનિક અસરોથી આખા અંક દમિયાન ગળ મુક્ત થઈ શક્યો નહિ અને શકુન્તલા સાથેના મંળધે તેને વિસ્મૃત થઈ ગયા હોવા છતાં તેના મનની અકળ મૂંઝવણને લઈને તે શકુન્તલાને એકદમ નકારી શક્યો નહિ. ૩૦ આમ મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આ ગીતે મહત્વનું કામ કર્યું છે.

સંકલનાની દૃષ્ટિએ પણ આ ગીતનું ઘણું જ મહત્વ છે. હંસપદ્ધિકાને ઉત્તર આપવા રાગ વિદ્વપકને મોકલે છે. વિદ્વપક કહે છે તેમ પછી તો રાગ ઉપગની દાઝ વિદ્વપક ઉપર બેસવાની, એટલે તેનો જલદી છૂટકારો ન થાય (નાસ્તીદાનીં મે મેક્ષ.), આમ શકુન્તલા આગમન અને પ્રત્યાખ્યાનના પ્રમંગે વિદ્વપક હાજર નહિ હોય. ગળએ પોતાના શકુન્તલાપ્રણયની વાત બીજા અંકમાં માત્ર વિદ્વપકને જ કહેવી પણ નગરના પાઠા ફરતા વિદ્વપકથી છૂટા પડ્યા ગળએ પરિહાસનિશ્ચિત સભે પરમાર્થેન ન શ્વભા વચ્ચે કરીને એ વાત વિદ્વપકના મગજમાંથી ભૂંસી પાણી નાખેલી એથી તો રાગના નગરના પાઠા આવ્યા પછી વિદ્વપકે ક્યારેય આ પ્રમંગે છેડયો નહિ આમ છતાં પાંચમા અંકના શકુન્તલા-આગમન પ્રમંગે એ વિદ્વપક ગળની પાસે હાજર હોત તો કદાચ તેણે આગળની ગળએ પોતાને કહેલી વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હોત અને તો વિસ્મૃતિમૂક બનેલા ગળની સ્થિતિ કહેાડી થાત. નાગનો શકુન્તલાપ્રેમ વિદ્વપકને યાદ આવે અને ગળને યાદ ન આવે એ ટેવું લાગે ! આ સ્થિતિ ટાળવા માટે કાલિદાસે હંસપદ્ધિકાના ગીતના પ્રમંગથી વિદ્વપકને ખાન દૂર મોકલી દીધો છે; આપણે આગળ જોયું છે તેમ આ નાટકમાં વિદ્વપકની ઝેરહારીથી નાટકક્રિયા આગળ ચાલે છે.

હંસપદ્ધિકાએ ‘મધુકર’ એ નંબોધન દ્વારા આ ગીતિમા દુષ્યંતને નંબોધ્યો છે, એ હકીકત ઉપરથી એમ માનવામાં આવે છે કે યુગ હંસપદ્ધિકાએ દુષ્યંતને ભ્રમર કહ્યો. એ જ બતાવે છે કે દુષ્યંતમા ભ્રમરતિ હતી. પરંતુ એકંદરે જોના આવું તાત્પર્ય કાઢવું તે ઉપાવગિયું છે હંસપદ્ધિકાની ગીતિ એક અનોક્ષિ છે અને અનોક્ષિમા પ્રતિનિધિ કોઈ પાત્ર દ્વારા નિષ્કલ્પથી ઉપાલંબ આપવામાં આવ્યો હોય છે. વળી ઉપાલંબ આપવા છંડી બદ્ધિ જે સમ્પદ પ્રયોગે તેને માધુર્યના ચન્દ્રિત્ર નિર્દ્યન કાવવા જેટલા પ્રનાદ્યુત લાગ્યે જ માની શકાય.

૨૯ જુઓ : સમગ્ર વૈદ્ય મધુકર નિરુત્તર દમ્ભાન્ વચ્ચે.

૩૦ જુઓ તે પુરોહિતને કહે છે મૂઠ. સ્વામ્યનેન યા વદન્તિન, વચ્ચે...

ડો. જી. કે. ભટ્ટને આ ગીતના ‘આશ્રમજરી’ શબ્દો નથી નથી સ્ત્રીઓના અપના વાયક અને કમ્પ્લેક્સિટીમાત્રનિર્વૃત્ત દુષ્ક્રિયાની પ્રૌઢ રાણી વસુમતીના વાયક લાગે છે તેમને લાગે છે કે આ ગીત દ્વારા તો જીવદુઃખ સૂચવાય છે કે દુષ્ક્રિયા નવા નવા ઉપો પાછળ ભટકવાનું છોડી દીધું છે અને હવે માત્ર જૂના સ્થિર પ્રેમની જ ઉપાસના કરવા માડી છે

પ્રા વસત જી પડયા લખે છે, “આમ હસપદિકા એ કવિની પ્રતિભાએ નિર્મેલ શકુન્તલા માટેની ક પનામૂર્તિ જ લાસે છે, અને હસપદિકાનું ગીત એ શકુન્તલા જેમ જેમ દુષ્ક્રિયાના દુઃખારની વધુ નજીક આવતી જાય છે તેમ તેમ વધુ ઉપર આવતી અને એના અતરમા જાગતી ‘કથા વિસ્મૃતાડસિ’ એ જાતની આશકાના ઉદ્ગાર જેવું છે. ગીત દ્વારા કવિ આપણને શકુન્તલાના અતરમા ડોકિયું કરાવે છે.”^{૩૧}

(આ) પાંચમા અંકનું રમદર્શન — મહાભારતની શકુન્તલોપાખ્યાનની મૂળ કથામાં કવિ કાલિાસે આ અ કથી મહત્વનો ફેરાર જનાવ્યો છે અહીં દુર્વાસાના શાપના પરિણામે રાજા માએ જ શકુન્તલાને વીયરી ગયો છે તેના અસપ્રજાત મનની અકળ વેદના અને શકુન્તલાની અઘનવ લાગતી હકીકતો છતાં તે વિસ્મૃતિના પડદાને જિયકી શકતો નથી, અને પરિણામે શકુન્તલાને અત પુરમા સ્થાન પણ આપી શકતો નથી આમ મૂળ કથામાં ફેરફારે વાર્તાને નાટકીયતા આપી, અને દુષ્ક્રિયાના પાત્રને પણ ઉત્તર સ્વરૂપ મળ્યું.

અહીં અત્યાર સુધી સ્વસ્થતાથી વહી આવેલી વાર્તાને પ્રથમ પ્રતક્ષ આઘાત મળ્યો છે નાણુસની જિમ્મિઓ અને ક પનાઓને વાસ્તવિકતાનો અ સપર્શ થાય છે ત્યારે જ જીવનનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટે છે આવા ભાવના અને વાસ્તવિકતાના સંગરમાંથી જ નવા જીવનનું સર્જન થાય છે એ રીતે આ અ કમાં જીવનવિકાસનું એક મહત્વનું સોપાન ગૂંચ થયું છે અહીં નાટ્યના નિર્વહણમાં ગૂંચવાડો ઉત્પન્ન થાય છે. આથી નાટકનું ઉત્કટ ચિરોગિદુ પાણુ આ અ કમાં જ આવે છે

૩૧ “હસપદિકાના ગીત”ના અર્થઘટનો જાણુવા માટે વિવિધ લેખોના આ

(i) “Sakuntala—its inner meaning”—Tagore

(ii) “Hansapadika's song”—Dr G K Bhat, Journal of the Oriental Institute, Sept—Dec. 1957

(iii) ‘હસપદિકાનું ગીત’—‘મહાકવિ કાલિાસ’ એ પુસ્તકમાંનો શ્રી વસત પડયાનો લેખ

આ અઠમા સ્વર્ગચ્યુતિ થઈ છે (Paradise is lost), પણ અહીં પગિસમાપ્તિ થઈ નથી. દુષ્ટાન્તે શકુન્તલાને ન સ્વીકારી, ત્યાં જ યુરોપીય નાટ્યકાર, ટાગોર કહે છે તેમ, ‘વાસ્તવિક સ્ત્રીની નકલ કરીને સસારના જેવું બને તેવું જ નાટક લખત’ પરંતુ કાલિદાસે તેમ કર્યું નથી કાલિદાસે રામના વ્યક્તિ વના સ શોને ચારી રીતે સ્ફૂટ કર્યા છે. અ કના અ તે શકુન્તલાને અપ્સરસ્તીર્થની નીગવતામા મોકલીને અને ગમના અતરને વલગ્ન દૂયમાન બતાવીને તેણે કુતૂહલના છેડાએને લખાવના છે.

આ અઠમા એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો સઘર્ષ ઉપન્યાસ થાય છે શ્રી બાળ કાકોર કહે છે તેમ ‘બે અસમાન અસત્ય બળ વચ્ચે, અથવા બે અસમાન સત્યના બળ વચ્ચે ધર્ષણ બતાવવું તે નાટકનો અને નવલકથાનો સાધારણ વિષય છે પણ અહીં તો બે સરખા સાચા બળો વચ્ચે જ અયક્રમણ છે સામી વ્યક્તિ સાચી હોઈ શકે એમ શાઈંગરવ અને દુષ્ટાન્ત બીડે બીડે દલીલ ખાતર પાપુ માનવા તથાગ હોય એવું લાગે છે” આમ છતાં આ અઘર્ષ ઘણો જ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે તેની તીનતા જગાય એટલી થતી નથી, બીનકુ વિષયને વધુ દર-નાટ્યક્રમ બનાવે છે.

આ અઠમા બધા પાત્રો ટાઈકને કોટક પ્રકારનો અઘર્ષ અનુભવી રહ્યા છે હ સપદિકાની ગગપરિવાહિણી ગીતિએ દુષ્ટાન્તમા ઇષ્ટજનવિગ્હનો ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે, છતાં વિસ્મૃતિને લીધે રામ બાહ્ય રીતે ટાઈ ભાવ પ્રગટ કરી શકતો નથી. આમ રામના મનની ત્રિધાવસ્થા અકળ ગ્હીને ગમને વલોવા નાખે છે જે રૂપ ગૂઢપણે તેના હ યના બારણાને અખડાવતું હતું તે જ અસ્પિષ્કાન્તિ રૂપ સામે આવે છે, હાની બિડાય તેવા સુકુમાર, પ્રેમાળ શબ્દોથી તેની સ્મૃતિને ઢાંકે છે, અકૈનવ લાગે તેવો ક્રોધ કરે છે, દીનતાથી ગમની આમે બેઠેને તગડિયા મારે છે અત છે ને ભાગી પડે છે આ બધા ચિત્રો ગમના સઘર્ષની માત્રામા બિમેરો કરે છે આમ રામના અસપ્રજાત મન અને જામત મન વચ્ચેનો તીન અઘર્ષ અહીં નિષ્પાયો છે વ્યક્ત સ્વરૂપમા શાઈંગરવ અને શકુન્તલાની સામે તેને ઝડૂમણ પડે છે

શકુન્તલાને પણ પોતાની દુગધિરોહિણી આશા અને ગમના ધર્મ વચ્ચેના વચ્ચેનો સઘર્ષ ભોગવવો પડે છે પ્રેમના બંધનામા પ્રેમ મિવાય ખીજુ કરુ મળે જ નહિ તેવી કલ્પનામા ગયતી સગ્રહ ના શકુન્તલાને યતો આધાન ક પાત્રી મકે તેવો છે

આ ઉપરાંત નાટકના અ ચાર પડેનાના શાત, સગ્ગ તપોવનના વાતાવરણ અને નગના દુતઃસ્થાન ગ્રહમિ વાનાવગ્ન વચ્ચેનો વિરોધ પણ અકળ વેના

જગાડે છે. આ વેદનામાંથી જન્મેલો સંઘર્ષ ચાઈગરવ ચારુતના પ્રારંભમાં જ બોલાયેલા શ્લોકોમાં વ્યક્ત થઈ જાય છે. ૩૨ પોતાના વાતાવરણમાંથી જીખડી પડેલી અને સખીબેલડી વગરની શકુન્તલા બાહે શકુન્તલાનો એક તૃતીયાંશ જ હતી. રાજા તેને કેવી રીતે ઓળખી શકે ?

આ અંકનો કરુણરસ ચતુર્થ અંકની મંગળ વિદાયના અનુસંધાનમાં ઘણો વેધક લાગે છે.

આ અંકનું બધારણ સુચયિત છે. હંસપદિકાના ગીતથી જ જીભું થયેલું પ્રેક્ષકોનું કુતૂહલ એક પછી એક આવતા પ્રસંગોમાં વધતું ગયું છે. પ્રસંગોની સુયોજિત વ્યવસ્થાથી નાટ્યમયતા અને સ્વાભાવિકતા વધ્યાં છે. ઉત્કટ સંઘર્ષને લીધે જન્મતી અભિનયક્ષમતા આ અંકને વધારેમા વધારે દૃશ્ય બનાવે છે; આ અંકના સંવાદો તેજસ્વી, પ્રાણુવાન અને અભિનયયોગ્ય છે અપૂર્વ રંગભૂમિક્ષમતાને કારણે તથા વસ્તુવિકાસમા સ્પષ્ટ રીતે જ ગતિ આવતી હોવાને લીધે દેટલાકને મન આ અંક જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. કહેવાયું છે કે:

શાકુન્તલચતુર્યોઽઙ્કઃ સર્વોત્કૃષ્ટ ઇતિ પ્રથા ।

ન સર્વે સમતા યસ્માત્ પચ્ચમોઽસ્તિ તત્તોઽધિકઃ ॥

છઠ્ઠો અંક

(અ) પ્રવેશક :- પાત્રમા અંકના અંત ભાગમા દુષ્યંતે ન સ્વીકારેલી શકુન્તલાને એક જ્યોતિ આવીને અપ્સરસ્તીર્થ તરફ લઈ ગયું; જ્યારે વિસ્મૃતિમૂઢ રાજા આ બધું આશ્ચર્ય વાગેળતો હસ્તિનાપુરમા ખેસી રહ્યો. દુર્વાસાના શાપની પ્રવૃત્તિને લીધે રાજાની સ્મૃતિ સતેજ થાય તેમ હતું જ નહિ અને તો, રાજા અને શકુન્તલાનું પણ મિલન થાય તેમ ન હતું. આશા હતી એક માત્ર રાજાએ શકુન્તલાને આપેલી વીંટી ઉપર. એ વીંટી રાજાને દેખાય તો દુર્વાસાનો શાપ વળે અને રાજાને શકુન્તલા સાથેની પ્રણયપ્રવૃત્તિની યાદ આવે. પરંતુ એ વીંટી તો શકાવતાગમા શયીતીર્થના જળમા પડી ગયેલી. એક નિર્જર્વ શી વીંટી ઉપર કેવડો મોટો ભાર હતો ।

છઠ્ઠા અંકના પ્રવેશકમા તદ્દન જુદી જ જાતનાં પાત્રો હસ્તિનાપુરના માર્ગ ઉપરના દૃશ્યમા દેખાય છે. બે રક્ષકો, એક નવરતો ઝોટવાળ સ્થાલ અને એક બાધેલો માછીમાર, પ્રેક્ષક આ નીચલા યગ્નાં પાત્રોને જોઈને જરાક આશ્ચર્ય અનુભવે ત્યાં તો સંભળાય છે: કથય કુચ ત્વા...રાજનીન્મદ્ગુલીયક સમાસાદિતમ્

૩૨. જુઓ: પાંચમો અંક: શ્લોક-૧૦-૧૧.

અને અહ શકાતનારામ્યન્તર્યાસી ધીરઃ 'વીટી' અને 'શકાવતા' શબ્દો સાલગીને તત્ત્વજ્ઞ આપણા કાન ચમકે છે આપણને ખગ્ગ પડે છે કે માછીમારે પકડેલી રેહિત માછલીના પેટમાંથી તેને ગળના નામવાળી વીટી મળે છે. ગ્રક્ષિકા તેને ગુન્હેગાર ઠગારીને રાજા પાસે લઈ જાય છે રાજાને વીટી મળતા જ ગળાને એન્દ્રમ બધો શુન્તવાપ્રયંજ આલસી આવે છે. માછીમારને શિક્ષા કરવાને બાલે તે ભેટ આપે છે.

આ આખો પ્રયંજ આપણને મમાજીવનના નીચલા થરમાં લઈ જાય છે તે જમાનાની પોલિસ પણ આજની જ રીતે કામ કરતી હતો તેમ જણાય છે. કદાચ આ કાર્ય સમાજના નીચલા થરના ઓછા દેગવાયેવા લોકો પણ કરતા હોય ગમે તેવી ભાષા પ્રયોજવી (જેમકે-પાન્ચર, ગ્રવિયમેદક, કુમ્મીરક વગેરે) સામાની લાગણી સામે જોવા જ નહિ, માર મારીને ગુન્હો કબૂલ કરાવવો-આ બધા ગિલાબોને લીધે પોલિસપાલ ધમસદન જોવા લાગતું હતો પોલિસો પૈમાના ગણ-કાગ્ધી-લાચથી મિત્રો પણ બની શકતા હશે. દારૂ પીવાની લત પણ તેમનામાં થયુંજ પ્રચલિત હશે.

આ પ્રયંજ ઉપરથી એમ પણ લાગે છે કે રાજા ચોરી જેવા નાના ગુન્હા-ઓમાં પણ ગ્સ લેતો હતો અને નાના પોલિસ અધિકારીઓને પણ જાતે મળી શકતો હશે. ચોરી જેવા ગુન્હાઓ માટે ગુન્હેગારને ગીધનો બલિ બનાવતો હશે અથવા કૂતરાના મુખ આગળ મૂકીને તેને દેહાન્ત દંડની કડક સજા કરવામાં આવતી હતી. લોકો વશપર પરાગત મળેનું-સહજમ્-કામ જ સ્વીકારતા હતા, અને કદાચ હલકું કે દોષપૂર્ણ લાગતું હોય, તો પણ તેને વળગી ગ્રહેતા હશે. યજ્ઞમાં પશુમેવ ચાલતો હતો અને બ્રાહ્મણો યજ્ઞ પુરતા દારુણ થતા હશે આમ છતાં પરુહિત દારુણ કર્મ છે એવી અમર ફેલાવા લાગી છે, તેથી કહી શકાય કે કે ગૌરવ વિચારણાની છાપ લોકો ઉપર પડવા લાગી છે, અલગત તે હજી બહુ જીડે ગઈ નથી. ચોરી કે તેવા ગુન્હાઓ પકડાતા ગળ પકડનાર પોલિસોને બક્ષીસ આપતો હતો. દેહાન્ત કરતા પહેલાં સજા પામેલ માણસને કૂલની માળા પહેરાવવામાં આવતી હતી. સમાજના નીચલા થરના માણસોમાં અમરસ્કાંતિ, ઈર્ષ્યા, લાચીઆપણું વગેરે હશે. છતાં સગા આજીવિકાવાળા ધીવગના જેવા કેટલાક માણસોમાં મસ્કાંતિ સચવાઈ પણ હતી.

આ પ્રયંજના આવના પાત્રોની ભાષા પણ તેમને અનુરૂપ જ છે. ધીરને માટે મેવાદી, મસ્યમ્વી જેવા બગડે શબ્દો અને વિપ્રદ દરનામાનીય જેવા કટાક્ષો પ્રયોજવામાં આવે છે.

આ પ્રવેશક રસિક લાજે છે તેમા પાત્રાનુ વૈવિધ્ય પણ આણુ કામ કરતું નથી દુષ્ટ પોલિસોના હાથમા માછલીની માફક પકડાઈ ગયેલો બિચારો માછીમાર તરફડિયા માર છે અને છે લે સગ્ગતાથી પોતાની બક્ષીસમાથી અર્ધો લાગ આપી દે છે જનનુક જરા ઈર્ષ્યાખેર અને લાચિયો લાજે છે નાગરિક સ્થાલ ઉપરી છે, છતા મૂળ ભાવનામા તો બીજા પોલિસોથી જુદો પડતો નથી

આ પ્રવેશક તેના વિવિધ શ્લાના પાત્રો અને આકર્ષક સવાદથી ધણો જ નાટ્યક્ષમ છે મૂળ શ્યાથી તદ્દન જુદું જ વાતાવરણ સર્જીને કાલિદાસે આ વવિધપૂર્ણ સપ્રમાણ દશરમા આકર્ષક રીતે મુખ્ય વાત ઠહી છે હીન પાત્રો અને પ્રાકૃત ભાષાવાળા આ પ્રવેશકે ટૂંકમા આપણને જણાવી દીધું કે હવે રાજાને વી ટી મળી છે અને નાટક પુનર્મિલન તરફ વળ્યું છે

(આ) મુખ્ય દશ્ય વી ટીના દર્શનથી ગજનનો વિસ્મૃતિનો પડદો ઢહી ગયો અને પોતાનો શકુન્તલા સાથેનો જ્વાલન ગજનને યાદ આવ્યો પોતાના મનની આરાધન દેનીના અસહ્ય વિરહથી એકલમ તે સૂરવા લાગ્યો, પાતે મ કળતા શકુન્તલાને જૂલી જઈ ચક્રો હશે, તેનું તો માત્ર આશ્ચર્ય જ તેને સતાવવા લા યુ રાજા દુષ્યત પણ અન્નાય કરી શકે છે એક નિર્દોષ વ્યક્તિનો અનાદર કરીને તથા તેણે તેમના પ્રમાણપાત્રની હાસી કરીને ઘોર કામ કરી શકે છે તે યાદ કરતા જ રાજાની પોતાના ઉપરની જ અદ્વા તૂટી ગઈ પહેલા અ કમા જે આત્મવિશ્વાસથી તે સતા હિ સદેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમ્મત્ત કરણપ્રવૃત્તય એમ બોલ્યો હતો તે તેનો આત્મવિશ્વાસ કી બન છે પોતાની સામેથી પોતાનું સ્વરૂપ જ તૂટી પડતા તે રાજા અસહાય બનીને ઢગલો થઈ જાય છે આમ એક બાજુથી પ્રિયતમાવિરહ અને બીજી બાજુથી આત્મતિરસ્કાર આ અ કમા રાજાની પરિસ્થિતિને કડુણ બનાવી દે છે

(ઈ) માનુમતીનો પ્રસંગ રાજાની સ્મૃતિ તો તાજી થઈ, અને તે શકુન્તલા માટે ઉત્સુક બન્યો, પરંતુ આ વાતની અપ્સરસ્તીર્થમા બેઠેલી શકુન્તલાને શી રીતે જાણ થાય ? વળી શકુન્તલાના જે આર્યપુત્ર એશ્વાત્ત તેને 'આત્મકાર્ય' નિવર્તિની' ઢહીને તરછોડવા એટલા 'અનાર્ય' બની ગયા હતા, તેમનું મન ખરેખર તો 'આર્ય' હતું તેની પણ પ્રતીતિ શકુન્તલાને આપવી જોઈએ ને ? તો જ પુનર્મિલન માત્ર ઉપર ઉપરનું નહિ પણ પરિપૂર્ણ બને શકુન્તલા તરફથી પણ મેનકા વગેરેને પોતાની પુત્રીની ચિતા થતી હોય એટલે અપ્સરસ્તીર્થમાથી રાજાની સ્થિતિની તપાસ કરવા સાનુમતી નામની અપ્સરા આની પહોચે છે

આ અપ્સરા અદ્યપણે રાજા વિશે જાણવા પ્રયત્ન કરે છે ઉવાનમા આવતા જ તેને અળખ પડે છે કે રાજાએ વસ તોત્તવ બધું કરાવ્યો છે શકુન્તલાના

વિરહમા વિવશ બનેલા તેને કંઈ પણ રમ્ય ગમતુ નથી આ સાલણીને સાનુમતીને ધણોજ આનંદ થાય છે તે કહે છે, ‘પ્રિય મે’ આવુ ખરેખર હોય તો હવે તેની સખી શકુન્તલાના લાલિમા ઉજ્જવળ પડતો આવી શકશે

પશ્ચાત્તાપના વેષમા રાજા ઉદ્યાનમા આવે છે, શકુન્તલાને યાદ ખરીને ધણોજ વિલાપ કરે છે વિદૂષક સાથેની રાજની વાતચીત દરમિયાન તેને ખળગ પડી કે વીટી મળતા રાજાને શકુન્તલાની યાદ તાજી થઈ છે રાજા વિલાપ કરે છે તેની નજર સમક્ષ તગ્છોડાતી દીન શકુન્તલાનું હૃદયએ કે ચિત્ર ઊભુ થાય છે આ સાલણીને સાનુમતીને રાજા માટે માન થાય છે તે કહે છે ઓહો રૂંદરી સ્વકાર્યપરતા । અસ્ય સ્તાપેનાહ રમે ।

રાજાએ શકુન્તલાનું આખેલું ચિત્ર દોર્યું છે ચિત્રને વાસ્તવ માનીને ઉનાદી બનેના ગળાએ શકુન્તલા ઉપર આક્રમણ કરત પોતે જ દોરેના બ્રનગને દૂર ગ્વા પ્રત્ન થઈ પપુ તેને ખાતર પડી કે એ તો ચિત્ર હતું તેનું સ્વપ્ન સરી પપુ તેની આખમાથી આંટની ધાગ વહેવા લાગી રાજની આવી દશા બેના સાનુમતીનું હા પપુ ફરી ગયું તે બોલે છે સર્ગયા પ્રમાર્જિતમનેન પ્રવા દેશટત શકુન્તલાયા । આલાલિ રીતે જ શકુન્તલા પ્રત્યે પક્ષપાત ધરાવતી સાનુમતીના આવા શબ્દમા દુષ્પ્રતીતિ સ્પષ્ટતા માટેની જોડી પ્રતીતિ પડેની છે

એવામા જ અપુત્ર નરપુ પામેના દનમિત્રની મિત્રતાની વ્યવસ્થા બાંધતી વાત રાજની પાસે આવે છે રાજાને પાતાનું અપુત્રપણ યાદ આવે છે શકુન્તલાને તિરસ્કારીને ગળાએ આ જગતમા પેતાનું જ ખગા નથી કહ્યું, પણ પિતૃએનું પણ ખરા ન કહ્યું છે, કારણ કે કુખત પછી તેમને કંઈ પિંડ આપનાર મળે નહિ આ વિચારથી તેને જારો આઘાત લાગે છે અને તે મૂર્છા પામે છે ગળની સાથે ખૂંસ લાગુજૂતિ ધરાવતી સાનુમતીથી આ બેવાનું નથી તે ગળને શકુન્તલા અંગેની બધી હકીકત જણાવી દઈને તેને સાન્વન આપવા પણ તૈયાર થઈ જાય છે તેને થાય છે-સતિ રક્ષ દીપે વ્યવધાનરિપયેણ એવ અચનાદાવસુપાદવતિ, પણ તે મનને કાબૂમા રાખીને શકુન્તલા પાસે ચાલો જાય છે

આવો પ્રસંગ નાટકના આ લાગમા જરૂરી હતો રાજની શકુન્તલાનિષ્ઠા માટે પ્રતીતિ પામેલી સાનુમતી દ્વારા શકુન્તલાના મનનું અપૂર્ણ અમાવાન થાય છે શકુન્તલા ત કદી કંઈ તેની સખી આની તપાસ કરવા આવે આની સખી અપ્સરા હોય, જેથી અદમ્ય રહીને ગળને નિહાળી શકે અને સી હોદને ગળની સાથે જલદીથી સંતુજૂતિ ધરાવવા લાગી શકે એટલું જ નહિ પણ એ સીને થયેના અન્યાય અંગેની તપાસ ખરીને દુધ્ધતને નિર્દોષ ઠરાવનાર ત્રીનુ પ્રમાણ જ

રાજના ચાગ્રિની પ્રેમજ્વલવાને વધારે આગે ગીતે ગૂંટી દગી શકે—આ બહુ જોડવામાં કાલિદાસનું ઔચિત્ય છે સાતમા અંકના મિલન વખતે શકુન્તલાને દુષ્યન્ત વિષે કોઈ ખાતરીઓ મેળવવાની બાકી રહી હોત તો નિયતની મનુગતામાં શ્રીકાનો ગાગડો પડી જત

(૬) ધનમિત્રનો પ્રમંગલ : ગળ પોતે શકુન્તલાને કરેલા અન્યાય બદલ પથ્થાતાપ અનુભવતો હોય છે, ત્યાં જ તેના ગળ્યમાં બનેનો એક પ્રમંગલ તેને જણાવવામાં આવે છે. ધનમિત્ર નામનો એક મધુદ્રનો વેપારી વડાણુ ભાગી જતા નાશ પામ્યો છે તે સતતિ વિનાનો હોવાથી તે સમયના કાયદા પ્રમાણે તેની સપત્તિ રાજને મળે આ પ્રમંગલે રાજ એક મ સંપત્તિ લઈ લેવાનો નિર્ણય આપતો નથી, પણ તેની પત્નીઓમાંની કોઈ મગલાં હોય તો તપાસ કરાવે છે અને તેની એક પત્ની મગલાં છે તેમ જણીને મર્જાને પિતાની મિલકતનો વારસ કરાવે છે.

આ પ્રમંગલ તત્કાલીન સમાજના વાગસાહકના કારણે ઉપર પ્રકાશ દે કે જે તે સમયે પિતાની મિલકતનો વારસાગર તેના પુત્ર ગણાતો હશે પરંતુ જો મરનાગર અપુત્ર હોય તો મરનાગની વિધવાને તે મિલકતની વારસાગર ગણવામાં આવતી નહિ હોય. અપુત્રની મિલકત ગમના ખમનાના બત્તી હશે મર્જાવસ્થામાં પણ જો પુત્ર હોત તો તેવા પુત્રને પિતાની મિલકત મળતી હશે.

આ પ્રસંગથી દુષ્યન્તના મનમાં પોતાના અપુત્રપણા વિષેનું દુઃખ જોશીરથી જીભરાઈ આવે છે અને શકુન્તલાને તિરસ્કારીને પોતે પોતાના પિતૃઓને પણ નિસાસા નાખતા કર્યા છે એ વિચારથી તેને એટલી નામોશી આવે છે કે તે મૂર્ચિત થઈ જાય છે.

અપુત્ર ધનમિત્ર માટે તેના મનમાં સમભાવ જાગે છે, એટલું જ નહિ પણ આ તેનો સમભાવ આખા વિશાળ જનમુલય માટે વિસ્તરે છે અને તે બધાજ અપુત્ર પિતાઓનો પુત્ર બને છે, તથા તે માટે જહોર ઘોષણા કરાવે છે આમ રાજના વ્યક્તિત્વનો વિસ્તાર થયો છે એમ દેખાય છે

(૬) આમાન્ય અવલોકન : જો એક ક મા તો આ નાટકનો મોટામાં મોટો અંક છે જ, પણ તેમાં આવતી વસ્તુની દૃષ્ટિએ પણ આ અંકનો વ્યાપ વધારે છે નાટ્યકારે આખા નાટકમાં ઠેક ઠેક પ્રયોજેલી નાટ્યકલાના તત્ત્વોના છેડાને આ અંકમાં વાળી લીધા છે આ અંકમાં જ દુર્વાચાના શાપના ઉશાપની, નિવારણની પ્રક્રિયા જોવા મળે છે, કારણ કે વીટી જોતા જ દુર્વાચાનો શાપ

વળી જાય છે. વિદ્વષ્ટકે પોતે કેમ રાજને શકુન્તલા યાદ ન કરાવી, તેની સમજૂતી આપે છે અને એથી વિદ્વષ્ટકને પરિહાસમિજલ્લિ સલ્લે કહીને ઉડાવી દીધો હતો તેની નાટ્યક્રિયા ઉપરની અસર જાણવા મળે છે આ અંકમા નાટકની પ્રતિનાયિકા કહી શકાય તેવી વસ્તુમતી પ્રત્યે ગજબના દાક્ષિણ્યનું સૂચન થાય છે રંગભૂમિ ઉપર વસ્તુમતીને ન આવવા દઈને કાલિદાસે પોતાના જ આગલા બે નાટકો ઉપર કરેલો સુધારો પણ જાણવા મળે છે. સાનુભૂતીના પ્રમંગથી શકુન્તલાને આખી પરિસ્થિતિની સ્પષ્ટતા અને રાજની દયાજનક સ્થિતિની વાત મોકલાવીને કવિએ બંને પ્રણયી પાત્રોના હૈયા નિર્મળ બનાવી દીધા છે પથ્થાપાપપૂત બનેલા પૃથ્વીના આ રાજમા દિવ્ય તેજોમય તેજનો ઉદ્દેક થતા જ અંકને અતે સૂચન થાય છે તેમ કાલિદાસ તેને સ્વર્ગમા મોકલે છે અને એ રીતે માતમા અંકમા નાટ્યભૂમિ પાછી મલ્લાય છે. આ અંકના પ્રવેશકમા ઘણા નીચલા ચરના પાત્રો બતાવીને નાટ્યકારે આપણને તત્કાલીન મમાજનું દર્શન કરાવ્યું છે તે ત્યાગ્યાદ મુખ્ય દસ્યમા જીવનની ઉત્ત ભાવનાઓની ચરમસિદ્ધિ પામવા ચ્યતી લોગ તપશ્ચર્યાને પણ મૂકી છે અંકના અત્સાગમા જ્યારે રાજ અતિશય ઉદ્વિગ્ન બની ગયો હતો ત્યારે ઈન્દના સારથિ માતલિએ વિદ્વષ્ટકને ડરાવીને રાજના પગજીને મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ જગાડ્યું છે.

આ અંકમા આવતા ગૌણ પાત્રોમા પશૂનિકા-સુકુન્દિકાનો ટુંકો છના રમ્ય સંવાદ જાણે વચત ઝગુની જ ભાષા હોય એટલો મધુર લાગે છે આમ અહીં એક વર પ્રમંગો સપ્રનાપ છે, કરુણ-સ્તની નિષ્પત્તિ ચોટકાર છે, સંવાદો અભિનયક્ષમ અને આકર્ષક છે. અહીં ઘણું બહુ સમાવવામા આવ્યું છે, એટલું બહુ કે એ જ આ અંકની મર્યાદા બનવા તરફ દબે.

અષ્ટમ અંક

આ નાટકમા છેલ્લા સાતમા અંકમા પહેલા ઈન્દના ગ્યમા બેનીને આકાશમાર્ગે પૃથ્વી ઉપર પાછો ફરતો દુષ્ટત આવે છે. દુષ્ટત અને નાતલિની વાતોમાથી રાજના દેવોના શત્રુ ઉપના વિજયના મમાચાર મળે છે તથા ગજબના વિનયના દર્શન થાય છે. માર્ગના મારીચ-અવિનિના તપોવનમા ગજ સેકાય છે તથા જ તે આ અવિનયની અબુમિના સર્વદમન નામના જાળકને નિહમચ્ચાને ઝંઝારો લુએ છે આ જાળક પ્રતે ગજને નમર્સિક રીતે પોતનો જીવન પુત્ર જ દોર તેવો રતેડ થક છે, તેના હયમા ચડવનીનું દરખ દેખાય છે આ નની ગાય માથે ગજબના અનન આ પેન ને જ જાળક હોય તો ! એરી રૂઢા મેપાય છે પરંતુ હવે પેનાની અંત કાણ પ્રતિ ઉગર વિશ્વજન કતો ગજ મનોચમત્ર

યવાની ખીકથી આ એક પણ વિચારને મનમાં ન ટકવા દેવા પ્રયત્ન કરે છે. આમ જતાં રાજાને એ તોફાની છોકરો ખૂબ ગમી તો જાન છે જ. તે કહે છે સૃષ્ટિયામિ સદ્દુર્લભિત્વાયસ્મૈ અને મહાભયપ્રણામિનસ્તનયાન્નહતો ધન્યાસ્તદ્ભ્રજસા મલિનીમયન્તિ । ત્યાં તો વળી પાછા રાજાની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ એવા પુરાવાઓ મળતા જાન છે રાજા તેને મહર્ષિપુત્ર કહીને સંબોધે છે ત્યાં જ તેને તાપસી પાસેથી ખજા પડે છે કે એ ‘નષિકુમાર’ નથી, તાપસીને રાજા અને ગાળકની આકૃતિ મળતી આવતી લાગે છે, અપરિચિત હોવા છતાં ગાળકની પાસે તે ગાળક કલાગરો બની જાન છે, વળી તેને તાપસી સાથેની વાતચીત દુઃખિયાન બાજુ થાય છે કે તે પુરુવશનો જ છે, અને તે અપ્સગમ બધને લીધે તેની માતાએ તેને દેવચુરુના તપોવનમાં જન્મ આપ્યો છે રાજા ઉતાવળે પૂછવા લાગે છે અથ સા તત્રમયતી કિમાલ્પસ્ય રાત્રિ પત્ની । પણ ગાળકના પિતા ગજનુ નામ બાજુવા મળતુ નથી, પણ ગાળકની માતાનો પતિ ધર્મજ્ઞપરિચામી હતો એ બાજુવા મળે છે આ ‘આર્ય’ રાજા મેઈકની સ્ત્રીનું નામ પૂછી શકતો નથી ત્યાં તો મોર લઈને આવેલી તાપનીના શકુન્તલાચ્ચ પ્રવચ્ચ શબ્દોમાં ‘શકુન્તલા, શબ્દ થી છેતગયેલી ‘માતૃવત્સલ’ ગાળક બોલી ઊઠે છે ‘કુત્ર વા મમ માતા’ ॥ અને રાજાને આડકતરી રીતે ગાળકની માતાના નામની ખજા પડી જાન છે એવામાં તાપસીનું ધ્યાન ગાળકના હાથમાં રક્ષાકરણક નહોતું તેના ઉપર બંધ છે રાજા એકદમ નીચે પડી ગયેના રક્ષાકરણકને ઉપાડીને બતાવે છે આ રક્ષાકરણકને માતાપિતા સિવાય કાઈ અડી શકે તેમ ન હતું એટલે રાજાને હવે પાછી ખાતરી થઈ જાન છે કે “આ મારો જ પુત્ર છે” અને તે પોતાના સોહાગરને અભિનંદે છે તાપસીઓ દ્વારા ખજા પામેની શકુન્તલા રાજાને જોતા પહેલાં તો રાજાને ઝાળખી થતી નથી. પણ રાજા તેને હવે તગત જ ઝાળખી બંધ છે તે પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગે છે પરંતુ શકુન્તલાને પોતાના ‘પરિચક્તમત્સર’ દૈવથી આનંદના સિવાય ખીજુ શું કરવાનું હતું ? પોતાની લાગણીની સંસ્કારમાં અને રાજાના સ્નેહના ઊંડાણની તેણે કંઈ અનુભૂતિમાં તેના અતરે ક્યારે અવિશ્વાસ ક્યો હતો ? તે પોતાના મુચિતિપ્રતિચક પુરાણને જ દોષ આપે છે દેવોના આદર્શ માતાપિતા અદિતિ-મારીચ બ્યારે દામ્પત્યની વાતો કરતા હોય છે ત્યારે આ સંધાયેન દમ્પતિનું મિલન થાય છે માત્ર પતિ-પત્નીનું જ નહિ પણ તેમની સાથે તેમના એક મજાના ગાળકનું પણ

આ અકા મા પિતા પોતાના અજાણ્યા પુત્રને જોતા સ્વાભાવિક રીતે જ લાગણીઓના જે સ્પર્શને અનુભવે છે તે સ્પર્શ રીતે ચિત્રિત કરવામાં આવ્યા છે આવા પ્રસંગો જગતના ઘણા સાહિત્યોમાં આવે છે પહેલા અકા જમણા

હાથના સ્પંદન વખતે રાજા અથવા મમ્મિયાના દ્વારણિ મગ્નિતિ સર્વત્ર કહે છે, તે જ રાજા છે'લા અંકમાં આવતા મનોરથાચ નાશસે કહીને મનોરથ બાંધવા તૈયાર જ થતો નથી તે સ્વાભાવિક છે, અને તેમાં નાટ્ય કરેલી પરિક્રમાનો સાર જોવા મળી જાય છે. તોફાની સર્વદમનના ચિત્રમાં એક આકર્ષક બાળક દોરાયો છે. અહીં એકવારની તિસ્કૃત માતા દ્વારા બાળકનો પુત્ર તરીકે પરિચય થતો નથી પણ બીજા બાળ અને શ્રદ્ધેય અશકનીય બળો દ્વારા 'આ મારો જ પુત્ર છે' એવી રાજાને ખાતરી થાય છે, અને તેવી ખાતરી તેના હૃદય અને બાહ્ય હકીકતોએ કળાવ્યા પછી જ તેના દ્વારા તે શકુન્તલાને મેળવે છે પાંચમા અંકમાં રાજા શકુન્તલાને ઓળખી શક્યો ન હતો. અહીં વિરહમાં દુખળા પડી ગયેલા રાજાને એક ક્ષણવાર શકુન્તલા ઓળખી શકતી નથી. એ હકીકતમાં કાલિદાસે વિરહી રાજાની અવર્ણનીય દશાનું શકુન્તલાને જાન કરાવવા ઉપરાંત કેવી સમતુલા જાળવી છે ! પછી હવે પ્રતિક્ષણ શકુન્તલાનું જ ચિત્તન કરતા રાજાને શકુન્તલાને ઓળખના વાર થતી નથી. દેવોના માતાપિતાના આદર્શ દામ્પત્યની જાયામાં દામ્પત્યના પ્રત્યક્ષ પાઠ પામેલી શકુન્તલા પોતાના પતિને મેળવે છે અને વાતાવરણ મગ્ન બની જાય છે.

શકુન્તલાની આધારરૂપ સામગ્રી

પ્રાચીન ગ્રીક નાટ્યકારો તથા અગ્રેજ નાટ્યકાર શેક્સપીયરની જેમ સંસ્કૃત નાટ્યકારો પણ પોતાના નાટકનું વસ્તુ ઉપજાવતા નહિ. તેમના નાટકો ખ્યાતદૃત હતા એટલે તેઓ નાટકની વાર્તા મહાભારત-રામાયણ-પુરાણો કે લોકવાર્તા ઉપરથી લેતા, મૂળકથામાં પોતાનું જીવનદર્શન કાલ્પની તેમને નાટ્યાનુકૂળ કલાઘાટ આપતા. આમ મૂળકથાને મળેલા નવમવિધાનમાં નાટ્યકારોની કલા દેખાતી.

શકુન્તલાનું મૂળ વસ્તુ તો ઋગ્વેદજૂનું છે, પણ તેની સુરેખ આકૃતિ મહાભારતના આદિપર્વમાં તથા પદ્મપુરાણના સ્વર્ગખંડ, હરિવંશ, ભાગવત વગેરેમાં પણ દેખાય છે. 'કલ્કલિંગતક' નામના બૌદ્ધ જાતકમાં પણ શકુન્તલામાં આવતા અભિજ્ઞાનને મળતી વાત આવે છે.

શકુન્તલા અને મહાભારત : કાલિદાસના અભિજ્ઞાનશકુન્તલામૃતો મુખ્ય આધાર મહાભારતનું શકુન્તલોપાખ્યાન હોય એમ લાગે છે. આમ જતા કાલિદાસે મહાભારતની સીધી સાદી વાતને નાટ્યસ્વરૂપ આપતાં તેમાં અનેક ફેરફારો કરી નાખ્યા છે. કથાવસ્તુમાં ~~કેટલાક ફેરફારો~~ આવેલા કેટલાક ફેરફારો નીચે સુચવ્યા છે.

(૧) મહાભારત પ્રમાણે હસ્તિનાપુરનો રાજા દુષ્યન્ત મૃગયા કરતા થાકીને કપવના આશ્રમમાં પ્રવેશે છે. ત્યાં કપવ કૃષ્ણ લેવા ગયા હોઈ તેમની ગેઢાજરીમાં તેમની કન્યા શકુન્તલાને મળે છે. શકુન્તલા જાતે જ પોતાનો જન્મમૃત્તાત રાજાને કહી સલાજાવે છે. શાકુન્તલમાં મૃગની પાછળ જતા રાજા તપોવનના તીર્થમાં આવી પહોંચે છે. નાટકની લઙ્ગમશીલ શકુન્તલા દુષ્યન્તની આથે કંઈ પણ બોલી શકતી નથી. શકુન્તલાનો જન્મમૃત્તાત શકુન્તલાની સખી રાજાને કહે છે કપવ સોમતીર્થ ગયા છે. કાલિદાસના નાટકની વાર્તા સ્વાભાવિક છે તેમાં નારીની સ્વભાવસહજ લઙ્ગમશીલતા તથા મુગ્ધાનો મકેય દેખાય છે (૨) દુષ્યન્ત લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે, શકુન્તલા કૃષ્ણ લેવા વનમાં ગયેલા કાશ્યપના આશ્રમની રાહ જોવા કહે છે, પરંતુ દુષ્યન્ત ગાધર્વવિધિથી લગ્ન કરી લેવા શકુન્તલાને આગ્રહ કરે છે, ત્યારે શકુન્તલા શરત કરે છે કે પોતાનો પુત્ર જ દુષ્યન્તની ગાદીનો વારસ થાય તો જ તે ગળ સાથે લગ્ન કરે. આ શરત સ્વીકારતા દુષ્યન્ત તથા શકુન્તલા ગાધર્વવિધિથી લગ્ન કરે છે નાટકમાં શકુન્તલા બીસહજ સંકેત જતાવે છે. ત્યાં શરતની વાત આવતી નથી. આમ નાટકમાં કેવળ સ્ત્રી-પુરુષનો પ્રણય જ જાનને ભેગા કરી દે છે. કાશ્યપ આશ્રમથી દુર સોમતીર્થ ગયા હોવાથી મહિનાઓ સુધી પાછા આવતા નથી. એટલે નાટકમાં દુષ્યન્ત-શકુન્તલાએ કરેલા ગાધર્વવિવાહ વધારે યોગ્ય લાગે છે. કાશ્યપની ગેઢાજરી દમ્ભિવાન તેમના પ્રણયનો કૃમિક વિકાસ થાય છે. (૩) મહાભારતમાં “હું તને લેવા માટે મારી ચતુરંગ સેના” મોકળીશ એન કહીને મનમાં ને મનમાં કપવથી ક્રોધે ક્રોધે રાજા નગરમાં જાય છે અને જાણી જોઈને કાશ્યપના ભયથી તે ભસ્કર મોકલતો નથી. શકુન્તલા તપોવનમાં જ પુત્રને જન્મ આપે છે તપોવનના બધા પ્રાણીઓને તે જાણે છે માટે તેનું નામ સર્વદમન પાડવામાં આવ્યું છે. એ જ વસ્તુનો યથો ત્યારે નારાણ ચિરગસો હિ વાગ્યવેપુ ન રોચતે -શ્રીઓ પિયમાં લાખો વખત ગહે તે બગમ નથી-એમ અમણને શકુન્તલાને સાચરે વળાવવામાં આવે છે. નાટકમાં તો શકુન્તલા હજી સગલાં હતી ત્યાં જ કાશ્યપ પ્રવાસમાંથી પાછા ફરે છે અને તે જ દિવસે શકુન્તલાને સાચરે વળાવે છે. શકુન્તલાના પુત્રનો જન્મ મારીચના આશ્રમમાં થાય છે. નાટકની હતીકનો વિગેષ સ્વાભાવિક લાગે છે. (૪) મહાભારતમાં કપવના શિષ્યો સાથે શકુન્તલા હસ્તિનાપુરમાં આવે છે. ત્યાં નગરનો વસ્ત્રદારી શિષ્યોની હતીક કરે છે, એટલે તેઓ ગુરુસે

૩૩ મન તયેત્ત મ પુત્ર. સ મયેવજ્ઞનમ્ ।

પુત્રાને નમરાજ સ્વમેવદ્ પ્રસન્નિ તે ॥

યન્નદર દુષ્યન્ત મ્નુ મે રગમત્પતા ॥

થઈને સાધ્યા બંધ છે. ભરત અને શકુન્તલા એકલાં દુષ્યન્તની સભામાં બંધ છે. નાટકમાં શિષ્યો નગરના વાતાવરણથી અકળાયેલા છે, પણ તેઓ પાછા જતા નથી કે નગરજનો તેમની હાંસી કરતા નથી. શકુન્તલાની સાથે રહીને શિષ્યો છેક સુધી રાગની સાથે ધ્વીલ કરે છે. (૫) મહાભારતમાં રાબ દુષ્યન્ત શકુન્તલાને ઓળખી બંધ છે, છતાં તે કહે છે, “મને કંઈ યાદ આવતું નથી”. ૩૪ આ સાંભળીને શકુન્તલા દુઃખી થાય છે. ક્રોધથી તે રાબને સમજાવે છે તથા ઠપકો પણ આપે છે. આમ છતાં દુષ્યન્ત શકુન્તલાને સ્વીકારતો નથી. એટલે છેલ્લે લોકો સાંભળે તેમ અશરીરિણી વાણી સંભળાય છે: “હે દુષ્યન્ત તું પુત્રનું” પાલન કર, શકુન્તલાની અવગણના ન કર”. પછી દુષ્યન્ત શકુન્તલા તથા પુત્રને સ્વીકારી લે છે અને કહે છે કે લોકો વિશ્વાસ ન કરે માટે તે શકુન્તલાને સ્વીકારતો ન હતો. નાટકમાં તે દુર્વાસાના શાપને લીધે દુષ્યન્ત શકુન્તલાને ખરેખર ભૂલી ગયો છે, એટલે તે શકુન્તલાને યાદ કરી શકતો નથી. છેલ્લે આકાશમાંથી આવેલું એક જ્યોતિ શકુન્તલાને અખરસ્તીર્થમાં લઈ બંધ છે.

આપણે બધીએ છીએ કે નાટકમાં વીંટી પાછી મળતાં રાબને શકુન્તલા યાદ આવે છે. તેણે શકુન્તલાને કરેલો અન્યાય અને અપુત્રતાથી તેને ધણું જ દુઃખ થાય છે. તે પથાપાપ કરતાં કરતાં શકુન્તલા માટે ઝુરે છે. છેલ્લે મારીચના તપોવનમાં બંને વિરહી પાત્રો અને તેમના પુત્રનું મંગલ મિલન થાય છે.

આમ આપણે જોઈશું કે કથાવસ્તુમાં કાલિદાસે કરેલા ફેરફારથી કથાવસ્તુએ ગૌરવ અને નાટ્યકાલ્પના ધારણ કર્યાં છે. વર્નાના તંત્રને પાંચમા અંક પછી પણ લંબાવીને તથા પાંચમા અંકમાં અપૂર્વ સંઘર્ષ અને ઉત્કર્ષબિંદુ મૂકીને મૂળ વાર્તાને નાટ્યક્ષમ બનાવવામાં આવી છે. મૂળ કથામાં માત્ર સ્ત્રી-પુરુષનું બાહ્ય આકર્ષણ લાગતું હતું, તેને બદલે અહીં એકબીજાને પામવા મથતા સ્ત્રી-પુરુષના ઉન્નત પ્રણયનું સુંદર ચિત્ર ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. નાટકના પાત્રો એક ઉમદા સ્ત્રી અને પુરુષ તરીકે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રવર્તે છે. એટલે કથાંય તેમનામાં કૃત્રિમતા દેખાતી નથી.

નાટકમાં નાટ્યકારે કેટલાક નવા કલાત્મક પ્રસંગોને ગૂંથ્યા છે. આમાં ભરતને પ્રસંગ, હાવના આક્રમણનો પ્રસંગ, દુર્વાસાનો પ્રસંગ, વર્ષિની પ્રસંગ, ઉત્સવક્રાન્તિ ગીત, જ્યોતિનું અખરસ્તીર્થમાંથી આગમન અને છટ્ટા-સાતમા અંકના બધા જ પ્રસંગો સાદી વાર્તામાં આડુતા અને કલાત્મકતા પૂરે છે તથા પ્રતીકાત્મક દોવાથી

૩૪ ધ્વનીત્વ સ્વરાસીતિ ક્ષ્મ રં દુષ્યન્તસિ ॥

મસ્ત પુત્રં દુષ્યન્ત મારન્ત્યાઃ શકુન્તલમ્ ॥

વાચક-પ્રેક્ષકના મનમાં અનેક ભાવવર્તુળો આ દોલિત કરે છે. અંકોમાં ખીંગ, ચોથા, પાંચમાં અને છઠ્ઠા અંકની ચના તદ્દન મૌલિક છે. બાકીના અંકોમાં પણ પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિઓનું અંવિવાન નવેચગ્યો કરવામાં આવ્યું છે.

અહીં બધા જ પાત્રો સુરેખ આકૃતિવાળા છે. ચતુર ગભીર આકૃતિવાળો દીપ્તિમાન છતાં વિશ્વચનીય દુષ્ટાન્ત અહીં ધીરોદ્યત નાયક બન્યો છે, શકુન્તલા લક્ષ્મણનીક અને શીલવતી ભાગતીય કન્યા તથા યુવતી છે, અપૂર્વ અયમવાળા હોવા છતાં કામ્યપત્ન અંતર પિતૃત્વની ભર્મિઓથી હલકાય છે. આ ઉપરાંત પોતાની સખીના વ્યભિચરને સ્ફુટ કરતા પ્રિયવત તથા અનસૂયાના પાત્રો, પોતાના સમ્રાજ્ય અને તાકાતથી સંતોષ અને ન્યાય માટે દૃષ્ટીનો કરતા ગુરુભક્ત શાર્દૂલગવ-શારદૂત, ગેન્ડુલગીથી નાટ્યક્રિયાને વિકસાવતો ગજનો 'મૃત્યુંડહુદ્ધિ' વયસ્ય વિદ્યુપક તથા ગૌતમી, કચુપી, પુરોહિત, સેવકો, ચેટ્ટીઓ વગેરે પાત્રો તદ્દન નવા છે.

આ નાટકની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં પાત્રો તથા વાતાવરણ એકમીઞ્મમાં એકત્રિત છે. પાત્રોનો, પ્રસંગોનો તથા વાતાવરણનો વિકાસ એક આવેજ થાય છે અને નાટકમાં એક જિજ્ઞાસા આલોકન નિર્માણ થાય છે.

શાકુન્તલ અને કંકુડાગિજાતક — ‘શાકુન્તલ’ અને ‘કંકુડાગિજાતક’માં વીંગીનો એક સમાન પ્રકારનો પ્રસંગ આવે છે જાતકમાં જ્ઞાન્ત રાજાએ પોતે જેના મમાગમમાં આવ્યા હતા તેવી એક સુદર સ્ત્રીને વીંટી આપી છે અને તેને પુત્ર અવતરે તો તે વીંગીની નિશાની સાથે તેને પોતાની મમક્ષ હાજર થવા કહ્યું છે આ રીતે પુત્ર પ્રગટના પછી જ્યારે પેત્રી સ્ત્રી પુત્ર સાથે જન્મ ત પાસે હાજર થાય છે, ત્યારે રાજા જ્ઞાન્ત પ્રથમ શક્યથી તેને સ્વીકારે નથી એટલે પેત્રી સ્ત્રી પોતે રાજાની પત્ની છે અને બાળક ગર્ભનો જ બાળક છે એ સાબિત કરવા કહે છે કે “જે આ પુત્ર રાજાનો જ હશે તો તે હવામાં અદ્ધર ગહેને નહિ તો તે પૃથ્વી ઉપર પડી જશે” પુત્ર હવામાં અદ્ધર રહે છે અને આ રીતે તે રાજાનો જ પુત્ર છે એમ નિશ્ચય થતા પછી રાજા માતાપુત્રને સ્વીકારે છે

આમ થોડે અગે-ખાસ કરીને વીંટીના પ્રસંગ પૂરતું ‘શાકુન્તલ’ અને ‘જાતક’ની કથામાં થોડું સામ્ય છે પરંતુ લક્ષ્યપ્રસંગે સ્નેહની નિશાની તરીકે પણ વીંટીનો ઉપયોગ કરવાનું તો ઘણું સમયથી પ્રચલિત છે જ કાલિદાસે વીંટી પાસેથી જે નાટ્યોપકારક કામ લીધું છે તેવું કામ જાતકકથામાં લેવામાં આવ્યું નથી સમયના પૌર્વાપર્યની દૃષ્ટિએ પણ જાતકકથા કાલિદાસની પહેલા જ ગ્રંથ છે તેમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેમ નથી

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ શીર્ષક

આ નાટકના શીર્ષકની સમજૂતી નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે

- ૧ અભિજ્ઞાયતે એનેન હિતિ અભિજ્ઞાનમ્ ।
શકુન્તલામ્ અધિકૃત્ય કૃત નાટ્ય શાકુન્તલમ્ ।
પાણિનિના ‘અધિકૃત્ય કૃતે ગ્રન્થે’ એ નિયમ અનુસાર શકુન્તલાને અ પ્ર પા લાગના પહેલા અવર અની વૃદ્ધિ આ થઈ છે તે અભિજ્ઞાનપ્રધાન શાકુન્તલમ્ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ ।
- ૨ બીજી રીતે અભિજ્ઞાનન સ્મૃતા શકુન્તલ અભિજ્ઞાન-શકુન્તલા । તાનવિદ્યન કૃત નાટ્યમ્ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ ।
- ૩ ત્રીજી રીતે અભિજ્ઞાન સ્મૃતા શકુન્તલા સંસ્થિતમ્ તત્ નાટ્યમ્ ।

ઉપરની મઠ પાંચ પ્રકારની સમજૂતી જોઈ જાણી આવશે ત્રીપકમાં મમાવવામાં આવેલા જે શબ્દો અભિજ્ઞાન અને શકુન્તલાને સંકલ્પ આપવામાં આવ્યું છે કંઈક કાલિદાસે મૂલ્યવંત નાટ્યના દોષ ૬ ‘શકુન્તલ’ની મધ્ય તે પ્રમેદ છે ૫૧ મારી શકુન્તલ । તા જુદી છે તો જ અભિજ્ઞાનથી વા મારેલી

શાકુન્તલા.' એ સ્પષ્ટ છે કે કાલિદાસે નિરૂપેથી કથા મૂળ મહાભારતની કથાથી અભિજ્ઞાનના પ્રસંગમા સ્પષ્ટ રીતે જુદી પડે છે. શકુન્તલાએ પોતાને કાદ કરાવવા માટે અભિજ્ઞાન-વીંટી ઉપર આધાર રાખવાનો ન હોત તો પાંચમા અંકમાં રાજાએ તેને છેલ્લે સ્વીકારી લઈને અંત:પુરમાં મોકલી આપી હોત. પરંતુ આ નાટકમાં તો દુર્વાચાના શાપ પછી નાટ્યનું મૂલ્યન્યાસન આ નિર્ણય વીંટીના હાથમાં જ હતું. એ ન હોત તો દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા કદી ફરીથી મળ્યા ન હોત. આ વીંટી નાટકમાં પ્રાસંગિક જોડાયેલી છે. પહેલા અંકમાં આ વીંટી ઉપરથી ગમનનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થતુ હતું ત્યારે રાજાએ સત્યને છુપાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ છતાં એ વીંટી દ્વારા અખીએ તો કદાચ રાજાનું અભિજ્ઞાન પામી ગઈ છે જ. આમ, એક બાજુથી આ વીંટી માત્ર શકુન્તલાનું જ નહિ, રાજાનું પણ અભિજ્ઞાન કરાવે છે તો બીજી બાજુથી રાજાએ જે વીંટી દ્વારા થઈ જતું પોતાનું અભિજ્ઞાન રોકવા પ્રયાસ કરેલો તે વીંટી પાંચમા અંકમાં શકુન્તલાના અભિજ્ઞાનનું કારણ થયું બની શકતી નથી. છેલ્લે નાતમ અંકમાં રાજા બ્યારે તે વીંટી ફરીથી શકુન્તલાને આપવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે શકુન્તલા નેને સ્વીકારતી નથી અને કહે છે નાસ્ત્ર વિશ્વસિમિ. કદાચ હવે શકુન્તલાને જણાઈ ગયું છે કે પોતાની ઓળખાણ માટે બાલ અભિજ્ઞાન ઉપર આધાર ગમવા વ્યર્થ છે.

શીર્ષકમાં નામિકા શકુન્તલાને મહત્વ આપવામાં આવ્યું લાગે છે. “સ્વપ્ન-વામવદત” જેવા ઘણા મરૂત નાટકોમાં શીર્ષકમાં નામિકાઓના નામોને નમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં નાટક લખતી વખતે કવિના મનમાં શકુન્તલાના ચરિત્રને દૃશ્ય મનાવવાનો હેતુ હોય તેમાં કઈ આશ્ચર્ય નથી. શકુન્તલાનું પ્રણય-છવન જરૂર કાલ્પનિક વિષય છે.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ : મૂલ્યાંકન

જુદી જુદી પ્રશસ્તિઓ : છેક પ્રાચીન મન્યથી આપણી આ ભૂમિમાં અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમનું સ્થાન અતિરેખિત મહત્ત્વમાં આવ્યું છે.

कायेतु नायकं सय तत्र स्या शकुन्तल ।

एवापि च चतुर्वोऽङ्गमत्र श्लेषचतुष्टयम् ॥

એ પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં શાકુન્તલાને મરૂત આદિ-બની અર્ધચંદ્ર કૃતિ ગણાવવામાં આવી છે. પરંતુ આ પૌરુષ જ નહિ પાશ્વર્ય વળેને પણ આ નાટકમાં અપૂર્વ નોંધપાત્ર જોવા મળે છે. ભાષાના અવગૃહ અને વિદેશી વાત્સલ્યના અંતઃગતને બેટીને આ નાટક પ્રત્યેક સદ્દેશીના આંતરને એક સ્વપ્ન આદર્શ આપે છે. નર્વદાલીન કૃતિઓના નાનકડા બને છે તે સ્વપ્ન વાચકને પોતપોતાની રીતે આ નાટકનાં

પ્રસ્તાવના

અનંતવિધ પાસાં સ્પર્શી ગયાં છે. જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ કવિ ગેટેનો આહવાદોદાર તો આપણે ઉપર નોંધ્યો છે. Augustus William von Schlegel કહે છે : The only specimen of their plays hitherto known to us is the delightful Shakuntala, which notwithstanding the colouring of a foreign climate bears in its general structure a striking resemblance to our romantic drama. આ ઉપરાંત પણ ડૉ. રાઈડર, કવિજ્ઞ ગ્વીન્ડનાથ ટાગોર તથા ખીઝ અનેક રસિકોએ આ નાટકની સ્તુતિ કરી છે. આ નાટકના મૂલ્યનું કાગળ કવિએ કરેલી વસ્તુની પસંદગી અને તેને આપેલા વિશિષ્ટ કલાધારમાં રહેલું છે.

વસ્તુ-પ્રણયભાવના : આ નાટકનું વસ્તુ પ્રણયનું છે. અહીં દુષ્યન્ત-શકુન્તલાના પ્રણયનું સુદર ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. આમ તો કાલિદાસનાં ત્રણેય નાટકોનું વસ્તુ પ્રણયનું છે. તેના મહાવિજયનિમિત્તમાં માલવિકા-અગ્નિમિત્રનો અને તેના વિક્રમોર્જશીરમમાં ઉર્વશી-પુરુરવાનો પ્રેમ નિરૂપવામાં આવ્યો છે. આથી દેટલાકને એમ પણ લાગ્યું છે કે કાલિદાસમાં વિષયવૈવિધ્ય નથી. જીવનના ખીઝ ધણી કાલ્પક્રમ વિષયોને ઠોડીને કાલિદાસે માત્ર પ્રણયને જ ગાયો છે એ ઉઠીકત ઉપરથી ધણીવાર તેને રોકસપીઅરથી જીતરતી પ્રતિભાવાળો પણ ગણવામાં આવે છે. પાંતુ ડૉ. રાઈડરના વચનો નોંધીએ તો તે કહે છે : “No other poet in any land has sung of happy love between man and woman as Kalidasa sang. Every one of his works is a love- poem, however much more it may be. Yet the theme is so infinitely varied that the reader never wearies of reading them.” એ લખે છે કે કાલિદાસના પ્રણયકાવ્યોની શ્રી એ છે કે આજથી ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં તેના દેશવાસીઓને તે સમયે જેવા આવા લાગના હોને તેના જ આજે પણ લાગે છે. શ્રી જ્ઞાનદાસ એક ખીજી રીતે કાલિદાસના પ્રણયનિરૂપણને ખિસ્તાવતા કહે છે : The story of Dushyanta and Shakuntala, as told from the epic days was a love-story of a gallant prince and an innocent beauty; but with Kalidasa it is a story of love.”

૩૫ See : Shakuntala and the writings, A. W. Ryder, p. xviii

આ બધા ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ છે કે ભલે કાલિદાસે માત્ર પ્રણયના એક જ વિષયને મુખ્ય વે છેડ્યો હોય છતાં તેના નિરૂપણમાં કાલિદાસનું વિશેષ પ્રકારનું દર્શન વ્યક્ત થાય છે. અલગત ધર્મિક અને પુરુષને પરમ્પરના આર્મ્પણમાંથી જન્મતા પ્રેમનો કવિ છે. લગ્ન પહેલાં કાલિદાસના પાત્રો વચ્ચે પ્રેમ જન્મે છે અને પાત્રો પરસ્પર પ્રેમ અનુભવતા ન હોય તો કાલિદાસને તેમના સમાગમમાં રમ નથી. માલવિલામ્બિમત્રમાં તેઓ કહે છે ૩૬ એક પાત્ર ‘અનાતુર’ હોય અને બીજું ભલે ઉત્કંઠિત’ હોય પણ તેમના સમાગમમાં કંઈ રસ નથી. કાલિદાસ એ અને પુરુષ વચ્ચે પ્રગટતા ઉચ્ચ પ્રેમને જગત સંકેત રાખના વગર વ્યક્ત કરે છે, પરંતુ માત્ર આકર્ષણથી એકબીજાને પામેના પાત્રોના નિરૂપણમાં કાલિદાસની પ્રણયભાવના પરિસમાપ્ત થતી નથી. ટાગોર કહે છે ‘કાલિદાસના સૌન્દર્ય-આયત્નની અદ્વિતીય ભોગવૈભવ્ય સ્થિતિ રહેલી છે. મહાભારતને જેમ એકી સાથે પ્રવૃત્તિ તથા વરાગનું દાવ્ય થી શકાય તેમ જ કાલિદાસને પણ એકી વખતે સૌન્દર્ય-ભોગના તેમ જ ભોગવિરતિના કવિ કહી શકાય તેમના કાવ્યો સૌન્દર્ય અને વિનાસમાં સમાપ્ત થતા નથી. તેમાંથી પચાર થઈ તેનાથી પર ભૂમિકા ઉપર જાય છે ત્યારે કવિ વિગમે છે’ ૩૭ શાકુન્તલ [વધે તેઓ લખે છે જે અધ પ્રેમભોગ માણસને પોતાના કર્તવ્ય વિષય પ્રમત્ત બનાવે છે તે ભર્તાના શાપથી ખંડિત થાય છે, ત્રાપિના શાપથી અતરાય પામે છે અને દૈવરોષથી ભસ્મસાત થઈ જાય છે. શકુન્તલાને જ્યારે આતિથ્યધર્મ કંઈ નહીં સઘળું દુષ્ટત જ, એમ થયું ત્યારે તેના એ પ્રમત્ત કંઈ નહીં જે ઉન્નત પ્રેમ પ્રિયજન સિવાય બીજા સહુને ભૂલી જાય છે તે સમસ્ત વિષયનીતિને પોતાથી પ્રતિકૂળ કળી નાખે છે’ ૩૮ આગળ આનંદા ટાગોર કહે છે ‘ભાગવતવર્ણના પુરાતન કવિએ પ્રેમને જ પ્રમત્ત અન્તિમ ગૌરવ તરીકે સ્વીકાર્યો નથી. ત્યાં જ પ્રમત્ત પરમ લક્ષ્ય છે એ પુકારીને કહ્યું છે’ ૩ શ્રી ઉમાશંકર ભોશી આ નાટકના વસ્તુ વિષય લખતા કહે છે ‘વિષયમગનના એક અનિવાર્ય અશરૂપે સ્ફુરતા સવાલમન દામ્પત્યમગનનું દર્શન શાકુન્તલમાંથી ચાર તો પણ આપ્યું નથી’ ૪૦ આમ તેમની રીતે વિચારીએ

૩૬ જુઓ! અનાતુરોત્કંઠિતયા પ્રસિયતા સમાગમેનાપિ રતિન મા પ્રતિ ।

પરસ્પરપ્રાપ્તિનિરાશયેરેર શરોરનાશ ડંપિ સમાનુચયવા ॥૩૬૫॥

૩૭ પ્રાચીન આહિય ૫ ૧૬

૩૮ ‘પ્રાચીન આહિય ૧ ૨૧

૩૯ એજ ૫ ૨૯

૪૦ જુઓ! તેમના શાકુન્તલની પ્રણયવા ૫ ૪૬

પ્રસ્તાવના

તો લાગશે કે શાકુન્તલમા સ્ત્રી અને પુરુષના આકર્ષણમાથી વિધિનિમને સુખવાદી રહે તેવા દામ્પત્યને ઉપાગાવવામા આવ્યું છે.

એક બીજી રીતે જોઈશું તો લાગશે કે ખાસ કરીને ક્ષિત્રોવર્ણીયમ્થી માડીને કાલિદાસે પોતાના પ્રણયીપાત્રો બે તદ્દન જુદા જુદા જ વાતાવરણમાથી લીધા છે. ઉર્વશી સ્વર્ગીય અપ્સરા તો પુરસ્વા પૃથ્વીનો રાજા શકુન્તલ નાટકમા પણ રાજા સપ્સર્ણ નાગચિદ દમવાળો, તો તપોવનકન્યા શકુન્તલા તદ્દન સીધી અને સરળ દેખીતી રીતે જમની વચ્ચે સવાનો એક મુદ્દો પણ શોધવો મુશ્કેલ તેમનામા પ્રણયનું એક સમાન રમાયણ નિપજાવીને કાલિદાસે બાકીની વિમલાક્ષિતાઓને સવાદમા ફેરવી નાખી છે શકુન્તલા અને દુષ્યતના મિલનમા કાલિદાસે માત્ર બે વ્યક્તિઓનું સ્થૂલ મિલન જ નથી કરાવ્યું પણ તપોવન અને નગર એ બન્ને કઈંદ્ર વિરોધી લાગે તેવા વાતાવરણનો પણ સૂર મેળવી આપ્યો છે કાલિદાસની દૃષ્ટિમા માનવને વાતાવરણથી જુદો પાડી શકતો નથી, એટલે તેની કૃતિઓમા માનવોએ માધેલો સવાદ છેવટે તો વાતાવરણનો જ સવાદ બની જાય છે માનવ અને વાતાવરણનો પણ બે ન ગૂંથા છે એ એક પગ સવાદની સ્થાપના થાય છે આમ, કાલિદાસે નિરૂપેલા પ્રણયનું લક્ષન માત્ર પ્રણય કે આગળ ચાલીને કહીએ તો માત્ર પુત્રપ્રાપ્તિ પણ નથી. સ્ત્રી સાચા અર્થમા પુરુષને પામીને કે પુરુષ સ્ત્રીને પામીને કોઈ અદ્વિતીય એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે કાલિદાસમા ભગવાન અધર્મૂર્તિમાથી વિસ્તરેલું આ જગત એક શિવતત્ત્વમા પગિસમાત થાય છે શાકુન્તલનો પ્રણય આવે વિશિષ્ટ હોવાથી શાકુન્તલ લોકોના અપૂર્વ આદરને પામ્યું છે

દેટવાક વિદ્વાનો પાંચમા અ કના ક્ષત પરીક્ષા કર્વ વિશેષાસક્ત રહ એ વાક્ય ઉપરથી ગાંધર્વલક્ષ્મી નિન્દાતાને કાવ્યવિષય ગણે છે, તો દેટવાક સત્યપાલનમા દક્ષતા રાખવી જોઈએ એવા સંદેશને કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિષય ગણે છે, કારણ કે દુષ્યન્તે પરિહાસવિનમ્નિ કહીને 'જે અમત્ય કથન કરેલું તેના પગિણામે જ વિદ્વષક બધી વાત ભૂલી ગયેલા અને તેણે ગજા પાસે ક્યારેય શકુન્તલા બાળનની ગાઈ વાત કાઢી ન હતી' દેટવાક વિદ્વાનો માત્ર દવને જ નાટકનો વિષય ગણે છે નાટકમા દેવયોગે જ ગજાનો સ્થ તપોવનના દારે પહોંચે છે. તે સમયે દેવયોગે જ કાચપ નથી ચતુર્થ અ કમા દવયોગે જ જ્યારે શકુન્તલા દુષ્યતમનન્ક હતી ત્યારે દુર્વાસા આવી પહોંચે છે વીટી પણ દેવયોગે જ પાણીમા પડી જાય છે અને પાણી મળે છે, આ અને બીજા ધણા પ્રયોગો ઉપરાંત અગા મરિચગાતા દ્રાણિ મન્ત્રે સર્વત્ર, મરિચગા સદ્ વચ્ચી જેવા વાક્યો પણ સૂચવે છે કે આ નાટક માત્ર દેવયોગનું જ મહત્ત્વ બતાવે છે. દેટવાક વિદ્વાનો જાણે છે કે જે વિધિ ૮ ઈશ્વર

કૂર હોય છે તો તે કૃપાશીલ પણ હોય છે, એનું નિદર્શન આ નાટક પૂરું પાડે છે. શકુન્તલાને તેના માતાપિતાએ નિગદ્યાગપત્તે જ ગદ્યમા ત્યજી દીધી તો તેનું પાલન કરનાર કાશ્યપ મળી આવ્યા પણ ખગ. આ જ પ્રમાણે શાકતમતના ડેટલાક અનુયાયીઓ આ નાટકની ક્રિયાઓ પાછળ કેવળ શક્તિની પ્રેરણા પણ જુએ ગેટને આ નાટકમા વસંતનું પુષ્પ અને ગ્રીષ્મનું ફળ, તેમ જ પૃથ્વી અને સ્વર્ગનું સહદર્શન લાખ્યું હતું તો ટાગોરને પુષ્પમાથી ફળ તરફ કે પૃથ્વીમાથી સ્વર્ગ તરફની પરિણતિ અહીં દેખાઈ હતી અથવા એક બીજી રીતે ટાગોરને લાખ્યું હતું કે “Truely in Shakuntala there is one paradise lost and another paradise regained.” આ નાટકની ખૂબી જ એરી છે કે તેમા અ. બધું તેમ જ આ ઉપરાંત પણ ઘણું બધું જોઈ શકાય. દુષ્યંત-શકુન્તલાના પ્રણયની કથામાથી જો આટલા બધા વિવિધ વિષયોનું સૂચન મળી શકતું હોય તો કાલિદાસનું પ્રણય નિરૂપણ કેટલું અદ્ભુત ગણાય ? સાચે જ આ નાટકમા પ્રણયનું નિરૂપણ જીવનના એક ખૂણામા પડેલા ભાવ તરીકે કરવામા આવ્યું નથી શાકુન્તલાના પ્રણયનિરૂપણમા જીવનની બધી જ લગીઓ પ્રસ્ફુટ થઈ છે.

વસંતુસંકલના અને કલાવિધાન

દુર્વાસાના શાપને આ નાટકની ધરી ગણવામા આવે છે. ડેટલાક વિદ્વાનો શાપના કારણે રૂપે દુષ્યંત-શકુન્તલાના પ્રેમમા રહેલી સ્થૂણતા, કેવળ શરીરપરાધતુતાને ગણે છે. તેઓ કહે છે અમદિ અત્યેના માણુમના ધર્મને અવરોધ રૂપ બનનાર પ્રણય શાપિત હતો જ. શ્રી ઉમાશંકર જોશી દુર્વાસાના શાપના કાગ્ય તરીકે શકુન્તલામા રહેલા સમદિનિષ્ઠાના અભાવને અને દુષ્યંતમા ગહેલા વ્યક્તિનિષ્ઠાના અભાવને ગણે છે દુર્વાસાના શાપને લીધે પાંચમા અંકમા રાજા વિસ્મૃતિમૂઢ બન્યો અને શકુન્તલાને તેણે ન સ્વીકારી. પરિત્યક્ત દશામા મારીચના તપોવનના ગહેલી શકુન્તલાએ પોતાના ભાવને જીવનના સંદર્ભમા સુમંકલિત કર્યો હતો, બ્યારે બીજી બાજુએ વીંટી રહ્યા પછી ગમને થયેલા પથાતાપે ગમની લાગણીઓને પણ વિશુદ્ધ બનાવી. આમ બંને પાત્રોની બહારની રૂપતંપતિ વિચ્છેદ્યુ.એ ઉપાલ્લેસ તપશ્ચર્યાને લીધે ઘણી એવી થઈ ગઈ ત્યારે તેમની આત્મઆમા ચળકવા લાગી અને બંને પાત્રોનું સર્વદમનના માતાપિતા તરીકે નાનમા અંકમા મિલન થયું. અ સંયોજકબળ :

પણ જગ જુદી રીતે જોઈશું તો બધાને કે આ નાટકકાગ્યું લક્ષ્ય નાટકમા સંધર્ષનું નિર્માણ કરવાનું નથી, પણ એક સ્વં સ્વર્ણ અર્જવાનું છે. “અપિન્વ આ નાટકની પિતૃમિ છે.” વિશ્વામિત્ર, કાશ્યપ, દુર્વાસા અને મારીચ માત્ર

લાગે છે. બન્નેમા મુખ્ય પાત્રોમાથી નાયક જ હાજર છે, તેની સાથે વિદ્વપક છે અને તે ગળતો પ્રણયાલાપ સાંભળે છે, બન્નેમા રાજા વિરહી છે, બન્ને અંકને અંતે રાજાને રથમા બેસી ધનુષ્યમાણુ લઈને વિદ્યો દૂર કરવા જવાનું છે અને બન્ને અંકને અંતે રાજા સજ્જ થઈને જ્યાં જાય ત્યાં તેનું કાર્ય પૂરું થતા જ તેને શકુન્તલા મળે છે. આવી જ મમાનતા પહેલા અને સાતમા અંક વચ્ચે પણ છે. બન્ને અંકોની શરૂઆત ગ્યના વેગમા થાય છે, બન્નેના પ્રારંભમા રાજા અને સારથિ રથમા વાતો કરી ગયા હોય છે, બન્નેમા વેગે દોડતા રથમાથી બહારની ભૂમિતિ વર્ણન કરાયું છે, બન્નેમા તપોવનના સીમાડે ગ્ય અટકે છે અને સારથિથી છૂટા પડતા જ ગળતો હાથ ફેરવે છે, બન્નેમા આગળ વધતા શકુન્તલા મળે છે અને બન્ને અંકોમા આ મુરુદ્દર્શનથી રાજા પ્રસન્ન થાય છે. આટલા બધા સાંભળે લીધે છેલ્લા અંકમા પહોંચતા જ એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતાના પ્રદેશમાથી વેગે ઉપડેલો નાટકગ્ય પોતાના ઇષ્ટજીવન ક્રમનો પ્રવાસ કરી તે જ સ્થાને પાછો ફરી નહોતો છે. એક જીવનચક્ર પૂરું થયું.

અંકોના ઉપર્યુક્ત રાજાની માથે ગોઠવાયેલ તે અંકોની અણુસગ્મી બાબતો પણ પેલા રાજાને લીધે જ વિશેષ બેપસી આવે છે અને નાટકની પગિકમા પૂરી થતા જ તેમાથી પ્રાપ્ત થયેલા જીવન્દ્રવ્યને સ્પષ્ટ કરે છે. પહેલા અંકમા ધરતી ઉપર ચાલતો ગળતો ગ્ય છે, જ્યારે છેલ્લા અંકમા આકાશમાર્ગમા ચાલતો બંદનેનો રથ છે; પહેલા અંકમા 'સૂત કયૈન વ્યાપાગમાનમ્' શબ્દો સાથેની આક્રમક ગતિ છે, છેલ્લા અંકમા 'સિધ્યન્તિ કર્મસુ મહત્ત્વપિ યન્નિયોગ્યાઃ સમ્ભાવનશુભામવેદિ તમીશ્વરાગામ્'ના વિનમ્ર વાક્યો સાથેની સ્વસ્થ ગતિ છે, પહેલા અંકમા હાથના ફરકવા માથે જ દુષ્ક્રિયાની આત્મચક્રા બોલી બેઠે છે : 'અયમ્ મરિતગ્યાના દ્વારાણિ મરન્તિ સર્વજ, છેલ્લા અંકમા ક્રિયાની અવધીરણાનું ફળ પામેલો તે કહે છે : 'પૂર્વાવધીસ્તિ યો દુઃસ મેહિ પરિર્મિતે,' પ્રથમ અંકમા હાથ ફરકવા પછી આગળ વધતા જ રાજાને બે સખીઓ સાથે શકુન્તલા બોવા મળે છે, છેલ્લા અંકમા હાથ ફરકવા પછી તરત જ બે તાપસીઓ સાથે તેને સર્વદમન બોવા મળે છે; પ્રથમ અંકમા તપોવનના મૃગને બાણથી મારી નાખતા રાજાને અટકાવતા વૈખાનસોના 'ન સહુ ન સહુ' એવા શબ્દો સંભળાય છે, જ્યારે છેલ્લા અંકમા સિંહના બચ્ચાને રંભડતા સર્વદમનને અટકાવતી તાપસીઓ 'મા સહુ મા સહુ' એવા શબ્દો બોલીને બંને પહેલા અંકોના જ પડથો પાડે છે. પહેલા અંકમાં શકુન્તલા પ્રાપ્ત્ય છે કે નહિ તે વિષેની પોતાની શંકાઓનું સમાધાન તેનું અંતઃકર્ણ સ્નાહિ સન્દેહપ્રદેષુ વસ્તુપ્રમાણમ્નતઃકરણપ્રવૃત્તયઃ કહીને કરી નાખે છે, જ્યારે છેલ્લા અંકમા સર્વદમનને બોઈને પ્રતીતિ પામવા બના તેનું

પ્રસ્તાવના

અંતઃકરણ અવિશ્વાસ કર્યા કરે છે. આવી જ થોડી અસમાનતાઓ ખીળ અને છઠ્ઠા અંક વચ્ચે પણ છે. ત્રીજા અને પાંચમો અંક મિલન અને પ્રત્યાદેશના અંકો બની એક ખીળથી બાજુ મુખ ફેરવીને જિલ્લા છે. અને તેમની વચ્ચે બંને બાજુ દરિ નાખતો મંગલ-કરુણ ચતુર્થ અંક છે.”

૬. નાટ્યાત્મક વ્યક્તિઓ : જીવનમાં પણ ઘણા પ્રસંગો એવા સૂચક બને છે. અને લવિષ્યમાં બનનાર પ્રસંગોના પ્રકાશમાં તેનો એવો અર્થ ખેંચી જતો હોય છે કે ધણીવાર જીવન પણ નાટક જેવું લાગે છે. ઘણા પ્રસંગો માણસના બહુવિધ અજ્ઞાનને હસતા કે તેથી તેથી તેને દયાપાત્ર બનાવતા હોય છે. નાટકમાં જ્યારે પાત્રોની આશાઓ અને ઉક્તિઓ લવિષ્યમાં બનનાર પ્રસંગોથી તદ્દન વિરોધી હોય છે, ત્યારે નાટ્યાત્મક વિધિવત્તાઓ બને છે. આવી નાટ્યાત્મક વિધિવત્તાઓ પ્રેક્ષકોને ભારે આહ્વાદ આપે છે અને તેમના કુપૂર્ણતાને પકડી રાખે છે. “શાકુન્તલ”માં આવા પ્રસંગો વારંવાર પ્રયોગ્ય છે.

૧. પ્રથમ અંકમાં પ્રિયવંદા શકુન્તલાની અનુરૂપ વર વિધેની અભિલાષાનો ઉલ્લેખ કરે છે, તે વખતે જ તેનો ભાવી વર છુપાઈને તેને જોઈ રહ્યો છે. ૨. ત્રીજા અંકમાં શકુન્તલા પોતાના મદનલેખમાં દુષ્યન્ત માટે નિર્ણય શબ્દ યોજે છે, જ્યારે તે તો કળરનોય શકુન્તલાની કૃપા માટે ઉત્સુક થઈને જોયો છે. ૩. ત્રીજા અંકમાં રાજા શકુન્તલાને પોતાની કુલપ્રતિષ્ઠા કહે છે, જ્યારે પાંચમો અંકમાં તેને જ આત્મકાર્યનિર્વર્તિની ગણાવે છે. ૪. ચતુર્થ અંકમાં જાતે મર્ત્યદ્રુમતા મગ વગેરે વાક્યો દુર્વાસાના શાપના પ્રકાશમાં નાટ્યાત્મક વ્યક્તિઓ બની જાય છે. ૫. પાંચમો અંકમાં જોને આર્યપુત્ર અને આર્ય કહીને સંબોધવો છે તેને જ શકુન્તલાને વૈરાગ્ય અને અત્યાગ કહેવો પડે છે. ૬. સાતમો અંકમાં રાજા મનોરથાય નાશિતે એ વાક્ય બહુ પૂરું કરે ત્યાં તો તેને સર્વદમન-તેનો મનોરથ જ સામે દેખાય છે. ૭. છેલ્લા અંકમાં જ સર્વદમનને પુત્ર તરીકે જોળખીને જ્યારે રાજા તેના ઉપર વાત્સલ્ય બતાવતા જાય છે ત્યાં તો મમ રણુ તાતઃ દુષ્યન્તઃ ન લ્હમ એમ કહીને તેનારને પિતા તરીકે નકારીને દુષ્યન્તને પિતા તરીકે સ્વીકારે છે. ૮. પાંચમો અંકમાં રાજા શકુન્તલાને જોળખી શકતો નથી, પણ તે જ રાજાને સાતમો અંકમાં સર્વદમન શકુન્તલાને જોળખાણ કરાવવા માટે શકુન્તલા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પાંચમો પોતાની જોળખાણ કરાવવા માટે શકુન્તલા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. તે કહે છે : કૌર્યમપિ મે લ્યપિ પ્રયુક્તમ્સુવૃત્તરિણામ સદૃષ્ટમ્ વત્સા પ્રત્યક્ષમ્પ્રમાણં પ્ત્યમિ । આવી અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા કાલિદાસે આ નાટકમાં નાટ્યાત્મકતા ઉત્પન્ન કરી છે.

૩. શાકુન્તલમાં અતિપ્રાકૃત તત્ત્વો : કાલિદાસ માનવજીવનને સમગ્ર-તાથી જુએ છે. માનવસ્વભાવ અને રીતભાનથી આરપાગ નીકળતી તેની દૃષ્ટિ માનવ-જીવન ઉપર જાય છે. અગ્રણ્યે અસર કરના પ્રકૃતિના તથા અતિપ્રાકૃત બળો સુધી પણ પહોંચે છે. શ્રી. ઉમાશંકર જોષી કહે છે તેન, “એક બાજુ પ્રકૃતિ સાથે તો બીજી બાજુ સ્વર્ગ સાથે માનવજીવનને કાલિદાસ સાકળી લે છે.” આ રીતે મોટા વ્યાપકતા જોવાયેલું હોવાથી જ તેણે નિરૂપેલું માનવજીવન સર્વકાલીન અને સંપૂર્ણ લાગે છે.

શાકુન્તલમાં નીચે મુજબના કેટલા અદ્ભુત પ્રસંગો આવે છે : કાશ્યપનું શકુન્તલાના અતિકૂલ દૈવ વિષેનું જ્ઞાન, દુર્વાત્માનો શાપ, શકુન્તલાના દુષ્યત સાથેના લગ્ન વિષે અશરીરિણી વાણી દ્વારા કાશ્યપને થયેલું જ્ઞાન, પાંચમા અકમા જ્યોતિનું આકાશમાંથી આવીને શકુન્તલાને અપ્સરસ્તીર્થમાં લઈ જવું, આનુભવીનું આગમન, રાજાનું રથમાં બેસીને સ્વર્ગમાં જવું વગેરે.

પ્રાચીન ગ્રીક અને ભાગતીય નમાજે અતિપ્રાકૃત બળોનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી તત્કાલીન સાહિત્યકૃતિઓમાં અતિપ્રાકૃત તત્ત્વોનો ઉપયોગ થતો. કાલિદાસે શાકુન્તલમાં કરેલો અતિપ્રાકૃત તત્ત્વોનો પ્રયોગ નાટકના મૂળ પ્રવાહને અતરાય-રૂપ નીવડતો નથી. જોનકું તેના ગ્લાસ્વાત્મા ઉપકારક નીવડે છે. માનવ ઉપર માનવ ન સમજી શકે તેવા તત્ત્વોનો ઠાબૂ હોય છે. ઘણીવાર તેનું પોતાનું જ અસપ્રતાત મન અતિપ્રાકૃત આકાર લેતું હોય છે, આવી તેની કલ્પનાઓનું જ અહીં પ્રતીકા-ત્મક આલેખન થયું છે. તેથી આવા પ્રસંગો મનમાં તરત બેસી જાય છે. ઘણીવાર કાવ્યન્યાયની દૃષ્ટિએ તો ઘણીવાર ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ આવા પ્રસંગો આવશ્યક લાગે છે. આ નાટકનું વાતાવરણ મુખ્યત્વે તપોવનનું છે. જ્યારે તપોમય જીવન જીવનાર માણસનું નન રજોરૂપમુક્ત થાય ત્યારે આપોઆપ તેની દૃષ્ટિ પારમર્શિક બને છે.

૪. ઔચિત્ય :

આ નાટકમાં નાટ્યકાની ઔચિત્યમુદ્ધિ તરત જ ધ્વાન બેસે છે. કાશ્યપની ગમ્મ અને શકુન્તલાના મિત્રન વખતે જોડાજરી, પ્રાપ્તપ્રસંગ વખતે કે શકુન્તલાની જોડાજરીના વિદ્વપની જોડાજરી, દુષ્યતની બીજી ગણિઓની નાટકના ગમ્મનું ઉપર અ તર અનુપમિતિ વગેરે અનેક બાબતોમાં કાલિદાસની ઔચિત્યમુદ્ધિ દેખાય છે.

૫. પાંચ અંધિઓ :

ગદવલ્લભે અનુભવીને શ્રી કાલ પતાવે છે તેન પ્રથમ અકમા દુષ્યતના પ્રવેશથી મુગ્ધનિ શરૂ થાય છે અને બીજા અકમા ‘ઉમૌ પરિકમ્પન્નિર્મલ’ સુધી

નાયિકા એક જ છે આ પ્રતિનાયિકા પ્રણયકારીમા કોઈ મોટો વિદેશ પહોંચ્યાહતી નથી તે જાતે જ ઉર્વશી-પુરુરવાના પ્રણયના માર્ગમાથી ખસી જતી છે, નાટકનું વિધન ભગતનો અને કુમારનો શાપ છે. વિદુષક અહીં પ્રણયકાર્યને મદદ તો કરતો જ નથી બેસતું તેમા વિદેશ પહોંચાડે છે નાયકનો પ્રભાવ અહીં વિશેષ ઉપસાધ્યો છે સંવિધાનકલાની દૃષ્ટિએ બહુ પરિપક્વ ન હોવા છતાં આ નાટકથી કાલિદાસની નાટ્યાગત વિશેષતાઓ પ્રગટી શકે થઈ છે, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમા વસ્તુમતી અને હસપદ્ધિના નામની બે પ્રતિનાયિકાઓનું વર્ણન કર્યું હોવા છતાં એક પણ પ્રતિનાયિકાને આપણે રાજા સાથે રંગભૂમિ ઉપર જોતા નથી જ્યારે શકુન્તલા હોય છે ત્યારે તો માત્ર પ્રતિનાયિકાઓ જ નહિ, વિદુષક પણ હોતો નથી આમ નાટ્યકાર્યનું વિધન પ્રતિનાયિકા દ્વારા કે વિદુષકની બેચેનકારી કે બેવકુફી દ્વારા નિપજતું નથી સંસ્કૃત નાટકમા પ્રતિનાયિકા મૂખ્યાનો રિવાજ નાયકનું દાક્ષિણ્ય બતાવવા માટે હોય છે અહીં હસપદ્ધિ અને વસ્તુમતી માટેનો રાજાનો આદર બતાવાયો છે, એટલે રાજાના દાક્ષિણ્યગુણોનો ખ્યાલ આવી જતો છે પરંતુ પ્રતિનાયિકાઓની પ્રત્યક્ષ હાજરી આવતી ન હોવાથી અહીં રાજાની કે તેના પ્રણયની હાસી થતી નથી પહેલાં બેન નાટકમા આગળની સંજ્ઞાઓના ક્રોધથી રાજાને આપણે દાઢી ગયેનો જોઈએ છીએ અહીં તે બનતું નથી અહીં પાત્રમા અકમા રાજાને નાયિકાના તેમજ શાર્દૂરવના ગુસ્સાનો સામનો કરવો પડે છે પરંતુ આમેય રાજા શકુન્તલાને સાચોસાચે યાદ કરી શકતો ન હોવાથી તેનું વ્યક્તિત્વ ઝાંખું પડતું નથી વિદુષક તો આ નાટકમા પોતાની ચેરહાજરીથી જ નાટક ચલાવે છે

ઉપર નિર્દેશિતો વિકાસક્રમ જોતા આપણને તરત જ સમજાશે કે કાલિદાસના હાથમા નાટકનો ખ્યાલ જ બહુદાઈ ગયો છે કાલિદાસને માટે નાટક સ્પષ્ટરૂપે જ કના બની ગયું છે કાલિદાસે ચોતે કહ્યું છે કે નાટ્ય મિન્નરુચેર્જનસ્ય વહુષાડવ્યેક સમરાધનમ્ આમ નાટક લોકોનું સમાગમક છે, તેમા ત્રેણુપયોદ્ધલવ નાનાવિધરસ વાળું લોભ્યગિતિ વર્ણવાયું છે પરંતુ એ લોકચરિત જોમનું તેમ અહીં મૂકાયું નથી તેને આકૃતિ આપવામા આવી છે કવિ કાલિદાસે આ જગતમા જે એક સુદર તત્ત્વનું દર્શન કર્યું છે તેને પ્રણયના અને લોભ્યચરિતના માધ્યમ દ્વારા નિરૂપવામા આવ્યું છે એટલે કાલિદાસનું નાટક માત્ર જીવનનો અભ્યાસ નથી, એ તો છે જીવન-દર્શનો અભ્યાસ, મનિવિગમનું વક્ત્ર નાટક દ્વારા સૌન્દર્યને જન્મ આપવાનું હું છે

ઉગ્ર પ્રભાણે જોતા નાગશે કે કાલિદાસ મુખ્યત્વે કલાકાર છે, કવિ છે આ કથાનું નાટકના રાધાગામા માત્ર શબ્દની જ નહિ પણ રચનાની અને ગૂંચની

માનવ-જગતને નિરૂપી દીધું છે આમ આકસ્તરી રીતે વિવિધ વિષયોને તેની પ્રતિભા સ્પર્શી ગઈ છે. ગોદડસ્થિત્યને માટે જહોનસને ઢાંચું છે તે કાલિદાસને લાગુ પાડીએ તો કહી શકાય કે He scarcely left anything untouched and touched nothing that he did not adorn-જે જે વિષયોને તેની પ્રતિભા સ્પર્શી છે, તેને તેને તેણે અલંકૃત પણ કર્યા છે. તેના સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની બાંધી પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષ્ય કોઈક પરમ મત્ય, કોઈક પરમ શિવની ઉપાસના છે. તેના માનવો હોય કે પ્રતિ હોય, તેના પુરુષો હોય કે સ્ત્રીઓ હોય-પણ આ બધી વિવિધતામા તેણે પરમ સંવાદને જોયો છે અને નિરૂપ્યો છે. તેની સાહિત્યસૃષ્ટિમા ક્યાં પછી મદદગાર ભાવકને કોઈ પરમ એકનાનો પરમ સંવાદનો અનુભવ થતો હોય છે.

કાલિદાસની કૃતિઓમા વાણી અને અર્થ સપૂર્ણ હોય છે. તેના શબ્દો અર્થને એટલી ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ રીતે રજૂ કરી દે છે કે તેની કૃતિઓમા એક પણ શબ્દને ખમેડીને તેનો પર્યાય પણ મૂકના અર્થની બધી જ શબ્દાંતના ચાલી જાય છે, શ્રી બ. ક. ઠાકોરે ચોખ્ખી રીતે જ તેના શબ્દોને 'ધૂંટેલી રાતક' કહ્યા છે. શબ્દોને રોધવા માટે જાણે તેને જગાય ચોખ્ખું પડતું નથી, તેનો અર્થ જ શબ્દ બનીને જન્મે છે.

પ્રસ્તાવના

વાદસંગિતા પ્રસન્નતાથી વહેવા માટે છે ત્યારે ચિત્ત તેમા મધૂર્ રીતે દુખી બન્ય છે કાલિદાસનો ઝાંઘ પાપુ શ્લોક આ શલીનું ઉદારણ બની શકે તેના વર્ણન પ્રાર્થનમનિકસ્ય જન્તમદ્વીક્ય કૃતસ્મિતેન કે શન્નાનુકૂલ્યમનશ્ચ શિયશ્ચ પ્તયા જેવા શ્લોકોમા દેખાય છે તેમ તેના શ્લોકો ભાવાનુરૂપ હતા અને સંગીત ધારણ કરે છે તેની ભાષા વર્ણન કે પનાચિત્રો, મૃતિ વિનતી, આશીર્વા વગેરે બધા ભાવોમા અનુરૂપ શની પકડી શકે છે આમ વદર્મો વક્ત્રા સ્વય વૃતતી શ્રીકાલિદાસ તમ એ કથન સાવ સાચુ છે

કાલિદાસ તેની સ્વાભાવિક ઊર્મિ અને ઉત્તમ પનાશક્તિથી વૈભવશાળી વર્ણનો કરે છે તેનું વિવિધ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તેનું ઇતિહાસ-પુરાણોનું જ્ઞાન અને તેનું ઊર્મિમત્ દર્શન તેની કે પનાથી મડિન થઈને શુદ્ધ શબ્દચિત્રો બના કરે છે વર્ણનોમા નાનવ-પ્રકૃતિની એકતા, મનોરમ પનાઓ, ચિત્રાત્મકતા અને વૈવિધ્ય હોય છે વસ્તુઓના માત્ર આખથી પકડી શકાય એવા જ નહિ પણ ખીજી ઇન્દ્રિયોથી પ્રમાણી શકાય તેવા સ્વરૂપોને પણ કાલિદાસ વર્ણવે છે આથી તેના વર્ણનો અખિનાઈવાળા હોય છે

કાલિદાસે અનેક વિષયોને વર્ણવ્યા છે કુમારસમ્રાટ તેનું હિમાલયનું કે વસંતનું વર્ણન જુઓ તેનું પાર્વતી કે નનાવિસ્થ શિવનું વર્ણન જુઓ, સુવશના ગળઓના વર્ણનો જુઓ કે મેઘદૂતમાના પર્વતો, નદીઓ અને નગરોના વર્ણન જુઓ તો આપણને બધારો કે કાલિદાસ તે ન તો ચતુર્મનો શ્વાસોન્નવાસ ત્રીસો છે ઊર્મિની નાજુક લગીઓને મનિના ખનિયા એમ કહી શકાય મગની નાખે છે કાલિદાસના 'શાકુન્તલો' રમમણિ મન શાક એ શ્લોક વાંચો અને તરત જ પુત્રીવિદાય પછી શબ્દ અનેક પિતાનું હૃદય એમ લમરમામા બહાર પડેલું જણવું

અન્યારોમા તેની ઉંમર પ ફગાઈ મર્વોત્કૃષ્ટ મનાઈ છે ડમ્મા કાલિદાસ્ય ક્ષીને રનિમએ આ તવન નામાન જપ્તાના અન્યારમા મહિસે નામેની સર્વોત્કૃષ્ટતા નિદેશી છે તેની ઉપના સવાગનપૂર્ણ અને નયોર દોષ છે ઉપમાન અને ઉપમેય માત્ર અમુક બા હમા જ નહિ પણ મોટે ભાગે બનિચન જેવા ગાલ સ્વરૂપોમા પણ વિસવા ફાવતા નથી તેની ઉપમાઓ ખનિપૂર્ણ દોષ છે તેમા મહેવા ધાત્રી બા લ સિવાય ઘણી અમયિન બા હો પલુ ન્યવાઈ દોષ છે તેની ઉપમાઓ પાત્રોના નાનનિક વાનાવ પુને કે બાલ વાનાવ પુને અનુરૂપ દોઈ ઘણી જ બીચિત્રપૂર્ણ દોષ છે તેનું સ્વરૂપનિર્ણય વિશા બ્યજનાવસે સંગતા વામ્ય જેમ મરવપને અવરૂં કે તેમ અવરૂં વાનર અવરૂં ન વડિ વિમદ્ર

કોતિ એ વાક્ય વિદ્યુષકના ખાઉધરા છતાં બીરુ વ્યક્તિત્વને અનુરૂપ છે. આ જ પ્રમાણે ભ્રમર ઇવ વિમાતે કુન્દમતસ્તુપારં એ શ્લોક પાંક્તિ રાગના મનમાં ભગેલી સ્પૃહાને ધરાવતી અનુકૂળ છે. આ ઉપરાંત તેની ઉપમાઓ મનોવૈજ્ઞાનિક હેતુ સિદ્ધ કરે છે. એક ચમત્કારમાં વર્ણવેલ વિષયને કાલિદાસ ઉપમા દ્વારા વિશાળ અને ઉન્નત વ્યક્તિત્વ અર્પી શકે છે. તેની ઉપમા પણ કાવ્યને પરમ સંવાદ તરફ દોરી જવામાં સાહાય્ય કરે છે.

કેટલાક રસિકો ઉપમા કરતાં પણ કાલિદાસના અર્થાન્તરન્યાસોને વિશેષ સુંદર ગણે છે. કાલિદાસને યાદ કરતાં જ તેના સહૃદય વાચકોની સ્મૃતિએ ઘલ્લવર્ષિ શિક્ષિતાનામાત્મન્યપ્રત્યયં ચેતઃ, યાજ્ઞા મોષા વરમધિગુણે નાથમે લઘ્વકામા, ગુર્વપિ વિરહદુઃખ-માશાયન્ત્વઃ સાહ્યતિ વગેરે અનેક સુવાક્યો ચડી જાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેમાં કાલિદાસના જીવનનું જીંડું અવગાહન અને સૂક્ષ્મ અવલોકન નજરે પડે છે. આવાં સુંદર વાક્યો સર્વકાલીન અને સર્વસ્થલીન હોય છે. વિશેષને સામાન્ય સાથે જોડીને પણ કાલિદાસ પોતાના વિષયને બૃહદ્ સાથે સાંકળી આપે છે. આ ઉપરાંત પણ દર્શાવત, ઉત્પ્રેક્ષા, અન્યોક્તિ, અતિશયોક્તિ વગેરે અનેક અલંકારો કાલિદાસ સુંદર રીતે પ્રયોજે છે. તેના શબ્દાનુપ્રાસો, યમકો વગેરે તેના શબ્દાલંકારો પણ સ્વાભાવિક હોય છે. તેના અલંકારવિનિયોગની વિશેષતા એ છે કે તે ક્યારેય ઘિનજરૂરી અલંકારોને પ્રયોજતો નથી. તેના વિષયના સૌન્દર્યનો ઉન્મેષ જ અલંકારનું રૂપ ધારણ કરીને દેખાય છે.

રસનિરૂપણની બાળતમાં કાલિદાસને શૂંગાર રસનો સમર્થ કલાકાર ગણવામાં આવે છે. આ વાત સાચી છે. તેણે તેનાં કાવ્યોમાં સંયોગ તેમ જ વિપ્રલંબ બંને પ્રકારના શૂંગાર નિરૂપ્યા છે. આમ છતાં કરુણ, અદ્યુન, હાસ્ય વગેરેના નિરૂપણમાં પણ તેની કલમ એટલી જ શક્તિશાળી છે. હજી અંકના દત્તઃ પ્રત્યદેશાન્ સ્વચ્છનમનુગ્મ્નુ વ્યગ્નિતા શ્લોકમાં કરુણ પરિસ્થિતિનું દૃશ્ય વર્ણન આપણને મળે છે. તેના વિદ્યુષકની ઉક્તિઓમાં સ્થૂળ હાસ્ય દેખાય છે તો તેની ગ્રિહવંદની ઉક્તિઓમાં માર્મિક હાસ્ય પણ દેખાય છે.

આમ કાલિદાસની શૈલી ઘણી જ મનોરમ હોવાથી યોગ્ય રીતે જ તેને કવિનાકામિનીનો વિદ્વાસ કહેવામાં આવ્યો છે. કવિ તરીકે વસ્તુસ્પર્શ અનુભવવામાં તેનું દૃઢ ધર્મ જ સંવેદનપટુ છે. તથા જોડામાં જોડા અનુભવોમાંથી તેના દર્શનોને આકાર આપવામાં તેને હાથ કસખીનો છે. કવિની પ્રતિભા, રચિત્તા, વિદ્યા અને કલા મર્વન દેખાય છે. કવિ ધર્મ જ મુગ્ધ, સ્વાભાવિક, પ્રવાહી અને કાવ્યનાશીલ છે. આ કવિને યોગ્ય રીતે જ સોદેઃકિલ્બ, વર્જીત અને મિત્તનની રસ્ય સંરખાવવામાં આવે છે.

સાથે જોડાઈ હતી અને જ્યાં ભગવાઓ સુંદર પુષ્પોનો મધુર રસ પીવા લેતા હતા તેવા સન્નિવેશમાં દુષ્યન્ત-શકુન્તલાનો પ્રણય પાંગરે છે.

પરંતુ કાલિદાસની કૃતિઓમાં પ્રૃતિ માત્ર ભૂમિકા જ લાગતી નથી, પરંતુ માનવના વ્યક્તિત્વને આગળ જ સૌન્દર્ય આપનાર જીવંત તત્ત્વ છે.^૧ તપોવનના શાંત સ્વાભાવિક વાતાવરણમાં જ્યોત્સ્ના અને લતાઓની આડશેધી જ્યોત્સ્ના અને લતાઓને જલપાન કરાવતી ન દેખાઈ હોત તો શકુન્તલા શકુન્તલા જ ન લાગત. જ્યાં સત્ય વાતાવરણનું અતિષ્ઠિત તત્ત્વ છે તેવા તપોવનમાં ન થયે હોત તો દુષ્યન્ત-શકુન્તલાનો પ્રણય કેવળ દેહલોહુપતા જ લાગત. પ્રકૃતિના વાતાવરણમાં પ્રસંગે સ્વાભાવિકતા, વિશાળતા અને સર્વસ્પર્શિતા ધારણ કરે છે.

કાલિદાસનું પ્રકૃતિચિત્રણ અને તેમાં નિરૂપાયેલું માનવજીવન પરસ્પરને સુસંવાદી હોય છે. એટલે પ્રકૃતિચિત્રોમાં કાલિદાસ સૂક્ષ્મ માનવભાવો મૂકે છે, જ્યારે માનવજીવનમાં પ્રકૃતિની સાહજિકતા અને સરલતા હોય છે. આટલું જ નહિ પણ માનવકથાનો વિકાસ જેમ જેમ સધાતો જતો હોય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિના વાતાવરણનાં રેખાંકનો પણ જદલાય છે. શાકુન્તલામાં પહેલા અંકમાં શકુન્તલાની કલ્પના આપણા મનમાં એક લતા જેવી જ બની યાય છે. દુષ્યન્તે તો અઘરઃ નિસ્તબ્ધરાગઃ કેમન્વિત્વાનુકારિગૌ યાહુ...એ શ્લોકમાં દેખાય છે તેમ શકુન્તલાનું દર્શન કેવળ લતા તરીકે જ કર્યું છે. ચતુર્થ અંકમાં શકુન્તલા-વિદાયના પ્રસંગે આખું તપોવન વિરહનો ભાવ અનુભવે છે.^૨ વનદેવતા શકુન્તલાને બેટા આપે છે. તપોવન-નદીઓ શકુન્તલાને શુભેચ્છા અર્પે છે અને મૃગ પણ શકુન્તલાનું વસ્ત્ર ખેંચીને જાણે કે તેને જતાં રોકે છે. અહીં પ્રકૃતિ માનવભાવ અનુભવે છે. આ ઉપરાંત અચિરપ્રવૃત્ત મીઠા ઋતુથી શરૂ થઈને વસંતામગન થતાં સુધીમાં જેમ કાળનું એક પૂર્ણ આવર્તન દોરાયું દેખાય છે તે માનવજીવને પણ ત્યાં સુધીમાં તેની સાથે સાથે જ અનુભવનું એક આવર્તન પૂરું કર્યું છે. વાનાના વહેવા સાથે પ્રકૃતિ જદલાતી જાય છે.

આમ આપણને જણાશે કે શાકુન્તલામાં માનવ અને પ્રકૃતિનું અંતર્યામી એકજ દોરાયું છે. વેદાન્તી દૃષ્ટિને પ્રકૃતિ અને માનવ વચ્ચે છેલ્લે અભેદ દેખાય તે થયું

૧. નરબાણે : "Nature in the Sakuntala is not mere back-ground, it has entered into the warp and woof of the drama." —Prof. G. C. Jhala.

૨. જુઓ : ટટસ્થસ્થિતિમય મુગ્ધઃ સ્થિતસ્થિતિમય મુગ્ધઃ ।

અનુભવનુભવ મુગ્ધસ્થિતિમય મુગ્ધઃ ॥ ૪:૧૨

જ સ્વાભાવિક છે. આ હકીકતને અનુલક્ષીને ડૉ. રાઈડરે કહ્યું છે કે પુનર્જન્મની સહજ માન્યતા ધરાવતા હિન્દુ માટે વનસ્પતિથી ઈશ્વર સુધીની બંધી સૃષ્ટિ એક જ છે એમ માનવું સહેલું છે, તેમ જતા હિન્દુ કવિઓમાંથી ટોપએ કાલિદાસ જેટલી પ્રતીતિકારક સુંદરતા સાથે આવો ભાવ નિરખ્યો નથી. એમ પણ કહેવાયું છે કે કાલિદાસમાં માનવ અને પ્રકૃતિનું લગભગ રાસાર્થલુક સંમિશ્રણ થયું છે.

કાલિદાસમાં માનવકથાને માટે જેમ પ્રકૃતિનું સુંદર અને મુક્ત પાત્ર નિરખ્યું છે, તે જ પ્રમાણે ઋતુસ્થાન કે વસ્તવર્ણન જેવામાં પ્રકૃતિનું માનવભાવથી અંકિત ચિત્ર દોર્યું છે. ઉપમા વગેરે સાદૃશ્યમૂલક અલંકારોમાં પ્રકૃતિતત્ત્વોનાં ઉપમાનો પ્રયોજનને પણ કાલિદાસે માનવ-પ્રકૃતિનો અભેદ સિદ્ધ કર્યો છે.

કાલિદાસના પ્રકૃતિનિરૂપણમાં નોંધપાત્ર ચોક્કસાઈ જેવા મળે છે. જે પ્રદેશ અને જે ઋતુમાં વર્ણન થયું હોય, તે પ્રદેશ અને તે ઋતુની વનસ્પતિને જ કાલિદાસ નિરૂપે છે. ચોક્કસાઈ તેમ જ વર્ણનને કારણે તેના વિષે એમ કહેવાયું છે કે કાલિદાસનું પ્રકૃતિનિરૂપણ બરાબર સમજવા માટે ભારતના ખૂણે ખૂણે પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની જરૂર પડે.

કાલિદાસના પ્રકૃતિનિરૂપણ અંગે એક બ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત એ છે કે કાલિદાસને માત્ર પ્રકૃતિના રમ્ય અને કામળ તત્ત્વોએ જ આકર્ષ્યો છે, સમુદ્રના પ્રલય કર તોફાનો કે ઝંઝાવાતો જેવા રુદ્ર દૃશ્યોએ નહિ. આ ગામતમાં તે ભવભૂતિથી જુદો પડે છે. આના કારણ તરીકે કવિની સ્વભાવગત વિશેષતા સિવાય બીજું કંઈ ગણી શકાય નહિ એમ કહેવાય છે કે કાલિદાસે પ્રયોજેલા પ્રકૃતિપાત્રો પણ મૃગ, ભ્રમર, અશોક, મિલ્ક, કોકિલ, ચંપાક જેવા પાંખગત જ છે. આમ જતા આ પરંપરાગત પાત્રોના ઉપયોગમાં મૌલિકતા છે જ.

છવનનું સમગ્રતાથી આકલન કરનાર આવો કવિ વર્ડ્ઝવર્થની માફક 'The world is too much with us,' એમ કહેવાને મદલે એક જ વિશ્વવ્યાપી સૌન્દર્યતત્ત્વનું ગાન ગાય એ સ્વાભાવિક છે.

૩. "No doubt it is easier for a Hindu, with his almost instinctive belief in reincarnation, to feel that all life, from plant to god, is truly one; yet none, even among the Hindus, has expressed this feeling with such convincing beauty as has Kalidasa"
- From The Introduction of 'Shakuntal And other writings'-P. xix —Dr. Ryder.

પાત્રાલેખન

દુષ્યન્ત

આ નાટકના નાયક દુષ્યન્તનું પાત્ર ઘણું જ આહલાદક છે. આ નાટકમાં મુખ્યત્વે દુષ્યન્ત પ્રણયી તરીકે આવે છે, છતાં કાલિદાસે તો તેના વ્યક્તિત્વની બધી જ પાંખડીઓને એકસાથે વિકસાવી છે. હસ્તિનાપુરનો આ રાજા રમિક હોવા સાથે સાથે ઘણો જ પ્રભાવશાળી હતો તે તો સખીઓને પહેલા જ પરિચયે દેખાઈ આવે છે. દુષ્યન્ત મધુર અને પ્રિય બોલતો હતો છતાં પ્રભાવવાન હતો. બીજા અંકમાં તપોવનમાંથી તેને મળવા આવેલા તપોવનના શિષ્યોને તેની દીપ્તિમત્તા આંજ દે છે. આમ છતાં તેઓને પણ તેનામાં વિશ્વસનીયતા દેખાય છે. તપોવનના નિવાસીઓને પણ રાજાનો પ્રભાવ અસર કરે તે નાનીસૂની બાબત નથી. પરંતુ તેથીય વધારે મોટી બાબત તો એ છે કે દુષ્યન્તના વ્યક્તિત્વની છેલ્લી છાપ તો મધુર જ રહે છે.

આપણો નાયક કલારસિક છે. જાતે તો ચિત્રકાર છે જ અને આકૃતિઓનું સૌન્દર્ય પિંછાણી શકે છે.^૧ સ્વર અને શબ્દના સૌન્દર્યને પ્રમાણવાની પણ સંવેદનપદ્ધતિ તેનામાં છે. આ રાજા સુંદરતાને આમ અનેક સ્વરૂપે પ્રીતી શકે છે એ હકીકત આ રાજાની આંતરિક ગુણસંપત્તિ તથા સૌન્દર્યને મૂલવવાની સૂક્ષ્મ શક્તિ પ્રત્યે આપણું ધ્યાન ખેંચી શકે તેમ છે.

પોતાના રાજા તરીકેના કાર્યમાં દુષ્યન્ત ઘણો જ એકનિષ્ઠ છે. શાર્દૂલરવ પણ તેને અમિતસ્થિતિઃ કહે છે. વર્ણાશ્રમપાલનના પોતાના કાર્યમાં તેણે કદી પ્રમાદ કર્યો નથી. તેથી તો શકુન્તલાને ત્યજવામાં તેનાથી થઈ ગયેલો અન્યાય તેને અત્યંત સાહે છે. શિષ્યોએ તેને ‘રાજમુનિ’ કહીને તેનું સમુચિત સન્માન કર્યું છે.

નાટક બિંધકનાં જ આ રાજાનો જીવનરસ આપણા ઉપર જમરો પ્રભાવ પાડે છે. મૃગયા ખેલવા નીકળેલા અને દોડી જતા મૃગની પાછળ પૂરપાટ રથ દોડાવતા રાજાની શક્તિ અને ખેલદિલી આકર્ષક છે. જીવનના ઉત્તરમાં જિલેલા આ રાજાને “મૃત્યુ સમસ્ત યુરુધાર્યની રંગભોગ”^૨ લાગતી હોય તેમ લાગે છે. ‘દુનિયામાં બધું શક્ય છે’ તેવી તેને શ્રદ્ધા છે. સંદેહપાત્ર બાગેચોમાં તેનું અંતઃ-કરણ પ્રમાણ બની શકે તેવો તેને આત્મવિશ્વાસ છે.

૧. જુઓ ‘પ્રીતમન્નામિરામ’... ૨.

૨. જુઓ : મનસુખલાલ ઝવેરીના “ગિરનાર”માં.

રસિકને શેક્સપીઅર માટે કહેલું કે, 'He has no heroes; he has only heroines'. આ કથનને કાલિદાસ માટે લાગુ પડવામાં આવે છે. ડૉ. રાધકર કહે છે. 'Kalidasa's women appeal more strongly to a modern reader than his men.' પરંતુ દુષ્યન્તના પાત્રને યશાચર સમજીએ તો વિવેચકોનું આ વિધાન યોગ્ય લાગશે નહિ.

શકુન્તલા

તપસ્વી વિદ્યામિત્ર અને અપ્સરા મેનકાથી જન્મેલી અને જન્મ પામતાં જ માતા-પિતાથી ત્યજાયેલી આ તપોવનકન્યાનું સ્થૂલ વર્ણન શાકુન્તલમાં ભાગ્યે જ મળે છે. શ્રી રાય લખે છે : "પણ કાલિદાસના રૂપવર્ણનમાં એક પ્રકારની નિપુણતા એ જોઈ શકાય છે કે એણે પોતાના નાટકમાં સર્વત્ર શકુન્તલાના રૂપનું વર્ણન નાટકત્વના હિસાબે જ કર્યું છે. દુષ્યન્તના મનની અવસ્થા અને એનું કાર્યકારણ સમજવા માટે જ આવાં વર્ણનોનું વિશેષ પ્રયોજન હતું. એમણે માત્ર કવિત્વના હિસાબથી કયાંય પણ શકુન્તલાના રૂપનું વર્ણન નથી કર્યું." આ રીતે શકુન્તલાના અંગપ્રત્યંગનું વર્ણન જવલ્લે જ મળતું હોવાથી શકુન્તલાની સ્થૂળ આકૃતિને આપણા મન ઉપર ઊપસાવવી સહેલી નથી. આમ છતાં નાટકકારે શકુન્તલાના રૂપને અને વ્યક્તિત્વને પરિચય આપણને આપ્યો છે. દુષ્યન્તે ચિત્ર નિષેષ પરિવર્તિત્વયોગા અને અનામાન પુર્વે...એ શ્લોકમાં પોતાને થયેલી શકુન્તલાના રૂપની અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કાસ્ત્રપે શકુન્તલા માટે શકુન્તલા મૂર્તિમતી ચ સમિત્યા કહીને શકુન્તલાના આંતરવ્યક્તિત્વની પૂર્ણ ઓળખ આપી છે.

પહેલા અંકમાં જ્યારે આપણે તેને પહેલવહેલાં જોઈએ છીએ ત્યારે સ્વપ્રમાણાનુરૂપ મેચનધટ્ટી તપોવનનુઓને જલપાન કરાવતી તેને હૃદય ભરીને ઊર્મિનો અર્ધ જાણે ઠેર ઠેર આપી રહેલી જોઈએ છીએ. સખીઓએ ન સૂચ્યું દોત તો પણ આપણને તેની વિદાહાનુરૂપ વસ્તુ ભાન થઈ જાય છે. આ મમયે આપણા મનમાં તેની હખી એક લગા તરીકે જ અંકિત થાય છે. પહેલા અંકમાં આપણને જાણે તે કેવળ હૃદયની જ બનેલી લાગે છે. પહેલા અંકથી આપણા મનપટ ઉપર અંકિત થયેલી શકુન્તલાની આ મુદ્દા છેક પાંચમા અંક સુધી ચાલુ રહે છે. આ દરમિયાન ધણી જ સ્વાભાવિકતાથી તેણે પોતાનો હૃદયકથા રાગ દુષ્યન્ત ઉપર ઢોળ્યો. દેલોકકાર આ હપીકને ટીકાપાત્ર ગણવામાં આવે છે. દુષ્યન્ત વિષે કનુવ જરવા-વિચાર્યા વગર, પિતાને કે વડિલોને પૂછ્યા-ચાટ્યા વગર એકદમ તેને પોતાની બા મોપી દેવાનાં શકુન્તલાના લોનીના કુણે કામ કનુવ માનવામાં આવે છે. દુષ્યન્ત નગરમાં જતા નીકર્યો ત્યારે પોતાને મેંપાયેલા અનિવૃત્તિનો પણ અનાર

દા કવ્વાનો મહાદોષ તેને શિરે ઓઢાડવાના આવે છે આપુ માનવાનું કારણ તદ્દન સ્વાભાવિક હકીકતને તદ્દન અકુચ્છી રીતે અને વડ પડતી મંભીગ્નાથી ભેદામા ગહેતુ જે. વવિવર ગમેરે યોગ્ય જ લખ્યું છે. “આ મધળામા શકુન્તલાની સગળા મિદ્ધ થાન છે અનુકૂળ અવગરે લાવના આવેશમા આકસ્મિક ભિભગ માટે તે પહેચેથી તૈમાર ન હતી પોતાની જાનને અકુશમા ગાખવાની, પોતાના લાવને ગુપ્ત રાખવાની કથી કળાચાતુરી તેને આવડતી ન હતી” વળી તેઓ લખે છે “ધગમા કૃત્રિન કૃન શોભા માટે ગખ્યુ હોય તેના ઉપરથી દરોજ ધૂળ આપવી પડે છે પાતુ અગ્નના ફૂલ ઉપથી ધૂળ આપવા કાઈ માણસ રાખવામા આવતા નથી, તે ઉધાકુ પડી ગહે છે, તેને ધૂળ પણ લાગે છે, છતાં તે પોતાની સુન્દર નિર્ભજતા મહજ રીતે જ સાચવી ગહે છે ! શકુન્તલાને પણ ધૂળ લાગી હતી, પરંતુ પોતે તે જાણી શકી નહોતી સગ્ન અરણ્યમૃગીથી, અરણ્યાની જલધારાથી મહિનતાના મપર્કમા પણ તે અનાસે જ નિર્મલ હતી” કાલિદાસે ઉપદેશક બનવાની ઉતાવળ રી નથી, અને એવે સ્વાભાવિક રીતે જે થતુ હોય તેને છુપાવવાનો પ્રયત્ન સરખો કર્યો નથી પ્રણયના પ્રથમ અકુરે કૂટતા ઝેઈપણ્ય વ્યક્તિને મહજ એવો ભાવોદ્રેક કાલિદાસે બતાવ્યો છે, પપુ એનાથી શકુન્તલાને અસંયત કહી શકાય તેમ નથી. પોતાનું સ્વપ્ન તૂટી પડ્યું અને પ્રિયજનનો વિગ્ધ થયો એવા કપગ સમયે શકુન્તલાએ અદ્ભુત મહિષ્વૃતા બનાવી છે. વિધિને સવળા બનવાની રાહ જોના તેણે નથી પોતાના પ્રિયજનને વિમારે પાડ્યો, નથી પોતાના પ્રેમને વિમારે પાડ્યો. કુ ખને તેણે તપધર્મા બનાવી દીધું છે તેથી જ અતિ જ્યારે દુઃખત માથે તેણે પુનર્મિલન થાય છે ત્યારે તેણે શાંતિ અને સ્વસ્થતા બતાવ્યા છે, કડવાશ જગાપણુ ધાગણુ કરી નથી.

પાંચમા અકમા શકુન્તલાનું પાત્ર પણ ધણુ જ કૃત્ય બન્યું છે ભર્તા પ્રત્યાદેશપરુષ બનના અને તેના ઓ વની હમી થના તેની મુગ્ધતા તૂટી પડે છે અને ભર્મિર્ભેર તેના અવરૂપમાથી જે કોઈક આકાશ એવા આપને પહેલાં અકથી આગુ હતા, તેવો આકાશ દેખાઈ આવે છે. દુઃખના પ્રયે તે દુઃખ ધઈ બોલી ગિડે છે અનાર્ય, અમ્મન દુઃખાનુભવનર વરતિ ત્યારે પહેલીવાર તેના પે ના વગિનવની પડખે ગહેની કાંધુ ભોવનો આપણને પગિયથ થાય છે

ઓ તરીકે શકુન્તલા અનુભવ છે તે એક તાની દેનપણી હતી તે કોઈક વક્ષ ઉપર તેને ‘સે ગેડ’ હને પ્રકૃતિ જ તેણે પિંગ હતી. નડતી”

રાજની જનની બનવા માટેનું માતૃત્વ તેનામા જન્મજન્મ હેતુ. દુઃખજન્ય કઠોરતા અડતા જ વસને પરિધૂસે વસાના નિયમશ્રમમુલ્કી ધુનૈઋણિ. અને શુદ્ધશીલ એવી તેનામા આદર્શ ભારતીય સત્તારી ઊપસી આવી છે.

ઋષિઓ

આગળ ઉપર આપણે જણાવ્યું છે તેમ ઋષિઓ આ નાટકનું પિતૃકાર્ય કરે છે. નાટક ક્રમશઃ આગળ વધતા તેની સાથે જુદા જુદા ઋષિઓ જોડાય છે. વિશ્વામિત્રે શકુન્તલાને જન્મ આપ્યો, પણ કાશ્યપના અને તેમના તપોવનના ખોળામા તો તે ઉછરી. કાશ્યપ પ્રજાચારી હતા, એટલે આમ તો તેમનું પોતાનું કહેવાય તેવું કાઈ જ ન હતું. પરંતુ આ વ્યક્તિમા જ કાલિદાસે આપણને વિગલ પિતૃત્વના દર્શન કરાવ્યા છે. આપણે જોયું કે તપોવન અને તેની વિવિધ ક્રિયાઓ અને વ્યક્તિઓ આ અદ્ભુત વ્યક્તિના જાણે અંગે છે એટલે જ તપોવનની બધી પ્રતિષ્ઠા તેમના વ્યક્તિત્વના રસાયણમા એકરસ બની જાય છે. અહીં શકુન્તલાએ કરેલો પ્રેમ, શાર્દૂલગરવ વગેરે શિષ્યોના વિદ્યાભ્યાસ અને તપ, એક જ વાનાવરણના સંતાન બને છે તે આ વ્યક્તિને કારણે જ. પહેલા ત્રણ અંકમા તેઓ પ્રત્યક્ષ આવતા નથી, પણ નાટ્યક્રિયા તેમની ગેરહાજરીથી ચાલે છે, અને છતાંય તપોવનને સ્થળે સ્થળે તેમના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ તો પડ્યો છે જ, શકુન્તલા સાસરે જવા નીકળે છે, ત્યારે આ નિઃસ્પૃહી અને સ્વસ્થ લાગતા ઋષિને પણ ગળે ડૂબો બાઝે છે. તેમના ઉદ્ઘારોમા કન્યાઓના તમામ પિતાઓના હૃદયનો ઉદ્ઘોષ પડેલો છે. આ નિઃસ્પૃહ ઋષિ દ્વારા કાલિદાસે વિશુદ્ધ પિતૃપ્રેમના આયણને દર્શન કરાવ્યા છે. આ ઋષિ માત્ર એવા અંકમા જ આવે છે.

દુર્વાસા પણ નિયમનો અનાદર કરતી શકુન્તલા પ્રત્યે કઠોર બનીને પિતૃકાર્ય કરે છે. કાલિદાસે રધુવંશમા જણાવ્યું છે તેમ પ્રજામાં વિનયપ્રદાન કરવું તે પણ પિતાની એક દરજ્જા જ છે. આ ઋષિના શાપને લીધે તો શકુન્તલાનું સ્થાન અંતઃપુરની એક સામાન્ય સ્ત્રીનું સ્થાન ન રહેતાં તેને ગૌરવ મળ્યું. વાતાને વળાક મળતા તેનું સુકાન આ ઋષિએ જ બાંધે લીધું છે. છેલ્લે આપણે દેવોનાં માતા-પિતા અદિતિ-મારીચને જોઈએ છીએ. આ આદર્શ દમ્પતીની મૂક ડાવામાં શકુન્તલાનું તૂટેલું વ્યક્તિત્વ સંધાય છે. અનાયાસે જ તેનામા આદર્શ, અદિપત્ન્ય ગદિણીના ગુણો પ્રતિગિમિત થાય છે. તેઓ જ્યારે દામ્પત્યવર્ધનની વાતો કરતા હતા ત્યારે જ દમ્પતી તરીકે દુષ્કૃત-શકુન્તલા મળે છે. આમ શકુન્તલાના જીવનના બધાના જતાં રેખાકનો આવે નાટકમાં ઋષિઓ બદલાય છે, જ્યાં તે ત્રણેય ઋષિઓમાનો એકત્વના અછની રહેતી નથી.

નિર્દોશલા શુભો પ્રગળા હતા શકુન્તલાની આજુગાજુ રહેત આ પાત્રાય શકુન્તલાના સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે શકુન્તલાના જ વ્યક્તિત્વના બે પાત્રા જાણે આ બંને સખીઓમા વ્યક્ત થયા છે

પ્રિત્વ ૧-અનસૂયા ચતુર્થ અક પછી નાટકમાથી અદરૂપ થઈ જાય છે આથી ટાંગેરે તેમને કાવ્યની ઉપેક્ષિતાઓ તરીકે ઓળખાવી છે પરંતુ છઠ્ઠા અકના પ્રારંભમા આવતા પશુતિકા અને મધુકરિકાના પાત્રોમા તેમનો અણુમાત્ર આવે છે જાણે કે પ્રિત્વદા-અનસૂયામા જ અવસ્થાતઃપ્રત્ય લાવવન અને મુગ્ધતા ન જિમેગયા હોય ! સાતમા અકમા વળી બે તાપસીઓ સર્વદમનના હાથમાથી સિંહમાલને છોડાવતી નજરે પડે છે આ બધા જ પાત્રોમા કમલ ઝીના જુદા જુદા તાત્કલિક વિકસેલા વિવિધ સ્વરૂપો જોવા મળે છે કાલિદાસ આવા બધા પાત્રો સંગ્રહને જાણે કે વાતાવરણના સ્વરૂપના બંને પાસા ચિત્રિત કરે છે

શાર્ંગગવ અને શારંગત કાસનપના શિષ્યો છે અને શકુન્તલાને શ્વશુરશ્રદ્ધે મૂકવા જાય છે નગરમા પ્રવેશતા જ એ બંનેનું રુચિમાત્ર જણાઈ આવે છે એકને નગરનું વાતાવરણ હૃતઃસ્પર્શિત ગ્રહમિવ લાગે છે તો બીજાને નગરજનો સ્નાન કરેલાને તનમર્દન કરેતો જોવા લાગે તેવા લાગે છે પરંતુ બંનેના આ ઉદ્ગારોમા જ બંનેના વ્યક્તિત્વના ભિન્ન સ્વરૂપો પણ દેખાઈ આવે છે જ

બંને ધૌવનમુનસ આવેશવાળા હોવાથી લાગણીની પોચતાથી મુક્ત છે ચતુર્થ અકમા જ્યારે કન્યાવિધિ પ્રમંથે સહુ લાગણીના વાતાવરણમા રૂબેના હતા, ત્યારે શાર્ંગગવ સમયની કાંઈ અપાવીને નાટકક્રિયાને આગળ ચલાવે છે, તો પાંચમા અકમા શાર્ંગગવ અને ગંગ વચ્ચે તીખી જીભાજોડી ચાલતી હતી ત્યારે શારંગત સ્વસ્થતાથી કોઈ છતાં એક માત્ર અનિવાર્ય માર્ગ બનાવે છે બંને સગપ્પા શુરભૂતો છે અને બંનેમા ગૂંચવાડાઓમાથી પણ મધુ દર્શન કરવાની મગ્ગ છે

પ્રસ્તાવના

આમ શાકુન્તલા ગૌણ પાત્રો માત્ર કથાના ગૌણ અંગો જ નથી, પણ મુખ્ય કથાના સ્વરૂપને પ્રગટ કરતા અને કથાના વિકાસ સાથે બદલાતા જતા અનિવાર્ય તત્વો છે. બળ્બેની જોડમાં ગૌણ પાત્રોનું સર્જન કરવું તે કાલિદાસની લાક્ષણિકતા છે અને એમ કરીને કાલિદાસ સપ્રમાણતા મળવે છે.

તત્કાલીન સમાજ

કોઈપણ માહિત્યકૃતિ તત્કાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ પાડતી હોય છે શાકુન્તલા પણ તે મમયની સમાજવ્યવસ્થા પ્રતિબિંબિત થયેલી જણાય છે.

જ્યાં અંકમાં માછીમારે ઔત્રિય બ્રાહ્મણને 'પશુમારણકર્મદારણ્ય' ગણાવ્યો છે. તેના ઉપરથી લાગે છે. જે યામા થતી પશુહિંસા પ્રત્યે પ્રથમ ઉકાવતું બૌદ્ધ ધર્મનું વાતાવરણ નિર્માણ થઈ ચૂક્યું હતું અને વળી પાછો બ્રાહ્મણધર્મનો પુનરુદ્ધ થયો હતો. તે જ માછીમારે બ્રાહ્મણને 'અનુકરમામૃદુ' પણ કહ્યો છે ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમોમાં સમાજ વહેંચાયેલો. ગણ વર્ણાશ્રમનું પાલન કરાવવાનું કાર્ય કરતો અને પ્રજા પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમો પ્રમાણે ધર્મોનું પાલન કરે છે અને કરી શકે છે તેનું ધન રાખતો, ધર્મનો ભગ કરનારનો તે દંડ કરતો.

રાજ સમાજનો નેતા હતો અને રાજશાસન વશપરંપરાગત મળતું. ગમને રાજશાસનમાં મહાય કરનાર અમાત્યો હતા ધર્મની બાળતમાં જ્યારે ગૂચ પડે ત્યારે શાસ્ત્રાનુસંધાન પુરોહિત માર્ગદર્શન આપતો. તે જમાનામાં ગમનો અથવા ધનિકો અનેક સ્ત્રીઓને પગપી શકતા. બહુધનીત્વને સંપત્તિની નિશાની ગણવામાં આવતું મેનાપતિ, વિદ્યુપક વગેરે ગમના જુલ જુલ કાર્યોના સાધનમંત્ર હતા.

રાજ સમાજજીવનનો રક્ષક જ નહિ, પરંતુ આદર્શ પણ હતો, તેથી રાજ ધનાર બાળકને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવતું. અગ્રણ્યસ્ત્રીની વિદ્યાઓ તેન જ બીજી કલાઓ ઉપરાંત ફળિસવાન-બીજાને છેતરવા માટેની વિદ્યાઓ પણ તેને શિખવવામાં આવતી. ગમ વર્ણિ તરીકે ગમ કરતો હોવા છતાં રાજના મુખ્ય અને ધણા નમ્યે તે નમાજકારને આપતો અનિવિદિત ધર્મો મુજબ અમુક સમયે પ્રગટે તે જાતે મળતો ધનાર અધિકારીઓને પણ તે જાને મળતો. ગમ પ્રગટે પોતાની પ્રજા જેવી ગણતો, પોતાની દુકાન કર્યા વગર લેવાના દુઃખોની ચિન્તા કરતો, તેને વિશ્વાસ હતો જ નહિ. ગમનું મુખ આપદાને બાળે તેને ભગ આપતું રાજ પ્રજાજીવનની પગલીની હતો. પ્રજાના બાળ માટે તેનું આચરણ ૪૫૨.૧ લેખાયું.

૪. જુઓ : માર્કસોર્મનીયા રાગન ।

૫. જુઓ : અયા અગ્રિનોડન હં સ્તવવિનસ ।

તપસ્વીઓને તે ખૂબ માન આપતો. ગમે તે સમયે ધર્મકાર્ય માટે તે તૈયાર રહેતો. તપોવનમાં અને તપસ્વીઓ પાસે તે વિનીત રહેતો. સામાન્ય પ્રજા પાસેથી તે ઉપજનો છૂટો ભાગ લેતો, જ્યારે તપસ્વીઓ તેને પોતાના ધર્મનો છૂટો ભાગ આપતા. ગૃહસ્થાશ્રમ દરમિયાન જ રાજા નગરમાં મહેલોમાં રહેતો. છેલ્લે તો વનમાં જઈને તે સાદાર્થથી જીવતો અને વૃક્ષના મૂળે નિવાસ કરતો.

ગૃહિણી પણ કુટુંબજીવનનું અને તે રીતે સમાજજીવનનું મહત્વનું અંગ છે. કાલિદાસ આથી જ કુટુંબજીવન અને ગૃહિણીને સમાજના શ્રેય માટે ઘણું જ મહત્વ આપે છે. આમ જોઈએ તો તે સમયે સમાજજીવનમાં નારીનું સ્થાન નીચું હોય તેમ લાગે છે. રાજાઓ અને ધનિકો ઘણી સ્ત્રીઓને પરણી શકતા એટલે એકમેકમાં ગૂંધાઈને સંસારનો ભાર ઉપાડવા બેઠેલો સહધર્મચાર સ્ત્રીઓને ભાગ્યે જ મળી શકતો હશે. તે પતિની ઈચ્છા અને ઘણીવાર મનસ્વીપણાને પરાધીન હતી. આમ છતાં સમાજે ગૃહિણી તરીકે 'નારીના પ્રતિષ્ઠાનું' મૂલ્ય સ્વીકાર્યું છે તેમ પણ લાગે છે. સ્ત્રી પોતાના પતિને બહુમત હોય તથા પુત્રવતી હોય તે તેનું સૌભાગ્ય ગણાતું. ગૃહિણી તરીકે તેની ફરજે ઘણી અને ભારે હતી. દોઈ પણ સંયોગોમાં પતિને અતુકૂળ અને વફાદાર રહેવું, પતિનાં બધાં જ કાર્યોમાં સ્વયંપથ્યા રહેવું, પતિના વડીલોને પોતાના વડીલ માની તેમની સેવા કરવી, સપ્તતીઓ સાથે સમભાવથી રહેવું, પરિજનો પ્રત્યે દાક્ષિણ્ય રાખવું અને સમૃદ્ધિથી છત્રી ન જતાં નમ્રતાથી ધરવું કામકાજ ક્યાં કરવું અને એ રીતે કુટુંબજીવનને ઉપકારક બનવું તે તેની ફરજે હતી. સ્ત્રી પતિને પ્રિય હોય કે ન હોય, પણ હમ પછી તેનું સ્થાન પતિને ત્યાં જ રહેતું. પતિના ધરવું દારવ પણ ગૃહિણી માટે યોગ્ય લેખાનું. કાલિદાસની કલ્પનામાં આદર્શ ગૃહિણી તેમનાં સંતાનો અને તેમના પતિનો સંયોગ ગ્રહા, વિત્ત, અને વિધિના સંયોગવાળા યત્ન સમેા હતો. આમ એકંદરે ગૃહિણીનો આદર્શ ભવ્ય હતો.

महाकविकालिदासविरचितम्

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

अथ
महाकविकालिदासविरचितम्

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

प्रथमोऽङ्कः

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या व होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः ध्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वधीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरयतु यस्माभिरष्टाभिरीशः ॥१॥

(नान्प्रन्ते)

सूत्रधारः—(नेत्याभिमुखमगलेन्य) आर्ये, यदि नेपथ्यविधानमस्ति,
इतस्तानदागम्यताम् ।

(प्रविश्य)

नटी—आर्यपुत्र, इयमस्मि । आकापमर्यादः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।

सूत्रधारः—आर्ये, अभिरूपभूयिष्ठा परिपदियम् । अद्य एतत् कालिदासप्रथितवस्तुना
नवेनाभिज्ञानशाकुन्तलाख्येन नाट्येनोपस्थानयमस्याभिः । तत्प्रतिपादमाधीयता यतः ।

नटी—सुविहितप्रयोगनयार्यस्य न किमपि परिहास्यते ।

सूत्रधारः—आर्ये, कथवानि ते भूतार्यम् ।

आ परितोपाद्विदुषां न माधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

यत्नयदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥२॥

नटी—आर्य, एतं नु इदम् । अनन्तरकागीय तारदार्य अमानयतु ।

सूत्रधारः—निम्नयस्याः परिपदः धुनिप्रमादनतः । तदिदमेव तारदधिप्रवृत्तमुप-
भोगतम प्रीत्यमन्यमधिकृत्य गीयताम् । सप्रति हि ।

सुभगमदित्ययगाहाः पाटलममर्गसुरभियनयाताः ।

प्रच्छायसुटभनिघ्नाः दिद्यमाः पणिणामरमणीयाः ॥३॥

नटी—यथा । (इति गान्ता ।)

ईषदीपञ्चुम्बितानि भ्रमरैः सुहृत्तार्येभ्यश्शिखानि ।

अयतमयग्नि इयमानाः प्रमदा शिरीषकुसुमानि ॥४॥

મહાકવિ કાલિદાસરચિત અભિજ્ઞાનશાકુંતલ

પ્રથમ અંક

બ્રહ્માની સૌથી પહેલી જો સૃષ્ટિ છે (પાણી), જે વિધિપૂર્વક આપેલી આકૃતિ ધારણ કરે છે (અગ્નિ), જે હવન કરનાર છે (એટલે યજ્ઞમાન સ્વરૂપ), જે (દિવસ અને રાત્રિસ્વરૂપ) બે કાલ નિર્માણ કરે છે (સૂર્ય અને ચંદ્ર), જેનો ગુણ કલ્પેન્દ્રિયનો વિષય હોઈ, જે વિશ્વને વ્યાપીને રહેલ છે (આકાશ), જેને સર્વ પદાર્થોનું મૂળ કારણ કહે છે (પૃથ્વી), અને જેને હીધે પ્રાણીઓ પ્રાણવાળા બને છે (વાયુ), તે બધી પ્રત્યક્ષ દેખાતી આઠ મૂર્તિઓથી યુક્ત ભગવાન (શિવ) તમારું રક્ષણ કરો. (૧)

(નાન્દીને બોલે)

સૂત્રધાર—(નેપથ્ય તરફ જોઈને) આર્યા ! જે વેષભૂષા પૂરી થઈ હોય તો આમ આવજો.

નંદી—આર્યપુત્ર, આ આવી. શું જન્મ કરવાનું છે તે આપ જાણો.

સૂત્રધાર—આર્યા ! મોટા ભાગે શિક્ષિત લોકોની આ સલાહ છે. આજે, જેની કથા કાલિદાસે રચી છે તે ‘અભિજ્ઞાનશાકુંતલ’ નામનું નવું નાટક આપણે તેમની સમક્ષ ભજવવાના છીએ, તો દરેક પાત્ર પ્રત્યે બરોગ કાળજી રાખજો.

(પ્રવેશ કરીને)

નંદી—આપે પ્રયોગની સારી તૈયારી કરી છે, તેથી કશી ડાપડ રહેશે નહિ.

સૂત્રધાર—આર્યા ! હું તને સાચી વાત કહું.

વિક્રાન્તને સતોષ ન થાય ત્યાં સુધી હું, પ્રયોગમાં મારું નિષ્પન્ન થોડું છે એમ માનતો નથી ભારે શિક્ષિતોનું મનપણ પોતાનામાં વિશ્વાસગામી થકનું નથી (૨)

નંદી—આર્ય, એમ જ હોય તો હવે ત ત શું કરીએ તે આપ આજ્ઞા આપો.

સૂત્રધાર—આ પગ્નિના કાનને પ્રનમ્ન કરવા નિવાસ બીજું શું કરવાનું હોય ? તો હવે આ હમણા જ શરૂ થયેલા અને ઉપભોગને થોડું એવા મીઠા સમયને લાગતું કંઈક ત્રા. અત્યારે

જલગ્નાન કરવામાં જાનદ આવે છે પાટલપુષ્પોના અન્નથી વનવાયુ સુગંધિત હોય છે, ગાંઠ હાવડામાં સુખેથી ગધ આવે છે, અને આજે ગમણીય એવા દિવસો છે

નંદી—ભલે (ગાય છે.)

ભૂમરોએ જેના કેનરોના પ્રમય અન્યાય જરીક ચૂંચા છે એવા શિરીપના પુષ્પોને પ્રમદ્યો દયાથી કાનના પડેરે છે

(૪)

सूत्रधारः—आर्ये, साधु गीतम् । अहो रागयद्वित्तवृत्तिरालिखित इव सर्वतो
रङ्गः । तदिदानीं कतमत्पकरणमाश्रित्यैनमाराधयामः ।

नटी—नन्दार्यमित्रैः प्रथममेवाश्रितमभिज्ञानशाकुन्तल नामापूर्वं नाटक प्रयोगेणाधि-
क्रियतामिति ।

सूत्रधारः—आर्ये, सम्यगनुजोषिनोऽस्मि । अस्मिन्क्षणे विस्मृत एतु मया । कुतः ।

तथास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राज्ञेय दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥२॥

(निष्कन्तौ ।)

इति प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशति मृगानुसारं सारचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च ।)

सूतः—(राजान् मृगं चाग्लोक्य) आयुष्मन्,

कृष्णमारे ददन्त्वश्रुस्त्वयि चाधिज्यकामुक्ते ।

मृगानुमाग्निं साक्षात्पश्यामीध पिनाकिनम् ॥६॥

राजा—सूत, दूस्ममुना सारङ्गेण यय्मरूढाः । अयं पुनरिदानीमपि—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने ध्रुवदृष्टिः

पद्माधेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

दधैर्गन्धाधलीढः श्रमयिवृत्तमुग्रशशिभिः कीर्णयत्मां

पश्यादप्रप्लुतत्याद्वियति बहुतरं स्नोकमुग्र्यां प्रयानि ॥७॥

(नविस्मयम्) कथमनुत्तम एव ने प्रयन्तेप्रेतर्णायः मञ्जुः ।

सूतः—आयुष्मन्, उद्धातिनी भुनिरिति मया स्मिममनादयस्यः मन्दीकृतो वेगः ।

तेन मृग एष निप्रवृत्तः सन्नतः । अप्रति समदेशार्जनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

राजा—तेन हि मुन्दन्ताममीपतः ।

सूतः—यदाशयश्चायुष्मान् । (रथेन निरूप्य) आयुष्मन् पश्य पश्य ।

मुस्तेषु रश्मिषु निगनपूर्वकाया

निष्कस्यन्मरुशिरा निभृताध्वकणाः ।

आत्मोद्गैरपि रजोभिरलङ्घनीया

धायन्त्यमी मृगजघातमयेव रथ्याः ॥८॥

પ્રથમ અંક

સૂત્રધાર—આર્યા ! સગ્ગ ગાયુ અહો મધુર સ્વરોથી તન્નીન થયેલું નાટ્યગૃહ ચોમેરે જાણે ચીતરેલું હોય એમ લાગે છે તો હવે કના પ્રકરણથી આપણે એનું આરાવન કરીએ ?

નટી—આપે પહેલેથી જ ફરમાવ્યું છે ને કે ‘અભિજ્ઞાનશાકુંતલ’ નામનું નાટક ભજવી બતાવવાનું છે

સૂત્રધાર—આર્યા ! તે મને ઠીક સભારી આપ્યું. આ ક્ષણે સાચે જ ભૂલી ગયા હતાં કાગ્યું કે

જેમ અત્યંત વેગવાળા દરણીથી આ રાજા કુબંત ખેંચાયો તેમ તારા મનોહર ગીતના રાગથી હું ખૂબ ખેંચાઈ ગયો

(બંને જાય છે)

પ્રસ્તાવના પૂર્ણ

(પછી હાથમાં ધનુષ તાણવાળો મૃગ પાછળ પડેલો, રથમાં બેઠેલો રાજા કુબંત તેમ જ તેનો સારથિ પ્રવેશે છે)

સારથિ—(ગળને તેમ જ હરણને જોઈને) આયુષ્માન

આ કાળિદાસ તરફ તેમ જ સજ્જ ધનુષવાળા આપની તરફ નજર નાખતો હું મૃગ(યશ્વંતી)ની પૂઠ પકડનાર જાણે સાક્ષાત્ પિનાકીને (શકુને) જોઈ લીધો છું (૬)

રાજા—સારથિ, આ હરણે મને દુઃ સુધી ખેંચ્યો આ તો હજુ પણ

પાછળ આવતા રથ તરફ ગૂંચવેલા વાળવાળા સુંદર દેખાવ એ રીતે વારવાર નજર નાખે છે શર પકડવાની બીકથી, શરીરના આગળના ભાગમાં ઘણોખરો પાછળનો ભાગ સમેટી લે છે ત્રમથી બિધડેના મોઢામાંથી મરી પડતા અર્ધા ચાવેના દર્ભ તેણે ગુસ્સા પા વેળા છે, જો જો પોતાની ઠીચી દંત્રીથી તે માગ ભાગે આમથમા અને જમીન ઉપર તો અપ જ ચાલે છે

(આશ્ચર્યથી) હું તેની પાછળ પડેલો છું છતાં (તે) નહામહેનતે જોઈ શકાય

એવો કેવી રીતે થઈ ગયો ?

સારથિ—આયુષ્માન આ જમીન ખરેખરી છે તેથી લગભગ ખેંચીને મે રથનો વેગ ધીમો કર્યો હતો તેથી આ હરણ વાલ દુઃ થયું છે હવે ગમતના જમીન ઉપર આવ્યા છો તેની તેને પકડવું મુશ્કેલ નહીં થાય

રાજા—ત્યારે લગભગ હીની મૃગ

સારથિ—જેની આપની આજ્ઞા (યનો વેગ જોઈને) આયુષ્માન જુઓ જુઓ,

લગભગ છાડતા જ જોનારા રૂની તો આગળના ભાગ લગભગ છે જેમના ચામડાની શિયા હાડાની નહીં તેમ જ જેમના કાન નિઃશ્વર નથા દગા થા છે

राजा—सत्यम् । अतीत्य हरितो हरींश्च वर्नन्ते वाजिनः । तथा हि,
यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।

प्रकृत्या यद्वक्त्रं तदपि समरेखं नयनयो-

न मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥९॥

सूतः—एवम् व्यापाद्यमानम् । (इति शरसंधानं नाटयति ।)

(नेपथ्ये) भो भो राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः—(आकर्ण्यालोक्य च) आयुष्मन्, अस्य एष ते व्याप्यथर्तिनः कृष्ण-
सारस्यान्तरे तपस्यिन उपस्थिताः ।

राजा—(ससभ्रमम्) तेन हि प्रगृह्यन्ता वाजिनः ।

सूतः—तथा । (इति रथं स्थापयति ।)

(ततः प्रविशत्यात्मना तृतीयो रेखानसः ।)

वैखानसः—(हस्तमुप्राग्य) राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु धाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्

मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाधिव्यामिः ।

एव यत हरिणकानां जीवितं चातिलोहं

एव च निश्चितनिपाताः यजसाराः शरास्तं ॥१०॥

हत्नाधुवृतमंधानं प्रतिसंहर सायकम् ।

आर्तव्राणायः वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागमि ॥११॥

राजा—एष प्रतिसंहृतः । (इति वयोक्तं करोति ।)

वैखानसः—सदृशमेतत्पुरुषशप्रदीपस्य भग्नः ।

जम्भ यस्य पुरोधशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेव गुणोपेतं चमयति न माप्नुहि ॥१२॥

इतरां—(वाह उद्यम्य) सर्पया चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा—(सप्रणामम्) प्रणिगृहीतम् ।

वैखानसः—राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष एष कण्वस्य कुल्यते-
रनुमार्तिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यानिपातः, तत्प्रतिपन्नं प्रणिगृह्यतामानिधेयः
स्वकारः । अपि च ।

પ્રથમ અ ક

પોતે ઉઠાડેની ધૂળ પણ જેમની આગળ જઈ શકતી નથી એવા આ ઘોડાઓ
હરણનો વેગ મહત્ત્વ ન થવાથી જાણે દોડે છે (૮)

રાજા—આથે જ આ ઘોડાઓ સૂરના તથા ઇંદ્રના ઘોડાઓને પણ ટપી
ગયા છે મરણ કે

દુઃથી જોતા જે ઝીણ લાગે છે તે એક મ મોડું બની જાય છે જે ખરે
જ વૂટી ગયેલું છે તે જાણે કે સધાયું હોય તેનું લાગે છે (એક મ મધાય છે),
કુદરતી રીતે જે વડે હોય તે આખને સીકું લાગે છે થના વેગથી મારે માટે
કાંઈપણ વસ્તુ દુઃ નથી કે ક્ષણભંગ પાસે પડે નથી (૯)

સારથિ આ એને હણાતો જો (પાપ ચઢાવવાનો અભિનય કરે છે)

(નેપથ્યમ)

અરે અરે રાજા આ આશ્રમનું ઉરુપ છે એ મારી ન નખાય મારી
ન નખાય

સારથિ—(આશ્રમીને અને જોઈને) આશ્રમના આપના જાણની મર્યાદામાં
આવેલા આ મળિયાગની આડે તપસ્વીઓ આવી છે

રાજા—(ઉતાવળમાં) ત્યારે તો ખેડો છે એને

સારથિ—હાલે (અને રોકે છે)

(પછી ખેડિયા તાથે તાપમ પ્રવેશ કરે છે)

રખાનન—(હાથ બેસાડીને) રાજા આ આશ્રમનું મુઠ છે, એને ન

મગ્ય ન મરાય

પુષ્પોના ગણિ ઉપર અમિની જેમ આ મૃગના કામળ શરીર ઉપર આ જાપ
મારો નહીં કયા આ નિયામ મૃગના અનન્ય ચચન પ્રાપ્ત અને મ્હા ત્રીન
પ્રજાવાળા વજ્રવૃક્ષ તાગ ક્રોડ પ્રાપ્ત ? (૧૦)

તો નારી રીતે તારું તારું પ્રાપ્ત પાછું ખેંચી લે તનાડું શસ્ત્ર પીડિતોના
ક્ષણ માટે છે નિર્દોષ ઉપર પ્રહાર કરવાને માટે નહિ (૧૧)

રાજા—આ પાછું ખેંચ્યું (મ્હા પ્રનાલે ૫૮૯)

રખાનન—પુણ્ય શના દીપ્ત આપન આ ગોભે છે

પુણ્ય શમા જ મેન એવા તમને આ ખૂ જ ચાગ છે એવા જ રુપોવાળા
(૧૨)

ચક્રવર્તી પુત્રને પ્રાપ્ત કર્ણે

ખીજા ખે—ખે હાથ (૧૨૫ શ્રીને) ચોક્કસ ચક્રવર્તી પુત્રને પ્રાપ્ત કર્ણે

રાજા—(અપ્રાપ્ત શ્રીને) સીકા, હું (અપિનયનને)

રખાનન—રાજા અમિષ વીણવા નાટે અને નીમ્મ્યા હોયે આ માલિની

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।
ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥१३॥

राजा—अपि संनिहितोऽत्र कुल्यतिः ।

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलमनिथिसत्कृताय नियुज्य देवमस्याः प्रतिकूलं
शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

राजा—भरत । तामेव द्रक्ष्यामि । सा एषु विदिनभक्तिर्मा महर्षेः कथयिष्यति ।

वैखानसः—सायामस्तायत् । (इति सशिष्यो निश्चान्तः ।)

राजा—सूत, चोदयाध्वान् । पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे ।

सूतः—यदाहापयथायुष्मान् । (इति भूयो रथवेगं निरूपयति ।)

राजा—(समन्तादवलोक्य) सूत, अकथितोऽपि शायत एव यथायमाभोग-
स्तपोयनस्येति ।

सूतः—कथमिव ।

राजा—किं न पश्यसि भवान् । इह हि

नीधाराः शुक्लगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिदिह्नीदीफलभिदः खल्यन्त एवोपलाः ।

विश्वात्सोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः—

न्तोयाधारपथाश्च बल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥१४॥

अपि च ।

कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनां धौतमूला

भिन्नो रागः किमलयरुचामाज्यधूमोद्वेगेन ।

पते चायांगुपवनभुवि च्छिन्नदभाङ्कुरायां

नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥१५॥

सूतः—सर्वमुपपन्नम् ।

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा) तपोऽग्निनाशिनामुपगोचो मा भूत् । अत्रैव रथं
स्थापय । पादयन्तामि ।

सूतः—धृताः प्रप्रहाः । अयत्तयायुष्मान् ।

राजा—(अस्तीर्षामास अन्तेऽप्य च) सूत, पिनीतवेपेण प्रवेष्टव्यमिति तपोऽग्निना

નદીના તીરે કુલપતિ કણ્વનો આશ્રમ દેખાય છે. જો બીજું કાર્ય ન બગડે તો અંદર પધારી અતિથિ સત્કારનો સ્વીકાર કરો. વળી,

તપસ્વીઓની ગમણીય ક્રિયાઓ નિર્વિઘ્ન ચાલતી જોઈને, 'ધનુષ્યની દોરીના આટણવાળી મારી ભુગ્મ કેટલું રક્ષણ કરે છે' તેનો ખ્યાલ આવશે (૧૩)

રાજા—કુલપતિ તો અહીં જ છે ને ?

વૈખાનસ—હમણા જ પોતાની પુત્રી શકુંતલાને મહેમાનોનો સત્કાર કરવાનું કાર્ય સોંપીને, તેના પ્રતિકૂલ દેવને શાત કરવા સોમતીરે ગયા છે.

રાજા—ભલે, તો તેને જ મળીશ. તે જરૂર મારી ભક્તિ બળીને મકર્ષિને તે વિશે વાત કરશે.

વૈખાનસ—તો અમે જઈએ. (શિષ્યો સાથે જાય છે.)

રાજા—સારથિ, અશ્વોને હાક પવિત્ર આશ્રમના દર્શનથી પોતાની જાતને પવિત્ર કરીએ.

સારથિ—જેવી આયુષ્માનની આજ્ઞા (ફરી સ્વયં દર્શાવે છે.)

રાજા—(ચારેબાજુ જોઈને) સારથિ, કાંઈએ કહ્યું નથી તો પણ જણાય છે કે, આ તપોવનનો વિસ્તાર છે.

સારથિ—શી રીતે વાર ?

રાજા—કેમ, તું જોતો નથી ? ખરેખર, અહીં,

વૃક્ષોની નીચે, પોપટવાળી બખોલમાથી દેવડાગર ખરી પડી છે. ઢેલસાક ઢેકાણે પથરો ચીકણા હોવાથી તે ઇંચુદીના ફળ ભાગવા માટેના છે, એવું સૂચવાય છે. વિશ્વાસ પેઠા થવાથી સ્વઠ દે ફરતા હજારો અવાજથી ગમગતા નથી અને તળાવના માર્ગે વહકલના કિનારામાંથી ટપકતા ગિદ્દાઓની લીટીથી અકિંન થતા છે. (૧૪)

અને વળી,

વાયુથી હાલતા નીકળા પાણીથી વૃક્ષોના મૂળ ધોવાઈ ગયા છે. કોમળ પાંડાનો રંગ ઘીના ધુમાડાથી ઝાંખો થયો છે. અડીયા, દર્બના અકુરો જેમા કપાઈ ગયા છે તેની બગીચાની ભૂમિ ઉપર, ભવકીન થયેલા હજારો બચ્ચા ધીમે ધીમે ફરે છે. (૧૫)

સારથિ—(તમે કહો છો તેનો બધું દેખાય છે)

રાજા—(ચોકક અંત જઈને) તપોવનમાં ગંદા લોચને પીડા ન થતી જોઈએ, અડીયા ગયે જામે ચૂખ જેવા દુર્લભ જાતનાં.

સારથિ—જગમ જોતી નથી છે. આયુષ્માન જોતો

રાજા—(જોતીને) સારથિ, ખરેખર તપોવનમાં તે નમ્ર વેગે પ્રવેશ કરે

नाम । इदं तावद् गृह्यताम् । (इति सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीय) सूत, यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपायते तावदार्द्रपृष्ठाः भ्रियन्ता वाजिनः ।

सूतः—तथा । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(परिक्रम्याश्लोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य निमित्तं सूचयन् ।)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥१६॥

(नेपथ्ये) इत इतः सख्यौ ।

राजा—(कर्णं दत्वा) अये, दक्षिणेन वृक्षमाटिकायामालाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्याश्लोक्य च) अये एतास्तपस्विकन्यसाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचन-घटैर्वाल्पादपेभ्यः पयो दातुमित एवाभिमर्तन्ते । (निपुणं निरूप्य) अहो, मधुरमासं दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं धपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

वूरीकृताः खलु गुणरुचानलता वनलताभिः ॥१७॥

यानदिमा छायाभाश्रित्य प्रतिपालयामि । (इति विलाक्यन् स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सतीभ्या शकुन्तला ।)

शकुन्तला—इत इतः सख्यौ ।

अनसूया—हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तानकाशयस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नममालिकाकुसुमपेलना तमप्येतेषामालयालपूरणे नियुक्ता ।

शकुन्तला—न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु । (इति वृक्षसेचनं स्पष्टयति ।)

राजा—अथमिव सा कण्डुहिता । अमापुदर्शी खलु तत्रभगान्काशयः, य इमामाश्रमपते नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं धपु-

मन्यःश्रम साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुव स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥१८॥

भगव । पादपान्तरिण एव विश्रम्यताम् तावदेना पत्यामि । (इति तथा वगेति ।)

शकुन्तला—सखि अनसूये, अनिपिनदेन कन्कणेन प्रियदया निवन्तितास्मि । शिथिल्य तावदेनम् ।

ઘટે, તેથી આ લે (સાગથિને અલંકારો તથા ધનુષ્ય ઉતારીને આપે છે.) સારથિ, આશ્રમના લોકોને મળીને હું પાછો આવું એટલામા ઘોડાઓની પીઠ પખાળી લે.

સારથિ—હલે. (નય છે)

રાજા—(આમતેમ ફરી તથા જોઈને) આ આશ્રમનું પ્રવેશદ્વાર તો અંદર જાઉં. (અંદર જઈને, શુકન સૂચવતા)

આ આશ્રમનું સ્થાન શાત છે, છતાં બાહ્ય સ્ફુરે છે. એનું ફળ અહીંયા કયાથી મળે ? તો પશુ, બનનાર વસ્તુના દ્વાર બધે (ખુલા) હોય છે. (૧૬)

(પડદામાં) સખીઓ, આ બાજુ, આ બાજુ.

રાજા—(કાન દઈને) અરે, વૃક્ષોની વાડીની જમણી બાજુએ વાતચીત જેવું કઈક સંભળાય છે. તો ત્યાં જાઉં. (ચાલીને તથા જોઈને) અરે, આ તાપસકન્યાઓ પોતાના ગર્ભને યોગ્ય એવા સીંચવાના ઘડાથી નાના વૃક્ષોને પાણી પાવા આમ જ આવી રહી છે. (ધારીને જોઈને) અહો, સુંદર છે એમનું દર્શન.

આશ્રમમા ગહેતા લોકોનું સૌંદર્ય અંતરમાં પશુ ન મળે એવું જો હોય, તો ખરે જ ગુણોથી વનવેલીઓ બગીચાની લતાઓને ટપી ગઈ (એમ કહી શકાય.) (૧૭)

તો આ છાયાનો આશ્રય લઈ, રાહ જોઉં (નીહાળતો જામે રહે છે.) (પછી કલા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતી બે સખીઓ સાથે શકુન્તલા પ્રવેશ કરે છે)

શકુંતલા—મખીઓ, આ બાજુ, આ બાજુ

અનસૂયા—મખિ શકુન્તલા, તાત કાસ્યપને, તાગ કરતાં પશુ આશ્રમના વૃક્ષો વધારે વડાલા છે એમ મને લાગે છે કારણ કે, નવમાલિકાના પુખ્ત જેવી સંકુમાર એવી તને પશુ આ વૃક્ષોના કચારા ભગવાનું કામ તેમણે સોંપ્યું છે.

શકુંતલા—કેવળ તાતની આ આગ્રા છે એટલા માટે નહીં, પશુ આ વૃક્ષો પ્રત્યે મારો (પશુ) મગા ભાઈ જેવો સ્નેહ છે. (વૃક્ષસિંચનનો અભિનય કરે છે)

રાજા—(સ્વગત) શું કવરની પુત્રી આ જ ? પૂજ્ય કાશ્યપ આશ્રમનું કામ એના ઉપર સોંપે છે તેથી તે ખરેખર મમ્મક દષ્ટિ વગરના છે

જે કપિ આ સ્વાભાવિક રીતે જ મુગ ચરીત્રને તપને યોગ્ય બનાવવા ઇચ્છે છે તે, ખરેખર, નીલ કમળની પદ્મવધાવ વડે શમીલતાને કાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. (૧૮)

હલે, વૃક્ષોની ઓવે છુપાઈને જ હું વિશ્વસ્ત્ર એવી એને જોઉં. (તે પ્રમાણે કરે છે)

શકુંતલા—ખી અનસૂયા, અનિશ્ચય કમીને બાધેલા વદકલ્પી આ પ્રિયવંશએ મને જકડી નાખી છે એને દોષું તો કાજરા.

અનસૂયા—(શિથિલ કરે છે.)

પ્રિયવદા—(હસતા) એ તો તું સ્નાનનો વિસ્તાર કરનાર પોતાના યૌવનનો

દોષ કાઢે, મને શા માટે દોષ દે છે ?

રાજા—આ યોગ્ય જ કહે છે.

ખભા ઉપર મુકમ ગાંઠ વાળીને બાંધેલા તથા સ્તન-વિસ્તારને ઢાકતા આ વસ્ત્રલક્ષી પીળા પાંચાથી ઢાકાયેલા પુષ્પની માફક એવું યૌવનવાળું શરીર પોતાની શોભાને વધારતું નથી (૧૯)

અથવા, ભલે ને વસ્ત્ર એની ઉમરને અનુરૂપ નથી, તો પણ એ અલકારની શોભા આપતું નથી એમ તો ન કહેવાય કાગ્ય,

શેવાળથી વીટળાયેલું હોય તો પણ કમળ ગમ લાગે છે, ચંદ્રનું મલિન કવચ પણ તેની શોભા વધારે છે, આ સુરી વસ્ત્રથી પણ વધુ મનોહર લાગે છે, મનુર આદૃતિવાળાને મ્હં દગ્તુ અવકાશ થતી નથી ? (૨૦)

શકુંતલા—(આગળ જોઈને) વાયુથી હનાવેલ કુમળ પાદકાંધી આગળાઓ વડે આ બહુનટ્ટક જાણે મને ઉત્તાવળ કરવા કહે છે, તો એને સત્કાર (તે નટ્ક જાન છે)

પ્રિયવદા—નખી શકુંતલા, તું અહીં જ ધડીભર ચોભ તો.

શકુંતલા—કેમ ?

પ્રિયવદા—તું પાસે જીભી હોય ત્યારે આ બહુનટ્ટક જાણે લતાયુક્ત હોય એમ લાગે છે

શકુંતલા—નાટે જ તો તું પ્રિયવદા છે.

રાજા—પ્રિયવદાએ શકુંતલાને પ્રિય પણ સત્ય જ કહ્યું. અરખા એનો અધરાષ્ટ્ર કૃપળના રમતો છે, એના હાથ કુમળી ડાળી સમા છે (અને) કુસુમ-સમ લોભાવના યૌન એના અગ્રેઅગ્રમા ખીલ્યું છે (૨૧)

અનસૂયા—અવી શકુંતલા, આગ્રવૃક્ષને સ્વયં વરનાર વધૂ આ નવમાલિકા, જેનું તે 'વનજ્યોત્સ્ના' એવું નામ પાડ્યું છે, તે આ રહી. તેને તું જુલો ગઈ ?

શકુંતલા—તો તો હું મારી ખતને પાડી જુલો જઈશ (લતા પાસે જઈ અને જોઈને) અની, આ ખત અને વૃક્ષનો સંયોગ અરેખર ગનણીય કાળે જ થયો છે. આ વનજ્યોત્સ્ના નૂતન પુષ્પપી યૌવનવાળી છે, ત્યારે કૃપણા કૂટવાને લીધે આ અખોષા નિરાશ નવ્યો જાણે છે (જેની ડાંબી ગંદે છે.)

પ્રિયવદા—અનસૂયા, શકુંતલા વનજ્યોત્સ્નાને કેમ અતિથય નિંદાળી નિંદાળી જુએ છે તેની તને ખબર છે ?

अनसूया—न खलु विभाजयामि । कथय ।

प्रियंवदा—यया वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन सगता अपि नामैवमहमप्यात्मनोऽ-
नुरूपं वरं लभेयेति ।

शकुन्तला—एष नूनं तयात्मगतो मनोरथः । (इति कलशमावर्जयति ।)

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसर्पणक्षेत्रसभया स्यात् । अथवा कृत्वा सदेहेन ।

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा

यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥२२॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

शकुन्तला—(ससभ्रमम्) अम्नो । सलिलसेकसभ्रमोद्गतो नयमालिकामुज्जितया
वदन मे मधुकरोऽभिरर्जते । (इति भ्रमरवाचा रूपयति ।)

राजा—(स्मृत्वा त्रिलोक्य)

यतो यतः पद्मचरणोऽभिरर्जते

ततस्ततः प्रेरितलोललोचना ।

विचर्तितवचरियमद्य शिक्षते

भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् ॥२३॥

अपि च । (सासुर्यमिव)

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशामि यदृशो येषुधुमतीं

रहस्याख्यायीषु स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करो व्याधुन्वत्याः पिनसि रतिश्रमवर्षस्यमधरं

यद्य तस्यान्येषाम्मधुकर हतामृत्यं खलु कृती ॥२४॥

शकुन्तला—न एष भूयो विरजति । अन्यतो गमिष्यामि । (पद्मान्तरे स्थि-
सदृष्टिष्वम्) कथयतिऽप्यागच्छति । हन्ता, परित्रायेया मामनेन दुर्निनीतेन दुष्टमुत्तरेण
भिभूयमानाम् ।

उभे—(सम्मितम्) के आया परित्रातुम् । दुष्टान्तमाकन्द । राजरत्नज्यानि
तरेयनानि नाम ।

राजा—अन्यतोऽयना नान प्रकाशयितुम् । न मेतत् न भेतयम् (इत्यर्थोक्ते
दामतम्) रावभासस्यभिधानो मयेत् । मयत् । एतं नाशमिवात्ये ।

शकुन्तला—(पद्मान्तरे स्थिता, सदृष्टिष्वम्) कथयितोऽपि मामनुसरति ।

પ્રથમ અ ક

અનસૂયા—હુ કઈ જ ક પી શકતી નથી તુ કહે ને

ત્રિયંવદા—એના માટે કે, વનજ્યોત્સ્ના જેમ પાતળને અનુરૂપ એવા
વૃક્ષની સાથે બેઠાઈ તેમ હુ પણ પોતાને યોગ્ય પતિને પામુ

શકુન્તલા—ચોક્કસ આ તારો પોતાનો મનોરથ છે (કગથ દેખે છે)

રાજા—કુરુપતિની પરવર્ણનો પત્નીથી આ જન્મી હોય એનું બને ખરૂં ?
અથવા સદેહની જરૂર નથી

તિ શક આ ક્ષત્રિપત્ની થવાને યોગ્ય છે કારણ કે મારું આર્થ મન એની
અભિલાષા રાખે છે મદકારપ વસ્તુઓમાં સજ્જનોના અત કરણની વૃત્તિ એ
જ પ્રમાણ છે (૨૨)

જના એના વિષે વાસ્તવિક માહિતી મેળવુ

શકુન્તલા—(ગભગાટથી) અરે ! પાણીના મિચનથી ગમ ઇંને ભરેનો ભમરો
નવમાનિકાને તજી મારા મુખની આસપાસ ફરે છે (અનરના ત્રામનો અભિનય કરે છે)

રાજા (સ્ફુટાથી બોલેને)

જ્યાં જ્યાં ભમરો જાય છે ત્યાં ત્યાં પોતાની ચચન આખો પ્રેગેને ભરા ફેરવતી
આ, ધમ્મજાન હોવા જના ભરતેવીધે આજે (જાણે) દષ્ટિવિનામ શીખી ગઈ છે (૨૩)
(અને વગી જાણે ઈશ્વારી)

ચચગ છેડાવાળી (એની) નાપની આખને તુ વારવાર સ્પર્શે છે શુભ જોષિ
કરો હોય એમ તુ એના કાન પાસે કોમળ રીતે ત્રણગણે છે, બને હાથ હનાવતી
એના પ્રેમ-આશ્રય અધરોધને તુ પી લે છે, અમે તો સન શોવવામાં મર્યા
જ્યારે હે મનુકર ! તુ ખરેખર કૃતાર્થ થયો છે (૨૪)

શકુન્તલા—આ નક્કર અટકતો નથી, હુ બીજો જાઉં (કાલુ આગળ ભગેને
નજર નાખતા) શુ આ માણુ પણ આવે છે ? અગી, આ અવિનયી અને દુષ્ટ
મન થી પી તી મને બચાવો ને !

બન્ને—(નસ્મિત) અમે વળી બચાવનાર કોણ ? દુષ્ટતાને પોકાર તપોવનો
તો ! સ્ફુટીત હોય છે

રાજા નગી જાને પ્રગટ કવાનો આ (યોગ્ય) અવસર છે બીથો મા
(આવડ અર્ક બોલીને સ્વપ્ન) હુ રાજા છું તેજ્યુઈ અવરો ભને તો આમ બોલુ

શકુન્તલા—(ધોડે દુઃખ નજર નાખીને) શુ આ તરફ પણ મને અનુમરે છે ?

राजा—(स्वयमुपसृत्य) आः ।

वः पौरवे वसुमती शाम्भति शासिनरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यचिनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥२५॥

(मर्ता राजान दृष्ट्वा किंचिदिदं सभ्रान्ताः ।)

अनसूया—आर्य, न एतद् निमग्न्याहितम् । इयं नः प्रियसखी मधुकरेणामि-
भूयमाना कातराभूता । (इति शकुन्तला दर्शयति ।)

राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भूया) अपि तपो वर्धते ।

(शकुन्तला साधसादनचनां तिष्ठति ।)

अनसूया—इदानीमनियविशेषलाभेन । हला शकुन्तले, गच्छोदयम् । फलमिभ-
मर्धमुत्तर । इदं पादोदकं भविष्यति ।

राजा—भरणीनां स्रुतदैव गिरा वृत्तमाप्तिम् ।

प्रियंवदा—तेन ह्यस्या प्रच्छादनीयलाया रुक्मिणीदेविकाया मुहूर्तमुपविश्य परिभ्रम-
न्निदं फोटोऽर्ग्यः ।

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मण परिभ्रान्ताः ।

अनसूया—हला शकुन्तले, उचिन् नः पर्युपायननिर्यानाम् । अत्रं पविशामः ।
(इति मर्ता उपविशति ।)

शकुन्तला—(आनगतम्) किं नु गच्छिमं प्रश्य तपोऽनविशेषिनीं निवारत्य
गमनीयास्मि मद्राणां ।

राजा—(मर्तां त्रिलोक्य) अहो समयेऽप्यसमीपं भरणीनां सीहादम् ।

प्रियंवदा—(जान्तिवत्) अन्तर्गते, को नु एवमेव चतुरागभीराहतिर्मधु-
स्मालान्प्रभागरानि लक्ष्यते ।

अनसूया—अत्रि ममाप्यस्मि वीरहम् । वृच्छामि तारदेनम् । (प्रयातम्)
आर्येण मया गच्छन्ते त्रिभक्तो मां मन्त्रयते । काम आर्येण रावयेरं शोऽन्त्रिते, कामो
या विहृत्पुंगुमानः इति देवः, त्रिभिन्न वा मुहुमान्तरं इति तपोऽनन्तरिभक्त्यामा
पश्यन्तः ।

शकुन्तला—(आनगतम्) इदं, मोक्षाय । यथा एतां विनिशान्स्मृता
मन्त्रयते ।

राजा—(आनगतम्) कथमेतन्मामन्त्रं निवेदयामि, कथं दानादयं कथं ।
मत्तु । एतं तारदेना दत्तम् । (प्रयातम्) भवति, यः पौरवेण गण धर्माधिकारे
निपुणः सः प्रमत्तनविदेनभ्यां धर्मादित्यदिदता ।

રાજા—(જનકી પાસે જઈને) ઓ !

કુટોને શિક્ષા કરનાર પૌત્ર પૃથ્વીનુ શાસન કરતો હોય ત્યારે મુગ્ધ તાપન
શ્રીયાઓ પ્રત્યે આ પ્રણ અવિનય આચર છે ? (૨૫)

(મવી રાજાને જોઈને બાણે નહેજ ગલરાટ અનુભવે છે)

અનસૂયા—નાર્ય, ખરે જ મ્હં લયમ્ જન્યુ નથી (ફક્ત) આ અમારી
પ્રિય અખીને લમગએ પરેશાન કરી તેથી લન પામી છે (આમ શકુન્તાને ખતાવે છે)

રાજા—(શકુન્તા તરફ ફરીને) તપ તો કુશળપણે વધે છે ને ? (શકુન્તા
લયથી મૂંગી ગહે છે.)

અનસૂયા—હાન તો અતિથિશ્રેષ્ઠ પદાર્થો છે તેથી વિશેષ અહીં શકુન્તા,
પર્ણકુમીમા બા ક્ષણગિતિત અર્ધ્ય લઈ આવ આ જળ ચરણોદક તરીકે ચાલતો

રાજા—અ પના અત્ય મધુ વચ્ચેથી જ આતિથ્ય થઈ ચૂક્યું છે

ત્રિય વદા—તો ગા. હાયાથી રીતજ બનેલ આ સમ્પદ વિદ્વતના ચોતરે
ઘડીક ખેસીને આર્ ન થામ્ દૂર કરો

રાજા—ચોક્કસ તમે પણ આ આથી થાક્યા જ હોશો

અનસૂયા—અની શકુન્તા, આપણે અનિચિસેવા રીએ તે જ ઉચિત
છે તો અહીં ખેનીએ (તવે ખેતે છે)

રાજા—(અનસૂયા) આમન બેઠીને તપોગ્ન વિધી વિમાગને વશ
કેમ થઈ જો છું ?

રાજા—(ધ્યાને જોઈને) અહો ! સરખી વન અને સમાન અને લીધે તમારી
મરી દલી અખીય લાગે છે !

ત્રિય વદા—(જનાન્તિક) અનસૂયા, ચતુર તથા ત્રલાંગ આકૃતિવાળા, મધુ
ખોલનાર તથા પ્રભાવશાળી જેવા દેખાતા, એવા આ કોણ હશે ?

અનસૂયા—સખી, મને પણ કુતૂહલ છે, તો એમને પૂછુ (મોટેથી) આપની
મધુર વાનગીતથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશ્વાસ મને પૂછવા પ્રેરે છે કે આપે મ્હા રાજર્ષિનો
વશ વિશ્રુષિત કર્યો છે ? કયા દેશની જનનાને આપે વિદ્યાપ્રદાન કરી છે ? અત્યંત
સુકુમાર એવા આના દેહને તપોવનમાં લાવવા જેટલી તપનીય મન હોય છે ?

શકુન્તા—(અવગત) હે હ વ, અધીરુ થઈશ આ તારા મનની વાત જ
અનસૂયા પૂછે છે

રાજા—(સ્વગત) હવે હ મારી ઝોળખાધુ શી રીતે આપુ ? અથવા મારી
જાતને છુપાવુ પડી ગયે ? લવે આમ કહીશ. (મોટેથી) મદેન, જે પોગવગમ
વડે ધર્માધિમરી તરીકે નીનાયેલા તે હ ધર્મક્રિયા નિર્વિધ રીતે ચાલે છે કે નહીં
તે જોવા નાટે આ ધર્માગવ્યમા આવ્યો છું

अनसूया—मनाया इदानीं धर्मचारिणः ।

(शकुन्तला शृङ्गारलब्धा स्फुरति ।)

मल्ल्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा जनान्तिकम्) हल शकुन्तले, यत्राद्य तातः
सनिहितो भवेत् ।

शकुन्तला—ततः किं भवेत् ।

मल्ल्यौ—इमं जीमिनसर्गस्वेनाप्यनिधिविशेषं कृतार्थं करिष्यति ।

शकुन्तला—युगमपेतम् । किमपि हृदये कृत्या मन्त्रयेये । न युयोरैव न
धेध्यामि ।

राजा—ययमपि तारङ्गल्यो, सखीमत् किमपि पृच्छामः ।

मल्ल्यौ—आर्य, अनुग्रह इत्येवमभ्यर्थना ।

राजा—भगवान्काम्यं शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशम् । इयं च य. सखी
तदात्मजेति वयमेतन् ।

अनसूया—शृणोःशर्यः । अस्ति केऽपि कौशिक इति गेवनामधेयो महाप्रभागे
राजर्षिः ।

राजा—अस्ति । श्रूयते ।

अनसूया—तमाशयेः प्रियसखायाः प्रभयमगच्छ । उञ्जितायाः शरीरस्यवर्णादिभि-
स्तान्शर्योऽस्त्य निः ।

राजा—उदितराश्वेन जनित मे कौतूहलम् । आ मूलान्श्रोतुमिच्छामि ।

अनसूया—शृणोःशर्यः । गौतमीतीरे पुरा तत्र तस्य राज्ञेयं तत्र तमि वर्यमानस्य
किमपि तत्रगङ्गेदेहिमेनस नानाप्यगः प्रेषिता नियमरिष्यकारिणी ।

राजा—अप्येतदस्मिन्निर्माणं देशानाम् ।

अनसूया—ततो तस्मिन्मन्त्रे तस्या उज्ज्वलान्तरं सः प्रेक्ष- (शर्योऽस्ते
लज्जता रिशति ।)

राजा—तस्मादतस्त एव । तस्मिन्मन्त्रे मन्त्रेन ।

अनसूया—अथ किम् ।

राजा—उज्ज्वलो ।

मानुषीषु शर्यं या म्यादस्य रूपस्य संभवः ।

न प्रभावयत् श्रयोनिर्येति यमुधानयाम् । २६॥

પ્રથમ અંક

અનસૂયા—હવે ધર્માચરણ કરનાર લોકો મનાય બન્યા. (શકુતના શુભા
લક્ષ્મણનો અભિનય કરે છે)

બંને મખીઓ—(બંનેના હાવમાવ ઓળખીને, આપવામાં) શકુતના, જો
આજે પિતાજી અહીં હોત તો ?

મદૃતલા—તો શું થાત ?

બંને મખીઓ—તો જીવનસર્વસ્વથી પણ આ અતિથિવિગેયને કૃતાર્થ
કરી દેત

મદૃતલા—જતી ગ્હો તમે ! કઈક મનમાં ધારીને તમે બોલો છો તમારી
વાત મારે માનગતી નથી

રાજા—અમે પણ આપની સખી વિરે કઈક પૂછીએ

બંને મખીઓ—આ વિનતી તો બરે (અમારા પગ) કૃપા છે

રાજા—ભગવાન કામ્યપ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે એ વાત પ્રમિદ્ધ છે અને આ
તમારી સખી તેમની પુત્રી છે એ કેમ મને ?

અનસૂયા—આઈ માલજો કૌશિક નામના ગ્રામવાળા મહાપ્રભાવશાળી ગ્રાઈ
એક રાજર્ષિ છે

રાજા—છે એવું (અમે) સામ્યસુ છે

અનસૂયા—તેમને અમારી પ્રિય સખીના જનનજાણે ત્યજીનેની માળખીના

ઉછેર વગેરેને લીધે તાત કામ્યપ એના પિતા છે

રાજા—તમજાણેની એ શબ્દથી મને કુલ્લુર જાણે છે મૂળથી નામગવા

ધ્યુષ્ટ છુ

અનસૂયા—માર્ગ સાલજો પૂર્વે ગ્રીનમીને તીરે તે રાજર્ષિ ઘોડા તપ મરી
રહ્યા હતા ત્યારે તટજે ભન પામેના દેવોએ મેનમ નામની અધ્યગાને તેમના
નિયમમાં વિદ્ય કસવા માટે મોખતી

રાજા—મીઝની આધિથી દેવોને એવો ભન થતો હોય છે

અનસૂયા—પછી વડતના પ્રાણે તેવું ઉન્માદગરી રૂપ જોઈને - (એમ
અધાવચને લલ્લથી થભી બચ છે)

રાજા—પણી તો નમજન એવું છે નર્વથા આ તો અધ્યગાથી ઉપનન
થયેની છે

અનસૂયા—હા જી

રાજા—યોગ્ય જ છે

આન રૂપ નાની સીમા મરી રીતે નબલે ? પ્રનાથો જળજાણી બ્યોનિ
પૂર્ણી-ગાયો ઉપ પામતી નથી

(शकुन्तलावेमुखां िष्टि ।)

राजा—(आत्मगतम्) लब्धवानाशो मे मनोरथः । किंतु सखा परिहासा-
दाहना वरप्रार्थना श्रुत्वा घृतद्वैधीभाससारं मे मनः ।

प्रियंवदा—(सम्मिन्न शकुन्तला त्रिलोक्य नायकामिमुखी भूया) पुनरपि
वक्तुमाम इत्यर्थः ।

(शकुन्तला सचीमद्गुल्या तर्जयति ।)

राजा—सम्यगुल्लसितं मया । अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

प्रियंवदा—अलं विचार्य । अनिवारणानुयोगस्तपस्विजनो नाम ।

राजा—इति सखीं ते शतुमिच्छामि ।

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्—

व्यापाररोधि मदनस्य निषेचितव्यम् ।

अत्यन्तमात्मसदृशोक्षणवल्लभाभि-

गहो निषत्स्यति सम हरिणाङ्गनाभिः ॥२७॥

प्रियंवदा—आर्य, धर्मचरणेऽपि परमोऽयं जनः । गुणैः पुनरस्या भूतस्वर-
प्रदाने सकृत् ।

राजा—(आत्मगतम्) न दुराग्रेष एतु प्रार्थना ।

भव हृदय नाभिलाष सप्रति सदेहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥२८॥

शकुन्तला—(सरोपमिर) अनसूये, गनिधाम्यहम् ।

अनसूया—किंनिमित्त ।

शकुन्तला—इमामसकृदप्रलापिनीं प्रियसदामार्याये गौतम्य निवेदयिष्यामि ।

अनसूया—सन्नि न युक्तमत्रतस्तत्कारमतिथिविशेषं विस्मृत्य स्वच्छन्दता गमनम् ।

(शकुन्तला न किंचिदुक्तम् प्रस्थितैरे ।)

राजा—(प्रहोतुमिच्छन्निष्क्यात्मानम् । आत्मगतम्) अहो चेष्टाप्रतिष्ठा
कामिजनमनोव्रत्ति । अहं हि-

अनुयास्यन्मुनितनयां सहभा विनयेन धारितप्रसरः ।

स्थानाद्नुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥२९॥

प्रियंवदा—(शकुन्तला निरुध्य) ह्य न ते युक्तं गन्तुम् ।

शकुन्तला—(समूहमद्गम्) किंनिमित्तम् ।

(શકુન્તલા નીચા મુખે જિભી ગહે છે)

રાજા—(સ્વગત) મારા મનોરથને અવકાશ છે પણ મખીઓએ તર મળી તેના કોડ વિષે નરહરીના કહેય સાલણાને દ્વિધાગા પડેતું મરુ મન કાતર બન્યું છે

પ્રિયવદ્ધા—(શકુન્તલાને સસ્મિત જોઈ રાજા તરફ અભિમુખ થઈને) આર્થ બાજે ફરી કંઈક બોલવા માગે છે એમ લાગે છે

(શકુન્તલા સખીને આગળીથી ધમકી આપે છે)

રાજા—તમે ઠીક સમજ ગયા સચ્ચરિત્રનું અવલું કરવાની લાલચાથી અમારે ખીજું પલ્લુ પૂછ્યું છે.

પ્રિયવદ્ધા—તો પછી વિચારવાનું રહેવા દે. તપસ્વીજનોને તો નિનત્રણ વગર પ્રશ્ન પૂછી શકાય છે

રાજા—નમારી સખીને વિષે આટલું બાણવા માગ્યું છું કે કામની પ્રતિષ્ઠાને રોકે એનું તાપસવ્રત એ વિવાહ સુધી જ પાળશે કે, પોતાના જેવી આખોને લીધે પ્રિય એવી હરિણીઓ સાથે તેને કાયમ રહેવાનું છે ? (૨૭)

પ્રિયવદ્ધા—આર્થ, ધર્માચનલુની ગામતાના પલ્લુ આ વ્યક્તિ પરત્ર છે, તો પણ એને અનુરૂપ વરને આપી દેવાનો (એના) પિતાનો સંકલ્પ છે

રાજા—(સ્વગત) આ છંદા દુર્લભ તો નથી જ.

હે હવે ! તું અભિનાયા સખજે હવે મહેલ દૂર થયો છે. જેને તું અગ્નિ માનતું હતું તે તો આ સ્પર્શયોગ્ય રત્ન છે (૨૮)

શકુન્તલા—(રાધે લગાઈ હોય તેમ) અનસૂયા, હું જાણી છું.

અનસૂયા—કેમ ?

શકુન્તલા—આ અસમઘ વકનાગ પ્રિયવદ્ધાની રૂઝિયાદ આપ્યાં ગૌતમીને ફરી હર્ષ થ

અનસૂયા—મખી, અતિથિવિશેષનો સત્કાર કર્યા વગર તેને ઠોડીને સ્વસ્થ દે આના જનું ચોગ્ય નથી

(શકુન્તલા વર્ત પલ્લુ ખોલા વગર ચાલવા જ નાડે છે)

રાજા—(પકડવા છમ્છતો પણ પોતાને રોકીને) (સ્વગત) અહો, કાનીજનોની મનોવ્રતિ શરીરચેષ્ટા જેવી જ હોય છે ખરેખર હું —

સાધિક-માની પાછળ બધા છંડોવા પણ ચિદત્તાને લીધે એક નમારો આવેગ મોકાયો ખરો, પણ મ્યાન પરથી જિડયા વગર પણ જાણે હું તેની પાસે બંધને પાછો ફર્યો (૨૯)

પ્રિયવદ્ધા—(શકુન્તલાને અટકવીને) અહીં, તું જાહેર એ જગાનું નથી.

શકુન્તલા—(ભવા ચઢાવીને) કેમ ?

प्रियंवदा—वृक्षसेचने द्वे धारयामि मे । एहि तावत् । आत्मानं मोचयित्वा ततो गमिष्यसि । (वलदेना निस्तर्कति ।)

राजा—भद्र, वृक्षसेचनादेय परिश्रान्नामत्रभवती लक्ष्ये । तथा ह्यस्याः—

अस्तांसावतिमात्रलोहिततलो वाहू घटोत्क्षेपणा—

दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

यद्धं कर्णशिरीषरोधि घटने घर्माम्भसां जालकं

वन्दे ससिनि वैकटस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥३०॥

तदहमेनामवृणा करोमि । (इत्यङ्गुलीदक दातुमिच्छति ।)

(उभे नाममुद्राक्षराभ्यनुयाच्य परस्परमङ्गले कथनः ।)

राजा—अलमस्तनन्यथा सभाव्य । राजः परिग्रहोऽयमिति राजपुरुष मानगच्छथ ।

प्रियंवदा—तेन हि नार्हत्येतदङ्गुलीयकमङ्गुलीरियोगम् । आर्दस्य यचनेना-
वृण्णदानीमेव । (किञ्चिद्विहस्य) ह्य शकुन्तले, मोचितास्यनुकम्पिनार्येण, अथवा महाराजेन ।
गच्छेदानीम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । (प्रकाशम्) का एव निरर्जि-
तव्यस्य रोद्धव्यस्य वा ।

राजा—(शकुन्तला विलोक्य आत्मगतम्) किं नु राज्ञु यथा ययमस्यामेवमियम-
प्यस्मान्प्रति स्यात् । अथवा लब्धावकाशा मे प्रार्थना । कुतः ।

याच न मिश्रयति यद्यपि मद्रघोभिः

फलं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणं ।

यामं न तिष्ठति मदाननममुगीयं

भ्रूयिष्ठमन्यधिपया न नु दृष्टिगम्या ॥३१॥

(नित्ये)

भो भेन्मन्त्रिनः, रुन्निहितास्त्रवेन्मन्त्रिण्यार्य भवत । प्रत्यासन्नः सित मृगया-
विहारी पार्थिवो दुष्पन्नः ।

मृगगुग्दतमनया हि रेणु-

पिष्टपयिषक्तजलाद्रथन्त्रलेषु ।

एतानि पण्डितारणप्रवादाः

शत्रुभयममृद इवाधमद्रुमेषु ॥३२॥

પ્રિયંવદા—વૃક્ષના નિચન અગ્રે તારી પાસે માગ બે (ધડ) લેણા છે તો આમ આવ પોતાની જાતને નજીક મુક્ત કર્યા પછી જ તું જઈ શકીશ (મળજવરીથી તેને પાછી વાળે છે)

ગંગા—હવે, વૃક્ષનિચનથી જ એ થાકી લાગે છે કારણ કે—

ધડો જીવ્યવાથી અત્યંત લાન હથેળી ાળા હાથ ખભાથી નમી પડ્યા છે પ્રમાણથી વધુ ચાલતો શ્વામ હજુ પણ અનકપ પે। કરે છે એના મુખ ઉપર, કાન ઉપરના શિગીરથી રોકા ગમાયેન એવા પ્રવે મિદુના મૂમખા નધાયા છે. અને, અબોડો છૂટી જવાથી વિખગાયેન એના મથાને એ એક હાથે બાધી ગઈ છે. (૩૦) તો એને નજીક મુક્ત કરું છું

(વીટી આપવા છૂટે છે)

(વીટી ઉપર માત્રેલા નામાક્ષરો વાચીને બને એક ખીણ તરફ જુએ છે)

ગંગા—અમાગ વિર ખીજુ કઈ ધાંગો નહી આ ગંગાની ભેટ છે, તેથી મને 'ગંગપુરુષ' ભણે।

પ્રિયંવદા—એમ હોય તો આ વીટીને આપની આગળનો વિયોગ થાય એ યોગ્ય નથી આપના વચનથી જ આ હવે નજીક મુક્ત થઈ છે (નહેત હમીને) અને શકુતના, આ દનાણુ અર્થે અથવા મહાગાનએ તને (નજીક) મુક્ત કરી છે હવે તું જા.

શકુતના—(સ્વગત) બે મારી જાન ઉપર નારો કાજૂ હોત તો ! (મોટેથી) જવા દેનારી કે રોમનારી તું કાણુ ?

રાજા—(શકુતનાને જોઈને સ્વગત) જેમ તું એની પ્રત્યે તેમ એ મારી પ્રત્યે (સ્નેહથી) હથ ખગી ? અથવા નાની અભિનયવાને અવકાશ મળ્યો છે કાગણે,

જોને માગી વાતમા એ પોતાના વચન ન ભંગવે, તો પશુ તું બોલુ છું ત્યારે એ છ મુકનાથી માગી તરફ મન દે છે માગ મુખ નામે આગીને એ ખા ગદેતી નથી એ ખરુ, પણ એની નજીક મોટે લાગે ખીણ ન દ જતી નથી (૩૧) (નેપથ્યમા)

અરે તપગીઓ ! તપે વનના પ્રાણીઓને ચાવવા નટે તંધા ગદેતો મૃતયાવિડ ન ગંગા દુષ્વત પામે આપ્યા છે જેમ ન નગાવ છે

ધોજાનો ખગીથી નાની અને નાજ મનીન સૂર્યા પ્રમદ નમી ધૂળ, જેમની ડાગા ઉપર મીના વત્કતો વગવેડા છે એવા આશ્ર -દેશે ઉપર તી ના રોજાની જેમ પડે છે. (૩૨)

अपि च ।

तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नकदन्तः

पादाकृष्टव्रततिवलयसङ्गसंजातपाशः ।

मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो

धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥३३॥

(सर्गः कर्ण दत्ता किंचिदिय संप्रान्ताः ।)

राजा—(आत्मगतम्) अहो धिक् । पौरा अस्मदन्वेषिगस्तपोवनमुपकृन्वन्ति । भयतु ।
प्रतिगमिष्यामस्तान् ।

सख्यौ—आर्य, अनेनारण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि न उदजगमनाय ।

राजा—(ससंभ्रमम्) गच्छन्तु भयत्यः । वयमप्याश्रमपीढा यथा न भयति तथा
प्रयतिष्यामहे ।

(सर्ग उत्तिष्ठन्ति ।)

सख्यौ—आर्य, असंभारिणानिधिसंसारं भूयोऽपि प्रेक्षणमित्तं लज्जारहे आर्यं
विशेषयितुम् ।

राजा—मामेयम् । दर्शनेनैव भयनीना पुरस्कृतोऽस्मि ।

शकुन्तला—अनसूये, अभिनयकुशसूच्या परिश्रम मे चरणम् । कुरुवर्यात्तापरि-
श्रमं च वदस्वम् । तान् परिगच्छन् मा याददेतन्नोचयामि ।

(राजानमरलेक्यन्ती सत्याज विलम्ब सह सतीभ्या निष्क्रान्ता ।)

राजा—मन्दौलुक्येऽस्मि नगरगमनं प्रति । याददनुपात्रिकान्समेत्य नातिदूरं तपो-
वनम् निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि शकुन्तलायागाराग्रमानं निर्दिशितुम् । मम हि,

गच्छन्ति पुरः शरीरं धावन्ति पश्चादमंस्तुतं चेतः ।

वीनांशुकामिष्य केतोः प्रतिश्रानं नीयमानस्य ॥३४॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

અને વળી,

પ્રચંડવેગથી પાડેલ વૃક્ષના થડમા ખૂંચી ગયેલ દાનવાળો, પોતાના પગે ખેંચેલી વેલોના વલ્લખોથી ય્તા ફાગમા સપડાઈ ગયેલો, જાણે તપત્તુ મૂર્તિમંત વિદ્વા દોગ તેવો ઉરણોત્તુ જૂથ લગાડનારો, રથને જોવાથી લડકેલો એક હાથી ધર્મારુદ્ધમા પ્રવેરો છે. (૩૩)
(સર્વે સાક્ષીઓને ગભરાય છે.)

રાજા—અરે, આ ખોટું થયું. મારી તપાસ કરતા પુરુષનો તપોવનને પીડે છે. કીક; ત્યારે તો પાછો જાઉં.

બે સખીઓ—આર્થ, આ જંગલના હાથીના અમાચાથી અમે વ્યાકુળ થયા છીએ. પર્ણકુટીમા જવાને માટે અમને રજા આપો.

રાજા—આપ સર્વે જાઓ. હું પણ આગમને જો રીતે પીપ્પા ન થાય તે માટે પ્રયાત્ન કરું છું.

(નવા ગેઠે છે.)

સખીઓ—આર્થ, આપના અતિયિ સત્કાર યોગ્ય રીતે કરી શક્યા નથી. તેથી ફરી આપના પુનઃ દર્શન થાઓ એવી વિનંતી કરતા પણ અમને શરમ આવે છે.

રાજા—એવું ન કહેશો. આપના દર્શનથી જ મારો સત્કાર થઈ ગયો છે.

શકુંતલા—અનસુયા, નવા દર્શની અણી મારા પગમા વાગી છે અને કુરુગકની ડાળોમા મારું પંકલ ભરાયું છે, તો જરીક થાઓ, હું એને ઊડાવી લઉં.

(શકુંતલા રાજાને જોતી જોતી બડાવું કાઢી વિલંબ કરે છે, પછી સખીઓની સાથે ચાલી જાય છે.)

રાજા—નજી જવાને માટે મારી હિન્દુકા મઠ પરી છે હવે તો મારા અનુયાયીઓને રાજાને તપોવનની પાસે પડાવ નાખું. શકુંતલા અંગેના વિચારથી હું મારી જાનને પાઠી ખેંચી શકતો નથી. મારું તો,

સામે પવને લઈ જવાની ધમ્મની જેમ શરૂ તો આગળ ધપે છે પણ (તે ધમ્મના) ચીની વસ્ત્રની જેમ નારું અગ્નિ મન તો પાછું દોડે છે (૩૪)

(ધાનુ પ્રસ્થાન.)

પ્રથમ અંક અમારો

छिनीयोऽद्भः ।

(ताः प्रविशति विष्णो विदुषः ।)

विदुषः—(नि.भ्रम्य) भो इहम् । एतस्य मृगानुवाक्यस्य शरीरं परस्वभावेन निर्दिष्टोऽस्मि । अत्र मृगोऽयं वराहोऽयं शार्दूल इति मय्यहनेऽपि क्रिष्णवस्त्रादप्यच्छायायुगलराजीध्यादिदृश्यतेऽर्थान्तेऽर्थान्म् । पञ्चगव्यकथायां कर्तुमानि गिरिनदीजनानि पीयते । अनियतघेले इत्यमोक्तभूतिष्ठ आहारोऽहने । गुग्गुलुपायनफणितनये रात्रागपि निषाम शस्त्रिण्यं नास्ति । ततो मृत्येर प्रवृत्ते गम्याः पुत्रः शत्रुनिर्गुण्यर्जनप्रहारेण हनेन प्रतिवेधितोऽस्मि । इयतेदमोमपि पीडा न निष्पन्नति । ततो गच्छन्तेपरि विष्टेना राष्ट्रता । अः पितृस्मात्स्वर्गहीनेषु तत्रमयतो मृगानुवाक्येणाभ्यवद् प्रविष्टस्य तावत्तन्त्ररा शत्रुन्त्रा नाम म्मापन्नया दर्शिता । साप्रन मगसम्पत्तय कथामपि न करोति । अद्यापि तस्य तानेन चिन्तयतोऽशतोः प्रभातमासीत् । का गतिः । यारत्तं कृताचारपरिभ्रम पश्यामि । (परिभ्रम्याह्वयेन च) एष धागासनहस्ताभिर्यज्ञतोभिर्नपुष्पान्तरारिणाभिः परिवृत इव प्रयागच्छति प्रिययस्यः । भवतु । अद्रमद्वयिका इव भूया स्थाम्यामि । यद्येवमपि नाम विश्व लभेय । (दण्डनाटनप्रत्यय स्थिताः ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राज ।)

राजा—(आमग्नम्)

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भाष्यदर्शनाभ्वास्ति ।

अवृत्तार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥१॥

(स्मित कृत्वा) एतन्माभिप्रायसभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विदुष्यते ।

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया

यात यच्च नितम्बयोगुरतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इत्युपरुद्धया यदपि सा साध्वयमुक्ता सखी

सर्वं तत् किल मत्परायणमहो कामी स्वतां पश्यति ॥२॥

બીજો અંક

(પછી ખિન્ન વિદ્વપક પ્રવેશ છે.)

વિદ્વપક—(નિયામો નાખીને) અરે (મારું) દુર્ભાગ્ય ! શિકારવેલા થયેલા આ ગજની દોસ્તીથી હું કંટાળી ગયો છું. આ હરણ, આ સુવર, આ વાઘ, એમ ખગ બપોરે પણ, શ્રીધમ ઋતુથી આઠી વૃક્ષઝાયાવાળી વનગર્ભમાં એક જ મલ્લથી ખીજા જંગલમાં ભટકવું પડે છે. પાંદડા પડવાથી તરૂં એવું કુંગરની નદીનું ગરમ પાણી પીવું પડે છે. શળની અણીએ શંકુ માંમ કટાણે ખાવું પડે છે. લોહ પર (શિકારને) પીછે પડના, ભાગી ગયેલા માધાવાળા મને ગત્રે પૂરી ઊધ પણ મળતી નથી. પછી પ્રાતઃકાળે પક્ષીઓના લોભિયા ગડના શિકારીઓના જંગલને ઘેરા ધાલવાના દોલાહલથી ભગવું પડે છે. આટલેથી જ આ પીડા હમણા પનતી નથી. ત્યાં તો હવે થઈ છે ગૂમડા ઉપર ફેલ્લી. સંભળાય છે કે હું પાછળ હતો એટલામાં શિકાર કરના કરના આગમમાં પ્રવેશેલા અમાગ શ્રીમાનને માગ કમનનીમે તાપસ કર્યા ચક્રંતલા દર્શાવવામાં આવી હવે તો તેઓ નગ પાછા ફરવાની વાત પણ કરતા નથી આજે પણ તેનો જ વિચાર કરતા તેઓશ્રીને અવાજ સુધી નિદ્રા આવી નહીં. શો ઉપાય ? તો હવે પ્રાતઃકર્મ પનાવી ચૂકેલા તેમને હું મળું. (ફરીને, જોઈ) આ તો ધનુષ્ય હાથમાં લીધેલી, વનફોની માળા પહેરેલી ધનનીઓથી ઘેરાયેલ મારો પ્રિય મિત્ર આ તરફ જ આવે છે. ઠીક. અંગ ભાગી જવાથી લૂલા થયેલાની જેમ હું જાઓ નહીં. એમ કરવાથી પણ કંઈક આરામ મળે તો સારું (લાકડીના આધારે બેઠો ગ્હે છે)

(પછી આગળ દર્શાવેલ ગાલા સાથે ગમ્મ પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા—(સ્વગત)

પ્રિયા મળતાથી મળવાની નથી એ ખરું, પણ તેના ભાવદર્શનથી મનને આશ્વાસન મળ્યું છે. મન દુનિયાર્થ થયો નથી, તેમ છતાં પરસ્પર અભિલાષા આહ્વાન જન્માવે છે.

(૧)

(ખિન્ન કરીને) પ્રિયજનની ચિત્તવૃત્તિ પોતાની નવોત્થિત મુજબ વારી લેતો પ્રયત્ન આ નેત્રે છેતરાય છે

અનન્દ દર્શિ દેવના એવું જ જિનજ્વાળાથી જોતું, નિત્યોના ભાગ્યો મદ ચાલતી હોવા છતાં વિનાશથી જ ભણે એમ ચાલી, 'જઈશ મા' એમ કહીને સખીએ રોક્યા, તેણે મળીને રાપથી જે કંચુ તે જાણે જતું મને ઉદ્ધારીને જ હતું ! અહો ! પ્રેમી માપુસની દર્શિ આત્મવક્ષી હોય છે.

(૨)

विदूषकः—(तथास्थित एव) भो वयस्य, न मे हस्तापाद प्रसरन्ति । तद्वाङ्मानेन जापयिष्यामि । जयतु जयतु भगन् ।

राजा—कुत्रोऽयं गात्रोपघातः ।

विदूषकः—कुतः किल स्वयमक्षिप्याकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि ।

राजा—न ह्यस्वयमगच्छामि । भिन्नार्थमभिधीयताम् ।

विदूषकः—भो वयस्य यदेतसः कुञ्जलीला पिडम्ययति, तत्किमात्मनः प्रभावेण, ननु नदीवेगस्य ।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

विदूषकः—ममापि भगन् ।

राजा—पथमिह ।

विदूषकः—एव राजनार्वाण्युज्जितेतादृश आकुरप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया मन्त्रितव्यम् । यत्तत्र प्र यद् श्वानानुसङ्गैः सन्धोभित्तश्चिवन्धाना मम गानाणामनीशोऽस्मि सदृष्ट । ताप्रसादयिष्यामि विन्धु नामेनाहमपि ताद्विश्रमितुम् ।

राजा—(स्वगतम्) अत्र वैष्णवाह । ममापि कादम्पस्तुतामनुस्मृत्य मृगयानिक्लव्येति । कुतः ।

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्नो

धनुरिदमाहितसायक मृगेषु ।

सहयस्यतिमुपेत्य यैः प्रियायाः

कृत इव मुग्धविलाकितोपदेशः ॥३॥

विदूषकः—(राशे मुखं निलोक्य) अत्रभवान्किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । क्षण्ये मया रुदितमासीत् ।

राजा—(सस्मितम्) किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

विदूषकः—चिरं जीव । (गन्तुमिच्छति ।)

राजा—वयस्य, तिष्ठ । सारशेषं मे वचः ।

विदूषकः—आगत्यस्तु भगन् ।

राजा—विश्रान्तेन ममता ममाप्यनायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

विदूषकः—किं मोदकपण्टिकायाम् । तेन ह्ययं सुगृहीतः क्षणः ।

राजा—यत्र वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दोषारिकः—(प्रणम्य) आशायतु भर्ता ।

વિદૂષક—(તેમ જ બોલો રહી) મિત્ર, મારા હાથ પગ ચાલતા નથી. તો માત્ર વાણીથી જય શબ્દ બોલીશ. આપનો જય થાઓ, જય થાઓ

રાજા—આમ તારા અંગ કેમ જકડાય ?

વિદૂષક—ભતે જ મારી આખને દુખાવીને આસુનું કાગણુ કેમ પૂછો છો ?

રાજા—હું મમજી શકતો નથી. સ્પષ્ટતાથી બોલ.

વિદૂષક—નેતર જે દુઃખાનું અનુકરણ કર છે તેનું કાગણુ પોનાને લીધે કે નદીવેગને લીધે ?

રાજા—તેમા નદીનો વેગ કારણ હોય છે.

વિદૂષક—તો મારા (દુઃખનું) કારણ પણ તમે.

રાજા—તે ક્વી રીતે ?

વિદૂષક—આ રીતે ગજકાજ છોડી દઈને આવા જંગલી પ્રદેશમાં તમે જંગલી જેવા થઈ ગયા. ખરેખર રાજેરાજ હિંસક પશુઓને હાકી કાઢવામા સાવા હચમચી જવાથી મારા ગાત્રો ઉપર મારો કાળૂ નથી તેથી પ્રાન્ન થાઓ અને એક દિવસ તો મને આરામ લેવાને માટે જા આપો.

રાજા—(સ્વગત) આ પણ આન બોલે છે અને મારું મન પણ કાશ્યપની કન્યાને મતલ સહારી મૃગયા ઉપરથી ગ્રીહી ગયું છે. કારણ—

જે હગડોએ મારી પ્રિયનો સહવાસ પાની તેને જાણે સુદ્ધ દષ્ટિપાતની તાલીમ આપી ન હોય તે હરણો પ્રત્યે હું બાણ ચક્રાવેલ નજર ધનુષ્ય નમાવી શકતો નથી. (૩)

વિદૂષક—(રાજાના મુખ સામે જોઈને) આપ કંઈક મનમા વિચારી રહ્યા છો. મેં અરપચરુન કર્યું !

રાજા—(સ્મિત કરીને) બીજુ તો શું હોય ? મિત્રનુ કહું અમાન્ય ન કરાય એટલે બોલો છું.

વિદૂષક—નહી જાણે. (જવાની છંદ કરે છે.)

રાજા—મિત્ર થોડા મારું કહેવાનું નાકી છે

વિદૂષક—ફરમાવો આપ

રાજા—વિશ્વાતિ લીધા પછી મને તારે એક સરળ કાર્યમા સહાય કરવાની છે.

વિદૂષક—શું લાડવા ભાગવાના કામમા ? ત્યારે તો આ કાણે જ સ્વીકારું છું.

રાજા—ચાગા તે હમણા કહું છું અરે, કોણ છે અહીં ?

દ્વારપાળ—(પ્રણામ કરીને) મહારાજ, આજા આપો.

राजा—रैवत, सेनापतिस्त्रासदाहृत्याम् ।

दौवारिकः—तथा ॥ (इति निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य) एष आशासकनोत्प्लुतो भवेत्तो दत्तदृष्टिरिव निश्चिती । उपसर्पत्यार्यः ।

सेनापतिः—(राजानमस्तेभ्यः) दृष्टदोषाणि स्वामिनि मृगया केवल गुण एव सङ्गता । तथाहि देवः

अनघरतधनुर्ज्याम्फलनमूरपूर्यं
रयिकिरणसहिष्णु क्लेशश्लेशैरभिन्नम् ।

अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥१॥

(उपेत्य) जगत् स्वामी । शून्यश्चापदमस्यम् । किमिति स्वीयते ।

राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापरादिना मादन्त्येन ।

सेनापतिः—(जनान्निष्क्रम्य) सखे, स्थिरप्रतिपत्न्यो भव । अहं तावत्स्वामिनश्चित्त-
वृत्तिमनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रलम्बेन वैषेयः । ननु प्रसुरेव निदर्शनम् ।

मेदश्छेदकृशोदर लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
मत्स्यानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चिरं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिपवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसन वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥२॥

विदूषकः—अपेहि रे उत्साहहेतुक । अत्रभगवन्प्रकृतिमापन्नः । एष तावदव्यतीतोऽऽ-
वीमाहिण्डमानो नरनासिकालोलुप्त्य जीर्णश्लेष्मस्य कस्यापि मुग्धे पतिष्यसि ।

राजा—भद्र सेनापते, आश्रमसंनिकृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो नाभिनन्दामि ।

अथ तान्,

गाहन्तां महिषा निपानसलिल शृङ्गेर्मुहुस्ताडित
छायावद्भक्तदम्भकं मृगकुलं गमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रब्ध त्रियतां धराहततिभिर्मुग्धनाश्रुतिः पल्वले
विश्राम लभतामिदं च शिथिरज्यावन्धमस्मद्धनुः ॥३॥

सेनापतिः—यत्प्रभविष्णवे रोचते ।

राजा—नेन हि निर्णय पूर्वगतान्नग्राहिणः । यथा न मे सैनिसास्त्रयोरनमुपहन्यन्ति
तथा निरोद्धयाः । परम् ।

રાજા—જેવતક, સેનાપતિને બોલાવો તો

દ્વારપાલ—હાજી. (બહાર જઈને, સેનાપતિની સાથે ફરી પ્રવેશ કરીને) આજે આપવાને આતુર મહારાજ આ તરફ જોઈ રહ્યા છે આપ પામે જાણ.

સેનાપતિ—(ગજને જોઈને) દેખીના દોષવાળી મૃગયા મહારાજની યાગ્યતા ગુણુકારી થઈ છે. તેથી જ દેવ,

નિગત ધનુષ્યની દોગી ખેંચવાથી જોને ઉપગમે ભાગ કઠોર થયો છે, સહેજ પશુ ગ્રમની અમર જોના ઉપ થઈ નથી, જે ઘટ્ટી ગયો છે ઠતા વિગાળતાને લીધે તેમ દેખાતો નથી એવો બાળના આગ્રય પર્વતવિહારી હાથીના જોવો દેહ ધારુ કહે છે (૪)

(પામે જઈને) મહારાજનો જન હો. અગ્રયમા શિકાર્યોગ પ્રાણીઓ થેયાં છે, તો અહીં કમ છીએ ?

રાજા—શિકારને નિંદના આ માફકે નારો ઉત્સાહ મદ કરી નાખ્યો છે.

સેનાપતિ—(બાજુ પર) દોસ્ત તું તાગ વિગેરમા મક્કમ ગેજો ને દેહ તો મહારાજની ચિત્તવૃત્તિને અનુચીત. (મોટેથી) આ મૃગ્ય ભયે બંદે આપ પ્રભુ પોતે જ આ યાગ્યતા ઉભરુ છે.

અગ્રી ઘટ્ટી જવાથી પેટ કથ થાય છે, હવડું થયેલું ગરીબ ગ્રન લેવાને માટે યોગ્ય થાય છે ભય તથા ક્રોધમા દંડાતું પ્રાણીઓતું ચિત્ત જોઈ શકાય છે, હાલના નિશાન ઉપ ગાપુ વાગે એ તો ધનધાંડીઓની કુચગતા ગણાય છે. મૃગયા વચન છે એમ ખોટું જુએકહેવાના આવે છે આવો વિનોદ અન્યત્ર કસાથી મળે ? (૫)

વિદૂષક—એ ઉત્સાહ સકાવનાર, ભાન. મહારાજ તો (હવે) દેહાણે આવી ગયા છે. તુ તો જંગલે જંગલે ભટકતો માણુમના નાકના લોભી દોઈ ખૂડા રીંછના મોઢામા પડી જવાનો.

રાજા—ભદ્ર સેનાપતિ, આપણે આગ્રમની પામે રહ્યા છીએ. એટલે તમારી વાન અને દોગ્ય હાજરી નથી. આજે તો—

૧. ૮૬ના પાણીમા પડાઓ શી ગડા મારી નાગી ભને નડાન યાગમા ટોળા કરીને બેઠેના હરોના ટોળા ભને વગેળે. કુક્કની હાજી ભયે ખામોચિયામ મુન્ના ધાન ઉમાડે અને દોરીની ચિચિય ગાંઠાણુ અમરુ ધનુષ ભયે વિનામ કરે. (૬)

સેનાપતિ—અનાગરી, આજે જે ગમે તે.

રાજા—આજે તે આગળ ગયેના જગવને દેનાગને પાલ બોનાવે માગ સનિહ તપે વનને પીડા ન કરે તેમ તેને મનઈ ડંગ. જુઓ,

चिदूषकः—गच्छ भो दास्याःपुत्र । धसना त उल्साहृतान्तः ।

(निष्क्रान्त सेनापतिः ।)

राजा—(परिजन विलोक्य) अग्नयन्तु भ्रातृो मृगयावेष्म । रैवतक, त्वमपि
'ह्य नियोगस्तस्य कुरु ।

परिजन — यदेव आजापयति । (निष्क्रान्तः ।)

चिदूषकः—वृत्त भग्ना निर्मलिकम् । साप्रमेतस्या पादपञ्चायाया विरचितस्ता-
वितानदर्शनीयाया शिलातले निषेदतु भवान्, यावदहमपि सुखासीनो मनमि ।

राजा—गच्छाग्रतः ।

चिदूषकः—एतु भवान् ।

(उभौ परार्धमध्येपरिधौ ।)

राजा—माद्वय, अनराजचक्षुःफलोऽस्ति । येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

चिदूषकः—ननु भग्नप्रतो मे वर्तते ।

राजा—सर्गः कान्तमात्मीय पश्यति । तामाश्रमल्लामभूता शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

चिदूषकः—(हसन्तम्) भग्न । अस्यास्तर न दास्ये । (प्रकाशम्) भो वयस्य,
ते तापसकल्पकाभ्यर्थनीया दृश्यते ।

राजा—सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौराणा मनः प्रवर्तते ।

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्य तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कन्योपरि शिथिल न्युतमिष नवमालिङ्गसुखम् ॥८॥

चिदूषकः—(विहस्य) यथा कस्यापि पिण्डपञ्चैरेकद्वेजिनस्य तित्तिष्ठाममिलापो
भवेत्, तथा स्त्रीगणनरिमोगिणी भग्न इयमन्वर्थना ।

राजा—न तानदेना पश्यसि येनवमरादीः ।

चिदूषकः—तत्तु रूणीय यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति ।

શાંતિપ્રવાન તાપસોમા ખાળી નાખે તેવું ગૂઢ તેજ રહેલું હોય છે
સ્પર્શવાળા મૂર્ખના મિત્રિની જેમ તેઓ ખીજા તેજનું આક્રમણ થતાં પોતાનું
બહાર ફેંકે છે

સેનાપાત —જેવી સ્વામીની આના

વિદૂષક —મ દાસીપુત્ર ઉત્સાહ ચાવનારી તારી વાત ધૂળમા મળે

(સેનાપતિ જાય છે)

રાજા —(પરિજનને જોઈને) તમે તમારો મુગ્યાનો વેધ ઉતારો ઈવતક,
પણ તારી રજ પર જ

પરિજન —જેવી આપની આના (જતા રહે છે)

વિદૂષક —આપે તો મામી પણ રહેવા ન દીધી હવે આપ દક્ષની છાયામાં
હતાના મ પની તક્ષીન એના આ શિશુતન ઉપર ખેસો તો કુ પાસુખેથી ખેસી શક

રાજા —આન અગર

વિદૂષક —આપ પનારો

(ને મીન ખેસી જાય છે)

રાજા —ના તે છાનીય વસ્તુ જોઈ નથી એલે ખરખર તારા નનનોડુ
ફળ નન મળ્યું નથી

વિદૂષક —આપ મારી નામ ના ને

રાજા —અર્ધને સ્વજન સુદ નાએ છે આનનના આજુબજુ સમાન શકુતનાની
કુ વાત નું છે

વિદૂષક —(સ્વગત) હને એનને ત જ આપની નથી (મોટેથી) અર મિત્ર,
તાપસન્યા ઉપર આપ અતુસ્કત જાવ છે

રાજા —મિત્ર પોવોનું મન તજાજ વસ્તુ ઉપર ખેચાતું નથી

ખરી પડેલું નવમાલિકાનું ફૂલ જેવી રીતે આકાના છે ઉપર ગમી રહે
તેમ દેવાગના કાગ જન્મેની મનિ (વિશ્વામિત્ર)ની પુત્રી છે અને તેમનાથી તજાજના
(અડા) તે મળા

વિદૂષક —(હનીને) જેમ અતિમીકા ખજૂર ખાઈને કોઈ માણુનને અમાવ
યાન અને આમવી વિરેની અભિનાયા જાએ તેમ ઉત્તમ સ્ત્રીએને ભોગવના આપના
મનમ આની અભિનાયા જગી છે

રાજા —તે તેને જોઈ નથી એને જ આન ખોલે છે

વિદૂષક —અને પાંતે આનર્થ પનાડે છે તો તો ખજેખ જ સુદ હરો.

राजा—यस्य, किं बहुना ।
चित्रे निवेद्य परिकल्पितमत्त्वयोगा
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।
स्त्रीगन्तमृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥१॥

विदूषकः—यद्यपि प्रत्यादेश उदानो रूपवतीनाम् ।
राजा—इदं च मे मनसि वर्तते ।
अनाघातं पुष्पं किमल्यमलूनं करुहै-
रनाघिहं रत्नं मधु न च मनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिदं च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह नमुपस्थास्यति विधिः ॥१०॥

विदूषकः—तेन हि लघु परित्रारतामेनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विन इङ्गुदी-
तैलचिह्नशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति ।

राजा—परनी एतु तत्रभवती । न च सनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

विदूषकः—अथ मन्त्रमन्त्रेण कादृशस्तस्या दृष्टिरागः ।

राजा—निसर्गदिवाप्रगल्भरूपस्विकृत्याजनः । तथापि तु,

अभिमुखे मयि सहतमीक्षित हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।
चिन्तययारितवृत्तिरतस्तथा न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥११॥

विदूषकः—ननु एतु दृष्टमात्रम् तनाङ्के समारोहनि ।
राजा—मिथःप्रस्थाने पुनः शालीनतापि काममाविष्कृतो भारस्तत्रभवत्या । तथा हि ।

दर्भाङ्कुरेण शरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्यी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृतवदना च विमोचयन्ती

शाखासु यत्कलमसकमपि द्रुमाणाम् ॥१२॥

विदूषकः—तेन हि गृहीत्वायेयो भव । कृत त्वयोपम तपोरुनमिति पश्यामि ।

राजा—सन्धे, तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय ताशयेनापदेशेन सहृद-
प्याश्रमे वसामः ।

विदूषकः—कोऽपरोऽपदेशः । ननु त्वं राजा । निराशपठभागमन्त्राकमुग्रहरन्तिवति ।
राजा—मूर्ख, अयमाश्रममेवेता रक्षणे निमित्त, यद्गराशीनपि विश्वाभिनन्द्यम् । पश्य ।

यदुत्तिष्ठति चोपेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।

तपःपद्भागमश्रय्य ददन्त्याग्न्यका हि नः ॥१३॥

રાજા—મિત્ર, વિશેષ તો શું કહું ?

વિધાતાનું રચના સામર્થ્ય અને તેના શરીરનો વિચાર કરતા મને એ છે કે શું ચિત્રમા ચીતરી પછી એમા પ્રાપ્ત પૂર્યો હોય કે સમસ્ત રૂપાશિર્ષ ઘડી હશે ? મને તો ગતસમાન સ્ત્રીઓમા તે અનોખી સૃષ્ટિ જણાય છે.

વિદૂષક—એવું જ હોય તો તે રૂપવતીઓને આખી પાડનાની હોય.

રાજા—અને માગ મનમા થાય છે કે,

તેનું નિદોષ રૂપ વલ્લુપુંઘેલું ફૂલ, નખોથી વલ્લુચૂડાયેલ તાજી ફૂં પળ, અલ્પવી ધાયું રત્ન, અનાસ્વાદિત તાજું મધ અને અખડ પુરથોના ફળ મધુ છે તેના ઉપભોગ માટે, મને ખચર નથી કે બ્રહ્મા કોની પાસે જાય.

(૧૦)

વિદૂષક—તો તો એને તમે ઝટ ઉગારી લો. ઈશ્વરીના તેલથી ચીડણા થયેલા માથાવાળા કો'ક તપસ્વીના હાથમા ન પડે એ જોજો.

રાજા—તે તો પત્તત્ર છે. વળી એના વડીલો પણ અહીં હાજર નથી.

વિદૂષક હવે તમને હિંદુશીને તેનો દર્શિગત કેવો છે ?

રાજા—સ્વભાવથી જ તાપમ કન્યાઓ શરમાળ તો ખરી. તેમ છતાંય,

હું સામે મુખ ફેરવું ત્યારે પોતાની નજર ખેંચી લેતી, અન્ય કાંચે હસતી હતી તેથી વિનયથી અટકાવાયેલો તેનો (માગ પ્રત્યેનો) પ્રેમ પ્રકટ પાપુ ક્યો નહીં અને છૂપો પણ રાખ્યો નહીં.

(૧૧)

વિદૂષક—તમને જોતા જ તમારા ખોજે ચઢી ખેલવાની તો નથી ને ?

રાજા—પરસ્પર બ્યારે છૂટા પડ્યા ત્યારે મલ્લજગપણે તેણે (માગ વિષેનો) પોતાનો મનોભાવ પ્રકટ કર્યો. કેમકે,

‘માગ પગમ. ફર્જની અણી વાગી છે’ એમ કહીને તે તન્ની ચોડાક ડગલા ચાલી એકમ બક્ષી ગ્ડી ગઈ અને મોઢું ફેરવીને, આડની ડાળીઓમા ભરાયું ન હતું છતાં, પોતાના વડકલને છૂટું કરવા લાગી.

(૧૨)

વિદૂષક—ત્યારે તો ભાયું બાધી લો. મને તો લાગે છે કે તમે આશ્રમનેય ઉપવન બનાવી દીધું.

રાજા—મિત્ર, કેટલાક તપસ્વીઓ મને ઓળખી ગયા છે. તેથી કયે બહાને આશ્રમમા ફરી જઈ ચક્રાએ તેનો તું વિચાર કર.

વિદૂષક—મીઠું ક્યું બહાનું ? તમે તો ગળત ખગને ? ‘નીવાન્નો અમારો છો ભાગ લાવો’ —એમ કહીને.

રાજા—મૂર્ખ, એમના ગફાપુના બદગામા ખીજે કા મળે છે, તેનું ગતોના દગલાને ત્વચને પણ સન્માન કરવું જોઈએ જો,

(અન્ય) વર્ણો પામેથી જે ધન મળે છે તે ફીણ થાય છે; પણ આ (આગવડો) તો પોતાના તપના છઠ્ઠા ભાગનું અક્ષય ધન અમને આપે છે.

(૧૩)

(नेत्रे)

हन्त, सिद्धार्थो स्वः ।

राजा—(कर्म दत्ता) अये धीमशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भविताम् ।
(प्रविश्य)

द्वौदारिकः—जयतु जयतु मर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रवीहात्मानिमुपस्थितौ ।
राजा—तेन ह्यस्मिन् प्रवेश्य तौ ।

द्वौदारिकः—एष प्रवेशयानि । (निष्पद्य ऋषिकुमाराभ्या सह प्रविश्य) इत
इतो भवन्तौ ।

(उभौ राजान विलेख्यतः ।)

प्रथमः—अहो दीप्तिमनोऽपि विश्वरूपीनास्य वपुषः । अथरेपपन्नमेतद्विषये नाति-
भिन्ने राजनि । कुतः ।

अध्याक्रान्तां घसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगाद्यमपि तपः प्रत्यहं संचिनाति ।

अस्यापि चां स्पृशति यस्मिन्श्चाग्णद्वन्द्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपुत्रः ॥१४॥

द्वितीयः—गौतम, अयं स बलमिस्तनो दुष्पन्नः ।

प्रथमः—अथ किम् ।

द्वितीयः—तेन हि

नैतद्विचित्रं यदयमुदधिश्चामभीमां धरित्री-
मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुयाहुर्भुङ्कति ।

आशंसन्ते सुरनमितयां वद्वधेरा हि दैत्यै-
रम्याधिष्ठे धनुषि विजयं पोरुहते च वज्रे ॥१५॥

उभौ—(उज्जाप्य) मित्रस्व राजन् ।

राजा—(असनादुत्थाय) अभिरादये भवन्तौ ।

उभौ—एतस्मिन् भवते ।

(पलान्मुह्यन्तः ।)

राजा—(सप्रमानं परिगृह्य) आगतवन्तुमिच्छामि ।

उभौ—विदिने भवानाश्रमसममिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

राजा—विमारायन्ति ।

(નેપથ્યે)

અહો અમારા મનોગ્ધ મદ્દળ થયા.

રાજા—(કાન દઈ) અરે આ ધીંગ ગંભીર સ્વર ઉપરથી જણાય છે કે તપસ્વીઓ હશે.

(પ્રવેશીને)

દ્વારપાળ—જય હો, મહાગજનો જય હો ! આ બે ઋષિકુમારો દ્વાર ઉપર આવીને ઊભા છે.

રાજા—વિના વિલંબે તેમને પ્રવેશ કરાવો.

દ્વારપાળ—આ લઈ આવું છું (જઈને ઋષિકુમારોની સાથે પ્રવેશી) આ બાજુ, આ બાજુ, માનવન્ન (પુરુષો) !

(બન્ને રાજાને નિહાળે છે.)

પ્રથમ—અહો, એના શરીરની તેજસ્વી છતા વિશ્વાસ જગાડનાર શક્તિ ! અથવા ઋષિમુનિથી વિશેષ ભિન્ન નહિ તેવા આ ગજવીને એ જ અનુગ્રહ છે. કાગળકે—

(આ રાજા પણ) સર્વ માણસોથી ભોગ્ય એવા (ગૃહસ્થ) આગમમા વાસ કરે છે. ગજાણને લીધે એઓ પણ પ્રતિદિન તપનો સચય કરે છે. વળી ચારણ્ય યુગલે વાગવાર ગાયેલો આ સંયમી માટેનો ‘મુનિ’ શબ્દ પહેલા ‘રાજ’વાળો પવિત્ર શબ્દ સ્વર્ગ સુધી પહોંચે છે (૧૪)

દ્વિતીય—ગૌતમ, આ જ તે ઇંદ્રના મિત્ર દુષ્યંત ?

પ્રથમ—હા.

દ્વિતીય—એટલે જ,

માગગની નીચ મીમાવાળી મમસ્ત વગીને, નગગના દ્વાર સમીપ નીચે પાકુ-વાળા આ (ગજા) એકદમ જ ભોગ્યે તેમા નવાઈ નથી. દૈત્યોની સાથે દુઃખનાવટ ધગવતા દેવો યુદ્ધ સમયે વિજય માટે જોડેલો ઇંદ્રના વજ્ર ઉપર એટલો જ આના પાણી ચઢાવેલા ધનુષ્ય ઉપર વિશ્વામ ગણે છે. (૧૫)

બન્ને—(પાસે જઈને) ગજા, નિશ્ચય થવ

રાજા—(આસન પરથી ઊભે થઈ) આપને નમન કરું છું.

બન્ને—આપનું ક નાણુ ચાર (દેગ આપે છે.)

રાજા—(અપ્રમાદ સ્વીકારીને) શી અજ્ઞા છે ?

બન્ને—આપ અહીં પસાર્ય છે. તેની આશ્ચર્યાનીઓને જાણ થઈ કે, એટલે

તેઓ આપને વિનંતી કરે છે કે—

રાજા—શી આજ્ઞા કરે છે તેઓ ?

उभौ—तत्रभवत्. कस्य महर्षेरसानिघ्राद्वस्ति न इष्टिनिघ्नमुत्पादयन्ति । तत्कति-
पयस्य सारथिद्वितीयेन मय्या सनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

राजा—अनुग्रहीतोऽस्मि ।

चिदूषक—(असत्यं) एषेदानीमनुकूलं तेऽभ्यर्थना ।

राजा—(स्मितं कृत्वा) रैजक, मद्रचनादुच्यता सरथिः सघाणासन रथमुपस्थापयेति ।

द्वौदारिकः—यदेव आशयति । (निष्क्रान्तः ।)

उभौ—(सहर्षम्)

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसन्नेषु दीक्षिताः खलु पौरथाः ॥१६॥

राजा—(सप्रमाणम्) गच्छता पुरो भवन्तौ । अहमप्यनुपदमागत एष ।

उभौ—विजयस्व । (निष्क्रान्तौ ।)

राजा—मादव्य, अव्यलि शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

चिदूषक—प्रथमं सपरीवाहमासीत् । इदानीं राश्वसवृत्तान्तेन बिन्दुरपि नाशोभितः ।

राजा—मा मैथी. । ननु मत्समीपे कतिष्यसे ।

चिदूषक—एष राक्षसद्रष्टोऽस्मि ।

(प्रविश्य)

द्वौदारिकः—सज्जो रथो भर्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद्देशीनामाज्ञप्तिहरः

करभक आगतः ।

राजा—(सादरम्) किमव्याभिः प्रेषितः ।

द्वौदारिक—अथ किम् ।

राजा—ननु प्रवेक्षताम् ।

द्वौदारिक—तथा । (निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य) एष भर्ता । उपसर्प ।

करभकः—जयतु जयतु भर्ता । देव्याज्ञापयति । आगामिनि चतुर्थदिक्से पुरपिण्डपालनो
नाम उपकाशो भविष्यति । तत्र दीर्घायुपापस्य समाप्तीयेति ।

राजा—इतस्तपस्विनार्यम् । इतो गुरुजनाम्ना । द्वयमप्यनतिक्रमणीयम् । किमत्र
प्रतिनिधेयम् ।

चिदूषक—विशद्वसुरिवान्तराले तिष्ठ ।

બન્ને—માનનીય કવચ મહર્ષિ હાજર ન હોવાથી રાક્ષસો અમારા યજ્ઞ વિધિ નાખે છે તો સારથિની સાથે ક્રેટલીક રાત આપ (આત્રમમા રહી) આત્રમ રક્ષણ કરો.

રાજા—માગ ઉપર કૃપા કરી

વિદુષક—(એક બાળુએ) આ વિનંતી તો તમને મનભાવતી થઈ.

રાજા—(હમીને) ગવતક, માગ વતી સારથિને કહો, ધનુષ્યબાણ સાથે રથ હાજર કરે

દ્વારપાળ—જેવી મહાગજની આજ્ઞા. (પ્રસ્થાન)

બન્ને—(સહર્ષ)

પૂર્વજ્ઞેને માર્ગે ચાલનાર આપને રોએ તેવું જ આ કામ થયું. પુરુકુળના રાજાઓએ વિપત્તિસ્થિતોને અભય આપવાના યજ્ઞોની સાથે જ દીક્ષા લીધી છે. (૧૬)

રાજા—(સપ્રભાત) આપ આગળ થાઓ. હું પણ તમારે પગલે આ આવ્યો.

બન્ને—વિજયી થજો ! (પ્રસ્થાન)

રાજા—માહત્વ, શકુન્તલાને જોવાની જિજ્ઞાસા છે ને ?

વિદુષક—પહેલા તો ઉભરાઈ જતી હતી, પણ હવે રાક્ષસોની વાત માલગતા

એક ટીપા જેટલીય રહી નથી

રાજા—ડરીશ નહીં મારી પાસે જ રહેજે ને પું.

વિદુષક—હાન, રાક્ષસોથી ગુસ્સો.

દ્વારપાળ—(પ્રવેશીને) મહારાજના વિજયપ્રસ્થાનની રાહ જોતો રથ તૈયાર છે. પણ રાજધાનીથી દેવીની આજ્ઞા લઈને આ કરભક આવ્યો છે.

રાજા—(સાદર) શું માતાજીએ મોકલ્યો છે ?

દ્વારપાળ—હાહ

રાજા—અહર લઈ આવો.

દ્વારપાળ—હાહ (બહાર જઈ કરભક સાથે પ્રવેશી) આ રહ્યા મહારાજ.

પાસે જાઓ

કરભક—જય હો, મહારાજનો જય હો ! દેવીની આજ્ઞા છે કે આજ્ઞથી ચોથા દિવસે મારે પુત્રપિ કપાવન નામનો ઉપવાસ કરવાનો છે. તે વખતે આયુષ્યમાને અવશ્ય હાજર રહેવું

રાજા—એક બાળુએ તપસરીઓનું કામ છે, તો બીજી બાળુ વડીલની આજ્ઞા છે. બન્ને ટાળી ન શકાય ત્યારે આમા શું કવું ?

વિદુષક—ત્રિશકુની જેમ અધવચ્ચ લટકના રહો.

राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि ।

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं झले ओतः स्रोतोवहो यथा ॥१७॥

(चिन्तय) सखे, त्वमभ्यया पुन इति प्रतिगृहीतः । अतो भगानितः प्रति-निरृत्य

तपस्विनार्थव्यग्रमानस मामावेद्य तत्रभरतीना पुत्रकृत्यमनुष्ठानमर्हति ।

विदूषकः—ननु एतु मा खोभीरुक् गणयसि ।

राजा—(सस्मिन्) भो महाप्राज्ञे कथमेतद्भवति समाग्यते ।

विदूषकः—यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि ।

राजा—ननु तपोऽनोपरोधः परिहर्तव्य इति सर्गानुयाजिफस्तस्यैव सह प्रस्थापयामि ।

विदूषकः—तेन हि युस्राजोऽस्मीदानीं सज्जतः ।

राजा—(आत्मगतम्) चपन्नेऽयं वदुः । कदाचिदस्मत्प्रार्थनामन्नःपुरेभ्यः
कथयेत् । भगवत् । एनमेव वक्ष्ये ॥ (विदूषक हस्ते गृहीत्वा प्रकाशम्) वयस्य,
ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न एतु सत्यमेव तापससन्धरुषा मामभिलाषः । पश्य ।

क्व थय क्व परोक्षमन्मथो मृगशायैः सममेधितो जनः ।

परिहानविजल्पितं सखे पन्मार्थेन न गृह्यतां वक्षः ॥१८॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

ગાન—ખરેખર હું મુઝાઈ ગયો છું.

જેવી રીતે સામે પર્વત અથડાતા નીચે પ્રવાહ બે ધાગમાં વહે ચાઈ જાય તેવી રીતે જન્મે કાર્યના સ્થાન ભિન્ન હોવાથી માત્ર મન પણ બે વિભાગમાં વહે ચાઈ જાય છે. (૧૭)

(નિયામ કરી) મિત્ર, તને પણ માનુશીએ પોતાનો પુત્ર માન્યો છે, એવે તું જ હવે અડીથી પાછો જા અને હું તપસ્વીઓના કાર્યમાં વ્યસ્ત છું એમ જણાવી તેઓના અનુક્રાંતમાં પુત્ર તરીકેની રજા તું મળવળે.

વિદૂષક—પણ હું ગદ્યસોથી ડગ ગરો છું, એમ તો નહીં નાનો ને ?

ગાન—(મિત્ર કહીને) અરે મહાશાહજી, હું તાર વિષે એન માત્ર ખરો ?

વિદૂષક—ગાનના નાના ભાઈની સ્વાગી જતી હોય તે ગીતે હું જઈશ

રાજા—તથોવનને નામ ન થાય એટલે માગે આવેના બધા જ અનુચરોને

તાગી સાથે મોકલીશ.

વિદૂષક—તો તો હું હવે યુવગજ થયો

રાજા—(સ્વગત) આ બહુક તો વાચ્યા છે કાચ માગી (નરીન) ઝખનાની વાત અત પુરતે કહી દેતો ઠીક આમ એને કહ. (વિદૂષકનો હાથ પકડીને પ્રગ્ન રીતે) મિત્ર, ત્રપિએ પ્રત્યેના આદરને કારણે જ હું આતમમાં જાઉં છું ખરેખર જ મુનિદ્વયા ઉપર માત્ર મન મોહ્યું નથી જો,

કથા અમે અને કથા તે હસણ પ્રાણની માથે ઉઠેલી મનભાવથી અગણ્ય એ જાગ્યા ? મિત્ર, આ બધું મસ્કરીમાં જાડી ગયો છું એ વાત સાચી છે એમ માનીશ નહીં (૧૮)

(સર્વે જાય છે)

બીજો અંક ગમતો

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः ।)

शिष्य—अहो, महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति राजनि निरुपप्लवानि नः कर्माणि सवृत्तानि ।

का कथा वाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुकारेणेव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥१॥

यागदेमान्वेदिसस्तरणार्थं दर्मानृशिष्य उपनयामि । (परिक्षम्यालोक्य च । आकाशे)
प्रियदे, वस्येदमुशिरानुलेपनं मृणालगन्धिं च नल्लीपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनीय)
किं ब्रवीषि । आतप्लवङ्गघनाद्वलपदस्वस्था शकुन्तला । तस्याः शरीरनिर्वापणायैति । तर्हि
प्रियदे त्यरितं गम्यताम् । सा एतद् भगवतः कणस्य कुलपतेरुच्छ्रयस्तिष्ठत् । अहमपि
तानद्वैतानिकं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते प्रसर्जयिष्यामि । (निष्क्रान्तः ।)

इति विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति कामयमानास्थो राजा ।)

राजा—(निःश्वस्य)

जाने तपसो धीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

न च निम्नादिव मलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम् ॥२॥

(मदनवाचा निरूप्य) भगवन्कुसुमायुध, एषा चन्द्रमसा च विश्वसनीयाम्यामनिसधीयते
कामिजनसार्थः । कुतः ।

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्त्वमिन्दो-

र्द्धयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्भिषेपु ।

यिसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्भयसै-

स्त्वमपि कुसुमवाणान्वज्रसारीकरोपि ॥३॥

(मदनवाचा निरूप्य । सम्पूज्य) भगवन्ममय । कुतस्ते कुसुमायुधस्य शरतं दृश्यमेतत् ।
(स्मृत्या) आ ज्ञानम् ।

अद्यापि नूनं हरकोपयद्वि-

स्त्वयि ज्वलन्वीर्यं हवाम्बुराशौ ।

त्यमन्यथा मन्मथ मद्भिधानां

भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः ॥४॥

ત્રીજો અંક

(દર્મ લઈને કવવનો શિષ્ય પ્રવેગે છે.)

શિષ્ય—અહો મહાગજ દુષ્ટતનો પ્રતાપ ! તે ગમના આત્મપ્રવેશની સાથે જ અમાગ ધર્મદાર્ય નિર્વિધ્ને થવા માડ્યા.

બાણ તાકવાની તો વાન જ કય ગહી ? દૂર ગ્હ ગ્હ ધનુષ્યના હુંકાર સમાન પણછના ટંકાથી જ વિદ્રોને હાડી ઢાંકે છે (૧)

લાવ તારે, યજ્ઞેદીમા ગિગચવા માટે ઋત્વિજ્ઞેને દર્શ આપી આવું. (ફરીને, આકાશમા નિહાળી) પ્રિયવદ્ધા આ વાગાનો લેપ અને નાળવાળા કમળપત્રો કોને માટે લઈ જાય છે ? (આમળવાનો અભિનય કરી) શું કંથુ ? શકુંતલાને લૂ લાગવાથી ખૂબ જ તાવ ચડ્યો છે તે તેના શરીરને ઠંડક આપવા માટે ? તો તો પ્રિયવદ્ધા, જલહી જલહી જા. તે પૂજ્ય કુલ્લપતિશ્રી કવવના પ્રાણ સમાન છે. હું પણ યાવું શાંતિજ્ઞ તેને માટે ગૌતમી મયા આવ મોકલાવું છું.

(પ્રસ્થાન)

ત્રિષ્કંભક અમાપ્ત

(કામપીડિત અવસ્થામા ગમનો પ્રવેશ)

રાજા—(નિઃશ્વાસ નાખી)

તપના મલનો પ્રભાવ હું જાણું છું, તે બાળા પગધીન છે તે પણ ખગર છે, (તો પણ) આ મારા હૃદયને ત્યાથી પાછુ વાળી શકતો નથી. (૨)

(પ્રેમની વ્યાકુળતાનો અભિનય કરીને) ભગવાન કામદેવ, તમે અને ચંદ્ર વિશ્વાસપાત્ર છો તેમ માનનાર પ્રેમીજ્ઞોને તમે છેતરો છો. કારણ—

નાગ પુષ્પના બાણ તેમ જ ચંદ્રના શીત કિરણો આ જન્મે વાતો મારા જેવાની બાળનમા આવ જૂલો દેરે છે. ચંદ્ર પોતાના હિમાગા કિરણોથી અગ્નિ વગમાવે છે અને તું પણ પુષ્પના બાણને વજ્ર સમાન કઠોર બનાવે છે (૩)

(કામપીડા બતાવીને, ક્રોધથી) ભગવાન કામદેવ, ફૂલના (માણ) હથિયારવારી છતા તારા શરોની આ નીકડાના કચાથી ? (વિચારીને) હા, જાણ્યું—

સાગરમા જેમ જી પણ વડવાનલ જળી ગ્હો છે, તેમ તારે વિષે પણ શિવના ક્રોધનો અગ્નિ જળી ગ્હો લાગે છે, નહીં તો, હે મદન, તું ભસ્મગેય થયો હોવા છતા મારા જેવાને આટલો ઉષ્ણ કેની રીતે લાગે ? (૪)

अथना—

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।
यदि मदिगायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति ॥५॥

(सन्वेद परिश्रम्य) क्व नु खलु सस्थिते कर्मणि सदस्येरनुशातः श्रमस्तान्-
मात्मान विनोदयामि । (निःश्वस्य) किं खलु मे प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत् ।
यावदेनामग्निष्यामि । (सूर्यमग्न्येकर) इमाभुप्रतपा वेल प्रायेण लताप्रलयस्तु मालिनी-
तीरेषु ससप्तजीना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्गच्छामि ।

(परिश्रम्य स्पर्श रूपजिना ।) ओहो प्रगतसुमगोऽयमुद्देशः ।

शम्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।
अङ्गैरनङ्गतप्तैरधिरलमालिङ्गितुं पवनः ॥६॥

(परिश्रमपानलेभ्य च) अस्मिन्वेनसगग्निप्ते लतामण्डपे सनिहितया तया भरितव्यम् ।
तथा हि । (अथो मिलेक्य)

अभ्युन्नता पुरस्तादधगाढा जघनगोरवात्पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनया ॥७॥

यावद्विपान्त्रेणानलेक्यामि । (परिश्रम्य तथा कृत्वा सहर्षम्) अये, लब्ध नेत्र-
निर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं शिलापङ्कमविशयाना सप्तोभ्यान्वास्यते ।
भवतु । श्रोत्रधाम्यासा रिश्रमभक्षितानि । (इति मिलेक्यस्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सप्तोभ्या शकुन्तला ।)

सख्यौ—(उपनीय्य सन्नेहम्) हला शकुन्तले, अपि सुखयति ते नलिनीपत्रजातः ।
शकुन्तला—किं वीजयतो मा सख्यौ ।

(सख्यौ विषाद नागयित्वा परस्परमग्न्येक्यतः ।)

राजा—उत्पन्नस्त्यशरीरा शकुन्तला दृश्यते । (सतिर्कम्) तत्किमयमातपदोपः
स्यात् । उ न यथा मे मनसि पतते । (सामिलाप निर्वर्ण्य ।) अथवा इत्त सदेहेन ।

स्तनन्यस्तोशीरं शिथिलितमृणालैकधलयं
प्रियायाः मावाधं किमपि कमनीयं वपुर्निदम् ।
समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रमरयो-
नंतु ग्रीष्मस्यैव सुभगमपगाद् युवतिषु ॥८॥

અથવા

સ્નન મનને પીડા કરતો મદન પગ મને ગમે છે, જો તે મહિાક્ષીને ઉદ્દેશીને તે માગ ઉપર પ્રકાર કરતો હોય તો. (૫)

(સખેદ આમતેમ કરતા) (યત્ત)કર્મ સમાપ્ત થતાં ઋષિઓએ મને જવાની અનુમતિ આપી છે. (પણ) ખિન્ન અંતરને હું ક્યાંજઈ વિનોદ આપું ? (નિઃશ્વાસ નાખીને) પ્રિાના દર્શન વિના ખીજું મારે શબ્દ જ કયું હોય ? ત્યારે તેને હું શોધી નાખું. (સૂર્ય સામે જોઈ) બળગળની જપોરનો આ વખત મોટે ભાગે શકુંતલા પોતાની સખીઓ સાથે સતાકુંજવાળા નાલિનીતીર ઉપર ત્રાણે છે. ત્યાં જ જાઉં. (ચોકુંક ચાલી અને સ્પર્શસ્પર્શનો અભિનય કરી) આ જગ્યાએ કેવો સરસ પવન વાય છે !

કમલ સુગંધિત, અને માલિની નર્તના તર જોના જલકણોને લઈ આવતો આ (ગીતળ) પવન કામનસ અજો વડે પ્રગટપણે આસિંગી શકાય તેવો છે. (૬)

(ચોકુંક ચાલી, નિહાળીને) નેનગેધી વીટળાયેલા આ સતામંડપમા તે હાજર હોવી જ નેઈએ તેથી જ,

(સતામંડપ)ના હાગ ઉપર શુભ ગૈત્રીમા આગળના ભાગે ઓછી તથા નિતંબના ભાગથી પાછળના ભાગમા જોડી તાલ જ પગલાની હાગ દેખાય છે. (૭)

લાવ ત્રક્ષના પાછળ ગ્હીને જોઈ. (ચાલીને તેમ કરીને, સહર્ષ) અહાહા ! નયનોને નિ-નિશય આનંદ પ્રાપ્ત થયો શિલાખડ ઉપર ગિછાવેલ કૂલોની પથારી ઉપર સુતેલી આ રહી મારી મનોવાછિત પ્રિયતમા, જેની સખીઓ સેવા કરી રહી છે. ઠીક, એમનાં મનમોહણી વાતો સાલગવા દે (જોતો જોતો રહે છે.)

(વર્ણિત અવસ્થામા, શકુંતલા સખીઓ સાથે પ્રવેશે છે.)

એ સખીઓ—(અસ્તેષ પગે નાખતા) અરે શકુંતલા, આ કમલપત્રનો પવન તને સુખ આપે છે ?

શકુંતલા—શું મને તમે પવન નાખી રહ્યા છો ?

(સખીઓ વિષાગે અભિનય કરી એક ખીજ સામે જુએ છે.)

રાજા—શકુંતલાનું શરીર અત્યંત અસ્વસ્થ લાગે છે (વિચારતા) તો શું આ લૂની અનર હતો કે જેવું મારા મનમા છે તેવું હતો ? (અભિલાષપૂર્વક જોઈને) અથવા શંકાને સ્થાન જ ક્યા છે ?

સ્તનો ઉપર વાળાનો લેપ લગાજો છે, હાથમા પહેરેલું મૂલ્યાનનું એક કંદલ ખૂમ હીનું થયું છે. આવું પ્રિવાન પીડામસ્ત શરીર (પણ) અત્યંત સુંદર (દેખાય) છે. મનવિકાંગ તથા આભવિકાગનો થતો તાપ ભને ગમાન હોય પણ યુવનીઓનો આવો મનુર અપગાધ તો ગ્રીષ્મનો તાપ ન જ કરી શકે. (૮)

प्रियवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये तस्य राज्ञे प्रथमदर्शनादारभ्य पयुस्तुकेव शकुन्तला । किं न खलु तस्यास्तन्निमित्तोऽयमानङ्को भवेत् ।

अनसूया—सखि, ममापीदृशराङ्गा हृदयस्य । भवतु । प्रक्ष्यामि तापेदनाम् । (प्रकाशम्) सखि, प्रष्टव्यासि किमपि । बलवान्खलु ते सताप ।

शकुन्तला—(पूगाधेन शयनादुत्थाय ।) हला किं वक्तुकामासि ।

अनसूया—हला शकुन्तले, अनभ्यन्तरे एतन्नाम मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किं यादृशी तिहासनिर्व्वणु कामयमानानामस्यैवा श्रूयते तादृशीं तत्र पश्यामि । कथय किंनिमित्तं ते सताप । विचारं खलु परमार्थनोऽज्ञानानाम् प्रतीकारस्य ।

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तक । न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम् ।

शकुन्तला—(आमग्नम्) बलवान्खलु मेऽभिनिवेश । इदानीमपि सहसैन्येन शक्नोमि निवेद्यितुम् ।

प्रियवदा—सखि शकुन्तले, सुध्रुवेया भवति । किमा मन आतङ्कसुपस्ते । अनु दिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः । देवत्र लाज्यमयी छाया त्वा न मुञ्चति ।

राजा—अग्निधमह प्रियवदा । तथा हि ।

क्षामक्षामरूपोलमाननमुर काठिन्यमुक्तस्तन

मध्यं क्लान्ततरं प्रकामयिनतायमा छयि पाण्डुरा ।

शाक्या च प्रियदर्शना च मदनस्त्रिन्देयमालक्ष्यते

पद्माणामिह शापणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥१॥

शकुन्तला—सखि, कस्य वान्दस्य कथयिष्यामि । आयासयित्रीदानीं वा मरिष्यामि ।

उभे—अत एव खलु निर्व्वणु । स्निग्धजनसखिभक्तं हि दु एव सख्येन भवति ।

राजा—

पृष्टा जनेन ममदुःखसुखेन चान्ता

नेयं न वक्ष्यन्ति मनोगतमाधिहेतुम् ।

एषा विवृत्यं रङ्गाऽयनया मन्त्रणा-

मग्नान्तरे श्रवणकान्तता गताऽग्नि ॥२॥

शकुन्तला—सखि, यत्र प्रभृति मम श्रवणयोगतः स त्वेवमथिता सन्निधि-
(हस्तोन्नेन लला नाग्निः ।)

પ્રિયવદા—(જનાતિકે) તે ગરુડિના પ્રથમ દર્શનની માડીને શકુંતલા ઉત્કલિત લાગે છે. તો તે નિમિત્ત તો શકુંતલાની આ પીડા ન હોય ?

અનસૂયા—અબી, માગ મનમા પડુ એ જ શકા ઘોળાયા કર છે. હીઠ એને જ પૂછુ. (મોટેથી) અબી માગે તને કઈક પૂછું છે તારો ત્વજ ખરખર ખૂબ લારે લાગે છે

શકુંતલા—(પથાગેઆથી અધી ખેડી થઈને) અબી, શું કહેવું છે તારે ?

અનસૂયા—અરે શકુંતલા, પ્રેમની વાતથી અમે ખે આવ અજાયુ છીએ. ઇતિહાસના મથો ઉપરથી પ્રેમપીડિતોની જેવી અવસ્થા સામગ્રી છે તેરી જ તારી દશા છે એમ મને લાગે છે તો કહે તારા આ સંતાપનું કારણ શું ? વિકાગનું બગાડ નિહાન જરૂર વગર તેવા ઇલાજનો આગલ ન જ થઈ શકે

રાજા—માગે શન પડુ અનસૂયાની શકાને જ અનુસરે છે મારી શકા કેવળ પોતાના જ અભિપ્રાયથી નથી થઈ.

શકુંતલા—(અવગત) મારો પ્રેમ માને જ અત્યંત પ્રમાણ છે, (પપુ) હજુય આ બંનેને એકલમ જણાવી શક એમ નથી

પ્રિયવદા—સખી શકુંતલા, એની વાત બગાડ છે. તુ પોતાની પીડા પ્રયે બેપન્વા ડેમ ગહે છે ? વિવેક વિનિસે તાગ અગે ક્ષીપુ થતા જાન છે કેવળ તાગ લાવણીની ઝગક તને છોડતી નથી

રાજા—પ્રિયવદા ખોકું નથી દહેલી કાનજી ?

મોહાના ગાય અતલ ખેની ગયા છે, સ્તન કઠોર મટી દીવા થય છે, કમર વિશેષ પાતળી પડી છે ખખા અન્યત નમી ગયા છે, શરીરની કાનિ ફીકી પડી છે. કામખીડિતા એ ગાયની દશાને પામી છતાં, પાંડાને સુકવનાર પવનથી હવાવેથી માધવીયાની જેમ પ્રિયર્થના લાગે છે (૬)

શકુંતલા—અબી, બીજા તે કોને હું કહેવાની હતી ? તમનેન હવે કદ આપનારી બનીશ

બંને—એટલે તો આગ્રહ કરીએ છીએ સ્નેહીજનોમા હુ ખની વેના વહેવાન તો આ નાં શક નહીં

રાજા—સખી ખની બગીડ અખીઓએ વાત પૂછી છે એટલે આ મના પોતાના ઉપર અવશ્યતાનું મન કહેને

અને વાં જોનાય તુ નહીં નહીં મારીને જોવાને કોના બનાવ નહીં મનમાં ઉત્કલિત થયું (૧૦)

શકુંતલા—તમાએ, તમે વનનું શું કાન તે ગરુડિ જે વિવેચી મારી નહીં પડ્યા છે (અનસૂયાને અડકીને લજ્જાનો અભિનય કરે છે)

उभे—कथयतु प्रियसखी ।

शकुन्तला—तत आरम्य तद्वतेनामिलापेनैतदवस्थास्मि संवृत्ता ।

राजा—(सहर्षम्) भूत श्रोतव्यम् ।

स्मर पथ तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इयाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥१॥

शकुन्तला—तद्यदि यामनुमतं तदा तथा कर्तेयां यथा तस्य राजर्षेरनुष्मनीया भवामि । अन्यथाकस्य सिञ्चन मे तिलोदकम् ।

राजा—सशयच्छेदि वचनम् ।

प्रियधदा—(जनान्तिकम्) कनसूये, दूरगतमन्मथाभ्रमेयं कालहरणस्य । यस्मिन्बद्धभावैषा स ललामभूतः पौरवाणाम् । तद्युक्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम् ।

अनसूया—तथा यथा भणसि ।

प्रियधदा—(प्रकाशम्) सति, दिष्टयानुरूपस्तेऽभिनिवेशः । सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानघवरति । क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तस्तां पङ्कविता सहते ।

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशान्वे शशाङ्कलेखामनुस्ते ।

अनसूया—कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बित निभूत च सख्या मनोरथ सपादयारः ।

प्रियधदा—निभूतमिति चिन्तनीय भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् ।

अनसूया—कथमिय ।

प्रियधदा—ननु स राजर्षिरेतस्या स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष एतान्द्विसान्प्रजागर-
कृशो लक्ष्यते ।

राजा—सत्यमिदंभूत एवास्मि । तथाहि ।

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं

निशि निशि भुज्जन्यस्तापाद्भ्रुप्रसारिभिरश्रुभिः ।

अनभिलुलिनज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिवन्धना-

रत्नकवलयं कस्त कस्त मया प्रतिसार्यते ॥१॥

प्रियधदा—(विचिन्त्य) हला, मदनलेखोऽस्य क्रियताम् । इमं देवार्शोपाप-
देरेण मुमनोगेनिनं कृत्वा तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ।

બન્ને—પ્રિય સખી, કહે કહે.

શકુંતલા—ત્યાગ્યો તેની ઝખનાને કારણે મારી આવી દશા થઈ છે

રાજા—(સહર્ષ) સાલગવા જેવી વાત સાલગી લીધી

જેવી રીતે તાપના કારણરૂપ ગ્રીષ્મનો મેઘશ્યામલ દિવસ સમસ્ત જીવલોકને શાંતિ આપનાર બને છે તેમ માગ સતાપના કારણરૂપ કામદેવ જ મને શાંતિ આપનાર બન્યો. (૧૧)

શકુંતલા—તો, જે તમને યોગ્ય લાગતું હોય તો તે રાજર્ષિ મારા ઊપર કૃપા કરે એવું કઈક કરો, નહીં તો મારા ઉપર તલ ને જલની અજલિ છાટી દો.

રાજા—સશયને ફૂં કરે એવું આ વચન છે

પ્રિયંવદા—(જનાન્તિ) અનસૂયા, પ્રેનમા બહુ જ આગળ વધેલી તે, હવે સમયનો વિનય નહીં થઈ તેન નથી જેની સાથે એ પ્રનલાવે બધાઈ છે તે પૌંવકુળના ભૂષપુરૂષ છે આથી એના મનોગથને અલિન દીએ એ જ યોગ્ય છે

અનસૂયા—તું મગમગ કહે છે.

પ્રિયંવદા—(મોટેથી) સખી, તારો પ્રેન સદ્ભાગ્યે અનુરૂપ પાત્ર માટે જ છે સમુદ્રને છોડીને મહાની ખીજે કયા જવાની ? હવે, આમ્રજ્ઞ વચ્ચે ખીજું કોણ નવપત્નવિન માધરી લગાને આધાર આપી શકે ?

રાજા—વિશાખના બે તારાઓ ચક્રનેખાને અનુચરે એમા નવાઈ શી ?

અનસૂયા—પણ આપણી સખીનો મનોરથ, વિના વિલબે અને શુભચુપ સિદ્ધ કરીએ એવો મોઈ ઉપાય છે ?

પ્રિયંવદા—શુભ રીતે કહેતી હોય તો વિચારવાનું ખરું. (બાકી) વિના વિલબની વાત તો સહેલી છે.

અનસૂયા—કેવી રીતે ?

પ્રિયંવદા—સ્નેહભરી નજરે આના તક નિહાળીને પોતાનો અલિનાથ સૂચવનાર રાજર્ષિ આજકાલ જાગૃત્વને કાન્યે કૃષ્ણ થયેના લાગે છે

રાજા—ખરેખર, એવો જ હું થયો છું કેમ?

હૃદયસતાપથી રોજ નરે હાય ઉપર મૂંઝવા નનનના પ્રાનભાગમાધી ઝરી રહેલા ઉષ્ણ આસુઓથી આ રતનોનો ગગ ઝાખો થઈ ગયો છે, અને પાપુખના ધાની નિશાનીવાળા મ્યાનને સ્પર્શ્યા વિના મપિયધન મ્યાનેયા નની પડના સ્વર્ણ કંકણને હું વારવાર ઉપર ચઢાવું છું (૧૨)

પ્રિયંવદા—(વિચાર કરીને) લને, તેને માટે પ્રેનપતિ ત્યાગ કરીએ દેવના પ્રસાદને બહાને કૂલોમા છુપાવીને તેના હાથમા હું પહોચતો કરીશ.

अनसूया—रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ।

शकुन्तला—सखीनियोगोऽपि विकल्पते ।

प्रियंवदा—तेन ह्यात्मन उपन्याससूत्रं चिन्तय तावत् किमपि ललितपदवन्वनम् ।

शकुन्तला—हला, चिन्तयाम्यहम् । अघोरमहीर पुनर्वेपते मे हृदयम् ।

राजा—(सहर्षम्)

अथ म ते तिष्ठति संगमोन्सुको

विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।

लभेन वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुर्गापः कथमीप्सितो भवेत् ॥१३॥

मरय्यो—आम्मुणाग्मानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापनिर्वा शार्द्री ज्योत्स्ना पयन्तेन धारयति ।

शकुन्तला—(सस्मिन्) नियोजितेदानीमस्मि । (इत्युपविष्टा चिन्तयति ।)

राजा—स्थाने गतं विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामरदेकयामि । यतः,

उन्ममितैकमूलममाननमस्याः पदानि रक्षयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मर्यनुगमं कपोलेन ॥१४॥

शकुन्तला—हला, चिन्ति मया गीतस्तु । न एतु संनिहितानि पुनर्लङ्घनसावनानि ।

प्रियंवदा—एतस्मिन्नुसंदासुकुमारं नलिनीपत्रे नर्तनिक्षिपणं कुरु ।

शकुन्तला—(यथेकं रुदित्वा) हला शृणुमिदानीं सगवार्थं न वेति ।

उभे—अग्रहिने स्वः ।

शकुन्तला—(वाचयति ।)

तथ न ज्ञाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रायपि ।

निर्वृण तपति श्लीयम्ययि वृत्तमनोग्थान्यद्भानि ॥१५॥

राजा—(गृहमेत्यय)

तपति तनुगात्रि मदनम्यामनिशं मां पुनर्हृदयेय ।

मयपति यथा दाशङ्कं न तथा हि वृमुदनीं दिवसः ॥१६॥

ત્રીજો અંક

અનસૂયા—આ સુક્રમળ પ્રયોગ મને ગમ્યો અથવા શકુંતલાનો રો અલિપ્રાય છે ?

શકુંતલા—તમારી આજ્ઞાની વિરુદ્ધ કંઈ કરી શકાય ખરું ?

પ્રિયંવદા—તો પછી પોતાની સ્થિતિને અનુલક્ષીને લલિત પદવાળું એકાદ પદ વિચાર

શકુંતલા—અહીં, હું વિચારું છું પણ અવજ્ઞાની ખીકથી મારું હૃદય કંપી જઈ છે.

રાજા—(અર્ધ)

હે બીરુ, જેની અવજ્ઞાની તને ખીક લાગે છે તે આ હું તારા સમાગમને માટે આપું બની આ જોશો રહ્યો પ્રાર્થના કરનારને લક્ષ્મી મળે કે ન પણ મળે, પણ લક્ષ્મી જેને આહે, તેને માટે તે અનવ્ય ગહે જ કેવી રીતે ? (૧૩)

બે મખીઆ—અરે પોતાના યુગ્મેની અગવણના કળાર, શરીરને શાંતિ આપનાર શરૂની ચાદનીને ક્યો (મૂર્ખ) વસ્ત્રના પાલવથી વારે ?

શકુંતલા—(તસ્મિત) ત્યારે હવે વખવા માડું છું (બેમીને વિચાર કરે છે)

રાજા—પનકાગ નારવાડું ભૂલી ગયેલી આખથી પ્રિયાને નિહાળી રહ્યો છું તે યોગ્ય જ છે મરણ કે,

જેથી ચઢાવેલી ભરવેલવાળું એવું મુખ, ગીન ગ્યતી વખતે, ૧૫ રૈનાચિત થતા, માગ પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રકટ કરે છે (૧૪)

શકુંતલા—અરે ગીતની વસ્તુ તો મેં વિચારી છે, પણ લખવાના માધનો અહીં નથી

પ્રિયંવદા—પોપટના પેટ સમા સુક્રમળ કમળપત્ર ઉપર નખોથી અક્ષરો

દેવતરી નાખ

શકુંતલા—તિમ કળાનો અભિનન કરીને) અરે, હવે માનખા તો. અર્થ સ્વરૂપ છે કે નહીં ?

બન્ને—આભાગે છીએ

શકુંતલા—(વાને છે.)

તારું હવે આપતી નથી. હે નિધુર, પણ જેના મધ્ય જ અભિનાય તારી તરફ છે તેની મને—માગ અજોને—તો આ મન નાન-વિમ ભરે અતાપ આપે છે. (૧૫)

રાજા—(એક મ ધસી આવીને)

હે તન્વી, મન તને નિત્ય અતાપે છે, પણ મને તો તે બાળ છે દિવન (તો દર્શ) ચક્રને જેટલો ચીમળાવે છે તેટલો પોષણને પીડો નથી (૧૬)

मख्यौ—(सहर्षम्) स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य ।

(शकुन्तलम्युत्थातुमिच्छति ।)

राजा—अत्रप्रमायासेन ।

संदष्टकुसुमशयनान्याशुक्लान्तत्रिमभङ्गसुरभीणि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥१७॥

अनसूया—इतः शिलालैकदेशमन्करोतु वयस्यः ।

(राजोपविशति । शकुन्तला सख्यं तिष्ठति ।)

प्रियंवदा—द्वयोरपि युग्योऽन्योन्यानुरागः प्रत्यन्नः । सखीस्नेहो मां पुनरुक्तवादिनीं करोति ।

राजा—भद्र, नतत्पहिर्यम् । विगच्छि ह्यमुक्तमनुतापं जनयति ।

प्रियंवदा—आपन्नस्य विपत्तिनासिनो जनस्यार्तिहरेण रास भवितव्यमित्येष युष्माकं धर्मः ।

राजा—नास्मात्परम् ।

प्रियंवदा—तेन हीयमाख्योः प्रियसखी दयामुद्दिश्येदमस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीयत तस्या अलम्पितुम् ।

राजा—भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वायानुपहीतोऽस्मि ।

शकुन्तला—(प्रियंवदामग्लोक्य) हला, किमन्तःपुरापरिहर्षयुक्तस्य राजपेरुपरोधेन ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा

हृदयमनिहिते हृदयं मम ।

यदि ममर्थयन्ते मदिरेक्षणे

मदनघाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥१८॥

अनसूया—वयस्य, गृहस्था राजान. श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियमयी दन्तुवन्-शोचनीया न मयि तथा निर्जिते ।

राजा—भद्रे, किं बहुना ।

परिमदगृहस्थेऽपि ह्ये प्रतिपत्ते कुलस्य मे ।

ममुद्रमना धोर्ध्वी मयी च युययोरियम् ॥१९॥

उभे—निर्जिते स्तः ।

प्रियंवदा—(महाद्वेषम्) अनसूये, ययय इति दृष्टिगुणं मृगयन्ते मय-मन्तिरिति । एते । सखीद्वयं धनम् । (शकुन्ते प्रस्थिते ।)

સખીઓ—(જોઈને અને એકઠમ હર્ષથી જોઈને) વિના વિલંબ ફળનાર મનોગ્યનું સ્વાગત હો. (શકુંતલા જોવા પ્રયાસ કરે છે)

રાજા—રહેવા દો, રહેવા દો, શ્રમ લેવાનું.

કુલોની શય્યાને ચોટવું, અત્યંત યોગાઈ ગયેલા કમળદાસીના ક કણોવાળું ભારે જવા અનુભવનું આ તારું અગ શિષ્યાય દર્શાવવાને માટે યોગ્ય નથી. (૧૭)

અનસૂયા—તો મિત્ર, આ શિલાતલની એક પાળુને સુશોભિત કરો (=બિગળે) (ગજા ખેસે છે. શકુંતલા લજ્જા અનુભવે છે.)

પ્રિયંવદા—તમારો બન્નેનો પગપગ પ્રેમ પ્રત્યક્ષ થયો છે. તો પલ્લુ મારી સાહેલી પ્રત્યેનો સ્નેહ મને વાન ફરી કહેવા પ્રેરે છે.

રાજા—ભદ્રે, તો એ કહેતા અટકશો નહીં (કારણ) કહેવા જેવી વાત ન કહેવાય તો તે પાઠ્યથી ખેડ જન્માવે છે

પ્રિયંવદા—પોતાના રાજ્યમા ગહેની વિપત્તિશ્રમ વ્યક્તિઓનું દુઃખ ગજા, દુઃખ કરે એ તો તેનો ધર્મ છે

રાજા—એથી પગ ધર્મ બીજો હોય જ નહીં.

પ્રિયંવદા—તો પછી આપને કાગળે અમારી પ્રિય મખીનું મદને આવું સ્થિતિ પર્વિર્તન થયું છે તો તેને સ્વીકારી તેના જીવનને તમારે ટેકા આપવો જ ગણ્યો

રાજા—ભદ્રે, આ વિનિતિ તો ઉભયપક્ષી છે. મર્દ રીતે માગ ઉપર ઉપકાર થયો.

શકુંતલા—(પ્રિયંવદા સામે જોઈને) અલી, અંત પુગના વિગડથી ઉંઠ કિંત રાજાનીને અટકાવવાથી શું ?

રાજા—

માગ હાંસની મમીએ વમનાગી હે મહિાક્ષી, અનન્યનિષ્ઠ એવા આ માગ હૃદયને તુ જો અન્નમક્ત માનીશ તો મનના ગાણથી વીધાયેનો હુ (તમાગ વડે) ફગી વીધાયો. (૧૮)

અનસૂયા—મિત્ર રાજાને અનેક પનીઓ હોય છે એમ માલખ્યુ છે એટલે અમારી આ પ્રિય મખી વિષે તેના ગાનવાને ગોડ કવાનો પ્રમગ ન આવે તેમ વર્નજો.

રાજા—ભદ્રે, વિશેષ તો શું કહું ?

ભયે મારે અનેક પની હોય, જા કેવળ છે જ માગ કુળની પ્રતિષ્ઠામમી બની ગહેને—સમુદ્રપી મેખવાવાળા પૃથ્વી અને તનાગી આ મખી.

બન્ને—અમને મંત્રોષ થયો.

પ્રિયંવદા—(દષ્ટિએ કગી) અનમૃયા, જો ને આ તરુ તું નજ નાખ, પેતું હાથગાળ પોતાની માને ઉ સુકનાથી ગોષે છે. આવ, આપજે તેને (મા માવે) મેળવી દઈએ. (બન્ને સાવના માટે યે.)

शकुन्तला—हृल, अशरजास्मि । अन्यतरा युयोरशमच्छु ।

उभे—पृथिव्या यः शरण ॥ तत्र समीपे वर्तते । (इति निष्क्रान्ते ।)

शकुन्तला—यद्य गते एव ।

राजा—अत्रावेगेन । नन्दनमाराधयिता जनस्तत्र समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः कलमविनोदिभिर्गर्घातान्

मचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अत्र निधाय करभोरु यथासुखं ते

मंथाह्वयामि चरणकुत पद्मनाम्नो ॥२०॥

शकुन्तला—न माननीयेष्वाम्बान्नपरावर्षिष्ये । (इत्युत्थाय गन्तुमिच्छति ।)

राजा—सुन्दरि, अरिनिर्गणो दिवसः । इयं च ते शरीरास्थ्या ।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तम्भाशरणम् ।

कथमातपे गमिष्यसि परिधाधापेलवैरङ्गैः ॥२१॥

(इति यत्नदेना निर्गमयति ।)

शकुन्तला—यैत्र, स्नानिन्यम् । मदनस्ततापि न गन्वात्मनः प्रमयामि ।

राजा—भीरु, अत्र शुक्लभयेन । इष्ट्या ते विदितधर्मा तत्रभरान्नात्र दोष

प्रदीप्यति कुलपतिः । अपि च—

गान्धर्वेण पिपासदेन सहृदयो राजपिबन्धकाः ।

भ्रूयन्तं परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥२२॥

शकुन्तला—मुख तापनाम् । भूयोऽपि सर्पात्ममनुमाननिष्ये ।

राजा—ननु । मक्षसि ।

शकुन्तला—कदा ।

राजा—

अपग्निक्षतकौमलस्य याव-

स्तुसुमस्येय नयस्य पद्मपदेन ।

अधरस्य पिपासना मया तं

मदयं सुन्दरि गृह्यते रमोऽस्य ॥२३॥

(इति सुमस्याः स्फुटनन्तिनिच्छति । शकुन्तला परित्यजति नाट्यम् ।)

(अन्ते ।)

શકુંતલા—અત્યારે હું અગ્નિ ક્ષિત છું. તમારા બેમાથી એક તો અહીં આવો.
બન્ને—પૃથ્વીનો જે રક્ષક છે તે તારી પાસે તો છે.
(જાય છે.)

શકુંતલા—હું બન્ને ચાલી ગયા ?

રાજા—ક્ષેપ પામશે નહીં. આ સેવક તમારી પાસે હાજર છે
શું થાક દૂર કરનાર ચીન કમલિનીના પાદાના પાંખાથી (જલકણ) ભીના
વાયુ ઢાળુ, કે હે કરભોરુ ! તમને સુખ ઉપજે એવી રીતે તમારા કમળશા રાતા
ચરણોને ખોળામા લઈને ઘાળુ. (૨૦)

શકુંતલા—માનનીય વ્યક્તિની હું અપગ્રાધિની બનવા નથી માગતી.
(ઉભી થઈને જવા માગે છે.)

રાજા—સુદ્ધી ! દિવસ હજુ આચર્યો નથી અને તારી આવી અવસ્થા છે.
કમલદલથી રમેલા સ્તનના આચ્છાદનવાળી તુ, ફૂલોની સેજ ત્યજી, જવર-
દુર્બળ અંગે વડે તડકામા કેની ગીતે જઈશ ? (૨૧)
(બળપૂર્વક એને પાછી ફેરવે છે.)

શકુંતલા—પૌરવ, સધમ રાખો મનન તમ છું છતાં હું પોતે પૃથ્વી
સ્વાધીન નથી.

રાજા—ભીરુ, વડીલોનો ડર રાખીશ નહીં ધર્મના યાતા પૂજ્ય કુલપતિથી
તારી વાત સાંભળી તારો દોષ મહત્ત્વ નહીં કરે વળી,
અનેક ગર્જિત-કથાઓએ ગ્રાધર્વ વિવાહથી લગ્ન કર્યા અને પિતાઓના
અભિનદન મેળવ્યા એમ પણ સાંભળ્યું છે (૨૨)

શકુંતલા—પણ મને જવા દો. ફરી એકવાર તપ્તિઓની અનુભૂતિ મેળવીશ.

રાજા—લલે, છોડીશ

શકુંતલા—ક્યારે ?

રાજા—હે સુદ્ધી,

અક્ષત કોમલ નવપુષ્પના સ્તનો આસ્વાદ લેના બ્રહ્મરની જેમ તારા અપરિક્ષત
સુકુમાર નવકુસુમ નમાન અધર સ્તન જ્યારે આ પિપાસુ નધન ભાવે મહત્ત્વ કરે
ત્યારે (૨૩)

(તેનું મુખ ૧૨૫ કરવા છત્રે છે. શકુંતલા તેને ચેકવાનો અભિનય કરે છે.)
(નેપથ્યે)

હે ચક્રવાકવધૂ, તારા નડચગની વિભાવ નાગી વે. ગન આવી ગઈ છે.

શકુંતલા—(તંબુલ-મુક્ત) પૌંવ, નહીં નાગ ચીગની કુશળતા મળવા માટે
આપો ઝીનગી અહીં આવે છે. તો જગ દક્ષની પાટળ છુપાઈ જાયો.

राजा—नथा । (दृष्टवान्नमावृत्य तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति पाण्डुस्त गौतमी सख्यौ च ।)

सख्यो—इन इत आर्या गौतमी ।

गौतमी—(शकुन्तलमुपेत्य) जाते, अपि लघुसंतापानि तेऽङ्गानि ।

शकुन्तला—आर्ये, अस्ति मे विशेषः ।

गौतमी—अनेन दर्भोदकेन निरावाचमेव ते शरीरं भविष्यति । (शिरसि शकुन्तला-
मभ्युक्ष्य) यत्ने, परिणतो दिवसः । एहि उद्वेगमेव गच्छामः ।

(इति प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला—(आत्मनम्) हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरये कान्तभावं न
मुञ्चसि । सानुशयविवक्षितस्य कथं ते साप्रतं संतापः । (पदान्तरे स्थिता प्रकाशम्)
लतामल्य संतापहारक, भ्रमत्रये रसा भूयोऽपि परिभोगाय । (इति दुःखेन निष्क्रान्ता
शकुन्तला सहेतराभिः ।)

राजा—(दृष्टस्थानमुपेत्य सनिःश्वासम्) अहो विघ्नस्तवः प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि-

मुहुर्दुर्गुलिमंघृताधरोष्ठं

प्रतिषेधाक्षर्यिकलवाभिगमम् ।

मुरमन्मयिर्धति पक्ष्मन्मृग्याः

कथमप्युन्नमिन् न चुम्बितं तु ॥२४॥

कः नु एतु सप्रति गच्छामि । अयम् इदं प्रियार्थरिपुक्तमुक्ते लतामल्ये मुहूर्तं
स्थास्यामि । (मर्तुःऽङ्गोक्ष्य)

तस्याः पुण्यमयी शरीरलुलिता शय्या शिथ्यायामियं

कलापना मन्मथलेग एव नलिनीपत्रे नर्तगपिनः ।

हस्ताद्व्रटमिदं विनाभग्नमित्यामश्रयमानेक्षणो

निर्गन्तुं महता न येनमगृहाच्छयनोमि शून्यादपि ॥२५॥

(आसतो) पद्मम्

मायनने मयनकर्मणि मप्रयुक्ते

येदो हुताशनयनी रग्निः प्रकीर्णाः ।

छायाचरन्ति यद्गुहा भयमादधानाः

मन्ध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥२६॥

રાજા—વારુ. (પોતાની જાતને જુવાવી ઊભો રહે છે.)

(હાથમા પાત્ર લઈ ગૌતમી અને સખીઓનો પ્રવેશ.)

બે સખીઓ—આ બાળુ, આ બાળુ, ગૌતમી મેયા.

ગૌતમી—(શકુંતલા પાસે પહોચી) વત્સે ! તારા શરીરની પીડા ઓછી થઈ કે ?

શકુંતલા—આર્યા, હવે મને વધુ સારું છે.

ગૌતમી—આ દર્શજીથી તારા શરીરની પીડા મટી જશે. (શકુંતલાના માથે હાંટકારે છે.) વત્સે, દિવસ આયમી ગયો છે ચાવ આપણે પર્ણકુટીએ જ જઈએ.

(પ્રસ્થાન)

શકુંતલા—(સ્વગત) હૃદય ! પ્રથમ જ્યારે મનોગ્ધ સહેલાઈથી સફળ થવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તેં ભીરુતા ત્યજી નહીં. હવે પથ્થાતાપ પામીને સંતાપ યોગ્ય છે ખરે ? (થોડાક ડગલા ચાલી, થંભી, મોટેથી) અંતાપકર હે લનામંડપ, ફરી ઉપ-ભોગને માટે (હમણા તો) તારી ગળ માથું છું.

(દુઃખી થઈ શકુંતલા બીજીઓ સાથે જાય છે.)

રાજા—(પૂર્વસ્થાને પહોચી, નિઃશ્વાસ નાખીને) અહો, મનોગ્ધની સિદ્ધિઓ વિધનભરી છે.

મેં જ વારંવાર આગળથી અવરોધને ઢાકી દેતી, ‘ના ના’ એવા નિષેધના મધુર શબ્દો ઉચ્ચારતી, નયનની લાખી પાપણે ધગવતી સુનયનાત્રું ખમા તરફ ફેરવેલું મુખ પગણે બચકપું પાડુ સુબન આપી શક્યો નહીં. (૨૪)

હવે કય જાઉં ? અથવા અહીં જ ત્રિપાએ ભોગવેલા આ લનાકુંજમા થોડો વખત બેસીશ. (ચારેગાજુ જોઈને)

આ ગહી શિક્ષાપત્રની તેના શરીરથી વિમર્દિત ફૂલસેજ; કમલપત્ર ઉપર નખથી કોતરેલો મ્હાન થઈ ગયેલો તેનો આ પ્રેમપત્ર; હાથમાથી મગી પડેલું કમળાનુવૃત્તું કંકણ પલ્લ આ ગધુ—આ બધા ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર થતી હોવાથી, આ સૂના નેનર-મંડપમાથી હું એકમ જાડાગી નીકળી શકતો નથી. (૨૫)

(આકાશને) ગગન,

સાધકાનીન યત્નકર્મ શરૂ થતા ધાની પ્રજ્વલિત અગ્નિવાગી વેદીની આગ-પાસ વિવિધરૂપે ફેલાયેલી, લગ પમાડે તેવી, આગના મેઘ જેવી શાલગંજી ગણમોની ડાવાઓ ધૂમી રહી છે (૨૬)

રાજા—આ હું આવી પહોચ્યે. મમજે

(પ્રસ્થાન.)

ત્રીજો અંક મમાસ

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नायक्यौ सख्यौ ।)

अनसूया—ह्यल प्रियवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विग्रहविधिना निर्द्वैतकल्याणा शकुन्तला-
नुरूपमर्तृगामिनी सवृत्तेति निर्द्वैत मे हृदयम्, तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् ।

प्रियंघदा—कथमिय ।

अनसूया—अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसर्जित आत्मनो नगरं प्रवि-
श्यान्तःपुरसमागत इतो गत वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

प्रियंघदा—विलम्बा भय । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिना भवन्ति ।
किंतु तावद्दानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

अनसूया—यथाहं क्षमामि, तथा तस्यानुमनं भवेत् ।

प्रियंघदा—कथमिय ।

अनसूया—गुणवते कन्यया प्रतिपादनायेत्ययं तावत्प्रथमः सन्त्यः । तं यदि दैरमेय
सपादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः ।

प्रियंघदा—एवमिदम् । (पुष्पभाजनं विलोक्य) सखि, अगचितानि यल्लिङ्ग-
पर्याप्तानि तुमुमानि ।

अनसूया—ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्चनीया ।

प्रियंघदा—सुगते ।

(इति तदेव कर्मारम्भेते ।)

(नेत्ये)

अयमहं मोः ।

अनसूया—(वर्णं दत्त्वा) सखि, अतिथीनामिह निवेदिनम् ।

प्रियंघदा—ननूजमनिहिता शकुन्तला । (आत्मगतम्) अद्य पुनर्दृष्टेनासंनिहिता ।

अनसूया—भयतु । अन्धमेतदग्निः कुम्भैः ।

(इति प्रस्थिते ।)

અનંદ ચોરો

(ફોલો વીલુવાનો અલિન કટી સખીઓનો પ્રવેશ)

અનમૂયા—અરી પ્રિય ૧, જોકે ગાવર્ધવિવાહવિધિથી શકુતનાનું મગળ સાધ્યું અને એ અનુરૂપ પતિને નેત્રી શરી એમને નારુ હું સખી છે, તો પણ આટલું વિચારવાનું ગમે છે

પ્રિય વદા—શું ?

અનમૂયા—આજે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થના ઋષિઓએ મળને જવાની અનુમતિ આપી છે, પણ પોતાના નય ના પ્રવેશી અત પુત્રના મમાગમના આવી અહીંની આ વાતને સભાગશે કે કેમ ?

પ્રિય વદા—નિશ્ચિત ગમેજો આ પ્રકારનું અનામાન્ય રૂપ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ શુણ્યોની બાળનમા વિમવાળી નથી હોતી પણ આ વૃત્તાત આલગીને તાન કાચપ શું કે જે તેની મને ખરું પડતી નથી

અનમૂયા—મને તો લાગે છે કે મુઠ્ઠી તેમની મમતિ મગશે

પ્રિય વદા—શાથી ?

અનમૂયા—શુલ્કવાને મને આપની એ તો તેમનો પહેલેથી જ નક પ હતો તે મને પોતે પાગ પાડે તો તો વિના પ્રગ્તને વડીનોના મનો થ ફળ્યા ગણાવ

પ્રિય વદા—બગ ૧૨ (ફૂલો ૧૩ નિહાળીને) સખી પૂજને માટે જોઈતા ફોલો તો વીણાઈ ગયા

અનમૂયા—પણ પ્રિય સખી શકુતનાના જોબાગરદેવની પૂજા પણ કરવાની છે ને ?

પ્રિય વદા—૧૧ છે (તે જ મગનો અલિનય કરે છે)
(નેત્રી)

અરે એ ૧૧ આય છું

અનમૂયા—(૧૧ છે આપના) મ ૧૧ અનિયિને ન તો ૬

પ્રિય વદા—પણ શકુતના ૫૧ મગના હ તો તે છે ને ? (૧૧) પણ હ ફળી આજે તે ૧૧ ૧૧

અનમૂયા—૧૧ આ ૧૧ ફોલો ૧૧ છે
(૧૧ ૧૩ છે)

(नेपथ्ये) आः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्ति न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥१॥

प्रियंघदा—हा धिक् हा धिक् । अप्रियमेव सदृष्टम् कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराधा
शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽवलोक्य) न एतु यस्मिन्कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभफोपो
महर्षिः । तथा शप्त्वा वेगवलोत्फुल्लया दुर्वासया गह्वरा प्रतिनिवृत्तः ।

अनसूया—कोऽन्यो हुतग्रहाद्भ्युं प्रमरिष्यति । गच्छ । पादयोः प्रणम्य निर्वर्त्य यात्रदह-
मर्षोदकमुपकल्पयामि ।

प्रियंघदा—तथा । (इति निष्क्रान्ता ।)

अनसूया—(पदमन्तरे स्तुप्ति निरुध्य) बहो । आवेगस्त्यलिनायाः गह्वरा प्रभ्रष्टं
ममाग्रहस्तापुष्पमाजनम् । (पुष्पोच्चयं कल्पयति ।)

(प्रविश्य)

प्रियंघदा—सन्नि, प्रकृतिप्रकः स कस्यानुरयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुनः सानुमोशः
कृतः ।

अनसूया—(सस्मिन्) तस्मिन्वह्वेतदपि । कथय ।

प्रियंघदा—यदा निर्वर्तितुं नेच्छति तदा प्रिकाफितो मया । भगवन्, प्रथमं इति
प्रेक्ष्यारिक्ततपःप्रभासस्य दुहितृजनस्य भगवत्कोऽपराधो मरिष्यत्य इति ।

अनसूया—तत्तत्तः ।

प्रियंघदा—नतो मे वचनमन्यथा भवितुं नार्हति । विरामिगानाभरणदर्शनेन शान्ते
निर्वर्तिता इति मन्त्रयन्स्वयमन्नाह्तिः ।

अनसूया—शक्त्यनिदानोमाधितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा मन्त्रिणेन स्यनामरेया-
द्विगुलीनकं स्मरणापमिति स्वयं सिद्धम् । तस्मिन्त्रयापीनेपाया शकुन्तला मरिष्याति ।

प्रियंघदा—सन्नि, एहि । देवस्य तान्निर्निपातः ।

(परिष्क्रान्ताः ।)

(નિપથ્યે)

અરે, અતિથિનો અનાદર કરનારી !

જેનું અનન્ય ચિત્તથી ચિંતવન કરતા, (આગણે આવી) જિભેલ આ તપસ્વી તરફ, મારી તરફ, લક્ષ આપતી નથી, તે વ્યક્તિ જેમ પ્રમત માધુસ, પહેલા કહેલી વાતને યાદ અપાવવા છતાં વીસરી જાય છે, તેમ તને નહીં સ્મરી શકે. (૧)

પ્રિયંવદા—હાય હાય ! અનિચ્છનીય બનવા પામ્યું. કો'ક પૂજ્ય વ્યક્તિની શૂન્યહૃદયા શકુંતલા અપરાધિની બની લાગે છે. (આગળ દર્શિપાત કરી) જેવા તેવાની નહીં. આ તો શીઘ્રકોપી મહર્ષિ દુર્વાસા છે. આવો શાપ આપીને ઝટ ઝટ રોકાય નહીં એટલી ગતિએ સડસડાટ પાછા ફરે છે.

અનસૂયા—અગ્નિ વગર ખીજું કાણ બાળવાને સમર્થ હોય ? જા, એમને પણે પડીને પાછા વાળ. ત્યાં સુધીમા હું અર્ધજલ તૈયાર કરું.

પ્રિયંવદા—વારુ (પ્રસ્થાન.)

અનસૂયા—(ખીજે જ ડાલે ઠેસ વાગ્યાનો અભિનય કરીને) ઓ મા ! આવેગને કારણે પણ સરી જના મારા હાથમાથી ફૂલની જાળ પલ્લુ નીચે પડી ગઈ. (ફૂલો વીણવાનો અભિનય કરે છે.)

(પ્રવેશી)

પ્રિયંવદા—મહેન, સ્વભાવવાદા એ ઋષિ કોના મનામણા માનવાના હતા ? છતાં સહેજ દયાળુ બનાવ્યા ખરા.

અનસૂયા—(સસ્મિત) એમની માનતમા તો આટલું ય ઘણું. કહે તો.

પ્રિયંવદા—પાછા ફરવાની અનિચ્છા દર્શાવી ત્યારે તેમને મેં વિનંતિ કરી કે 'લગવન, આપના પ્રભાવને ન જાણનારી દીકરીનો આ પહેલો જ અપરાધ છે એમ માની આ એકવાર તો માફ કરવો જોઈએ'

અનસૂયા—પછી, પછી ?

પ્રિયંવદા—એ પછી 'માડું' વચન મિટ્યા નહીં થાય, પરંતુ ઓળખચિહ્ન રૂપ આભુષણ જેવાથી શાપનું નિવારણ થશે, એમ બોલતા બોલતા પોતે અતર્ધાન થઈ ગયા.

અનસૂયા—ત્યારે તો આશ્વાસન પામી શકાય એમ છે ગર્જર્ષિએ અહીંથી જતી વેળા પોતાના નામથી અંકિત સ્મૃત્ત્યુચિત્ત તરીકે બંતે પહેરાવેલી વીટી છે. શકુંતલાને તેનાથી (શાપનિવૃત્તિનો) ઉપાય સ્વાધીન છે.

પ્રિયંવદા—સખી, ચાલ એના (તૌભાગ્ય)દેવની પૂજનું કામ તો આપણે પતાવીએ.

(આમતેમ ચાલે છે.)

प्रियंवदा—(त्रिलोक्य) अनमूये, पश्य तावत् । यानहम्नामस्ति यदनालिखितेय प्रियसखी ।

भर्तृगत्या चिन्तया मानमपि नया विभावयति किं पुनरागन्तुम् ।

अनसूया—प्रियवदे, द्वेयोरव ननु नौ मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेल्लवा प्रियसखा ।

प्रियंवदा—ते नामाणोदकन नमालिका सिञ्चति ।

(उभे निधान्ते ।)

इति विष्कम्भक ।

(ततः प्रविशति सुनोत्थित शिष्यः ।)

शिष्य—वेगेवलक्षणार्थनादिषोऽस्मि तत्रभरता प्रशमादुपात्रेण काश्यपेन । प्रसारा निर्गतस्वायदयलाकयामि कियदजशिष्य रजया इति । (परिक्लम्यालोक्य च) हन्त प्रभा तम् । तथा हि

यात्येस्तोऽस्तशिवर पतिगापधीना-
मायिष्टृतारणपुन मर एकतोऽर्क ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यमनादयाभ्या
लामो नियम्यत इजात्मदशान्तरेषु ॥१॥

अपि च ।

अन्तर्हितं शशिनि नम कुमुद्वती मे
दृष्टि न नन्दयति मस्मग्णीयशोभा ।
इष्टप्रयासजनिताग्नयन त्रजनम्य
दु खानि नूनमनिमात्रसुदु महानि ॥३॥

अनसूया—एत नाम विषयसादमुपम्यापि जनस्य नैतन्त विदित यथा तेन राश शकुन्तलायामनार्थनाचरितम् ।

शिष्य—शत्रुदुर्म्यग हेनरेण गुरवे निवेदयामि । (निधान ।)

अनसूया—प्रतिपुत्रापि किं कारणे । न म उचितेऽपि निवसरणीयेषु हस्तसाद प्रसरति । काम दानो नान भवतु येषाण्यस्य तन शुद्धद्वय्या सखी पद पारिता । अथवा दुःख तम शाप घट विरुद्धनि । अ तथा कथ म रात्रिस्मिन्त्यानि मन्त्रविर्गताय स्फात्राय तन्मात्रमपि न विमुचति । तत्रैवऽभिज्ञानद्वगुणीयः तस्य विमुञ्चन । दुःखणीय तद्विरुद्धन केऽस्मरेणम् । तनु मन्त्रिणमा तस्य इति समेतानि न पारयामि प्रत्यप्रतिपुत्राय तानादस्य दुःखनारिणानानानातरा शकुन्तला विरुद्धम् । इत्यन्तेऽस्मानि दि पद फलानम् ।

પ્રિયવદા—(જોઈને) અનસૂયા, જો તો ખરી, કાળા હાથ ઉપર પોતાનું મુખ ટેકવી જાણે ચિત્રમા ચીનરી હોત તેવી આપણી પ્રિય સખી બેઠી છે વરના વિચારમાં પોતાનું પાણુ લાન ભૂનીને બેઠી છે, તો પછી અનિચિની તો વાત જ રી ?

અનસૂયા—પ્રિય વા, આપણા જાનેના મોઢે જ આ વાત નેહી જોઈએ સ્વભાવે કોમળ આપણી પ્રિય સખીને બચાવવી જોઈએ

પ્રિય વદા—જિના પાણીએ નવમાલિકાને કાણુ સીચે ?

(જાનેનું પ્રસ્થાન)

ચિત્ક ભક સમાપ્ત

(બીજીને જોડના શિખરો પ્રવેશ)

શિખર—પ્રવાસેથી પાછા ફરેલા પૂજનપા વાસનપે સમન જાણવાનો મને આદેશ આપ્યો છે એને ખુલામાં જઈને ગત કેળવી જાણી છે તે જોઈ રહ્યો છું. (ચોક્કસ ચાની, જોઈ કરી) અરે રત્ના થઈ ગઈ ! એને જ,

એક દિશામાં ઝોપનાથ-ચત્ર-અસ્તાચ ના શિખર ઉપર જઈ છે તો બીજી બાજુએ અરુણને આગળ ગમ્પીન સૂર્ય પ્રગટ થઈ લી છે એ નાચે બે તેજસ્વીઓના ઉત્તર અને અસ્તર ઉપરથી લોગને પાણુ જાણે ? પોતાની લિન્ન લિન્ન દશાઓનું શિક્ષણ ના નગરુ દોષ ?

(૨)

વળી

ચન્દ્ર દૂર થતા એની એ જ પોષણી-જેની શોભા તો હવે બદલવાની વસ્તુ છે-મારી દષ્ટિને આનંદ આપતી નથી પ્રિયજનના પ્રવાસને લીધે રત્ના સ્ત્રીઓના દુઃખો ખરેખર અત્યંત અમલ હોત છે

(૩)

(પડોઢા એક મ ખમેડીને પ્રવેશતા)

અનસૂયા—જગતની વાતોથી અજાણ્ય એવી મને પાણુ એ અજાણ્ય નથી કે તે ગમ્પએ શકુતનાની બામનમાં અનાર્થ વર્તન આચર્યું છે

શિખર—હોમ કરવાની વેળા થઈ છે એમ ગુરુજીને નિવેન કરું (ભય છે)

અનસૂયા—ખરી તો છું પણ શું કવાની હતી ? મા ! નિત્યકર્મ કરવાને નાટે પણ હાથપગ જ ચાલના નથી નિશ્ચાવચની ગત ઉપર સગા હોવાથી મખીને જોયે આકર્ષી તે કામદેવ હવે દુઃસ્વ થાઓ અથવા દર્વાજાન આપ જ બેઠું બન્યું હા નહી તો એ જ એ કહીને આજેના નમન જીતી રો તોય તે રાજર્ષિ એક માત્રપત્ર પણ માર્ત મોકળા નથી એ તે કેમ જાને ? તો અગ્રીયા ઝોળખવીટી મોકલીશુ પણ ચીનની બાતના તપસ્વીએ કરેલ દોષ છે, તો

प्रियंवदा—(प्रियं सहर्षम्) सखि त्वरस्य त्वस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुक-
निर्गतं शिवम् ।

अनसूया—सखि, कथमेतन् ।

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुप्तशक्तिपृच्छिका शकुन्तलासकशा गतास्मि ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियं घडा—तावदेना लज्जानन्मुखीं परिपश्य स्वयं तातकाश्वपेनेवमभिनन्दितम् ।
दिष्ट्या धूनाकुलितदृष्टेरपि यज्मानस्य पात्रक एवाहुतिः पतिता । वस्त्रे, मुशिष्यपरिदत्ता विद्यया-
शोचनीया संवृत्ता । अन्येऽपि शृङ्गिणिना त्वा मनुः सपाशं प्रसर्जयामीति ।

अनसूया—अथ केन सूचितस्नातसम्पत्स्य वृत्तान्तः ।

प्रियंवदा—अग्निराग प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाण्या ।

अनसूया—(सविस्मयम्) कथं कथं ।

प्रियंवदा—(ससृक्तमाश्रित्य)

दुःखस्तेनाहितं तेजां दधानां भूतये भुयः ।

अयेहि तनयां प्रहृष्टमग्निगर्भां शमीमिव ॥१॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्रित्य) सखि, प्रिय मे । किन्तुर्वर शकुन्तला नीयत
इत्युपशान्तवाक्यं परितोष्मनुभवामि ।

प्रियंवदा—नय, अहं तावदुपशान्तं विनोददिष्ट्याः । सा तत्परिणतो निर्गता भवतु ।

अनसूया—तेन क्षणस्थिचूतशक्त्याग्नयेते नारिकेल्यमुद्रक एतन्निमित्तमेव पायनर-
धना निमित्ता मया केसरमादिता । तस्मिन् हस्तनिर्दिष्टां कुरु । यस्मिन्मये तीर्थमृत्तिकां
दूर्वाभिस्तर्जनीं मद्रक्ष्माभ्युपगमनानि विरचयानि ।

प्रियंवदा—नय प्रियम् ।

(अन्त्या निष्पत्त्या । प्रियं नाश्वपेन मुननखे दह्याति ।)

ચોથો અંક

(ત્યાં જવા) કોને વિનંતી કરીએ ? સખીથી ભૂલ થઈ ગઈ છે એટલે પ્રયત્ન કરતાં પછી, પ્રવાસેથી પાછા ફરેલા પિતા કાશ્યપને, ‘શકુંતલા દુધ્યંતની સાથે પરણી છે અને સગર્ભા છે’ એ વાત કહી શક્તી નથી. આવી સ્થિતિમાં મારે શું કરવું ?

પ્રિયંવદા—(પ્રવેશીને સહર્ષ) સખી ઝટ કર, ઝટ કર, શકુંતલાને વળાવવાનો મંગલ વિધિ કરવાને માટે.

અનસૂયા—સખી, આ કેવી રીતે બન્યું ?

પ્રિયંવદા—સાક્ષળ. હમણાં હું ‘ઝિંઘ તો સારી આવી હતી ને ?’ એમ પૂછવાને માટે શકુંતલાની પાસે ગઈ હતી.

અનસૂયા—પછી, પછી ?

પ્રિયંવદા—ત્યારે સજ્જતી મુખ નીચું ઢાળી ગયેલી તેને છાતી સરસી ચાપી અને તાગ કાશ્યપે અભિનંદન આપતા આમ કહ્યું કે “સદ્લાગ્યે ધૂમાગ્રથી આપો વ્યાકુળ હતી છતાં યજ્ઞમાનની આહુતિ અગ્નિમાં જ પડી ! વત્સે, સાગ શિષ્યને સોપેલી વિદ્યાની જેમ તું પાત્ર ગોક ન કવો પડે તેવી ઘઈ. આજે જ અધિષ્ઠાના વક્ષસ્ત્ર નાથે તને તાગ પતિ પાસે પહોંચાડું છું.”

અનસૂયા—પણ પિતા કાશ્યપને આ વાત કોણે સૂચવી ?

પ્રિયંવદા—જ્યાં અગ્નિઘૃહમાં ગુરુજી પ્રવેશ્યા ત્યાર શરીર વગગની છંદો-બદ્ધ વાણીએ.

અનસૂયા—(અવિરનય) કહે તો, કહે ને !

પ્રિયંવદા—(સંસ્કૃત વાપીમાં)

હે બ્રાહ્મણ, અગ્નિગર્ભા શમીવૃક્ષની જેમ પૃથ્વીના મંગલ માટે દુધ્યંતે મૂંઝેલા તેજને તારી પુત્રી ધાગણ કરી રહી છે તે તું જાણ. (૪)

અનસૂયા—(પ્રિયંવદાને ભેટી પડીને) સખી ! આ મને ગમ્યું. છતાંપ આજે જ શકુંતલાને વળાવશે તેથી દુઃખમિશ્રિત સંતોષનો હું અનુભવ કરું છું.

પ્રિયંવદા—સખી, આપણુ દુઃખ તો આપણે પાર કરીશું. પણ પેલી ગિચારીને સુખી થવા દો.

અનસૂયા—તો પછી આ આગાની ડાલે ઝૂલતી, નાજિયેરીની દાબડીમાં લાંબો સમય ટક એરી મકુલની માળા આ જ અવસરને માટે મેં રાખી છે. એને તું તારા હાથમાં લઈ લે. હું પણ તેને માટે જોરોચના, નીર્ધમાટી, ફર્વાકુરો વગેરે મંગલ અલંકારો તૈયાર કરું.

પ્રિયંવદા—બન્ને તેમ કર.

(અનસૂયાનું પ્રસ્થાન. પ્રિયંવદા કૂલ વીણવાનો અભિનય કરે છે.)

(नेत्ये)

गौतमि, आदिश्रन्ता शार्ङ्गस्वमिश्रा शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूये, त्वस्व त्वस्व । एते पल्लु हस्तिनापुरगामिन

ऋषय शब्दाव्यन्ते ।

(प्रविश्य समाश्रमनहस्ता)

अनसूया—सखि, एहि । गच्छावः ।

(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विचोक्ष्य) एषा सूर्योदय एव शिखामञ्जिना प्रविष्टिनोपारहस्ताभिः

स्वस्तिपात्रनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपनर्पाम एनाम् ।

(उपसर्पतः ।)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्ट्यःपात्रासनस्था शकुन्तला ।)

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तला प्रति) जाते, भर्तुर्वहुमानमूचके महादेवी-

शब्द लभत्य ।

द्वितीया—यत्से, वीरप्रसविनी भर ।

तृतीया—यत्से, भर्तुर्वहुमाना भर ।

(आशिरो दत्त्वा गौतमीरजं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उदसृज्य) सखि, सुखमञ्जन ते भवतु ।

शकुन्तला—न्यागत मे सख्योः । इतो निषीदतम् ।

उभे—(मङ्गलवाक्पात्रादय उपविश्य) ह्यहा सज्जा भर । यावन्मङ्गलमाश्रमन

विरचयारः ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मङ्गलम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डन भविष्यति ।

(वाष्प विवृजति ।)

उभे—सखि, उचित न ते मङ्गलशालं संदितुम् । (शरश्रुति प्रमृग्य नादयेन

प्रशययन् ।)

प्रियंवदा—आमणोचितं मङ्गलमनुभवं प्रयागैर्वाप्यशक्ते ।

(प्रविश्येतादहस्ता)

प्रसिद्धमाङ्गलं—इदमनन्तम् । अत्रियतानप्रभन्ती ।

(समं विरेक्य विरेक्याः ।)

गौतमी—एत नमः, तुम एवम् ।

ઓથો અંક

(નેપથ્યે)

ગૌતમી, શાર્દૂલવ વગેરેને શકુંતલાને લઈ આવવાનું જણાવે.
પ્રિયંવદા—(કાન દઈ) અનસૂયા, જલદી ચાલ, જલદી હસ્તિનાપુર જનાર
ઋષિઓને આદ દેવાઈ ગયો છે.

(હાથમા મગલ અન કાગ સાથે પ્રવેશીને)

અનસૂયા—સખી, ચાલ આપણે જઈએ.
(ખન્ને ચાલે છે.)

પ્રિયંવદા—(જોઈને) સરજ બેઝે જ માથાબોળ સ્નાન કરેલી, અને હાથમા
નીવારના દાણા રાખી સ્વસ્તિવાચન ઉચ્ચારતી તાપસીઓ જેને વધાવે છે તેવી,
શકુંતલા આ રહી. ચાલ, તેની પાસે જઈએ.
(પાસે જાય છે)

(વર્ણવ્યા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતી આસન ઉપર બેઠેલી શકુંતલાનો પ્રવેશ.)
એક તાપમી—(શકુંતલાને) દોકરી, પતિના અતિ આદરને સૂચવના

‘પટરાણી’ પ ને પામજે.

બીજી—વત્સે, વીર પુત્રને જન્મ આપજે

ત્રીજી—બેટી, સ્વામીનો આદર પામજે.

(આવીવાં આપીને ગૌતમી મિવાયની સહુ તાપસીઓ વિદાય લે છે.)

મખીઓ—(પાસે જઈ) તારું આજનું સ્નાન સુખકર નીવડે.

શકુંતલા—આવો મારી સખીઓ, બહી બેસો.

ખન્ને—(મગલ દ્રવ્યોનું પાત્ર લઈ, બેમી) ચાલ, તનાર થા. અમે તને મગલ

શણગાર સજ્જનીએ

શકુંતલા—આને પણ મારે જામાન મમજવુ જોઈએ હવે પડી તે

સખીઓના શણગાર મારે માટે દોહતા થવાના. (આશ્ચર્ય સાચ છે)

ખન્ને—અહીં, આવા મત્રવ પ્રવરે કે ન ન સોભે (તેના આશ્ચર્યો લૂછીને
તેને શણગારવાનો અભિનય કરે છે.)

પ્રિયંવદા—આજુપણેથી ગોમી જાહે તેડુ ૨૫ આશ્રમસુલભ શણગારોથી
અપમાનિત થાય છે

(હાથમા બેટ લઈ પ્રવેશીને)

બે ઋષિકૃમાર—આ ગ્લા અવ કારો. એમને મળવો.

(નો જોઈને વિશ્વમ પામે છે)

ગૌતમી—વત્સ, નાન, કયાથી લઈ આવે ? આ બધું ?

प्रथमः—तत्तत्काश्यपप्रमाणात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ।

द्वितीयः—न गच्छ । श्रूयताम् । तनमयता वयमाश्रिताः शकुन्तलाहेतोर्नस्पनिभ्यः
कुसुमान्याहरतेति । तन इदानीं—

क्षौम केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा भाङ्गल्यमाविष्टम्

निष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्यभागोत्थितै-

र्दतान्याभरणानि तत्किंसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥३॥

प्रियवदा—हन्ता, अनयाभ्युपगता सूचिता ते भर्तुर्गहेऽनुभविष्या राजलक्ष्मीः ।

(शकुन्तला व्रीडा स्मयति ।)

प्रथमः—गौतम, एहोहि । अभिप्रेतोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवा निवेदयामः ।

द्वितीयः—तथा ।

(निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये, अनुस्युक्तभूषणोऽयं जनः । चित्रकूर्मपरिचयेनाङ्गुत्तु त आभरणविनियोग

कुर्वः ।

शकुन्तला—जाने वा नैषुणम् ।

(उभे नायकेनात्कुरुत ।)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यान्यत्यद्य शकुन्तलेनि हृदयं मन्मृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठं स्नम्भितयापटुत्तिक्लुपश्चिन्नाजडं दर्शनम् ।

धर्मलक्ष्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्योद्यम-

पीडयन्ते गृहिणा कथं नु तनयाधिप्लेपदुर्गन्धैः ॥४॥

(परिश्रान्तिः ।)

सख्यौ—हन्ता शकुन्तले, अवसितनाटनासि । परिवर्त्य सायनं लीमयुगलम् ।

(शकुन्तलेत्यानं परिवर्त्ते ।)

गौतमी—जते, एष त आनन्दपरिगृहीता चक्षुषा परिपश्यन्तान् इयं गुरुरपस्थितः ।

आचारं तावद्विचिन्त्यम् ।

शकुन्तला—(स्त्रीदम्) तान् दन्दे ।

પહેલો—તાત કાશ્યપના પ્રભાવથી.

ગૌતમી—શુ માનનિદ નિદ્રિ હાગ ?

ખીએ—નહિ ર, માખણો તેઓથીએ અમને આજ્ઞા કરી કે જુદો ઉપરથી શકુતલા માટે ફોલો વીણી લાવો, અને ત્યારે—

કેઈક જુદો ચંદ્રવલ્લ મગ્ન વગ્ન પ્રજાપત્યુ, તેા કેઈક જુદો ચંદ્ર લગા-
ડવા ચોગ્ય આજ્ઞાતો વહાવ્યો, ગીબન દુષ્ટોએ નવપત્નવાકુને શરમાવતા હોય તેવા,
કાડા કુધીના હાથને બદ્ધ કરી બનદેવીઓની હવેલીઓ વડે અનને આશ્રુપણો
આપ્યા. (૫)

પ્રિયંવદા—સખી, આ અનુમલ સૂચવે છે કે, પનિગ્રહે તુ ગભસ્તુખ અનુભવીશ,
(શકુતલા લગ્નમનો અભિનન કરે છે.)

પહેલો—ગૌતમ, ચાલ ચાલ, સનાન કરી રહેલા કાશ્યપને આપણે દુષ્ટોની
આ સેવાની વાત બચાવીએ

ખીએ—ભાવે (બન્નેનુ પ્રસ્થાન)

અખીઓ—અહી, અહી, અમે આશ્રુપણુ જદી પરેશ નથી, ખુબુ ચિત્ર-
હાના આપ્તસથી તાગ, અગ્નિને આશ્રુપણુ પહેરાયીએ

શકુતલા—તમારી નિષ્ક્રિય ૮ ચક્ર છુ હો

(બન્ને અન કાગ પહોવાવાનો અભિનન કરે છે)

(પછી સનાન કરી રહેન કાશ્યપનો પ્રવેશ)

કાશ્યપ—

આજે શકુતલા (આમગ) જગે (એ દિવારો) દર ઉકંઠિલ થાય છે,
આસુના પ્રવાહને રોકવા જતા કંઠ પુનાન છે, ચિતાથી આપ જગત ધાનુ કર
છે, જો નાગ જોવા અપ્પવદાસની યજ્ઞ સેત્રને ઝાંઝે અસી બાકુલ શકિતિ
હે ન તો, પુત્રોના પ્રથમ વિષામુખે મૃત્યુઓને કેવી પીડ થની હો. (૬)

(ચાલે છે)

અખીઓ—અહી શકુતલા, તારો શપ્તગ્રામ પૂરો થયો હો આ બે રેશમો
વચ્ચે પહેરી દો.

(શકુતલા ડેબો થઈ વચ્ચ પહેરે છે.)

ગૌતમી—બેટી, આનંદ વદનવતી દષ્ટિથી તને આજે આદિગન ન હોન તેવા
શુ આ આતી પહેર ૧ તો, એનને પહે લા ૧.

શકુતલા—(શ અની) પિતાજી, પ્રાપ્ત.

काश्यपः—रसे,

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
सुतं त्वमपि सभ्राजं सेव पृथुमवाप्नुहि ॥७॥

गौतमी—भगवन्, वरः रत्नवेषो, नाशीः ।

काश्यप—रसे, इतः सद्यो हुताग्नीन्प्रदर्शणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यप—(शृङ्खलान्दशाशास्ते ।)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः

समिद्धन्तः प्राग्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-

र्वेतानास्त्वां घट्टयः पावयन्तु ॥८॥

(शकुन्तला प्रदक्षिणा करोति ।)

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सद्यष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गखमिश्राः ।

(प्रविश्य)

शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरेषः—इत इतो भवती ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—भो भोः सनिहितस्तपोऽन्तरः—

पातुं न प्रथमं व्ययम्यति जलं युष्मात्स्यपीतेषु वा

नादत्ते प्रियमण्डनापि भयतां स्नेहेन या पल्लयम् ।

आद्ये यः कुसुमप्रमृतिममये यस्या भयत्युत्तमः

संयं याति शकुन्तला पतिगृहं मर्यैरनुज्ञायताम् ॥९॥

(केवलित्वा सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला

तरुभिर्गिर्यं यनधामघग्धुभिः ।

परभृनपिरत्न कलं यथा

प्रतिपचनीकृतमभिगीदताम् ॥१०॥

કાશ્યપ—વત્સે,

શર્મિષ્ઠા યજ્ઞાતિની બહુમાનીતી હતી તેમ તું પણ પતિની બહુ માનીતી થજે. જેમ એ પૂરુ જેવા સમ્રાટ પુત્રને પામી તેમ તું પણ ચક્રવર્તી પુત્રને પામજે. (૭)

ગૌતમી—ભગવન ! આ તો આપે આશીર્વાદ નહિ, વરદાન આપ્યું.

કાશ્યપ—વત્સે, હમણા જ આહુતિ નાખવામાં આવેલ અગ્નિઓની પ્રદક્ષિણા કરો. (બધા પ્રદક્ષિણા કરે છે)

કાશ્યપ—(ઋચાઓના છઠ્ઠી આશીર્વાદ આપે છે.)

વેદીની ચારેબાજુ નિશ્ચિત સ્થાનવાળા, સમિધોથી યુક્ત, જેમની ધાર ઉપર દર્ભ મિઠાવવા આવ્યાના છે તેવા, આહુતિમાં દ્રવ્યની સુગંધથી પાપનો નાશ કરનારા યજ્ઞના અગ્નિઓ તને પવિત્ર કરે. (૮)

(શકુંતલા પ્રદક્ષિણા કરે છે.)

હવે પ્રસ્થાન કરો. (દષ્ટિપાત કરી) કયા છે શાર્દૂંગવ વગેરે ?

(પ્રવેશી)

શિષ્ય—ભગવન, આ ગદા અમે.

કાશ્યપ—તારી ભગિનીને માર્ગ દર્શાવ.

શાર્દૂંગવ—આ બાજુ, આ બાજુ આવો.

(સહુ ચાલે છે)

કાશ્યપ—અરે, તપોવનના નિકટવર્તી તરુઓ !

તમને જળ પાવા વિના જે પોતે પહેલા (જળ) પીવા માગતી નથી; શલ્યગાર પ્રિય હોવા છતાં તમારા તરફના સ્નેહને કાન્યે જે કૂપણો પણ ચૂંટતી નથી; તમાગ કૂલ ખીલવાના પ્રથમ પ્રયત્ને જેને અન્યત્ર ઉત્સાહ થાય છે, તે આ શકુંતલા આજે પતિગૃહે જાય છે. તમે સૌ એને જવાની ગમ આપો. (૯)

(શલ્યના દટકાગને નચવી)

આશ્રમવાસના માથા જેવા જસોએ શકુંતલાને જવાની અનુમતિ આપી, કાગણે તેમણે પોતાના પ્રત્યુત્તર રૂપે આપો દાવદનો મધુ દટકાર કર્યો છે. (૧૦)

(आकाशे)

रम्यान्तर. कमलिनीहरितैः सरोभि-

च्छायादृमैर्नयमितार्कमय्यताप. ।

भूयात्कुशोदयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकृत्पवनश्च शिवञ्च पन्याः ॥११॥

(तर्धे सस्मिन्मार्गयन्ति ।)

गौतमी-जाते, शांतिजनस्निग्धामिरनुगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रगम भगवतीः ।

शकुन्तला-(सप्रणामं परिक्रम्य जनानि वन्द्यम्) हृषा प्रियवदे, नन्दार्यपुत्र-
दर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यज्ज्वा दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते ।प्रिय वद-न केवलं तपोवनपरिहृत्तानरा सख्येय । तयोपस्थितत्रियोगस्य तपोवनस्यापि
ताम्रसमस्तथा दृश्यते ।

उद्गलितदर्भकवला मृगाः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपस्तुतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रणीव लताः ॥१२॥

शकुन्तला-(स्मृत्या) ताव, एषाभगिनी वनग्रेत्स्ना ताम्रदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यपः-अस्मि ते तस्या सेदयस्त्वेहम् । इयं ताम्रदक्षिणेन ।

शकुन्तला-(लज्जापुत्रेण) वन्द्योऽस्ते, चूतमगतापि मा प्रत्यालिङ्गेनो गतामिः
ग्राह्यामिः । अद्यप्रभृति दूरपरिर्विनी ते एषु भविष्यामि ।

काश्यप —

नकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थं

भर्तागमान्ममदृशं मुञ्चन्मर्गना त्वम् ।

पूतेन मंथितवती नयमाद्रिन्ध-

मन्यामहं त्वयि च ममप्रति धीतचिन्त. ॥१३॥

इतः पन्थानं प्रतिनयन्त्य ।

शकुन्तला-(मन्यो प्रवि) हृषा, एषा द्वरेयुं श्वेहं स्ते निक्षेप ।

मरयो-अः उजः कस्य एते मर्जितः । (वापं स्मृतः ।)

काश्यप -अमूये, अः मर्जितः । ननु भतीष्यामेव स्थितनर्तना शकुन्तला ।

(मर्जं संज्ञयन्ति ।)

(આકાશ)

તેનો માર્ગ, યથે યથે કમળવનયુક્ત મરોવરોથી ગમણીય થજે, ઘટા ૧૨ વૃક્ષોને કાગણે સૂર્યકિરણોનો તાપ નદ બનજે પદ્મના પગ સમી માર્ગની ધૂળ પણ સુકોમળ થજે એ માર્ગ શાત અને અનુકૂળ પવનવાળો તથા શુભ બની ગ્હે (૧૧) (મૌ વિસ્મય પ મી સાથજે છે.)

ગૌતમી—ખેટી સ્વજનો જેવા સ્નેહાળ તપોવના દેવતાઓએ પણ તારા પ્રભાપુને અનુરા આપી છે ભગવતીને (વનદેવીઓને) પ્રણામ ૭
શકૃતલા—(પ્રણામપૂર્વક પ્ર ક્ષિણ કૃતા જનાન્તિ) મખી પ્રિયવદા, આર્યપુત્રના દર્શન માટે તો ઉત્સુક છુ તોયે આશ્રમને છોડી જતા મારા ચરણો મહાપ્રાને આગળ ધપે છે

પ્રિયવદા—સખી, તુ જ માત્ર તપોવનના વિયોગથી વ્યથ બની છે એમ નથી તારા ભાની વિયોગથી આ તપોવનની પણ તારા જેની જ સ્થિતિ છે હૃદયોએ દર્શના કોમિયા ગડી દીવા છે મોરોએ નાયવાનુ ત્યજ દીડુ છે, અને પીળા પાંડા ખેરવની વેનીઓ બચે આનંદ મારી ગડી છે (૧૨)

શકૃતલા (નાદ કરી) પિતાજી મારી લતાભગિની વનજનો મ્નાની ૭ ગજ લઈ આવુ

કાશ્યપ—તારો એના પ્રતિનો ભાગિની જેવો સ્નેહ દુ ભલ છુ આ ગડી જમણી ગજુએ.

શકૃતલા—(વેનની પાસે જઈ) વનચ દિશા, આગાને આગિત્રી રહી છે છતા આ બાબુના તારા શાખા રૂપી હાથથી મને પણ આનિજન આપ આજથી ૭ તારાથી ફર જવાની છુ

કાશ્યપ—તારે માટે મે પહેલેથી જ જે પ્રકરના પતિના મ્ના કરી હતી તેવા યોગ્ય પતિને તુ પુરુષમય પામી રાગી છે આ નવમાગિત્ર પત્ર આશ્રદક્ષ સાથે મનાગન પામી છે એનેએની તથા તારી ૧૧ ૧૧ ૭ ચિન્તામન થયો છુ (૧૩) આ માર્ગે ચાલ.

શકૃતલા—(મખીઓને) મખીઓ એન તમાગ મ્નેના મ્ના સોપુ છુ. મખીઓ—અને અમને ૧૧ હથમા મોપે છે ?

(૧૧ને આટ નારે છે)

કાશ્યપ—અનંતા ૧ કુન ૧૧ ક૨ તમાગ મ્નેએ તે શકૃતલાને ધીર આપવાની દોર

(૧૧ અગળ ચાને છે)

शकुन्तला—तान एषोऽजस्रैश्चरिणी गर्भमन्यरा मृगधूर्यदानघप्रसया भवति तदा
मद्यं कमपि प्रियनिवेदयितुं क्व विसर्जयिष्यथ ।

काश्यप—नेदं तस्मिन्स्थितः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु सत्त्वेन निवसने मे सज्जते । (परावर्तते ।)

काश्यपः—यत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिहगुदीनां
तैलं न्यपिच्यत मुखे कुशसृचिधिदे ।

श्यामाकमुष्टिपरिषर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रवृत्तकः पदवीं मृगस्ते ॥१४॥

शकुन्तला—यस, किं सह्यासपरित्यागिनीं मामनुस्मसि । अचिरप्रमूतया जनन्या
मिना वर्धित एव । इदानीमपि मया निरहितं स्या तानभिनितयिष्यति । निम्नस्य तान्
वदती प्रस्थिता)

काश्यपः—यत्से, अत्र रुदितेन । स्थिरा मम । इतः पन्थानमालोक्य ।

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरपस्त्रयुतिं
घातं कुरु स्थिरतया विस्तानुधन्धम ।

अस्मिन्नलक्षितनतोऽग्रतश्च भूमिभागे
मार्गे पदानि गलु तं विषमीभवन्ति ॥१५॥

शार्ङ्गस्थ—भगवन्, अद्यान्तं स्निग्धं कोऽनुगन्ध्य इति भूयते । तदिदं
तीरम् । अत्र मृदिष्य प्रविशन्मुहं नि ।

काश्यपः—तेन हीनां धीरव्रजच्छायामाभयामः ।

(मार्गे परिक्षम्य रिदनाः ।)

काश्यपः—(शोकान्तरम्) किं नु सत्त्वं त्वमनने कृष्णस्य पुत्रस्य नामिह नदति-
ष्यन् । (चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(आन्तिपम्) एष, पश्य । नन्विहान्प्रान्तिनारी गृहवन्तस्तदापुत्रा
यमराजस्येति । दुःखम् । परेति ।

अनमृषा—मृषा, देवः कश्यपः ।

શકુંતલા—પિતાજી ! સમજાઈ હોવાને લીધે પર્ણકુટિની આસપાસ ધીરે ધીરે હાથેથી જ્યારે મુખ-છુટકારો થાય ત્યારે તે પ્રુથગ્ગ લાવનાર કોઈને મારી પાસે મોકલજો.

કાશ્યપ—એ નહિ ભૂલું

શકુંતલા—(ચાલતા, અટકવાનો અભિનય કરીને) અરે ! મારા વસ્ત્રને ડાણ વળગી ગયું છે ?

(પાછું ફરીને જુએ છે.)

કાશ્યપ—વત્સ,

હાની અણીથી વિધાયેલા જેના મુખના ઘાને ઇંચીનું તેજ સીચી સીચી તેં રુઝાવ્યો હતો, સામાની મૂઠી નાખી ઉઠેરેલો તે તારા પુત્ર જેવો મૃગ તારો માર્ગ મૂકતો નથી.

(૧૪)

શકુંતલા—વત્સ તારો સહવાગ છોડીને ચાલી જનાર મારી પાછળપાછળ હું શું કામ આવે છે ? જન્મ પછી તરત જ માવિહોણ થયેલો હું મોટો તો થયો જ, પણ હવે મારા ચાલી ગયા પછી પિતાજી તારી ચિંતા કરનાર છે માટે પાછો વળ.

(ગડતી રડતી આગળ ચાલે છે)

કાશ્યપ—વત્સ, રોઈશ નહિ શાન થા આ ગસ્તો જો.

જામી પાપ-પુવાળા તારા નયનોના કાર્યના વિધન નાખનાર, વારંવાર ઉભગઈ આવના આસુને ધીરજ ગાખી અટકાવ, જામીનીચી જમીનનો માર્ગ જરાગર ન દેખાવાથી તારા પગલા લથડે છે

(૧૫)

શાફ્તગરવ—મગ્ધન, જલાશન સુધી (જ) સ્નેહીતે વળાવવા જવું, એવું શ્રુતિવાક્ય છે. અને આ સરોવરની છે અહીં મદેનો આખી આપે પાછા જવું જોઈએ.

કાશ્યપ—ચાલે તો આ પીપળાના વૃક્ષની છાયામાં જઈએ

(મધ્ય ચાલીને જાય છે)

કાશ્યપ—(સ્વત્રા) ગાજ દુષ્ટાને ચોગર કેવો નદેગો પડે ? (વિચાર કરે છે.)

શકુંતલા—(જનાનિકે) તખી જો દેવ કન્યાપત્ર જ અંકુ આવવાને કાગળે પોતાના પ્રિયગને જોઈ ન રડતી ચડવાળી અંકી થઈને કુડા ચીકાર કરે છે. ખરેખર હું ભારે કંપુ કાર્ય કરી ગઈ છું.

અનસૂયા—તખી, એન બેવીર મા !

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनी विषाददीर्घतराम् ।

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥१६॥

काश्यपः—शाङ्गरय, इति त्वया मद्रचनात्स राजा शकुन्तला पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शाङ्गरय—आज्ञापयतु ममान् ।

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुल चात्मन-

स्तयस्यस्याः कथमप्यधान्वधवृत्तां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतःपरं न खलु तद्वाच्यं यध्वयन्धुभिः ॥१७॥

शाङ्गरयः—गृहीतः सुदेशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकमोऽपि सन्नो लौकिकशा ययम् ।

शाङ्गरयः—न गलु धीमता कश्चिद्विशयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितिः पतिकुलं प्राप्य-

शुधूपन्य गुरुकुलं प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

भर्तृर्षिप्रकृतापि रोपणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येप्यनुत्सेकिनी

यास्त्येव गृहिणीपदं युवतयो धामाः कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी—एतावान्यधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत्तलु सर्वमवधारय ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्य मा सगीजनं च ।

शकुन्तला—नान, इति एव किं प्रियदामिथाः सख्यो निरर्तिष्यन्ते ।

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यात्यति ।

शकुन्तला—(स्तिरनाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्गापरिभ्रष्टा मन्दनगेन्मूत्रिणा चन्दनलतेरं देशान्तरे जीवन् धारयिष्ये ।

काश्यपः—वत्से, किमेव वान्तासि ।

अभिजनयतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभयगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकृत्या ।

ततयमधिरात्राचीवाक्किं प्रसूय च पायनं

मम विरहतां न न्य परमे शुचं गणयिष्यमि ॥१९॥

એ પણ પ્રિયતમ વિના દુ ખથી અતિ દીર્ઘ લાગતી રાત વીતાવે છે - અ શાનો તત્તુ ગમે તેગલા મોટા વિરહ દુ ખને પણ સહ બનાવે છે (૧૬)

કાશ્યપ—શાર્દૂંગરવ માન વતી, શકુતનાને આગ્રહ કરીએ રાખને કહેજે

શાર્દૂંગવ—આપ આજ્ઞા કરો

કાશ્યપ—

અમે સદમધન (તપસ્વીઓ) છીએ આપણુ કુળ જીયુ છે, તેમ જ સબધી એના પ્રગ્તન વિના જ એનો તમાગ પ્રત્યે સહજ સ્નેહ છે એ (બધુ) બગમગ વિચારી, અવ રાણીઓમા તેને સમાન નાનભર્યુ સ્થાન મળે તે જોજો આથી વિશેષ ભાગ્યને અધીન છે કન્યાના સગાએ તેની વાત ન કરની જોઈએ (૧૭)

શાર્દૂંગરવ—તમારો સ દેશો યાદ ગખી લીધો

કાશ્યપ—વત્સે, હવે તને માર્દક શિખામણુ દેવાની છે ભલે અમે વનમા વસીએ છીએ છતાં લોકવલ્લાર પણ જાણીએ છીએ

શાર્દૂંગરવ—પ્રાગ્ધુરુષા માટે કાઈ પણ અગ્રેન નથી

કાશ્યપ—તો તુ અહીંથી પનિગૃહે પહોચી

વડીલોની સેવા કરજે, સપત્નીઓ પ્રત્યે પ્રિય મખી સમો વર્તાવ રાખજે, પતિ અપમાનિત કરે તો પણુ કોધે ભરાઈ વિરુદ્ધ આચરણુ કરીશ નહીં આમરો પ્રત્યે ખૂબ જ છે ૧૭ ગહેજે સદ્માગ્ધી ગર્વિષ્ઠ બનીશ નહિ આ રાતે વર્તનાર યુવતીઓ શૃદ્ધિભૂષિપામે છે, એનાથી વિપરીત રીતે વર્તનાર ઓછા કુટુંબને પીડાકર હોય છે (૧૮)

ગૌતમી શુ માને છે ?

ગૌતમી—કનાઓને તો આટલો ઉપદેશ થયો છ બેગી, આ બધુ ધ્યાનમા રાખજે

કાશ્યપ—વત્સે, મને અને મખીઓને ભેગી લે

શકુંતલા—પિતાજી, શુ અહીંથી જ પ્રિયવ ૧ વગેરે સખીઓ પાછી ફરશે ?

કાશ્યપ—વત્સે, એમને પણ પરણાવવાની છે તારી સાથે ત્યાં આવેએ યોગ્ય નથી તારી જોડે ગૌતમી આવશે

શકુંતલા—(પિતાને ભેગત) પિતાજીના બોળામાથી વિખૂટી પડેલી તુ હવે, મવવપર્વતના તપ ઉપથી ઉજાડવાના આવેની વેનની જેમ બીજા પ્રદ્યમા મ્ની રીતે જીવી શકીર ?

કાશ્યપ—વત્સે, આમ વિહવળ મેમ બને છે ?

નંદાકુન્દન સ્વામીના કુળજી પ્રથ સનીવ શૃદ્ધિભૂષિપામી સમૃદ્ધ ધનના નંદાન કાર્યોમા નિગત ગૂંથાયેલી તુ, પૂર્વ દિશા પાવન સર્પને જન્મ આપે તેમ અચિ - મળે પુણ્યશાળી પુત્રને જન્મ આપી પછી હે વત્સે, માગ વિયોગથી ઉપજેતા શોખને તુ બૂલી ગઈશ

(शकुन्तला पितु पादयोः पति ।)

काश्यप—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यानुपेत्य) ह्यत्र, इ अपि मा सममेव परिष्वजेथाम् ।

सख्यौ—(तथा कृत्या) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्तत-
स्तस्येदमात्मनामभेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सदेहेन वानाकम्पितास्मि ।

सख्यो—मा भयी । अस्मिन्नेह पापशङ्की ।

शाङ्करिचः—युगान्तरमारुढः सखि । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्चर्याभिमुखी स्थिता) तान्, कदा नु एतत् भूयस्त्वयोरन प्रेक्षिष्ये ।

काश्यप—श्रयताम् ।

भृत्या चिराय चतुर्गन्महीसपत्नी

दोग्धग्निमप्रतिरथ तनयं निर्येक्ष्य ।

भर्त्रा तदपि तदुद्गमभरेण मार्ध

शान्ते करिष्यसि पद पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥२०॥

गोतमी—जाते, परिहीयते गमननेन । निर्येक्ष्य पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः
पुनरेव मननिष्यते । निर्मता भगान् ।

काश्यप—यसे, उपरुष्यते तयोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूय. निरनाम्निष्य) तत्राश्रणपीडितं तानशरीरकम् । तन्नानिमात्र
मम कृत उरुष्टितुम् ।

काश्यप—(सनि.श्वासम्)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु यस्मै त्वया रचितपूर्वम् ।

उदज्जगच्चिरुद्ध नीयारघालं विलोकयतः ॥२१॥

गच्छ । शिरास्ते फन्यान् सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सह्यादिनध ।)

सख्यौ—(शकुन्तला निर्येक्ष्य) ॥ चिह्. ॥ चिह्. ॥ अन्तर्हिता शकुन्तला
परायणा ।

काश्यप—(सनि.श्वासम्) अत्राप्ये, गायत्री वा सहस्रमन्त्राणि । निर्येक्ष्य शोक-
मनुश्रुत्वा मा प्रस्थिताम् ।

उभे—गात्र, शकुन्तलापिहितं शब्दमिव तरेण फलं प्रविशति ।

(ચક્રતલા પિતાને પત્રે પડે છે.)

કાર્યપ—હું જો છું છું છું તે થજો.

શકુંતલા—(અખી પામે જઈ) અખીઓ, તમે જન્મે મને એકામાયે ભેટો.

અખીઓ—(તેમ કરી) જલેન, જો કદાચ તે ગત્ય તને એકામાયમા લીધ કરે તો તેને, તેના નામથી અકિત આ વીંટી જનાવજો.

શકુંતલા—તમારી આ શંકાથી હું કૂચી બીજી છું.

અખીઓ—ખીય નહીં. અતિ પ્રેમ અનિષ્ટની શંકા કર્યા કરે છે.

શાર્દૂલકર્ય—અર્થ દેવ બીજા પ્રકરમા પ્રવેશ્ય છે હવે આપ જલદી ચાલો.

શકુંતલા—(આગમ તરફ મુખ કરી જાતી ગી) હું ફરી ક્યારે આ તપો-વનને નિડાળીશ ?

કાર્યપ—નામજ,

આ નમુદની સીમાવાળી જમીની લાગા સમય સુધી સપન્ની મની ગી, કુશંતના અને તાગ પુત્રને ગજનશાનને સ્થાપી તેને કુળને ગર્વ લાગ એપી દેનાર, (તાગ) પતિની આરે, આ વાત આગમના તુ ફરી પ્રવેશ કરીશ. (૨૦)

ગૌતમી—ભેટી, જવાની વેળા વીની જાન છે. પિતાજીને પાછા વાળ. અથવા આ તો ક્યાં સુધી આમ જ જો- ! ક્યારે એટલે આપ જ પાછા ફરો.

કાર્યપ—વન્મે, તમનું કાર્ય લગાય છે

શકુંતલા—(ફરી પિતાને ભેટી પડ્યા) તપશ્ચર્યાને કાગ્જે આપનું શરીર ધસાઈ ગયું છે તેથી મારી ખૂબ ખૂબ ચિંતા કરી છું ખી યશો મા.

કાર્યપ—(નિશ્વાસપૂર્વક) વત્સે,

તે પહેલા પર્યુકટીને દાર પૂજાને માટે સેપેલ નીવારગલિને જગી નીકળેલ જોતા, મારો ગોક કેવી રીતે શમરો ? (૨૧)

જા તારો માર્ગ શુભ હતો

(ચક્રતલા અને સાહવાત્રીઓનું પ્રસ્થાન.)

અખીઓ—(ચક્રતલાને જોઈ) હા ! અરેરે ! વનગર્ભમા ચક્રતલા અદ્ય-યર્થ ગર્ભ.

કાર્યપ—(નિશ્વાસે નાખી) અનસૂય, તમારી સગખી સાહેબી ચાલી ગઈ. ગોક કાજુમા લઈને હવે મારી પાછળ પાછળ આવો.

ખન્ને—પિતાજી, ચક્રતલા વિહોણા સુના તપોવનમા અમે કેમ કરીને પ્રવેશીશું ?

काश्यप - स्नेहप्रवृत्तिरेव दर्शनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्, भोः शकुन्तला
पतिकुल विमृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुत -

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामघ सप्रेष्य परिग्रहीतुम् ।

जाता ममाय विशदः प्रकाम
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥२२॥

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

ચોથો અંક

કાશ્યપ—પ્રેમના પ્રભાવને લીધે એમ લાગે. (વિચાર કરતાં અને દરતાં)
હાથ, શકુંતલાને સાસરે વળાવી હવે સ્વસ્થ થયો. કેમકે,

ખરેખર કન્યા પારકું ધન છે. એટલે તેને આજે પતિ પાસે વળાવી, મારો
અન્તરાત્મા, જાણે કોઈની થાપણ પાછી સોંપી હોય તેમ, અત્યંત પ્રસન્ન થઈ
ગયો છે. (૨૨)

(સૌનું પ્રસ્થાન.)

ચતુર્થ અંક સમાપ્ત

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रशिन्यासनस्थो राजा निदूषकश्च ।)

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा) भो वयस्य, सर्गातशालान्तरेऽयवान् देहि । कर्मशुद्ध्या
मीतेः स्वरसयोगं श्रूयते । जाने तत्रमगती हसरदिका वर्णपरिचयं करोतीति ।

राजा—नृणां भव । यादवान्कर्णयामि ।

(अनादौ गीयते ।)

अभितवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुम्ब्य दूतमञ्जरीम् ।

कमलवन्ततिमाग्रनिर्वृत्तो मधुकरं चिस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥१॥

राजा—अहो रागपरिगहिणी गीतिः ।

विदूषकः—किं ताद्रीत्या अयगतोऽनघः ।

राजा—(स्मितं कृत्वा) सहल्लूतप्रणयोऽयं जनः । तदस्या देवीं वस्तुमतीमन्तरेण
महदुपाज्जमे गतोऽस्मि । सखे मादव्यं, न्द्वचनादुच्यता हसपदिका । निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

विदूषक—यद्भगवानाशापयति । उ-याय । भो वयस्य, गृहीतस्य तथा परसीर्षहस्तैः
शिखण्डे ताडयमानस्याप्समा वीतरागस्येन नास्तीदानीं मे मञ्छ ।

राजा—गच्छ । नागरिकव्रता मलमगैराम् ।

विदूषकः—न गतिः । (निःशान्तः ।)

राजा—(आमनस्यम्) किं नु शत्रु गीतार्थनाकार्षेष्टमनविद्धादतेऽपि बल्यदु-
स्पष्टितोऽस्मि । अथवा ।

रम्याणि वीक्ष्य मधुराञ्ज निशम्य शब्दा-

न्पर्युत्सुकीभयति यन्सुखिनोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतना स्मरति नूनमनाधपूर्य

भायस्थिराणि जगतान्तरमौहवानि ॥२॥

(पराङ्मुलं स्तिष्ठति ।)

(ततः प्रशिनति क-तुरी ।)

यदनुकी-अहं नु ग-दीक्षीनस्थानं निन्नाऽस्ति ।

आचार इत्यथहितेन मया गृहीता

या वंशयट्टिस्थगंधगृहेषु राशः ।

यान्ते गते दहन्ति मे मम मयं ज्ञाना

प्रस्थानयिष्यत्यगतेत्यथदम्यनाव्या ॥३॥

અંક પાંચમો

(આસન પર બેઠેલા ગળ તથા વિદૂષકનો પ્રવેશ.)

વિદૂષક—(કાન દઈ) અરે મિત્ર, સગીનમવનની અંદર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી સાંભળો જોઈ. મધુર તથા શુદ્ધ ગીતની સ્વરયોજના અંભણાય છે. લાગે છે કે દેવી હંસપદિકા ગાયનનો અભ્યાસ કરી રહ્યાં છે.

રાજા—ચૂપ રહે, સાંભળું ત્યાં સુધી.
(આકાશે ગીત સંભળાય છે)

હે ભ્રમર, તું તૂતન મધુનો લોભી છે; એટલે જ તે આમ્રમંજરીને ખૂબ ચૂમી, (અને) હવે કમલમાં કેવળ વાસ કરી સંતુષ્ટ થઈ ગયો છે. એ (આમ્રમંજરી)ને તું કેમ ભૂલી ગયો છે? (૧)

રાજા—અહો ! શું ભાવભરપૂર આ ગીત છે !

વિદૂષક—શું, ત્યારે ગીતના શબ્દોનો ગૂઢાર્થ આપ સમજ્યા ?

રાજા—(સ્મિત કરી) મેં એકદાર એની સાથે પ્રેમ કર્યો હતો, એટલે દેવી વસ્ત્રમતીને ઉદ્દેશીને તેણે મને જખરો ટાણો માર્યો છે. મિત્ર માઢવન, મારા વતી હંસપદિકાને કહેજે કે તે કુશળતાપૂર્વક કપકા આપ્યો.

વિદૂષક—જેની આપની આજ્ઞા. (જોભો થઈને) અરે મિત્ર, એ (હંસપદિકા) ખીજાઓના હાથે મારા જટિયા પકડાવીને મને માર મારશે તો પછી અપ્સરાને હાથે જેમ તપસ્વીનો મોક્ષ ન થાય તેમ મારો પણ છૂટકારો નહીં થાય.

રાજા—જા. નાગરિકની ચતુરાઈથી એને કહેજે.

વિદૂષક—શો ઉપાય ? (ભય છે.)

રાજા—(સ્વગત) આ ગીતવસ્તુ માન્યોને પ્રિયજનથી વિખૂટો પડ્યા વગર પણ હું આટલી બધી ઉતકંઠા કેમ અનુભવી ગયો છું ! અથવા, રમણીય દ્રવ્યો જોઈને કે મધુર શબ્દોનું શ્રવણ કરી જે સુખી જીવે છે તે પણ ઉન્મત્ત બની જાય છે, આનું કાન્ધુ એ છે કે નિઃસંદેહ તે વ્યક્તિ અજ્ઞાત-પણે દૃઢ સસ્કારથી સ્થિર થયેલી જન્મજન્માતસૌની પ્રીતિને મનોમન સંભાળવા લાગે છે. (૨)

(વ્યાકુળભાવે જોભો રહે છે.)

(કંચુકીનો પ્રવેશ)

કંચુકી—અરે, આવી આ અવસ્થાને પામ્યો છું !

રાજાના અંતઃપુરમાં અધિકારી નિઝાતા ગિદાજ તરીકે જે નેનગની લાકડી મેં (હાથમાં) પકડી હતી તે જ આજે અનેક વર્ષો વીતી જતા, ચાલતી વખતે લથડનાં મારે મારે આધાગ્રય થઈ પડી છે. (૩)

भोः, काम धर्मसार्थमननिपात्य देवस्य । तयापोदानीमेव घर्मासनादुत्थिताय पुनरुत्प्रेष-
कारि कण्ठशिथ्यागमनमस्मै नोत्सहे निवेदितुम् । अथयानिश्चमोऽयं लोकनन्वाधिकारः ।
कुतः ।

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव
रात्रिदिवं गन्धवहः प्रयाति ।

शेषः सदैवाहितभूमिभारः
पष्टांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥३॥

याग्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यालोक्य च) एष देवः,

प्रजाः प्रजाः स्वा इय तन्त्रयित्वा
निपेयते ध्रान्तमना विविक्तम् ।

यूथानि संचार्य रविप्रतप्तः
शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥४॥

(उपराम्य) जयतु जयतु देवः । एते एतु हिमगिरेरुपकारव्यरातिनः काश्यपसदेशमादाय
सलीफालपत्विनः सम्राणाः । भुव्या देवः प्रमागम् ।

राजा-(सादरम्) किं कश्यपसदेशहारिणः तपस्विनः ।

कञ्चुकी-अथ किम् ।

राजा-तेन हि मद्रचनादिशाभ्यामुग्राभ्याः सोमराजः अमृताश्वमरातिनः श्री तेन
निधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हतीति । अहमप्यत्र तस्मिन्दर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः
प्रतिपालयामि ।

कञ्चुकी-यदाशमयति देवः । (निष्क्रान्तः)

राजा-(उत्थाय) वेष्टयति, अग्निरागनार्गमादेश्य ।

प्रतीहारी-इत इतो देवः ।

राजा-(विक्रान्ति । अधिसारणेऽं निरूप्य) सर्वः प्रार्थितमर्थमधिगम्य मुने
सत्येन जन्तुः । राजा तु चरितार्थता दुःप्रेतैर्य ।

ओम्सुख्यमायमयमादयति प्रतिष्ठा

यिन्नाति मृत्पपरिपादनवृत्तिरेव ।

नानिप्रमाणयनाय यया धमाय

राज्यं म्यहमभूतदण्डमिवापयाम ॥६॥

(निरुद्धे)

पैताग्रि-निरुद्ध देवः ।

હા', મહારાજે ધર્મકાર્યમા હીલ ન કરવી એ સાચુ, તો પણ, હનણા જ ન્યાયામત ઉપરથી જિલા થયેલ ગમને વિશ્રામમા વિદન નાખનારી કલ્પના શિષ્યોના આગમનની વાત જણાવવાનો ઉત્સાહ થતો નથી. પણ પ્રજાપાલનના અધિકારી માટે વિશ્રાંતિ હોતી જ નથી. કેમકે,

સૂર્ય એક જ વખતે પોતાના લેડાને (રથમા) જોડે છે (તે જોડેલા જ રાખે છે) પવન રાત અને દિવસ વચ્ચે જ કરે છે, શેષનામને માથે હમેશા પૃથ્વીનો ભાગ છે. (પ્રજાની આવકના) છઠ્ઠા અથવા ઉપર જીવનાગ રાજાનો ધર્મ પણ આવે જ હોય છે (૪)

હાલ તમારે મારી ફરજ ગમણુ (ચાની, જોઈ) આ (રથા) મહાગજ.'

જેવી રીતે ગજેન્દ્ર પોતાના ટોળાને હોગવણી આપી સૂર્યતાપે તપ થતા દિવસે શીતળ સ્થળે આવે, તેમ પ્રજાનુ પોતાના સત્તાની જેમ પાલન કરીને મન થાકી જતા એક તમા આવી બિરાજ્યા છે. (૫)

(પાસે આવી) જય હો, જય હો, દેવને ! હિમાલયની તળેટીના અન્ધપમા વસનારા આ તપસ્વીઓ સીએ સાથે, મસ્થપનો મ દેજો લઈ પવાર્યા છે. આ વાત સાંભળીને આપ યોગ (આશા) કરજો.

રાજા—(આશ્ચર્યક) શુ, તપસ્વીઓ કામ્યપનો સ દરો લાવ્યા છે ?

કંચુકી—હા જી

રાજા—તો પછી, મારા વની ગજપુરોહિત સેમરાતને આજ્ઞા કરો કે, આ આશ્રમવાસીઓનો વૈદિક વિધિથી સત્કાર કરીને તે પોતે જ એમને અદ્ય લઈ આવે હુ પણ તપસ્વીઓને મળવા માટે યોગ જગ્યાએ જઈ તેમની ગહ જોઉ છુ.

કંચુકી—જેવી મહારાજની આજ્ઞા (પ્રસ્થાન)

રાજા—(જિલા થઈ) વેગવતી અગ્નિમૃકનો માર્ગ જતાવ.

પ્રતીહારી—આ જાણુ આ જાણુ મહાગજ

રાજા—(પાસે છે રાજકાર્યના થાકનો અભિનય કરીને) મધ્ય જ જીવ ધર્મિષ્ઠ વસ્તુ પામીને સુખ અનુભવે છે પણ રાજાઓની જાગૃતિના દંટનાબ એટલે અધિક દુખ

સર્વેશ્વ સ્થાન ઉચ્ચકતા નહ કરે છે, મેળવેન વસ્તુને સાચવવાની વૃત્તિ કદ ઉપન્ન કર છે, (તેથી) પોતાના હાથમા જ પકડેન દાડાવળા પત્ની જેમ રાજ્ય પણ ખૂબ શ્રમ દુઃકરવાને મ ને સ ક વવાગ્નાનુ જ છે (૬)

(નેપથના)

બે વૈતાનિકો—દેવને વિનય થાઓ

प्रथमः—

स्यसुखनिरभित्यापः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।
अनुभवति हि सूर्क्षा पादपस्त्रीवमुष्णं
शमयति परित्यापं छायाया संश्रितानाम् ॥७॥

द्वितीयः—

नियमयसि विमर्गप्रस्थितानास्तदण्डः
प्रशमयसि विषादं कल्पसे रक्षणाय ।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः मन्तु नाम
त्वयि तु परिसमाप्तं घण्टुकृत्यं प्रज्ञानाम् ॥८॥
राजा—एते कल्पन्मनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (परिमाम्ति ।)
प्रतीहारी—एष अभिनवस्मर्जनसञ्जीवः सनिहितहोमधेनुमिशरणालिन्दः । आरोह्य
देयः ।

राजा—(आरुह्य परिक्रान्तासारम्भी तिष्ठति ।) वेद्ययति, किमुद्दिश्य भगवता कृत्ययेन
मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ।

किं तावद्व्यतिनामुपोढतपसां विघ्नैस्तपो वृषितं
धर्मांरण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिभ्यस्तच्चेष्टितम् ।
आहोस्वित्प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो धीरुधा-
मिष्यारूढवहुप्रतर्कमपनिच्छेदाकुलं मे मनः ॥९॥
प्रतीहारी—मुचरितमन्दिन मृषयो देव' सभास्तिवनागा इति तर्कानि ।
(ततः प्रविशन्ति गीतमीसहिः॥ शकुन्तला पुस्तकस्य मुनयः ।
पुरश्चपा कञ्चुगी पुरोहितश्च ।)

कञ्चुगी—इत इतो भयन्तः ।

शाङ्ग'रथः—शमडन,

महाभागः कामं नरपतिगभिन्नस्थितिरसां
न कश्चिद्वर्णानामप्यमपहृष्टोऽपि भजते ।

तथापीदं शब्दत्परिचितविधिस्तदं मतमा

जनाकीर्णं मग्न्ये हृतवदपरीतं गृहमिय ॥१०॥

शाङ्ग'रथः—स्थाने भगवत्पुत्रवेशादिरक्षन्तः सवृत्तः । अहमपि,

अभ्यस्तमिष्य स्नातः शुचिगशुचिमिय प्रयुद्धः इय सुप्रम ।

घट्टमिय म्दग्गतिर्जनमिह सुदसङ्गिनमयैमि ॥११॥

પ્રથમ વેતાલિક—

પોતાના સુખની પરવા કર્યા વિના તું પ્રતિદિન પ્રબલિત માટે શ્રમ અનુભવે છે, અથવા તો તારા જીવાનો સ્વભાવ જ એવો થઈ ગયો હોય છે. વૃક્ષ પ્રખર તાપને પોતાને શિરે ઝહે છે (અને પોતાની નીચે) આશ્રય લેનારાના સંતાપને છાયા વડે હરે છે. (૭)

બીજો વેતાલિક—

રાજકુટુંબી તું કુનાર્જે જનારાઓનું નિયમન કરે છે, (લેડિના) કલહને શમાવે છે, રક્ષણ માટે સમર્થ બને છે. વિપુલ વૈભવમાં તો અનેક અગાવહાલા (થતા) હોય છે, પરંતુ પ્રબળજનોના બાધવકાર્યની પૂર્ણતા તો આખ્યા જ (જોવા મળે) છે. (૮)

રાજા—થાકેલા મનપાળા અમે ફરી તાજ થઈ ગયા. (ચાલે છે.)

પ્રતીહારી—હમણા જ વાળવાથી સુદ હાગતો, પાસે હોમધેનુ બાધી છે તેવો અગ્નિગૃહનો આ વરડો છે. મહારાજ ઉપર ચઢે.

રાજા—(ચઢીને ચાકના ખખનો ટેકો લઈ જાયો રહે છે) વેત્રવતી ! ભગવાન કામ્યપે મારી પાસે કુનિઓને શા કારણે મોકલ્યા હશે ?

હિમ તપ આદરી રહેલા, નાધારી તાપસોનું તપ વિધોથી અટક્યું હશે કે શુ ? કે પછી ધર્મવનમાં (સ્વચ્છ) ફળતા પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રાર્થના જૂડું પાપ આચર્યું હશે ? અથવા શુ મારા પાપાચર્યથી વેદીઓના ફૂલો ખીસવા અટકી પડ્યા હશે ? આવા અનેક તર્કવિતરક હજુ મારું મન, અનિશ્ચયને કારણે વ્યાકુળ થયું છે. (૯)

પ્રતીહારી—તદાચર્યથી પ્રસન્ન બનનાર ક્રષિઓ આપનું બહુમાન કરવા પધાર્યા છે, એવું મારું માનવું છે

(પછી ગૌતમી બાંધે શકુતલાને આગળ ફરી કુનિઓનો પ્રવેશ. તેમની આગળ કંચુકી અને પુરોહિત છે)

કંચુકી—આ બાળુ, મહાશયો આ બાળુ

શાહગરવ—શારદા,

આ મહાભાગ્યશાળી ગંગા હાને સામાજિક નર્મ ! તોડતા નથી અને સર્વ વર્ણોમાં હીન માણુન પા. નને કુનાર્જે જતો નથી છતાં પવ્વ હમેશા એકાન્તથી પત્રિચિત મનને આ મનુષ્યોથી કેબનતુ નાજમવન અગ્નિવેર્ષો ન જોયું ભામે છે (૧૦)

શાહદત—નર પ્રવેગે તું આવું અનુભવે તે ચોગ્ય જ છે. કું પધ્ધ,

અહીંના સુખદૃષ્ટ સર્વજનને, સ્નાન કરી ગ્દેવ માણુન તેજ ચોપનાગને, પવિત્ર અપવિત્રને, ભગ્નેન નિદાધીનને અને અદૃશ્યવિદ્યાની બંધનપ્રસ્થાને, જે દષ્ટિએ, નિદાગે તેમ નિદાળું છું. (૧૧)

शकुन्तला—(निमित्तं सूचयित्वा) ओहो, कि मे वामेनस्नयनं विस्फुरति ।

गौतमी—जते प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते भवतु कुलदेव्या प्रितरन्तु । (परिक्रामति ।)

पुरोहितः—(राजानं निर्दिश्य) भो भोस्तपस्विनः, असायत्रभवान्वर्णाश्रमाणा रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रणिपालयति । पश्यतैनम् ।

शार्ङ्ग रवः—भो महाप्राज्ञेन, काममेतदभिनन्दनीयम् । तथापि वयमत्र मध्यस्थाः ।

कुतः ।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमै-

नैवाम्बुभिर्भूरिविलम्बितो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभावा एवैव परोपकारिणाम् ॥१२॥

प्रतीहारी—देव, प्रसन्नमुग्रवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विश्रव्यकार्यां ऋषयः ।

राजा—(शकुन्तलां दृष्ट्वा) अथात्रभरती—

कास्त्रियदयगुण्ठनघती नातिपरिस्फुटशरीरलायण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयमिश्र पाण्डुपथाणाम् ॥१३॥

प्रतीहारी—देव, कुतूहलाभोपहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ।

राजा—भयम् । अनिर्गन्गीय फलव्रम् ।

शकुन्तला—(हस्तमुरसि कृत्वा आभ्रगतम्) हृदय, किमेव वेपसे । आर्यपुत्रस्य भागमयाय धीरं तावद् भय ।

पुरोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिरर्क्षिणास्तपस्विनः । कश्चिदेवामुपाध्याय-संदेशः । तं देव श्रेतुमर्हति ।

राजा—अरहितोऽस्मि ।

ऋषयः—(हस्तानुग्रह्य) विजयस्व राजन् ।

राजा—मर्मानभिग्रादये ।

ऋषयः—दृष्टेन युज्यस्व ।

राजा—अरि निर्जितपतो मुनयः ।

ऋषयः—

तुनो धर्मक्रियायिजनः मनां रक्षितमि त्ययि ।

तमस्मपति घमांशो कथमायिर्भयिष्यति ॥१४॥

राजा—अर्यवन्द्यु मे तावत्तः । अथ मगराजानुप्रदाय कुशरीं वारयः ।

ગદુ તલા—(અપશુકન સૂચીને) હાય ! મારુ જમણુ લોચન કેમ ફરે છે ?
ગૌતમી—એટી તારુ અમગન ટળો તારા પતિની કુવદેવતાઓ મગન
વરસાવો (ચાલે છે)

પુરોહિત—(રાજને બતાવી) હે તાપસો, વર્ણાશ્રમધર્મના પાનક આ મહારાજ
પહેનેથી જ આચન તણ તમારી ગહ જુએ છે એમને મળો

શાહગરવ—રે મૂર્ખ બ્રાહ્મણુ ભલે આ પ્રશસનીય છે, તો પણ આ
બાળતમા અમે તટસ્થ છીએ કેમ કે,

ફળો આવતા વૃક્ષો નીચા નમી જાય છે, નીચા જળની વાદળો ખૂબ જ નીચે ઝૂકે
છે સમૃદ્ધિથી સજ્જનો છકી જતા નથી પરોપકારી પુરુષની પ્રદતિ જ એ છે (૧૨)

પ્રતીહારી—મહારાજ, એમની મુખકાંતિ પ્રમન્ન જણાવ છે લાગે છે કે
મુનિઓના કાર્યો તો નિરાતે ચાલે છે

રાજા—(શકુ તલાને નિહાળી) પણ આ શ્રીમની

મુખના ધ્રુવટવાળી તથા શરીરસૌંદર્યની પૂર્ણ છાન દાખવતી આ તપસ્વી
ઓની વચ્ચે પીંગા પાડાની વચ્ચે કળીના જેવી વનિતા તણુ હશે ? (૧૩)

પ્રતીહારી—હુ પણ કુતૂહલથી ॥ પના કરુ છુ પણ વાર્ધ પગુ એની
આકૃતિ અરેખર દર્શનીય છે

રાજા—હજે, પરથી સામે દીકાને ન જોવુ જોઈએ

ગદુ તલા—(છાતી ઉપર હાથ મૂકી મનમાં) હવે ! આત્મુ બહુ ધડકે છે
કેમ ? આર્યપુત્રના પ્રેમ પર વિશ્વાસ ગમી ધૈર્ય ગમ્ય

પુરોહિત—(આગળ આવી) આ તપસ્વીઓનો વિધિ પ્રમાણે ચકાર કર્યો
એમના ગુરુનો કષ્ટક સંદેશ છે મહારાજે તે સાબળવો દરે

રાજા—આભળુ છુ

ઋષિઓ—(હાથ લીધા કરી) ગજન, (તમારો) વિજય થાઓ

રાજા—અર્ધને હુ વહુ છુ

ઋષિઓ—છેલ વચ્ચુ સાથે તમારે મેળાપ થાઓ

રાજા—મુનિઓન તપ તો નિર્વિદ્ય ચાલે છે ને ॥

ઋષિઓ—

સજ્જનોનુ દયુ કળાગ આપ જોવા હોય ત્યાં ધર્મદ્વિરાગ વિદ્ય કથાથી
નરે ? સૂર્ય પ્રમથી ગ્લા હોય ત્યા અધમર ઉદ્ભવે જ કથાથી ? (૧૪)

રાજા—તો તો નારુ ‘ગમ્ય’ પ આર્યક ગણાય અને ભજનન કામ્ય
લોકક-વાલુ માટે કુચળ તો છે ને ?

ऋषयः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । न भवन्तमनामनप्रभूर्वकमिदमाह ।

राजा—किमाज्ञापयति मया न ।

शाङ्गरयः—यन्मिथः स्मयादिमा मदीया दुहितरं भगानुपायस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुगतम् । कुतः ।

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मृतिमती च सत्क्रिया ।

नमानयेस्तुल्यगुण धधूषरं

चिरस्य धाच्यं न गतः प्रजापातः ॥१७॥

तदिदानीमाप्नोस्यसि प्रतिश्रुता सहधर्मचरणायेति ।

गौतमी—आर्य, किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनारसरोऽस्ति । कथमिति ।

नापेक्षितो गुरुजनोऽनया न त्वयापि पृच्छो धन्धुः ।

एकैकमेव चरिते भणामि किमेकैकमेकस्य ॥१८॥

शकुन्तला—(आत्मगतम्) किं नु त्वयार्पणो भगति ।

राजा—स्मिदमुपन्यस्तम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) पापकः खन्वेप वचनोपन्यासः ।

शाङ्गरयः—कथमिदं नाम । भवन्त एव मुनरा लोकवृत्तान्निष्णाताः ।

मतीमपि ज्ञातिकुलैकान्ध्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः ममीपं पणिण्णुतिरिष्यते

तदप्रियापि प्रमदा स्थवन्धुभिः ॥१९॥

राजा—किं चाप्रभयं मया परिणीतवृत्तां ।

शकुन्तला—(सविवादम् । आत्मगतम्) हृदय, सम्प्रतं ते आशङ्क ।

शाङ्गरयः—

किं वृत्तकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुग्धा वृत्तायता ।

राजा—युतेऽस्मन्मन्यनाग्रभः ।

शाङ्गरयः—

मृच्छङ्ग्यमी विवाहाः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥२०॥

राजा—स्मिन्मन्यनाग्रभः ।

મહિષા—સિદ્ધ પુરુષોનું કુશળ સ્વાધીન જ હોય છે તેઓ આપના કુશળ સમાચાર પુછાવીને એમ કહે છે

રાજા—ભગવાનની શી આજ્ઞા છે ?

ગાડ્ગિરવ—પરસ્પર સમતિથી મારી પુત્રી માથે તમે જે વિવાહ કરો તેને માટે તમને બંનેને હું પ્રીતિપૂર્વક અનુમતિ આપુ છું કાગલુ,

યોગ્ય પાત્રોમા તમે શ્રેષ્ઠ ઓ એન અમે માનીએ છીએ અને આ શકુતલા પણ મૂર્તિમત મતિયા છે (આવા) મમાન ગુણવાળા વરવૃત્તો મગમ કગવીને વિવાતા ચિન્કાજ પછી નિ. પામ્યા નથી. (૧૫)

તો હવે આ ગર્ભવતીને મહુર્માચરણ નાટે સ્વીકાર કરા

ગૌતમી—આઈ મારી પણ ઈક કહેવાની છમ્મ છે જો કે કહેવા માટે આ અવસર નથી

આ વડીનોની અપેક્ષા ગમ્મી નર, અને તમે પણ મગાવહાલાને ન પૂછ્યું. પરસ્પર સમતિથી રહે જે આચર્યું તે બા તમા ત્રીજુ કોઈ (તમાગનાથી) એકને જ શુ કહે ? (૧૬)

શકુતલા—(મનમા) આઈપુત શુ કહેજે વાર ?

રાજા—આ બધી શી વાત છે ?

શકુતલા—(સ્વગત) અગ્નિશા વેણુ ઉચ્ચાર્યાં !

ગાડ્ગિરવ—આ મનુ રુ છ એમ ? આપ તો લોક સ્વકાગના નિષ્પાત છે. તથવા સ્ત્રી મતી હોય તો ય ત જો પોતાના મગા મધીના ધમ્મા આશ્રય લેતી હેય તો લોધ તેને વિગે અવળી જ શકા કરે છે તેથી તેના સબધીઓ, તે પતિની અપુગનતી હોય તો પણ સ્ત્રી પોતાના પતિ પાસે રહે એમ જ છમ્મ છે (૧૭)

ગાજા—તે શુ આ શ્રીમતી માથે હું ભૂતકાળમા પરચો છું ?

શકુતલા—(મખે મનમા) હવે, હવે તારી સંમત નથી !

ગાડ્ગિરવ—શુ પડેના જે મર્થ મુ ને હવે મમતુ નથી ? તુ ધર્મ પ્રયે વિમુખ મનુ છે કે માવના પછી અવગણતુ છે ?

ગાજા—પાબા વિનાની કે રનાત આ પ્રશ્નો તા નાટે ?

ગાડ્ગિરવ—

અસ્વર્ગત નેગના આવી નોવિકૃતિઓ ધણી વાર દેખા દે છે (૧૮)

ગાજા—ના, અ કા અવન તને કરા છે

गौतमी-जाते, मुहूर्तं मा स्वप्नस्य । अस्नेपामि तारुत्तऽरगुप्थम् । तत्तस्या
भर्तामिवास्म्यति । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा-(शकुन्तला निर्दग्ध आत्मगतम्)

इदमुपनतमेव रूपमक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्थान्न चेत्यव्ययस्यम् ।

अमर इय धिभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न खलु च परिभांस्तु नैव शक्नोमि दातुम् ॥१९॥

(विचारयन् स्थितः ।)

प्रतीहारी-(स्वगतम्) अहो घनपेक्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुयोक्तं रूपं दृष्ट्वा
कोऽन्यो विचारयति ।

शार्ङ्गरथः-भो राजन्, किमिति ज्ञेयस्वस्ते ।

राजा-भेत्तरेचनाः, चिन्तयन्निधि न त्वत् स्वीकृत्यममरयाः स्मरामि । तावत्-
मिमामभिव्यक्तस्वरत्नगा मयात्मानं क्षेत्रिणमाशङ्कितानः प्रतिपत्स्ये ।

शकुन्तला-(अमरार्थ) आप्तस्य परिणय एव सदेहः । पुन इदानीं मे
दूराधरे हिंसाया ।

शार्ङ्गरथ-मा तावत्,

यत्नाभिमतान्मनुभव्यमानः

सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

मुष्टं प्रतिप्रादयता स्वमर्धं

पाप्रीकृतो दम्प्युग्निशामि येन ॥२०॥

ગૌતમી—બેટી, થોડીકવાર લજવાઈશ નહીં. તારા ઘૂંઘટને હટાવુ છું. પછી તારો પતિ તને ઝોળખશે

(કલા પ્રમાણે કરે છે)

રાજા—(શકુંતલાને નિરખી, મનમાં)

અહીં ગૂઝ થયેલા આ અમ્લાન સીન્દર્યને મેં પહેલા આની સાથે લગ્ન કર્યા છે કે નહીં તે નક્કી ન કરી શકવાથી, જેમ ભ્રમર પ્રભાતે અંદા હિમવાળા કુંદ-પુષ્પનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી કે ત્યજી શકતો નથી તેમ હું પણ એકદમ ભોગવી શકતો નથી કે ત્યજી શકતો નથી.

(૧૯)

(વિચારતો જાઓ રહે છે)

પ્રતીહારી—(મનમાં) અહો સ્વામીની ધર્મનિષ્ઠા ! આમ સહેલાઈથી આવી મળેલા રૂપને જોઈને, ખીજો દોષ વિચાર કરવા બેસે !

શાર્દૂંગરવ—હે રાજા, મૌન કમ છે ?

રાજા—હે તપસ્વીઓ, આ શ્રીમતીના સ્વીકારની વાત, ખૂબ વિચારવા છતાં પણ મને યાદ આવતી નથી. તેથી ગર્ભના સ્પષ્ટ લક્ષણો દર્શાવતી આને, એનો પતિ હું હોઈશ, એવા સંશયથી કેવી રીતે સ્વીકારી શકું ?

શકુંતલા—(એક બાજુએ) વિવાહની વાત વિષે જ શંકા છે, ત્યાં હવે જો એ જિડનારી મારી આશાને તો અવકાશ જ ક્યાંથી હોય ?

શાર્દૂંગરવ—રહેવા દો તો.

પોતાનું ધન ચોરી જનાર હુંટારા સત્પાત્ર ગણી તે ધન પાછું સોપનારની જેમ બળપૂર્વક શ્રદ્ધ કરાયેલી પોતાની પુત્રીને અનુમતિ આપનાર, તે ઋષિનું તમારે અપમાન કરવું જ જોઈએ.

(૨૦)

શારદ્વત—શાર્દૂંગરવ, હવે તું બસ કર. શકુંતલા, અમારે જે કહેવાનું હતું તે અમ કંચુ. આ મહાનુભાવ, (તે વિષે) આમ કહે છે. તું જ કાર્ષક એમને વિશ્વાસ બેસે તેવો જવાબ આપ.

શકુંતલા—(એક બાજુએ) એવા પ્રેમની આવી વિપરીત દશા થયે નંભાયેંય શો કાયદો ! હવે એ તો નક્કી છે કે મારે જન મોટે રોવું પડશે (મોટેથી) આર્ધ-પુત્ર.. (અધબોલે) જ્યાં વિવાહની બાબતમાં જ સંશય છે, ત્યાં આવું સંબોધન ઉચિત નથી. પૌરવ, સ્વભાવથી જ સ્વલહર્યાને પહેલા આશ્રમમાં શપથ વચનો વડે એ પ્રકારે છેતરીને હવે આવા વેણે એને જકારો દેવો એ આપને જાહે છે ?

राजा—(कणौ विवाय) शान्तं पाप्म ।

व्यपदेशमाविलयितुं किम्रीहसे जनमिमं ॥ पातयितुम् ।

कृलंकपेध सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतटं च ॥२१॥

शकुन्तला—भयम् । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशक्तिना ररयैव प्रवृत्त तदभिरुचिनेनानेन ताराशङ्कानपनेष्यामि ।

राजा—उदारः कस्यः ।

शकुन्तला—(मुद्रास्थान परामृश्य) हा धिक् अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः ।
(संविपाद गौतमीमनेऽन्ते ।)

गौतमी—नून ते शम्भुनागभङ्गरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम् ।

राजा—(सस्मिन्) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमस्ति श्रेणमिति यदुच्यते ।

शकुन्तला—अत्र ताराद्विविना दर्शितं प्रमुखात् । अस्मत् ते कथयिष्यामि ।

राजा—श्रेणमिदानीं सङ्गतम् ।

शकुन्तला—नन्वेदमिन्द्रिग्मे नम्याल्लिनामण्डपे नलिनीव्रभाजनगनमुदकं तत्र हस्ते संनिरितमस्मीम् ।

राजा—भृगुनन्दाय ।

પાયમેા અ ક

રાજા-(કાન ઢાકી દઈ) અરે । અરે (આ શુ),
નિર્મળ જળને ડહોળુ કરતી અને તીરના વૃક્ષોને પાડી નાખતી કિનારાને
તોડનાર નદીની જેમ તુ પોતાના કુળને કનકિત કરવાની અને મને ધર્મબ્રજ
કરવાની ઇચ્છા કેમ ગણે છે ? (૨૧)

શકુંતલા—અલે જો તમને સાચેમાચ (મારા વિષે) પરત્તી છુ એવી શકા
હોય અને તેથી આવું વર્તન કરતા હો તો આ ઝોળખચિહ્ન જતાવીને તમારી
શકા દૂર કરીશ

રાજા—આ સારો પ્રસ્નાવ છે

શકુંતલા—(વીટીને સ્થાને હાથ ફેરવી) હાથ, હાથ । મારી આગળીએ વીટી
તો નથી. (સખેદ ગૌતમી તરફ જુએ છે)

ગૌતમી—શકાવતા ઘાટે શયીતીર્થના જળને વદન કરના ચોક્કસ તારી
વીટી પડી ગઈ હશે

રાજા—(મસ્મિત) ‘ત્રી એટલે હાજર-જવામી’ એમ જો કહે છે તે આ

શકુંતલા—આમા તો ભાગે પોતાનું ચકિતનાપણું જતાવ્યું પણ બીજું
તમને કહું

રાજા—હવે માનગવા જેવું આવ્યું ।

શકુંતલા—એક દિવસે નવનાલિક કુંજમા આપ હાથમા કમનપત્રના
પડિયાના પાણી લઈને બેઠા હતા

રાજા—માનગુ છું.

શકુંતલા—તે વેળા મે પુત્ર માનેલું દીર્ઘપાત્ર નામનું હર્ષુનાળ ત્યા આવ્યું.
ત્યારે તમે ‘એ પહેલા પીએ’ એમ ક્યા લાવી જળ જતાવી એને હ્રુચકાગથી
બોલાવ્યું. પરંતુ તમારો પગિચા ન હોવાને કારણે તમારા હાથ પાસે તે આવ્યું
જ નહિ પછી એ જ જગ ભાગ હાથમા લીકું કે તરત જ પ્રેમથી પીકું ત્યારે
તમે એમ કહી હસના હતા કે, ‘રત્નને પોતાની જાત પર વિશ્વાસ બેસે તમે
જાનેય જગથી ખગ ને !’

રાજા—આતું બોલીને પોતાનું કામ પાળ પાળારી સ્ત્રીઓની જુદી પડ
મારી વાણીથી વિષમનોહન જનો જ આકર્ષા

ગૌતમી—મનમા, એન કહેતું બરે મગ નથી તમે વનમા બેઠા એ કપટથી

અમ્મ । છ

राजा-तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

सदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-

मन्येर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥२२॥

शाकुन्तला-(सरोपम्) अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि । क इदानीमन्यो

धर्मकञ्चुस्प्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तत्रानुक्रुतिं प्रतिपत्स्यते ।

राजा-(आत्मगतम्) सन्दिग्धवृद्धिं मा कुम्भकैतन उवाचा. कोपो लक्ष्यते ।

तथा ह्यनया,

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

धृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रूयोः कुटिलयोरतिलोहिताभ्या

भग्न शरामनमिवातिरूपा स्मरस्य ॥२३॥

(प्रकाशम्) भद्रे, प्रथित दुष्कृतस्य चरितम् । तथापीद न लक्ष्यते ।

शाकुन्तला-मुष्टु तावदन सञ्छन्दचारिणी कृतास्ति बाह्यस्य पुरुषप्रत्ययेन मुग्ध-

मधोर्द्ध्वस्थिवापिपस्य हन्ताभ्याशमुक्ता । (पगन्तेन मुग्धमावृत्य रोदिति ।)

शाङ्गं रघः-ऽथमात्मनस्तमप्रतिहृत चापञ्च दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्य विशेपात्मगतं रहः ।

अज्ञानहृदयेऽप्येवं वैरीभयति मोहदम ॥२४॥

राजा-अयि भोः निमग्नमगतीप्रत्ययादेवात्मनश् भूतदोषैः क्षिणुध ।

शाङ्गं रघः-(सात्यम्) शून्य मग्नद्विषयोत्तमम् ।

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-

स्वस्याप्रमाणं यच्चन जनस्य ।

एगतिमपानमधीयते यै-

यिद्येति ते मन्तु विलाप्यवाचः ॥२५॥

राजा-भोः सदादिन्, अस्युक्ततावदस्माभिरम् । किं पुनरिमांममिमां धाय

लप्यते ।

शाङ्गं रघः-विनिशतः ।

राजा-विनियतः दीरः प्राप्यत इति न भवेद्यम् ।

शाङ्गं रघः-शाङ्गं रघः, विमुक्तरेण । अनुष्ठितो गुरोः सदृशः । प्रतिनिशान्मदे ययम् ।

પાયમો અંક

રાજા—વૃદ્ધ તાપસી,

શીખવા વિના પણ માનવેતર સ્ત્રીઓમા હોશિયારી દેખાય છે, તો બુદ્ધિ-સંપન્ન સ્ત્રીઓની તો વાત જ શી ? આકાશમા ઊડતા ચાય તે પહેલા પોતાના સંતાનોનું પોષણ કોકિવાઓ ખીજાં પક્ષીઓ પાસે કરાવે છે. (૨૨)

શાકુંતલા—(રાષ્ટ્રપૂર્વક) અનાર્થ, પોતાના હૃદય પ્રમાણે સૌને નિહાળે છે ? ધર્મનો અંચળો પહેરનાર, તણખલે ઢાક્યા કૂવા જેવા તમારું અનુકરણ ખીજો કાણ કરી શકશે ?

રાજા—(મનમા) મારી બુદ્ધિને સચયમા નાખતો હોય એવો એનો કોપ અનૃત્તિમ લાગે છે. એટલે જ તો આણે,

વિસ્મૃતિને કારણે નિધુર મનોવ્રતિવાળો બની એકાન્તમા થયેલ પ્રેમનો કુ ઈન્કાર કરી રહ્યો છું ત્યારે કુટિલ ભ્રમરોને વાકી કગતી અને રોષથી લાલ નેત્રવાળી એણે બાણે કે દામદેવનું ધનુષ્ય અતિ રોષથી લાગી નાખ્યું છે. (૨૩)

(મોટથી) ભદ્રે, કુધ્ધંતનુ ચગ્તિ જગપ્રગિદ્ધ છે પણ આણુ કથાય જણાવું નથી. શકુંતલા—તો તો મને ખરેખર સ્વૈરાચારી બન્યાની કે હું પુરુષશના વિશ્વાસે, મોઢે મધ અને દુઃખમા એ લરેલા માણુનના હાથમા સપડાઈ. (પાલવમા મો ઢાકીને રડે છે.)

શાર્ંગરવ—પોતે કરનું વપુગાકયુ ચાય-ચ આમ રહે વાગે.

નાટે ખામ દરીને એકાન્તમા સમાગમ જોઈને જ દરેક જોઈએ. અભવ્યા હૃદયની નૈત્રી આ રીતે શત્રુતામા પિંપુમે છે. (૨૪)

રાજા—અરે ઓ લાઈ, એમના શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને અમને દોષિત બતાવતા શબ્દો વડે શું કરવા પીડો છો ?

શાર્ંગરવ—(રાષ્ટ્રપૂર્વક) આની ગેલટી વાન સાલળી કે ? જે (વ્યક્તિ) જન્મથી શકતા શુ છે તે શીખી નથી તેનું વચન અપ્રમાણ અને ખીજાને છેતરવાનો અભ્યાસ તે વિદ્યા એમ જે શીખે છે તેઓ સત્યવેતા ગણાય છે. (૨૫)

રાજા—ઓ સત્યમાપી ! (તું કહે છે) તેમ અમે સ્વીકારીએ. પણ આને છેતરીને શું મળવાનું હતું ?

શાર્ંગરવ—વિનિષ્ઠાત

રાજા—પોગવો વિનિષ્ઠાતને ઝાંખે એ વાત મનાય તેવી નથી.

શાર્દૂન—શાર્ંગરવ, નવાલજવાય શા માટે ? આપણે શુરુજનો સંદેશો દહો. હવે પાછા જઈએ.

(राजान प्रति)

तदेषा भवत पत्नी त्यज वैनां गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता मर्धनोमुखी ॥२६॥

गौतमि गच्छाप्रतः ।

(प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला-कथमेन किमेव निप्रलब्धास्मि । यूयमपि मा परित्यजथ ।
(अनुप्रतिष्ठते ।)गौतमी-(स्थित्वा) वत्स शार्ङ्गारय, अनुगच्छतीय स्तु नः कृष्णपरिविनी
शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्तरि किं वा मे पुत्रिका करोतु ।

शार्ङ्गारयः-(सरोप निवृत्य) किं पुरोभागे, स्वान्धमयम्बसे ।

(शकुन्तला भीना वेष्टे ।)

शार्ङ्गारयः-शकुन्तले,

यदि यथा यदति क्षितिपम्नथा

त्यममि किं पितुरत्कुलया त्वया ।

अथ तु येत्सि शुचि व्रतमान्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥२७॥

तिष्ठ । साधनामो वयम् ।

राजा-भेत्सपत्न्यन्, किमवमर्गो निप्रलम्बसे । कुतः,

कुमुदान्येष शशाङ्कः सविता योधयति पङ्कजान्येष ।

यदिनां हि परपश्चिग्रहमंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥२८॥

शार्ङ्गारय-यद्य तु पूर्वव्रतमन्यमन्नाद्विस्तृता भयास्तदा कथमवर्ममीरुः ।

राजा-भयमेवात्र गुण्यया वृत्तानि ।

मृदः स्यामहमेया वा वदेन्मिध्येति मंशये ।

दास्यत्यागी भयाम्याहो पञ्चरीसर्शपांमुल ॥२९॥

पुरोहितः-(विचार्य) यदि तावदेव किञ्चन ।

राजा-अनुशास्य मां भवान् ।

पुरोहितः-अप्रमरी तावदाप्रसादमरुष्टे िष्टु । कुत इदमुच्यत इति चेत् ।

रा नाधुमेष्टिः प्रथममेव चकारित पुत्रं जननिर्माते । स चेन्मुनिर्दोषेण्यत्त-
पत्नो भर्तारि, अभिनत्य दृढान्मेनो प्रवेष्टारिणि । विपदये तु विपुल्या-
गदीनापामरिधामेव ।

राजा-इया गुण्यते मेवमेव ।

(રાજાને ઉદ્દેશી)

તો આ આપની પત્ની છે, ત્યાગ કરો કે સ્વીકારો પત્ની ઉપર પતિનો સર્વતોમુખ અધિકાર માન્ય થયેલો છે. (૨૬)

ગૌતમી, આગળ થાઓ

(પ્રસ્થાન કરે છે.)

શકુંતલા-આ કપડીએ મને છેતરી છે, અને તમેય મને ત્યજી ચાલ્યા ?

(પાછળ ચાલે છે)

ગૌતમી-(યક્ષીને) વસ્ત શાર્ફગરવ, ઘરુણુ વિલાપ કરની આ શકુંતલા આપણી પાછળ પાછળ આવે છે પતિએ નિષ્કુરપણે છોડી દીધી ત્યારે મારી દીકરી શુ કરે ?

શાર્ફગરવ-(ગુસ્સામાં પાછો વળી) સ્વૈરિણી, કેમ (હજુય) મન ફાવે તેમ વર્તે છે ? (શકુંતલા ભય પામી કપે છે.)

શાર્ફગરવ-શકુંતલા,

જો આ પૃથ્વીપતિ કહે છે તેવી તુ હોય તો કુગલ્લજિની એની તારી પિતાને શી જરૂર હોય ? અને જો તુ તારા પવિત્ર મનને જાણુતી હોય તો પતિના ઘેર તારે દાસી બનીને પપુ ગહેવું યોગ્ય છે. (૨૭)

રહે, અમે જઈએ છીએ.

રાજા-હે તપસ્વી, શીદને આ શ્રીમતીને છેતરો છો ? કેમકે,

ચદ્ર પોપણીને અને સૂર્ય કમળાને જ ખીવવે છે. જ્યોત્સ્નિયોની મનોવૃત્તિ પરસ્ત્રીના સંપર્કથી પ્રદુષિત થાય છે. (૨૮)

શાર્ફગરવ-ખીજના સગમાં આવીને તુ પહેલાની વાત જૂલી ગયો હોય તો પાપભીરુ શાનો ?

રાજા-હું આપને જ આ બામતત્ત્વ નાનું મોટું (પાપ કયુ તો) પૂછું

કા તો હું (વિરમતિ)મૂઠા છું કે આ (સ્ત્રી) જૂઠું બોલે છે. (આ સમય ઉપસ્થિત થતા) મારે સ્ત્રોતવાગી બનવું કે પગ્ગત્રીના સ્પર્શથી દુષિત થવું ? (૨૯)

પુર્ગાહત-(વિચાર કરી) તો પછી આમ કરો

રાજા-આપ આજ્ઞા આપો.

પુર્ગાહત-આ મન્નારી પ્રસૂતિ થાય ત્યાં સુધી મારે ઘેર ગહે. 'શા માટે ?' એમ પૂછતા હો તો સાતુઓએ તમને પહેલેથી જ કહ્યું છે કે તમારે ત્યાં પ્રથમ ચક્રવર્તી પુત્રનો જન્મ હશે જો કવચ મુનિનો દોહિત્ર તેવા લક્ષ્મણી પુત્રા હોય તો તેનું વ્દાગત કરીને ખાતે અત્તપુરમાં પ્રવેશ કરાવજો એનાથી ઊતરતુ બને તો એના પિતાની પાસે મોકલવાનું તો નિશ્ચિત જ છે

રાજા-જેવી શુની છે.

पुरोहितः—कसे, अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला—भगवति वसुपे, देहि मे विवरम् ।

(इति रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरोधसा, तपस्विभिश्च ।)

(राजा शाश्वतरोहितस्मृतिः शकुन्तलगतमेव चिन्तयति ।)

(नेत्ये) आश्चर्यम् ।

राजा—(आश्चर्यं) किं नु एतु स्यात् ।

(प्रविश्य)

पुरोहितः—(सन्निवृत्तम्) देव, अद्भुत एतु संग्रहम् ।

राजा—निमित्तम् ।

पुरोहितः—देव, फाट्टेपु फण्णशिष्येषु,

सा निन्दन्ती स्यानि भाग्यानि चाल्ल

आहूत्क्षेपं कन्दितुं च प्रवृत्ता ।

राजा—किं च ।

पुरोहितः—

स्त्रीमंस्थान चाप्सरस्तीर्थमारा-

दुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम ॥३०॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।)

राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिर्धैः प्रयादिष्ट एव । किं वृथा तर्कैरान्विष्यते
विश्राम्यतु भगवन् ।

पुरोहितः—(विस्मयं) राजस्य । (निष्क्रान्तः ।)

राजा—वेत्तव्यं पर्याकुलेऽस्मि । शत्रुभूमिनागमादेशय ।

प्रतीदारी—इत इति देव । (प्रस्थितः ।)

राजा—

कामं प्रत्यादिष्टं स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्त्वनयाम् ।

यद्यनृतं दूयमानं प्रत्याययनीय मां हृदयम् ॥३१॥

(निष्क्रान्तः सर्वे ।)

पञ्चमोऽङ्कः ।

પુરોહિત—વત્સે, આવ મારી પાછળ પાછળ.

શકુંતલા—હવેલી ધરતી, મને માર્ગ આપો (રહતી જાય છે. પુરોહિત અને તપસ્વીઓનું પ્રસ્થાન.)

(શાપથી નષ્ટ થયેલી સ્મૃતિવાળો રાજા શકુંતલાની જ વાત વિચારે છે.)

(નેપથ્યે)

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

રાજા—(સાંભળીને) શું હશે ?

(પ્રવેશીને)

પુરોહિત—(આશ્ચર્યપૂર્વક) મહારાજ અહીંનું બનાવ બન્યો.

રાજા—શું થયું ?

પુરોહિત—મહારાજ કવના શિષ્યો પાછા ફર્યા ત્યાર પોતાના ભાગ્યને નિન્દતી તે બાળા હાથ જીયા કરી ગયા હામી.

રાજા—અને શું થયું ?

પુરોહિત—

ઐશ્વર્યવારી એક તેજસ્વી મૂર્તિ એને ઉપાડી અસંગતીર્થ તરફ ચાલી ગઈ. (૩૦)

(સર્વે નવાઈ દાખવે છે.)

રાજા—અમવન્ આપરે તો એ વસ્તુનો પહેચેથી જ ત્યાગ કર્યો છે એટલે હવે વ્યર્થ કપનાથી શું મળવાનું ? આગમ કરો આપ.

પુરોહિત—(બેઈ રહી) વિજય પાનો. (પ્રસ્થાન.)

રાજા—વેતવતી ! ખૂન વ્યાકુળ છું. સંસ્કારસ્થાનનો માર્ગ બતાવ

પ્રતીહારી—આ બાજુ, નહાગર, આ બાજુ (પ્રસ્થાન.)

રાજા—

પાછો કાઢેલી આ મુનિકન્યાના વિવાહની વાત મને વાદ નથી આવતી એ તો સાચું પણ અન્દાંત પીડા અનુભવતું નાનું હૃદય મને કે આતરી આવી રહ્યું છે.

(સર્વનું પ્રસ્થાન.)

(૩૧)

पद्योऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति नागकिः श्यालः पञ्चाद्वदपुरुषमादाय रक्षिणौ च ।)

रक्षिणौ—(ताडयित्वा) अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वयन्मणिदन्धनेत्कीर्णनामयेयं

राजनीयनङ्गुलीदकं समासादितम् ।

पुरुषः—(भीतिनास्त्रितेन) प्रसीदन्तु भावप्रिभाः । अहं नेष्टशर्मपारी ।

प्रथमः—किं सखु शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा राशः प्रतिग्रहो दत्तः ।

पुरुषः—शृणुनेदानीम् । अहं शक्राधनाराम्यन्तरासी धीरः ।

द्वितीयः—पादञ्चर, किम्माभिर्शानिः पृष्टा ।

श्यालः—सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण नैनमन्तरा प्रतिबन्धय ।

उभौ—यदापुत्त आशययति । कथय ।

पुरुषः—अहं जालेद्रालादिभिर्मित्यन्धनोपायैः पटुम्यभरण करोमि ।

श्यालः—(मित्र्य) मिश्रद्व इदानीन्तनीरः ।

पुरुषः—मर्तः, मेर भग ।

महजं पित्र्य दृष्टिनिन्दिनं न खलु तत्कर्म विषर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मशरणांऽनुकम्पामृदुव्य श्रोत्रियः ॥१॥

श्यालः—नमस्ततः ।

છઠો અંક

[પછી નાગરિક મ્યાન (શહેરનો પ્રવેશ) અને તેની પાછળ બાધેલા પુરુષને દર્શાવતા બે નક્ષત્ર પ્રવેશ કરે છે]

બે નક્ષત્રો—(માઝ મારીને) અરે ચોર, દહે, આ ગળગડિત અને નામ કોતરેલી ગળની વીટી તને ક્યાથી મળી ?

પુરુષ—(ભયનો અભિનય કરીને) પ્રગ્ન થાઓ મહેરમાન, હું આવું (ચોરીનું) કામ કરનારો નથી

પહેલો નક્ષત્ર—તો આરા બ્રાહ્મણ છે એમ માનીને ગળએ (તને) આ વીટી ભેટ આપી હતી ?

પુરુષ—નાબળો હવે. હું શકાવતાગમ રહેનારા માછીમાર છું.

બીજો નક્ષત્ર—ધરણી, અમે તારી ભત પૂછી હતી ?

શ્યામ—સૂચક, એને મધુ એક પછી એક કહેવા દ, એને વચમાં અટકાવ નહીં.

બન્ને બેની આપની (મનેનીની) બાજા કહે

પુરુષ—હું ભાગ, મન વજેરે માઠલી પકવાના સાધનોથી કુદુબનુ ભરપૂર પોપણુ કરું છું

શ્યામ—(હસીને) ધધો તો ત્યારે પવિત્ર છે !

પુરુષ—ધણી, એમ ન બોલો

જનમથી જ મળન કાર્ય નિઘ હોય તો પપુ તેને ખરેખર છોડી દેતું જોઈએ નહીં. ત્યાથી મરજી લાગતો બ્રાહ્મણ પણુ (યજ્ઞમાં) પશુને મારવાના કાર્યમાં ફર બને છે.

(૧)

શ્યામ—પછી પછી ?

પુરુષ—એક વિસ રોડિત નાજનાના દુકકા મ્તા મને તેના પેગની અહર આ રતનથી ચમકની વીટી દેખાઈ પછી તેને વેચવા માટે હું (બળગમાં) બતાવતો હતો ત્યારે આપે મને પકડ્યો મારો કે ભેડો, આ વીટી મળ્યાની હકીકત છે

શ્યામ—જાનુક, કાચા માસની ગ્રધવાળો, (અને) ઘો બાકિ એવો આ નક્કી માછીમાર જ છે એને વીટી મળ્યાની બામનો વિચાર કવો જોઈએ, ગજમહેલમાં જ જઈએ

નક્ષત્રો લાલે ચાલ અરે ત્રિધા !

(બધા ચાલે છે)

श्यालः—सूचक, इमं पुश्चारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयन् । यावदिदमङ्गुलीयकं यथागमनं भर्तुर्निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्कामामि ।

उभौ—प्रविशत्यावुत्तः स्वामिप्रसादाय ।

(इति निष्क्रान्तः श्यालः ।)

प्रथमः—जानुक, चिरायते सत्त्वावुत्तः ।

द्वितीयः—नग्नयस्त्रोपसर्षणीया राजानः ।

प्रथमः—जानुक, स्फुरतो मम हस्तास्य वध्यस्य सुमनं पितृधुम् । (पुरुषं निर्दिशति ।)

पुरुषः—नार्हति भागोऽकारणमारणो भवितुम् ।

द्वितीयः—(विलोक्य) एष नौ स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं प्रतीक्ष्येतोमुखो दृश्यते । गन्तव्यं विविधसि शुनो मुखं वा दृश्यसि ।

(प्रविश्य)

श्यालः—सूचक, मुच्यन्तामेव जाणेष्वीरी । उपपन्नः एतदङ्गुलीयकस्त्वगमः ।

सूचकः—यथावुत्तो भाति ।

द्वितीयः—(पुरुषं परिमुक्त्यन्वनं करोति ।) एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः ।

पुरुषः—(श्वात् प्रगम्य) भर्तः, अयं वीर्यशो म आजीरः ।

श्यालः—एष भर्ताङ्गुलीयकमूर्च्छसमन्तः प्रसादोऽपि दासि । (पुरुषायार्थं प्रयच्छति ।)

पुरुषः—(सप्रगानं प्रविश्य) भर्तः, अनुग्रहीतोऽस्मि ।

सूचकः—एष नानानुग्रहे यच्छ्रुत्वाऽन्यार्थं हस्मिन्मन्त्रे प्रविशति ।

जानुकः—आवुत्त, पारितोषिकं दत्तव्यं तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः समन्तेन भवतः ।

श्यालः—न तस्मिन्मन्त्रे हस्तेन भर्तुर्विदुर्मनसि तर्क्यामि । तस्मै दर्शनेन भर्तुर्भिमनो जनः स्मारितः । मुहूर्तं प्रवृत्तिगर्भागेऽपि पुर्युक्तमनसं आसीत् ।

सूचकः—समिन् नानादुर्गेन ।

जानुकः—ननु मा । अन्यं कृते नास्मिन्भर्तुर्गतिः । (पुरुषमगृह्णन् प्रानतिः ।)

શ્યાલ—સૂચક, શહેરના ફવાજા પાસે આવવું રહીને એને માચવળે. હમિયાન આ વીંટી કેવી રીતે મળી તે બાગન મહાગજને કહીને (અને) તેમની આજ્ઞા લઈને હું બહાર આવું છું.

રક્ષકો—મહાગજની કૃપા મેળવવા આપ અંદર જાઓ.

(અ્યાસ જાય છે.)

પહેલો રક્ષક—જનુક, સાહેબને આવતા ખરેખર વાગ યઈ.

બીજો—ગાજાની પામે તો તક મળે જ જઈ શકાય.

પહેલો—જનુક, વધ વખતે પહેરાવવાના કૂલો એને બાધવા મારા હાથ સળવળે છે (માણુએ બતાવે છે)

પુરુષ—વગર કાગળે માગનાં થવું આપને જાણે નહીં

બીજો—(જોઈને) આ આપણા સ્વામી રામની આજ્ઞા મેળવીને (અને) આજ્ઞાપત્ર લઈને આ તરફ આવતા દેખાય છે તું ગીધનો ભોગ બનીશ કે કૂતરાતું મોઢું નેઈશ.

શ્યાલ—સૂચક, આ માછીમારને છોડી મૂકો. વીંટી મધ્યાની હકીકત ખરેખર બંધબેસતી છે.

સૂચક—જેવી આપની આજ્ઞા.

બીજો—આ જમના ઘરે જઈને પાછો આવ્યો. (માણુએ બંધનમાંથી છૂટો કરે છે.)

પુરુષ—(શ્યાલને પ્રણામ કરીને) મારા ધણી, ત્યારે મારા ધ ધો કેવો ?

શ્યાલ—આને મહાગજે વીંટીની કિમત બેટવી ભેટ પાણુ અપાવી છે.

પુરુષ—(પ્રણામ માથે લેના) મારા ઉપર કૃપા થઈ, માગ ધણી

સૂચક—કૃપા તો આવું નાન કે જે થળી ઉપરથી ઉનારીને આને હાથીની ખીડ ઉપર બેસાડ્યો.

જનુક—સાહેબ, બક્ષિય દર્શાવે છે કે તે વીંટી મહાગજની ગણ મનીતી હોવી જોઈએ

શ્યાલ—તેમાનુ મોઢું ત્વન ગજનુ માનીતુ છે એમ હું નથી માનતો તેને જોવાથી ગજને પોનાનુ વહાતુ માણુ વાદ આવ્યું સ્વભાવે ગ્રહીત હોવા છતાં પગવાગ આસુચરી આજવાળા યમ હતા

સૂચક—આપે તો ખરેખર સેવા બજાવી

જનુક—અરે એમ કહે કે આ માછીમારના વડાને માટે (મેવા બજારી). (પુરુષ સામે ઈર્ષ્યાથી જુએ છે.)

पुरुषः—भट्टारक, इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ।

जानुकः—एताश्च्युते ।

श्यालः—धीर, महत्तरस्य प्रियस्य च द्धानो मे सवृत्तः । कादम्बरीनाशिरुमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते । तच्छौण्डिकाणमेव गच्छाम । (निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशत्याकाश्यानेन सानुमती नामाप्सरा ।)

सानुमती—निर्वर्तिनं मया पर्यायनिर्वर्तनीयमप्सरस्तीक्ष्णान्निध्यं यावत्तापुञ्जस्यामिपेरु-
काल इति । साप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि । ननु मेनकासदन्वेन शरीरभूता मे
शकुन्तला । तया च दुहितृनिमित्तमादिष्टपूर्वास्मि । (समन्तादवलोक्य) किं नु एतल्ल
भ्रूतस्येऽपि निरुत्तरागममित्रं राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे विमरः प्राणिधानेन सर्वं
परित्यातुम् । किं तु सख्या आदरो मया मानयितव्यः । भवतु । अनयोरबोधानपालिक्ये-
स्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूवोपलप्स्ये । (इति नाट्येनास्तीर्य स्थिता ।)

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमरलोकादन्ती चेदी । अस्या च पृष्ठतस्तस्या ।)

प्रथमा—

आताम्रहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व ।

दृष्टोऽस्ति चूतकोरकं क्रतुमङ्गलं त्वां प्रसादयामि ॥२॥

द्वितीया—परभृतिने, विमेकाकिनी मन्त्रयसे ।

प्रथमा—मधुकरिने, चूतकलिना दृष्ट्योन्मत्ता परभृतेका ममति ।

द्वितीया—(सह्यं त्रयोपगम्य) कथमुपस्थितो मधुमास ।

प्रथमा—मधुकरिने, तवेदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम् ।

द्वितीया—सखि, अवलम्बस्व मा यावदग्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिना गृहीता
कामदेवार्चनं करोमि ।

प्रथमा—यदि ममापि खल्वर्चमर्चनफलस्य ।

પુરુષ—સ્વામી, આમાથી અર્ધ તમાગ ફૂલોની કિંમત માટે લો

માનુક—એટલું જરાય છે.

સ્થાપ—માઝીમાર, તું હવે મારો બહુ જ મોટો (અને) પ્રિય ભાઈ બન્યો છે. દાઝની સાક્ષીએ આપણી પ્રથમ મત્રી થાય તે ઇચ્છવા ભેગ છે તો કનાની દુકાને જ જઈએ

(સૌ જાન છે)

પ્રવેશક પૂગે થયો.

(પછી આકાશમાર્ગે સાનુભતી નામની અધ્ધગ આવે છે)

માનુભતી—સાનુજનોનું જ્ઞાન ચાલે ત્યાં સુધીમા વાગદ્વતી અધ્ધરાતીર્થ ઉપા આવવાની મારી હાજરી મે પૂરી કરી છે હવે આ ગર્જર્ષિના સમાચાર નજરે લેઉ. મેનકાના મંબધને લીધે શકુતના માગ અગ જેવી છે અને તેણે (મેનકાએ) પપુ દીકરીને વિધે અને પહેનેથી જ કયુ છે (ચારેમાણુ જોઈને) (વસત) ઋતુનો ઉત્સવ હોવા છતાં પણ, આ મહેન ઉત્સવના આગલ વિનાનો કેમ દેખાત છે ? ધ્યાનથી બહુ જાણી લેવાની મારામા શક્તિ તો છે, પણ સખીના રહેહને માર માન આપવું જોઈએ ઠીક, તિસ્કરિણી વિદ્યાથી ઢકાયેલી આ બે બગીચાનું ગ્લેષ્યુ ઝગારીએ પાસે રહીને બહુ જાણ. (અભિનયથી જાનગીને જામી રહે છે.)

(પછી આમાના મોરને જોતી એ પગિચારિકા પ્રવેશ કર છે અને તેની પાછળ બીજી પ્રવેગે છે)

પહેલી—

જગ લાન, લીના અને સફેદ એવા વસત માસના જીવનમર્વસ્વ, ઋતુના મગલ, આમાના મોર, તું દેખાયો છે. તને વધાવું છું (૨)

બીજી—પ ભૂતિકા, એની એકની શુ બોલે છે ?

પહેલી—નહુકગિઝ, આ માનો મોર જોઈને પ ભૂતિકા (૧ ૧) ઉત્તર બાને છ

બીજી—(આનદથી ઉતાવળ પાસે જઈને) શુ વસત આની પડોથી ?

પહેલી—નહુમરિ (-ભમગી) હવે તો આ તારો મત થઈને વિનાગમુદ્રા

શુ જન કવાનો મન ?

બીજી—નખી, અને ટંગે દ જેથી હ પાના આગળના ભાગ ઉપર ડાબી રહીને આ માનો મોર લઈને કમદવની પૂજા કરું

પહેલી—જો પૂજનું અર્ધ ૨૧ માસ હોય તો

अस्थितेऽप्येतत्सपत्न्यते न एवमेव नौ जीवित द्विधा स्थित शरीरम् । (सखी-
मण्डलस्य स्थिता चूताङ्कुर गृह्णाति ।) अये अप्रतिषुद्धोऽपि चूतप्रसरोऽत्र दन्वनमङ्ग-
सुरभिर्भवति ।

(कपोतहस्तक उरगा)

त्यमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय गृहीतधनुषे ।
पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाम्यधिक शरो भव ॥३॥

(इति चूताङ्कुर क्षिपि ।)

(प्रविस्थापटीक्षेपेण कुप्ति*)

कञ्चुकी—मा तावत् । अनात्मज्ञे, देवेन प्रतिविद्धे असन्तोऽस्ये त्वमाम्रकलिकाभङ्ग
विमारभसे ।

उभे—(भीते) प्रसीदन्तार्य* । अगृहीतार्थे आराम् ।

कञ्चुकी—न त्विल श्रुत युगाम्या यद्वासन्तिःस्तरुभिरपि देवस्य शासन प्रमाणीकृत
तदाश्रमिभिः परिमिश्र । तथा हि ।

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका वधनाति न स्थं रजः

ननद्धं यदपि स्थित कुरवक तत्कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु खल्लिन गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिन्नानां रत

शङ्के संहरति स्मरांऽपि चकितस्तूणार्धकृष्टं शरम् ॥४॥

सानुमती—नास्ति सदेहः । महाप्रभागे राजर्षिः ।

प्रथमा—आर्य, कति दिवसाभ्यासयोर्मित्रात्रमुना राष्ट्रियेण भट्टिनीपादमूल प्रेषितयोः ।
इत्य च नौ प्रमदरनस्य पालनकर्म समर्पिन्म् । तदागन्तुकृतयाऽश्रुतपूर्वं आराम्यमेव वृत्तान्त* ।

कञ्चुकी—भवतु न पुनरेव प्रवर्तितव्यम् ।

उभे—आर्य, कौतूहल नौ । यत्र नैन जनेन श्रोतव्य कथयतु भवान् किंनिमित्तं
मत्रां वसन्तोत्सनः प्रतिविद्धः ।

सानुमती—उत्सप्रिया खलु मनुष्याः । गुरणा कारणेन भवितव्यम् ।

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत्किं न कथ्यते । किमत्रमत्रयोः वर्णपथ नायात शकुन्तला-
प्रत्यादेशकौलीनम् ।

उभे—श्रुत राष्ट्रियमुत्पाद्यादहगुलीयकदर्शनम् ।

ખીટ—કલા વિના એ પણ મળવાનું, કાણ કે આપણા બેના એ જ પ્રાણ છે, માન શરીર બે લાખા જેવું છે (મખીના ટેકે ઠબી રહીને મોઝ ચૂટે છે) અરે અણખીલ્યો છે તો પપ્પુ આપાનો મોઝ ઘડવીએથી તોડતા અહીં છુગધ ફેલાવે છે

(હાથનો ખેલો મરીને)

હે આપાના મોર ધનુષ ધાપ કહેલા પ્રમદેવને હું તને અર્પણ કરું છું
પથિકવનિતાએને લક્ષ્મી નાવતું પાવે ગાણોના એક બાપુ છૂંચા
(આ પાનો મોર નીચે નાખે છે)

(પ દો ખમેડીને મદ્દ થઈ પ્રવેશીને)

કચુકી—એમ ના કરો એ નાનબૂલી મહાગજે વચતોત્સવની મના કરી હોવા

છતાં તું આ પાનો મોર મોઝ તોડે છે

ખને—(લમ પામીને) આ, પા મોર ખને એની ખખર નહોતી

કચુકી—તમે શું ખરેખર આજુબુજુ નથી કે વચતતા વૃક્ષોએ તથા તેમને આશ્રયે હતા પક્ષીઓએ પપ્પુ મહાગજ ની આગ સ્વીકારી છે કેમ કે—
આ પાની લાગી સમયથી કૂટેની મળીએ (હજુ) પોતાની પરાગજને ધરતી

નથી કુરમ જેમ ખીનવાની તનારીમાં છે છતાં ખીની અવસ્થામાં જ રચુ છે
શિશિર ઋતુ ચાલી ગઈ છતાં નર પ્રવનનો ટાંકે ગામા ચોથગય છે મને શકા છે કે પ્રમદેવ પણ ચકિત થઈને લાથાનાથો અર્ધ ખેચેલું ઠાણું પાછું મૂકે છે (૪)
નાતુમતી—એમા શમ નથી ગજર્ષિ મહાપ્રભાવશાળી છે

પહેલી—આર્થ ગણિત (રાખના સાળા) મિત્રાવસ્તુએ અમને રાણીની સેવામાં મોકલ્યાને થોડા જ દિવસો થયા છે, અને અહીં પ્રમદેવનના રક્ષણનું કામ સોંપ્યું છે, તેથી નવા આવેલા હોવાથી અમે આ વૃત્તાત સાલણ્યો નથી

કચુકી—લલે ફરી એવું ન કરે.

ખને—આઈ અમને કુતૂહલ છે જો અમારે માટે આલખવા જેવું હોય તો આપ કહો કે મહાગજે વચતોત્સવની શા માટે નનાઈ કરી ?

સાતુમતી—માણસો ખરેખર ઉત્તમચિત્ર હોય છે (તેથી તે અટકાવવાનું) ગભીર કારણ હોવું જોઈએ

કચુકી—એ વાત તો ખૂબ ફેલાઈ છે તો કેમ ન કહેવાય ? શકુતલાનો તનાગ કરવાનો અપવાદ અહીં તમારે કાને આવ્યો નથી ?

ખને—રાષ્ટ્રિકના મુખે વીટી મળના સુધીની વાત આલણી હતી

कञ्चुकी—तेन ह्यत्र कथयितव्यम् । यदैव एतु स्वाङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृतं देवेन
सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभगती रहसि शकुन्तला मोहान्प्रत्यादिष्टेति, तदाप्रभृत्येव पश्चात्तापमुपगतो
देवः । तथा हि,

रम्य द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलिनस्दा भवति व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥५॥
सानुमती—मित्र मे ।

कञ्चुकी—अस्मात्प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।
उभे—युज्यते ।

(नेपथ्ये)

एतु एतु भगान् ।

कञ्चुकी—(कर्णां दत्ता) अये, इत एवाभिर्नर्तते देवः । स्वर्मानुष्ठीयाम् ।
उभे—तथा । (निष्क्रान्ते ।)

(नतः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेधो राजा सिदूषकः प्रनीहारी च ।)

कञ्चुकी—(राजानमलोक्य) अहो सर्गांस्वस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेष-
णाम् । एवमुक्तुजोऽपि प्रियदर्शनो देवः । तथाहि—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठापितं
विभ्रत्काञ्चनमेकमेव धलयं श्वासापरक्ताधरः ।

चिन्ताजागर्गजप्रताम्रनयनस्तेजोगुणादात्मनः

सस्कारोल्लिखिनो महामणिरिवक्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥६॥

मानुमती—(राजानं दृष्ट्वा) स्थाने एतु प्रत्यादेशनिमानिताप्यस्य कृते शकुन्तला
कलाम्यानि ।

राजा—(ध्यानमग्नं परिक्रम्य)

प्रथमं मारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानापि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम् ॥७॥

છઠી અંક

કંચુકી—ત્યારે તો કહેવાનું ખરેખર થોડું જ બાકી રહ્યું છે. જ્યારે પોતાની વીંટી જોયા પછી ખરેખર મહારાજને યાદ આવ્યું કે, પોતે પેલી શકુંતલાની સાથે ગુપ્ત રીતે પહેલાં સાચેસાચ પરણેલા અને મોઢથી તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી જ મહારાજને પશ્ચાત્તાપ થવા માંડ્યો છે. કેમ કે, રમ્ય વસ્તુઓને તે ધિક્કારે છે, પહેલાંની જેમ સચિવો તેમની સેવામાં દરરોજ આવતા નથી, પથારીને છેડે (આજોટીને) જિંઘ્યા વિના જ રૂતો પસાર કરે છે. અંતઃપુરની (સ્ત્રીઓની) સાથે વિવેકને ખાતર તે જ્યારે વાત કરે છે ત્યારે તે નામની યાત્રામાં ભુલ કરે છે અને (તેથી) લાંબા સમય સુધી લજ્જાથી વ્યાકુળ બને છે. (૫)

સાનુભતી—મને ગમ્યું.

કંચુકી—એ પ્રમથ મનોવ્યથાને લીધે ઉત્સવની મનાઈ કરી છે.

ખંને—યોગ્ય છે.

(નેપથ્યમાં)

પદારો, પદારો, મહારાજ !

કંચુકી—(સાંભળીને) અરે, મહારાજ આ તરફ જ આવી રહ્યા છે. તમે પોતાને કામે વળગો.

ખંને—રાડુ. (જાય છે.)

(પછી પશ્ચાત્તાપને અનુરૂપ વેશમાં રાજા, વિદુષક અને પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.)

કંચુકી—(રાજાને જોઈને) અહો, વિશિષ્ટ આકૃતિવાળાઓ બધી અવસ્થાઓમાં રમણીય હોય છે ! આમ ઉત્કંઠિત હોવા છતાં મહારાજ દેખાવમાં રમણીય લાગે છે. કેમ કે,

વિશેષ પ્રકારની શબ્દગાંઠવિધિ તેમણે છાંડી છે, ડાંગાં કાંડાં પર પહેરેલું સોનાનું એક જ કડું જે ધારણ કરે છે, (છિલ્લું) નિઃશ્વાસથી તેમના અધરોધને રંગ ફીકાં પંડર્યો છે, ચિંતા અને ભગ્નરેણુંને લીધે જમની ઓંખે લાલચોળ થઈ છે તેવા (મહારાજ) સરાણ પર ધસાયેલા મહારાજીણુંની જેમ, પોતાનો તેજસ્વિતાના શબ્દને લીધે ફીણ ચલાવેલા છતાં (તેવા) દેખાતા નથી. (૬)

સાનુભતી—(રાજાને જોઈને) ત્યાગથી અંપમાન પામેલી હોવા છતાં એમને માટે શકુંતલા ખૂબ છે તે યોગ્ય જ છે.

રાજા—(ધ્યાનમાં ધીમે ધીમે ચાલીને)

પહેલાં, મૃગનયના પ્રિયાએ જગાડ્યું તોય જિંઘતું આ દુષ્ટ હૃદય હવે પશ્ચા-

ત્તાપના વચ્ચે માટે જાય છે.

सानुमती—नन्वीदृशानि तपस्विन्या मागवेयानि ।

चिदूषकः—(अपरार्थ) लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तलाभ्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यतीति ।

कञ्चुकी—(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । महाराज, प्रत्यवेक्षिताः प्रमदयन-भूमयः । यथाकाममभ्यास्ता विनोदस्थानानि महाराजः ।

राजा—वेत्रयनि, मद्भवनादमात्यमार्यमिश्रुन ब्रूहि । चित्रप्रबोधान्न समावितमरुमाभिरद्य घर्मासनमभ्यासितुम् । यत्प्रत्यवेक्षित पौरकार्यभार्येण तत्प्रममारोप्य, दीयतामिति ।

प्रतीहारी—यदेव आरापयति । (निष्क्रान्ताः)

राजा—यानायन, त्वमपि स्व नियोगमशून्य कुरु ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

चिदूषकः—कृत भग्ना निर्मक्षिकम् । साप्रत शिशिरतपच्छेदरमणीयेऽस्मिन्प्रमद-वनोद्देश आत्मानं रमयिष्यसि ।

राजा—यस्य, रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति यदुच्यते तदव्यभिचारि वचः । कुतः ।

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना

भ्रमं च मुक्तमिदं तमस्ता मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता

धनुषि ब्रूतशरञ्च निवेशितः ॥८॥

चिदूषकः—तिष्ठ तावद् । अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्वथाण नाशयिष्यामि । (दण्ड-काष्ठमुद्यम्य चूताहूकुर पातयितुमिच्छति ।)

राजा—(सस्मितम्) भगवतु । दृष्टं ब्रह्मन्वसम् । सखे, क्वोपविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु ल्तासु दृष्टिं विलोभयामि ।

चिदूषकः—नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भक्ता सदृष्टा । माघवीमण्डप इमां वेलामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगता स्वहस्तलिखिता तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रति-कृतिमानयेति ।

राजा—ईदृश हृदयविनोदस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

चिदूषकः—इत इतो भवान् ।

(उभौ परिक्रामतः । सानुमत्यनुगच्छति)

चिदूषकः—एष मणिशिल्पकृत्सनायो माघवीमण्डप उद्धाररमणीयतया निःसंशय स्वागतेनेव नो प्रतीच्छति । तत्पवित्र्य निषीदतु भवान् ।

સાનુભતી—બિચારીનું નસીબ જ એવું.

વિદૂષક—(એક બાજુએ) આમને ફરી પાછો શકું તલા—રોગ લાગુ પડ્યો. ખબર નથી પડતી કે કેવી રીતે ચિકિત્સા કરવી.

કંચુકી—(પાસે આવીને) જય થાઓ, મહારાજનો જય થાઓ. મહારાજ, પ્રમદવનની જગ્યાએ તપાસી છે. ઈચ્છા પ્રમાણે આપ વિનોદસ્થાનોએ પધારો.

રાજા—વેત્રવતી, મારા વચનથી અમાત્ય આર્ય પિશુનને કહો કે લાખે વખત જાગવાથી આજે અમારું ધર્માસને ખેસવાનું શક્ય નથી. તમે નગરજનોના જે કાર્ય તપાસ્યા હોય, તે કાગળમાં ઉતારીને મોકલજો.

પ્રતીહારી—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

રાજા—નાતાયન, તમે પણ તમારે કામે જાઓ.

કંચુકી—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

વિદૂષક—આપે માખીઓ વિનાનું (સ્થાન) ક્યું. હવે, શિયાળા અને ઉનાળાની વચ્ચે રમણીય એવા પ્રમદવનના આ સ્થાનમાં આપ મનોવિનોદન કરો.

રાજા—મિત્ર, હિરોમા અનર્થો ધસી આવે છે એમ જ કહેવાય છે તે નિરપવાદ છે. કારણ કે—

મુનિકન્નાના પ્રેમની સ્મૃતિને રોકતા અધકારમાથી જેવું મારું મન મુક્ત થયું તેવું જ હે મિત્ર ! પ્રકાર કરતા કામદેવે પોતાના ધનુષ્ય ઉપર આખા (મોર)નું બાણ ચઢાવ્યું.

વિદૂષક—જરા જિભા રહો. આ લાકડાના દંડાથી એ કામદેવના બાણનો નાશ કરી દઉં છું. (દડો છિગ્રમીને આપ્યાનો મોર પાડવા છૂંછે છે.)

રાજા—(સ્મિત સાથે) ઠીક, જેયું બ્રાહ્મણનું તેજ. મિત્ર કયા ખેતીને પ્રિયાનું અનુકરણ કરતી લતાઓમાં દષ્ટિ બહેલાવું ?

વિદૂષક—કેમ, આપની અગત પરિચારિકા ચતુરિકાને આપે કહ્યું છે ને કે—હું આ સમય માધવીલતામ ડપમા ગ્રાણીશ ચિત્રપાટીમાં મેં સ્વહસ્તે દોરેલી શકું તલાની છબી તું ત્યાં લઈ આવજો.

રાજા—હૃદયને આનંદ આપે એવું આ સ્થાન ખરું ! માટે ત્યાંનો જ માર્ગ જતાવ.

વિદૂષક—આમ, આમ મહારાજ !

(જાને ચાલે છે. સાનુભતી પાછળ જાય છે.)

વિદૂષક—આ મણિશીલાની પાટવાળા માધવીમંડપ (પુષ્પોના) ઉપહારથી રમણીય (દેખાતો) ચોક્કસ આપણને જાણે સ્વાગતથી આવકારે છે. તેથી પ્રવેશ કરીને આપ ખેસો.

(उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ ।)

सानुमती—स्नासन्निना द्रक्ष्यामि तावत्सख्याः प्रतिकृतिम् । ततोऽस्या भर्तुर्वहु-
मुत्सन्नुराग निवेदयिष्यामि । (तथा कृत्वा स्थिता ।)

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रियमवृत्तान्तम् । कथितमनस्मि
भवते च । स भयान्प्रत्यादेशेनैलाया मत्समीपगते नासीत् । पूर्वमपि न तस्या कदाचित्संकीर्तितं
तत्र भगवता नाम । किञ्चिदहमपि विस्मृतवानसि तम् ।

विदूषकः—न विस्मरामि । किंतु सर्वं कथयित्वा रसाने पुनस्तस्या परिहासविजल्प एव
न भूतार्थ इत्याख्यातम् । मयापि मृत्विण्डवुद्दिना तथैव गृहीतम् । अथवा भक्तिव्यना खलु
बलवती ।

सानुमती—एव नु इदम् ।

राजा—(ध्यात्वा) सखे, त्रायस्व माम् ।

विदूषकः—भोः, किमेतत् अनुपपन्नं सखीदृशं त्वयि । कदापि सत्पुरुषा शौर-
पात्रामानो न भवन्ति । ननु प्रगतेऽपि निष्कथा गिरयः ।

राजा—वयस्य, निराकरणमिस्त्राया, प्रियायाः समस्तधामनुस्मृत्य बलरदशरणोऽ-
स्मि । सा हि,

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्ययमिता

मुहुस्त्रिण्डित्युच्चैर्ब्रूति गुरुशिन्ये गुरुममे ।

पुनर्दण्डि धाव्यप्रमदकलुषामपितश्री

मयि कूरे यत्तत्सखिपमिध शन्यं ददति माम् । १॥

सानुमती—अहो ईदृशी दारदार्यपता । अस्व संतापेनाह रमे ।

विदूषकः—भोः, अस्ति मे तर्कः । चेन्नानि तत्र भगवता राशचारिणा नीतेति ।

राजा—ः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुमुद्यतेन । मेनस्य किल सत्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति
श्रुतानस्मि । तत्तद्व्यापिणीभिः सखी ते हृतेति हृदयमाशङ्कते ।

सानुमती—संनेहः सखि मिमयनीये न प्रतियोगः ।

विदूषकः—ययस्मस्ति रात्रि समागमः वागेन वक्त्रभरण्या ।

राजा—वयमिह ।

विदूषकः—न खलु मातापितरौ मर्त्यमिन्दुःश्रिता दुस्त्रिं दृष्टं पारयतः ।

(જાને પ્રવેશ કરીને બેસે છે.)

સાનુભતી—સત્તાને ઓથે રહીને હું સખીની (ચકુતલાની) છબી જોઈ લઉં. પછી તેને તેના પતિના અનેકવિધ પ્રેમની વાત કરીશ. (તેમ કરીને જિભી રહે છે.)

રાજા—મિત્ર, અત્યારે ચકુતલાનો બધો જ પૂર્વવૃત્તાંત મને યાદ આવે છે. અને તે તને પણ મેં કહ્યો જ હતો. (પણ) એનો ત્યાગ કરતી વખતે તું તો ભારી પાસે ન હતો. પહેલાં પણ દોઈ વખત તેનું નામ તે લીધેલું નહીં, શું ભારી માફક તું પણ ભૂલી ગયો હતો ?

વિદૂષક—હું ભૂલું નહીં; પણ, બધું કહીને અતે પાછું તમે જ કહેલું કે “આ તો મસ્કરીમાં કરેલો બગડાટ છે, સાચી વાત નથી.” ભારીના પિંડ જેવી છુદ્ધિવાળા મેં પણ તેમ જ માની લીધું. અથવા ભાવિ બળવાન છે.

સાનુભતી—ખરખર એમ જ છે.

રાજા—(ધ્યાનમાં) મિત્ર, મને બચાવ.

વિદૂષક—અરે ! આ શું ? તમારા જેવાને ખરેખર આ જાગે નહીં. સત્યપુરો કદાપિ રોકપાત્ર બનતા નથી. પ્રચંડ પવનમાં પણ પર્વતો તો નિષ્કંપ હોય છે.

રાજા—મિત્ર, તરછોડવાથી દુઃખી થયેલી પ્રિયાની તે અવસ્થાને યાદ કરીને હું ખૂબ જ નિરાધાર થયો છું. કારણ કે તે,

અહીંથી તરછોડાતાં પોતાના સગાની પાછળ જવા માડી પણ પિતા સમોન પિતાના શિષ્યે ‘જિભી રહે’ એમ મોટેથી કહ્યું એટલે જિભી રહી ગઈ (અને) અશ્રુ વહેવાથી ઝાખી થયેલી દૃષ્ટિ, કૂર એવા માગ તરફ ફરી નાખી તે (દશ્ય) ઝરવાળા બાણની જેમ મને બાળે છે. (૯)

સાનુભતી—અહો ! આવી હોય છે સ્વાર્થપરાયણતા ! એમના સંતાપથી મને આનંદ થાય છે.

વિદૂષક—મારો એવો તર્ક છે કે કોઈ આકાશચારી એ સન્નારીને લઈ ગયું હતું.

રાજા—પતિને દેવ માનનારીને સ્પર્શ કરવાની બીજા કોની હિંમત હોય ? મેનકા તારી સખીની માતા છે એમ મેં સાબળ્યું છે. તેની સહચારિણીઓ તારી સખીને છપાડી ગઈ, એવી મારા હૃદયમાં શંકા છે.

સાનુભતી—(રાજાનો) મોહ ખરેખર વિસ્મયપ્રેરક છે, નહીં કે એમનું જ્ઞાનમાં આવવું.

વિદૂષક—એમ હોય તો સમય જતા તેમનો સમાગમ ચોક્કસ થવાનો.

રાજા—કેવી રીતે ?

વિદૂષક—માગપ પતિવિચ્છેદથી વ્યથિત થતી દીકરીને જોઈ શકતા નથી.

राजा—कस्य,

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु

क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।

असंनिवृत्त्यै तदतीतमेव

मनोरथा नाम तटप्रपाताः ॥१०॥

विदूषकः—मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनमस्य भाव्यचिन्तनीयः समागमो भवतीति ।

राजा—(अङ्गुलीयक विलेख्य) अये, इदं तावदसुखमस्थानभ्रंशे शोचनीयम् ।

तथ सुचरितमङ्गुलीयनूनं

प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोहरासु तस्या

प्रच्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीयु ॥११॥

सानुमती—यद्यन्यहस्तगतं भवेत्सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ।

विदूषकः—भोः, इयं नाममुद्रा केनोदातेन तत्रभरण्या हस्तसर्गं प्रापिता ।

सानुमती—ममापि कौतूहलेनाकारितः एषः ।

राजा—श्रूयताम् । स्यनगराय प्रस्थितं मा प्रिया स्थाप्यमाह । कियच्चिरेणार्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

विदूषकः—ततस्ततः ।

राजा—पश्चादिमा मुद्रा तदङ्गुली निवेशयता मया प्रप्यभिहिता ।

एककमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत्प्रिये मद्वरोधगृहप्रवेश

नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥१२॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् ।

सानुमती—रमणीयं एवमधिर्विधिना प्रियदितः ।

विदूषकः—कथं धीवरकल्पितस्य रोहितप्रस्यस्फोदराभ्यन्तर आसीत् ।

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानायाः सख्यास्ते हस्ताद्गद्गाम्बोतसि परिप्रेष्टम् ।

विदूषकः—युज्यते ।

सानुमती—अहं एव तत्स्वित्वा शकुन्तलाया अर्धमभीरोरस्य रात्रदं परिणये सदेह आसीत् । अयवेदशोऽनुष्णोऽभितानमपेक्षते । पथमैरेव ।

राजा—उज्ज्वल्ये तावदिदमङ्गुलीयम् ।

છોટો અંક

રાજા—મિત્ર,

તે સ્વપ્ન હતું કે માયા કે મતિભ્રમ હતો ? કે તેટલું જ જેવું ફળ તેવું સમાપ્ત થયેલું પુણ્ય હતું ? ફરી પાછું ન આવે એમ તે ચાલ્યું ગયું છે. સાચે જ, મનોરથો તો (નદીની) બેખડોના તૂટી પડવા સમાન છે. (૧૦)

વિદૂષક—એવું નહીં ‘અવશ્ય થવાનો સમાગમ (કેવો) અલ્પધાર્યો થાય છે’ એવું ઉદાહરણ આ વાંટી જ છે.

રાજા—(વાંટી તરફ જોઈને) અરે, દુર્લભ સ્થાનમાયી સરી પડનારી આ વાંટી તો શોક કરવા યોગ્ય છે.

વાંટી, મારી માફક તારું પુણ્ય પલ્લ, ફળ ઉપરથી (જોતા) ખરેખર થોડું જાણાય છે; કારણ કે રાતા નખથી મનોહર એવી તેની આંગળીઓમાં સ્થાન પામેલી છે. (૧૧)

સાનુમતી—જો ખીજના હાથમાગઈ હોત તો ખરેખર શોક કરવા યોગ્ય થાત.

વિદૂષક—અરે, આ નામવાળી વાંટી કયા પ્રમંથે તમે તેના હાથમાં આપી ?

સાનુમતી—મારા જેવા જ કુતૂહલથી એ પ્રેરાયો છે.

રાજા—સાક્ષ્ય પોતાને નગર આવવા હું નીકળતો હતો ત્યારે અશ્રુ સાથે પ્રિયાએ પૂછ્યું. “આર્થપુત્ર, કેટલા સમય પછી મને સમાચાર મોકલશે.”

વિદૂષક—પછી, પછી ?

રાજા—પછી આ વાંટી તેની આંગળી પર પહેરાવતા મેં ઉતર આપ્યો,

“પ્રિયે અહીં મારા નામનો એક એક અક્ષર દરેક જગ્યાએ અને અંતિમ અક્ષર સુધી જે દિવસે પહોંચીશ ત્યાં તો મારા અંતઃપુરના પ્રવેશ (દાર) સુધી લઈ જનાર માધ્યમ તારી પાસે આવશે.” (૧૨)

અને કૂર હૃદયવાળા મેં મોહથી તેમ કહ્યું નહીં.

સાનુમતી—આવો રમણીય અવધિ વિધિએ જગાડી નાખ્યો.

વિદૂષક—આ વાંટી માછીમારે કાપેલા ચોંટિત મત્સ્યના પેટની અંદર કેવી રીતે આવી.

રાજા—શયીતીર્થને વંદન કરતી તારી સખીના હાથમાયી ગંગાના પ્રવાહમાં સરી પડેલી.

વિદૂષક—પરાગર.

સાનુમતી—તેથી જ અધર્મહીનું રાજર્ષિને જિયારી શકું તલા સાથેના લગ્ન બાળ્યત શંકા થયેલી અથવા, આવો પ્રેમ એ નિશાનીની અપેક્ષા રાખે ! એ કેવું ?

રાજા—તો આ વાંટીને કપડો દઈ.

विदूषकः—(आत्मगतम्) गृहीतोऽनेन पथा उन्मत्तानाम् ।

राजा— । ८ ८ ८

कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं

करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथवा

अचेतनं नाम गुणं न लक्षये-

न्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥१३॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) कथं बुभुक्षया लातितव्योऽस्मि ।

राजा—अकारणपरित्यक्ते, अनुशयनसहृदयस्तान् अनुकम्प्यतामय जनः पुनर्दर्शनेन ।

(प्रतियापनीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता)

चतुरिका—इयं चित्रगता भट्टिनी । (चित्रफलकं दर्शयति ।)

विदूषकः—साधु वयस्य, मधुरास्थानदर्शनीयो भारानुप्रवेश । स्त्रलतीये मे दृष्टि-
निम्नोन्नतप्रदेशेषु ।

सानुमती—अहो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सत्प्रपन्नो मे वर्तत इति ।

राजा—

यद्यत्साधुं न चित्रे स्यान्निर्यते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लायण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥१४॥

सानुमती—सदृशमेतत्पश्चात्तापगुरो स्नेहस्यानुरलेपस्य च ।

विदूषकः—भोः, इदानीं तिन्त्रस्तत्रभगवो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । पन्मात्र
तत्रभगवो शकुन्तला ।

सानुमती—अनभिष्टः तस्वीदृशस्य रूपस्य मेघदक्षिण जनः ।

राजा—एव तावत्पन्मा तर्कयसि ।

विदूषकः—नर्पयामि येषां शिथिलशेषान्धनोद्धान्तमुमुमेन येषान्तेनोद्भिन्नस्येद-
न्दिनुना यस्मै त्रिरेवोऽपस्तन्या वाहुभ्यामस्तेऽस्मिन् मरणकृतस्य चतुर्दशस्य पार्श्वे
इत्यपिधान्तेनान्निता ॥ शकुन्तला । इतरं समराविनि ।

राजा—निपुणो भवान् । अन्वय मे भागचिह्नम् ।

म्यिग्नान्गुलिनिवेशां रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अथ च वपुर्लपितत दृश्यमिदं वर्णिकोऽप्ययमान् ॥१५॥

વિદૂષક—(સ્વગત) આમણે ઉમતોનો માર્ગ લીધો !

રાજા—(હિ વીંટી,) સુંદર અને કામળ આંગળીઓવાળા હાથને છોડીને તું પાણીમાં કેમ ડૂબી ગઈ ?

અથવા

અચેનન (વસ્તુ) ગુણની કલ્પ ન મમળે એમ માનીએ, પણ મેં જ પ્રિયાને શા માટે તરછોડી ? (૧૩)

વિદૂષક—(સ્વગત) લૂંપ મને ખાઈ જશે કે શું ?

રાજા—હે નિષ્કારણ પરિત્યક્ત થયેલો, પશ્ચાત્તાપથી મંત્રાપ્ત હૃદયવાળા મને પુનઃદર્શન આપવાની દયા બતાવ.

(પડદો ખસેડીને ચિત્રપાટી સાથે પ્રવેશ કરીને)

ચતુરિકા—આ રહ્યા ચિત્રમા દોરેલાં રાણીજી !

(ચિત્રપાટી બતાવે છે.)

વિદૂષક—સરસ ! મિત્ર, મધુર આલેખનથી લાવેલો આવિષ્કાર સુંદર લાગે છે. બંચાનીયા પ્રદેશમાં બાણે કે મારી દરિદ્ર દોષગ્રસ્ત છે.

સાનુભત્તી—અહો, રાજર્ષિની આ નિપુણતા ! સખી મારી સામે બેસી છે એમ લાગે ॥

રાજા—

ચિત્રમા જે જે સાડું નથી તે તે ફેરવવાના આવે, તો પણ તેનું લાવણ્ય રેખાથી કંઈક જ આવ્યું છે (૧૪)

સાનુભત્તી—પશ્ચાત્તાપથી વધેલા સ્નેહને તથા ગર્વહીનતાને આ અનુરૂપ છે.

વિદૂષક—અરે, અહીં (ચિત્રમા) ત્રણ લગ્નતીઓ દેખાય છે; અને, બધી સુંદર છે. આમાંથી શ્રીમતી શકુંતલા કોણ ?

સાનુભત્તી—આવા રૂપને ન સમજનાર આ માણુમની દરિદ્ર નિરર્થક છે.

રાજા—ત્યારે તું કોને ધારે છે ?

વિદૂષક—હું તો ધારું છું કે અબોડો દોલો પડવાને લીધે જેમાંથી કૃષ સરી પડ્યા છે તેવા વાળના છેડાંવાળી, જેમાં પગસેવાના ટીપ્પાં બાજ્યા છે તેવા મુખવાળી, બહુ જ લચ્ચી ગયેલા ગાડુવાળી, પાણી પાવાથી જેના કુમળા પાદકા ચળકે તે આગાના વૃક્ષની બાજુમાં સહેજ થાકેલી, એવી ચિત્રમા દોરેલી છે, તે શકુંતલા. ખીજ બે સખીઓ છે.

રાજા—તું ચતુર છે. અહીં છે માગ લાવની નિશાની.

પરસેવાવાળી મારી આંગળીની મેલી હાપ રેખાના છેડાઓ પર દેખાય છે; અને ગાલ ઉપર પડેલું આસુ રંગ ઉપસી આવવાથી, અહીં દેખાય છે. (૧૫)

चतुरिके, 'अर्धलिखितमेतद्दिनोदस्थानम् । गच्छ । वर्तिकां तत्त्वदानय ।
 चतुरिका—आर्य मादव्य, अवलम्ब्यस्य चित्रफलकं यावदागच्छामि ।
 राजा—अहमेवैतदवलम्बे । (यथोक्तं करोति ।)
 (निष्क्रान्ता चेथि ।)

राजा—अहं हि,

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
 चित्रार्पितां पुनरिमां बहु मन्यमानः ।
 स्त्रोतोऽयहां पथि निकामजलामतीत्य
 ज्ञातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥१६॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) एषोऽप्रमवान्निदीमत्प्रियं मृगतृष्णिकां रुक्मन्तः ।
 (प्रकाशम्) भोः, अयं किमत्र लिखितव्यम् ।

सानुमती—यो यः प्रदेशः सख्या मेऽभिस्पृष्ट तमालिलितुकामो भवेत् ।
 राजा—भूयताम् ।

यार्या सैवतलीनहसमिथुना स्त्रोतोऽयहां मालिनी
 पादास्तामभितो निपण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
 शास्त्रालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
 शृङ्गे कृष्णमृगस्य धामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥१७॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) यथाहं पश्यामि पूरयद्विषमनेन चित्रफलकं हस्यकूर्चानां
 तावसानां कदम्बैः ।

राजा—ययस्य, अन्यच्च । शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र निस्मृतस्मरमभिः ।
 विदूषकः—निमित्तम् ।

सानुमती—यनरासस्य सौकुमार्यस्य विनयस्य च वासदत्तं भविष्यति ।
 राजा—

कृतं न कर्णापिप्रग्रन्धनं सखे
 शिरीषमागण्डविलम्बिकेमरम् ।
 न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं
 मृणाल्युग्रं रचितं स्मनान्तरे ॥१८॥

विदूषकः—भोः, किं नु त्वमस्मीति त्वमुग्रदन्तस्योभिनयप्रवृत्तेन सुखमासाद्य
 चरित्यनित्यं विपत्ता । (तावन्तं निष्पद्य दृष्ट्वा) अः, एष वासदत्तः पुत्रः पुत्रुत्तर-
 वासदत्तस्य मरुता यदन्तर्भिन्तुने मरुतः ।

છો અંક

ચતુરિકા, (મારા) વિનોદનું આ સ્થાન અર્ધું ચીતરેલું છે. જાં અને પાંછી.
લઈ આવું.

ચતુરિકા—આર્થ માઢવ્ય, હું આવું ત્યાં સુધી આ ચિત્રપાટી પકડો.

રાજા—હું જ તે પકડી રાખું છું. (કલા પ્રમાણે કરે છે.)

(ચેટી જાય છે.)

રાજા—હું પણ.

પહેલાં સાક્ષાત્ આવેલી પ્રિયાને તરછોડીને, ફરી ચિત્રમાં દોરેલી એનું બહુમાન.
કરતો હું, માર્ગમાં આવેલી પુષ્કળ પાણીવાળી નદીને જાળંગીને, હે મિત્ર, મુગજળ
માટે તકસી રહ્યો છું. (૧૬)

વિદૂષક—(સ્વગત) આ ભાઈસાહેબ નદી જાળંગીને મુગજળ પાસે આવી
પહોચ્યા ! (મોટેથી) અરે, અડીં બીજું શું દોરવાનું છે ?

સાનુમતી—જે જે પ્રદેશ મારી સખીને પ્રિય હશે તે તે પ્રદેશ ચીતરવાની
એમની ઇચ્છા હશે.

રાજા—સાંભળ.

રેતીમાં આગમ કરતા હોય એવા હંસમિથુનવાળા માલિની નદી દોરવાની છે.
તેની બન્ને બાજુએ જેમા હરણો ખેઠેલા હોય તેવી, હિમાલયની પવિત્ર તળેટી (કરવી
છે) અને શાખા ઉપરથી લટકતા વસ્ત્રલવાળા વૃક્ષની નીચે (પોતાની) ડાબી આખ
ઠાળિયારના શિંગડા પર ખંજવાળતી મૂગલી દોરવાની ઇચ્છા રાખું છું. (૧૭)

વિદૂષક—(સ્વગત) મને લાગે છે કે આ ચિત્રપાટી લાખી દાઢીવાળા તાપસોનાં.
ટોળાથી ભરી દેવી જોઈએ.

રાજા—મિત્ર, અને બીજી વસ્તુ, શકુન્તલાનો શયનગાર (દોરવા) ઇચ્છેલો તે.
અમે ભૂલી ગયા હોએ.

વિદૂષક—શો વળી ?

સાનુમતી—વનવાસ, સુકુમારતા તેમ જ વિનયને અનુરૂપ કંઈક હશે.

રાજા—

હે મિત્ર, કાનમા રાખેલી દાઢીવાળું તથા ગાલ ઉપર લટકતા 'કેસરવાળું'
શિરીષનું પુષ્પ મેં દોર્યું નથી; કે ચરદના ચંદના કિરણો જેવો કોમળ કમળનો
તંતુ સ્તનોની વચ્ચે મેં દોર્યો નથી. (૧૮).

વિદૂષક—અરે, કેમ આ શ્રીમતી રાતા કમળની પાદડી જેવી શોભતી
હશેનાથી મુખ ઢાકીને, અત્યંત લયલીત હોય એમ જિલો છે ? (ધ્યાનપૂર્વક નિહાળીને)
આહ ! પુષ્પોનો રસ ચોરનાર, દાસીપુત્ર ભયરો શ્રીમતીના વદન ઉપર આક્રમણ કરે છે.

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

विदूषकः—भवानेयान्नीतानां शासिनास्य वारणे प्रमविष्यति ।

राजा—युज्यते । (भयं भोः) कुसुमस्त्राप्रियातिथे, किमत्र परिपतनखेदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृपितापि संती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥१९॥

सानुमती—अत्राभिजात एतरेप यासि ।

विदूषकः—प्रतिपिद्रापि वामैषा जाति ।

राजा—एव भोः, न मे शासने तिष्ठसि । भूयता तर्हि सप्रति ।

अखिलप्रालतरुपल्लवलोभनीयं

पीत मया सद्यमेव रणोन्सवेपु ।

विम्बाधर स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-

स्थ्यां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥२०॥

विदूषकः—एव तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति । (प्रहस्य आभगतम्) एष
न्तारमुन्मत्तः । अहमप्येतस्य सङ्गेनेदृशार्ण इव सङ्गतः । (प्रकाशम्) भो, चित्रं
-रहस्येत् ।

राजा—कथं चित्रम् ।

सानुमती—अहमपीदानीमनसगतार्था, किं पुनर्यथालिखितानुभाष्येयः ।

राजा—यस्य, विमिदमनुष्ठितं पौरोभाष्यम् ।

दर्शनसुखमनुभवत साक्षादियं तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥२१॥

(वाष्पं विहरति) ।

सानुमती—यूगोपशोष्ययूगं एष विह्वलार्गः ।

राजा—यस्य, कथमेवमाविधान्तदुःखमनुभवामि ।

प्रजागरात्खिलीभूतस्वस्या, स्थाने ममागमः ।

वाष्पस्तु न दद्यान्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥२२॥

सानुमती—संया प्रमात्रिण त्वया प्रवादेशदुःखं शतुन्मत्ताया ।

(प्रविश्य)

चतुरिपा—अथ जयतु मां । वर्तिकावरणकं शरीरेणोपुनः प्रस्थितासि ।

છો અંક

રાજા—ત્યારે આ ઉદ્ધતને વાર

વિદૂષક—અવિનયોઓનું નિયમન કરનાર આપ જ એને રોકવા સમર્થ છો.

રાજા—ચોખ્ખું છે. જો પુણ્યલનાના પ્રિય અતિથિ, શા માટે આની આશુ-
બાજુ ફરીને પરિશ્રાન્ત થાય છે ?

આ ફક્ત ઉપર બેઠેલી (તે) તારા ઉપર પ્રેમ રાખતી ભંમરી તરસી હોવા છતાં તારી શક જુએ છે; તારા વિના ખરે જ એ મધ પીતી નથી. (૧૯)

સાનુભતી—આજે તો ખરેખર કુલીનતાથી એનું નિવારણ કર્યું.

વિદૂષક—એને અટકાવ્યો, પણ આ ભત જ અવળી.

રાજા—અરે, આમ મારી આજ્ઞા તું માનતો નથી ! સાંભળ ત્યારે હવે—
હે ભંમર ! તારાં વક્ષનીં વલ્લુકંચરાયેલી કૂંપણા જેવા આકર્ષક, (અને) મેં
પ્રેમના ઉન્નયોમાં સુકુમારતાથી જેનું પાન કર્યું છે તેવા પ્રિયાના જિંબ જેવા
અધરાકને તું સ્પર્શિશ તો હું તને કમળના પોલાણરૂપી બંધનમાં પૂરી દઈશ. (૨૦)વિદૂષક—આવી સખત સજ કરનારથી આ કેમ નહીં બીએ ? (ખૂબ હસીને,
સ્વચ્છ) આ તો ઉન્નત છે, હું પણ એમના સંગથી આવા રંગે રંગાયો. (માટેથી)
અરે, આ તો ચિત્ર છે.

રાજા—શું ? ચિત્ર ?

સાનુભતી—મને પણ હમણા જ ખ્યાલ આવ્યો, તો પછી ચિત્રમાં દોરેલું
જેણે અનુભવ્યું છે તેની વાત જ થી ?

રાજા—મિત્ર, આ શું કુકર્મ કર્યું ?

તન્મય હૃદયથી જાણે કે સાક્ષાત્ દર્શનનું સુખ અનુભવતો હતો ત્યાં તે યાદ
આપીને ફરી વાર મારી પ્રિયાને ચિત્ર બનાવી. (૨૧)

(આસુ સારે છે.)

સાનુભતી—જેમાં, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે વિરોધ છે એવી આ વિરહની
રીત અપૂર્વ છે.

રાજા—મિત્ર, આ સતત દુઃખ કઈ રીતે અનુભવવું ?

હજગગથી તેનો સ્વપ્નમાં સમાગમ રુધાયો છે, આસુઓ એને ચિત્રમાં દોરેલી
પણ જેવા દેતા નથી.સાનુભતી—શકુંતલાને તરછોડ્યાનું દુઃખ તમે સંપૂર્ણપણે ભૂંસી નાંખ્યું.
(પ્રવેશ કરીને)

ચતુરિકા—જય યાઓ, સ્વામીનો જય યાઓ. પાંછીની પેટી લઈને હું

આ તરફ આવવા નીકળી હતી.

राजा—किं च ।

चतुरङ्गिका—स मे हस्तादन्तरा तस्मिन्निक्षिप्य देव्या वसुमत्याहमेवार्थपुत्रस्योप-
जेयामासीति खल्वत्यस्मिन् गृहीतः ।

चिदूषकः—दिष्टया त्वं मुक्ता ।

चतुरङ्गिका—यादृश्या विष्णुस्त्वमुत्तरीयं तस्मिन् मोचयति तान्मया निर्वर्द्धित
आत्मा ।

राजा—यस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवानिमा प्रतिकृतिं रक्षतु ।

चिदूषकः—आगमानमिति भण । (चित्रफलकमादायोऽथाय च) यदि भगवन्त-
पुरकालकृण्वन्मोक्ष्यते तदा मा मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दापय । (द्रुतपद निष्क्रान्तः ।)

लालुमती—अप्युक्तान्तद्वयोऽपि प्रथमसमावनामपेक्षते । शिपिलौहार्द इदानीमेव ।

(प्रविश्य पत्रहस्ता)

प्रतीहारी—जयतु जयतु देव ।

राजा—येनवति, न एवन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

प्रतीहारी—अथ किम् । पत्रहस्ता मा प्रेक्ष्य प्रणिनिष्टता ।

राजा—पार्यण पार्योपदेष्ट मे परिहरति ।

प्रतीहारी—देव, अमायो विनापयि । अर्थजनस्य गणनावहृष्टायैकमेव पौरतार्क-
मवेति तदेव पत्रान्तं प्रपञ्चीकरोत्विति ।

राजा—इतः पत्रिता दर्शय ।

(प्रतीहार्युपपत्तिः)

राजा—(अनुगम्य) कथम् । समुद्रयन्त्राणि सार्धग्राहो धनमित्रो नाम गौप्यरत्ने
रिपिनः । अन्तर्गम्य विल तस्मिन् । राजगमनी तत्पार्यन्तवप इत्येवमात्मेन निरितम् ।
(सविपादम्) पत्रं तस्मिन्पत्रा । येनवति, यदुपनत्तादृशदृष्टलीकेन तत्रमर्या मविपद्यम् ।
विचार्यतां यदि वाचिदास्तनवत्ता तस्य भावार्थं स्वयम् ।

प्रतीहारी—देव, इदानीमेव सार्धस्य भेदितो दुष्टिता निर्वृत्तपुत्रना घातस्य
आत्मे ।

છો અંક

રાજા—ત્યાં શું ?

ચતુરિકા—ત્યારે તરલિકાની સાથે આવતાં દેવી વસુમતીએ, “હું જ આર્યપુત્ર પાસે લઈ જઈશ” એમ કહીને વચમાંથી તે મારા હાથમાંથી બળાત્કારે ચૂંટવી લીધી.

વિદૂષક—નસીબદાર કે તને છોડી દીધી.

ચતુરિકા—કાળીમાં ભરાયેલું રાણીનું ઉત્તરીય તરલિકા છોડાવતી હતી એટલામાં હું જટકી આવી.

રાજા—મિત્ર, રાણી આવી પહોંચી; હું તેનું બહુમાન કરું છું તેથી તે માનિની છે. (તો) તું આ જામી સાચવ.

વિદૂષક—પોતાની જાતને (સાચવ) એમ કહે. (ચિત્રપાટી લઈને અને જીડીને) જો તમે અંતઃપુરના કાલકૂટ વિષમાંથી બચો તો મને મેઘપ્રતિચ્છંદ મહેલમાં શ્રૂમ પાડજો. (ઉનાવળે પગલે જાય છે)

સાનુભતી—અન્યમા એમનું હૃદય આસક્ત હોવા છતાં તે પહેલાંના પ્રેમને માન આપે છે. અત્યારે એનો (પહેલી પ્રત્યેનો) પ્રેમ સિધ્ધિ તો થયો છે જ.
(હાથમાં પત્ર લઈને પ્રવેશ કરીને)

પ્રતીહારી—જય હો, સ્વામીનો જય હો.

રાજા—વેત્રવતી, રસ્તામાં તેં રાણીને જોયા નહીં ?

પ્રતીહારી—હા, (જોયા.) (પણ) હાથમાં પત્ર લઈને આવતી મને જોતાં પાછાં ફરી ગયા.

રાજા—(રાજા)કાર્યને સમજનારી તે (મારા) કાર્યમાં થતો વિશેષ ટાળે છે.

પ્રતીહારી—મહારાજ, અમાત્ય વિનંતી કરે છે કે ‘દ્રવ્યની ગણતરીનું કામ એક હવું તેથી નમ્રજનોનું કેવળ એક જ કામ હું તપાસી શક્યો છું’. પત્રમાં લખેલું તે આપ મહારાજ નજરે જોઈ જાઓ.’

રાજા—અહીં પત્રિકા દર્શાવ.

(પ્રતીહારી પાસે લાવે છે.)

રાજા—(મનમાં વાચીને) શું ? સમુદ્રમાર્ગનો વેપારી ધનમિત્ર નામે સાર્થવાહ વહાણ લાગી જવાથી મરાયો !? બિચારો સંતાનહીન છે એમ કહે છે. તેનું બેશું થયેલું દ્રવ્ય રાજાને જાય એમ આ અમાત્યે લખ્યું છે. (વિષાદ સાથે) ખરેખર, સંતાનહીનતા દુઃખપ્રેરક છે. વેત્રવતી, બહુધન હોવાથી તે બહુપત્નીવાળો હોવો જોઈએ. તેની પત્નીઓમાંથી કોઈ સગલાં છે કે કેમ તેની તપાસ કરાવો.

પ્રતીહારી—મહારાજ, એની પત્ની-અયોધ્યાના શેઠની પુત્રીનો પુંસવન-સંસ્કાર હમણાં જ થયો એમ સંભળાય છે.

राजा—ननु गर्भः पितृ रिक्यमर्हति । गच्छ एवममाय ब्रूहि ।

प्रतीहारी—यदेव आशयति । (प्रस्थिता ।)

राजा—एहि तावत् ।

प्रतीहारी—इयमस्मि ।

राजा—किमेन स्तनिरस्ति नास्तीति ।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन यन्धुना ।

स स पापादृते तासां दुष्यन्ते इति धुष्यताम् ॥२३॥

प्रतीहारी—एवं नाम घोषितम् । (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) काले प्रवृष्टमिवाभिनन्दित
देवस्य शासनम् ।

राजा—(दीर्घमुष्ण च निःश्वस्य) एव भोः स्तनिच्छेदनिरलम्बाना कुलना मूल-
पुरुषानुत्ताने सपदः परमुपनिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते पुरुषशत्रिभ्यः एष वृत्तान्तः ।

प्रतीहारी—प्रतिहममङ्गलम् ।

राजा—विद्वामुपस्थि श्रेयोऽस्मानिनम् ।

सानुमती—अशयं सर्वमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा ।

राजा—

सरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी

न्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय

चतुंधरा काल इयं सखीजा ॥२४॥

सानुमती—अस्मिन्निन्दितानीं ते स्तनिर्विधिनि ।

चतुरिका—(जनादिकम्) अवि, अनेन सार्धग्राहवृत्तान्तेन दिगुणोद्देशो भर्ता ।

एतमाश्रयितु मेऽस्मिच्छन्दार्थं मादव्यं गृहीयागच्छ ।

प्रतीहारी—मुष्टु मणसि । (निष्क्रान्ता ।)

राजा—अहो दुष्मन्तस्य सरास्माद्वाः पिण्डभाजः । कुतः—

अस्मात्परं यत् यथाश्रुति संभनानि ।

को नः कुले नियपनानि नियच्छतीति ।

नूनं प्रभृतिधिकलेन मया प्रसिद्धं

धोनाभुशंगमुदकं पितरः पियन्ति ॥२५॥

(मेघमुत्तरा ।)

રાજા—ખરેખર ગર્ભ પિનાનો ત્રારસો મેળવવાને પાત્ર છે.
આમ-કહેજે.

પ્રતીહારી—જેની મહારાજની આજ્ઞા. (ચાલવા માટે છે.)

રાજા—આમ આવ તો !

પ્રતીહારી—આજુ-આવી.

રાજા—સંતતિ હોય કે ન હોય તેથી શું ન.

જે જે સ્નેહીઓથી પ્રભાજનો વિગ્રોહ પામે, તેમને માટે તે તે, પાંપી સિવાય
કુધ્ધંત છે એવી ઘોષણા કરો. (૨૩)

પ્રતીહારી—એ પ્રમાણે જ ઘોષણા કરવામાં આવશે. [ગહાર જઈને,
(અને) ફરી પ્રવેશ કરીને] યોગ્ય સમયે થયેલી જાણની જેમ મહારાજની ઘોષણાને
(સાક્ષીએ) વધાવી લીધી.

રાજા—(દીર્ઘ અને ઉચ્ચ નિઃશ્વાસ મૂકીને) અરે, આ રીતે-સંતાન વિનાના
(અને તેથી) નિરાધાર કુટુંબોની સંપત્તિ મૂળ પુરુષના અવસાન પછી મારકાના
હાથમાં જાય છે. મારા મૃત્યુ પછી પુરુષની સંપત્તિની પણ એ જ દુશ્સાચવાની.

પ્રતીહારી—અમંગળ દુર યાઓ !

રાજા—પાસે આવેલા એવનો તિરસ્કાર કરનાર, મને ધિક્કાર છે !

સાતુમતી—સખીને મનમાં સ્મરીને એણે પોતાની નિંદા કરી, એ ચોક્કસ.
રાજા—

યોગ્ય વખતે જેમાં ખીજ, રોષવામાં આવ્યું છે અને જે મહાત્મ્ય આપવાને
માટે સમર્થ છે એવી પૃથ્વીને કોઈ ત્યજ દે તેમ મારી જાતને (તેમાં) રોષવા છતાં
કુળની પ્રતિષ્ઠા રૂપ ધર્મપત્નીને મેં ત્યજ દીધી. (૨૪)

સાતુમતી—હવે તમારી સંતતિ અવિચ્છિન્ન થશે.

ચતુરિકા—(ગાળુ પર) અરે, આ વેપારીની હકીકતથી મહારાજનો ઉદ્વેગ
ખમણો થયો છે. એમને આશ્વાસન આપવા માટે મેઘપ્રતિજ્ઞા મહેલમાંથી આર્થ
માઢવ્યને લઈ આવ.

પ્રતીહારી—તું કીક કહે છે. (જાય છે)

રાજા—અહો, કુધ્ધંતના પિંડ લેનાર (પિતૃઓ) સંશયમાં પડ્યા છે. કેમ કે,
'એના પગી અરેરે, શ્રુતિ અનુસાર તૈયાર કરેલું તર્પણ, અંભારા કુળમાં
કોણ આપશે', એ વિચારે (મારા) પિતૃઓ ખરેખર સંતાનહીન એવા-મેં જાણેલું
પાણી આંસુ ધોતાં વધે એટલું મીઠું છે. (૨૫)

(અર્થ પામે છે.)

चतुरिंश—(ससभ्रममवलोक्य) समाश्वसितुं भर्ता ।

सानुमती—हा धिक् हा धिक् । सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणैषोऽन्धकारदोषमनु-
भवति । अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि । अथवा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वसयन्त्या
महेन्द्रजनन्या मुखाद्यज्ञमागोक्षुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति ययाऽचिरेण धर्मपत्नीं भर्ता
भिनन्दिष्यतीति । तद्युक्तमेतं कान् प्रतिपालयितुम् । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्व-
स्यामि । (इत्युद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता ।)

(नेत्ये)

अब्रह्मण्यम् । अब्रह्मण्यम् ।

राजा—(प्रत्यागतप्राणः कर्णं दत्वा) अये, माढव्यस्येवार्तस्वरः । कः कोऽयं भोः ।

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—(ससभ्रमम्) परित्रायणा देवः सशयगस्त वयस्यम् ।

राजा—केनात्तमन्धो माणकः ।

प्रतीहारी—अदृष्टरूपेण केनापि सत्त्वेनार्तिक्रम्य मेघप्रनिच्छन्दस्य प्रासादस्याग्रभूमि-
मारोपितः ।

राजा—(उत्थाय) मा तान् । ममापि सर्वैरभिभूयन्ते गृहाः । अथवा

अदृश्यहन्त्यात्मन पथं ताव-

ज्ज्ञातुं प्रमादस्त्वलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयाती-

त्यशेषतो येदितुमस्मि शक्तिः ॥२६॥

(नेत्ये)

भो वयस्य, अग्निहा अग्निहा ।

राजा—(गतिभेदेन परिक्रामन्) सन्ने, न भेतव्यम् ।

(नेत्ये)

(पुनस्तदेव पठित्वा) कथं न भेष्यामि । एष मां कोऽसि पद्मादपनतशिरोपर-
निमुम्नि भिमन्त्रं करोति ।

राजा—(उद्विष्टः) धनुष्ठाश्व ।

(प्रतित्य शार्ङ्गहस्ता)

वयस्य—भयं, एतादस्ताकावद्विषं ददातुम् ।

ચતુરિકા--(હિતાવળથી ભેઈને) મહારાજ, સાંત થાઓ.

સાનુમતી--અરે, અરે ! દીવો હોવા છતાં આડે આવેલા પડદાને લીધે

આ અંધકારનો દોષ અનુભવે છે. હું હમણાં જ એને આનંદ આપી શકું એમ છું. પણ શકું તલાને આશ્વાસન આપતી મહેન્દ્રની માતાના મુખે મેં સાંભળ્યું હતું કે યાત્રાગતે માટે ઉત્સુક થયેલા દેવો જ એવું યોગ્ય શે કે જેથી દુઃક સમયમાં જ (તિનો) પતિ ધર્મપત્નીને આવકારશે. તેથી તેટલો સમય રાહ ભેવી, એ જ યોગ્ય છે. હરમિયાન આ વૃતાંતથી પ્રિય સખીને આશ્વાસન આપું. (ઉદ્બ્રાન્તક વૃત્તથી આસી જાય છે.)

(નેપથ્યમાં)

પ્રાણલુ ઉપર આક્રિત, પ્રાણલુ પર આક્રિત.

રાજા--(ભાનમાં આવેલો, સાંભળીને) અરે આ માઠવ્યનો જ ભણે આર્ત સ્વર ડોણ, ડોણ છે, અહીં ?

(પ્રવેશ કરીને)

પ્રતીહારી--(ગભરાટથી) સંકટમાં પડેલા મિત્રને જાણવો, મહારાજ.

રાજા--માણુવક ઉપર ડોણે આક્રમણ કર્યું ?

પ્રતીહારી--ઠાઈ અદશ્ય સત્તે તેના ઉપર આક્રમણ કરી મેઘપ્રતિબિંબ મહેલના સૌથી ઉપરના માળ પર તેને ચડાવ્યો છે.

રાજા--(ઊઠીને) એમ ન હોય ! મારાં ઘરોમાં પણ આવાં સત્તેનો ઉપદ્રવ ? અથવા,

રાજારોજ પ્રમાદથી થતી પોતાની જ ભૂલો બાણુવાનું શક્ય નથી; તો પછી પ્રજામાંથી ડોણ કયે રસ્તે જાય છે, તે સંપૂર્ણ રીતે બાણુવાની શક્તિ (ક્યાંથી) હોય ?

(નેપથ્યમાં)

ઓ મિત્ર, અફસોસ, અફસોસ !

રાજા--(ગતિ બદલીને ચાલતા) મિત્ર બીશ નહીં, બીશ નહીં.

(નેપથ્યમાં)

(ફરીથી તે જ બોલીને) હું કેમ ન કહું ? આ ઠાઈ (મારી) ડોશ નમાવીને શેરડીની જેમ (મારા) ત્રણ કકડા કરે છે.

રાજા--(નજર નાખીને) ધનુષ્ય લાવ તો.

(ધનુષ્ય હાથમાં લઈને પ્રવેશીને)

યવની--મહારાજ, હાથખા સહિત આપનું આ ધનુષ્ય.

(राजा मरुतं धनुरादत्त ।)

(नेपथ्ये)

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी

शादूलं पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्या

दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥२७॥

राजा—(सरोपम्) कथं मामेवोद्दिशसि । निष्ठं कुणपाशनं, रश्मिदानीं न भविष्यति ।

(शाङ्गमारोप्य) येनयनि, सेपानमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इत इतो देव ।

(सवे सत्यमुत्सर्पन्ति ।)

राजा—(सम्पन्नाद्विनेक्य) शूलं राखिदम् ।

(नेपथ्ये)

अविहा अरिहा । अहमप्रभयन् पश्यामि । एव मा न पश्यसि । निहाल्यहीतो मूषिक इव निगच्छेऽस्मि जीविने सञ्चत ।

राजा—मोक्षितत्वरिणीर्गर्विनः, मदीयं शम्भं त्या द्रक्ष्यति । एष तस्मिन् संदधे,

यो हनिष्यति यद्यं त्वां रक्ष्यं रक्षति च द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तस्मिन्ना यर्हन्त्यपः ॥२८॥

(शम्भं राधते ।)

(ततः प्रविशति निदूषकमुक्ता मातलि ।)

मातलि—

वृता शम्भं हरिणा तथासुगः

शगमनं तेषु विप्रयतामिदम् ।

प्रमादमोम्यानि सत्ता सुदृज्जनं ।

पतन्ति चक्षूषि न दारुणा. शगाः ॥२९॥

राजा—(अम्बुमुग्धम्) अये, मातलि । शगमनं महेन्द्रराजे ।

(प्रविशति ।)

विदूषक—अहं येनैतेनैतन्मार्गं संप्रेतेन सङ्गोपमिष्यते ।

(રાજા બાણવાણુ ધનુષ્ય હાથમા લે છે)

(નેપથ્યમાં)

ગામાનુ તાજુ લોહી પીવા છૂતો આ હું, જેમ વાઘ પશુને (મારે)
તેમ, તરફડિયા મારતા તને મારી નાખુ છું દુખીઓનો ભય દૂર કરવા માટે
ધનુષ્ય ધારણ કરતો દુષ્કૃત હવે તારું રક્ષણ કરો (૨૭)

રાજા—(ગુસ્સામાં) શુ, મને હિંદીને બોલે છે ૨ મઝાખાઉ, જેમો રહે,
તું હમણા હતો ન હતો ઘઈશ (ધનુષ્ય સજ્જ કરીને) વેગવતી, પગથિનાનો માર્ગ
ખતાવ

પ્રતીહારી—આ બાણુ, મહારાજ, આ બાણુ

(બધા ત્વરાથી પાસે જાય છે)

રાજા—(ચારે બાણુ જોઈને) અહીં તો ખરે જ સૂચસામ છે

(નેપથ્યમાં)

અરેરે હું આપને જોઉં છું, પણ તમે મને જોતા નથી બિનાડીથી પકડાયેલા
હિંદની જેમ મારા જીવનની બાનતમા હ આશાવિહોણો થયો છું

રાજા—હે તિરસ્કરિણી વિદ્યાથી ગર્વચુકત બનેલા મારું રક્ષ તને જોશે
આ હું બાણુ માણુ છું કે

જે વધ કરવા યોગ્ય એવા તારો વધ કરશે અને રક્ષણને યોગ્ય એવા
બાણુનું રક્ષણ મરશે હ સ દૂધ લે છે, (અને) તેની સાથે મળેલ પાણી છોડી
કે છે (૨૮)

(એમ કહીને અસ સાધે છે)

(વિદૂષકને મુશ્કેલી માતવિનો પ્રવેશ)

માતવિ—

હૈ નસુરોને તમારા બાણુનું લક્ષ્ય બનાવ્યા છે આ ધનુષ્ય તેમના ઉપર ખેંચો
સજ્જનોની પ્રસન્નતાથી સૌમ્ય એવી નજરો પોતાના મિત્રો ઉપર પડે છે નહિ
કે દારુણ બાણુ (૨૯)

રાજા—(અસ પાછું ખેંચી લઈને) અરે, આ તો માતવિ ! મહેન્દ્રના સારથિ,
સ્વાગત !

(પ્રવેશ મૂકીને)

વિદૂષક—જેણે મને યાના પશુની જેમ માર માર્યો, તેને આ સ્વાગતથી
સતકારે છે.

मातलिः—(सस्मितम्) आयुष्मन्, श्रूयतां यदस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मातलिः—अस्ति काल्नेमिप्रसूतिर्दुर्जयो नाम दानवगणः ।

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतवतोरजय्य-

स्तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तमपि-

स्तन्नैव तिमिरमपाकरोति घ्नद्रः ॥३०॥

॥ भवानात्तशत्रु एव इदानीं तमेन्द्रस्यमारुह्य विजयान् प्रतिष्ठाम् ।

राजा—अनुग्रहीतोऽहमनया मधराः सभावनया । अथ मादव्यं प्रति भया किमेव प्रयुक्तम् ।

मातलि —नमि पश्यने । विनिनिमित्तादपि मनःसतादायुष्मान्मया निस्स्यो दृष्टः ।
पश्चात्तौपयितुमायुष्मन्त तथा कृतवानस्मि । कुतः—

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्यिप्रवृत्तः पन्नगः फणां कुरुते ।

प्रायः स्व महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जनः ॥३१॥

राजा—(जनान्तिष्ठम्) यस्य, अतिरमणीया दियस्तेषां । तदत्र परिगार्धं
कृत्वा मद्रचनादमायविज्ञेन भूहि ।

त्यग्मतिः केवलं तावत्परिपादयतु प्रजाः ।

अधिस्यमिदमग्यम्मिन्कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥३२॥

इति ।

विदूषकः—रुद्रमगनाशायपी । (निष्पन्नः ।)

मातलिः—आयुष्मन् रणमारुह्य ।

(राजा रणशिरेहा नागनि ।)

(निष्पन्नाः सर्वे ।)

. માતલિ—(સ્મિત કરીને) આયુષ્માન, ઉદે આપની પાસે મને શા માટે મોકલ્યો તે સાંભળો.

રાજા—હું સાંભળું છું.

માતલિ—કાલનેચિથી જન્મેલો 'દુર્જય' નામનો દાનવ-સમૂહ છે.

રાજા—છે. મેં પહેલાં નારદ પાસેથી સાંભળ્યું છે.

માતલિ—તે (અમુરસંઘ) તમારા મિત્ર ઈન્દ્રથી જીતાવ તેમ નથી. યુદ્ધને મોખરે તમે તેનો વધ કરનાર તરીકે લેખાયા છો. સૂર્ય જેને દૂર કરી શકતો નથી તે રાત્રિના અંધકારને ચંદ્ર દૂર કરે છે. (૩૦)

તો આપ શસ્ત્રસજ્જ છો જ તો હવે ઈન્દ્રના સ્થમાં બેસીને વિજયને માટે પ્રસ્થાન કરો.

રાજા—ઈન્દ્રના આ સન્માનથી મારા ઉપર અનુગ્રહ થયો છે. પણ માદંબ સાથે તમે આવું વર્તન કેમ કર્યું ?

માતલિ—તે પણ હું છું. કોઈ કારણે થયેલા મનોવિષાદથી આપ દુઃખી જણાયા. પછી આપને કુપિત કરવા માટે મેં તેમ કર્યું. કારણ કે,

ઈંધણ સંકારવાથી અગ્નિ પ્રભવલિત થાય છે; છંછેડાયેલો નાગ ફેણ મારે છે. કારણ કે પ્રાયઃ માણસો આઘાત પામતાં જ પોતાના મહિમાને પામે છે. (૩૧)

રાજા—(બાજુ પર) મિત્ર, સ્વર્ગના અધિપતિની આજ્ઞાનું ઉત્સંધન થાય નહીં. તો આ બાળક જણાવીને મારા નામે અમાત્ય પિશુનને આમ કહે કે—

(હમણાં તો) માત્ર તમારી જીદ્દિ પ્રજાનું પાલન કરે, કારણ કે (મારું) સજ્જ ધનુષ્ય ખીન્ન કાર્યોમા રોકાયું છે. (૩૨)

વિદૂષક—જેની આપની આજ્ઞા. (જાય છે.)

માતલિ—આયુષ્માન, સ્થ પર ચઢો.

(રાજા સ્થ ઉપર ચઢવાનો અભિનય કરે છે.)

(બધા જાય છે.)

છત્રો અંક અમાપ્ત

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्याकाश्यानेन रथाधिष्ठो राजा मातलिश्च ।)

राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघयतः सत्क्रियाविशेषादनुपपुंस्तमिवात्मानं समर्थये ।

मातलि —(सस्मितम्) आयुष्मन्, उभयमप्यपरितोष समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः

प्रतिपत्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदानधिस्मितो

भयतः सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥१॥

राजा—मातले, मा मैमम् । स एतु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनसरसत्कारः । मम हि दियौक्ता समक्षमर्थासनोपवेशितस्य

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं

जयन्तमुद्गीक्ष्य कृतस्मितेन ।

आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्का

मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥२॥

मातलिः—किमिदं नामायुष्मानमरेश्वरान्नाहति । पत्य ।

सुखपरस्य हरेरभयैः कृतं

त्रिदिग्मुदघृनदानघकण्टकम् ।

तव शरैरधुना नतपर्यभिः

पुरुषैर्मरिणश्च पुरा नरैः ॥३॥

राजा—अत्र एतु शतक्रतोरिव महिमा स्तुत्यः ।

तिभ्यन्ति कर्मसु महत्स्यपि यन्नियोज्याः

मभायनागुणमधेहि तमीश्वराणाम् ।

किं याभयिष्यदरुणस्तममां विभेत्ता

तं येत महन्नकिरणो धुरि नाकशिख्यत् ॥४॥

मातलिः—सद्यमेवैतत् । (स्तोकमन्त्रमतीत्य) आयुष्मन्, इतः कस्य नाकशृङ्ग-
प्रतिष्ठितस्य सीमापन्नाप्यशसः ।

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां

घर्णरमी वक्ष्यन्तांशुयेंसु ।

विचिन्त्य भीतक्षममर्षजाप

दियौकसस्यवत्परितं ग्लिगति ॥५॥

(પછી આકાશમાર્ગે સ્થમા બેઠેલા રાજા અને માતલિ પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા—માતલિ, મેં ઈંદની આજ્ઞા બજવી છે, તે છતાં તેમણે કરેલા વિશિષ્ટ સત્કારથી હું મારી જાનને બચે કે ઉપયોગી માનતો નથી.

માતલિ—(સ્મિત સાથે) આયુષ્યમાન, આપ બંનેને હું તો અસંતુષ્ટ માતું છું.

ઈન્દના અત્કાગ્ને લીધે તમારા (ઈન્દ ઉપના) પહેલાના ઉપકાગ્ને નજીવો માનો છો; (તમારા) પરાક્રમથી વિસ્મય પામેલો તે પણ તમારા સત્કારના ગુણ-કિંમતને ગણતો નથી. (૧)

રાજા—ના, માતલિ એવું ન કહો વિદાય વેળાનો સત્કાર ખરેખર કલ્પનાતીત હતો. દેવોની સમક્ષ આર્ધાસન પર બેમાડેલા મારા પુત્ર,

પાસે બેઠેલા અને અતરથી આકાશ રાખતા જયંત તરફ જોઈને સ્મિત કરતા ઈન્દ વડે છાતી પરથી લાગેલા હરિચંદનથી અંકિત થયેલી મંદારમાળા આરોપાઈ (૨)

માતલિ— પણ અમરાધિપતિ પાસેથી આયુષ્યમાન શુ લેવાને લાયક નથી ?

સુખાનંદા ઈંદના સ્વર્ગને બે વસ્તુઓએ દાનવોરૂપી કટક વિનાયું ક્યું છે. હમણા તમારા સરળ સાધાવાળા બાણોએ અને પહેલા નરસિંહરૂપ વિષ્ણુના નખોએ (૩)

રાજા—આમા તો ઈંદના જ મહિમાની સ્તુતિ કરી ચોગ્ય છે

મોટા કાર્યોમા પણ નોકરો સિદ્ધિ મેળવે તે તો માલિકોના મહિમાની અસર છે. જો સૂર્ય (પોતાના સ્થની) ધૂસરી પર ન બેમાડથી હોત તો શુ અરુણ અધિકારને બેસી શકત ખરો ? (૪)

માતલિ—એમ (કહેવું) તમારે માટે યોગ્ય જ છે. (થોડું અંતર વટાવીને) આયુષ્યમાન, સ્વર્ગમા પ્રતિજ્ઞા પામેલા તમારા વચનો વૈભવ તો અહીંથી જુઓ.

દેવો ગીનને માટે યોગ્ય એવી રચના વિચારીને, દેવાગ્રન્થોના રાણગારમાથી વધેલા રંગો વડે કપટક્ષના કપડા ઉપર તમારું ચરિત્ર લખે છે. (૫)

राजा—मातले, अक्षुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिक्मधिरोहता न लक्षितः स्वर्गमार्गः ।
 क्तरस्मिन् मरुतां पथि वर्तामहे ।

मातलिः—

त्रिलोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
 ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः ।
 तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं
 धायोरिम परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥६॥

राजा—मातले, अतः रज्जु सदाह्वान्तःकरणो ममान्तरात्मा प्रसीदति । (रथाङ्गमवलोक्य)
 मेघपदवीमरतीणौ स्वः ।

मातलिः—कथमवगम्यते ।

राजा—

अयमरविषरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि—
 हरिभिरधिरभासां तेजसां चानुलिप्तैः ।
 गतमुपरि घनानां पारिगर्भंदराणां
 पिशुनयति रथस्ते सीकरविलम्बनेमिः ॥७॥

मातलिः—क्षणादायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

राजा—(अवोऽवलोक्य) मातले, वेगातरणादाश्चर्यदर्शनः सलक्ष्यते मनुष्यलोकः ।
 तथा हि—

शैलानामधरोद्वतीय शिखरान्दुग्मज्जतां मेदिनी
 पर्णाम्यन्तरलीनतां धिजहति स्कन्धोदयात् पादपाः ।
 संतानात् तनुभायनष्टसलिल्य व्यक्तिं भञ्जस्त्यापगाः
 केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥८॥

मातलिः—साधु दृष्टम् । (सद्यहुमानमवलोक्य) अहो, उदाररमणीया पृथिवी ।

राजा—मातले, क्तमोऽय पूर्वापरसमुद्रावगाढः क्लृप्तस्मिन्त्यन्दी सान्ध्यं इव मेघपरिभः
 सानुमानालोक्यते ।

मातलिः—आयुष्मन्, एष रज्जु हेमकूटो नाम विपुरुषपरितस्तपःसंविद्धिष्टेष्टम् ।
 फय ।

स्यायंभुषाग्मरीचेर्यः प्रथमूष प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽत्र मपत्नीकस्तपयति ॥९॥

રાજા—માતલિ, અસુરે સાથેના યુદ્ધ માટે ઉત્સુક હોવાથી મેં પહેલે દિવસે આકાશમાં ચઢનાં સ્વર્ગનો માર્ગ (ગરાગર) જોયો ન હતો. વાયુઓના ક્યા-માર્ગ પર આપણે જીએ ?

માતલિ—

જ્યાં આકાશમાં આવેલી ઝંઝા વહે છે, અને નક્ષત્ર વચ્ચેને તેમનાં કિરણો વહેવાય એ રીતે ધ્રુમાવે છે, તથા વિધુના દ્વિતીય અણુને લીધે અંધકાર રહિત થયેલા પરિવહ નામના વાયુનો આ માર્ગ છે, એમ કહે છે. (૬)

રાજા—માતલિ, તેથી જ જાણે મારી જાણ અને આગર ધ્વનિયોની સાથે મારો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. (રથના પૈડાને જોઈને) (હવે) આપણે મેઘના માર્ગમાં જીતરી આવ્યા જીએ.

માતલિ—કેમ જાણુ' ?

રાજા—

જગજીવોની બીની થયેલી વાટવાળો આ તમારો રથ, આરાઓની વચમાંથી નીકળતા ચાતકો વડે તેમ જ વીજળીના તેજથી લેપાયેલા ધોડાઓ વડે, અંતર્જગ-યુક્ત વાદળો ઉપરથી થતા ગમનનું સૂચન કરે છે. (૭)

માતલિ—એક ક્ષણમાં આયુષ્માન પેતાના રાજ્યની ભૂમિ ઉપર હશે.

રાજા—(નીચે જોઈને) માતલિ વેદથી જિતવાને લીધે મનુષ્યલોક આશ્ચર્યકારક જગ્યા છે. કેમકે—

ખડાર નીકળી આવતા પર્વતોના શિખર પરથી પૃથ્વી જાણે કે નીચે જીતે છે. થોડો સ્પષ્ટ દેખાવાથી જુલો પાકાની અદર ઢંકાર રહેવાની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે. પાતાળી દેખાવાને લીધે જોમનું પાણી દેખાતું ન હતું તેવી નદીઓ (હવે) વિસ્તારને લીધે વ્યક્ત બને છે. જો, આ પૃથ્વીને જાણે કે ઈર્ષ ઉઝાળીને મારી પાસે લાવે છે. (૮)

માતલિ—તમે ગરાગર જોયું. (જાહમાનથી જોઈને) અહો, આ પૃથ્વી કેવી લાભ, અને રમણીય છે !

રાજા—માતલિ પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ફૂગતો, સ્વપર્ણરસ વહાવતો, સંધ્યાના મેઘરૂપી આગ્રગા જોવો આ કયો પર્વત દેખાય છે ?

માતલિ—અહારાજ, એ તો કિંબુરુષ દેશનો તપની ઉત્તમ ચિકિત્સા ક્ષેત્ર રૂપ હેમકૂટ નામનો પર્વત છે. જુઓ,

પ્રહાના પુત્ર મરીચિથી ઉત્પન્ન થયેલા, દેવ-દાનવોના પિતા એવા તે પ્રમથતિ અહીં પત્ની સાથે તપ કરે છે (૯)

राजा—तेन हनतिक्रमेणीर्यानि भेर्यासि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।
मातलिः—प्रथमः कस्यः ।

(नट्येनावतीर्णौ ।)

राजा—(सविस्मयम्)

उपोदशब्दा न रथाङ्गनेमयः

प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतया निरुद्धत-

स्तथावतीर्णोऽपि ग्थो न लक्ष्यते ॥१०॥

मातलिः—एतावानेन शतक्रोरायुष्मन् विशेपः ।

राजा—मातले, कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

मातलिः—(हस्तेन दर्शयन्)

बलमीकार्थनिमग्नमूर्तिरुरसा सद्भृत्सर्पत्यचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानबलयेनात्यर्थसंपीडितः ।

असंख्यापि शकुन्तलीडनिश्चितं विभ्रज्जटामण्डल

यत्र स्थाणुरियाचलो मुनिरसायभ्यर्कधिम्यं स्थितः ॥११॥

राजा—नमस्ते कणपते ।

मातलिः—(सयत्नप्रग्रहं रथं कृत्वा) एतावदितिपरिवर्धितमन्दारवृक्षे प्रजायनेराश्रम

प्रविष्टौ स्वः ।

राजा—स्वर्गादधिकृतं निर्वृत्तिस्थानम् । अमृतहृदिमिरागण्डोऽस्मि ।

मातलिः—(रथं स्थापयित्वा) अतस्तरायुष्मान् ।

राजा—(अस्तीर्य) मातले, भगवन्कथमिदानीम् ।

मातलिः—सन्निवृत्तो मया रथः । त्वमप्यनुरामः । (तथा कृत्वा) इह आयुष्मन् ।

(परिक्रम्य) दृश्यतामत्रमनामृषीणां तपोवनभूमयः ।

राजा—अनु विस्मयादलोक्यामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिना मत्सल्पवृक्षे यने

तौये काञ्चनपद्मरेणुकपिशो धर्माभिर्यकेक्रिया ।

ध्यान रत्नशिलातलेषु विबुधमन्त्रीमंनिधौ संयमो

यत्काश्चस्मि तपोभिरन्यमूनयस्मिन्मिन्मपम्यत्यमी ॥१२॥

मातलिः—उत्सर्जनी यदु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य । आकरो) अये वृद्धाश्रम,

स्मिन्नुपिष्टि मगान् माधिवः । किं वरीषि । दातायस्य पवित्रावर्ममधिकृत्य ज्ञानायै

मृदितनीलद्वितायै पश्यतीति ।

રાજા—ત્યારે તો કન્યાલુકારક વસ્તુઓની ઉપેક્ષા કરાય નહીં. ભગવાનની પ્રતિક્ષા કરીને જવા કમ્પ્યુ હું.

માતલિ—સ્વસ્તિ વિચાર ! (બન્ને જિવરવાતો અભિનય કરે છે.)

રાજા—(સાચર્ય)

પેડાંની વાટનો અવાજ યથો નહીં અને ધૂળ જિડતી દેખાતી નથી; પૃથ્વીનો સ્પર્શ ન થવાનો ક્ષીધે આંચકા વિનાનો (તારો) સ્થ જિતયો હોવા છતાં જણાતો નથી. (૧૦)

માતલિ—આયુષ્માન અને હૃદમાં આટલો જ ફરક છે,

રાજા—માતલિ, મારીયનો આગમ કયા પ્રદેશમાં આવેલો છે ?

માતલિ—(હાથથી બતાવીને)

જ્યાં રાક્ષસમાં અર્ધા રૂપેલા શરીરવાળા, છાતી પર ચોટેલી સાપની કાચળીવાળા, જીર્ણ વેલીઓનાં ગૂંચળાંના સમૂહથી અત્યંત દગાતા યજ્ઞવાળા, પક્ષીઓના માળાથી ભગ્યેલા ખમા સુધી ફેલાતા જટાસમૂહવાળા મુનિઓ સૂર્ય-ગિરમ સામે થકની ભેમ અચળ જિલા છે (ત્યાં). (૧૧)

રાજા—ઉમ તપ આચરનાર તેમને વંદન.

માતલિ—(સ્થની લગામ ખેંચીને) જ્યાં અદિતિએ મન્દારવૃક્ષો ઉછેર્યાં છે તે પ્રમથપતિના આગ્રમમાં આપણે બન્ને પ્રવેશીએ છીએ.

રાજા—સ્વર્ગ કરતાં પણ વધારે આનંદનું સ્થાન છે ! જાણે કે અમૃત-સરોવરમાં હું ડૂબ્યો છું !

માતલિ—(સ્થ રોકીને) આયુષ્માન, જિતરો.

રાજા—(જિતરીને) માતલિ, હવે તમે શું કરશો ?

માતલિ—મેં સ્થ રોક્યો છે. હું પણ જિતરું છું (તેમ કરીને) આ તરફ, આયુષ્માન. (ફરીને) પૂજ્ય ઋષિઓનાં તપોવન જુઓ.

રાજા—ખરેખર હું વિસ્મયપૂર્વક ભેઠું છું

કપ્પવૃક્ષવાળા વનમાં વાયુથી પ્રાણોનો નિર્વાહ, સુવર્ણકમળની પરાગરજથી ભૂખરા જળમાં ધાર્મિક સ્નાનની ક્રિયા, સ્તનજડિત શિલાઓ ઉપર ધ્યાન, સુર્યવલ્લિઓના સાન્નિધ્યમાં સંકમ-ગીજ મુનિઓ તપ વડે બેની આકાશ સામે છે, તેની વચ્ચે આ મુનિઓ તપ કરે છે. (૧૨)

માતલિ—મોટાઓની આકાશ ખરે જાણે જનારી હોય છે. (ફરીને આકાશમાં) અરે વૃદ્ધ શાકલ્ય ભગવાન મારીય શું કરે છે ? શું વહે છે ? 'દાક્ષાયણી'એ પ્રતિવતાના ધર્મ વિષે પૂછ્યા ઋષિઓની પત્ની સહિત તેમને જ સમજાવે છે એમ ?

राजा—(कर्णं दत्वा) अये, प्रतिपास्यावसः खलु प्रस्तावः ।

मातलिः—(राजानमवलोक्य) अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्तामस्युष्मान्, यावत् स्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी मवामि ।

राजा—यथा भवान्मन्यते । (स्थितः)

मातलिः—आयुष्मन्, साधयाम्यहम् । (निष्क्रान्तः)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा)

मनोरथाय नांशस्ते किं बाहो स्पन्दस्ते वृथा ।

पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिचर्तते ॥१३॥

(नेष्ट्ये)

मा एतु मा एतु चापल कुरु । कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् ।

राजा—(कर्णं दत्वा) अमृमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेव निषिध्यते ।
(शब्दानुसारेणालोक्य । सविस्मयम्) अये, को नु खल्वयमनुबध्यमानस्तपस्विनीम्याम-
घालसत्त्वो घालः ।

अर्धपीतस्तनं भ्रातुरामर्दकिलष्टवेस्तरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं यत्नात्कारेण कर्षति ॥१४॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मां तपस्विनीम्या घालः ।)

घालः—ऋम्भस्य सिंह, दन्तास्ते गणयिष्ये ।

प्रथमा—अग्निन, किं नोऽप्यनिर्दिष्टेषाणि सत्यानि शिप्रकरोषि । हन्त, वर्धते तव संतम्भः । स्थाने एतु शृण्विज्ञेन सर्वात्मन इति कृतनामयेयोऽसि ।

राजा—किं न एतु घालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः । नूनमनजयतां मां वरुण्यति ।

द्वितीया—एषा एतु केतूरीणी त्वां रुद्धयिष्यति यदि तस्याः पुत्रके न मुञ्चसि ।

घालः—(सस्मितम्) अहो, यतीयः एतु भीतोऽस्मि । (अवरं दर्शयति ।)

राजा—

महतस्तेजसो भीजं घालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्तुलिङ्गावस्थया वह्निरेषापेक्ष इव स्थितः ॥१५॥

સાતમે અંક

રાજા-(સાંભળી) અરે વિષય એવો. છે કે મળવા માટે રાહ જોવી જોઈએ.
માતલિ-(રાજાને જોઈને) આયુષ્માન, આપ આ અશોકવૃક્ષના મૂળ પાસે
એસો ત્યાં સુધી ઇન્દ્રના પિતાને આપની વાતા કરવા માટેના અવસરની શોધમાં રહું.

રાજા-જેવો તમારો વિચાર. (ત્યાં જોમો રહે છે.)

માતલિ-આયુષ્માન, હું જાઉં છું. (જાય છે.)

રાજા-(શુકનતું સૂચન કરીને)

મનોરથની આશા નથી, બાહુ નિર્થક કેમ કહે છે ? પૂર્વે તિરસ્કૃત થયેલું

શ્રેય કુખમાં પરિણમે છે. (અથવા મહાપ્રયત્ને પાછું મળે છે.) (૧૩)

(નેપથ્યમાં)

અરે, તોફાન કર મા. કેમ, પોતાના મૂળ સ્વભાવ ઉપર ગયો જ ને !

રાજા-(સાંભળીને) અવિનયનું આ સ્થાન નથી. તો પછી કોનો નિષેધ
કરાય છે ?

(અવાજની દિશામાં જોઈને આશ્ચર્યથી)

અરે, બે તાપસીઓથી અનુસરતો અને બાળકમાં ન હોય એવા પ્રભાવવાળો
આ બાળક કોણ છે ?

માતાના સ્તનને અર્ધું ધાવતા, જોડતાણથી વિખરાયેલ વાળવાળા, સિંહના
બચ્ચાને, રમવા માટે (આ બાળક) પરાણે જોડે છે. (૧૪)

(પછી વર્ણવ્યાનુસાર કરતો બાળક બે તાપસીઓ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

બાળક-"મેહું કાડ, સિંહ ! મારે તાગ દાત ગણવા છે."

પહેલી-અવિનીત, આપણા બાળક જેવા પ્રાણીઓને કેમ હેરાન કરે છે ?
અરે, તારું તોફાન તો વધતું જાય છે. ખરેખર, ઋષિઓએ તારું નામ સર્વદમન
પાડ્યું છે તે યોગ્ય છે.

રાજા-આ બાળક પ્રત્યે ઔરસ પુત્રના જેવો સ્નેહ મારા મનમાં કેમ થતો
હશે ? ખરેખર નિઃસંતાનપણું જ મને વત્સલ બનાવે છે.

બીજી-આ સિંહણ ખરેખર તારી ઉપર તરાપ મારશે, જો તું એના
બચ્ચાને નહીં છોડે તો.

બાળક-(સ્મિત સાથે) જાહેા, હું તો ખૂન બી ગયો ! (નીચલો હોઠ
દેખાડે છે.)

રાજા-

મને, બળતણની રાહ જોનાર, તણખારપે રહેલા, અગ્નિ જેવો આ બાળક,
મહાતેજનું બીજ લાગે છે. (૧૫)

प्रथमा—वत्स, एतं बालमृगेन्द्र मुञ्च । अरं ते श्रीकृष्णक दास्यामि ।

बाल—कुत्र । देखेनत् । (हस्तं प्रसारयति ।)

राजा—अथ चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तमा हस्त्य-

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो

विभाति जालग्रथिताद्गुलिं कर ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्वरागया

तथोपसा भिन्नमित्रैकपङ्कजम् ॥१६॥

द्वितीया—सुवते, न शक्य एष वाचांमात्रेण विमर्शितुम् । गच्छ त्वम् । मदीयं उज्जे मार्गण्डेयस्यर्षिकुमारस्य वणचिञ्चितो मृत्तिकाप्रयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर ।

प्रथमा—तथा । (निष्क्रान्ता ।)

बाल—अनेनैव तावन्म्रीडिष्यामि । (तापसीं विलोक्य हसति ।)

राजा—स्मृत्यामि खलु दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्णरमणीयवच्च प्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्ता

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥१७॥

तापसी—भवतु न मामय गणयन्ति । (पार्श्वमवलोकयन्ती) कोऽत्र श्रष्टिकुमाराणाम् । (राजानमवलोक्य) भद्रमुत्तु, एहि तावत् । मोचयानेन दुर्मोचहस्तग्रहेण हिम्भसीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।

राजा—(उपगम्य । अस्मितम्) अवि भो महर्षिपुत्र,

एवमाश्रमधिकरुद्धवृत्तिना

मयम किमिति जन्मनस्त्वया

सत्यसमयसुखाऽपि दूष्यते

कृष्णसर्पशिश्नुनेव चन्दन ॥१८॥

तापसी—भद्रमुत्तु, न त्वस्य श्रष्टिकुमार ।

राजा—आरुण्यमिदं चेष्टितमेवास्य कथयन्ति । स्वान्नप्रदायात्तु यक्षमेवार्द्रिणा । (यथाभ्यर्चिनमनुनिष्ठवाल्मीकिमुपगम्य । आगतम्)

अनेन कस्यापि कुलाद्गुणेन

स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

वा निर्वृतिं चेतस्मि तस्य कुर्या-

घस्यायमङ्गात्कृतिनं प्ररुद्ध ॥१९॥

સાતમે અ ક

પહેલી-વત્સ, આ મિહના ક્યાને છો. હ તને જીજ્ઞાસુ મોકલે આવુ
બાળ-ક્યા છે ? આપ એ હ થ ગળો કરે છે

રાજા-અરે, આ તો ચક્રવર્તીનું લક્ષણ પર ધ્યાન કરે છે. કેન ?

એણે હનચાવનારી વસ્તુ લેવા નટે પ્રમાણ તથા (ગેખાઓની) બનીથી
ગૂંથાયેલી આગળીવાળો હ થ પ ખડીએ વચ્ચેની જગ્યા દેખાત નથી તેવા ગાનાશને
ચંનકાવનારી વૃત્તન ઉપાધી વિક્રમિત એક કન્યા જેવો નામે છે (૧૬)

બીજી-સુવ્રતા, ત્ર શબ્દોથી આ લોકને અમલી શમન એવા નથી
જા અને મારી કુખડીમાં ઋષિકુમાર માર્કેડે તો મારીનો રંગ ચીતરેનો મોઝ છે તે
આને માટે હ આવ

પહેલી-નલે (જાન છે)

બાળ-ત. સ્ત્રી હ આનાથી જ ગીચ (તાત્ત્વીને જોઈને હમે છે)

રાજા-આ તો તની પર તાને ર મને વાત્સ્ય ન આવ છે

અકાગળ હાથ થો જેનન કળી જેવા દાત નહે ર દાત છે અસ્પષ્ટ
વસ્ત્રથી જેનની વાપુની નરતિ નણી લાગે તેવા બોળાના બેનવા છંદતા
પુત્રોને લેતા (અને) તેનના અગ્રની વૂંથો મનિ નના (પિત્ર એ) ધન છે (૧૭)

તાપગ્રી-ભને મન આ ગરુકાગ્રો નથી (જાજુએ જોતી) ઋષિકુમારોમાંથી
ગાઇ અહી છે ? (ગજન જોઈ) હ્રમુખ આવો તો મન દડ લાથની પક વાળા
આની બાગમનથી હેગન થતા નિહના વચ્ચાને છેડવા !

રાજા-(પાસે જઈને ચિન્ત સાથે) અરે એ નરુષિપુત્ર

અ પ્રમાણે આશ્રમથી વિરુદ્ધ વર્તન કરતા એવા તારા વડે, જેમ કૃષ્ણતર્પના
બચ્ચાથી ચંદન તેમ પ્રાણીઓના આશ્રમ માટે સુખરૂપ સ રમને કેમ દૂષિત કરાય છે? (૧૮)

તાપસી-હ્રમુખ આ ઠઈ ઋષિકુમાર નથી

રાજા-આકાગ્રે અતુરૂપ તેનું વર્તન જ તે કળી આપે છે પણ સ્થાનને
કાગળે અને એવા તર્ક કર્યા (વિનતી કર્યા મુજબ કળીને બાળકના અપર્શ
અનુભવીને સ્વાન)

કોઈન પણ કુનાકુ સમ આના સ્પર્શથી મગ ગાળોને આવ મુ ન થાય
છે તો પડી જે થ ના અગ્રમથી આ ઉપન થતા તેના મનમાં જેવા આનંદ
થતો હશે ? (૧૯)

तापसी—(उमे निर्णय) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

राजा—आर्ये, किमिदम् ।

तापसी—अस्य बालकस्य तेऽपि सगादिन्याकृतिरिति । विस्मापितास्मि अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमः सवृत्त इति ।

राजा—(बालकमुपलब्धम्) न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य व्यपदेशः ।

तापसी—पुरुवशः ।

राजा—(आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम । अतः एतल्ल मदनकारिणमेतन्मन्त्रभवती मन्यते । अस्त्येतत्पौराणामन्य कुलघ्नम् ।

भवनेषु रक्षाधिकेषु पूर्वं

क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैकयतिघ्नतानि पश्चा-

त्तरमृलानि गृहीभघन्ति तेषाम् ॥२०॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगतान् मानुषाणामेष विषयः ।

तापसी—यथा मन्त्रमुक्तो भणति । अप्सरःसवन्येनास्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोरने प्रसूता ।

राजा—(आश्चर्यम्) हन्, द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यम् राजर्षेः पत्नी

तापसी—वस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम सतीर्तयितुं चिन्तयिष्यति ।

राजा—(स्तम्भितम्) इयं एतल्ल कथा मामेव लक्ष्मीकरोति । यदि तारदस्य शिशोर्मातृ नामतः पृच्छामि । अथयानार्यः परदारव्यवहारः ।

(प्रविश्य मृन्मयमूर्तहस्ता)

तापसी—सर्वदमन, शकुन्तलाख्य प्रेक्षस्व ।

राजा—(स्तब्धचित्तम्) कुत्र वा मम माता ।

उभे—नामसादयेन वञ्चितो मातृरुत्तरः ।

द्वितीया—यस्य, अस्य मृत्तिकामयूरकस्य स्मृत्यत्वेन पश्येति भणितोऽसि ।

राजा—(आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति पुनर्नामवेय-सादृश्यानि । अत्र नाम मृगतृष्णिकेय नाममात्रप्रसादो मे विपादाय कल्पेत ।

वाट—मातः, रोचते म एष मन्त्रमयूरकः । (मीढनकमादत्ते ।)

प्रथमा—(गिलीक्य सोद्वेगम्) अहो, रक्षाकरण्डकस्य मणिवन्द्ये न दृश्यते ।

તાપસી—(બન્નેને નિહાળી) આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય.

રાજા—આર્યા, શા માટે ?

તાપસી—આ બાળકની આકૃતિની સાથે તમારી આકૃતિ મળતી આવે છે તેથી. અને તમે અપરિચિત હોવા છતાં તે તમને અનુકૂળ થયો તેથી હું આશ્ચર્ય પામું છું.

રાજા—(બાળકને ઘાડ કરતો) બે આ મુનિકુમાર નથી તો પછી એનો વંશ કયો ?

તાપસી—પુરુવંશ.

રાજા—(સ્વગત) શું મારા જ વંશનો ? તેથી જ મને મળતો આવે છે એમ આ સન્નારી માને છે. પૌરવ રાજ્યોનું આ છેલ્લું કુળવત હોય છે.

રક્ષથી ભરપૂર મહેલોમા પૃથ્વીના રક્ષાધુને માટે જેઓ પહેલાં રહેવાનું ઇચ્છે છે તેઓને માટે ઉત્તર અવસ્થામા જ્યાં વાનપ્રસ્થ વન કડક રીતે પળાય છે એવાં દક્ષમણો ઘર બને છે. (૨૦)

(મોટેથી) પણ પોતાની મેજે મનુષ્યો આવી શકે તેવો આ પ્રદેશ નથી.

તાપસી—જેમ લક્ષ્મણ કહે છે તેમ જ છે. અપ્સરાના સમન્વયને લીધે આની માતાએ અહીં દેવગુરુના તપોવનમાં એને જન્મ આપ્યો.

રાજા—(સ્વગત) વાહ ! આ તો આશા જન્માવનારું બીજું સ્થાન.

(મોટેથી) તો તે શ્રીમતી કયા નામના રાજર્ષિના પત્ની છે ?

તાપસી—ધર્મપત્નીનો ત્યાગ કરનારનું નામ લેવાનો પણ વિચાર ડોણુ કરે ?

રાજા—(સ્વગત) આ વાત તો મને જ લાગુ પડે છે તો આ બાળકની માતાનું નામ પૂછી જોઈ. પણ પરત્વે અંગેની પ્રુછપરુ અશિષ્ટ છે.

તાપસી—સર્વદમન, શકુન્તલાવરણ (પક્ષીનું સૌન્દર્ય) બે.

બાળક—(નજર નાખતો) કયા છે મારી મા ?

બન્ને—નામના સરખાપણાને લીધે આ માઠીધેલો છેતરાઈ ગયો.

બીજી—બેટા, 'આ માટીના મોરનું સૌંદર્ય બે', એમ તને કહ્યું.

રાજા—(સ્વગત) શું આની માતાનું નામ શકુન્તલા ! પણ નામમા સરખાપણુ હોઈ શકે. નામમાત્રનો પ્રસ્તાવ મૃગજળની માફક મારી નિરાશા તો નહીં ઉપજાવે ને !

બાળક—માણ, મને આ સુંદર મોર ગમે છે. (રમકડું લે છે.)

પહેલી—(બેઠને, ઉદ્વેગ સાથે) અરે, આના કાડા ઉપર રક્ષાનું માદળિયું દેખાઈ નથી !

राजा—अल्पममावेगेन । नन्विदमस्य सिंहासमिदं त्वरिभ्राष्टम् । (आदातुमिच्छति ।)

उभे—मा खलु मा खल्विदमल्पम् । कथं गृहीतमनेन । (निस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमलेकनम् ।)

राजा—स्मिर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

प्रथमा—शृणोतु महाराजः । एषाऽराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारी-
चेन दत्ता । एतां किल मातापितराम्भान च वर्जयित्वापरो भूमिपतिता न गृह्णानि ।

राजा—अथ गृह्णानि ।

प्रथमा—ततस्तु सर्वो भूत्वा दद्याति ।

राजा—भयतीम्या कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ।

उभे—अनेकशः ।

राजा—(सहर्षम् । आत्मगतम्) कथमिदं संपूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि ।
(बालं परिष्वजते ।)

द्वितीया—सुव्रते एहि । इमं वृत्तान्तं नियमयापृतायै शकुन्तलाय निवेदयावः ।

(निप्रान्ते ।)

बाल—मुञ्च माम् । यावन्मातुः सकारिं गमिष्यामि ।

राजा—पुनरु, मया सहैव मानसमभिनन्दिष्यसि ।

बाल—मम खलु तानो दुष्यन् । न त्वम् ।

राजा—(सन्तितम्) एष विनाद एव प्रत्यायसति ।

(तत्र प्रविशत्येक्रेणीधरा शकुन्तला ।)

शकुन्तला—विनासालेऽपि प्रहृन्त्या सर्वदमनस्यौषधिं श्रुत्वा न म आशासी-
दात्मनो भागधेयेषु । अयमा यथा सानुमत्याख्यातं तथा सभायत एतत् ।

राजा—(शकुन्तला विलोक्य) अये, सेयमत्रभयं शकुन्तला । यथा

यमने परिधृसरे वसताना

नियमक्षाममुखी धृतेक्रेणि ।

अतिनिष्कृण्णस्य शुद्धशीघ्रा

मम दीर्घं विगृह्यतं जिभर्ति ॥२१॥

शकुन्तला—(पश्चात्तरिर्ग रातान् दृष्ट्वा) न गत्वार्थपुत्र इव । त्वः क
एष इदानीं प्रवृत्तमदल दारु मे गात्रसर्तर्गेण दूषयति ।

રાજા—ચિતા ન કરો મિહના આ નાચેની એની જે ચતાવાના આ નીચે પડ્યું છે (લેવા ક્ષણે છે)

બાને—અરે, એને અડધો નહીં શું ? એમણે લઈ લીધું ! (વિસ્મયથી જાતી ઉપ હાથ રાખી એમીજ સાચું જુએ છે)

રાજા—અમને શા માટે ના પાડી ?

પહેલી—મહારાજ, આ અપરાધિતા નામની ઔપધિ આના જાતખર્ચ સરકાર અમો ભગવાન મારીએ આપેની છે મહે છે કે જમીન ઉપર પડેની તેને માતા પિતા તથા પોતાના નિવાસ અન્ય કાંઈ ઉપાક્રમ નથી

રાજા—અને ઉપાડે તો ?

પહેલી—તો તેને સર્પ થઈને ડમે છે

રાજા—આપ જાનેએ કહો આનો આવો વિખર થના જોયો છે ?

બાને—અનેક વાર

રાજા—(હર્ષથી સ્વતા) મારા પૂર્વ થયેના મનોરથને પણ હું કમ જાણે કે આવકાગતો નથી ? (બાળને બેઠે છે)

બીજી—સુખતા, ચાન પ્રાનિયમમાં રાખાયેરી શકુન્તલાને આ હકીમતની જાણ કરીએ

(બાને જાય છે)

બાળક—છોડો મને એટલે હું માની પાસે જાઉં

રાજા—બેટા, મારી સાથે જ માનાને વધાવજે

બાળક—મારા પિતા તો દુષ્કન્ત છે તમે નહીં

રાજા—(સ્મિત સાથે) આ વિવા જ ખાતરી મગવે છે

(પછી એક વેણી ધાગ્યું કરેની શકુન્તલા પ્રવેશ કરે છે)

શકુંતલા—વિકાગને સમયે પણ મર્વદમનની ઔપધિ મૂળ સ્વરૂપમાં રહેલી સાબળાને (પણ) મને મારા હાગ્ય માટે આશા ઉત્પન્ન ન થઈ અથવા સાનુમતીએ જેમ કહ્યું હતું તેમ સંભવિત છે ખરું

રાજા—(શકુન્તલાને જોઈને) અર આ તો ભવતી શકુન્તલા ! બે,

જે નહિન વસ્ત્રો ધાગ્યું કરતી, વાને લીધે દુઃખના થનના મુખવાળી એક વેણી ધાગ્યું કરતી શુદ્ધ ચાત્તિવાળી, દાવિહીન એવા મારું દીર્ઘ વિરહમત પાળી ગઈ છે

(૨૧)

શકુંતલા—(પથાત્પથથી ક્રીકા પડે ! ગળને જોઈને) આ જાણે આર્યપુત્ર જ નથી તો પછી સ્થામનગ્રાહક મારા પુત્રના મરીને કે જુ સ્વયંથી દુષ્કિત કરે છે

बालः—(मातरमुपेत्य) मातः, एष कोऽपि पुरुषो मा पुत्र इत्यालिङ्गति ।

राजा—प्रिये, कौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तम् यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञानमात्मानं पश्यामि ।

शकुन्तला—(आत्मनम्) हृदय, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेणानु-
कम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः ।

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो द्रिष्ट्वा प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥२२॥

शकुन्तला—जयतु जयत्यार्यपुत्रः । (अर्धोक्ते वाष्पवन्ध्या निर्म्मि ।)

राजा—सुन्दरि,

वाष्पेण प्रतिपिबेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यस्ते दृष्टममन्कारपाटलोऽष्टपुटे मुखम् ॥२३॥

बाल—मातः, क एषः ।

शकुन्तला—यस, ते मागधेयानि पृच्छ । (रोदिति ।)

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः संमोहो मे तदा ब्रलवानभूत ।

प्रवलतमसामेघप्रायाः शुभेष्वपि घृत्तयः

व्रजमपि शिरस्यन्धः क्षितां धुनोत्यहिशङ्कया ॥२४॥

शकुन्तला—उत्तिष्ठार्यपुत्र । नूनं मे सुचरितप्रतिगन्धकं पुराकृत तेषु दिवसेषु
परिणाममुत्पत्तासीद्येन सानुकूलोऽप्यार्यपुत्रो मयि निरसः संवृत्तः ।

(राज्ञेतिष्ठानि ।)

शकुन्तला—अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखमाग्यव जनः ।

राजा—उद्धृतमिगदशत्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितम्ने

यो वाष्पविन्दुगन्धरं पश्याधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविभग्नमघ

वार्षं प्रमृज्य विगनानुशयो भवेयम् ॥२५॥

(यथोक्तमनुश्रुति ।)

शकुन्तला—(नाम्मुद्रा दृष्ट्वा) आर्यपुत्र, एतत्तद्वसुलीयकम् ।

બાળક—(માતા પાસે જઈને) માતા આ કોઈ પુરુષ મને 'પુત્ર' કહીને મેંટ છે
રાજા—પ્રિયે તારી પ્રત્યે મેં આચરેનો નિશ્ચિત્તા પણ અનુકૂળ પરિણામવાળી
બની, કાગળ કે અત્યારે મારી જાને તારાથી ઓળખાયેલી હું જોઉં છું.

શકુંતલા—(સ્વચ્છ) હૈયા, સ્વસ્થ થા મત્સર છોડી દેતા હૈયે મારા ઉપર
અનુમત્ત કયો છે આ માયે જ આર્યપુત્ર છે

રાજા—પ્રિયા,

જેનો મોહરૂપી અધમા સ્મૃતિ વડે નષ્ટ થયો છે તેવા મારી સમક્ષ, હે સુમુખી,
તું સદ્ભાગ્યે જીવી છે મહાજી પડી ચન્દ્ર સાથે રોહિણી સંયોગ પામી છે (૨૨)

શકુંતલા—જય હો ! આર્યપુત્રનો જય હો !

(આમ અર્ધુ યોલી અશ્રુયુક્ત કંઠે અટકી બચ છે)

રાજા—સુહરી,

(તારા) અશ્રુએ જય શબ્દ રોકાયો છે, છતાં હું જાણ્યો છું કાગળ કે તારું
શબ્દમાત્ર વગરતું, રાતા હોડવાળું મુખ મેં જોયું છે (૨૩)

બાળક—મા, આ પાણી છે ?

શકુંતલા—બેટા, તારા બાળ્યને પૂછ

રાજા—(શકુંતલાને પગે પડીને)

સતત તારા કંઠોનું કુખ તું ટકાવી કાઢી નાખ ત્યારે મારા મનમા
કઈક ભારે સંમોહ થયો હતો, પ્રાણ તમમ રૂપી અધકારથી આવૃત લોકાનો
શુભ વસ્તુ મને મોટે ભાગે આની જ વૃત્તિ હોઈ છે અધ માણસ માયા ઉપર
નાખેલી પુષ્પમાળને પણ સાપની શકાયો ખખેરી નાખે છે (૨૪)

શકુંતલા—આર્યપુત્ર, જિહ્વા મારું પહેના કરેલું સત્કર્મને રોકતું કોઈક
દુર્કર્મ તે વિવેચના પશ્ચિમ પામવાનું હશે, જેથી દયાયુક્ત હોવા છતાં પણ
આર્યપુત્રનો મારામાથી રસ જિહ્વા ગના

(રાજા જિભો થાય છે)

શકુંતલા—તો આર્યપુત્રને આ દુષ્પણગીની સ્મૃતિ સી રીતે યઈ

રાજા—હું ખતો કાટો કાઢી નાખ્યા પછી કહોશ

હે સુતતું તારા અધરને પીડ કરતું જે અશ્રુબિન્દુ પહેના મોહથી મેં
અવગણ્ય હતું તેને વાકી પાપજીમા ઓટેલાને લઈને હે પ્રિયા, આજે હું
પશાતાપગાથી મુક્ત થાઉં (૨૫)

(કલા મુજ ૧ કરે છે)

શકુંતલા—(નામવાળી વીટી જોઈને) આર્યપુત્ર આ તે વીટી

राजा—अस्मदङ्गुलीयोपलम्भात्तल स्मृतिरुपलब्धा ।

शकुन्तला—प्रिय वृत्तमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभमासीत् ।

राजा—तेन हि श्रुतसमग्रायचिह्नं प्रतिपद्यता त्वा कुसुमम् ।

शकुन्तला—नास्य निश्चसिमि । अर्यपुत्र, एवैतद्धारयतु ।

(तत्र प्रविशति मातलि ।)

मातलि—दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुत्पदर्शनेन चायुष्मान् वर्धते ।

राजा—अभूत्सपादितस्यादुपले मे मनोरथ । मानले, न खलु विदितोऽयमावण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

मातलि—(सस्मितम्) किमीश्वराणां परोक्षम् । एत्वायुष्मान् । भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

राजा—शकुन्तले, अवलम्ब्यता पुत्र । त्वा पुस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

शकुन्तला—जिह्वैभ्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ।

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एतद्वहि ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

(तत्र प्रविशत्यदित्या सार्वमात्स्नस्थो मारीच ।)

मारीच—(राजानमवलोक्य) दानायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमप्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितां भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्णितकर्मजात

तत्त काटिमत्कुन्तिशमाभरणं नघोन ॥२६॥

अदिति—सभात्रीयानुभावास्थाकृति ।

मातलि—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिंश्चिनेन चक्षुषा दिवौकषा विनिरायुष्मन् मरलेक्षत । तायुपसर्ग ।

राजा—मानले एतौ

मार्तुङ्गादिशया स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारण

भर्तारं भुवनत्रयस्य सुपुत्रं यच्चक्षभागेश्वरम् ।

दग्निभान्मभुघः परोऽपि पुरपञ्चने नपायाम्पदं

हन्द् दक्षमरीचिस्तं भवमिदं तत्काष्ठुरेकान्तरम् ॥२७॥

રાજા—મા વીટી મળવાથી જ અમૃતિ જાણ થઈ
 શકુંતલા—આર્યપુત્રને ખાતરી કરવાને નમયે આ નીતી દુર્લભ થઈ ગઈ
 હતી, તેથી એણે વનમુ વર્તન કર્યું
 રાજા—તારે તો યજુના સયોગના ચિહ્નરૂપ આ પુષ્પને લેવી અને સ્વીકારે.
 શકુંતલા—મને એનો વિશ્વાસ નથી. આર્યપુત્ર જ એ ધાણુ કરે.

(પછી માતવિ પ્રવેશે છે)

માતવિ—ધર્મપત્નીના નમાગન અને પુત્રના મુખ જોઈને માટે આયુષ્માનને
 અભિનંદન !

રાજા—મારા મનો-અને મીઠું ફળ મેં જુ નાતવિ, ઈન્દ્રે આ સમાચાર
 જાણના નહી હોય

માતવિ—(મિત્ર સાથે) દેવોની નજી બહાનુ હોય ! આયુષ્માન, સાક્ષી.
 લગવાન માગેથી આપને દર્શન આપશે

રાજા—શકુંતલા, પુત્રનો હાથ પકડ તને આગળ કરીને હું લગવાનના દર્શન
 કરવા ઇચ્છુ છું.

શકુંતલા—આર્યપુત્રની સાથે વડીલની પાસે જતા મને ચમ અવે છે.

રાજા—અબ્યુદયના સમયે એ પપુ આચરવું જોઈએ ચાલ, ચાલ

(બધા ફરે છે)

(પછી અદિતિ સાથે આસન પર બેઠેલા મારીચનો પ્રવેશ)

મારીચ—(રાજાને જોઈને) દાક્ષાખ્યુ,

ગણ્યમામને મોખરે તારા પુત્રની આ ૧૧ ચાલતો, દુષ્કાન્ત નામથી ઘોલાવાતો,
 આ પૃથ્વીપતિ, જેના દનુષ્ થી જ કાર્ય સિદ્ધ થવાથી ઇન્દ્રનું અધિરાણુ લજ્જ
 (નાચ) થયુમાર ૨૪ બાજુ છે (૨૬)

આદિતિ—એની આરૂતિ જ એના પ્રભાવનું સૂચન કરે છે

માતવિ—આયુષ્માન, પુત્રપ્રેમ સૂચવતી નજરે આ દેવોના માતાપિતા
 આપના તરફ નુએ છે તેમની પાસે જાએ

રાજા—માતવિ,

જેને સુનિએ બાળ લગના વહેચારેના (ચરકાથી) તેજની ઉત્પત્તિનું કારણ
 કહે છે, યજ્ઞમા હવિર્માત્ર મેળવનાર (દેવો)ના અધિપતિ અને તલેવ સુવનના સ્વામી
 ઇન્દ્રને જેણે જન્મ આપ્યો, જન્મથી પર એવા પુરુષે (વિષ્ણુએ) જન્મના માટે જેનામા
 નિવાસ કર્યો, જે જન્મથી એક પેઢી દુનુ દક્ષ અને મગિચિથી જન્મેલું તે જ
 આયુગ ને ?

(૨૭)

मातलिः—अय किम् ।

राजा—(उपगम्य) उभाम्यामपि वासयानुयोज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

मारीचः—वस, चिर जीव । शृवीं पालय ।

अदितिः—यत्स अप्रतिरयो मय ।

शकुन्तला—दामकसहिता वा पादवन्दन करोमि ।

मारीचः—वस,

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरण्या न ते योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥२८॥

अदिति —जाते, मर्तुरभिम्भता मय । अयम् दीर्घायुर्वत्स उभयकुलनन्दनौ भवतु ।

उपनिशत ।

(सर्वे प्रजापतिमभिन्ति उपनिशन्ति ।)

मारीच —(एकैकं निर्दिशन्)

विद्म्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

अद्वा वित्तं विधिश्चेति त्रितय तत्समागतम् ॥२९॥

राजा—भगवन् , प्राग्भवेतसिद्धिः । पश्चादर्शनम् । अतोऽपूर्वः एव वोऽनुग्रहः ।

कुतः ।

उदेति पृथं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्रास्तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तकयोरय क्रम-

स्तव प्रसादन्य पुरस्तु संपदः ॥३०॥

मातलि —एव विद्यायः प्रसीदन्ति ।

राजा—भगवन् इमांशकरी वो गान्धर्वेण रिगाहप्रिधिनोपयम्य कस्यचिन्नाल्य
बन्धुभिरानीना स्मृतिशयित्वाप्रत्यादिशन्पराद्धोऽस्मि तत्रभगतो युष्मत्सगोत्रस्य पण्यस्य ।
पश्चादह्गुलीयकृशनाद्यमूर्तूरा नहहितरमगनोऽहम् । तच्चित्रमिदं मे प्रतिभाति ।

यथा गजां नेति समक्षरूपे

तन्मिग्नपत्रामति मंशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु भवेत्प्रतीति-

स्तथायिधो मे मनसो यिकारः ॥३१॥

मारीच —वस, अन्मान्नासरावशङ्कया । समेहोऽपि त्य्यनुभन्तः । श्रूयताम् ।

राजा—अहिनोऽस्ति ।

માતલિ—હા.

રાજા—(પાસે જઈને) ઇન્દ્રનો સેવક આ દુધ્યન્ત જન્મેને પ્રણામ કરે છે.

મારીચ—વત્સ, ચિંજીવી યા. પૃથ્વીનું પાલન કર.

અદિતિ—વત્સ, અજ્ઞેડ મહારથી યા.

શકુંતલા—માળકની સાથે હું આપ જન્મેને પાયવદન કરું છું.

મારીચ—પુત્રી,

સ્વામી ઇન્દ્ર સમાન છે, પુત્ર જ્યંત જેવો છે; બીજી આશિષ તારા માટે
(૨૮)

યોગ્ય નથી થયી જેવી યા.

અદિતિ—પુત્રી, પતિની જહુ માનીતી યા આ ચિંજીવી પુત્ર જન્મે કુળને
આનંદ આપનારો થજો એસો.

(બધા પ્રજાપતિની આસપાસ એસે છે.)

મારીચ—(એક પછી એકને જતાવતા)

સાધ્વી શકુંતલા, આ સતપુત્ર અને તું—બ્રહ્મા, ધન અને વિધિ આ ત્રણેનો
સહલાગ્યે સમાગમ થયો છે. (૨૯)

રાજા—ભગવાન, પહેલા ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ અને પછી આપના
દર્શન થયા; તેથી આપનો અનુગ્રહ માથે જ અપૂર્વ છે કેમ કે—

પહેલા વાદળા દેખાય છે, પછી પાણી (વરસે છે). કાર્યકાળ્યનો આ ક્રમ
છે. પણ આપની દૃષ્ટિ પહેલા સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૦)

માતલિ—વિવાતાઓ આમ પ્રગમ થાય છે.

રાજા—ભગવાન, આપની આ આજ્ઞાકિત (શકુંતલા)ની સાથે ગાવર્ધવિવાહ
વિધિથી પગ્ણીને કેટલાક મમય પછી તેના મત્રાઓ તેને લઈ આવના, મેં અમૃતિની
શિયિલનાથી તેનો તિગ્સ્કાગ કર્યો; તેથી હું આપના નજોત્ર પૂજ્ય કવવનો અપરાધી
થયો છું. પછી વીંટી જોઈને તેમની પુત્રીને હું પહેલા પગ્ણ્યો હતો એવું જ્ઞાન
થયું. આ મને આશ્ચર્યકાગક લાગે છે

જેની રીતે હાથીને પ્રત્યક્ષ જોતા, એ હાથી નથી એમ લાગે, પછી તે ચાત્યો
જતા (આ હાથી તો ન હતો !) એમ સંશય થાય, પણ પછી પગલા જોઈને
(તેના વિષેની) ખાતરી થાય, તેવી રીતનો મારગ મનનો વિકાગ હતો. (૩૧)

મારીચ—વત્સ, પેલાના અપરાધનો ચકા કરવી રહેવા દે તારામાં મમોહ
હતો એ મેમ નથી. માનગ.

રાજા—એકામ શુ.

मारीचः—यदैवाप्सरस्तीर्थांतरणाप्रदक्षेत्रैस्त्वया शकुन्तलमादाय मेनका दाशायणी-
मुपगता तदैव ध्यानादगमोऽस्मि दुर्वाससः शानादिय तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया
प्रत्यादिष्टा नान्यथेति । स चायमङ्गुलीरन्दशनायसानः ।

राजा—(सोच्छ्वासम्) एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि ।

शकुन्तला—(स्वगतम्) दिष्टयाकाण्डप्रत्यादेशी नार्घ्यपुत्रः । न खलु शतनात्मान
स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया ॥ हि शपो निहश्न्यद्दयया न निदितः । अतः सखीभ्यां
सदिष्टास्मि भर्तुरङ्गुलीयकम् दर्शयिष्येति ।

मारीचः—उत्ते चरितार्यासि । तदिदानीं सहधर्मचारिण प्रति न त्वया मन्दुः
कार्यः । पश्य ।

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरक्षे
भर्तार्यपेततमसि प्रभुता तथैव ।
छाया न मृच्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभायकाशा ॥३२॥

राजा—यथाह भगवान् ।

मारीचः—वत्स, कच्चिदभिनन्दितस्त्वया विधिपदस्माभिरनुष्ठितजातकर्मा पुत्र एष
शाकुन्तलेयः ।

राजा—भगवान्, अत्र खलु मे उशप्रतिष्ठा । (बाल हस्तेन गृह्णति ।)

मारीचः—तथा भाविनमेनं चक्रयतिनमगच्छतु भगवान् । पश्य ।

स्थेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

इहाय सत्त्वानां प्रसभदमनान्तर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥३३॥

राजा—ममत्वा कृतसस्कारे सर्वमस्मिन्प्रमाशास्महे ।

अदितिः—भगवान्, अनया दृष्टितमनोरथसंपत्त्या कण्योऽपि तावच्छ्रुतमिस्तरः निय-
ताम् । दृष्टितमस्त्वा मेनकेह्योपचरन्ती निष्ठति ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) मनोरथः खलु मे भणितो भगवता ।

મારીચ-જેવું દુઃખ પ્ર ક્ષ થયું છે એવી શકુન્તલાને અભ્યગીર્થના ઘાટ ઉપથી ઉપાડીને જ્યાર મેનકા અદિતિની પામે આવી, ત્યારે જ મે -ધ્યાનથી જાણેવું કે દુર્વામાના શાપથી આ મિચારી (તારી) સહ વર્ષયાંધિણીને તે તિગ્ગકારી હતી, અન્ન કાન્ધુથી નહીં અને આ (શાપ)નો અત વીટીના દર્શનથી આવવાનો હતો.

રાજા-(નિગનનો શ્વાસ લઈને) ત્યારે તો હું અપવા.માથી મુક્ત થયો

શકુન્તલા-(સ્વગન) મર્યાદા, આર્થપુત્રે મને કાગ્નુ વિના તગ્ગોડી નથી. પણ ખરે જ મને શાપ મળ્યાવું' યા નથી અથવા શાપ મળ્યો હોય તો પણ વિન્હથી શન્ય દર્શવાળાં મે તે જાણ્યો નહીં આથી બન્ને સખીઓએ મને સૂચવ્યું હતું કે 'પતિને વીટી બનાવજે'

મારીચ-એટા, હું કૃતાર્થ થઈ છે તો હવે તારે તાગ પતિ પ્રત્યે શુસ્સો કરવો યોગ્ય નથી.

જો શાપને લીધે સ્મૃતિ રેકાવાથી કૂં મનેના (તાગ) પતિએ તને તગ્ગોડી, (હવે) એનો મોહ જો થતા એના ઉપ તાગે પ્રમુખ છે જ. મલિનનાથી ચગકાટ દૂર થયો હોય તાર પ્રતિબિમ્બ બગાડ પડ્યું નથી, પણ દર્પણની સપાત્રી ચોખ્ખી હોય તારે સહેલાઈથી પડે છે. (૩૨)

રાજા-ભગવાને જે કહ્યું તેમ જ છે.

મારીચ-એટા, અમે જેનો જનકર્મસરગ વિધિપૂર્વક કર્યો છે, તે આ શકુન્તલાના પુત્રને તે વધાવ્યો કે ?

રાજા-ભગવાન, આનામા તો ખરેખર માગ વચની પ્રતિષ્ઠા છે. (બાળકને હાથ પકડે છે)

મારીચ-તેવા (=વચની પ્રતિષ્ઠા) થનાર એ બાળકને ચન્વતી' પણ હું જાણી લે જો,

આસકા ન લાગવાથી સ્થિર પ્રતિવાળા ગ્ય વડે સમુદ્રો તરીને આ અજોડ મહાગ્ધી નાત ત્રીપવાળી રૂપીને ભવિષ્યના જો. અહીં પ્રાણીઓનું બનાતકાર દનન કરવાથી આ 'નર્વદનન' (કરેવાય) છે પ્રજના ભગ્નુપોષણને લીધે તે 'મગન' એવા બીજા નામને પાનશે. (૩૩)

રાજા-તેનો ન મ્કાગ ભગવાને કર્યો છે, એટલે અમે એને ત્રિે સર્વ પ્રકારની આશા ગખીએ છીએ

અદિતિ-માવાન પુત્રીના મનોન્ય અપલ ચત્રની હકીકત કણવને પણ વિગતવાર જણાવજો પુત્રીવચન મેનકા તો અહીં જ સેવામા હાજર છે

શકુન્તલા-(સ્વગન) ભાવતીએ ખરેખર માગ મનની વાન કરી

मारीचः—तपःप्रमाणात्पत्यश्च सर्वमेव तत्रभवतः ।

राजा—अतः खलु मम नाभिकुट्टो मुनिः ।

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

शिष्यः—भगवन्, अयमस्मि ।

मारीचः—गालय, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात्तत्रभवते कृपया प्रिय-
मावेदय यथा पुत्रवती शकुन्तला नच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । (निष्क्रान्तः ।)

मारीचः—कस, एवमपि स्वापत्यदारसहितः सख्युराखण्डलस्य रथमारुह्य ते राज-
धानीं प्रतिष्ठस्य ।

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारीचः—अपि च ।

तव भवतु बिडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु
त्वमपि विततयज्ञो यस्मिन् प्रीणयस्व ।

युगशतपरिवर्तानि वमन्योन्यकृत्यै-
र्नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥३॥

राजा—भगवन् । यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

मारीचः—कस, किं ते भूयः प्रियक्षुपकरोमि ।

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । यदिह भगवान्प्रिय कर्तुमिच्छति तर्हिदमस्तु ।

(भरतवाक्यम्)

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः
सरस्वती श्रुतमहतां महीयताम् ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवः परिगतशक्तिरात्मभूः ॥३॥

सप्तमोऽङ्कः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

समाप्तमिदमभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकम् ।

મારીચ-નાપના પ્રભાવથી પૂજ્યને બહુ જ પ્રત્યક્ષ છે.

રાજા-તેથી જ તો મારા ઉપર મુનિ ગુસ્સે થયા નહિ.

મારીચ-જા પશુ તેમને આપણે આ પ્રિય (સમાચાર) કહેવડાવવા નોંધ્યો.
કોણ, કોણ છે અહીં ?

(પ્રવેશ કરીને)

શિષ્ય-ભગવાન, આ રહ્યો.

મારીચ-જાણવ, અત્યારે જ આકાશમાર્ગે જઈને મારા વચનથી પૂજ્ય
કરવને પ્રિય (સમાચાર) કહે કે પુત્રવતી ચકુન્તલાને, તેનો શાપ દૂર થના સ્થિતિ
પામેલા દુબ્ધ તે સ્ત્રીકાગી છે.

શિષ્ય-જેવી ભગવાનનો નાના. (ગદ છે)

મારીચ-વત્સ, તું પણ પુત્ર અને પત્ની સાથે (તાગ) મિત્ર ઇન્દ્રના સથમાં
એમીને તારી ગજધાનીએ ઉપડ.

રાજા-જેવી ભગવાનની આજ્ઞા.

મારીચ-વળી,

તારો પ્રજા માટે ઇન્દ્ર ધુકડા વગના વગ્યાવે. તું પણ મનત યજ્ઞો કરીને
ઇન્દ્રને ગણ કર બન્ને લોકોના અનુગ્રહથી પ્રથમની એવા પરસ્પર આચારતા
કૃત્યોથી ધુમના સો કેસ તમે બંને વિનાવે. (૩૪)

રાજા-ભગવાન, અથાશક્તિ કત્યાપુને માટે પ્રત્યન કરીશ.

મારીચ-વત્સ, વિશેષ તારું શુ પ્રિય કરું ?

રાજા-આનાથી વધારે પ્રિય કાંઈ હશે ? જતા જો ભગવાન પ્રિય કરવા
છેલ્લા હો તો આટલું કરો !

(ભગવાનકથ)

ગગન પ્રજના હિત માટે પ્રવ્રતિ કરો, (વેદ) વિદ્યામાં ક્રેટ જનોની વાણી
સાકાર પામે; અને તર્વવ્યાપી શક્તિવાળા સ્વયમ્ભુ ભગવાન શંકર મારા પશુ
પુનર્જન્મનો અંત લાવે. (૩૫)

(બધા ભય છે.)

માતમો અંક સમાપ્ત

અહીં અભિજ્ઞાનશાકુંતલ નામનું નાટક સમાપ્ત થાય છે.

સમીક્ષાત્મક વિવરણ

અ-ક-૧

પ્રથમ અક્તની શરૂઆત પ્રસ્તાવનાથી થાય છે. તેમાં ચૌ પ્રથમ મગધશ્લોક-
નાન્દી આવે છે ત્યારપછી સૂત્રવાર અને નદી વાર્તાનાપથી 'આજે કવિ કાલિદાસ
અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નામના નાટકની રજૂઆત કરવાના છે' એન જણાવે છે.
સૂત્રધાર નદીને ગીત ગાવાનું કહે છે ગીત પૂરું થાય છે અને સૂત્રધાર કુશળતાથી
દુષ્યંતનો પ્રવેશ સૂચવીને ચાલી જાય છે.

ત્યારપછી મુખ્ય અંક આવે છે. આમાં એક મૃગની પાછળ પડેલો રાજા
દુષ્યંત મહર્ષિ કંપવના આશ્રમ સુધી આવી પહોંચે છે. ત્રણ મુનિકુમારો વડે મૃગનો
શિકાર કરતો તે અટકાવાય છે. આ મુનિકુમારોનું આમ ત્રણ સ્વીકારીને તે
આશ્રમનું આતિથ્ય માણવા જાય છે પૂછપરછ કરતા જણાય છે કે તે આશ્રમના
કુલપતિ મહર્ષિ કંપવ તો પોતાની પુત્રી શકુન્તલાને અતિથિમત્કારનું કાર્ય સોંપીને
સોમતીર્થ ગયા છે. આશ્રમની હાલ જાણ જ પોતાના ગર્જચિહ્ન ઉતારીને, ગદ્યમાંથી
ગીતરીતે ગાળા વિનીતવેષે આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે.

હવે આમૃતક્ષેત્રે જળસિંચન કરતી ત્રણ કુનારિઓ દેખાય છે રાજા વૃક્ષની
ઝાંઝાળે છુપાઈને તેઓની વિશ્રમન કથા જાળે છે ચૌદનસુવલ ત્રણે સખીઓની વાત
ચાલે છે. એટલામાં એક જનક શકુન્તલાના મુખની આમપામ કરીને તેને ત્રાસ
ઉત્પન્ન કરે છે. શકુન્તલા ન માટે ખૂબ પાડે છે ત્યાં યોગ્ય તક મળતા રાજા
પ્રગટ થાય છે અનસૂયા અને પ્રિયવ્રા સાવેની વાતચીતમાંથી જણાય છે કે ખરે-
ખર તો શકુન્તલા મેનકા અને વિદ્યામિત્રની પુત્રી છે. કંપવ તો તેના પાલક પિતા
જ છે. આથી દુષ્યંતને મન શકુન્તલા પાણિમહાશયને યોગ્ય છે ખીજી બાજુ શકુન્તલા
પણ દુષ્યંતને જોતા તપોવનવિરોધી વિકાર અનુભવે છે અને પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રેમમાં
પડી ચૂકી છે એટલામાં દુષ્યંતના નવને જોઈને ભડકે છે કારણ તપોવનના પ્રવેશો
છે. આ બધી અવસ્થાથી ત્રણે સખીઓ દુષ્યંતને એકનો મૂકીને આશ્રમમાં જાય
છે અને દુષ્યંત પણ ગર્જાની તરફ ન જવાની ઇચ્છાવાળો બને છે.

અય શબ્દ નગસૂચક છે. જ્યારે નગને ક ન હોય તારે યયની ગર-
આનના આવડે અય શબ્દ નાન્દીનું કર્ક ક છ એ બીજી તે પ્રથમી શરૂઆત
બનાવે છે. અહીં નાન્દી આવે તે પ્રથમ નાન્દીની નીકળેલો હોય થા તેને નગસૂચક
માનવામાં આવે છે જુએ-આજિઠાચાચાદમ દ્રવેતૌ વ્રહ્મ પુનઃ કમ્પ મિત્રા

ત્રિવિધોત્તે તેન માર્ગલિકાપુમૌ ॥ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્-શાકુન્તલ તરીકે પ્રસિદ્ધ નાટકનું શીર્ષક આ પ્રમાણે છે અને તેને નીચે પ્રમાણે સમજવી શકાય. અભિજ્ઞાતે અનેન હિતિ અભિજ્ઞાનમ્ । જેનાથી કશુંક યાદ આવે તે નિશાની, એવાણી કે જે આ નાટકમાં વીંટી છે. શકુન્તલમ્-શાકુન્તલ કૃત નાટક શાકુન્તલમ્ । શકુન્તાદેને અનુલક્ષીને ગ્યવામા આવેલું નાટક તે શાકુન્તલમ્ પાણિનિના “અવિદ્ય કૃતે ગ્રન્થે” (૪૩/૮/૭) સૂત્ર પ્રમાણે શકુન્તલા શબ્દને અળ પ્રત્યય લગાડવામા આવે છે, અને આથી “તદ્વિદેશ-નામાદેઃ” (૭૨.૧૧૭) સૂત્ર પ્રમાણે દૃઢિ થતાં શાકુન્તલમ્ શબ્દ બને છે. આ શીર્ષકને બીજી રીતે પણ સમજવી શકાય છે. અભિજ્ઞાનપ્રવાન શાકુન્તલમ્—જેમાં નિશાની પ્રવાન છે તેવું શકુન્તાદેને લગતું નાટક. આ નાટકના ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્’ અને ‘અભિજ્ઞાનશકુન્તલ’ એવાં બીજાં બે શીર્ષકો પણ મળે છે. તેને આ પ્રમાણે સમજવી શકાય—અભિજ્ઞાનેન સ્મૃતા શકુન્તલ યત્નિન્ તત્ (નાટકમ્) અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્ । (૫૬૫/૭/૬). અભિજ્ઞાનેન સ્મૃતા શકુન્તલ ઇતિ અભિજ્ઞાનશકુન્તલ । (મ. લે. ૫૧). અભેદો-પચારથી આ શબ્દ નાટકનું વિશેષણ બનેલો હોવાથી તે નપુંસકલિંગના અભિજ્ઞાન-શકુન્તલમ્ બને છે. અભિજ્ઞાનસ્મૃતા શકુન્તલ અન્નિ અન્ન્ય તત્ નાટકમ્ અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્ । અહીં પાણિનિના “અર્થઆદિશોડશ્” (૫૦/૧૨૭) સૂત્ર પ્રમાણે નવવર્ધાવિ અન્ પ્રત્યય લગાડતા આ શબ્દ બને છે. અભિજ્ઞાનં ચ શકુન્તલ ચ અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્ । (૬૨૨) સર્વો દ્વન્દ્વો વિભાગા એકદ્વંધ્વતીતિ વાચ્યમ્ । એ વાર્તિક અને સ્તનપુંસકમ્ । એ સૂત્ર પ્રમાણે આ અમાસ નપુંસકલિંગમા હોય છે અભિજ્ઞાનશકુન્તલા—અભિજ્ઞાનેન સ્મૃતા શકુન્તલ અભિજ્ઞાનશકુન્તલ । લક્ષણથી આ નાટકનું નામ જ આ બને છે.

સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યકારા પોતાના ગ્રંથની શરૂઆત નમસ્કાર કે મંગલથી કરે છે. જેથી પોતાની કૃતિ નિર્વિદ્ધને સમાપ્ત થાય. જુઓ. ‘મન્નલાદીનિ હિ શાસ્ત્રાણિ પ્રથન્તે વીરપુરુષકાણિ મન્ત્રવાયુધ્વપુરુષકાણિ ચાષ્ટેતારશ્ચ વ્રદ્ધિયુક્તા યથા સ્યુરિનિ’ ।—૫૧ જલ્દિમહાભાષ્ય. નાટકના પ્રારંભમા મોટે ભાગે મંગલશ્લોક આવે છે જેને નાન્દી કહેવામાં આવે છે. નન્દન્નિ દેવતાઃ અસ્વામ્ તસ્માન્ નાન્દી ઇતિ કથ્યતે । અહીં કવિ છાંદેવ, નૃપ કે રાજાની સ્તુતિ કરી આશીર્વાદ માગે છે. આશીર્વચનસંયુક્તા સ્તુતિસ્માન્ પ્રયુગ્મતે દેવદ્વિજનૃપાદીના તસ્માન્નાન્દીનિ સક્ષિતા ”—સાહિત્યદર્પણ.

યા મૃષ્ટિ...જે જ્ઞાનનું પહેલું સર્જન છે. અહીં જળનો ઉલ્લેખ છે. મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે જળનું સર્જન ની પ્રથમ યજુ હવું જુઓ—મોડમિધ્યાન શરતસ્વાન્ મિતૃસુવિવિવાઃ પ્રજાઃ । અમ્ એન સર્ગાર્થો તમ્ વૈરેન્નસૃજન્ ।—મનુ. ૧:૮. કાવેડના નામદીન સૂત્રના પાંચ ‘નર્વથી પહેલા જળ જ હવું કે શું?’

એવો ઉલેખ છે અમ્મ કિન્નાસીદુ ગહન ગમીરમ્ ? જો કે ઉપનિષદમાં સૃષ્ટિકર્મ
આનાથી યોડે બિન્ન રીતે દર્શાવાયો છે જુઓ- તસ્માદ્વા ઇતસ્માદામન અકાશ
સમૂત । આકાશદ્વાયુ । યાયોરભિ । ઇન્નેરાય । અદમ્ય પૃથિવા । પૃથિવ્યા એપયય ।
ઓષધીમ્યોઽન્નમ્ । ઇન્નાપુરુષ ।”-તૈત્તિરીયોપનિષદ ૨૧

વહતિ વિધિહુત જે વિધિપૂર્વક હોમેલું (દેવો સુધી) લઈ જાય છે
અત્રી અતિના ઉત્તેજ છે મનુષ્યો દ્વારા યજ્ઞમાં હોમાયની વસ્તુ અગ્નિ દેવો
સુધી પહોંચાડે છે જુઓ-જાનવન્ દવગ્નો હવ્ય રહતુ । અગ્નિને દેવોનું મુખ
જ્ઞાનવામાં આવે છે-અગ્નિમુખા ય દગા ।

દ્વાત્રી-યજ્ઞમાન યજ્ઞ કરતી વખતે યજ્ઞમાન પશુ શિવના એક સ્વરૂપ તરીકે
લેખાય છે જુઓ- યથા ચ વૃત્તાન્તમ્મિ સંગોગચ્છિલોચનૈકાશતયા દુરાસદ ।-
ધ્રુવશ-૩૬૬

કાલ વિવક્ત —જે બે મનનનું નિ મન (રાત્રિ અને દિવસના સ્વરૂપમાં)
પર છે અર્થાત્ સૂર અને ચંદ્ર મનુસ્મૃતિ અનુસાર તો દિવસ અને રાત
એવા વિભાગોને માટે કદગ સૂર જ જના । ૧૨ છે કહોરા યમક્તે સૂર માનુષદૈત્ય ।
મનુ ૧/૬૫ આથી ષ્ટલાક આને દિવસ અને રાતના રૂપમાં નહીં પણ સૌંદર્ય
અને ચંદ્ર વધના અર્થમાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે જે સૂર અને ચંદ્રની
ગતિથી સંબંધ છે આ સન્જૂતી વધારે વૈજ્ઞાનિક હોય તો મુશ્કેલી તે અભિપ્રત
નથી વિદ્યો અને ક્ષપાત્ અથવા તો દિનપર અને રાત્રીક જેવા સૂર અને
ચંદ્રના નામે તો રિસ અને રાતના પ્રચલિત અર્થને સ્ફુટ કરે છે

શ્રુતિવિવયગુણા—શ્રુતે વિવય (શબ્દ) ગુણ વસ્યા સા । શ્રુતિનો-કાનનો
જે વિષય શબ્દ છે તે જોનો ગુણ છે તે અર્થાત્ આકાશ વળાતે વિશ્વને વ્યાપીને
હેતુ છે જુઓ—શબ્દગુણમાકાશમ્ । તત્ત્વક વિમ્બ નિય ચ ।-તર્કસમ્રઢ અયામા
શબ્દો ગુણ પર નિન્ન ગિાત્માન ।-ધ્રુવ । ૧૩/૧ શિષ્યાય દિષ્ટા એ
જ । મુમુક્ષુ યથા છે મિતિસ અન્ય સ્થળે પણ આવી ચનાઓ આપે છે
જુઓ—પગતેતુ ગ્નાદુરકપુરુષ વ્યાપ્ય સ્થિત રોદસી ।

દામાદુ મર્યયીજ સગાળ ધીજનિ । તેણ પ્રકૃતિ । જેને બધા જ
ખીનેની પ્રકૃતિ-મૂળ કાળ-કહે છે તે પૃથ્વી પ્રકૃતિ એ સાખ્યદર્શનનો પાઠિભાષિ
૨૦૦ છે. પ્રકૃતિમયી સમગ્ર જગતનું સર્જન થાય છે આથી તેને મૂળ કાળ
નામય । આવે છે આમ ગદ્યા જ ધાન્ય પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થતા દોઈ પૃથ્વીને
નર્વખીની પ્રકૃતિ કહે છે કદાક લોગ અને ખીજી રીતે નમજાવે છે સવન

વીજમૂળ પ્રકૃતિ - ગંધી જ વસ્તુઓનું મૂળ કારણ. પરંતુ આ સમજૂતી યોગ્ય નથી. માત્ર ૬ પૃથ્વી બધાનું મૂળ કારણ નથી.

યયા પ્રાણિન જેનાથી જીવો પ્રાપ્ત થાય છે તે અર્થાત્ વાયુ અગ્નિ પ્રાણિન ને જીવ એવા આમાન્ય અર્થમાં અને પ્રાણસ્ત ને પ્રાપ્ત અથવા તે આસોન્શ્વાનથી યુક્ત એવા વિશિષ્ટ અર્થમાં લેવાથી પુનરુક્તિ દૂર થઈ શકે.

પ્રમદ્વ તનુભિ મૂર્તિઓથી યુક્ત પ્રવન ઉપેત યુક્ત દ્વયર્થ । તમે જેની સેવા કરી છે તે પ્રવન પ્રાત્ આશિન યુષ્માભિ સેવિન દ્વયર્થ । મૂર્તિઓથી જેનું અનુમાન થઈ શકે છે તે પ્રવન અનુમિત અસ્તીનિ જાત ।

ઈશ. શિષ્ય ય પાતુ—ભગવાન શિવ તમારું રક્ષણ કરે

આ શ્લોકના શિવની આઠ મૂર્તિઓને પ્રતક્ષ કરેલામાં આથી છે પરંતુ ન્યાયિષ્ઠ આમશ અને વાયુને તો પ્રતક્ષ નહીં પણ અનુમેય માને છે જુઓ—સ્વશાનુમત્તા ગાયુ । જો વેદાંતીઓ આમશ અને વાયુ ગણેને પ્રતક્ષ નાને છે અને નૃન્દા વાગાઓ તો વાયુના પ્રત્યક્ષપણને આગર કરે છે 'જુઓ—તસ્માત્ પ્રમા પ ગાનીવેન્ ગાયુ સ્પૃશાનીનિ પ્રવનમભાત્ વાયોરપિ પ્રયત્ન સનયન ।

શિવની અષ્ટ મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ નૃન્દા આતિસમાં અનેક વાર ઉપરબ્ધ થાય છે જુઓ—અષ્ટાભિર્નમ્ય વૃક્ષ વાત્સ્યે તનુભિર્વિષ્ણુનો નામિમાન ।—માલવિકાગ્નિ મિત્ર ૧૧ તત્રાસ્મિનાવાપ સમિસમિદ્ર સ્વમેય મૂર્ત્યન્નરમણમૂર્તિ ।—કુમારસભવ ૧૫૭ અગ્નિ મા કિંકરમમૂત કુમ્ભાદર નામ નિકુમ્ભામયમ્ ।—ધ્રુવશ્લ ૨૩૬ અવનિપરનગગન દહનપત્નિરણયજ્ઞનાનમમીમૂર્તિરણયિ ધ્યાયતી । હૃદયસ્થિત ઉત્કૃષ્ટાસ ૧ શર્વાય મિતિમૂર્તયે નમ । મરાય જલમૂર્તયે નમ । રુદ્રાય ગાયુમૂર્તયે નમ । મીમાયાકાશમૂર્તયે નમ । વાગ્ધનયે યજ્ઞમાનમૂર્તયે નમ । મહાદેવાય મોમમૂર્તયે નમ । ઈશાનાય સૂર્યમૂર્તયે નમ । મૂર્ત્યાઽષ્ટૌ શિવસ્વૈતા ।—ભવિષ્યપુરાણ

માતૃશુભતાચાર્ધ પ્રમાણે નાન્દી શ્લોક નાટ્યના કથાવસ્તુનો સૂચક હોવો જોડો આશીર્વાદસ્વરૂપ શ્લોક કાવ્યાર્થસૂચક । નાન્દીતિ કથ્યતે । આ પ્રમાણે કુલાક આ શ્લોકમાંથી નીચે પ્રમાણે અર્થ ઘટાવે છે

યા સૃષ્ટિ—અક્ષાય સર્જન શકુન્તલાને સૂચવે છે

વહતિ દુષ્યન્ત-શકુન્તલાના લગ્નનું તથા ગર્ભાધાનનું સૂચક છે

હાત્રી-કપવને અને ચે દ્વે પ્રિયવદ્ અનસૂયાની સખીબેલડીને સૂચવે છે

શ્રુતિવિષયગુણા અને યામાદુ—જેની કાર્તિક વ્રાપ્ત છે તેવી ભરતની માતા શકુન્તલાનું સૂચન કરે છે

યયા પ્રાણિનઃ—દુષ્યન્ અને શકુન્તલાનું રાજધાનીમાં પાછા ફરવું સૂચવે છે, કાગણ કે તેથી પ્રજામાં ચૈતન્ય આવ્યું.

દેશઃ એટલે દુષ્યન્ત, કારણ કે તેનામાં આકે મૂર્તિઓ હતી. તેનું શરીર પંચમહાભૂતોનું બનેલું હતું, તે યજ્ઞમાન હતો અને તેનામાં સૂર્યચન્દ્રનું તેજ હતું. મૂર્તિઓ એવા સ્ત્રીલિંગના પ્રયોગથી નાટકમાં શૃંગારણાહુત્વ પણ સૂચવાય છે. શાંધવભટ્ટ તો એમ પણ કહે છે કે, સાત સાત શ્રુતિએ યતિવાળો સંગવગ હાંદ વાપગવાથી નાટકમાં માત્ર એક છે એમ પણ જણાય છે, —“મ્રમ્નેર્વાના વ્રયેણ ત્રિમુનિ-યનિયુતા ન્ચવરા કીર્તિતેમ્” इति । अनेनास्य सप्ताङ्गमपि सूचितम् । પરંતુ આમાંથી કવિને કેટલું અભિપ્રેય હશે તેની તો કંપના જ કરી શકી !

કાલિદાસે પોતાના ત્રણે નાટકોમાં શિવની જ સ્તુતિ કરી છે. મેઘદૂતમાં પણ ભગવાન શિવના હિલેષો પ્રચુર પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આમ છતાં તેઓ શવ હતા એમ કહેવું તેમને માટે યોગ્ય નહીં કહેવાય. કુમારસંભવમાં બ્રહ્મા અને રઘુ-વંશમાં વિષ્ણુની પણ એ જ ભક્તિભાવથી સ્તુતિ કરેલી છે તેમના વિચારોમાં વેદાનુદર્શનની પણ ભારે અસર છે. આમ તેઓ સર્વધર્મમહાવી હતા. જે કે ભગવાન તરુણેન્દુગેખગ્ની ભક્તિ તેમને ઈષ્ટ હશે એમ તો નાની જ શકાય

નાન્વચન્તે—નાન્દી પૂર્ણ થયા પછી.

સૂત્રધાર.—સૂત્ર ધારયતિ અસૌ સૂત્રધારઃ । નાટકની વ્યવસ્થા, પાત્રોની વહે ચણી, આયોજન, વગેરે જેના હાથમાં હોય તેને સૂત્રધાર કહેવાના આવે છે નાટ્યોપ-ખરણાદિનિ સૂત્રમિતિભિધીયતે । સૂત્ર ધારયતીત્યર્થે સૂત્રધારો નિગમ્યતે ॥

નેપથ્યાભિમુર્ચ્વ—પડો તરફ નેપથ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ નથી. કેટલાક લોકો તેને નિપથ્ય (નપુ સકલિંગ=આખ) તથા નિપથ્ય (પુલ્લિંગ=નેતા) ઉપરથી સમજાવે છે તેનો અર્થ (૧) પડો, (૨) પ્રસાધન, વેશભૂષા, સજાવટ, વગેરે થાય છે. નેપથ્ય સ્વાઙ્ગનિકા રક્ષમિપ્રસાધનમ્ ।—અર્થ, આસ્થ્યવેષો નેપથ્ય પ્રતિકર્મપ્રસાધનમ્ ।—અમર. પ્રસાધન માટેનો ઓરડો—મીનરૂમ માટે પણ નેપથ્ય શબ્દ વપરાય છે. કુશીલમકુટમ્બસ્ય સ્થલ નેપથ્યમુચ્યતે ।

નેપથ્યવિધાનં—નદી થવા માટેનો વેશ પગિધાન કરવો તે.

અવસિતમ્—અગત્યનો નુ કર્મણિ ભૂતકૃત

આર્યપુત્ર—પતિ સસ્ત્રીમાં પતિને આર્યપુત્ર કહેવામાં આવે છે સર્વસ્ત્રીભિઃ પતિર્નાચ આપુત્રતિ યૌને । અથવા આર્યપુત્ર ચ જીવેશ નાય સાપ્યાહ રક્ષમમ્ ।—નાટ્યલક્ષણુત્તરેશ

અમિત્યમ્ભૂયિષ્ઠા—અમિત્ય ભૂયિષ્ઠ પ્રમૂત્તવા મમ વસ્તુ—જેનો મોટો માત્ર વિદ્વાનોનો છે અમિત્ય ભૂયિષ્ઠ વસ્તુ—વિદ્વાનોથી ભરતી અમિત્યા ભૂયિષ્ઠ વસ્તુ—જેમા ઘણા વિદ્વાનો છે તેથી પ્રાચીન મમગ્ના ગમ્મની નમક્ષ જ્યારે કોઈ પણ નામકનો પ્રોગ પ્રથમ વખત કંવામા આવતો ત્યારે વિદ્વાન પરીક્ષકે નામની પરીક્ષા કરીને તે ઈનાનને પાત્ર છે કે નહીં તે ગમ્મને જણાવના

કાલિદાસ ઘસ્તુના—મમિ સે જેના કથાવસ્તુનુ આયોજન કરતું છે

અમિજ્ઞાનશાકુન્તલનામધયેન—અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નામના મારગપનામયો ઘન એ વાર્તિક અનુભાગ નામ શબ્દને ઠાઈ પણ ભતના અર્થના ફેરફાર વિના ઘેચ પ્રત્યક્ષ વાગે છે

ઉપસ્થાતપ્યમ્—ગૂઠ કંવાનું છે

પ્રતિપાત્રમ્—પાત્ર પાત્ર રૂતિ । અ સ્વીય વ પ્ર રેક પાત્ર માટે

યત્ન આધીયતામ્—મળજી રાખવામા આવે સૂત્રધાર અહીં નાટકની ગૂઠઆનમા અ યત કાળજી રાખવાનું હે છે, મગ્લુ કે પિષ્ક મોટે ભાગે વિદ્વાનોથી ભરેલી છે અને તેમની પ્રશસ્તા માટે સંપૂર્ણ મજાતા જરૂરી છે બીજુ કે આ નાટક મહાકવિ ઠાતિસતુ ગ્યેનું છે ત્રીજુ કે આનો પ્રોગ મૌપ્રથમ વાર શ્રવાનો છે આથી દરેક પાત્ર પર વિશેષ કાળજીની જરૂર છે એાનિયર વિવિધમ્સ આ વિધાનને બિન્ન નેતે મમજાવે છે દરેક પાત્ર પોતપોતાની ભૂમિકા પૂરતી કાળજી રાખે પણ આવો અર્થ મારો નથી આમ કંવા જતા સર્વળ નમ્મગેળ એટલું અપ્રાહ્ણ લેનું પડે અને તો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અસામાન્ય વાક્યરચના બને છે

સુવિહિતમયાગતયા—નમે નાટ્ય ગૂઠ શ્રવાનો સારો અભ્યાસ કર્યા છે તેથી

પરિહાસ્યત—પરનહાનુ કર્મપિ બીજે ભવિષ્યમળ ત્રી પુ એ વ. ખામી રહેશે ।હી

મૃતાર્ધમ્—નત્ય હકીમત

આ પરિતાપાત્ આ પરિતાપાત્—મતોષ થાય ત્યા સુધી પાપિનિના આદ્યમયાગમવિષ્ણો (૨/૧/૧૩) પ્રમાણે આ પ્રત્યય મથાન અને અભિવિધિના અર્થમા વપરાય છે જુઓ આ મૂલાત શ્રાનુમન્દામ । અને આ કૈલાસાત । મેઘદૂત કેવલિક વાગે તે અવ્યયીભાષ સમાસ પણ બનાવે છે જેમ કે આજમ, આમરણ

પ્રયાગ ત્રિજ્ઞાનમ્—નાટકની ગૂઠઆન માટેનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન

વલગત શિક્ષિતાનામ્-શારે શિક્ષિતાનું. ક્રેટલાક લોકો વલગતને ચેતઃ ની સાથે પણ લે છે, અર્થાત્ કે “મજ્જૂત મન” પરંતુ આ ગીતે લેતાં વલગત એ ચેતઃ નું વિશેષણ થયે. વળી આ સંસ્કૃત પણ જુદું સારું લાગતું નથી. વલગતને શિક્ષિતાનામ્ સાથે લક્ષ્યે તો ક્રિયાવિશેષણ બને છે. કાલિદાસ વલગતનો ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં ઘણી વાર પ્રયોગ કરે છે. જુઓઃ વજ્રદસ્સથા શકુન્તલા-અંક ૩. વલગદુત્કળિનોઽસ્મિ-અંક ૫, વજ્રદશરણોઽસ્મિ-અંક ૬.

અપ્રત્યય—ન વિદ્યતે પ્રત્યયઃ યસ્ય તત્ । અવિશ્વસન, આ શ્લોકમાં અનિમૃશવિવેચાશ નામનો કાવ્યદોષ છે. સામાન્ય રીતે કર્તા પહેલા અને પછી વિધેય આવે છે. પરંતુ અહીં અપ્રત્યય વિધેય તથા ચેતઃ કર્તાનો ક્રમ જિલટો છે. અહીં અર્થાન્તરગ્યાસ અલંકાર છે તથા આર્થા છંદ છે.

માલવિકાગ્નિમિત્રમા પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્ગમ્ કહેનાર તથા વિક્રમેર્વાશીયમ્મા ‘શૃણુત મનોભિરગદિતઃ કિયામિમા કાલિદાસસ્ય’ કહી ધ્યાનથી સાભળવાની વિનંતી કરતા કાલિદાસની પરિણત પ્રજ્ઞાની આ કૃતિ છે, જેમાં માત્ર કાલિદાસગ્રથિતરત્નના એટલું જ પ્રેક્ષકને માટે પૂરતું છે. પણ આજે વિદ્વાનોને સંતોષ થાય એ અપેક્ષિત છે. સાથે સાથે સૂત્રધાગને મિથે મહાકવિની નિર્ભેળ નમ્રતાનું પણ સચન થાય છે—જેન તેની પ્રૌઢ પ્રજ્ઞાનું મહાકાવ્ય રહુવંશમાં થાય છે તેમ.

અનન્નરકર્ણીયમ્-તરત જ કંવાનું.

શ્રતિપ્રસાદનતઃ-શ્રુતિના કર્ણના પ્રસાદન સુત્રનિરૂપણ તસ્માત્ । કહ્યુંને સુખ આપે તેનું. પાણિનિના અપ્યાતદિતર્તોદિક્...(૨/૩/૨૯) સૂત્ર પ્રમાણે તસ્ પ્રત્યય પચમીના અર્થમાં લગાડવામાં આવ્યો છે.

અધિકૃત્ય-અનુલક્ષીને.

નનુ-આ અવ્યયમાં સહેજ ઠપકા હેયો છે.

અચિરપ્રવૃત્ત-હમણા જ શરૂ થયેલી.

ઉપભોગક્ષમં-ઉપભોગને માટે યોગ્ય.

સુભગસલિન્દ્ર...સુમગઃ સન્નિલે અગાદઃ યેષુ । જેમાં પાણીમાં સ્નાન કરવાનું ગમે છે.

પાટલમંમર્ગમુરભિવનવાતાઃ-પાટલાના સર્ગેણ મુરમિઃ વનસ્ય અથવા વને વાતઃ યેષુ । પાટન પુષ્પના સંપર્કથી સૂગંધિત વનના પવનો જેમાં છે.

પ્રચ્છાપસુલભનિદ્રા-પ્રક્રુષ્ટા છાપા યેષુ તે પ્રચ્છાપા. । તેનું સુલમાં નિદ્રા યેષુ । જેમાં ગાદ ડાવાવાળા પ્રદેશોમાં નિદ્રા સુખ્ય છે.

હોય । આ સમાખને નીચે પ્રમાણે પણ ગમગમી શકાય : રાગેણ વદાઃ ચિત્તસ્ય
 વૃત્તમઃ વસ્ય । જેની ચિત્તવૃત્તિઓ રાગથી બંધાઈ ગઈ છે. શ્રી હિમાશંકરભાઈના
 મનાનુનાં અડીં “નાટકની કેન્દ્રગત પર્વસ્થિતિનું” આજી સૂચન છે. ગીતના રાગની
 અન્ત નીચે સૂત્રધાર ક્ષણવાર સ્મૃતિ ખોઈ ખેંચે છે. નાટક પ્રવૃત્ત કરતા પહેલા
 જ ઠવિ પ્રદેશગણને આ અનુભવ કગવે છે. ...ગીતના રાગની અમગ્ગ સૂત્રધાર
 જ ખેંચાઈ ગયો હતો એવું નહીં, પ્રેક્ષકગણ ઉપર પણ જે અમગ થઈ છે એ
 નોધપત્ર છે ગગમ ચિત્તવૃત્તિ સ્થિત થઈ જતા ચીનચોં (આલિખિત) હોય એવો
 એ લાગે છે

... દુર્ગામાના આગમન પ્રસંગે ગગ (સ્નેહ)ની અસર નીચે પતિ સંબંધી
 વિચારોથી પોતાનું પણ જેને લાન નથી, એની શકુંતલા ચીનચેલા (આલિખિતા)
 જેવી જણાશે ત્યારે પ્રેક્ષકગણ તેની તરફ દાર્દક સંક્રાન્તિથી જોઈ શકશે ગીતના
 રાગની અસરનું પરિણામ આવું હોય તો રાગ (સ્નેહ)ની અસરનું પરિણામ તો
 ‘કેવું’ આવે એમા શી નવાઈ !”

કતમત્પ્રકરણ.. ...કયા પ્રકરણનો આશ્રય લઈને પરિષદનું રંજન કરીશું
 એમ સૂત્રધાર નટીને પૂછે છે. પ્રકરણ=(૧) વિષય, (૨) પ્રકરણ. હજી હમણા જ
 સૂત્રધારે પોતે કાલિદાસનું અભિજ્ઞાનશાકુંતલ રજૂ કરવાની વાત કરી છે અને
 એટલામા તે ભૂલી જાય છે આ દર્શાવે છે કે તે નટીના ગીતના રાગની અસરમા
 કયા સુધી પ્રવાહિત થયો હતો. તે ઉપગત તે પ્રકરણ શબ્દ પ્રયોજે છે, અને તે
 હેતુપરઅરનો છે. પ્રકરણ એક રૂપક પ્રકાર છે, જેમા ૧૦ અંક હોય છે. તે
 નાટકથી ભિન્ન છે મૃચ્છકટિક અને માલતીમાધવ આ પ્રકારના રૂપકો છે. સૂત્રધાર
 પોતે અહીં જે નાટક રજૂ કરવાનું છે એનું નામ પણ ભૂલી ગયો છે, અને
 નાટક તથા પ્રકરણમા જોડાણ કરે છે ભવિષ્યમા રાજા પોતે શકુંતલાને ભૂલી
 જશે તે હકીકતનું સૂચન અહીં જોઈ શકાય.

નનુ આર્યમિશ્ર ... નનુમા હળવો કપડો છે આર્યમિશ્ર-આર્ય અને મિશ્ર
 બન્ને માનાર્થ વપરાતા શબ્દો છે આર્ય મોટે ભાગે શબ્દની આગળ આવે છે.
 દા. ત., આર્ય વાણક્ય, આર્ય ગણદાસ, જ્યારે મિશ્ર મોટે ભાગે શબ્દની પાછળ આવે
 છે દા. ત., મણ્ડનમિશ્ર, વાચસ્પતિમિશ્ર. અને તે બહુવચનમા જ પ્રયોજાય છે. “પૂજ્યે
 મિશ્રમચન નિત્ય વહુવચનાન્મ્ ।” જગદ્ગ મિશ્ર શબ્દને ‘વેદાન્તવેદિન’ના અર્થમા તથા
 પૃથ્વીધર અમ્બસ્તનદુશાસ્ત્રાન્ના અર્થમા ગમગવે છે. નટીનો સૂત્રધાર માટેનો પૂજ્ય-
 ભાવ અહીં વ્યક્ત થાય છે

આજ્ઞાતમ્—અહીં આજ્ઞા કંઈ એવો શબ્દાર્થ લેવાનો નથી, પરંતુ કહેવાના
 અર્થમા જ તે શબ્દ પ્રયોજાયો છે સામાન્ય રીતે મોટા અને નાનાના સંદર્ભમા

આત્મન વિગતન આ બે ક્રિયાપદો તેના આજ્ઞા કે વિનંતી એવા શબ્દશ અર્થ નિવાય જ વાપ વામા આવે છે

પ્રયાગ અધિવ્રિયતામ્—ભજવવાનું છે

મમ્યગનુગ્રાધિનાડસ્મિ—મારું વાદ અપાવ્યું ત્રવધાગ પોતે કમૂલે છે કે ગીતના ગગની અન ના તે એવો ખેચાઈ ગયો હોય કે તેને ખરેખ વિચ્છેદ્ય થયું હતું શ્રી હિમાશક ભાઈ દર્શાવે છે તેમ ખેચાઈ જવાની બા નમા ગગની આવે પોતાનું નામ્ય સુત્રધાર નિર્દેશ્ય છે પણ સ્થિતિ ખોઈ બેનવાની બામતમા અને વચ્ચે વડુ નજવનું આમ છે રાજ પણ સમ્યગનુવાધિનોડસ્મિ—એમ મહેવાની સ્થિતિમા મુખો એન નાગડના મગન અતનુ સચન પલ પ્રત્નાવનામા જોઈ શકાય ”

તથાસ્મિ ગીતરાગણ— જમિન્દુ બ્રહ્મ ના અર્થમા વપરાય છે સારજ્ઞેન- માણિય મુગથી સાર (ટપકાવાળું) રૂઢ યસ્વ : આ વિશિષ્ટ પ્રકારની પરપ નામની સધિ છે શક્ત્યાદિયુ પરમ્ય વાચ્યમ્ । સારજ્ઞ પગુભગૌ । સારજ્ઞાડમ્ય । એ વાર્તિમા પ્રમાણે પણ પક્ષીના અર્થમા જ રે તે વપરાય ત્યારે સારજ્ઞ શબ્દ બને છે અન્યથા સારજ્ઞ ને જે નાગજ શબ્દ થો એન પણ સૂચવાય છે કે નગીનુ ગીત નારગ નામના ગ્રામા આવવાનું હશે

પ્રમમમ્—પ્રગતા સમા નગાર યસ્મિન્ કમગે યથા દગાન્ તથા । બાપૂર્વક

અતિરહસા—અતિ અતિરશ્નિ રહ વગ યસ્વ તેન । અત્યંત વેગનાન્દ ષપ—આ જે આગુ પ થી દુષ્ટત ગગભૂમિ ઉપર પ્રવેશવાનો હતો તે આગુનો સુત્રગાગ નિર્દેશ મે છે રાજેન દુષ્ટન્ત—આજ દુષ્ટ ન્તની માફ અડી ઉપમા અત મગ અને અનુદય હદ છે

નિગ્નાન્તા—ગબુનિ ઉપ થી નવ છે

વિવિધન આર્થગ નામ્ય ચનાના પ્રથમા નુચવે છે કે નાટની શરૂઆતનો થોગો સમય એવો હોવો જોઈએ જેથી પોતપોતાના આત્મે એ વાત સુધી પ્રક્ષેપજા કર્યું નજવનું ગમાવે નહીં આ દષ્ટિએ નમ્યુન ગપ્પેમા આવતી પ્રત્નાવના અતિ મત્વની છે પગપાત્ન તિ દમ નમ્યુન રપના પ્રાગભા પ્રત્નાવના આવે છે તેમ અવિ તથા પ્રનુગ રપ વિભોની માડિની ત્રવધાગ અને નગી અથવા વિદ્યુકના વાનાંલાપમાથી નાગ દે છે આ પ્રત્નાવનાને આમખ કે આપના પણ મહેવાના આવે છે નદા નમ્યુન વાપિ પારસાધિય યથા । મૂવવરગ સ્થિતા મ્યન વગ કુન્ને ॥ ચિત્રમરૂ સ્નાર્થોય પ્રમ્તવાસવિમિમિય । આમુન તન ન્ચિય તામ્ના પ્રત્નાવના સિ સા ॥

આ ઉપરાંત પ્રસ્તાવના દ્વારા પ્રસ્તુત નાટકને જોવા માટે પ્રેક્ષકોને માનસિક રીતે તથા કંવામાં આવે છે ખરેખર નાટક શરૂ થતા પહેલા પ્રેક્ષકો કાંઈક અધીર હોય છે આથી પ્રસ્તાવના દરમિયાન તેઓ નાટક ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા સમર્થ બને તે બદરુત છે આ દૃષ્ટિએ કાલિદાસની પ્રસ્તાવના પર પરાગત હોવા છતાં સપૂર્ણ છે ઉત્તમ નાટકને માટે તે યોગ્ય કળાકારી પૂર્વભૂમિકા વાધી આપે છે સૂત્રધાર અને નર્તીના વાર્તાલાપથી જણાય છે કે, આજે કાલિદાસગણિત અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નામનું નાટક ભજવવાનું છે

સૂત્રધાર નર્તીને પ્રેક્ષકોના મનોગ્ગન માટે ગીત ગાવાનું સૂચવે છે, જે પ્રેક્ષકોને નાટકના મુખ્ય અંક માટે માનસિક રીતે તૈયાર કરે છે નર્તીના ગીતના ગમની અસરમાં આપ્ત થયેલા પ્રેક્ષકશ્રેણી ચીતરેલા જેવું હોય છે ત્યાં જ સૂત્રધાર દુષ્યન્તનો પ્રવેશ સૂચવીને નર્તીની સાથે ગગલુભિ ઉપગ્રથી નિાય લે છે પારિભાષિક રીતે આ પ્રસ્તાવના પ્રયોગાનિશય પ્રકારની છે નશરૂપકમાં તેનું લક્ષણ દર્શાવતાં જ્યુ છે કે—

एषोऽनभियुपक्षेपान् सूत्रदारप्रयोगत ।

पात्रपत्रशा यत्रैव प्रयोगनिशयो मत

વળી પ્રસ્તાવના સંક્ષિપ્ત પણ હોવી જોઈએ પ્રસ્તાવનાનું કાર્ય નાટકને પ્રસ્તુત કરવાનું જ છે નાટકવિષયક વિવેચન કે કવિની વિદ્વતા વગેરેની માહિતી આપવાનું નથી કાનિામ પછીના કેનાક નાટ્યકારો પ્રસ્તાવનાને પણ પોતાના પારિવર્તન શૈલીના આધારરૂપ માને છે તેઓ કવિના જીવન તથા વિદ્વતાનો વિસ્તૃત માહિતી પ્રસ્તાવનામાં આપે છે પરિણામે પ્રસ્તાવના એક અંક જેટલી લાંબી બને છે અને પ્રેક્ષકોની ધીરજ મુખ્ય અંક શરૂ થતા પહેલા ખૂટી જાય છે કાલિદાસની પ્રસ્તાવના પ્રમાણમાં ઘણી જ ટૂંકી છે સૂત્રધાર અને નર્તીના ટૂંકા સંવાદોમાં જ હજી તો પ્રેક્ષકો નર્તીના ગીતનો અમરમાથી મુકત થાય તે પહેલાં જ સૂત્રધાર દુષ્યન્તનો પ્રવેશ સૂચવીને આવી જાય છે

આ ઉપરાંત, આ પ્રસ્તાવનામાં મહાકવિની પરિણત પ્રજ્ઞાના દર્શન ધાર છે કાલિદાસપ્રચિત્તવસ્તુના એટલું જ માત્ર તે ઠહે છે પોતાને માટે એ પણ વિશેષણ તે વાપરતા નથી કેવળ કાનિાસનું નામ જ પ્રેક્ષકોને આકર્ષવા અર્થ છે અત્યારે તેઓ લલ્લપ્રતિષ્ઠ છે માનવિકાગ્નિનિરતો યુવાન કવિ જૂનું તે જ સોનું નહીં એની દલીલ કરી પોતાના નાટકને સાબળવા વિનંતી કરે છે વિક્રમેર્વચીનમ્માં પણ તેને પ્રેક્ષકોને ધ્યાનમાં સાબળવાનું કહેતું પડે છે પ્રથમ બંને નાટ્યોમાં તે પોતાના પૂર્વકવિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે જારે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં તેઓ માત્ર (કાનિાસે ગ્યેતુ) એટલું જ કહીને અનુક્રી જાય છે તે ઉપરાંત, તેમને

વિદ્વાનોની પગિપદ્મ મનોજ્ઞન કરવાન છે આમાન લોકપ્રિયતા તો તેઓ પ્રાપ્ત
હી ચૂકયા છે પ્રેક્ષકોની-આમ જનતાની તાળીઓમા હવે તેમને રસ નથી હવે
તો માત્ર વિદ્વાનોને ન તોથી શકાય તો બસ છે

જેમ જેમ વિની પ્રતા પગિપદ્મ થતી જાય છે તેમ તેમ તેઓ વિનમ્ર બને
છે સત્રના ાગ તેમની નમ્રતાનુ સચન થાય છે

તત્ત પ્રવિશતિ તત્ત નો ાઈ વિશિષ્ટ અર્થ નથી આની ગમભૂમિને
લગતી સચનાઓનો તે પગપગન ભાગ છે

મૃગાનુમારી-મૃગ સાડુ અનુમારિ અમૌ ।

મશરદ્યાપહસ્તા-શરણ સહિત સયર । સયુશ્ચ ચાપશ્ચ સયરપાપ । ત હસ્તયો
યસ્ય ।

શૂદ્ધ-સાબલ્યુ-નાથી હિ-યન થયે ક્ષત્રિના પુત્રને સૂત કહે છે તથા તેનો
વ્યવમાન આગધિનો હોય છે આથી સૂત શબ્દ આગધિના અથમા વપરાય છે
જુઓ । આગધિપ્રસ્થાયા મૂલા મયતિ જ્ઞાનિત ।-મનુસ્મૃતિ ૧૦ ૧૧

આયુષ્મન્ દીર્ઘાયુષી ભગવા નાપયશાન્ અનુગ્રા સુતે ગમને આયુષ્મન્
એન મબોધન એ જોઈએ આયુષ્માન્નાં ગમ્પસ્તુ રથે મૂતન સયગ ।-નાટયશાસ્ત્ર
૧૭ ૭૪

જ્ઞાનમાત્ર દદશ્ચક્રુ જ્ઞાનમાત્રે-જ્ઞાનશ્ચ અમૌ સારથ । આ કર્મધાગ
સમાસ પાણિનિના 'વર્ણો વર્જેન (૨ ૧ ૬૯) સૂત્ર પ્રમાણે બે છે કાળા ટપકા
વાળુ મૃગ

અધિ-યવાર્મુકમ્-અધિચ્છ વ્યામ્ અધિચ્છ । ાઈ નમામ કમળે પ્રમતિ ત્વ
વાર્મુકમ્ । અધિચ વાર્મુક ચમ્પ । ધનુષની પાણુ એ વનના પિનાક-શિવ ભગવાન
શબ્દના ધનુષન્તુ નાન પિનાક હતુ આથી તેઓ પિનની તરીકે ઓળખાયા છે
પ્રાચીન મમનના વીર યાદાઓના મનનન વિશિષ્ટ નામ હતા હા ત અર્જુનનુ
ત્રાકીવ વિષ્ણુ રાગ મૃગની પગ પડેને કુવન ગમધિને જો કે સાદાત
શિવ જેવો નાત્રે છે અકી અગ્રા એક પીગાલિય નમ્રમનો છે ને એ એક
વાર દેવોએ યત્ર કરો પગતુ શિવની નજા નહિ નમજીને તમત્રે શિવને યત્રમય
આપ્ય નહી આથી ગુરુએ ઘડીને શિવ યત્રથાત આ ન અને યત્ર ઉપર એ
ગાણુ નાર્યુ એ મૃગનુ રૂપ છેને નામય ના ચ અને શિવનેની સાળા પ થા
નજાગમનના નીધિ-ર્દના આ મ્યા ન વ જુઓ નર મદનવાનનય યાગવચન
દગ । ન ગમ્પન્ન દસ્ય સ્થાનમગ નમિય ॥ ન જુદા મ્યાનમ્પદુગ્ગર
વાર્મુકમ્ । અચ્છસ્ત્ર દ મૂ નૂ નાત્ર ॥ અન્નાના મગ

યુષ્કિંતિ નમ સ્થગે ॥ શાંતિપર્વમા આ જ થા થોડા ફેરફાર સાથે આવે છે એક વખત દક્ષપ્રમથપતિએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે ઉમા અને શિવ સિવાય બધા જ દેવાને આનંદભર્યા આપ્યું હતું આથી અપમાનિત થતા ઉમાએ યજ્ઞવેદીમા પડીને આત્મહત્યા કરી શિવે પોતાના ગણોની નાથે યજ્ઞનો નાશ કર્યો, યજ્ઞ મૃગયુ રૂપ લઈને આકાશમા નાસી ગયો અને લગવાન શિવ પોતાનું ધનુષ્ય લઈને તેની પાછળ પડ્યા જુઓ આસ્થાય મૃગરૂપ વૈ રમેગમ્યમત્તમ । તતુ યજ્ઞ તથાસ્મ મચ્છતમુપત્તમ્ય સ ॥ ઘનુરાદાય વાણન તદાન્વસત્ત પ્રમુ । વાયુપરાજુના શિવ દારા યજ્ઞના નાશની કથા આવે છે આવા જ વિચાર માટે જુઓ મિદ્રુતપ્રતુમૃગાનુસારણ ચેન વાણમચ્ચન્દ્ર વૃષધન ।-૨ધુવચ ૧૨ ૪૪ પુરાણમા અને લગતી એક બીજી કથા પણ આવે છે એક વાગ બ્રહ્મા પોતાની પુત્રી સંધ્યા પર કામાતુર થતા તેની પુત્રી બ્રહ્માની ઈચ્છા મમણ જતા હાથિયુ રૂપ લઈને નાનવા માડી બનાવેલું રૂપ લઈને તેની પાછળ પડ્યા આ જોઈને શિવે પોતાનું બાપુ છોડ્યું અને બ્રહ્માનું માથું કાપી નાખ્યું બ્રહ્માનું ચીર્ષ મૃતશીર્ષ નક્ષત્ર તરીકે અને શિવનું બાપુ આર્ધ નક્ષત્ર તરીકે આગશ્યમા શાશ્વત બન્યા જુઓ પ્રજાનાથ નાથ પ્રતમમમિક સ્વા દુર્હિતર ગત રહિત્શૂતા તરમયિષુમ્મસ્ય વપુષા । ઘનુધાણેજ્ઞાન દિવમપિ સપ્રાટ્ટનમમુ વસન્ત તેડચામિ ત્યન્તિ ન મૃગ્યવાઘમસ ॥-મહિમ્ન સ્તોત્ર-૨ અહીં ઉપેક્ષા અનકાર અને અનુષ્ટુપ છંદ છે

પ્રીયામજ્ઞામિગમ દુઃખનો સ્થ મૃગની પાછળ પડ્યો હતો મૃગે ધણે ધણે માર્ગ કાપ્યો હતો તેમ છતાં પણ તે શ્રમિત થયેલું જણાતું ન હતું
 હૃદાનીમપિ-હજી પણ અર્થાત્ ધણે લાભે સુધી દોડ્યા પછી પણ
 અનુપતતિ-પાછળ પડેલા
 મ્યન્દને-સ્ખન્તે ધારવિ રૂપિ । મહિમ્નની શબ્દ પનદગીમા પણ કૈંસ
 ઓચિ ૫ છે ।

પ્રીયામજ્ઞામિગમ પ્રીયાવા મદ્દ । તત અમિતમ યયાસ્તાન્ નયા । (અંબ બીલાવ)
 ડોમ વાગવાથી તુલ્ય લાગે તેનું

ચદ્મદગ્નિ-જેની દષ્ટિ નિષ્ક થયેલી છે પોતાની પાછળ પડેલા ધ હજી
 વ્હલે દુઃખ એ જોવાને નાટે મૃગ પાછળ થતા ક નાના નાખતું હતું પડતું
 ॥ તેના નજીક ના આવી જતા એ મોગી નિમ્ન પ આથી તે આદળ તે
 ફોલેક વાગ નો જોવા પૂરું જ જુએ છ પણ નામાન્ય રીતે તે તેના નજીક
 પાછો આવતા થઈને તે નિષ્ક છે ના મજેન્ન મ્મ ચદ્મદગ્નિ પામ નીમરે
 જ ની શી ગણ તથા આ ની વચે વિદાનો દાદદ પામ નીમરે છે

તેઓ માને છે કે મુદ્દા-વાગ્વાર નજી નાખતુ મુગ એમ કહેવુ વધારે ચોગ્ગ છે પરંતુ અડી આગળ તો મુગનુ જીવન જ ગ્ય અને તેની વચ્ચેના અતર ઉપર આધારિત હતુ. આથી તેની નજી પ્રસંગોપાત્ત નડી સનત જ ગ્ય ઉપર રહેતી હતી આથી વદ્ધદષ્ટિ-એ વધારે સારો પાઠ છે

શરપતનમયાત્-શરાણા પતન (પ ત પ) તસ્માન્ મમ્ (પ ત પ) બાણ્ય પાવાના લગ્ની

પશ્ચાદેશ-પાછના અર્ધા ભાગથી. અમ્ અર્થે इति પશ્ચાદ્ । (અર્ધધાગ્ય) અમત્યાર્થે પશ્ચમાગે વક્તવ્ય એ વાર્તિક અનુસાર અડી અમનો પશ્ચ આદેશ થયો છે પૂર્વકાવ-ર્થ કાવસ્ય પૂર્વકાવ । તમ્ । શરીરનો આગલો ભાગ અડી ખરેખર મૃગેણ પશ્ચાદ્ પૂર્વકાવ પ્રવચિત । એરી વાગ્ચગ્ચના થવી જોઈએ પરંતુ મુગ અને તેના પશ્ચાર્ધ વચ્ચે તાત્પર્ય સ્થાનીને કવિ અમદ્ કરણ તૃતીયાનો પ્રયોગ કરે છે પોતાના શરીરના પાછના ભાગ ઉપર પણ પાવાનો લગ છે આથી મુગ તે ભાગને પોતાના આગના શરીરમા સ્થાપી લેતુ હોય એનુ લાગે છે

ક્ષીર્ણવત્-રાણ વન ચન સ । જોણે ગરેતો ભરી દીધો છે આ સાપેક્ષ સમાસ છે । યુ કે તેનાથી અર્ધ પૂર્ણ થતો નથી પૂર્ણ અર્થને નમડના માટે નમામની ડાગના દર્મ પની અપેક્ષા ગહે છે ખરેખર દમ્ભક્ષીજાતમા એવો સમાસ હોવો જોઈતે હતો પરંતુ માહિતમા આવા ઘણા સમાસો પ્રાપ્ત થાન છે દા ત દેવદત્તમ્ ગુન્ડુલમ્ ચિનગદ્ અપતપુરુષ ।

અધાઘલીઢ-અડધા ચાવેના

ઉદ્ગ્રસ્તત્વાત્-જીયા ફૂંડાને લીધે મુગ અત્યંત વેગથી દાડે છે અને જીયા ફૂંડા માટે છે ખડુ જોતા તો તે એક જ ક્ષણ માટ પૃથ્વીના અડધીને પાણુ ફૂંડા માટે છે, વેગ ફૂંડાના આધાર માટે જ પૃથ્વીને અડધતુ હતો આથી તે ઘણુ આકાશમા અને થોડુ પૃથ્વી પર વિચરતુ હોય એનુ લાગે છે આ શ્લોકમા મુગની લગ્નસ્થ અવસ્થા, અને તેની જીવન માટેની તીવ્ર કષ્ટતા, તેના પ્રવર્તનો વગેરેનુ તાદરશ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે અડી સ્વભાવોક્તિ અનકાર તથા સંધરા છંદ છે તે ઉપગત લાનાનક રમતુ તે એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે

અનુપત્તન ષષ્ઠ મ- પાછળ પડેનો છુ છના પણ આને અના રાવે પડી તરી સમજવુ જોઈએ

પ્રયત્નપ્રેક્ષણીય-પ્રયત્નેન પ્રજ્ઞાન । પ્રયત્નપૂર્વક જોઈ સંજાય એનુ

ઉદ્ઘાતિની-ખડાચડી

રક્તિમયમનાત્-રંગામ એ ચવાથી

મન્દીકૃતઃ—ન મન્દ. અમ્દઃ । અમ્દ. મન્દઃ કૃત. ઇતિ મન્દીકૃત । મન્દ + કૃ ના ચિ રૂપનું કર્મણિ ભૂતકૃદંત પુ ં એ વ. ચિ રૂપ પાણિનિના ક્રન્વસ્તિરોમે સમ્ય કોરિ ચિ-(૫/૪/૫૦) એ સૂત્ર તથા અમૂતતદ્માર ઇતિ રક્ત્રમ્ એ વાતક અનુસાર બને છે. જુઓ, પુત્રોક્તોડતૌ વ્રપમધ્યવેન ।-અધુવંશ ૨ : ૩૬. પંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે અત્યેક વખતે ચિ રૂપમા અમૂતતદ્માર હોતો નથી અહીં મન્દીકૃત પાણિ એવું જ રૂપ છે, કારણ કે ય્યનો વેગ ખુબખુ તો મંદ કયો જ છે.

મુક્તેષુ રશ્મિષુ . . . મુક્તેષુ રશ્મિષુ—આ સતિનપત્નીનો પ્રયોગ છે. લગામ હીની મૂકતા.

નિરાયતપૂર્વકાયા—નિરાયમ્ આત પૂર્વકાય યેવામ્ । જોડે પોતાના શરીરનો આગળનો ભાગ પૂરો લખાવેલો છે.

નિષ્કમ્પચામરશિલાઃ—નિષ્કમ્પા. ચામરાણ શિલા. યેવામ્ । (મનુનીલિ) સ્થિત આમગ્ની શિખાઓવાળા ઘોડાઓ એટલા વેગથી દોડના હતા કે તેમના ચામરો પડી હવતા નવ ધડક ગયા હતા. નખાવો ચિત્રચન્દ્રમિરાચ હરશિરસ્વા-યમનચાન્દ્રમ્ ।-વિક્રન. ૧:૮.

નિમ્બનોર્ધ્વકર્ણાઃ—નિમ્બાઃ કર્ણાઃ. ચ કર્ણા યેવામ્ । અર્થ બને જિંદા કાનવાળા મોનિ ૨ વિવિધન નિમ્બ નો અર્થ કર છે 'સાળા દગના'. તેઓ સમજાવે છે કે વેગથી દોડતી વખતે ઘોડાના કાન પાછળ દગ છે જેની પવનની ગતિનો અવગણ જોઈએ લાગે. આ નમજૂની સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ નાચી હતો, પંતુ નિમ્બનો અર્થ 'નીચા નમેના' એવો કષાત્વ પણ થતો નથી. વળી નમાનમા જ આવના કુર્ચ શબ્દનો તે વિરોધ કરે છે. આથી તેમનો અર્થ સ્ત્રીકાર્પ નથી ઘોડાના કાન સામાન્ય રીતે તો જિંદા જ દોષ છે, પંતુ અહીં એ છે કે વેગને કીધે તે સિદ્ધ અને સીધા હતા.

આત્મોદ્ઘત્તઃ—પોતે જ ઉડાડેલી ધૂળથી પણ ન જોળાયા. અહીં પવન અનુકૂળ ગિયામા વાતો હોને એન માનવું પડે. ઘોડાઓએ પોતે ઉડાડેલી ધૂળ પણ પાછા સ્ત્રી ગતી એટલો અમોનો વેગ હતો, એટલે કે પવનનો નિર્ણય પડી તેની ગતિ વિરોધ હતી. દીકાકાર ગાયવ નમજાવે છે કે, પોતે ઉડાડેલી ધૂળ પવન તેને પડેલાં કાનની ન હતી તો પછી નય અને વેગ વચ્ચેથી જોડેલી ધૂળનું તો પૂછવું જ નહીં નેમુર્ધ્વકૈશ્વ મુગમિત્તિરિગર્દઃ । આવા જ વિચાર નાદ નમજાવે : અન્નિરમિત્તિરિગર્દઃ દિરિચ્ચત્ત્વરિનિમિત્તિરિગર્દઃ ।-દિગ્વિશ્વવૈ ૧૦:૧૬.

મૃગજપાશમયા રૂપ—મૃગના વેગને સદન ન કરી સજવાયા નમોના વેગનું આ રૂપનવ દર્શાવે છે.

રચ્યા—ઘોડાઓ તદાહતિ રથયુગપ્રાસદ્ધમ્ (૪/૪/૬૭) એ પાણિનિના સૂત્ર પ્રમાણે રથ રહતિ ફ્રિ રથ એવો શબ્દ મને છે અહીં સ્વભાવોક્તિ તથા તેટલે પ્રેક્ષા અલગ છે અને વસતિનિલકા વૃત્ત છે

અતીત્ય વર્તન્તે—ચડિનાતા છે.

હરિત—સૂર્યના ઘોડા હ્રીન્-છંદના ઘોડા ઘાઝિન-ઘોડાઓ દુષ્પન્તના નમ્બો નામે કે સૂર્ય અને છંદના ઘોડાઓ કરતા પાપુ ચડી જાય છે હરિ, હરય કે હરિમિ આ ત્રણ શબ્દો અનેકવાર સમ્બે મા છંદના ઘોડાઓ માટે પ્રયોજાયેલા છે. જ્યારે સૂર્યના ઘોડાઓને હરિત કહે છે આથી જ છંદને હરિહન, હરિવાહન કે હરિમેજન કહે છે અને સૂર્ય હરિશ્ચ તરીકે ઓળખાય છે. નિવદુમા પાપુ કહ્યું છે કે હરિ इन्द्रस्य, હરિતિ अदिहन्-૧૧ પ આ પકિતને મહેજ સિન્ન રીતે પણ સમજાવી શકાય હરિત ને ઘણી વિભક્તિમા લૂ દરના અર્થમા લઈએ અને જ ને યોગેના અર્થમા, તે 'સૂર્યના ઘોડાઓને પણ' એવો અર્થ થાય અથવા હરિત ને વિવેકપણ તરીકે લેતા 'લીલા ઘોડાઓ' એવો અર્થ થાય અર્થાત્ કે સૂર્યના અતીત્ય વર્તન્તેને જ લે અનીયન્તિ પૂરતુ હતુ ચડી ચોડી મુશ્કે વાક્યરચના ને, તથા છંદ અને સૂર્ય માટે વેદિક શબ્દો પ્રયોજવાથી પંડિતાર્થર્થુ વાચ્ય મને છે અને તેથી તે કાલિદાસની ચન ન હોત એવુ લાગે

યદાલાય સ્થાનમ આ સ્થાનમા શીઘ્રાતિવાગ વાહનોના મુન્નાદરી કરનારને બાહ જગત સ્વુ જણાય છે તેવુ સુરખ વર્ણન ક વામા આવ્યુ છે. પ્રથમ પકિતના ને વસ્તુની પાસે વાહન જાય છે તેવુ, બીજી અને ત્રીજીમા ને વસ્તુથી દૂર જાય છે તેવુ અને ચોથીમા વાહનના વેગના પગિપાનતુ વર્ણન છે

આલોકે સ્થૂમ-નાની-સૂક્ષ્મ દેખાતી ફરવને લીધે નાની જણાતી વસ્તુ એક ક્ષણમા તેટલુ અતર કપાઈ જતા વિપુલતાને પામે છે

અદ્ધા—ખરેખર. ઘડ્યા પ્રયત્નરૂપે 1-૦૧૪૦૦તી

વૃત્તસંધાનમ્—ઋત સંધાનમ્ યસ્ય તત્ । ને વસ્તુ જોડાયેલી ન હતી તે પાપુ બાણે એકબીજાથી ન કનિત લાયતી હતી જદાને જ ને અર્થ એવો પાડ દેહલા-રીકારે છે, પરતુ તેના કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ નથી, અને ઘડ્યા જ ઉદ્ધાગને વધારે અનુકૂળ આવે છે

પ્રકૃત્યા—પ્રકૃતિથી જ

મમરેત્—મમા રતા યસ્ય તત્ ।

નયનયો દર્શિને અહીં આ શબ્દ સપ્રયોજન મૂકવામાં આવ્યો છે જે પ્રકૃતિથી જ વડ હતુ તે તો સ્થના વેગના કારણે સરળ એક હાગમાં લાગતુ હતુ ખરેખર એવુ બન્યુ ન હતુ

સ્થનજાત—સ્થના વેગને કારણે ઉપરની ત્રણે પક્ષિમાં જે વર્ણન કરવામાં આવ્યુ તેતુ આ કારણુ છે સ્થના વેગથી અને બાહ્ય સૃષ્ટિથી ગમ્મ એટલે પ્રભાવિત હોય કે તેને કદાચ તેની પાછળના કા પુનો ખાલ જ નહીં હોય, અથવા વિચાર જ નહીં કર્યો હોય આથી વિસ્મય શમતા, કારણુને બાહ્ય આવવાથી સ્થજાત શબ્દનો પ્રસંગ અતમા કરેલો છે આ શ્લોકનો છંદ શિખિણી છે

વ્યાપાદ્યમાનમ્—મરાતુ વિનામ્પદ્મ કર્મણિ વર્તમાનકૃત અહીં મૂગ હજી ખરેખર મગયુ નથી પાણિનના વર્તમાનસામીપ્યે વર્તમાનશ્દા—(૩/૩/૧૩૧) સૂત્ર પ્રમાણે નજીકના લવિષ્ઠકાગતા અર્થમાં વર્તમાનકૃત પ્રમાણરતુ છે

વાણપથવર્તિન—પાપુના માર્ગમાં ગહેના વાણસ્ય પથા વાણપથ । તસ્મિન્ વર્તિતે ધર્મો ભવ્ય ।

જ્ઞાણમારમ્યાન્તરે—મૂગની વચમાં આ તપસ્વીઓ મામે દિગુણિન મુઝલી છે તેઓ મૂગની વચ્ચે બાહુના માંમાં છે એને ગમ્મનુ બાહુ માંય તેમને વીધી નાખે અથવા તો જોય તે જ ગતિમાં આગળ વહે તો તેમને પોતાની અડધામાં લઈ લે આથી રાજા મારયિને કહે છે કે પ્રજ્ઞાવા વાજિન—ધો ! એને રોકો

આમના તૃતીય—પોતે ત્રીજો અર્થાત્ ક બે ૦ પિતની રાય

વર્ણનમ્—તપસ્વી તપસસ વ્રજા ગતિ ધર્મો । વિગ્નસ શબ્દ પુલ્લિગમાં હોય ત્યારે તેનો અર્થ જ્ઞાના થા જે જુઓ વિગ્નસાર્થિના ત્વદગુણ્ય સગ્ન ઉદવિગ્ન સ્થાના કુલ । ભાગવત (૧૦/૩૧/૬) આથી આ શબ્દને નીચે પ્રમાણે પગુ રમજવી શકાય તપસસ વ્રજાગ વત્તિ તપના અસી । વખાનમ્ શબ્દનો અર્થ વાનપ્રસ્થ એવો પણ થઈ શકે મગ્યુ કે વિગ્નસઃ સધિએ આપેના નિર્મલા અનુનાગ તેમણે આશ્ચર્ય ક વાતુ હોય છ વિગ્નસ્યક્તન માગણ વર્તિતે જ્ઞિ ।

આશ્રમમ્—આશ્રમત્ય મૂગ । તપોવનનુ મૂગ

ન મલુ ન મલુ મનિપાત્ય—કયા દોઝ ની, રે મુ જોએ નહીં ગમ્મનનનુ તુ નરુ વિધાય ત પુ ન એ વન મલુ ત મલુ નહીં જ નહીં જ તપસ્વીનો મનગા અને ઉપાવગ અહીં દિરુનિયાં ૨૫૪ થાય છે

પુરગદ્ગો—મોના દગ્ગા ઉપ પુરગાગિની ઉત્તના આપીને કવિ મૂગનો ઉલ્લેખ અને । મને ૨૫૬ ૨૫૭ ક્રોના દગ્ગાના અભિપ્રાયથી જે વિનાશ ત્રાય છે તરુ જુ ધર્મ । તતુ પુ થા જે માક તોડ અગી પુરગદ્ગો એવા પ નીકરે અન અગિની વિનાશક શક્તિનો ખ્યાલ અગિ ૨૫૬

બને છે. અગ્નિ પદ્માની સાથે જ રૂનો દગલો બળી અથ તે જ પ્રમાણે રાગનું બાણ પડતાની સાથે જ મૃગનો પણ નાશ થશે. પરંતુ આ ઉપમાના સહેજ વૈતરનો છાંટ છે. પ્રકૃતિની ગેદમાં વસના તપસ્વીના મુખમાં યુધ્ધની ઉપમા વધુ ઉપયુક્ત લાગે છે. તથા મૃગ ઉપર બાણ છોડવાના કાર્યનું બેદરદારી પણ યુધ્ધની ઉપમાથી જિપ્સી આવે છે.

ઘન—અનુકંપાદર્શક અવ્યય છે.

ક્ય ક્ય—બે ક્વના પ્રયોગથી બે વસ્તુ વચ્ચેનું મોટું અંતર સૂચવાય છે. દ્વૌ ક્વૌ મહદન્તરં સૂચયતઃ । જુઓ : ધૂમ્રગોતિઃ સલિલમ્ભતા સંનિપાતઃ ક્ય મેષઃ સંદેશગર્ગઃ ક્ય પટુકર્ણૈઃ-પ્રાણિભિઃ પ્રાણીયાઃ ॥—મેધકૃત.

હરિણકાનાં—બિચારાં હરણેનું. અહીં પાણિનિના અનુક્રમણાયામ્ (૫/૩/૭૬) સૂત્ર પ્રમાણે અનુકંપાના અર્થમાં ક ઉમેરવામાં આવેલ છે. જુઓ—પુત્રકઃ અનુકરિતઃ પુત્ર કથયઃ ।—તિ. કૌ.

અતિલોહ—અત્યંત ચંચળ.

નિશિતનિપાતાઃ—નિશિતઃ નિપાતઃ ચેવાં તે । જેમનું પડનું અત્યંત તીક્ષ્ણ છે.

ઘનસારાઃ—ઘનસ્ય સારઃ ક્વ સારઃ ચેવાં તે । વળ જેવાં કઠોર. આ મૃગલોચના જેવી ત્રિલોપા ઉપમા છે, અને સપ્તમ્યુક્માનપૂર્વકસ્ય ઉત્તરપદલોપથ એ વાર્તિક અનુમાર પહેલા સાર શબ્દનો લોપ થાય છે. તપસ્વી રાગના બાણને અહીં વળની સાથે સરખાવે છે, જેથી રાગને ઇન્દ્ર જેવો પરાક્રમી માની શકાય. આમ એક બાજુથી અહીં દુષ્ટતાની પ્રશંસા છે તો બીજી બાજુથી દુષ્ટતા જેવો રાગ, પોતાના વળ સમા બાણને એક નિર્દોષ-દોષજ મૃગ ઉપર ફેંકે છે । આ દેવી વિષમતા । એવું પણ સૂચન છે. કાલિદાસની દોષજ પ્રવાહિતાપૂર્ણ વંદની શૈલીનું પણ આ શ્લોક એક મુંઝવે ઊગરવ્ય છે. અહીં વિષમ તથા ઉપમા અલંકાર છે અને માલિની છંદ છે.

તસ્માધુકૃતસંધાનૈ...તત્—માટે. સાધુકૃતસંધાનમ્—સાધુ યથા તથા કૃત સંધાનમ્ વચ્ચે । બરોગર નિશાન લીધેનું. અહીં સાધુ શબ્દ સહેતુક પ્રયોગ્યો છે. કોઈ પણ બાણાવળી એક વાર નિશાન લીધા પછી પોતાનું બાણ પાછું ખેંચવા માટે તૈયાર હોતા નથી. પરંતુ અહીં તપસ્વીઓની વિનંતીથી રાગ પોતાના બાણને પાછું વાળે છે. ઋષિઓ પ્રત્યે તેનો કેટલો આદરભાવ !

સાયકમ—બાણ. સ્વતિ લખ્યવતિ ઘસી તમ્ ।

પ્રતિસંદર—પાછું ખેંચો.

અનાગમિ—ન વિદ્યતે આગઃ યસ્ય તસ્મિન્ । (બ. મી.)—નિર્દોષ. આગળના શ્લોકમાં રાજની સૌંદર્ય અને કામળતાની લાવનાને જગાડ્યા પછી અહીં તપસ્વી રાજને પોતાનું બાણ પાણું ખેંચવાનો બહે કે આદેશ આપે છે. અહીં કાવ્યલિંગ અલંકાર તથા અનુક્રુપ છંદ છે.

જન્મ યસ્ય...યુક્તરૂપ—અત્યંત યોગ્ય. પ્રસન્ન યુક્ત યુક્તરૂપ; પ્રશંસના અર્થમાં. અહીં પાણિનિના પ્રશંસાયાં સ્પર્શ (૫/૩/૬૬) સૂત્ર પ્રમાણે સ્પર્શ શબ્દને પ્રયોગ થયેલો છે. જુઓ : પ્રસન્નઃ પદ્મ પદ્મિન્યઃ । પ્રસન્ન પત્તિ પત્તિસ્મૃત્ । સિ. કો.

ચક્રવર્તિનમ્—ચક્રવર્તી—ધણા રાજસમૂહો ઉપર શાસન ચલાવે તે. ચક્ર રાજસમૂહ વર્તયિતુ ચાલયિતુ પ્રસારિતુ શીલં યસ્ય । તેને સમુદ્રપર્યંતભૂમીશ્વરઃ પણ કહેવામાં આવે છે. દેટલાક તેને આ પ્રમાણે પણ સમજાવે છે : ચક્રે ભૂમણ્ડલે રાજમણ્ડલે વા વર્તિતુ શીલમસ્ય । યદ્વા ચક્રં સૈન્યં વર્તયિતુ સર્વભૂમી ચાલયિતુ શીલમસ્ય । નારદ રાજઓના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવે છે : સમ્રાટ, સકર, અને અકર. બધા જ રાજઓ પાસેથી કર ઉતરાવનાર રાજને સમ્રાટ કહે છે અને તે જ ચક્રવર્તી પણ છે. સ વ્યયઃ ક્ષિતિપાલેભ્યો નિત્યં ગૃહાણિ વૈ ફરમ્ । સ સમ્રાઢિતિ વિરોચશ્ચક્રવર્તી સ દવ હિ ॥ આ શ્લોક ઉપરથી એવું જણાય છે કે રાજ અપુત્ર હતો, આશ્રમમાંના તેના શકુન્તલા પ્રત્યેના આકર્ષણ કે ગાંધર્વલગ્નનું કારણ તેની અનપત્યતા પણ હોઈ શકે. વળી આશ્રમમાં પ્રવેશતાં જ ઋષિઓ પુત્રપ્રાપ્તિનો આશીર્વાદ ઉચ્ચારે છે. આથી એમ લાગે છે કે દુષ્યંતને નજીકના ભવિષ્યમાં જ પુત્રપ્રાપ્તિ થશે. અહીં અનુક્રુપ છંદ છે.

કુલપતિઃ—૧૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓનું ભરણપોષણ કરી, તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર આશ્રમના મુખ્ય ઋષિ. મુનીનાં દશસાહસ્રં યોડ્વનપાનાદિપોષણાત્ અધ્યાપયતિ વિપ્રર્ષિસૌ કુલપતિઃ સ્મૃતઃ ।

અનુમાલિનીતીરમ્—માલિનીતીરે રૂઢિ । (અભ્યશીભાવ)

અન્યકાર્યાતિપાતઃ—અન્ય કાર્યોમાં વિદ્યત.

આતિથેયઃ—અતિથિષુ સાધુ-પાણિનિના પવ્યતિથિવસતિસ્વપતેર્દકુ (૪/૪/૧૦૧) સૂત્ર પ્રમાણે અતિથિ નેટકુ (અય) પ્રત્યય લાગતાં આ રૂપ બને છે.

રમ્યાસ્તપોધનાનાં...પ્રતિહતવિદ્યાનાઃ—પ્રતિહતાઃ વિદ્યાનાઃ યાસાં તાઃ । (બ. મી.) જેમાંથી વિદ્યોતે નાશ થયો છે, અને તેથી જ તપોધનની ક્રિયાઓ રમ્ય છે.

મૌર્વીકિણાઢઃ—મૌર્વીકૃતઃ કિણઃ રૂઢિ મૌર્વીકિણઃ । (મ. પ. લોપી.), મૌર્વીકિણઃ અંકઃ યસ્ય । (બ. મી.), મૌર્વી (પણુછ)ના આંટલુના ચિહ્નવાળા. ધનુષ્યની દોરીને મૌર્વી કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે મૂર્વા નામના તંતુઓમાંથી બનાવવામાં આવે છે. મૂર્વાયાઃ વિકારઃ મૌર્વી । તપસ્વી અહીં રાજના આશ્રમપ્રવેશ માટેનું

ખીજું કારણ દર્શાવે છે. રાજ્યએ જ આ તપોધનોનું પણ રક્ષણ કર્યું છે અને આથી તેમની વિખરહિત રચ્ય ક્રિયાઓ જોતાં રાજ્ય બાણી શકશે કે તેના હુજ કેટલું રક્ષણ કરે છે. આ સ્લોકનો હેતુ આર્થ છે.

સંનિહિતઃ-હાજર.

દ્વાનીમેઘ-હમણા જ મહર્ષિ કવવ તુસ્તમાં જ ગયેલા છે. એટલે તેઓ જલદી પાછા ફરે એવી સંભાવના નથી.

અતિથિસત્કારાય-અતિથિસત્કારના કાર્ય માટે. અતિથિસત્કાર' વિચારમ્ । પાણિનિના ક્રિયાર્થોપદસ્ય ચ કર્મણિ સ્થાનિનઃ (૨/૩/૧૪) સૂત્ર પ્રમાણે અહીં અતુર્થાં વિભક્તિ થાય છે. અતિથિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે સમજવી શકાય-અતિ (અત-આલપુ) इति અતિથિઃ । મનુસ્મૃતિમા તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે **एकत्रात्रं तु निप्रसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥**

-મનુ ૩/૧૦૨. કુલ્લુકે તેને આ પ્રમાણે સમજાવે છે-અનિત્યાયસ્થાનાન્ત નિવર્તે દ્વિતિયા તિથિસ્તેવતિથિરુચ્યતે । યારક આ શબ્દની સમજૂતી આપતા લખે છે : અતિથિઃ અન્યત્રિતો ગ્રહાન્ મયતિ । અન્યેતિ તિથિષુ પરગ્રહાણિ વા પક્કુલણિ વા ।-નિરુક્ત ૪:૪.૫.

પ્રતિકૂલં દૈવમ્-પ્રતિકૂળ ભાવિ.

શમચિતુમ્-શાત કરવાને માટે. તપસ્વીનું આ વિધાન માર્થ અને સૂચક છે મૂળ મહાભારતની કથામા તે કવવ ઋષિ વનમા ફળ-મૂળ લેવા ગયેલા છે. જ્યારે કાલિદાસ તેઓને છેક સૌરાષ્ટ્રમા આવેલા સોમતીર્થ સુધી મોકલે છે. આને સીધે કેટલાક નાટકીય હેતુઓ સિદ્ધ થાય છે. કવવ ઋષિની ગેરહાજરી કથાપ્રવાહને આગળ ચલાવવા માટે જરૂરી છે. તેઓ શકુન્તલાને અતિથિસત્કારનું કાર્ય સોંપીને ગયા છે તેથી બાણી શકાય કે શકુન્તલા જવાબદારીભર્યું કાર્ય કરી શકે તેવી પુખ્ત વયની કન્યા છે. નાટકની શરૂઆતમા જ આપણને શકુન્તલાના પ્રતિકૂળ ભાગ્યનું સૂચન કરવામા આવ્યું છે. પ્રાચીન ઋષિઓ આર્ષદષ્ટા હોઈ ભાવિના ગર્ભમા રહેલી વસ્તુઓને જોઈ શકે છે. પરંતુ તેઓ અનાગત અનિષ્ટના મૂક સાક્ષી બની રહે છે. તેનો પ્રતિકાર કરતા નથી પણ તેના પ્રભાવને ઓગાળી નાખે છે. કવવ શકુન્તલાના આવા પ્રતિકૂળ દૈવના શમન માટે સોમતીર્થ ગયા છે. આમ, અમંગળની એંધાણી હોવા છતાં કવવ ઋષિ તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે એ બાણીનાં લલિત્યમા ખુબ સારું થશે એવી આશા પણ ઉત્પન્ન થાય છે કવવની ગેરહાજરીમા જ તેને દુર્વાસાનો શાપ મળે છે. આ વિધિની વફતા જ છે ને ? કે પછી આ જ તેનું પ્રતિકૂળ દૈવ છે ? કવવની અનુપસ્થિતિ દરમિયાન એ અતિથિ આવે છે. કુપ્ત અને દુર્વાસા, અને પોતાની ફરજમાયો મ્યુત થવાને કારણે તેને દુર્વાસાનો

શાપ મળે છે. જો કપ્પ તે પ્રસંગે હાજર જ હોત તો તો શકુન્તલાને માટે અતિથિસત્કારનો પ્રશ્ન જ જીએ ન થાત. મહાભારતમાં કપ્પ ઋષિ વનમાં ફળફૂલ લેવા માટે ગયેલા છે. તેટલી વારમાં દુષ્યન્ત-શકુન્તલાનાં ગાંવર્વ લગ્ન થાય છે, એને બદલે અહીં છેક સોમતીર્થ સુધી તરતમાં જ ગયેલા કપ્પ ઋષિની જલદી પાછા ફરવા સંભાવના જ નથી. આથી દુષ્યન્ત-શકુન્તલાના પ્રેમનો કમિક વિકાસ થાય છે અને તેમાં સ્વાભાવિકતા આવે છે. તો અંતે કપ્પની ગેરહાજરીમાં આશ્રમવાસી-ઓના યજ્ઞકાર્યમાં રાક્ષસો વિધન નાખે છે, આથી તેઓ દુષ્યન્તને યજ્ઞના રક્ષણ માટે નિમંત્રણ આપે છે. દુષ્યન્તને પુનઃ આશ્રમમાં જવાની તક મળે છે અને વાર્તાપ્રવાહ સ્વાભાવિકતાથી આગળ વધે છે.

મા જલુ વિદિતમક્તિ...દુષ્યન્ત આશ્રમમાં જઈને શકુન્તલાને મળશે અને કપ્પ પ્રત્યેનો તેનો આદરભાવ વ્યક્ત કરશે. આમ તેનો ભાવ બાણીને તે કપ્પને રાગની વાત કરશે. વિદિતમક્તિ એ અપાણિનીય પ્રયોગ છે. વિદિતા મક્તિઃ ક્લ્વતમ્ । (પ. મી.) પાણિનિના સ્ત્રિયાઃ પુંવદમાન્તિપુસ્કાદનૂહ.....(૬/૩/૩૬) સૂત્ર પ્રમાણે સમાનાધિકરણુ પ. મી. સમાસમા પ્રથમપદ સ્ત્રિલિંગમાં હોય અને તેનું પુરિલિંગ રૂપ ક્રુજારાન્ત ન હોય તો સ્ત્રિલિંગ પદ પાછળ આવતું હોય ત્યારે પ્રથમ પદ પુરિલિંગમા હોય છે. પરંતુ પ્રથમ પદની પછી સ્ત્રિલિંગ પદ, (મિયા, મનોશા, વલ્યાળી, મુમગા, મક્તિ) આવે તો તેમ થનું નથી. આથી અહીં વિદિતા પછી મક્તિ એવું સ્ત્રિલિંગનું રૂપ આવે છે અને પરિણામે વિદિતામક્તિ સમાસ થવો જોઈએ. ક્ષણિકામે અન્યત્ર પણ આવા પ્રયોગો કરેલા છે. જુઓ શાન્તોદ્ગેશ્વરમિતનયનં દૃષ્ટમક્તિ-ર્મગન્ગા ।-મેઘદૂત. દૃષ્ટમક્તિરિતિ જ્યેષ્ઠે રાગ્યતૃણાપરાઙ્ગમુતઃ ।-રઘુવંશ ૧૨:૧૬-કેટલાક વિદ્વાનો આને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

નીવારાઃ શુકગર્ભ.....મુગ્યાની પાછળ પડેલા જે રાગને તપોવનનો ખ્યાલ ન હોય, તેને હવે વગર કહે જણાઈ આવે છે કે આ તપોવન છે, જો કે આશ્રમની હદ હજી શરૂ થઈ નથી. આ તપોવન છે એવું દર્શાવતાં આ ચાર કાગળો આ શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યા છે.

શુકગર્ભકોટરમુલખન્દ્યાઃ-શુકા ગર્ભે યેગ તે શુકગર્ભાઃ । (પ. મી.), શુકગર્ભશ્ચ તે કોટરાશ્ચ । તેષા મુખાનિ । તેષ્વઃ મ્રત્યાઃ । અંદર રહેતાં પોપટોએ બખોલમાંથી વેરેલા-અહીં એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે પોપટો, જે કાંઈ નીવારના દાણા લાવીને જલ્લની બખોલમાં મૂકના હતા ત્યાંથી પડેલા, અથવા તો બખોલમાના પોપટોની આયમાંથી પડેલા, અથવા તો દયાળુ તપસ્વીઓએ બખોલમાં મૂકેલા દાણામાંથી પડેલા, નીવારના દાણાઓ. આમ કેટલાંક જલ્લની નીચે બખોલમાંથી પડેલા નીવારના દાણાઓ જણાય છે.

પ્રસ્તિગ્ધાઃ-પ્રસ્થેણ સ્તિગ્ધાઃ । અત્યંત ચીકણા.

ઉપન્દ્રાઃ-પથસે

દ્વિગુણીકલમિદઃ-દ્વિગુણીકલમિદઃ મેતુ શીલ્લ યેષા તે । ઇગુણી કલ તોડવા વપરાતા, તાપસો ઇગુણી દ્વિગુણી તેલ કાઢના જેવો ઉપયોગ દીવા માટે અથવા તો વાળ માટે કાઢવામાં આવતો.

વિશ્વાસોગમત્-વિશ્વાસ પામવાને પશ્ચિમામે.

અભિન્નગતયાઃ-અભિન્ના ગતિઃ યેષા તે । જેમની આલ-ગતિ ગુણાઈ નથી.

શબ્દં મહન્તે-સ્થના અવાજને પણ સહન કરે છે. તપોવનમાં હરણાઓ પણ એટલા વિશ્વાસને લીધે નિર્ભય બનેલા હતા કે સ્થજેવા અપશ્ચિન્ન અવાજને સાલગીને પણ તેઓ પોતાની ગતિ વધારી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી, પરંતુ શાંતિથી તે અવાજને સહન કરે છે.

તોવાધારપથા-તોયસ્વ આચારાઃ । તેષા પથાનઃ । જળાશયના માર્ગે. આવા જ વિચાર માટે જુઓ, ત્રિભુવનં હરિણાશ્ચરત્તચ્ચિન્તા દેશામ્લપ્રત્યયઃ । સ્વ.ન. ૧:૧૨

ચલ્લલશિશ્વાનિવ્યન્દરેશ્વાક્રિતાઃ-ચલ્લલના શિશ્વાઃ, તાસ ચ. નિપન્દ. ન્ય રેતમિઃ અંકિતાઃ । વલ્કલોના છેડાઓમાંથી નીતરતા પાણીની ધારથી અંકિત, આ શ્લોકમાં સ્વભાવોક્તિ અને અનુમાન અલંકાર છે, તથા શાદ્દલ્લલિતીકૃત છંદ છે.

કુલ્પાન્મોભિઃ વચનચલૈઃ..કુલ્પા-નહેર.કુલ્પાત્મા કૃત્રિના સત્તિ ।-અમર.

ઘૌનમૂલ્લા-ઘૌનાનિ મૂળાનિ યેષામ્ ।-તપોવનમાંના વૃક્ષોને પાણી પહોંચાડવા માટે ત્યાં નાની નહેર જેવું મનાવવામાં આવ્યું હતું. યુવાન કન્યાઓ સેચનઘટ્ટથી નાના છેડને જળમિચન કરે, પણ આખા તપોવનના વૃક્ષોને માટે તો આની નહેર અતિવાઈ છે.

ક્રિસલ્લયલ્લાં રાગઃ-કૂમળા પલ્લવોનો લાલ રંગ.

આજ્યધૂમોદ્રમેન-ઉદ્યમયુતઃ અથવા ઉદ્ગમઃ આગધૂમઃ । ઘીની આકૃતિ આપવાથી ઉપર ચડતા ધુમાડાથી.

મિન્નઃ-ટૂણાં પાદડાઓનો રંગ ધુમાડાથી જલ્લાઈ જાય છે.

અર્વાકુ-પાસે જ.

ચિદ્વન્નદર્માહકુરાવાં-ચિન્નાઃ દર્માહકૃપ. યન્મા-તત્ત્વમ્ । જેનાની દર્શનમાંની ટાય તોડી લેવામાં આવી છે. હવે હવેમાળ અડી કુશની અણીથી વિંધાયા વગર નિઃશંક ફરી શકે છે.

નટાશક્ત્વા-જળ આશક્ત્વા યેષા તે । (મ. વી.) જેમ શંકા દૂર થઈ છે.

મન્દમન્દ—અત્યંત ધીમે ધીમે. અહીં દ્વિરુક્તિ અત્યંત મંદતા દર્શાવે છે. જુઓ મન્દ મન્દ નુદતિ પનશ્ચાનુવૂલો યયા ત્વામ્ ।—મેઘદૂત. દીકાકાર રાઘવભટ્ટ, પ્રો રાય વજેરે આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માને છે. તેઓના મતે આગળના જ શ્લોકમાં કરેલી હરણની વાતની અહીં છેલ્લી બે પંક્તિમાં પુનરુક્તિ છે. તેઓ માલ્લાલ અને કુલ્યા આ બે શબ્દોને પર્યાય માને છે. વળી ૧૪મો શ્લોક આનંદવર્ધને ધ્વન્યાલોકમાં આપેલો છે. આથી તે કાલિદાસનો છે. જ્યારે કાલિદાસ જેવો કવિ બે લગભગ સરખા શ્લોકો સાથે ન જ મૂકે, એમ કહીને તેઓ ૧૫ મા શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત ગણાવે છે. પરંતુ તેઓનો મત યોગ્ય નથી. ૧૪ મા શ્લોક સુધી તપોવનનો ભાગ છે. ત્યાં સુધી તો મૃગો પશુ નિર્ભય વિચરી શકે છે હવે તપોવનમાંથી આપણે ઉપવન તરફ જઈએ છીએ અને અહીં સુધી તો મૃગ—ખાગ પશુ આવી શકે છે. આમ અહીં પુનરુક્તિ નથી. પશુ વન—તપોવન—ઉપવન અને આશ્રમ એવો ક્રમિક વિકાસ છે. ૧૫મો શ્લોક રાજા ઉત્તરોત્તર આશ્રમની નજીક આવતો જાય છે તે હકીકતને સૂચવવામાં મંદરૂપ થાય છે. આથી તેને પ્રક્ષિપ્ત માનવો ન જોઈએ. પ્રો. ગજેન્દ્ર-ગડકર, શ્રી ઉમાશંકર જોષી વજેરે આને મૃગ વાચનામાં લે છે. વળી કાલ્યાણ=કપારો, અને કુલ્યા=નીક આ તથા ૧૪ એમ બન્ને શ્લોકોમાં કાલિદાસની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ-શક્તિના દર્શન થાય છે. અહીં સ્વભાવોક્તિ તથા કાવ્યલિંગ અવંકાર અને મંદાકાન્તા હ'દ છે.

મર્યપ્તપન્નમ્—મૃતું પારોખ છે.

સ્તોકમન્તરમ્—ધોડુંક અંતર.

उपरोधः—વિધ્ન.

प्रमदाः—લગામ.

હોત. આમ, રાજના આ વિનીતવેપાલપુથી નાટકીય હેતુ ધણુ સરે છે. વિનીતવેપેળ એ પશ્ચિનિના દત્તમૂલચુળે (૨/૩/૨૧) મુત્ર પ્રમાણે ઉપલક્ષણના અર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ થયેલી છે જુઓ વિનીતવેપામરણ. પસ્યેત્ કાર્યાણિ કાર્યિણમ્ ૧—મુનિસ્મૃતિ ૮:૨.

નિમિત્ત સ્વચયન—શુકન સૂચવીને હિન્દુઓમાં શુકન—અપશુકનની માન્યતા પ્રાધાન્ય ધરાવે છે, તથા વિવિધ અંગોના સ્ફુરણથી આ શુકન વગેરે સૂચવાય છે. દા.ત., પ્રરુપના જમણા અંગેનું ફરકવું અને સ્ત્રીઓના ડાબા અંગેનું ફરકવું શુકન માનવામાં આવે છે. જ્યારે તેનાથી વિપરીત અપશુકન છે. અહીં આગળ રાજનો જમણો હાથ ફરકે છે. પરંતુ આ બાહુસ્ફુગ્ધની સૂચના પ્રેક્ષકોને કેવી રીતે કરી શકાય ? પ્રાચીન સંસ્કૃત રત્નભૂમિમાં આને માટેની કોઈ વિશિષ્ટ યુક્તિ હશે.

શાન્તમિદ્ આશ્રમપદ...આ આશ્રમનું સ્થાન શાન્ત છે. તેમાં વસનારાઓ ઇન્દ્રિયાર્થભૂથી પર, માનસિક ચાતિથી યુક્ત છે.

સ્ફુરતિ ચ બાહુઃ—અને હાથ, જમણો હાથ ફરકે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે જમણા હાથનું સ્ફુગ્ધ ઉત્તમ સ્ત્રીના લાભનું સૂચક છે—વામેતરમુજસ્પન્દો ચરણીભસૂચક ૧.

દ્વિહાસ્ય ફલમ્ કુત ? નાજને આશ્રમ એ વાતનું થાય છે કે અહીં આશ્રમમાં આવું ફળ કેવી રીતે મળી શકે ? આશ્રમમાં આવો કોઈ લાભ થવો એ રાજને મન અશક્ય લાગે છે. છતાં તે પોતાના મનનું સમાધાન કરે છે.

મચિતવ્યાનાં—મનવાની વસ્તુના.

દ્વારાણિ—દ્વાર, જેના દ્વારા એ વસ્તુ બને છે તે.

મચન્તિ મર્ચન્—અધી જ જગ્યાએ બને છે. વિધિએ જે નક્કી કર્યું છે તેને સ્થળ કે કાળના બંધનો લાગતા નથી. દેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે શાકુન્તલમાં આરંભથી માંડીને અંત સુધી વિધિએ જ મોટો લાભ લાગ્યો છે, અને સંપૂર્ણ નાટકમાં વિધિની વિચિત્રતા આલેખાઈ છે. આ હકીકતને સમર્થિત કરવા તેઓ એમ દર્શાવે છે કે શરૂઆતમાં જ રાજના આશ્રમપ્રવેશ સાથે તેના જમણા બાહુનું ફરકવું એ લલિતવ્યતાની જ નિશાની છે.

વક્ષિણેન વૃક્ષવાટિકામ્—દૃશ્યોના બગીચાની જમણી બાજુએ. શ્રી ઉમાશંકર નેપી કહે છે, “જમણો બાહુ ફરક્યો અને જમણી બાજુથી જ લાવિનું દ્વાર બંધનું” હોય તેવો વાનચીનનો અવાજ મલાગાય છે ! અહીં નિશા સચવનાર સ્થાનવાચી શબ્દ પાશ્ચિનિના ણ્વચ દ્વિતીયા (૨/૩/૩૧) મુત્ર પ્રમાણે દ્વિતીયા કે પછી વિભક્તિ લે છે જુઓ ણાન્વેન દ્વિતીયા સ્વાત્ ૧. ણ્વચિ યોગવેમાગાન્ પ્ષ્પચિ ૧. દાગ્નેન ગ્રામ ગ્રામ્ય ૧. ણમુત્તરણ ૧.—ગ્રિહાનક્રીમુ ૧

આલાપ इव—કાંઈક વાતચીત જેવું. આ આલપ इव किंचित्ना જેવો વાક્ય-ખંડ છે, અને સંસ્કૃતનો શ્લેષપ્રયોગ છે.

स्वप्रमाणानुरूपैः—પોતાના પ્રમાણ-માપને અનુરૂપ.

सेचनघटैः—સેચનાર્થાઃ घटैः । तैः । (મધ્યમપદલોપી) જળ સીંચવાના ઘડાઓ.

अहोःमधुरमासां दर्शनम्—આમનું દર્શન મધુર છે. ગુણ સૌંદર્યને પારખી શકે છે, અને તેની પ્રશંસા પણ કરી બેસે છે. પરંતુ અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે અત્યારે તો એ ત્રણે સખીઓના માધુર્યની વાત કરે છે.

आसाम्—કહે છે. अस्याः—નહીં. દેવગ શકુન્તલા પ્રત્યેના આકર્ષણની અહીં વાત નથી.

शुद्धान्तदुर्लभमिदं...शुद्धान्तदुर्लभम्—અંતઃપુરમાં પણ દુષ્પ્રાપ્ય. शुद्धान्ते दुर्लभम् । (સ. તત્પ્ર.)—शुद्धः अन्तः यस्य । (બ. વ્રી)—જેનો મધ્યભાગ શુદ્ધ છે તે, અથવા તો જેનો અંત ભાગ—હૃદય શુદ્ધ છે તે. ખરેખર शुद्धान्तेऽपि એમ હોવું જોઈએ, તેથી અહીં અનભિહિનવાચનાનો દોષ છે.

घण्टा—શરીર, રૂપ કે લાવણ્ય. घण्टा शरीरे लाग्ये जले दीप्तौ च सज्जते ।—દેશવ. उद्यानलताः—બગીચામાં સંભાળથી ઉછેરવામાં આવેલી લતા.

वनलताभिः—જંગલમાંની લતા, કોઈ પણ ભાતની કાળજી વગર ઊછરેલી. गुणैः—ગુણો. दाग-सुगंध, સૌંદર્ય વગેરેથી.

वृरीकृता—લગાવાઈ છે. दूर + कृ + चि ३५, કર્મણિ ભૂતકૃદંત પું. પ્ર. બ. વ. વનલતા ઉદ્યાનલતાને ટપી ગઈ. અહીં બે લિન્ન વર્ગની વાત કરવામાં આવી છે તેથી લ્તા શબ્દ બે વાર પ્રયોજવા છતાં કથિતપદદોષ થતો નથી. દુષ્પ્રાપ્ય અત્યાર સુધી એવા ખ્યાલમાં હતો કે જે કાંઈ સૌંદર્ય હોય તે તેના અંતઃપુરમાં જ હોઈ શકે. પરંતુ આ ત્રણે કન્યાઓના સૌંદર્યે તે એવો તો પ્રભાવિત થયો છે કે તેને લાગે છે કે આપું રૂપ તો તેના અંતઃપુરમાં પણ દુર્લભ છે. એક દાસ્ય તે માની શકતો નથી કે આગ્રભવાસીઓમાં આપું રૂપ હોઈ શકે. આ જ લક્ષીક્રમે વધારે સ્ફુટ કરવા માટે તે ઉદ્યાનલતા અને વનલતાનો આધાર લે છે. દાલિદાસ પ્રૃતિનો કવિ છે અને તે પોતાના ઘણા અલંકારો માટે પ્રૃતિને ઉપમાન તરફે રતીકારે છે. અહીં નિર્દર્શના અલંકાર તથા આર્થા હંદ છે.

ययौयतव्यापारा—કલા પ્રમાણે વ્યાપાર કરતી. ययोनः व्यापारः उभ्याः गा । उभय अन्वित्रमः ययोनम् ।

हृत्—અભવણ ૨૬ તથા સખીઓ માટે વપરાતું આ જથ્થેધન છે. वृत्—, समानाभिन्दया मय्यो हृत्प्राप्याः परस्परम् ।—નાટકચંદ્ર ૧૭:૮૮.

વૃક્ષકાઃ—તાનાં વૃક્ષો. અહીં અત્યંત કે હસ્તેત્વને સૂચવવા માટે પાણિનિના હૃત્વે (૫/૩/૮૬) સૂત્ર પ્રમાણે ક ઉમેરાય છે.

નવમાલિકા...પેલવા—નવમાલિકાના પુષ્પ જેવી કામળ.

આલવાલપૂરણે—આ (સમન્નાત) લવ (સલ્લવ) આગનિ (ગદ્ગાતિ) તત્ આલવાલમ્ । કથારાઓ. તાત કાશ્યપ અમને (પ્રિયંવદા, અનસુયાને) તો વૃક્ષોને પાણી સીંચવાના કાર્યમાં નિયોજે તે તો ઠીક, પણ નવમાલિકા પુષ્પ જેવી પેશલ શકુન્તલાને પણ આ. કાર્યમાં જોડે તેનાથી એવું જ અનુમિત થાય કે તેઓને શકુન્તલા કરતાં આશ્રમ 'વૃક્ષો પ્રિયતર છે.

સોદરસ્નેહઃ—સમાનં સદરં ચેવા તે સોદરાઃ । તેવા સ્નેહઃ । શકુન્તલા અનસુયાની વાતનો સુંદર જવાબ આપતાં કહે છે કે તાત નિયોજાને લીધે નહીં, પણ વૃક્ષો પ્રત્યેના બંધુભાવથી પ્રેરાઈને તે જળજિંચન કરે છે, “શકુન્તલા પ્રકૃતિની પુત્રી હતી, ઘેઈ માનુષી સ્ત્રી એનો જનેતા ન હોતી. પ્રકૃતિને જોળેથી એ કવચને મળી હતી.”

અન્નાધુદર્શી—સાધુ દ્રષ્ટુ શીલઃ કસ્ય સ સાધુદર્શી । ન સાધુદર્શી અસાધુદર્શી । સમ્યક્ દૃષ્ટિવિહીન, અવિવેકી. વૃક્ષવાટિકા પાછળથી સખીઓનો વાર્તાલાપ સાંજળતાં રાખને શકુન્તલા કઈ તે જણાય છે, અને ત્રણે સખીઓ પ્રત્યેનો સમાન ભાવ હવે શકુન્તલા પ્રતિ કેન્દ્રિત થવા લાગ્યો છે.

ઈદં ફિલાવ્યાજમનોહરં... ધૌડું સૂક્ષ્મ નિગેક્ષણ કરતા દુષ્યન્તને લાગે છે કે ત્રણે સખીઓમાં શકુન્તલા અત્યંત સુંદર છે. હવે તેની સ્પષ્ટ સહાનુભૂતિ તેના પ્રત્યે છે. આવા રૂપને તપને યોગ્ય બનાવવા કષ્ટતા ત્રણિના કાર્ય પ્રત્યે તે આદર દાખવી શકતો નથી.

અવ્યાજમનોહરમ્—વ્યાજેન મનોહરં વ્યાજમનોહરમ્ । (વ. તત્પુ.) ન વ્યાજમનોહરમ્ અવ્યાજમનોહરમ્ । (નન્ તત્પુ.) સ્વાભાવિક રીતે જ સુંદર.

તપઃક્ષમમ્—તપને યોગ્ય.

ફિલ—આનાથી ગળનો અડચિ જણાય છે. ફિલ ગંમાન્ગરવોઃ ફેન્દરચોર-લીકં ચ ।—ડુંબ.

કરન્તિત્તજં—અહીં વૃક્ષની ડાળીને. કેટલાક લોકો અહીં કરન્તિત્તજા એવો પણ સ્વીકારે છે. પરંતુ સમિત્ એટલે જ બળતણ માટે કાપેલી વૃક્ષની ડાળી. પછી તેની સાથે ત્વા શબ્દ સૂચવત થતો નથી. વળી અહીંનું વૃક્ષ અત્યંત કઠણ હોય છે, આથી નીલકમળની ધારથી અમીવૃક્ષની ડાળીને કાપવાની ક્રિયામાં તે બંને વચ્ચેનો વિરોધ વધારે સ્પષ્ટ બને છે.

વ્યવસ્યતિ-પ્રયત્ન કરે છે. વિ+અન્+સોતું વર્તમાનકાળ ત્રી, પુ. એ. વ. આ શ્લોકમા નિર્દર્શના અલંકાર તથા વંશસ્થવિલ છંદ છે.

પાદપાન્તર્હિત પદ્ય-વૃક્ષની પાછળ છુપાઈને જ. શકુન્તલાથી આકર્ષાઈને રાજા હવે તેને સૂક્ષ્મતાથી નિહાળવાનો નિર્ધાર કરે છે.

વિદ્યાઘ્યાં-વિદ્યાસથી વર્તતી. અહીં, વિદ્યાઘ્યં એવો પાઠ છે. પણ તે પ્ત્યામિ ક્રિયાપદનું ક્રિયાવિશેષણ બને છે. અર્થાત્ કેહું નિરાતે બેઠેશ. પરંતુ આને બદલે, વિદ્યાઘ્યાં-વધારે સારું છે, કારણ કે યથેચ્છ વિહરતી પ્રિયતમાને ભોવામાં રસિકજનોને વધુ આનંદ આવે છે. વિશ્વસ્તામ્-એવો પાઠ પણ છે, તેનો અર્થ તો સરખો જ છે. પરંતુ નામ તરીકે વિશ્વસ્તા નો અર્થ વિધવા થાય છે અને તેથી અનુચિતત્વાર્થત્વ નામનો કાવ્યદોષ થાય છે. જુઓ, વિશ્વસ્તો જાતવિશ્વાસે । વિશ્વસ્તા વિચના ક્રિયામ્ ।-મેદિની.

અતિપિનચ્છેન-અતિશય કંઠેથી બાધેલા.

નિયન્ત્રિતાસ્મિ-હલનચલન ન કરી શકાય તેમ જકડી છે.

પયોધરયિસ્તારચિત્કમ્-પયોધરયોઃ વિસ્તારયિતુ । તદેય । શકુન્તલા પોતે યૌવનમા પ્રવેશી છે, પરંતુ તે બાણુતી નથી અને આથી તેના અતિશય તંગ વદ્ધલ માટે પ્રિયંવદાનો વાક કાઢે છે બધારે પ્રિયંવદા તેને કહે છે કે એ તો પયોધરોનો વિસ્તાર કરનાર યૌવનનો વાક છે.

સમ્યક્-પરોચર. રાજા અહીં પ્રિયંવદાની સાથે સહમત થાય છે. રાજાને શકુન્તલા માટેનો રસ વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રશંસાનું રૂપ લે છે.

ઇદમુપહિતસૂક્ષ્મ...રાજા શકુન્તલાના શરીરનું વર્ણન કરતા કહે છે કે આટલી સુંદર શકુન્તલા વંકલમાં ગોલતી નથી.

સ્તનયુગપરિણાદ્યાદિના-સ્તનયુગ્મસ્ય પરિણાદં દ્યાદશિતું શીલ્પસ્ય તેન ।। સ્તનયુગ્મની વિશાળતાને ઢાંકનાર. પરિણાદો રિણાસ્તા ।-અમર.

સ્કન્ધદેશે-બલા ઉપર.

ઉપહિત-બાધેલી.

સૂક્ષ્મગ્રન્થિના-સૂક્ષ્મા ગ્રન્થિર્યસ્ય । ઝીણી ગાંઠ. શકુન્તલાનાં વિક્રમતા યૌવનને પરિણામે તેના પયોધરોનો વિસ્તાર થયો હતો. આથી જૂનાં વદ્ધલો ટૂંકાં થતાં હતા અને એક ઝીણી ગાંઠ પણ મુઝેલીથી બાધી શકાતી હતી. સૂક્ષ્મ સ્કન્ધ અંગી સહેનુક છે.

અભિનય-નવું અર્થાત્ કે વિક્રમનું.

પાણ્ડુપત્રોદરેણ પિનદ્વ-પાંડુ પાંડકમા બાધાયેલા.

સ્થાં દ્રોમાં ન પુણ્યન્તિ-પોતાની શોભાને ધારણ કરતું નથી. અહીં પુષ્પ ધાતુ રૂઢ અર્થમાં વપરાયો છે. જુઓ-સૂર્યાપાવે ન રત્ન કમલ પુણ્યતિ સ્વામમિત્યામ્ ।-મેઘદૂત. રાજા અત્યારે તપોવનમાં છે અને આથી એને ઉપમાઓ પણ વનને અનુરૂપ જ સૂઝે છે. દેટલાક લોકો આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માને છે, કારણ કે આ અને આની પછીના શ્લોકમાં બે વિરોધી વિચારો છે. પરંતુ રાજાના માનસિક વિચારોના ક્રમમાં જોતાં જાણીએ કે આ શ્લોક સંપૂર્ણ તર્કસંગત છે. હસ્તિનાપુરનો રાજા દુષ્યંત અંતઃપુરના અને નગરના સૌંદર્યથી ટેવાયેલો હતો, અત્યંત સુંદર શકુન્તલાને જોતાં પણ પ્રથમ ક્ષણે તો તેને એમ લાગે છે કે આનું અભિનવ વધુ સુંદર વસ્ત્રાલંકારોથી વધુ સુંદર લાગત. પરંતુ હજી વધારે નિરીક્ષણને લીધે તેને જાણાય છે કે વસ્ત્રલમાં હોવા છતાં પણ શકુન્તલાનું વધુ સુંદર નથી એમ નહીં. અહીં ઉપમા અલંકાર અને માસિની જડ છે.

કામમનનુરૂપમ્-અનુરૂપ નથી.

વપુષો-શરીરને. દેટલાક અહીં વયસો એવો પાઠ લે છે, પરંતુ આગળના શ્લોકમાં શારીરિક સૌંદર્યની જ વાત હોવાથી વપુષો પાઠ જ વધુ યોગ્ય છે.

સરસિજમનુચિદ્...દૈવલેન-શેવાળથી અનુચિદ્-વીંટળાયેલું.

નરસિજમ્-કમળ. પાણિનિના તત્પુરુષે કૃતિવહુલમ્ (૧/૩/૧૪) સૂત્ર પ્રમાણે થતો અનુદ્ સમાસ છે. આથી આપણને સરસિજ, અને સરોજ બે રૂપો મળે છે.

મલિનમ્-મલિન-ધેરું.

લક્ષ્મ-ડાઘ.

લક્ષ્મીં તનોતિ-શોભા વધારે છે.

અધિકમનોજ્ઞા-મનને વધારે ગમે તેવી. મનઃ જાનાતિ અસૌ ।

તન્વી-કૃશાંગી. કૃશતા એ સૌંદર્યની નિશાની મનાતી. જુઓ તન્વી ઇયામ્ શિલરિદશના...-મેઘદૂત.

મધુરાણાં આકૃતીનામ્-મધુર આકૃતિવાળાને. મધુ માધુર્ય રાતિ માધુર્યમસ્ય અસ્તિ इति મધુલ્પ ।

કિમિવ હિ મળ્લન ન-શું શુષ્ણરૂપ હોતું નથી. આ શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિમાં સરસિજમ્ અને ત્રીજી પંક્તિમાં ઇયમ્ કર્તા છે. બ્યારે બીજી પંક્તિમાં હિનાંશુઃ હોયું જોઈએ તે નથી. આથી અહીં પ્રક્રમલગનો હોવ યાવ છે રાઘવલદ્ અહીં એવો સુધારો સ્વયં છે કે શિશિરચિરગાલી સુન્દરો લ્પ્તમગાપિ । આવા જ વિચારો માટે જુઓ :-સર્વશોભનીય સુસ્પ્ નામ ।-પ્રતિમાનાટક. તથાપિ પુણ્યાતિ નમઃ શ્રિય પપ ન રમ્યામાહાર્યમપેક્તે ગુણમ્ ।-કિરાત. ૪:૨૩ રમ્યાણા મિટ્તનિરપિ શ્રિય તનોતિ ।

આ શ્લોક સાહિત્યર્થજ્ઞમાં માધુર્યના ઉદાહરણ તરીકે ટાંકવામાં આવ્યો છે. માધુર્યની વ્યાખ્યા છે : સર્વાવસ્થાવિશેષેષુ માધુર્ય સ્ખળીયતા । આ શ્લોકમાં અર્થાન્તર-ન્યાસ તથા પ્રતિવસ્તુપમા અલંકાર અને માલિની છંદ છે.

વાતેરિતપલ્લવાઙ્ગુલીભિઃ-વાતેન ફેરિતાનિ પલ્લવાનિ એવ અઙ્ગુલ્યઃ । તામિઃ ।
પવન વડે હલાવાયેલા પલ્લવો રૂપી આંગળીઓથી

ત્વરયતીચ-અણુ કે ઉનાવળ કરાવે છે.

કેસરવૃક્ષકઃ-બકુલવૃક્ષ.

સંભાષયમિ-સત્કાર કરું. અહીં આંગળીઓના ઈશારાથી પોતાની પ્રિય-તમાને ખોલાવતા પ્રિયતમનું સૂચન છે. ચળરાક પ્રિયવંદા આ સૂચન પકડી લઈને શકુન્તલાની મીઠી મજાક કરવાનું ચૂકતી નથી. તે શકુન્તલાને બકુલવૃક્ષ પાસે થોડી વાર ઊભા રહેવાનું કહે છે. ત્યાર પછીના શકુન્તલાના કિં નિમિત્તમ્ આટલા શબ્દો ફેટલીક પ્રતોમાં નથી. પરંતુ શકુન્તલાને આમ એકાએક ઊભા રહેવાનું કહેતાં આશ્ચર્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે અને આથી “શા માટે ?” એમ પૂછવા પછીનું પ્રિયવંદાએ દર્શાવેલું કારણ વધારે સાહજિક લાગે છે.

લતાસનાથ-લતાથી યુક્ત. સનાથ શબ્દનો અર્થ થાય છે, પતિથી યુક્ત અને મોટે લાગે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ માટે તે પ્રયોજ્ય છે. જોણુ અર્થમાં મહિન-રક્ષક યુક્ત એવો તેનો અર્થ થઈ શકે. જુઓ-સનાથા દ્વાનોં ધર્મચારિણઃ । શકુન્તલાના ત્યાં ઊભા રહેવાથી બકુલનું વૃક્ષ બળે કે લતાથી યુક્ત હોય એવું લાગે છે. નાવિ-કાઓની નાજુક, સુંદર, કૃશ દેહચંદ્રિની સરખામણી માટે સંસ્કૃતમાં લતાનો આધાર અનેકવાર લેવાય છે. શકુન્તલા પોતાની પ્રથંસાથી ખુશ થતાં કહે છે અને આથી તે પ્રિયવંદાને મીઠું ખોલનારી કહે છે, અને તેના નામની સાર્થકતા સિદ્ધ કરે છે-પ્રિય વરનિ અસૌ પ્રિયવંદા ।

પ્રિયમપિ સચ્ચમ્-પ્રિયવંદાએ માત્ર પ્રિય જ નહિ સત્ય પણ કહ્યું છે. ઘણી વાર એવું બને છે કે પ્રિય વચન મત્વથી વેગળું હોય, પરંતુ રાગને લાગે છે કે તેણે પ્રિય અને તથ્ય કહ્યું છે.

અઘરઃ કિમલ્પયરાગઃ.....શકુન્તલા પ્રત્યેના માત્ર આકર્ષણમાંથી રાગ હવે બળે કે તેની પ્રાપ્તિ માટેની અલિસાપા એવતો ઘર્ષ બળ્ય છે. શકુન્તલાનું લાવડપ તેને લોભનીય લાગે છે.

કિમલ્પયરાગઃ-કિમલ્પયગમઃ દ્વય રાગઃ દ્વય । દ્વયમાં પલ્લવોના રંગ જેવો જેનો રંગ છેઃ અર્થાત્ કે લાલ અપરેષ.

કોમલચિટપાનુકારિણી—કોમલૈ રિણૌ અનુકુરતઃ તૌ । ક્રમણ વૃક્ષની શાખાઓ જેવા બાહુ. વૃક્ષમા જેમ પુષ્પો હોય છે તેમ શકુન્તલાનાં અંગોમા આદર્શનારૂં ચૌવન હતું.

સંનદ્વમ્-સર્વત્ર વ્યાપ્ત. સન્નહૃ કર્મણિ ભૂત કૃદંત. શકુન્તલાના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતા દુષ્યંત તેના અત્યેક અંગને પ્રતિસૌંદર્યની સાથે સંકલિત કરે છે. પ્રતૃતિના મહાકવિનું એકેય વર્ણન પ્રતૃતિના ઉત્કેષથી વંચિત છે ખરું? આવા ઉત્કેષો કાલિદાસમા અન્યત્ર પણ છે. અમદયન્મધુગન્ધસન્નાયયૌ ક્રિસ્ત્વ્યાધરસંગતયા મનઃ । કુસુમતંભવત્યા નગમસ્તિકા સ્મિતરુચા તરુચારુરિકાસિની ॥—સ્થુવંશ ૯:૪૨. આ શ્લોકમા ઉપમા અલંકાર અને આર્પા હ'ંદ છે.

સ્વયંચરવધૂ—સ્વયં પ્રિયતે પરિત્ર ર્ણિ સ્વયવરઃ । તન્ન વધૂઃ । (મ. તાપુ.) અથવા સ્વય વૃણીતે પતિમ્ અસૌ સ્વયરા । (ઉપપદ) સા ચ ઝમૌયધૂઃ । (કર્મધારય) વનજ્યોત્સ્નાએ સહકાર વૃક્ષને પોતાની મેળે જ પોતાના પરિ તરીકે પસંદ કર્યો હતો.

સહકાર—અતિશય મુગંધિત મંજરીઓવાળું આ આગાતું વૃક્ષ છે. પોતાની માલક શક્તિથી એ વિયુક્ત યુગલને મેળની આપે છે. આથી તેને સહકાર કહે છે. સહકારયતિ મેલગતિ ત્રિયુક્તમપિ દ્વન્દ્વમ્ ।

વિસ્મૃતાસ્મિ—“તું ભુવાઈ છે”, પરંતુ અહીં “તું ભૂલી ગઈ છે”. આમ કર્મણિ ભૂત કૃદંત કર્તારિના અર્થમા વપરાયું છે. કાલિદાસે આવા પ્રયોગ અન્યત્ર પણ કર્યા છે. બહો વિસ્મૃત મમ હૃદયમ્ ।—વિક્રમોર્વશીયમ્. પ્રથમ પુનઃ પુનરર્થનેન વિસ્મૃતાસ્મિ ।—વિક્રમો ૦ વ્યાકરણની દ્રષ્ટિએ આને આ પ્રમાણે સમજવી શકાયઃ વિસ્મૃત વિસ્મરણમ્ નપુ સકે માને કઃ । વિસ્મૃતમસ્યા અસ્તિ સા । (વિસ્મૃત=અચ્ મશર્યાય) વિસ્મૃતા ।

લતાપાદપમિથુનસ્ય—લ્તા ચ પાદપઃ ચ ર્ણિ લતાપાદપૌ । (દ્વન્દ્વ) તયોઃ મિથુનમ્ । (પ તાપુ). લતા અને વૃક્ષનું યુગલ.

વ્યતિકરઃ—સંયોગ.

નવકુસુમયૌવના—નરાણિ કુસુમાણિ યસ્મિન્ । તાદશ ચૌરનં યસ્યા. સા । નવકુસુમોના ચિહ્નવાળુ ચૌવન. કેટલાક આ સમાસને આ પ્રમાણે પણ સમજાવે છેઃ નવકુસુમેવ ચૌરન યસ્યાઃ સા । નવપુષ્પો જ નવું ચૌવન છે. પરંતુ આ ચૌરન નથી, કારણ કે નવકુસુમ એ તો ચૌવનનું કારણ છે, ચૌવન પોતે નહીં. અહીં જેને ચૌવનમા રબોદર્શન (કુસુમ) થયું છે તેવી યુવતીનું સૂચન છે.

સ્તિન્ધપલ્લવતયા—સ્તિન્ધાણિ પ્લ્લવાણિ યસ્ય । તસ્ય માવઃ । તયા । સુંદર પલ્લવોથી યુક્ત. અહીં પણ પ્રેમાળ (સ્તિન્ધ) પ્રિયતમ (પ્લ્લવ)નું સૂચન છે.

ઉપભોગક્ષમમ્-ઉપભોગ માટે યોગ્ય. શકુન્તલા સહકાર વૃક્ષ અને વનજ્યોત્સ્નાનું મિલન અત્યંત રસપૂર્વક જુએ છે. આ તેના ઉચ્ચારણમાં, અને કાર્યમાં ઈર્ષાનો કંઈક અંશ જણાય છે, બંને કે તે પોતે પણ ઈર્ષ્ય છે કે તે વનજ્યોત્સ્નાની જગ્યાએ હોય. ચતુર પ્રિયંવદા તેના મનના આ વિચારો બહુ જાય છે અને શકુન્તલાની મીઠી મઝક કરવાની તક છોડતી નથી. શકુન્તલા પોતે મોઢેથી તો ના પાડે છે, પરંતુ જે રીતે એ ના કહે છે તે જ તેની આતરિક લાગણીઓ સ્પષ્ટ કરે છે. અહીં પ્રિયંવદા અને અનસૂયાના પાત્રની વિલક્ષણતાઓ જણાય છે. પ્રિયંવદા કંઈક અંશજ રમૂજ વૃત્તિવાળી અને ચતુર છે. જ્યારે અનસૂયા ગંભીર અને મિતલાયી છે. પ્રકૃતિના આવા રોમાંચક દૃશ્યોની અસર તેના પર ઓછી થાય છે.

અતિમાત્રમ્-અત્યંત. માત્રાયાઃ અત્યયઃ અતિમાત્રમ્ । (અવ્યયીભાવ) માત્રા શબ્દ અહીં સમયમર્યાદા અથવા ધ્યાનની મર્યાદાને ઉલ્લેખે છે.

અપિ નામ કુલપતે...અપિ નામ-આશા કે આકાંક્ષાને સૂચવે છે.

અસવર્ણક્ષેત્રસંભવા-અસમાન વર્ણની પત્નીમા જેનો જન્મ થયો છે. સમાનઃ વર્ણઃ यस્ય તત્ સર્ગમ્ । (બ. મી.) પાણિનિના સમાનસ્વ...વચેરે (૬:૩:૮૪) સૂત્ર પ્રમાણે સમાસની શરૂઆતમા આવતા સમાન નો સ્ થાય છે. ન સર્ગમ્ અસવર્ણમ્ । (નગ્ તત્પુ.), અસર્ગમ્ ક્ષેત્રમ્ અસર્ગક્ષેત્રમ્ । (કર્મધારય), તસ્મિન્ સમયઃ યસ્યાઃ સા । (બ. મી.). દુષ્યંત હવે શંકુતનાથી સંપૂર્ણ આકર્ષિત થયો છે અને તેની સાથે પરણવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. પરંતુ મુશ્કેલી ત્યાં છે કે જે શકુન્તલા બ્રાહ્મણકન્યા હોય તો તેમ બંનેનું સંભવિત નથી, કાગલુ કે ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણકન્યાને પગણી શકતા ન હતા. જુઓ શૂદ્રેન માર્યા શૂદ્રસ્ય સા ચ સ્વા ચ વિશઃ સ્મૃતે । તે ચ સ્વા ચૈવ રાત્રશ્ચ તાશ્ચ સ્વા ચાપ્રજન્મનઃ ॥-મનુસ્મૃતિ ૩:૧૩. આથી તે ઈર્ષ્ય છે કે (અપિ નામ) શકુન્તલા કવ્વની અસમાન વર્ણની પત્નીનું સંતાન હોય. જે આમ હોય તો શકુન્તલા મૂર્ધામિષિક અથવા મૂર્ધાગસિક નામે ઓળખાતી સંકર પ્રજાની હોવાથી રાજના તેની સાથેના લગ્નમા વાધો આવે નહીં. કાલિદાસના સમયમાં આવી સંકર પ્રજાઓ પિતાના વર્ણની નહીં, પરંતુ નીચલા (માતાના) વર્ણની ગણવામાં આવતી હશે. પોતાના મનમાં ઝિડતા ‘આ યોગ્ય છે કે કેમ ?’ એવા આતરિક સંઘર્ષના શબ્દ, અદ્વેતો બંને કે મજબૂત અહ પ્રચસ છે. જે કે અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે થોડી વાર પછી જ કન્યાઓ સાથેના વાર્તાલાપમાં જે કહે છે કે-મગવાન્કાશ્વયઃ શાષ્ઠતે વ્રહ્મણિ સ્થિત ઇતિ...તેની સાથે આ વિધાન અસંગત છે.

વૃતમ્ મંદેદેન-શંકા કરવાની જરૂર નથી.

અસંશય ક્ષત્રપરિગ્રહક્ષમા...અસંશયમ્-સંશયસ્ય અમાયઃ । અથવા ન નિયતે સંશય. યસ્મિન્ કર્મણિ યયા તયા ।

(અવ્યયીભાવ) નિઃશંક-ક્ષત્રપરિગ્રહક્ષમા-ક્ષત્રસ્ય ક્ષત્રેણ ચ પરિગ્રહઃ । તત્પથમા । ક્ષત્રિયને માટે સ્વીકારવા યોગ્ય અથવા ક્ષત્રપરિગ્રહ ક્ષમને યોગ્ય । ક્ષત્રિયના સ્વીકારની જોનામાં યોગ્યતા છે.

આર્ય-ઉદાત્ત.

સંદેહપદેષુ-સંદેહાનાં પદાનિ, તેષુ । સંદેહ-શંકાના વિષયોમાં.

અંતઃકરણપ્રવૃત્તયઃ-મનની વૃત્તિઓ-Intuition.

પ્રમાણમ્—પ્રમાણ. આ શબ્દ હમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે. જુઓ શ્રુતયઃ પ્રમાણમ્, વેદાઃ પ્રમાણમ્ । શકુન્તલાને વરવા ઉત્સુક બનેલા રાજાના આત્મ-મનને-તેમાં ઊંડતા પ્રશ્નને શમાવવાનો જ રાજાનો આ પ્રયત્ન છે. પ્રાહ્મણ્યકન્યાને તે સ્વીકારી શકે તેમ નથી, પરંતુ તેનું આર્ય મન સાક્ષી પૂરે છે કે ક્ષત્રપરિગ્રહક્ષમા છે. પોતાને જ આર્ય તરીકે ઓળખાવવો અને સંજ્ઞાઓમાંનો એક માનવો તે પ્રકારની આત્મશ્લાઘા કુબ્યંતને ધીરોદાત્તપણામાંથી વ્યુત નથી કરતી ? આવો પ્રશ્ન પણ સંભવી શકે છે. પરંતુ આત્મસ્તુતિ અહીં સીધી રીતે થઈ નથી. વળી ન્યાયી ભૂદનના વિધાસત્ત્વ તે પરિણામ છે. આથી નાયકના ધીરોદાત્તત્વને તેમાં વાધો આવતો નથી. અને અંતે તો "To love and be reasonable is not permissible to a human being." આમ પોતાના મનની ખાતરી હોવા છતાં આ બાળતમાં તત્વાન્વેષણ કરીને જ તે આગળ વધવા માગે છે. તેથી કુબ્યંતને વિદ્યાસી કે ભ્રમરવૃત્તિનો ન માની શકાય. કવિ અહીં એક પ્રસિદ્ધ સત્ય રજૂ કરે છે. જ્યારે સુદિધી કશો માર્ગ ન મુકે ત્યારે અંતરના અવાજથી સંદેહ ફર શાય છે. પરંતુ દરેકની અંતઃસ્ફુરણને પ્રમાણભૂત ન ગણી શકાય, તે તો ઊંડાત મનવાળા સંજ્ઞાનની જ હોવી જોઈએ. દશરૂપકકાર આ શ્લોકને અભિલાષ ના ઉદાહરણ તરીકે ટાંકે છે. આ શ્લોકમાં અર્થાન્તરન્યાસ અવંકાર અને વંશસ્થવિલ્લ અંક છે.

સલિલસેકસંભ્રમોદ્ગતો-સલિલસ્ય સેકઃ । તસ્ય સંભ્રમઃ । તેન ઉદ્ગતઃ ।

બળસિંચનથી ગભરાઈને ઊડેલો અમિવર્તતે-આજુબાજુ ફરે છે. ભ્રમર શકુન્તલાનાં વદનની આસપાસ ભમે છે આથી કહે છે કે તેનો આસોરૂપાસ અર્થાધિત હશે. આનાથી તેનું પદ્મિનીત્વ સૂચવાય છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં પદ્મિનીનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે : મવતિ કમ્પલ્નેત્રા નાસિકા કુદરન્ધ્રા અવિરલ્કુચયુગ્મા ચાલવેશી કૃશાક્ષી । મૃદુવચનસુસીલ ગીતવાચાનુસ્તા સ્ફલ્લનુલુવેશા પદ્મિની પદ્યમ્બા ॥
—સ્તિભંજરી.

ચલાપાઙ્ગાં દર્શિ...ભરને શકુન્તલાના મુખની આસપાસ ફરતો જોઈને દુષ્યંત ઈર્ષ્યા અનુભવે છે અને ભરને પોતાનો હરીફ માને છે.

વેપથુમર્તી-કંપતી.

ચલાપાઙ્ગાં-ચલૌ અપાઙ્ગૌ યસ્યાઃ સા । (ખ. મી.) ચંચળ નેત્રાવાળી શકુન્તલાના નયનો આમેય ચંચળ તો હતાં જ, પણ ભવને લીધે અત્યારે વિશેષ ચંચળ બન્યાં છે. આથી તેના સૌંદર્યમા વૃદ્ધિ થાય છે.

બહુશઃ-અનેક વાર. દુષ્યંતને થાય છે કે આ ભર તો અનેક વાર તેનાં નેત્રાનો સ્પર્શ કરી શકે છે જ્યારે પોતાને તો એક વાર પણ તેની તક મળતી નથી.

કર્ણાન્તિકચરઃ-કર્ણસ્ય અન્તિકમ્ । તત્ર ચરતિ અસૌ । (ઉપપદ) કાનની પાસે ફરનારો.

રહસ્યાલ્યાયી-રહસ્ય આચષ્ટ શીલ્મસ્ય । ગુપ્ત વાત કરતો. પ્રણયીજનો મોટે ભાગે મુખના સ્પર્શના લોભથી જ ગુપ્ત વાત કાનમાં કહેવાની ઇચ્છા રાખે છે. ગુએ મૃદુ સ્વનસિ-મધુર ગુંજન કરે છે.

કરં વ્યાધુન્વત્યા.-હાથ હલાવતી હોવા છતાં અહીં ફરી એવું પાઠાન્તર છે પરંતુ એક હાથે ભરને ઊઠાડતી હોય એ ચિત્ર વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે. જો તેના બંને હાથ જોયા હોય તો તે દેખાય નહીં. વળી કદાચ તેના એક હાથમા સેચનપદ હશે આથી કરં વધારે સારો પાઠ છે. વ્યાધુન્વત્યાઃ એ અનાદ્યાર્થે પશીનો પ્રયોગ છે.

રતિતર્લ્લસ્વમ્-૨ર્વ આનંદનો સાર-all in all.

અધરં પિવસિ-ટીકાકાર રાધવ કહે છે કે અત્યંત પાસેથી આદરપૂર્વક ગુએ છે એવો કરવો જોઈએ-સાદરં મિત્રૈઃપ્રસિદ્ધિર્નિ ભ્રમરપક્ષે । અન્યથા તેન દશ એવ ક્રિયેત ।-રાધવ. અહીં પ્રથમ ત્રણ પદિતમા નેત્રચુંગન, રહસ્યાખ્યાન, અને અધરચુંગનની વાત કરી છે.

તત્રચાન્વેષાત્-તત્રસ્ય અન્વેષ. । તસ્માત્ । સત્યની સોધમા.

હતાઃ-હણાયા, ઇચ્છા પૂર્ણ જ ન થઈ.

વયમ્-અહીં અમ્ ના અર્થમાં વપરાયેલું છે. ભર જો મેળવી શકે તો પોતે પ્રાપ્ત ન કરી શકવાને કારણે પોતાની જાત અત્યે તિરસ્કારમાં અહીં બહુ-વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે.

કૃતી-પ્રશસ્ત કૃતમ્ અસ્ય । પ્રશસ્ત કાર્ય કરનાર, અથવા ધન્ય. દુષ્યન્ત શકુન્તલા પ્રત્યેના પ્રેમમાં એટલો તો ગળાજૂડ છે કે તેની પાસે રહેલા ભરને પણ તે સાંખી શકતો નથી. ઉપાંગ અત્યારે તેને લાગે છે કે કોઈ સત્યની સોધ-વગર.

હકકામુકનો ભાવ દર્શાવનાર બ્રમર પાત્ર તેના કરતાં વધુ સારો છે—અન્ય છે. જ્યારે તત્ત્વની શોધમાં તેણે ગુમાવ્યું છે. આ શ્લોકમાં સ્વભાવોક્તિ, સમાસોક્તિ, વ્યતિરેક, અને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર તથા શિખરિણી છંદ છે.

ધૃષ્ટોઃ—નંદકંટ.

ન વિરમતિ—અટકતો નથી, રમ્ ધાતુ આત્મનેપદી છે, પરંતુ જ્યારે તે વિ, આ કે પર ની સાથે વપરાય છે ત્યારે પાણિનિના વ્યાજ્ઞવલ્કિઓ રમઃ (૧:૩:૮૩) સૂત્ર પ્રમાણે પરસ્મંપદી થાય છે.

અન્યતઃ—ખીજ જગ્યાએ.

પદાન્તરમ્—અન્ય પદમ્ । ખીજે પગલે, આ અનિયમિત સમાસ છે.

દુર્ધિનીતેન—દુષ્ટ વિનીતં યસ્ય । (બ. પ્રો.) અવિનયી.

અભિમૂયમાનાં માં પરિત્રાયેયાં—આ એક રૂઢપ્રયોગ છે. તેનો અર્થ છે મમ અભિમૂયં અથવા અભિમૂયત્ મા પરિત્રાયેયાં । ત્રાય પમાડતી મને બચાવો, અભિ-મૂયમાનાં—અભિ+મૂ ત્ કર્મણિ પર્તમાન કૃદંત સ્ત્રી. દ્વિ. એ. વ.

આક્રન્દ—(મદદ માટે) ખૂમ પાડ, બોલાવ.

તપોષનાનિ—તપઃશાધનાનિ વનાનિ । (મધ્યમપદ્મોપી).

રાજરક્ષિતઘ્વાનિ—રક્ષા રક્ષિતઘ્વાનિ । (૧. તત્પુ.) રાજાએ તપોવનત્ રક્ષણ કરવાનું હોય છે.

પ્રકાશયિતુમ્—પ્રગટ કરવાનો, બહાર થવા માટે.

અવસરઃ—પ્રસંગ. રાખીઓએ તો મસ્કરીમાં જ કર્યું હતું કે તને બચાવનાર અમે હોણું ? દુષ્ટાંગને બોલાવ. પરંતુ અત્યાર સુધી વૃક્ષની ઓથે રહેલા રાજા માટે પ્રગટ થવાનો આ સારો પ્રસંગ છે. આથી તે કહે છે. ન મેતલ્યં ન મેતલ્યં । અત્યાર સુધીની રાજાની ગંધી જ ઉક્તિઓ સ્વચ્છ છે. “ખીશો નહીં, ખીશો નહીં” એમ તે ગંધાને સંમળાત તેમ બોલે છે. પરંતુ તે કન્યાઓથી ઘોડો દૂર હોવાને લીધે તેઓ આસગી શકતી નથી. પરંતુ એટલું કહે-ગ્રામાં તો રાજાને થાય છે કે આ તો તેનું રાજપણું પ્રગટ થઈ જશે અને તો કન્યાઓ સાથે ગુપ્તપણે વાત કરવાને બદલે તેઓ રાજાનો આચારસ્વાચારમાં પડી જાય. આથી દુષ્ટાંગ પોતાને રાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખાવે છે. જો કે કન્યાઓને તેના રાજા હોવાનો ખાતરી આપતો તો થાય છે જ. આ બમરગાથા પ્રસંગ નિરૂપીને કવિએ રાજાનો અત્યંત કુશળતાપૂર્વક પ્રવેશ કરાવ્યો છે. શકુન્તલાના વંદનની આસપાસ ફરતો બ્રમર

અસ્થિર યુવાનીનું પ્રતીક છે અને તેના જ અનુસંધાનમાં રાજાના સ્વભાવ ઉપર પણ તે પ્રકાશ પાડે છે. પાંચમા અંકમાં હસપદિકા પણ રાજાને અમિનમધુલોદ્ધ જ કહે છે તે ।

ક પૌરવે વસુમતી દુર્વિનીતાના શાસિતરિ—દુષ્ટોને દડ દનાર અહીં શબ્દ અહેતુક છે, કારણ કે અવિનયી ભ્રમર શકુન્તલાને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરતો હતો ।

પૌરવે વસુમતી શાસતિ—પૌરવ—પુરુવ શબ્દો રાજા પૃથ્વી ઉપર શામન કરે છે ત્યારે અહીં અનાધરના અર્થમાં સનિસપ્તમીનો પ્રયોગ છે ।

મુગ્ધાસુ—નિર્દોષ રાજા અહીં પોતાને વિષે ત્રીજા પુરુષમાં વાત કરે છે જેથી તે રાજા તરીકે ઓળખાઈ ન જાય વળી તે જાણે છે કે શકુન્તલા જ ભ્રમરથી ત્રાસ પમાડાતી હતી છતાં પોતાના અગ્નિનને દર્શાવતા નિદેષ તપસ્વીકન્યાઓની વાત તે કર છે અહીં ગળ પોતાને દુર્વિનીતાના શાસક તરીકે ઓળખાવે છે પરંતુ તે પોતે જ આશ્રમ પ્રત્યે અવિનય આચરે છે તેમાં નાનકીય વક્તા—Dramatic Irony રહેલી છે આ શ્લોકમાં આર્યા ૭૬ છે ।

કિંચિદિદિષ—કાઈજ રાજાનું નવરવાસીનું આગમન થતા આશ્રમકન્યા અહેજ ગમગન તે સ્વાભાવિક છે પરંતુ ત્રણેમાં અનસૂયા કાર્ધક વિશેષ ગતિર હોવાથી તે ઔશી પ્રથમ પોતાનો જાતને કાળમાં લે છે અને રાજાને પરિસ્થિતિથી વાક્ય કરે છે વળી જનારે ગમ શકુન્તલાને પ્રશ્ન પૂછે છે ત્યારપછી તે જ પરિસ્થિતિ મળાગી લે છે અને શકુન્તલાને તેની અતિચિન્તકારની ફરજનું જ્ઞાન કરાવે છે ।

આર્ય—મહાનુભાવ

અત્યાહિતમ્—મોટો ભ્રમ ગળ્ય થયો—અતીવઆહિત મ્મસિ ।

અભિનૂયમાના—પરાલભ પમાડાતી ત્રાસ પમાડાતી

વાતરીમ્તા—ગભરાઈ હતી કારણકે મૃતુ સ્વિરૂપ કર્મણિ ભૂત કૃત્ત પ્તી પ્ર એ વ અહીં અમૂલ્યદ્વાર ના અર્થમાં સ્વિરૂપ પ્રયોગપ્રુ નથી આવ્યા હ । હજી આગળ દર્શાવેલા છે ।

અપિ તપો વર્ધતે—આજીજી જ વ્યાવહારિક પ્રશ્ન છે રાજાનું બાલ્ય વર્તન પ્રશ્નરૂપ રૂઢિગત આચાર પ્રમાણેનું છે તે શકુન્તલાને પ્રશ્ન પૂછે છે તે પણ મુવતી પ્રતિનિધિ છે માટે હવે પછી શકુન્તલાનો જીને સર્ખાઓનો વિલક્ષણ અર્થન વ વિરોધનવા સ્ફુટ થાય છે ।

સાધ્યસ—અમરમાં આને લક્ષ-ભીતિનો પર્ણવ મૂલ્યવવામાં આવે છે પરંતુ તેનો અર્થ 'મૂલવપ્રકૃત' એવો વધારે આવે છે તે ઉપરાંત, તેમાં લક્ષની પણ આછી રેખા હોય છે શકુન્તલા વગર જોત્યે જોમાં રહે છે ત્યારે અનસૂયા તેને પોતાની ફરજનું જ્ઞાન કરાવે છે ।

અતિથિવિશેષલાભેન-વિશિષ્ટ અતિથિના આવવાથી. વિશેષયુતઃ અતિથિઃ
અથવા તેા અનેથીના વિશેષઃ ।

ઉદ્દમ્-પર્ણકુટીમાં. ડઃ તૃણપર્ણાદિઃ । તસ્માન્નાયતે ।

ફલમિદમ્-ફળમહિતનુ.

અર્ધમ્-અતિથિના સ્તકાર માટે અર્ધ આવવામાં આવે છે, તેમા પાણી, દૂધ,
કુશ, દહીં, ઘી, ચોખા, જવ, અગ્રસવ વગેરે આઠ વસ્તુઓ હોય છે. આઠઃ હીરં
કુશાદ્રં ચ દધિ સર્વિઃ સ્નાનુલ્લમ્ । યઃ સિદ્ધાર્થસ્થ અણકોડર્ધઃ પ્રતીતિઃ ॥

પાદોદ્દમ્-પાદાર્થમ્ ઉદકમ્ । (અ. તત્પુ.) પગ ધોવા માટેનું પાણી.

ભવતીનાં...રાજા આતિથ્ય માટેની કોઈ તકલીફ ન લેવા જણાવે છે, કારણ
કે તેનની મુર વાણીથી જ સ્તકાર તો થઈ ગયો છે. અત્યાર સુધી માત્ર અનસૂયા
જ ખોલી છે, પગ ગળા બહુવચન પ્રયોગ છે. તે પોતે પણ બધું કે ધમ્ છે
કે બધાની સાથે ખાસ કરીને શકુન્તલાની સાથે વાર્તાલાપ આગળ ચાલે.

સુનૃતયા-સુદુ સૂત્યન્તિ ક્વા ક્વયા ર્હિ । સત્ય અને મીઠી સૂત્ર પ્રિયે
સ્ત્વેડય । (અમર.) અત્યાર સુધી શાત રહેલી પ્રિયંવદા હવે વચ્ચે ખોલે છે. દુષ્યંત
એના સુમંદુત પુરવાસીને જોતા તેને વાન કરવાની ધમ્કા થાય છે.

પ્રજ્ઞાવશીતલાવાન્-પ્રજ્ઞા લાવા ચ્વા સા પ્રજ્ઞાયા । (ખ. વી.) સા ન
શીતલા ચ પ્રજ્ઞાવશીતલા । તસ્યામ્ । (કર્મધારય). ધન હાવાવાળી અને શીતળ.

નપ્તપર્ણવૈદિકાયાં-સપ્તપર્ણની વેદી ઉપર. આ વૈદિકાની દાડી પર સાત
પાદડા હોય છે. તેથી તેને સપ્તપર્ણ કહે છે.

મુહૂર્તમ્-અરખા તો ૪૮ મિનિટ કે ૨ દંડના સમયને મુહૂર્ત કહેવામાં આવે
છે. પગ સાનાન રીતે તે 'ચોડી વાગ'ના અર્થમા વપરાય છે. ખાત્રિનિના
કાલાધનોત્પન્નધનોમે । (૨/૩/૫) સૂત્ર પ્રમાણે અહીં દ્વિતીયા થાય છે.

પરિજમચિનોદ્-ધાક દૂર કરે.

અનેત કર્મણા-આ કાર્યથી અર્થાત કે જળમિચનના કાર્યથી.

અતિથીનાં-અહીં દુષ્યંત એટલે જ દે. જગા આગ્રના અર્થમા મહુદચન
વાગવામા આવ્યું છે

પર્ણપામનમ્-પાસે બેઠવું. પ્રિયંવદા પોતાના ગૃહ સ્વભાવને લીધે દુષ્યંતની
સાથે મુર વાર્તાલાપ કરે છે, બારે અનસૂયા માને છે કે જો અનિથિના આવણે
પરંપરાગત વિધિથી સન્ધાર કર્યો નથી, તેમની સાથે બેઠવાથી આદર મળુ દર્શાવી
શકાશે.

કિં તુ શ્લુ ર્હમં જનં પ્રેક્ષ્ય...તપોવનધિરોધિનઃ-તપોવનને માટે
પ્રતિકૂળ-અનંત.

વિકાર-વિક્રિયન્તે અનેન । અહીં આગળ વિકાર એટલે પ્રેમ.

ગમનીયા-વશ થવું. દુષ્યંતને જોનાંની સાથે જ શકુન્તલાના હૃદયમાં અવનતી લાગણી જન્મે છે, પરંતુ તે રોજ કરતાં કાંઈક જુદી જ છે. વળી તપોવનના વાતાવરણ સાથે તે સુસંજન પણ નથી. શમપ્રધાન તપોવનમાં આ યૌવનનો વિકાર કેવી રીતે સાંભળી શકે? શકુન્તલા પોતે પોતાની આ વિચિત્ર અને નવી માનસિક અવસ્થાને સમજી શકે છે ખરી, પરંતુ તે સમજી શકે તેમ નથી. પ્રલુપ્તા પંથે પગરણ માંડતી પ્રત્યેક યુવતીની આવી લાગણી હોય છે. અહીં ભાવ નામના અંગ વિકારનો ઉલ્લેખ છે એમ ટીકાકાર રાધવ કહે છે. અનેનાસ્યા માસો નામાન્નજો રિકાર ઉત્તઃ । નિર્વિકારાગ્રાનકે ચિત્તે મારઃ પ્રયમવિક્રિયા । શેક્સપિયરની જેમ કાલિદાસ પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ અનુભવાતા પ્રેમનો ઉદ્ભાવતા છે-“Who ever so loved who has not loved at first sight?”

સમવયોરુપરમણીયમ્-સમાન વય અને રૂપને લીધે સમણીય. તપોવનમાં પ્રવેશનાંની સાથે તો દુષ્યંત તરફ કન્યાઓથી આકર્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. (અહીં મનુરમાતા દર્શનમ્ ।) પરંતુ પછીથી તે જોઈ શક્યો કે તરૂંમાં શકુન્તલા સૌથી સુંદર છે. તેણે તેની પ્રશંસા પણ કરી છે, અરે, પ્રેમમાં પણ પડી ચૂક્યો છે. છતાં અહીં તરૂં જળાની વાત કરે છે. તે તરૂં કન્યાઓની પ્રથમ અસરને જણાવે છે અથવા તો તે લાખા સમયથી કન્યાઓને જોઈ રહ્યો છે એવી તેને ખબર પડવા દેતી નથી.

મોહાર્દમ્-યોમનં હૃદય યસ્ય ગુટત્ । તસ્ય માયઃ ।=પ્રેમી.

જનનાન્તિકમ્-આ એક નાટ્યોક્તિ છે. નાટકમાં કેટલીક ઉક્તિઓ મહાકવિ પાત્રો માટે હોય છે તેને જનનાન્તિક કે અગારિત કહેવામાં આવે છે. દશરૂપકમાં તેની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે : ત્રિસારૂપરૂપાન્યાનપગર્વાન્તરા કયામ્ । અવ્યોન્યામ્ત્રજનં યસ્યાગ્જનન્તે તઃજનનાન્તિકમ્ ॥ પરંતુ આ ઉક્તિઓ પ્રેક્ષકો તો સાંભળે જ છે.

ચતુરંગમ્ભીરાકૃતિઃ-ચતુરા ગંભીરા ચ આકૃતિઃ યસ્ય । (જા. મી.) ચતુર અને અંબીર આકૃતિવાળા.

મધુરમ્ અને પ્રિયમ્ એ બે આલપન નાં રિચાવિશેષણો છે. મીઠું અને પ્રિય બોલના.

પ્રમાયવાન્-પ્રભાવશાળી. પ્રિયવત્ત રાગના સંસ્કૃત વર્નન, સુંદર આકૃતિ અને પ્રિય મીઠાં વચનોથી પ્રભાવિત થયેલી છે.

મધુરાભ્યાપજનિત-મીઠાં વચનોથી ઉત્પન્ન થયેલો.

વિશ્વમ્ભોઃ-વિશ્વાસ.

માં મન્યમ્-અને બોલતા પ્રેરે છે.

કતમ આર્યેણ...પદ્મુપનીતઃ। અહીં સુધીનાં વાક્યોમાં તે સમયની ઔપચારિક તથા વિવેકની ભાષા જણાય છે. આ દર્શાવે છે કે કન્યાઓ વનમા જીઠરેલી હોવા છતાં પણ લોકવ્યવહારથી જાત હતી. (વનૌક્તોઽપિ લૌકિકજ્ઞઃ।) પર્યાયોક્ત અલંકારનાં તે સુંદર ઉદાહરણો છે.

રાજર્ષિવંશો...કન્યાઓએ દુષ્યંતને રાજા તરીકે ઓળખ્યો છે માટે નહીં, પરંતુ તેની આકૃતિ કોઈ ઉચ્ચ વંશનાને જાણે એવી હતી. આથી અહીં કહે છે કે ક્યા ગળના વંશને તમે અલંકૃત કરો છો ?

વિરહપર્ણત્સુકજનઃ-વિરેણ પર્ણત્સુકઃ જનઃ યસ્મિન્। ક્યા પ્રદેશના લોકોને વિરહથી ઉત્સુક કર્યા છે ? અર્થાત્ કે તમે ક્યાંથી આવો છો ? આવા જ વિચાર માટે જુઓ-તત્ કથય આગમનેન અપુણમાર્ ક્રમો વિજૃમ્ભતનિરુદ્ધયઃ દ્યુત્યતો નીતો દેશઃ।- હર્ષચરિત.

સુકુમારતરોઽપિ-અત્યંત સુકુમાર હોવા છતાં, તર અત્યય અધિકતાદર્શક છે પરંતુ ક્યારેક અતિશયતા દર્શાવવા માટે પણ પ્રયોગ્ય છે.

તપોવનગમન...ઉપનીતઃ। પોતાને તપોવનમા આવવાનો શ્રમ કેમ આપ્યો છે ? અનન્યા ગંભીર શાંત સ્વભાવવાળી છે. તે ગળને આ ઔપચારિક પ્રશ્નો પૂછવાની જવાબદારી સંભાળે છે.

મા ઉત્તામ્ય-ઉદ્-તમ્ ઉપથી બનાવેલું આ રૂપ છે. અધીરું ન થા.

આત્માવહારમ્-પોતાની જાતને છુપાવની રાજાને પોતાની સાચી ઓળખાણ આપવી નથી આથી તે દ્વિધામાં છે કે મારી જાતની ઓળખ કઈ આપું ? અથવા તો પોતાને કેરી રીતે છુપાવવો ? આથી તે દ્વિઅર્થી વાક્યનો આશ્રય લઈને પોતાને અસત્ય ભાષણના દોષમાથી મુક્ત રાખે છે. આમાનો એક અર્થ પોતાના સંતોષ માટે છે, બીજા રીતે કન્યાઓએ પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં છે.

પૌરવેણ રાક્ષા-(૧) પૌરવ રાક્ષા-માગ પિતાથી, (૨) પૌરવ ગંગાથી-દુષ્યંતથી.

ધર્માધિકારે-(૧) ગજકાર્યની મારી ફરજ જાળવવા માટે, જેમા તપસીઓના રક્ષણનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. (૨) ધર્મના રક્ષણ માટે નિમાયેલો અધિકારી જે તપોવનપત્ર તથા ધર્મદ્વિયાઓ નિર્વિદ્યે થાય છે કે નહીં તેની દેખભાળ વગેરે માટે આવે છે.

નિયુક્તઃ-નિમાયેલો.

અધિગ્નક્રિયોન્દ્રિયાય-અરિષ્ટાશ્ર તાઃ ક્રિયાશ્ચ તાસામ્ ઉક્લમ્ભઃ। તસ્મે। ધર્મદ્વિયાઓ વિદ્યનરહિત છે કે કેમ તે જાણવા માટે.

ધર્મારણ્યં-ધર્માર્થ ધર્મસાધનં વા અરણ્યમ્ । (મ. પ. લોપી.)

સનાથા-નાથયુક્ત. રાજાની અહીં પ્રથંસા છે. તેને લીધે ધર્મચારીઓ રક્ષણયુક્ત બન્યા છે.

શૃંગારલજ્ઞાં-શૃંગારજનિતા લજ્ઞામ્ । શૃંગારલજ્ઞ, શકુન્તલા અત્યારે બાણે છે કે જેના પ્રત્યે તેનું મન આસક્ત થયું હતું તે ઉચ્ચ કુળનો છે અને આથી તેના પ્રત્યેના શકુન્તલાનો પ્રેમ દબ થાય છે અને માટે જ શૃંગારલજ્ઞનો અભિનય તેનાથી થઈ જાય છે.

આકાર-આકૃતિ અથવા ચેષ્ટા. પરંતુ અહીં ચેષ્ટાનો જ અર્થ છે, જેનાથી આંતરિક લાગણીઓનું જ પ્રદર્શન થાય છે. આકારો હાથેતાકૃતી । (અમર).

સંનિહિતઃ-હાજર.

જીવિતસર્વસ્વેન-જીવનસર્વસ્વ અર્થાત્ કે શકુન્તલા, કારણ કે તે તે કુલતેજસ્વિનિતમ્ હતી ને ।

કૃતાર્થ-કૃતઃ અર્થઃ યેન । ધન્ય પરસ્પન્ની ચેષ્ટાથી સખીઓ સમજે છે કે તેઓ અન્યોન્યના પ્રેમમાં છે. આથી તે મસ્કરી કરે છે કે જો કુલપતિ હોત તો પોતાના જીવનસર્વસ્વ શકુન્તલાથી જ અતિથિનો સત્કાર કરત. શકુન્તલાને આ મળક ગમે તો છે. પરંતુ બાણે કે ન ગમતી હોય તેમ ગુસ્સે થાય છે. પરંતુ તેની આ જ ચેષ્ટા હકીકતનું સમર્થન કરે છે.

અપેતમ્-બાણો. અમ્મહ નું આજ્ઞાર્થ બી. પુ. દ્વિ. વ.

સહીગતં-તમારી સખીને લાગતું.

અનુગ્રહ-દૃષ્ટા.

અન્યર્થના-માગણી.

શાશ્વતે-શાશ્વત, શશ્વદ્મય શાશ્વતમ્ । અથવા શાશ્વતિકમ્ ।

બ્રહ્મણિ-બ્રહ્મચર્યમાં. બ્રહ્મનો અર્થ થાય છે વેદ, પરમ તત્ત્વ, તપ વગેરે. વેદસ્તર તપો બ્રહ્મ બ્રહ્મા વિષ્ણુઃ પ્રજાપતિઃ । (અમર). વેદના અભ્યાસ માટે કે તપ માટે, અથવા તો પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે બ્રહ્મચર્ય આવશ્યક છે. આથી લક્ષણથી બ્રહ્મનું નો અર્થ પણ બ્રહ્મચર્ય થઈ શકે.

આત્મજા-પોતાની પુત્રી. રાજા હેતુપુરઃસર આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. કન્યા કે દુહિતાને બદલે આત્મજા શબ્દના પ્રયોગથી સૂચવાય છે કે શકુન્તલા કવ્વની પોતાની પુત્રી કેવી રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે તેઓ તો બ્રહ્મચર્યમાં રિપત છે. તત્ત્વાન્વેષ નું આ પ્રથમ સોપાન છે. આગળ દુષ્યંત એવી ઈચ્છા રાખે છે કે આ કુલપતિની અર્ચકોત્તમમા પુત્રી હોય, અર્થાત્ કે કવ્વને એકથી વધુ પત્નીઓ

હોવી જોઈએ. જ્યારે અહીં તેમના શાશ્વત પ્રત્યયની વાત કરે છે. આ બંને વિરોધી વિધાનો છે.

કૌશિક इति गोत्रनामधेयो-કૌશિક નામવાળા ગોત્રનો. અહીં વિશ્વામિત્રનો ઉલ્લેખ છે. કુશસ્ય કુશિકસ્ય વા ગોત્રાપત્યં પુમાન્ કૌશિકઃ । વિશ્વામિત્ર કુશ-કુશિકના પ્રપૌત્ર હતા તેથી તેમને કૌશિક કહેવામાં આવે છે. કુશિકના પુત્ર કુશનાભ, તેના ગાંધી અને તેનો પુત્ર તે વિશ્વામિત્ર. જુઓ, ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशो नाम महत्तवाः ।...स पिता मम ककुत्स्थः गाविः परमवर्मिकः । कुशश्चप्रसूतोऽस्ति कौशिको रघुनन्दन ॥-રામાયણ, બાલકાંડ. મહાભારત પ્રમાણે વિશ્વામિત્ર કુશિકના પૌત્ર છે. જુઓ, कश्यपुञ्जे महानासीत् पायियो भरतर्षभ । गाधीनि विभ्रुतो लोके कुशिकस्यामसंभरः । तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धवल्ग्राहणः । विश्वामित्र इति ख्यातो यभूय रिपुमर्दनः ।-મહાભારત, આદિપર્વ.

ગોત્રનામધેયો-ગોત્રકૃત્તં નામધેયં વ્યસ્ય સઃ । આ પાણિનિના સાપેક્ષત્વેડપિ ગમન્નાત્ સમાસઃ (૧/૨૪/૫૪) સૂત્ર પ્રમાણે થતો સાપેક્ષ સમાસ છે.

મહાપ્રમાણો-મહાન્ પ્રમાણઃ વ્યસ્ય । મહાન પ્રભાવશાળી. વિશ્વામિત્ર અત્યંત પ્રભાવશાળી ઋષિ હતા. જન્મે ક્ષત્રિય હોવા છતાં અત્યંત કડિન તપશ્ચર્યાથી તેઓએ પ્રભર્ષિતું બિરુદ મેળવ્યું હતું. તેમણે શુનઃશિપને વરુણના હાથમાંથી બચાવ્યો. ત્રિશંકુને અંતરિક્ષમાં હટકતો રાખ્યો અને નવું વિશ્વ સર્જવાની પ્રવૃત્તિ આદરી વગેરે હકીકતો તેમના પ્રભાવને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રમથમ્-જન્મ.

ઉચ્છિન્નાયાઃ-ત્યજ્યેક્ષી.

શરીરસંવર્ધનાદિભિઃ-ઉદ્ભવું. આમ તો વિશ્વામિત્ર તેના જન્મદાતા છે પરંતુ તેને ઉદ્ભવને પરિણામે કષવ પણ તેના પિતા છે. જુઓ उपस्पृष्टं गतब्राह्म-મપયં શયિતામિમામ્ । निर्जने त्रिभिरे रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ॥...आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयाम् ।-મહાભારત, આદિપર્વ. વળી મહાભારતમાં એવું પણ કહેવાયું છે કે-शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चान्तानि मुञ्जते । क्रमेणैते ब्रयोऽप्युत्ताः पितो धर्मराजने ॥

કૌતૂહલમ્-કુતૂહલમેવ કૌતૂહલમ્ ।

આમુલાત્-સરઝાતથી. અહીં આ કર્મપ્રવચનીય છે અને અભિવિધિના અર્થમાં -પાણિનિના પચ્ચમ્પદ્ધરિમિઃ । (૨/૩/૧૦) સૂત્ર પ્રમાણે પંચમી વિભક્તિ થાય છે.

ઉગ્રે તપન્તિ ચર્તમાનસ્ય-ઉગ્ર તપ કરના હતા ત્યારે.

કિમપિ-કાંઈક. કાલિદાસ ઘણી વાર આને ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં પ્રયોગે છે. સ્નેહાનાહુઃ કિમપિ વિરહે ધ્વસિનઃ... ૧-મેઘદૂત.

જાતશઙ્કૈઃ-જાતા શઙ્કા યેમાં તૈઃ । જેનામાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે.

અપ્સરા-અપ્સુ સસિ પ્રચલતિ, અદ્ભયઃ ઉદ્ગન્ધતિ વા । આ અપ્સરાઓ પહેલાં જળદેવતાઓ હશે, પરંતુ પાછળથી તેઓ સુરાગનાઓ ગણવા લાગી. તેઓ અત્યંત સૌંદર્યમુક્ત, ચિરયૌવના તથા લલિતકળાઓમાં નિષ્ણાત હતી. સ્વર્ગની વારાંગનાઓ તરીકેનું તેમનું સ્થાન હતું, તથા જ્યારે જ્યારે ઇન્દ્રને પોતાનું ઇન્દ્રાસન જતા રહેવાનો ભય લાગ્યો છે ત્યારે તપમાં લંગ પડાવવા તેણે અપ્સરાઓને મોકલી છે. રામાયણ પ્રમાણે અપ્સરાઓ સમુદ્રમંથન પ્રસંગે અમૃતની સાથે સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. જુઓ અપ્સુ નિર્નયનાદેવ રસાત્તત્માઙ્ગરન્ધ્રિયઃ કર્ણેર્મનુરભેષ્ઠ તસ્માદપ્સરસોડમયઃ । —રામાયણ. બાલકાંડ. મહાભારત તેને અરિષ્ટા નપિતી પુત્રીઓ ગણાવે છે. હમ્ રત્નપ્રસાં ચયં મિદિં પુણ્યક્ષમમ્ । અરિષ્ટમૂત મુમંગા દેવી દેવર્ષિનઃ પુત્રા ।-મહાભારત, આદિપર્વ. બાણ કાદરબરીમાં અપ્સરાઓનાં ૧૪ કુળને ઉલ્લેખ કરે છે.

નિયમધિગ્નકારિણી-ત્રામ્-અન્નચર્યમાં વિધન ઉત્પન્ન કરનાર.

અન્યસમાધિમીરયમ્-અન્વેષાં સમાધિઃ । તમત્ત મીરયઃ । તેનાં મારઃ । ખીજઓના નપનો ભય. મમાધિને અહીં યોગદર્શનના પારિભાષિક અર્થમાં ન લેતાં તપના સામાન્ય અર્થમાં જ લેવાનો છે. યોગદર્શન પ્રમાણે સમાધિ ૮મી અને ૯મી રિધતિ છે-દમનિયમાત્મપ્રાણાયામપ્રત્યહાર-ધારણાપ્તસમાપયોડશદ્વાનિ ।-યોગશુત્ર.

યમન્તોદારમય-આ પ્રાકૃત પદનો અનુવાદ યમન્તાયનામમયે એવો આવે, કારણ કે પ્રાકૃત એન્દ્ર=એત્મન્દ્રને અગાર જેવું રૂપ છે. પરંતુ રાધવબદ્ધ “પ્રાકૃતે પૂર્વનિવાનનિષ્ઠા” એ અનુમાર ઉદાત્તમન્તામયે આવેલો અર્થ કરે છે. પરંતુ કાલિદાસે અન્ય પદનું ચક્ષુસ્પર્શના અર્થમાં યમન્તોદાર એવું પ્રાકૃત રૂપ પ્રયોજ્યું છે, આથી યમન્તાવગાર અનુવાદ ખોટો નથી. વસંત, ઋતુના આગમન પ્રસંગે.

હનિ કાર્ષ્યતે...-અનર્ચના શકુન્તલાના જન્મની વાત કરે છે, પરંતુ જ્યાં નૃંગાની વાત આવી ત્યાં તે અટકી જાય છે. ઇન્દ્રને હાથે તે વાક્ય પૂરું કરી શકતી નથી. પરંતુ જે બોલી નથી તે ન બોલીને જ જન્મકેતેબોલી. જન્મનાના કવિ કાલિદાસ સ્વાભાવિક કન્યાબાવવાનો અનુભવ પાસે વનારે બે લાવતા નથી, પણ માર મરણ આપીને જ કરેવાનું કહી દે છે. વળી એ પદને પૂરું કરે કે અન્નપ્રાણમાં તે પોતાના જન્મની નબીકા શકુન્તલા જ કરે છે, જ્યારે અહીં તે અન્યથા પાને કરેવગ્રીને કવિએ કાવ્યોચિત કેમકાર પદ ક્યો છે.

શકુન્તલાના જન્મની વાત મહાભારતના આદિપર્વમાં આવે છે. વિશ્વામિત્રના તપમાં ભાગ પડાવવા આવેલી મેનકા પોતાના કાર્યમાં સફળ થાય છે; પરંતુ શકુન્તલાનો જન્મ થતાં તેને વનમાં છોડીને તે સ્વર્ગમાં પાછી ચાલી જાય છે. રામાયણના બાલકાંડમાં પણ વિશ્વામિત્ર-મેનકાની વાત આવે છે, પરંતુ ત્યાં મેનકા વિશ્વામિત્ર સાથે દસ વર્ષ તેના આશ્રમમાં રહી, પછી વિશ્વામિત્ર અન્ય સ્થળે તેના ન્યાગ કરીને તપ કરવા ગયા એવો ઉલ્લેખ છે. આ દસ વર્ષ દરમિયાન શકુન્તલાનો જન્મ થયાની વાતનો કોઈ ઉલ્લેખ જ નથી.

પરસ્તાદ્-પછીનું.

અથગમ્યતે-અમળય તેવું છે.

અપ્સરઃનંભયા-અપ્સરાઃ સમયઃ યસ્યાઃ સા ।-અપ્સરાથી ઉત્પન્ન થયેલી.

માનુષીયુ કથં વા...માનુષીયુ-મનોરપ્યાનિ સ્ત્રિયઃ માનુષઃ તાસુ । મનુષ્યોમાં.

કથં વા-કથાથી હોય ? અહીં વસ્તુની અસકચતા ઉપર ભાર મુકાયો છે.

પ્રમાતરહં જ્યોતિઃ-અંધજ વીજળી, અથવા તો ચમકતું તેજ. કાલિદાસ પોતાની નાયિકાઓને વીજળીની સાથે સરખાવે છે. જુઓ, કનકનિવપલ્તિન્વા વિદ્યુત્ પ્રિયા ન મનોર્મસી ।-વિક્રમોર્વશીય. રાધવ હજુ પ્રમાતરહં જ્યોતિઃમાં અંધ વજેરેને ઉલ્લેખ જુએ છે પરંતુ તે યોગ્ય નથી અહીં આગળ શકુન્તલાના અલૌકિક સૌંદર્યનું વર્ણન છે. રાજા શકુન્તલાની પ્રશંસા કરે છે. આ મ્લોઠમા પ્રતિવસ્તૂપમા અલંકાર તથા અનુષ્ટુપ્ ૭૬ છે.

અધોમુક્તી-શકુન્તલા પોતાની પ્રશંસાથી લલ્લિત થઈને મુખ નીચું કરીને બિભી રહે છે. કવિએ સુંદર શબ્દચિત્ર આપ્યું છે.

લઙ્ઘાવકાશો-સ્મયઃ અવકાશઃ યેન । જોને તક મળી છે. શકુન્તલા ક્ષત્રપરિવ્રહ્મના છે કે નહીં તે જાણવા દુષ્કર છે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે અહીં પૂરો થાય છે. તે જાણે છે કે શકુન્તલા ક્ષત્રિયની અપ્સરાથી થયેલી પુત્રી છે, અને આથી તેને માટે યોગ્ય છે. પરંતુ હજી એક મુશ્કેલી છે.

પરિહાસોદાહતાં-મસ્કરીમા બોલાયેલું.

વરપ્રાર્થનાં-વર માટેનાં અગ્માન. પ્રિયવદ્ધાએ મસ્કરીમાં શકુન્તલાના વગ્ની વાત કરી હતી આથી દુર્ધનને વિચાર થાય છે કે શું શકુન્તલા અન્ય જન પ્રત્યે આસક્ત થઈ ચૂકી છે ? જો એમ હોય તો પછી રાજા માટે દોષ પણ જાતની આશા રહેતી જ નથી.

ધૃતઢૈવીમાવકાતરમ્-દ્વિધાયા પડીને શંકા અનુભવે છે. પ્રિયવદ્ધાએ માત્ર મસ્કરી જ કરી છે કે તેણે ખરેખર શકુન્તલાના વગ્ની વાત કરી એથી મૂંઝવણમાં

રાજા મુકામે છે. દ્વિપ્રકારકં દ્વૈભ્યમ્ । દ્વૈવેનાવસ્થિતિઃ દ્વૈષમાવઃ । દ્વૈષમાવઃ એવ દ્વૈષીમાવઃ ।
સ્વાયે'ન્નિઃ । ધૃતઃ દ્વૈષીમાવઃ યેન । તત્ત્વ ઋત્ત એવ ક્રતરં ચ । કેટલીક પ્રતર્થા.
“સત્વ્યા...મે મનઃ ।” વિધાન નથી. પરંતુ આ વિધાનથી આપણે જાણી
શકીએ છીએ કે રાજાના મનમાં કંઈક વિચારો ચાલે છે. તે દ્વિધામાં મુકાયેલો છે.
આથી તેના મુખ ઉપરના ભાવથી ચતુર પ્રિયંવદા સમજી જાય છે કે રાજાને હજી
પણ કાંઈક પૂછવાનું-કહેવાનું છે. માટે તે કહે છે પુનરપિ વ્યવતુકામ દ્યાર્યાઃ ।
આથી પ્રિયંવદાના વાક્યને માટે ઉપસ્તુ' રાજાનું વાક્ય પણ આવશ્યક છે.

વ્યવતુકામઃ—બોલવાની ઇચ્છાવાળો. વ્યવતુ કામઃ યસ્ય સઃ । (બલ્લીકીર્તિ)

તર્જયતિ—ડરાવે છે. તર્જ ધાતુ આમ તો આત્મનેપદનો છે. પરંતુ અહીં
તે પરસ્મૈપદમાં પ્રયોજાયો છે. આથી વ્યાકરણદોષ થાય છે. પરંતુ દેટલાક વૈયાકરણે
આનો બચાવ કરવા કહે છે કે ગદ્યા ધાતુઓ ઉભયપદી છે.

સમ્યગુપલક્ષિતં—બરોબર સમજાયા. અહીં એમ જણાય છે કે રાજા હજી પણ
માનસિક રીતે સ્વસ્થ નથી તેથી કિંતુ સંક્યાઃ...વગેરે વાક્ય પ્રક્ષિપ્ત નથી.

સત્ચરિત્તઞ્ચળભાત્—સતોં ચરિત્તમ્ । તસ્ય ઞ્ચળમ્ । તસ્ય લોભઃ । તસ્માત્ ।
સંજ્ઞાનેતુ' ચરિત સાંભળવાના લોભથી.

અનિયત્ત્રણાનુયોગઃ—કાંઈ પણ પ્રતિગદ્ધ સિવાય. ન નિયત્ત્રણં નિયત્ત્રણા વા
યસ્મિન્ સ અનિયત્ત્રણઃ । તદ્દશઃ અનુયોગઃ યસ્ય ।

વૈલ્લાનસં કિમ્નયા...**વૈલ્લાનસં** ગ્રન્થં-તાપસોનું મન. વૈલ્લાનસસ્ય દદં ।
વૈલ્લાનસમ્ ।

વ્યાપારરોધિ—વ્યાપાર' એટલે શીલમ્ ભવ્ય । પ્રવૃત્તિને રોકનારું. સ્વાભાવિકઃ
રીતે જ તપસ્વીજીવનમાં ચલનની પ્રવૃત્તિને અવરોધ નથી.

આહો—અથવા અહો ડાહ્યો કિમુત વિક્રમે કિં કિમુત ચ । (અમર).

સદરોક્ષણવલ્લભામિઃ—સદરાણિ રૂક્ષાણિ યાતાં તાઃ । ઋત્ત એવ વલ્લભાઃ ।
તામિઃ । અથવા સદરાણિ રૂક્ષાણિ । તૈઃ વલ્લભાઃ । તામિઃ । પોતાનાં સદય નયનોથી
પ્રિય. રાજા કહે છે કે શકુન્તલાને સમાન આંખોવાળી ડરણીઓ પ્રિય છે તેથી તે
કદાચ જીવનભર અહીં રહેવાનું પસંદ કરે, કારણ કે સજ્જને પોતાના પ્રિય જનની
પરમે રહેવું જમે છે. અહીં દેટલાક મદિરોક્ષણવલ્લભામિઃ એવો પાક લે છે, પરંતુ તે.
સ્તીકાર્ય નથી. કારણ કે ડરણીની આંખો માટે મદિર જન્મ વપરાતો નથી. ઉપરાંત,
આમ કહેવાથી શકુન્તલા તથા ડરણીઓનાં નેત્રનું સાદૃશ્ય પણ સ્પષ્ટ મનું નથી.

અત્યગ્નતમ્—અત્યંત અગ્નયઃ । મન્યુ સુધી.

નિવૃત્ત્યતિ-રહેશે. નિ + વૃ + નું સામાન્ય ભવિષ્યકાળ ત્રી. પુ. એ. વ. આ શ્લોકમાં જે બે વિકલ્પો આપવામાં આવેલા છે તેનું મહત્વ નથી, પરંતુ રાજના પ્રશ્નનો જે જવાબ છે તે વિશેષ મહત્વનો છે. રાજ પોતે પણ કાશ્યપને એટલા આધુર્ણી માનતો નથી કે એક ક્ષત્રિય અને અધ્ધરાની પુત્રીને જીવનભર તપસ્વી વ્રતમાં બાંધી રાખે. પરંતુ આ પ્રશ્નથી રાજ બાણી શકશે કે શકુન્તલાનાં લગ્ન અંગે કોઈ વિચારણા થઈ ચૂકી છે, તેણે પોતાના સાથીને પસંદ કરી લીધો છે. પણ આપું સીધું તો કેવી રીતે પૂછી શકાય? આથી તે બે વિકલ્પો દર્શાવે છે, જેના જવાબ પરથી રાજનો તત્વાન્વેષ પૂર્ણ થશે. આ શ્લોકનો છંદ વસંતતિલકા છે.

ધર્મચરણેઽધિ-ધર્માચરણની બાળતમાં. પણ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ ધર્મના આચરણ માટે તો સ્વતંત્ર હોય છે. પરંતુ શકુન્તલા તો તેમાં પણ પરવશ હતી. તો પછી લગ્ન જેવી મહત્વની બાળતોમાં તો તે હોય જ. અર્થે શબ્દ શકુન્તલાની પરાધીનતા ઉપર ભાર મૂકે છે.

અનુરૂપચરમદાને સંકલ્પઃ-પ્રિયંવદ્ય પહેલાં તો શકુન્તલાની પરવશતા દર્શાવે છે પણ પછીથી જાણે કે રાજની અધીરાઈને સાંત્વન આપતી હોય તેમ કહે છે કે શુરુની ઈચ્છા આને અનુરૂપ વરને આપવાની છે. આથી રાજના મનમાં આશા ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતે શકુન્તલાને માટે ‘અનુરૂપ વર’ બની શકે છે.

કુરયાપા-દુર્લભ. દુઃસ્થેન અક્રપ્યતે અમૌ ।

ઈયં પ્રાર્થના-આ મનોરથ, અર્થાત્ કે શકુન્તલા માટેની અભિલાષા. દુષ્ટતાનો તત્વાન્વેષ અહીં સમાપ્ત થાય છે, તેને એમ લાગે છે કે પોતાની ઈચ્છાની પૂર્તિ દુર્લભ નથી જ. અહીં બે નકારાત્મક છે તેથી ત્રિતો બાર વધારે લાગે છે.

મથ દૃઢય સામિલાયં...અભિલાષ-પ્રેમની ઈચ્છા.

સંદેહનિર્ણયઃ-સંદેહના નિર્ણયઃ । શંકાનું સમાધાન. રાજને આ બાળતમાં જે કંઈ શંકા હતી, તે બધી જ દૂર થઈ છે. શકુન્તલા બ્રાહ્મણકન્યા છે કે ક્ષત્રપશ્ચિદક્ષમા છે, તે વાગ્દત્તા છે કે કેમ, વગેરે બધા જ તેના સંદેહો દૂર થયા.

યદગ્નિં માશઙ્કમે-અગ્નિ હોવાની શંકા કરે છે. રાજનું અતિ ઉચ્ચ યાગ્નિય અહીં સ્પષ્ટ થાય છે, જો શકુન્તલા બ્રાહ્મણકન્યા હોત કે પછી વિવાહિતા હોત તો તેને અગ્નિની જેમ અસ્પર્શ જ તે ગણાત. સ્પર્શક્ષમં રત્નં-પરંતુ રાજની સ્થિતિ અત્યારે એવી છે કે જેને તે અગ્નિની જવાબા સમાન માનતો હતો તે જ મુક્તમ નિરીક્ષણથી સ્પર્શને યોગ્ય રત્ન ગણાય છે. આ શ્લોકમાં નિર્દર્શના અલંકાર તથા આર્થો છંદ છે.

વૃક્ષસેચનને દે-એ વૃક્ષોને પાણી પાવાનું લેણું છે. એમ લાગે છે કે ત્રણે સખાઓએ અંદરોઅંદર વૃક્ષોને પાણી પાવાની બાબતમાં કોઈક વ્યવસ્થા કરેલી છે. પ્રિયંવદાએ શકુન્તલાના બદલે બે વૃક્ષોને પાણી પાડું હશે. આમ પ્રિયંવદા તેની લેણદાર છે. તેથી અત્યારે તે શકુન્તલાને કહે છે કે તું પોતાની બાતને ત્રણમુકત કરીને જ. પ્રાચીન સમયના લેણદારનો દેવાદાર ઉપર બધો જ અધિકાર ગ્રહેતો અને પોતાનું લેણું ચૂકવે કરવા માટે બજારમાં દેવાદારનું વેચાણ પણ કરી શકતો. પ્રિયંવદાનો આશય તો માત્ર અહીં કોઈ પણ બહાને શકુન્તલાને રોકી રાખવાનો જ છે, અનસૂયા અને પ્રિયંવદા બંનેનાં વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વ પણ અહીં જણાય છે. અનસૂયા અતિથિ-વિશેષના સત્કારની ફજ દર્શાવીને શકુન્તલાને રોકી રાખવા માગે છે ત્યારે પ્રિયંવદા ખૂબીપૂર્વક પોતાના ત્રણની વાત મૂકે છે. વળી આ જ પ્રસંગને લીધે ગાળને આગળ વધવાની પણ તક મળે છે.

અસ્તાંસાવતિમાગ્નલોહિત...ઘટોત્કંષણાત્-ધડો જિંચકવાને લીધે.

અસ્તાંસૌ-હળેલા ખભા.

અતિમાગ્નલોહિતતલૌ-અત્યંત લાલ હથેળીવાળા. આ બંને સ્ત્રીસૌંદર્યના ચિહ્નો છે.

પ્રમાણાધિકઃ-પ્રમાણથી વધારે

અચાપિ-હજી પણ. રાજાને એ ખ્યાલ તો છે કે વૃક્ષસેચનને ધણો સમય થઈ ગયો છે.

કર્ણશિરીયરોધિ-કાન પરના શિરીષપુષ્પની પ્રવૃત્તિને રોકતું

યમાન્મસાં-પ્રસ્વેદના જિંદુઓનો.

જાલકમ્-તમૂક

વદ્ધ-અમેલો હતો. કેટલેક સ્થળે જ્વલત એવો પ્રાક પણ છે, પરંતુ આગળની પંક્તિમાં જ જ્વલત શબ્દ આવતો હોવાથી અહીં પુનરાવર્તન યોગ્ય નથી. વળી જ્વલત એટલે નીચે પડેલા, જે પ્રસ્વેદના જિંદુઓ નીચે પડી અથાં હોય તો પછી કર્ણશિરીયરોધિ ક્રી રીતે બની શકે ?

મૃર્ધજા.-વાળ.

પવહસ્તયમિતાઃ-પવહસ્તેન યમિતાઃ । એક હાથથી ચોકેલા. આ શ્લોકમાં સ્વભાવોક્તિ અલંકાર અને ચાદ્દલવિકીરિત છંદ છે. અહીં શકુન્તલાના યાકેના ચિહ્નો પર્યંપનામાં આપ્યા છે. શ્રી હિમાચંદ્રે કોમળી બધુવાયે છે તેમ શકુન્તલાએ નવમાલિકાને એક ઘડો નાખ્યો તેને ઠીક ઠીક સમય થયો છે. બાળને આરામ પણ મળ્યો છે. આથી ઘડો જિંચકવાના શ્રમનું કે શ્રમથી અથવા ગરમીથી થતા પરસેવાનું વર્ણન કાંઈક વધુ પડતું લાગે. વાળ છૂટી ગઈ હોય તો તે બાલવાનો સમય ન મળે એવું નથી. વળી અચાપિ શબ્દ વચ્ચે સમય વીત્યો છે તેનું રાજાને લાગે છે

જ એમ દર્શાવે છે. અહીં તો પાણી પાવાના જડાના નીચે શકુન્તલાની કામાવસ્થાની રાગની અનુભવી આંખોએ પકડેલાં ચિહ્નો વર્ણવવાનો આશય છે. સંસ્કૃત નાટ્ય-શાસ્ત્રીમાં આવા શ્લોકો સ્વર્નાત્ર મુક્તક રૂપે આપવામાં આવતા હોવાથી તેમને પૂર્ણ સૌંદર્ય રસયુક્ત જનાવવામાં આવે છે. પરંતુ નાટ્યકાર્યમાં તે બંધબેસતા આવે છે કે કેમ તે તરફ ઉત્તમ કલાકારો પણ દુર્લભ સેવે એ અસંભવિત નથી. કામસૂત્ર વગેરે શાસ્ત્રોને અનુરૂપ વર્ણન કરવાની રીત પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ગાળના આ શબ્દોમાં અનુભવી પ્રેક્ષકો સંભોગ દૃશ્યરત્ન વર્ણન પણ ભ્રેષ્ઠ શકે છે.

અનૃણામ્-ન વિચતે ઋણં યત્યાઃ । તામ્ (ખ. મી.) ઋણમુક્ત.

નામસુદ્રાક્ષરાણિ-નામયુના મુદ્રા । (મધ્યમ પદ્મોપી) તત્યાઃ અપરાણિ । (પ. તાપુ.) નામ યુક્ત વીંટીના અક્ષરો.

અનુવાચ્ય-વાંચીને-આશ્રમક-કાઓ વીંટી પરના અક્ષરો વાંચી શકે છે તેથી માની શકાય કે પ્રાચીન સમયમાં કન્યાઓને પણ શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. પ્રિયંવદા અને અનસુયા જાને રાગના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી કાંઈક સંદેહમાં તો છે, તેમાં આ મુદ્રા ઉપરના અક્ષરો વાંચ્યાથી પરસ્પરને સહેતુક જુએ છે. ગાળ પોતાની ઓળખ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ આ પછીના પ્રિયંવદાના વાક્યથી જણાય છે કે તેઓ દુષ્ટાંતથી હવે અબળ રહ્યાં નથી.

અલમ્ અસ્માન્ અગ્યથા મંભાવ્ય-મને દ્રાઈ ખીલે ધારનાં નહીં. કેટલીક આવૃત્તિઓમાં અસ્માન્ શબ્દ નથી. અસ્માન્ એમ કહેતાં તો રાગ ભારોભાર અમત્ય ઉચ્ચારે છે એમ કહેવાય. જો કે શકુન્તલાને મદ્દ કરવા જતાં પોતે એકાએક ખુદલો પડી જાય છે તેથી પોતાની જાનને છુપાવવા તે એકાએક અસત્ય બોલી જાય તે અસ્વાભાવિક નથી.

રાજાઃ પરિગ્રહઃ-રાગની ભેટ રાગ અહીં બે મોઢે બોલે છે. ગાળની ભેટ એટલે રાગ તરફથી પોતાને મળેલી આ ભેટ છે તેથી મને રાજપુરુષ અર્થાત્ કે રાગનો પરિગ્રહ સમજો. આ અર્થ કન્યાઓને માટે છે. બ્યારે પોતાના અંતરને માટે રાગની અર્થાત્ મારી તમને આ ભેટ છે. આથી મને રાગ રૂપી પુરુષ રાગા ચાગૌ પુરુષઃ તત્ । અર્થાત્ કે ગાળ જ અમલો. ગાળને જરૂર આવ્યે પોતાની જાનને જતાવવી પડે પડે એટલે જો નરાતર અસત્ય બોલે એ યોગ્ય પણ નથી અને જરૂરું પણ નથી. પરંતુ અત્યારે તેનું રાગાપત્તું સ્વાભાવિક મિલનની વચ્ચે આવે તેથી તે દિવ્યાર્થ ઉક્તિઓનો આશય લે છે. પરંતુ અહીં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે વીંટી જે નાટકમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેની સાથે આરંભથી જ અસત્ય અને કલ્પિતતાની ધાગ ભેડાયેલી છે.

અથવા મહારાજેન ૧-દુષ્ટતા પોતાને છુપાવવા માટે ભલે દિવ્યશક્તિ શબ્દોનો આશ્રય લીધો હોય, પરંતુ તેમાં તે અક્ષય નીવડતો નથી. ચતુર પ્રિયંવદા સમજાય છે અને કહે છે કે ત્યારે આ વીંટીને આગ્રહીનો વિયોગ થાય તે યોગ્ય નથી. (અદ્વૈતકવચસુત્રોત્તરોત્કર્ષમ્ ।) તે શકુન્તલાને કહે છે કે આર્યના વચનથી જ તું નિયમિત છે, અનુકંપાવાળા આર્યે અથવા મહારાજે તને છોડાવી. તે અહીં સ્પષ્ટ કરે છે કે તેઓ દુષ્ટતાને ઝાળખી તથા હતા. વળી અહીં પ્રિયંવદાનાર પ્રિયંવદાના જ મુખમાંથી અંશુલિવિયોગની વાત ચરી પડી, એ શુ ભાવિના ભાણુકાગ હશે ?

યદ્યાત્મનઃ પ્રમતિવિધિમિ-પ્રિયંવદા શકુન્તલાને હવે જવાનું કહે છે, પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ તેમ શકુન્તલાને ખરેખર તો જવું હતું જ નહિ. અત્યારે તે દુષ્ટતા પ્રત્યેના પ્રેમમાં એટલી મગ્ન છે કે, દુષ્ટતાની હાજરીમાં પોતાનું સ્વનંત્ર અસ્તિત્વ જ ભુલાઈ જાય છે. આથી તે કહે છે કે જો મારું પોતાનું માગી જન ઉપર આવશે તો. હિતરામચરિતમાં પણ સીના આવું જ કહે છે—

મમ્તુ તત્ત્વે કોપવિધિમિ । યદિ ■ પ્રમતિના અહમ્ આત્મનઃ પ્રમતિવિધિમિ ।

હાલિનય અને ભવભૂતિનો દામ્પત્ય પ્રેમનો આદર્શ તો એ છે કે ઇષ્ટ જનની હાજરીમાં અન્યનો સમગ્ર આત્મા જ પ્રભાવિત થઈ જાય છે.

હંસ, શબ્દ પ્રતિનિધિ ધાતુ આવે-કોઈના ઉપર ગભ્ય કરવું કે સ્વામી બનવાના અર્થમાં વપગર ત્યારે તે શબ્દ માધુર્યની અસીમશક્તિ દર્શાવે । (૨/૩/૫૨) સૂત્ર પ્રમાણે પછી વિભક્તિમાં મુકાય છે.

કા દ્વ વિસ્તર્જિતવ્યસ્ય..... તું મને રોકનારી કે જવા દેનારી કાણુ ? શકુન્તલા પ્રિયંવદા પર ચુસ્તો કરે છે. તે કહે છે કે રોકાવું કે જવું તે હું મારી ક્ષમતા પ્રમાણે જ કરીશ. તું વચ્ચે કહેનારી કાણુ ? શકુન્તલા અહીં માત્ર અભિનય જ કરે છે. જેથી દુષ્ટતા પાસે વધારે સમય રહેવાનું તેને કારણ મળી શકે.

મોનિયર વિલિયમ્સ કહે છે કે વિસ્તર્જિતવ્યસ્ય તથા રોકવ્યસ્ય એ વિશિષ્ટ પ્રાકૃત રૂપરંગો છે, જે સંસ્કૃત મિર્જનાય અને રોકનારના સમાન છે.

કિંતુ ચલુ ચયા...દુષ્ટતાને બાહ્ય વસ્તુઓ વિશેનો સંદેહ તો દૂર થઈ ગયો છે કે શકુન્તલા ક્ષત્રપતિહક્ષમા છે. વળી તે વિવાહિતા પત્ની નથી. વળી તે અનુરૂપ વગ હોવાથી તેના પિતા તરફથી પણ કોઈ મુશ્કેલી નથી. પરંતુ મોટા પ્રશ્ન તે છે કે શુ શકુન્તલા પણ તેના માટે એવો જ પ્રેમ ગળે છે ખરી ? પરંતુ તેને ખાતરી થાય છે કે શકુન્તલા પણ તે જ પ્રમાણે તેનામાં આસક્ત છે..

લઘ્વાલ્પકાશા મે પ્રાર્થના ૧-શુભો લગ્નસાગરો મે મનોભવ । આ પ્રમાણેની પુનરુક્તિ હાલિદાસને યોગ્ય નથી.

ઘાત ન મિશ્રયતિ... શકુન્તલા પણ પોતા અત્યે આસક્ત છે એ અનુમાન માટેનાં કારણો આ શ્લોકમા વર્ણવ્યાં છે. પ્રથમ તથા તૃતીય પંક્તિમા કાવ્યનિક વિરોધ રજૂ કરાયો છે જે દ્વિતીયા અને ચતુર્થ પંક્તિમા દૂર કરાયો છે. લગ્નશીલ હિન્દુ કન્યાઓ પોતાનો પ્રેમ કઈ રીતે વ્યક્ત કરે છે તેનું સરસ ચિત્ર આ શ્લોકમા છે.

ઘાતં ન મિશ્રયતિ વાતમાં લગ્નની નથી. કર્ણં અભિમુખ દદાતિ—ધ્યાનથી સાભળે છે.

અભિમુલ એટલે કોઈની સામે જિભા રહેવું અર્થાત્ કે ધ્યાનપૂર્વક. કાન અભિમુખ હોઈ શકે નહિ. આથી અર્ધાં લક્ષણથી અર્થ લેવાનો છે કે ધ્યાનયુક્તા મનુષ્ય.

મદાનનસંમુલીના—માગ મુખ સામે મુખ રાખીને.

સમ સર્વં મુલ સમુલમ્ । સર્વસ્ય દર્શના (દર્શયતિ અસૌ) સમુલીના । મદાનનસ્ય સંમુલીના । સંમુલ શબ્દને તદ્વિન અન્યથ ત્વ (ઈત) લગાડવાથી પાણિનિના યથામુલ—સમુલસ્ય દર્શનઃ ત્વ । (૫/૨/૬) સૂત્ર પ્રમાણે સંમુલીના-શબ્દ બને છે. સમ સર્વં મુલ સમુલમ્ । સમશબ્દસ્ય અન્વલોપે નિપાયતે । સર્વસ્ય મુલસ્ય દર્શન. સમુલીનઃ ।—(સિ. કી.) તેને શ્રીલિંગનો અર્થ ત્વ લગાડના સમુલીના શબ્દ બને છે.

મૂચિષ્ઠ—લાંબા સમયને માટે, મોટે ભાગે. જુઓ અભિગમ્યૈષ્ઠ અથવા શક્યમોક્તમૂચિષ્ઠઃ ।

અન્યવિષયા દ્રષ્ટિઃ—ખીજ વસ્તુઓ પ્રત્યે તેની નજર હતી નહિ. શકુન્તલા રાજની સામે સતત જોઈ રહેતી ન હતી. આ બહુ આશ્ચર્યજનક નથી. છતાં તેની દ્રષ્ટિ લાંબા વખત સુધી અન્ય વિષયોમા પડી રહેતી ન હતી અર્થાત્ કે તે રહી રહીને રાજા અત્યે નજર નાખી લેતી ખરી. કોઈની વાત ધ્યાન હોંને સાભળતી કે વારંવાર તેની તરફ જોઈ લેવું આ બંને પ્રેમની નિશાનીઓ છે. આ શ્લોકમા સ્વાશ્વાવોક્તિ તથા કાવ્યલિંગ અલંકાર અને વસંતનિલકા હ'દ છે.

તપોવનસત્ત્વરક્ષાય—તપોવનસ્ય સત્તાનિ । તેષાં રક્ષા । તસ્યૈ । તપોવનનાં સત્ત્વોની રક્ષા માટે—શકુન્તલા મહિત ।

મૃગયાપિદારી—મૃગયા પ્લિતિ અસૌ ।

આ શ્લોકમા દુષ્ટાંત નજીક છે એવા અનુમાન માટે કાગળ આપવામાં આવ્યું છે.

તુરગતુરહતસ્તયા...તુરગતુરહતઃ—તુરગાણી સુરૈઃ જ્ઞઃ ।—ધોડાઓની ખરીઓથી ઉડેડો.

પરિણતારણપ્રકાશઃ—પરિણતઃ અગ્નઃ. ઇતિ પ્લિતારણઃ । (કર્મ.) તસ્ય પ્રકાશઃ જ્ઞ પ્રકાશ. ધસ્ય । (જ્ઞ. જો.) અધ્યાકાશના સૂર્યના પ્રકાશ જેવા રંગવાગી.

જલમમમૂદ-તીર્થ ટાંગુ.

વિટપવિપક્કજલદ્રાઘલ્કલેપુ-વિષેષુ વિપક્કાનિ જલદ્રાણિ વસ્ક્રાણિ ચેવામ્ ।
(બ મી) ડાગીઓ પર ઘટકતા લીના વન્કસોવાળા

આશ્રમદ્રુમેષુ-આશ્રમના વૃક્ષો ઉપર ઘોડાઓની ખરીથી જોડેલી લાન ધૂળ
આશ્રમવૃક્ષો પર પડે છે, તેને યોગ્ય રીતે જ વાલ તોડના ટોળાની ઉપમા આપવામા
આવી છે

તપસ્વીઓએ સનાન પછી સૂકવેલા વસ્ત્રોને આ ધૂળ મલિન કરતી હતી,
તે શુ દુષ્કર તે કલુષિત કરેન આશ્રમના શુદ્ધ વાતાવરણનું સૂચક નથી ? આ
શ્લોકમા ઉપમા તથા અનુમાન અતઃકાઞ અને પુષ્પિતામા છદ છે

તીવ્રાઘાતપ્રતિહતતત્ત્વ તીવ્ર અઘાત, તેન પ્રતિહત । તાદૃશ તત્ત્વ । તસ્ય
સ્ફન્ધ । તસ્મિન્ ભ્યન્ન એક દન્ત યસ્ય । (૫ મી.)

ભારે ધક્કાથી પાડી નાખવામા આવેલા વૃક્ષના થડમા જેનો એક દાંત
લગાઈ થો છે તેવો અથવા જેવાથી ભડકેલો હાથી એમના ગદા ચલગટમા છે કે
પોતાના જ ધક્કાથી પડી મરેગ વૃક્ષના થડમા લગાયેના પોતાના દંતુશળે કાઢવા
જેનો ગહેતો નથી અને આખા થડને ઉપાડીને જ લાગી રહ્યો છે ઉપમા સમાસને
ખે વિભાગમા પણ વહેંચી શકાય

તીવ્રઘાત તત્ત્વ, અને સ્ફન્ધ મ્ત ૧- 'ભારે ધક્કાથી જેણે ઝાડને પાડી
નાખ્યું છે તેવો અને 'વગી વગીને ખાણુ જેના' જેનો દંતુશળ ખખખા લાગેલો
છે તેવો' પરંતુ પહેલો અર્થ વધારે સારો છે

પાદાઘ્રુષ્ટપ્રતિષ્ઠાપાનક્કમ'જાતપાદ -પાદ આઘ્રુષ્ટ વ્રતય । તાસા વલ્લ્યાનિ ।
તેવામ્ આસન્ । તેન સજાત પાદ યસ્ય । (૫ મી) પૃથ્વી ખે ચાયેના વેનાઓના
નળા વગ્રધાથી જે ફસો પાન છે

મિન્નમારઙ્ગચર-મિન સારઙ્ગાયા યુચ યેન । (૧ મી) હગ્લાઓના
ટોળને લગા તે

મૂર્તિ તપન્ વિજિત ઇચ તપના મૂર્તિમત વિદ્ધ જેવો

સ્યન્દનાગકમીષ -અધ્વનસ્ય આલોષ । તસ્માદ્ મીન । યને જેવાથી ભડકેલો

ધર્મારણ્ય-વમાય ધર્મસાધન વા ધર્મણમ્ । (મધ્યમપદ્ધતોપી) પોતાના જેવા
જ અતિ ૧૧ યને જેઠને 'આ વળી કયુ પ્રાણી હો' એ વિચારે લાકડા જોડેલો
હાથી દોડવા નાડે છે વૃક્ષ અને લનાઓનો નાશ કરતો હરણુઓને લગાડતો તે
આશ્રમની કુટિરોને પણ નુકસાન કરે છે આથી જ તો તેને તપનુ મૂર્તિમાન વિદ્ધ
કહે છે આ જ શબ્દો દુષ્કરતને પણ લાગુ પાડી શકાન તેમ છે આ શ્લોકમા
સ્વભાવોક્તિ તથા ઉત્પ્રેક્ષા અતઃકાઞ અને મન્નાકાન્તા છદ છે

અહો ધિક્ । સૈનિકા અસ્મદન્વેષિણઃ...સૈનિકાની જગ્યાએ પૌરાઃ
એવે પાડ છે -તો અહીં 'શિકારમાં સાથે આવેલા પુરજનો' અર્થ લેવો જોઈએ.
બાકી નગના માણસો આટલે દૂર સુધી આવે એ સંભવિત નથી. રાજની રોધ
તો સનના માણસો કરે. અથવા તો સનિકો પણ પુરમાથી સાથે આવેલા હોઈ,
આશ્રમજનોથી ભિન્ન એવા વૈર તરીકે તેમનો ઉલ્લેખ શક્ય છે.

અસ્મદન્વેષિણઃ-અમને શોધતા. ઉપહન્યન્તિ-હેરાન કરે છે, ત્રાસ ઉપજાવે છે.
આરણ્યકવૃત્તાન્તેન-આરણ્યકર વૃત્તાન્તઃ તેન ।-હાથીના સમાચારથી, વનચરની
માહિતીથી.

અણ્વતે જ્યઞ્યાયન્યાયઃપ્રિહાત્મનુષ્યહસ્તિયિતિ વાચ્યમ્ । એ વાર્તિક અનુસાર
પુત્ર (અક) પ્રત્યય લાગતા આરણ્યક શબ્દ બને છે.

સનન્નમમ્-ઉત્તાવળિયા.

અસંભાષિતાતિથિસત્કારાઃ-અસમાપ્તિઃ અનિધિસત્કારઃ યામિઃ તાઃ । (૫. વી.)
જેઓએ યોગ્ય અતિધિસત્કાર કર્યો નથી તેવી. પુરસ્કૃતઃ-સ્તકાર થયો છે.

અભિનયકુશલ્લુચ્યા-અભિનયઃ કુશલઃ । તસ્ય સૂચિઃ । તથા । દર્શાવેલી અણ્વીથી
પરિક્ષત-વીંધાયો છે.

પરિક્ષત અને પરિલગ્નમ્માનો પરિ શબ્દ સૂચવે છે કે પગમાથી કાંટો
કાઢતા તથા વસ્ત્ર છૂટું કરતા વાર લાગતો જ અને આથી તે લાખા સમય સુધી
દુઃખતને જોઈ શકે કટલીક વાચનાઓમાં શકુન્તલાની આ ઉક્તિઓ નથી પરંતુ
માત્ર અભિનય શકુન્તલાના હેતુને સમજાવવા માટે પૂરતો નથી, પ્રેક્ષકોને માટે તેની
આ ઉક્તિઓ જરૂરની છે. વળી ખીજા અંકમાં રાજા પણ તેના આ કાર્યનો
ઉલ્લેખ કરે છે વિક્રમેર્વશીયમ્મા ઉર્વશી પણ આવા જ બહાના નીચે પુરવાની
સામે જોઈ લે છે

દદ સહુ લખા । દુર્મોચનીયેષ પ્રતિમાનિ મે । આથી શકુન્તલાની આ ઉક્તિઓ
હશે જ એમ માનવું જોઈએ. અહીં એ પણ નોંધપાત્ર છે કે શકુન્તલા અનમૂયાને
ઉદ્દેશીને બોલે છે, તોફાની પ્રિન્વદાને નહીં કાળજી કે તે બોલ્યા વગર ગ્રહેત જ નહીં.

મન્દોત્સુકયઃ-મન્દમ્ ઔત્સુક્ય યસ્ય સઃ । (૫. વી) મંદ ઉત્સુકતાવાળો.

અનુયાત્રિકાન્-સાથે આવેલા અનુચરોને.

શકુન્તલાવ્યાપારાત્-શકુન્તલા સળંગી પ્રવૃત્તિથી.

ગચ્છતિ પુરઃ.....પુરઃ ગચ્છતિ-આગળ જાય છે.

યસ સ્થિતં ચેતઃ-અસ્થિર ચિત્ત-પચ્ચાદ્-પાછળ.

ધાવતિ-દોડે છે.

પ્રતિષ્ઠાત-પવનની વિરુદ્ધ દિશામાં.

નીચમાનસ્ય-ક્ષર્ષ જવાતા-ચેતોઃ-પવનના.

ચીનાંશુકમિથ-રેશમી વસ્ત્રની માફક.

આ શ્લોકમાં રાજા પોતાની શારીરિક તથા માનસિક પ્રવૃત્તિનો ભેદ દર્શાવે છે. તેનું ગરીબ આગળ જાય છે જ્યારે મન પાછળ જાય છે. આ શ્લોકમાં ઉપમા અલંકાર તથા આર્થો હેંદ છે.

નિષ્ક્રાન્તાઃ સર્વે-મધ્ય જાય છે. અન્યારે રગભૂમિ ઉપર એક જ પાત્ર છે તેથી નિષ્ક્રાન્તાઃ ભેદે પદ્ય પરંપરાનુસાર જડવચન વાપરવામાં આવ્યું છે.

અભિજ્ઞાન શકુન્તલની પ્રસ્તાવના અને પ્રથમ અંક મહાકવિના કલાવિધાનનો પશ્ચિમ આપદા માટે પૂરતાં છે. પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થતા પછી મૃગની પાછળ પડેલા દુષ્યંત પ્રવેશે છે. આશ્રમમૃગને હણાતો જણાવવા આવેલા ઋષિકુમારો તેને આશ્રમમાં આવવાનું આમંત્રણ આપે છે અને રાજા આશ્રમકન્યા શકુન્તલાને વીંધવાનું કારણ જાણે છે. કવને અનુપસ્થિત ગાંધીને કવિએ કંટકુ જધું સૂચવી દીધું છે । શકુન્તલાના ભાગ્યમાં કાર્ષ્ક વિપરીત છે, અને આ તેનો પ્રણય સળગાવી નિર્વિધે પૂર્ણ થવાનો નથી. વળી કવની જેઠાજરી જ દુષ્યંત અને શકુન્તલાના પ્રણય-વિકાસ માટેનું કારણ છે

દોડતા ઘોડા, નાસતા હજો, તાપસો, આશ્રમ, ઉપવનપ્રદેશો, નિર્દોષ આશ્રમવન્યાઓ તેમના મનુર આલાષો, પ્રકૃતિ પ્રેમ, ભરણાધા પ્રસંગનું વર્ણન, પ્રેમની અપરિચિત લાગણી અનુભવતી શકુન્તલાનું ચિત્ત, ધર્માવધર્મ વિધન મનોને પ્રવેશતો હાથી, જડાનું જાતની વાર લગાડતી શકુન્તલા તથા નગરગમન પ્રતિ અંદર્ભાત્મક અને પોતા ગજ-વજેરે વર્ણનો અત્યંત કુશળતાપૂર્વક નિરૂપાયા છે.

કાસિદાસે આ અંકમાં સૂચનો-પ્રતીકા ઠેઠ મૂકેલા છે. કેસરવૃક્ષ અને નવમાસિકા દુષ્યંત અને શકુન્તલાના પ્રતીક છે તો ભ્રમરગાધા પ્રસંગમાનો ભ્રમર દુષ્યંતની માનસિક વૃત્તિને સૂચવે છે. ધર્મા-રમ્યા પ્રવેશના મૂર્તિમાન વિધન સમાન હાથીની પાછળ પધ્ધ દુષ્યંતની હાયા જણાયા વગર નહેતી નથી

આ અંકમાં નાટ્યકાર પાત્રોનો પ્રવેશ સ્વદ ગીતો કરાવ્યો છે. પ્રસ્તાવનાના અંતમાં હજી તો પ્રેક્ષકો નદીના ગીનની અત્તમાથી મુક્ત થાય છે ત્યાં તો દુષ્યંત પ્રવેશે છે મૃગની પાછળ પડેલા દુષ્યંતના માર્ગમાં એકાએક ઋષિઓ આવે છે. તેમના આમંત્રણથી આશ્રમમાં ગયેલા રાજા વૃક્ષની યોથેથી આશ્રમકન્યાઓની વિશ્રમકથા સાંભળે છે તથા યોગ્ય તક મળ્યે પોતાની જાનને પ્રગટ કરે છે. દુષ્યંતનો કન્યાઓ સાથેનો વાર્તાલાપ પૂરો થવાની તૈયારીમાં હોય છે પરંતુ પ્રેક્ષકો એ વિષે વિચારે એ પહેલા જ નેપથ્યમાંથી તપસ્વીઓનો અવાજ મેળાવાય છે.

આ અંકમાં પ્રિયવદ તથા અનસૂયા એ સખી બેઠકીનું વિશિષ્ટ પાત્રનિરૂપણ
પા. સ્પષ્ટ બને છે. અનસૂયા અમુકા વિનાની ધીંગ, ગંભીર અને શાન છે. તે
અનસૂયા અને જીવનની ગંભીર બાબતને જોનારી છે. જ્યારે પ્રિયવદ મીઠું બોલનારી
ચાતુર તથા હાજીરવાળી છે તે સમજાવે છે અને જીવનને બહુ હળવી રીતે લે છે.

હાલિગમનો પ્રતિ પ્રેમ—વર્ણન, કલા, અવકાશોના તથા લાઘવમળી
અચોટ સંવિધાન કવાનો પગિયર આ અંકમાં થાય છે

અંક બીજો

શાકુન્તલનો બીજો અંક વસ્તુની દૃષ્ટિથી ધીમો છે. આમાં વસ્તુવિકાસ
મધ્ય ગતિએ થાય છે. પ્રથમ અંકમાં આપણે જાણીએ છીએ કે, દુષ્યત અને
શકુન્તલા પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ એકબીજા તરફ આકૃષ્ટ થાય છે. આમ નાટ્યવસ્તુનું
બીજું અર્થાત્ દુષ્યત અને શકુન્તલાનો પ્રેમ પ્રથમ અંકમાં સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો
છે. બીજા અંકમાં પણ આશ્રમનું વાતાવરણ તેનું તે જ છે. વિદૂષકની વિનંતીથી
રાજા મૃગયા બંધ કરે છે, અને શકુન્તલાના વિચારમાં જ મગ્ન રહે છે. શકુન્તલાને
મગ્નતા માટે તે ગડાનું ગોષ્ઠ છે. બંનેનું મિથુન થાય તો જ વસ્તુવિકાસ થાય.
આ નિનસ માગેનો માર્ગ છુટો થઈ જાય છે કરવની જેઠાજરીને લીધે રાક્ષસો
યજ્ઞકાર્તિના વિ. નાખે છે તેથી આશ્રમના યજ્ઞાદિ કાર્તિના સરક્ષણ માટે દુષ્યતને
આ ત્રણ આપવામાં આવે છે. એ જ સમયે ગજલનીમાથી ગજની માતાનો
સંદેશ આવે છે કે, “પુત્રવિદ્યાલનન” નિમિત્ત દુષ્યત જલદી રાજવાની પાછો
આવે એક ગાજુ ઋષિઓનું હાર્દ છે અને બીજી ગાજુ માતાની આજ્ઞા છે તો
શુ વસ્તુ ? એવી ત્રિપામાં દુષ્યત પડે છે. હેવ - જ વિદૂષકને પોતાના નાના
ભાઈ તરીકે ગજવાની મોકલે છે અને પોતે અત્યંત જવાનું નક્કી કરે છે.

આમ, દુષ્યત કવ્વની જેઠાજરીમાં આશ્રમના રહી શકે છે તેના માર્ગમાં
વિધન નથી. દુષ્યતે છેવટે કહ્યું કે શકુન્તલા તો કામથી અજાણ છે તેથી તે અવત
નિદોષ છે અને દુષ્યતનો તેના પ્રથેનો પ્રેમ પગિહાસ જ છે. આમ ભોળા વિદૂષકને
રાજાએ ભોળ્યો અને તેનું ક્ષમા થાયમાં અંકમાં જોવા નબે છે.

વિદૂષક.—વિશેષેણ દૂષયતિ ઇતિ વિદૂષક । અસ્તુ નાટકના નાયકને તેના
શુભાર કાર્યમાં મદ કરનાર અનેક પ્રકારનો વ્યક્તિઓ હોય છે જેને કે વિદૂષક,
ચેટ વગેરે. વિદૂષક બાહ્ય હોય છે અને રાજાનો નર્મ સુદહ હોય છે. એની
સમજુતી સાહિત્ય પંચકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે

“કુસુનવસન્તાદમિથ કર્મરણુર્વેપમાથાચૈ । હાસ્યક્ર વલ્લહરતિર્વિદૂષક સ્યાત્
સ્વર્મજ્જ ॥”

મો દટ્ટમ અથવા દિષ્ટમ । ‘દિષ્ટ’ એટલે ‘દૈવ’, ‘દટ્ટ’ એટલે ‘ભેતુ’.
વિદ્વપક કહે છે, ‘મારી હાલત ભેઈ” ‘વયસ્યમાવેન” એટલે મેત્રીભાવથી રાગની
મિત્રતાથી સુખ થતું ભેઈએ તેના બદલે વિદ્વપકને કંટાળો આવે છે, કાગળ કે
વિદ્વપકને મૃગયામા આ નવી.

આદિષ્ટચત્તે—આ + હિષ્ટ નું કર્મણિ વર્તમાનકાળ ૩ ભે પુરુષ એકવચન.
જવું, ચાલવું, હેંડવું.

કલુગ્ગાનિ—નહેજ ગરમ. શ્રીમની ગરમીને કાલે પાણી કંઈક ગરમ
થઈ ગયું છે (luke-warm)

દુલ્યમાસમૃચિટ્—મોટા ભાગે ગણિયા પર રોકેલા માસવાળો શૂંકે સમ્પત્તિ—
ફળ માત્રમ । આ પ્રમાણે મળિયા પરનું રોકેલું માત્ર એ જ ભોજનનો મુખ્ય
ભાગ હતો. વિદ્વપક બ્રાહ્મણ છે છતાંયે માત્રમશક્ષણનો ઉપયોગ કરે છે તેથી ઠકી
શકાય કે તે અધ્યે બ્રાહ્મણોમાં પણ માત્ર ખાવાની પ્રથા હતી.

તુરગાનુધાચનકઙ્ઠિતસથે—તુરગાણામ્ બલુચારનેન કઙ્ઠિતાઃ સથઃ યસ્ય
તત્ત્વ । વિદ્વપક ગજના ઘોડાને પોતાના ઘોડાથી અનુમંગ્તો હતો આવી તેના માધા
હથમથી ગયા. પગિણામે ગત્રે પપ્પ પૂરતું સવાનું ન મળતું.

દાસ્યપુનૈઃ—દાસીપુત્ર. નિદા અર્થે વપરાય છે. અંસ્કૃતમ્ આ એક
અપશબ્દ ■ અને આ પછી અણક તત્પુરુષ અમાસ છે

શકુનિલુચ્છકૈઃ અથવા શ્વગણિલુચ્છકૈઃ—પહેલા પાઠમાં ‘પક્ષીઓના શિકારી’
એ અર્થ લેવાનો છે. આ શિકારીઓ પક્ષીઓના માળામાથી ચૂપચાપ પક્ષીઓને
પકડી લે છે. પરંતુ મોટા ભાગે ખીન્ને પાઠ સ્ત્રીકાગવામા આવે છે જેનો અર્થ
થાય છે. ‘ફૂલગના ટોળાવાળા શિકારીઓથી’. ગજની મૃગયા, લસકર વગેરે જોના
પંખીઓ કલ્પા જગવી પ્રાણીઓનો શિકાર હોય એન લાગે છે. એ થા શ્લોક
પછી ‘પ્રાણીઓને ઘેરી લીધા છે’ એમ સેનાપતિ કહે છે અને શ્લોક ૬ના શિકાર
બધ ગખવાની વાત છે તથા જગવી પાડા, હજી ને વગહોની વાત છે, પંખીઓની
નથી. આ બધું જોના શ્વગણિલુચ્છકૈ પાઠ સારો છે. અત્યાગ સુધી વિદ્વપકે પોતાના
વિહાર, પાન, ભોજન અને શયનની વાત કરી તેમા તેને જગાય સુખ મળતું નથી.
આટલેથી ગજ ન હોય તેમ ખીલ પીડા વધે છે મુનિકન્યા શકુનલાને જોઈને
રાગ પ્રેમમા પડ્યો છે ને હવે ગજવાની તરફ જવાની વાત કરતો નથી.

ગણ્ઠસ્વોપદિઃ—ગૂમડા ઉપર ફેા લી થઈ. એક મોટી પીડા તો છે જ,
તેમા ખીલ પીડા ઉમેગઈ. શિકાર પાડગ રખડવાની પીડા હતી જ તેમા હવે
રાગ પ્રેમમા પડ્યો છે એટલે પીડા વધી.

અઘાપિ પ્રભાતમાસીત—આજે પણ રાજ શકુંતલાના વિચાર કરતો હતો તેમાં ને તેમાં જ પ્રભાત થયું. ઉઝાડી આજે પરાદ થયું.

કા ગતિ: —હવે શો ઉપાય ? શું થાય ?

કૃનાચારપરકર્માણમ્—આચારપ્રાપ્તાનિ પરિકર્માણિ इति આચાર પરિકર્માણિ । કૃનાનિ આચાર પરિકર્માણિ येन तम् । નિત્યકર્મથી જે પરવાર્યો છે. પરિકર્મ એટલે અંગસંસ્કાર, અંગલેપન, વગેરે રીતે પણ વિગ્રહ થઈ શકે. કૃતઃ આર્ચાર: (સ્નાનાદિ) પરિકર્મ (અંગલેપન વગેરે) च येन तम् । (બ. ધી.) યમ્નીભિઃ—વધની સ્ત્રીઓથી. આ સ્ત્રીઓ વનમાં પણ રાજની સાથે તેના શસ્ત્રો ગળી સાથે જતી, યજન શબ્દનો અર્થ ચોક્કસ નથી. આયોનિયન (શ્રીક) પગથી આ શબ્દ આવ્યો હોય એ શક્ય છે. પગથી બા ય્રીકા, ઈંગનીઓ, અરખો, વગેરે માટે તે શબ્દ પ્રચલિત થયો. મનુના મતે યવનો મૂળે ક્ષત્રિય હતા. પછી આર્ય સંસ્કારોનો લોપ થવાથી તે બધા શબ્દ બની ગયા. (મનુસ્મૃતિ ૧૦ : ૪૩-૪૪)

શ્લોક ૧ : પ્રિયા ન સુલભા (હતી) કામમ્ । મનઃ તુ તદ્વાવર્શનાશ્વાસિ । મનાતજે અઘનાર્યેડવિ ઉભયપ્રાર્થના રવિં કુરુતે । (આર્યા ૭૬)

ગજને શકુંતલાના ચિંતન દરમ્યાન આ સૂઝે છે કે શકુંતલાને મેળવવી સહેલી નથી. કાગળ કે તેના પિતાની સંમતિ વગેરે લેવાનું છે. તેણે શકુંતલાનો ભાવ જોયો છે તેથી મનમાં કંઈક આશ્વાસન લે છે. એકબીજા પર પ્રેમ કરતા યુગલનો પ્રેમ ભણે કૃતાર્થ ન થયો હોય તો પુણ્ય'બંને એકબીજાને છૂટે છે (ઉભયપ્રાર્થના) તે વસ્તુ જ આનંદ આપે છે. કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પ્રેમલગ્નનું સમર્થન કર્યું છે અને આ શ્લોકને મળતા વિચારો રજૂ કર્યા છે. ત્યાં કવિ કહે છે—

અનાતુરોત્કળિયોઃ પ્રસિધ્ધતા સમાગમેનાપિ રતિર્ન મા પ્રતિ ।

પરસ્પ્રપ્રાપ્તિનિયયોરં શરોત્નાયોડવિ સ્થાનુરાગયોઃ ॥—માત્રવિજ્ઞામિ, ૩.૧૬

માત્રદર્શનાયાસિ પાડ હોય તો આવો અર્થ થાય : તેના ભાવના દર્શન માટે પ્રયત્ન કરે છે. આ પાડ બરોગ નથી, કાગળ કે ગજને તેના ભાવનું દર્શન કર્યું છે અને તેને માટે પ્રયત્ન કરવાનો રહેતો નથી. 'જે માત્રદર્શનાયાસિ હોય તો તેના ભાવિ દર્શન માટે પ્રયત્ન કરે છે, આમ થાય. પણ આ બરોગર નથી, કાગળ કે ગજને શકુંતલાને મળવામાં મુશ્કેલી નથી. આશ્રમની જવાબદારી શકુંતલા પર જ છે તેથી મમી શકાય.

આત્માભિપ્રાયસંભાવિતેષ્ટજનચિત્તવૃત્તિ-આત્મનઃ અભિપ્રાયઃ, તેન સમાવિતા ઇષ્ટજનસ્ય ચિત્તવૃત્તિઃ યેન । પોતાના મત પ્રમાણે ઇષ્ટજનની ચિત્તવૃત્તિની કલ્પના કરતો. પ્રાર્થયિતા-પ્રેમી. વિદ્યમ્યતે-ઉપહાસપાત્ર બને છે. કોઈ પુરુષ. કોઈ સ્ત્રીના પ્રેમમાં હોય છે ત્યારે તે પણ તેને પ્રેમ કરે એમ તે ધમ્કે છે. તે સ્ત્રી તેની તરફ પ્રેમ બતાવે છે એ સૂચવવા તે પોતાની રીતે તેના હાવભાવનો અર્થ ઘટાવે છે. ખરી રીતે તેના હાવભાવ તેના તરફનો પ્રેમ સૂચવતા હોય જ એવું નથી આમ તે પુરુષ પોતાને ઘણી વાર ઉપહાસપાત્ર બનાવે છે. રાજ્ય પોતાનો દાખલો નીચેના શ્લોકમાં આપીને સૂચવે છે કે કદાચ તે પણ આ રીતે ઉપહાસપાત્ર બન્યો હોય.

શ્લોક ૨ : અન્યનઃ અપિ નવને પ્રેરયન્ત્યા તયા યત્ સ્નિગ્ધ વીક્ષિનમ્, નિનમ્બયો-
ગુંધન્યા વિલસાદિવ 'યદ્ ચ મન્દ યાતમ્, મા ગઃ' इति उपहृदया सा सखी यदपि
साम्पम् उक्ता, तत् सर्वं मातृगणं किञ्च । अहो कामी स्वप्न पश्यति । (શાઈલવિંદીકિત ૭૬)

કામી માણસ પ્રિયાની બધી ચેષ્ટાઓમાં પોતાપણું જુએ છે. સ્નિગ્ધદર્શન, મન્દગમન અને સામ્પયન શકુન્તલા માટે સ્વાભાવિક હોઈ શકે પણ આ પોતાને ઉદ્દેશીને છે એમ રાજ્ય માને છે. આમ એ પોતાની બનતે ઉપહાસપાત્ર બનાવે એવી શક્યતા રહેલી છે.

હસ્તપાદમ્—હાથ અને પગ. હનૌ ચ પાદૌ ચ । (સમાહાર ૬૬) દ્વન્દ્વઃ પ્રાણિર્દસેનાજ્ઞાનામ્ । (પા. ૨-૪-૨) આ સૂત્ર પ્રમાણે પ્રાણીઓ, વાઘો અને સેનાના વિભાગોનો ૬૬ સમાસ નપુંસકલિંગ અને એકવચનમાં હોય છે. યર્ણ દ્વન્દ્વઃ એકનરુ રવાત્ । પાણિગદમ્ । (સિ. કી.)

જાવયિજ્યામિ-હું જવ જવ કરીશ. જિતું પ્રેરક સામાન્ય ભવિષ્યકાળ, પહેલો પુરુષ એ. વ.

માત્રોપઘાતઃ—અંગાતું સ્ત્રી જવું. તે. માત્રાજામ્ ઉપગતઃ । (પ. તત્પુ.)

ઘેતસઃ—નેતરનો છોડ.

કુદ્ગલીલામ્—(૧) કુખડાની લીલા (૨) કુખજ નામના છોડનું વર્તન. વેતમનો છોડ પાણીના વેત્રને લીધે કુખડા જેવું વર્તન કરે છે એટલે કે વાંકા વળી જાય છે અથવા તેા વેતમનો છોડ કુખજના છોડનું અનુકરણ કરે છે. જેમ પાણીના વેગથી વેતમનો છોડ વળી જાય છે, તેમ આપને લીધે મારી પણ આવી દશા થઈ છે ને હું કુખડા જેવો બની ગયો છું. વિદ્યુત્ત સામાન્ય રીતે વિદ્યુત્તમાં હોય છે.

પ્રત્યહં-અહિ અહિ ઇતિ । (અન્ધશીભાવ) પ્રતિદિન, હરરોજ.

સ્વાપદમમુત્તમારણઃ—આવડના સમુત્તારણઃ । ૧૧૫ પશુઓને (શુક્રામાંથી) બનાર લાવવાથી. દિવસમાં અનેકવાર આ કાર્ય કરવું પડતું હશે, તેથી બદ્ધવચન છે.

સક્ષોભિતસ ધિવન્ધાના- સ્ત્રોભિતા સધીના વન્વા ચેપામ્ । (૫૮ મી)
હૃદયમયી મયેના સાધવાળા

અનીશ-કાળુ નથી, સમર્થ નથી

તત્ત્વ વિશ્રમ્યતામૂને સ્થાને તત્ત્વ પ્રસાદયિષ્યામિ નિશ્ચય મામેવાહમપિ તાવદ્વિશ્રમિ
સુમ્—એવો પાઠ છે પણ તે સારો નથી કારણ કે વિદ્યુત્કને તો બ્યારે જોઈએ
ત્યારે રાગ મળી શકે પણ વિદ્યુત્ક રાગની પણ ચિતા કરે છે તેથી છાંછેકે શિકાર
જ બધ રહે તો આરુ, જેથી રાગને આરામ મળે ને રાગને શકુન્તલાને મળવાની
તક મળે ક્ષણિકુમારેના આમ ત્રણથી આ તક પણ મળે છે

શ્લોક ૩ હમ્ અશ્વિન્ય આહિતસાયક ધનુ મૃગેષુ નમયિતુ ન શક્ અસ્મિ વૈ
(મૃગૈ) સહ વસતિમ્ ઉત્તેય પ્રિયાયા મુગ્ધવિલોકિનોરદેશ કૃત્ત્વ ઇત્ત । (પુષ્પિનામ્ ૭૬)

રાગ હરજોને મારવા માટે ધનુષ પર બાપુ ચડાવે છે ત્યારે તેને હરજોની
આખો જોઈને શકુન્તલાની આખો યાદ આવી જાય છે ને તે બાણ છોડી શકતો
નથી દુષ્પત ક પન કરે છે કે હરજોએ જાણે શકુન્તલાની સાથે રહીને તેને મુગ્ધ
દષ્ટિપાત કવાનુ શિક્ષણ આપ્યું છે

આહિતસાયક—આહિત સાયક યસિન્ । (૧ મી) જેમા બાપુ ચડાવવામા
આણ્યું છે તેવું

મુગ્ધલોચિતાપદેશ—મુગ્ધ દષ્ટિપાતવિષયક શિક્ષણ મુગ્ધાનિ વિલોકિનાનિ
(કર્મ) તેવું ઉપદેશ । (૨ તત્ત્વ)

કિમપિ-કંઈક અપ્રસ્તુત

અરણ્યે મયા રુદિતમામીવ—મે અરણ્યરુદન કર્યું માડું તો તમે સાબળ્યું
જ નહિ.

અતતિપ્રમણીયમ્—ન ઉત્તરથી શકાય તેવું

મવિદ્યપમ્—અધૂરું

માદયત્રાદિવાય—તાણુ ખાવામા અનાયાસ કર્મમા મને મ , હજો એમ
રાગ વિદ્યુત્કને મહે છે તે કર્મ એને 'કાર્ત્ત્વ' એ અર્થમા વાપરે છે વિદ્યુત્ક
'કાર્ત્ત્વ'ને 'ક્રિયા' ॥ અર્થમા લે છે એગે એને 'મો કખાદિમ' થા આવી જાય છે
વિદ્યુત્કને મન મો કખાદિકા તિરાવ ખીજુ અનાયાસ કર્મ ન દોમ્ થઈ આગ
વિદ્યુત્ક દાસ્ય ઉપન કરે છે

સુમૃદીત ક્ષણ—આન ત્રણ સ્તીક પૂર્વ ગળ-મમય, આરામનો સમય
બધાને આમ ત્રણ આપતી વખતે કહેરામા આવે કે—મમયને ત્યારે 'ત્ત' ય
ચરણ । અમારે થો તમારે આરામનો સમય ત્રાગે આવી આમ ત્રણ માટે થા

શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનો રૂઢ અર્થ થયો 'ભોજનનું આમત્રણ' અથવા આમત્રણ.

દૌષારિક દારપાલ દારિ નિયુક્ત । નત્ર નિયુક્ત । (પા ૪-૪-૬૯) એ સૂત્ર પ્રમાણે આ શબ્દ બને છે.

દૃષ્ટદાપાપિ—રાખએ ચાર વ્યસનનો—મૃગયા, છૂત, મધુપાન અને સ્ત્રીથી દૂર રહેવું જેઈએ મૃગયામાં શુભો અને દોષો પણ છે શુભોનું વર્ણન ચોથા અને પાંચના શ્લોકમાં આવે છે હિંસા, ક્રૂરતા વગેરે દોષો છે પણ રાખની ખાગતમાં તો મૃગના શુભરૂપ જ નીવડે છે.

શ્લોક ૬ ગિરિચર નામ દર દેવ અનરતવનુગાસ્કાલનક્ષ્ણે, રવિકિરણ-સહિષ્ણુ ક્ષેત્રલેષ અમે નમ્, આચિન્નપિ વ્યાગગત અન્ન પ્રાણતાર માત્ર વિમર્ષિ ।
(માનિની ૭૬)

મૃગમાં કેની રીતે શુભરૂપ થઈ તે સેનાપતિ બતાવે છે.

અનયગતધનુર્જ્યાસ્કાલનધૂરપૂર્વ—સતત ધનુની દોરી ધસવાથી જેનો આગલો ભાગ કંઠાય થયો છે અનયગત—સતત.

ધનુર્જ્યા—ધનુની દોરી

આસ્કાલનમ્—ધસાવું

ધૂર—કંઠાય

પૂર્વ—પૂરમાગ કાઠુ ધનુની દોરી ધસવાથી કાઠુ મજબૂત થાય છે તેથી પૂરનો અર્થ 'કાઠુ' થયો છે પણ પૂર આ અર્થમાં સામાન્ય રીતે વપરાતો નથી (પ્રે. ગ્રં. ૩૬૨) અનયગત ધનુર્જ્યા આસ્કાલનમ્ । તેન ક્ષૂ પૂર્વ યમ્ । (ખ ધી) શ્રી રામ આસ્કાલનનો ખેચતુ અર્થ કરે છે દોરી ખેચવાથી પૂર્વભાગ ઊઠી વગેરે મજબૂત થાય છે તેમના અને આમાં તનસનો આમ અર્થ છે ધનુની દોરી સતત ખેચાને લીધે જેનો આગલો ભાગ (ઝાની) ખસાયો છે ' આ અર્થની સામે 'પણ વિરોધ લઈ શકાય. આસ્કાલનનો અર્થ ખેચતુ થયો નથી ક્ષૂ પણ 'કસાયેન' અર્થમાં વાપરતું નથી આ બે અર્થોમાંથી પડેનો અર્થ ધઈક ચારે લાગે છે.

અનયગત —નાગની સાથે પણ ૧૬ શબ્દ અનયગત ધનુરિ (ધિયાન્દ્રમે) ગાસ (મૂનો) ચ આસ્કાલ તેન ક્ષૂ પૂર (પૂરમાગ) યમ્ । ત્રિસદશ અને વ્યમીન પગ નાન ધસવાથી જેનો આગલો ભાગ (માથુ, ૧૬અગ) વગેરે ધનુ થયો છે.

રવિકિરણસહિષ્ણુ—સૂર્યના કિરણોને જે સહન કરી શકે છે.

કલશકલ્પ—૪૨ પણ થાકની જમિનમ્—અન્ય વિનાના સ્વચ્છેષ્ઠ આઠ છે પણ તે યોગ્ય નથી લેઈ ૧૫ પરસેનો ન થયો એ યોગ્ય સ્થિતિ નથી.

વળી 'કાલિદાસ' મુજબથી થતા 'પરસેવાનું' ઘણી વારે વર્ણન કરે છે. —સ્તુવંશ ૯-૬૮, ૧૩-૩૫.

અપચિત્તમપિ—સુકાયેલું, ક્ષીણ થયેલું હોવા છતાં વ્યાયામથી મેદ ગળી બળ છે. તેથી શરીર જરા ક્ષીણ થયેલું લાગે છે.

વ્યાયતત્ત્વાદ—પૂર્ણ રીતે વિકસેલ હોવાથી.

પ્રાણસાર—(૧) પ્રાણસ્ય સારઃ । તમ્ । બળના સ્પર્શ, (૨) પ્રાણઃ સારઃ (સ્થિતિશઃ) યસ્મિન્ તમ્ । બળ જેમાં સ્થિરભાગપે રહેલું છે તેવો.

ગૃહીતમ્બાપ્યમરણ્યમ્—શિકારનાં પ્રાણીઓથી ભરેલ અરણ્યને ઘેરી લીધું છે. ગૃહીતાં શ્વાપદાઃ યસ્મિન્ । (બ. ગ્રી.)

મન્દોત્સાહઃ—મન્દ ઉત્સાહવાળો. પાઠાન્તર મન્યોત્સાહઃ છે પણ તે યોગ્ય નથી. વિદૂષકની ધ્રુષ્ટાને માન આપીને આજે શિકાર બંધ રાખવો છે. તેથી રાજા કહે છે કે મારો ઉત્સાહ મન્દ છે, મારો ઉત્સાહ લાંબી ગમે છે એમ તો કહેતો નથી.

માદૃષ્ય—વિદૂષકનું નામ છે.

સ્થિરપ્રતિવચ્ચઃ—સ્થિરઃ પ્રતિવચ્ચઃ યસ્યઃ । (બ. ગ્રી.) મક્કમ વિરોધવાળો, મક્કમ નિશ્ચયવાળો.

અહીં જનાન્તિકમા કવિએ ઉત્કૃષ્ટિયાના સ્વભાવનું વાસ્તવિક વર્ણન કર્યું છે. ઉત્કૃષ્ટિયા પોતાના ગભગભા પ્રભાવે, પોતાને ગમે કે ન ગમે તેવું કાર્ય કરે છે ને રાજાની પુશ્પામદ કરે છે.

સૌદૃષ્ય ૫ : વપુઃ મેદન્દેદદ્દશોદરં લ્પુ ડર્યાન્યેય ભરતિ, સત્યાનામપિ મય-ક્રંપયોઃ નિર્ઝિતિમેત્ ચિત્ત લ્યરતે । યદ્ દ્વપઃ ચલે'લ્પસ્યે સિલ્પન્તિ સ' ચ ધન્યિનામ્ ડર્ફર્વઃ । મૂળ્યા મિત્યૈર ધ્વગનં વદન્તિ । ર્દરન્ વિનોદઃ કુતઃ' (લખ્યતે) ? (શાઈલવિદી-ડિ' ૭૬)

સેનાપતિ મુજબથી થતા લાજ ગણાવે છે. આ જ પ્રકારનું વર્ણન સ્તુવંશ સર્ગ ૯, દશકુમારચરિત (આક્રમે દિશ્વવાગ) અને કામદેવ નીતિસાર (૧૫) માં મળી આવે છે. મુજબની વિશેષતા અત્રીં બતાવી છે.

વપુઃ—શરીર.

મેદન્દેદદ્દશોદરં—મેદનઃ દેહઃ । (પ. ૮-૫) તેમ જ રાં ડરં યમ્ય તા । (બ. ગ્રી.) મેદ ધરવાથી મૂલ્ય થયેલ ઉત્સવાળું.

મરનામિથાગ્રોત્કુમ્ભ્ય—મનુષ્યના નાકના લોબી રીંછાને મનુષ્યના નાક ગમે છે.

મીર્જામ્ભ્ય—પર્યા રીંછના

શ્લોક ૬ : મહિષાઃ શૃંગૈઃ મુહુસ્તાહિત નિપાતસલિલ ગાહન્તામ્ । મૃગકુલ
છાયાનદ્રસ્ત્યક રોમન્થમ્ અમ્ભસ્યતુ । વરાહનતિમિઃ ફરલે મુસ્તાક્ષતિઃ વિશ્રમ્ ક્રિયતામ્ ।
ઇદં ચ અસ્મદ્ધનુઃ શિથિલજ્યાવન્વ વિશ્રામ લભતામ્ । (શાદ્ધૃષ્ટિપ્રકીર્તિ ૭૬)

નિપાતસલિલમ્-તળાવની પાણીમાં

છાયાવજ્રકદમ્બકમ્-છાંયકામાં ટાળું વળીને. છાયાસુ વદ્ધાનિ કદમ્બકાનિ યથા
સ્યાન્ તથા । (અવ્યયી.).

કુલ-એક જ વર્ગનું ટાળું (સજાતીયગણ).

કદમ્બકમ્-જુદા જુદા વર્ગની વ્યક્તિઓનો સમૂહ

રોમન્થમ્-વાગોળવું.

વરાહનતિમિઃ-વરાહના તત્તિમિઃ । (૫ તત્તુ.) વરાહોની ધ્વજારોથી.
વરાહનતિમિઃ (મોટા વરાહોથી) પાઠ છે. દુબ્ધ-તને મોટા વરાહોના શિકારમાં પણ
રસ હોય પણ ઉપર મૃગકુલમ્ આન્યું છે તેની સાથે વરાહનતિમિઃ યોગ્ય લાગે છે.

મુસ્તાક્ષતિઃ-મુસ્તા (મોંઘ ધાસ)નું ખોલ્લું. આ સુખંધી ધાસ છે.

પ્રથલે-ખાખોચિયામાં.

શિથિલજ્યાવન્થમ્-શિથિલઃ જ્યાયાઃ વન્થઃ કસ્ય તત્ । (૫. મી.) જેની
પણીને ખાંધ દીધો થયો છે એવું.

વિશ્રામમ્-વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ છે. વિશ્રમ શબ્દ શુદ્ધ છે, પણ સંસ્કૃત
કવિઓ વિશ્રામ શબ્દ ઘણી વાર વાપરે છે.

મગ્ધે કાલ્યણનાશ મા આ શ્લોકને મન્યપ્રક્રમતા ના ઉદાહરણ તરીકે ટાક્યો છે.
આ શ્લોકમાં ત્રીજા પાદમાં કર્મણિ પ્રયોગનું ક્રિયાપદ છે. ત્યારે બીજા ત્રણ પદોમાં
કર્તારિ પ્રયોગનાં ક્રિયાપદો છે. મગ્ધે ત્રીજો પાદ આમ વાચવાનું સૂચવે છે. વિશ્રજ્યા-
રચન્તુ સૂક્તરતા મુસ્તાક્ષનિમ્. રાધવલ્લહ આ પ્રમાણે સુધારો સૂચવે છે-કુર્નિતસ્તમિયો
વરાહનયો મુસ્તાક્ષનિમ્. અલંકાર-સ્વભાવોક્તિ.

પ્રમથિષ્યયે-સ્વામીને યત્ રોચતે-જે ગમે.

શ્લોક ૭ : શમપ્રવાનેષુ તપોધનેષુ દાહાત્નક તેજઃ ગુદમ્ અસ્તિ હિ । સ્પર્શાનુકૂલાઃ
સૂર્યસન્નાઃ ઇવ (તે તપોધનાઃ) અસ્તિત્વોદમિમગદ્ તત્ વમ્નિ । (ઉપનિષદિ ૭૬)

શમપ્રવાનેષુ-શમ પ્રવાનમ્ યેષુ । (૫. મી) શમપ્રવાન શમ-સંધાન, મનનો
નિગ્રહ, ત્યારે દમ એટલે ઉદ્ધિઓનો નિગ્રહ મરખાવો-લૌકિકન્યાસારાત્ મનસઃ
ઉપરમઃ શમ । વાલ્મીકીનામુપરમો દમઃ ।-રત્નપ્રમા

સૂર્યકાન્તાઃ-સૂર્યકાન્ત મણિઓ. સંસ્કૃત માહિયમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે.
કે ત્યારે આ મણિઓ પર સૂર્યના કિરણો પડે ત્યારે તે અમિત્રું વમન કરે છે.

સામાન્ય રીતે સૂર્યકાન્ત મણિઓ સ્પર્શી શકાય તેવા હોય છે. પણ જ્યારે તેના પર સૂર્યનું તેજ પડે ત્યારે તે ગરમ બની જાય છે, તેમ ઋષિઓ પણ સામાન્ય રીતે શાંત હોય છે, પણ જ્યારે કોઈ તેજસ્વી પુરુષ (દા. ત. સૈનિકો) તેમનું અપમાન કરે ત્યારે તે ગુસ્સે થઈને દાહક બની જાય છે.

અન્યતેજોઽભિભવાત્—બીજા તેજના પીડવાથી.

ચમન્તિ—કહે છે. સંસ્કૃત આલંકારિકો ચમ્ (ઓહુ), નિષ્ટીર્ (ધૂંકુ) અને ઉદ્ગ્ર આ ધાતુઓના વાચ્યાર્થમાં પ્રયોગને ગ્રામ્ય માને છે. પણ જો આ ધાતુનો લક્ષ્યાર્થ ઔપચારિક અર્થમાં વપરાય તો અતિ સુંદર અર્થ આપે છે એમ તેઓ માને છે. સરખાવો—નિષ્ઠુત્તૌર્દગીર્ણાન્નાદિગૌણૃત્તિવ્યપાઞ્ચમ્ । અનિસુન્દરમન્યત્ર ગ્રામ્યકતા વિગ્રહતે ॥—વાલ્યાદરી ૧:૧૫.

ધ્વંસતામ્—નાશ પામે. પાઠ ભેદ ધ્વસિતઃ—નાશ પામ્યો.

નિર્મલિકમ્—મલિનામ્ અમાન. । (અવ્યયીભાવ) માખીઓ વિનાનું સ્થાન, એકાન્ત સ્થાન.

પાદપચ્છાયાયામ્—૫૬૫ની છાયામાં. પાદપત્ત્ય છાયાયામ્ । (ધ. તત્પુ)

અધિરલ્લતાવિતાનસનાયે—બીજા સતાઓના ચંદ્રવાવાળા. પાઠભેદ અમ્મિન્ પાદપચ્છાયાનિરચિતવિતાનસનાયે (૫૬૫ની છાયાએ રમેલા ચંદ્રવાળા) ધરોળર નથી, કારણ કે છાયા જમીન પર હોય છે અને ચંદ્રવો જીંએ હોય છે તેથી છાયા વિતાન કેવી રીતે બની શકે ?

સુલાસીનઃ—સુખમ્ આસીનઃ । પ્રાકૃત ઇદુ ની સંસ્કૃત છાયા ઇદુ કરી બેઠાંએ, તેનો અર્થ ‘આવે’ કરી શકાય. પણ મોટા ભાગની આવૃત્તિઓમાં ઇદુ પાઠ મળે છે જેનો ખોટી રીતે ‘આવે’ અર્થ કરવામાં આવે છે.

અનઘાતચક્ષુઃફલઃ—અનઘાત ચક્ષુઃજ ચેન । જોણે આખોનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું નથી એવો.

નનુ ભવાનઘતો મેઘર્તતે । તમે તો મારી સામે જ છો. રાજા વિદુષકને કહે છે કે તે જોવા જેવી વસ્તુ જોઈ નથી તેથી તારી આખોએ એનું ફળ મેળવ્યું નથી. ગળ શકુન્તલાની વાત કરે છે. પણ વિદુષક ચતુર્માર્થી કહે છે—આપ જ મારી નામે છો, આપ દર્શનીય છો તેથી મારી આખો નકામી નથી.

મર્ધઃ પાન્તમાન્મીય પદ્યનિ—સી પોતાનાને સુંદર દેખે છે. આ એક પ્રમિદ્ધ ને અનુભવસિદ્ધ વાક્ય છે. હમેશાં પ્રિયમાને પોતાની પ્રિયતા સુંદર જ લાગે છે કે માતાને પોતાનું કાળકૃત્ય જાગૃત પત્ર સુંદર જ લાગે છે. આ પ્રમાણે વિદુષકને રાજા સુંદરતમ લાગે છે એમ દુષ્કન મુચવે છે.

લલામભૂતા—અલંકારરૂપ. લલામભૂતા અનિવચિત સમાસ છે તેને નીચે પ્રમાણે સમજવી શકાય :

(૧) વૈયાકરણ કેષ્ટ મૂલ ને ઉપમાવાચી ફર કે સમ ના અર્થમાં સમજે છે. સગખાવો—સામાન્યમિત સામાન્યભૂતમ્ । મૂલશબ્દ ઉપમાર્થે । આ રીતે લલામભૂત નો વિગ્રહ આ પ્રમાણે થાય શબ્દ લગમ. કે લગમન્ છે

(અ) લલામઃ इव अथवा ललाम इत ।

(આ) લલામેન સમા અથવા લલામ્ના સમા લગમભૂતા । (નિત્યસમાસ) મેદિની—ફોશમાં પણ મૂલ=સમ આપેલ છે.

(૨) મુરમુર સમાસમાં ગમે તે શબ્દનો અન્ય શબ્દ સાથે સમાસ થઈ શકે છે, તે પ્રમાણે આ સમાસને મુરમુર સમાસ તરીકે સમજવી શકાય. લલામ ભૂતા અથવા લલામભૂતા.

अस्य अवसर न वास्ये—એને (વધારે કહેવાની) તક નહીં આપુ.

શ્લોક ૮ : तत् मुने अल्पम् सुरयुगित्तमम् उज्झिताधिगत (च वर्तते) क्लि ।
शिक्षितम् अर्कस्य उपरि ज्युन नमालिकाकुसुमम् इत (अस्ति) । (आर्था ७८)
उज्झिताधिगतम्—(મેનકાએ) તજ્જેલ અને (કપલે) મેળવેલ. આદી ઉજ્જિત પદ્માદ્ અધિગતમ્ । કર્મધાન સમાસ.

अर्क—આકાશ. આ શ્લોકમાં પૂર્ણોપમા અલંકાર છે.

સુરયુગતિ—નમ્નાલિકા, અપત્યમ—કુસુમમ્, મુનિ—અર્ક, ઉજ્જિત—શિક્ષિત; અધિગત—જ્યુન, આમ સરખામણી કરવામાં આવે છે ત્રી ઉપમાનાં ભેદો સૂચવે છે તેમ કરવજ્ઞિને આકાશની ઉપમા અપાઈ છે તેમાં અનોચિત છે.

વિષ્ણુલક્ષ્મી—(૧) એક જાનુ અતિ મહત્ પ્રકારનું ખજૂર, (૨) ઢગલા બધ ખજૂર વડે

उद्धेजित—કંટાળેલ.

तिनणी—આમથી.

अमिताव—છંડા, ભાવ.

खीरहावरिमोगिण—ઉત્તમ સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ કરનાર.

अभ्यर्थना—જાખના.

નિદ્રાપડે ગાળની નામે નીનિવિષયક વાધો રજૂ કર્યો પણ તેનું રાગએ સમાધાન કર્યું એટલે હવે તે ગાળની રુચિની મરકરી કરે છે. મરકરી કરવા માટે મેટયા હનીને તે કહે છે. કાઈ માણસ અનિ મીઠું ખજૂર ખાઈને કંટાળે તે પત્રી તેને આમથી ખાવાની છંડા થાય છે. પરંતુ તે આમથી લાભો વખત આવ નહી

પણ થોડા વખત પછી છોડી દે છે અથવા મીઠી વસ્તુની વધારે ધ્રુજા થાય તે માટે તેને ચટણી તરીકે ઉપયોગ કરે છે. વળી આમલી ખાવાની ધ્રુજા જ માણસની હલકી રુચિ બતાવે છે. તે પ્રમાણે રાજ્ય અંતઃપુરમાં ઉત્તમ સ્ત્રીઓને ઉપભોગ કરીને કંટાળ્યો છે તેથી તેને વૈવિધ્યને ખાતર નવી કન્યા શકુન્તલા માટે આકર્ષણ થયું છે પણ થોડા વખત પછી તેને છોડી દેવાનો. વળી આવી વનકન્યા પ્રત્યે ધ્રુજા થતી એ પણ રાજાને માટે શોભાસ્પદ નથી; બિલકુલ તે હલકી રુચિ બતાવે છે. માટે આવી સામાન્ય સ્ત્રીની ધ્રુજા તેણે કરવી નહીં—જોઈએ.

न तावदेनां पश्यसि, येनैवमयादीः—આ વાક્યમાં કાળનો પ્રયોગ વિચિત્ર લાગે છે. ભૂતકાળની ક્રિયા (દર્શન) માટે વર્તમાનકાળ (પશ્યસિ) વપરાયો છે અને વર્તમાન ક્રિયા (વદન) માટે ભૂતકાળ (અયાદીઃ) વપરાયો છે. અશ્વધોપના શુદ્ધચરિતમાં આવા પ્રયોગ મળે છે. કદાચ આવા પ્રયોગ રૂઢ હશે.

શ્લોક ૯ : (તા) વિધિના ચિત્રે નિવેશ્ય પરિકલ્પિતસત્ત્વયોગા (નુ) । (સા વિધિના) મનસા સ્મોચ્ચયેન કૃતા નુ । ધાતુઃ વિમુત્યં તસ્યાઃ વપુઃ ચ અનુચિન્ત્ય મે સા અગરા સ્ત્રીરત્નમૃદિઃ પ્રતિમાતિ । (વસંતતિલકા ૭૬)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્ત્રીસૌન્દર્યનું આવું વર્ણન ઘણી જગ્યાએ મળી આવે છે. પ્રેમીઓ પોતાની પ્રિયતામાના સર્જન માટે કોઈ બીજો જ સર્જનહાર તથા નવા જ પ્રકારની સામગ્રીની કલ્પના કરે છે.

परिकल्पितसत्त्वयोगा—પરિકલ્પિતઃ સત્ત્વયોગઃ યસ્યામ્ । જેમાં પ્રાણનો સંબંધ જોડાયો છે, જેમાં પ્રાણ પૂર્ણ છે.

સ્મોચ્ચયેન—સ્પાગામ્ ઉચ્ચયઃ । તેન । (પ. નાપુ.) રૂપોના સમૃદ્ધી.

ધાતુઃ—ક્રિયાનું.

વિમુત્યમ્—ચક્રિત, નિર્માણકૌશલ.

અગરા સ્ત્રીરત્નમૃદિઃ—(૧) બીજું સ્ત્રીરત્નનું સર્જન. જ્યાંએ પદેશાં તિલોત્તમા નામની ઉત્તમ સ્ત્રીનું સર્જન થયું હતું. મહાભારત પ્રમાણે તેને જગતની બધી સુંદર વસ્તુઓમાંથી સર્જનમાં આવી હતી.

નિકે નિકે સમાનીર રનાનાં યદ્ નિનિર્મિતા ।

નિચેત્તમેતિ તત્તસ્યા નામ ચક્રે નિામતઃ ॥ (મહાભારત અર્ધપર્વ)

આમ શકુન્તલા નિલોત્તમા પત્રીનું જન્માનું બીજું સર્જન છે. જ્યાંએ ઉત્તમ સર્જનો કરવાની પોતાની શક્તિ પદેશાં બતાવી છે તેથી તેણે આ અનુપમ સૌન્દર્યવાળી શકુન્તલાનું સર્જન થયું હતું.

(૨) ઉત્તમ ઓળખુ' જુદું જ, અનેરું કે અન્ય સર્જન. પ્રકારે જગતનું સર્જન કયું છે. જગતની બધી સુંદર ઓળખો જોઈએ તો એક પણ સુંદરી ચકુન્તલાના અનુપમ સૌંદર્યની જરોમરી કરી શકે તેમ નથી. આથી એમ કહી શકાય કે, જગતની બધી સુંદર-ઓળખોનો સર્જનહાર પ્રકાર આનો નિર્માતા નથી; તેનો નિર્માતા કોઈ જુદો જ હોવો જોઈએ. આમ, ચકુન્તલા કોઈ બીજા સર્જનહારનું અનેરું સર્જન બધાય છે. આ બીજો અર્થ વધારે સારો લાગે છે, કારણ કે (ક) દુષ્યન્ત એમ નામ છે કે ચકુન્તલા તિલોત્તમા કન્યા બિતરણું ખીજું સર્જન છે. બીજા અર્થ પ્રમાણે ચકુન્તલા અનુપમ સર્જન બને છે. (લ) વિક્રમાર્ચીયમાં પ્રસ્તુત ઉર્વશી માટે બીજા સર્જનહારોની કલ્પના કરે છે. (ગ) તિલોત્તમાનું સર્જન વિશ્વકર્માએ કયું હતું, પ્રકારે નહીં. વાચકને વળી તિલોત્તમાની કથાનું જ્ઞાન હોયું જોઈએ.

રાધવ ભટ્ટ આ શ્લોકમા સ્માવપુનરાત્ત્ય દોષ જુએ છે. આ શ્લોકમાં ત્રીજા પાદમાં અર્થ પૂરો થઈ જાય છે અને ચોથો પાદ છૂટો—ઉપરના ત્રણ પાદ સાથે સંબંધ વગરનો—લાગે છે. તેથી ઉપરનો દોષ આવે છે. રાધવ ભટ્ટ આ દોષ દૂર કરવા ત્રીજાને ચોથા પાદ તરીકે અને ચોથા પાદને ત્રીજા પાદ તરીકે વાચવાનું સૂચન કરે છે.

આ શ્લોકમાના વિચારો માટે મરખાવો—

રા રમણીયકનિવેરિવિદેવતા યા સૌન્દર્યસાસ્વમુદાવનિકેતનં યા ।

તત્ત્વાઃ સહ્યે નિયમમિન્દુસુધામૃણાલગ્ગોસ્ત્રાદિ કારણમમૂલ્લદનય યેવાઃ ॥

—માતૃતી. ૧-૨૧

સર્વોપમાશ્રવ્યસમુચ્ચયેન યયાપ્રદેશ વિભિવેશિતેન ।

યા નિર્મિતા ત્રિશ્વસ્રજા પ્રકનાદેયસ્થસૌન્દર્યદિલ્લયેય ॥—કુમારસમ ૧-૪૯

પ્રત્યાવેશઃ—હરીઃ, ઉતારી પાડનાર.

શ્લોક ૧૦ : અનંત વદનમ્ અનામનં પુષ્પમ્, વરુદ્ધઃ અક્લ નિપ્પલમ્, અનાપિદ્ધ રત્નમ્, અનાત્વાદિતરત્ત નમ મયુ, પુષ્પનામ્ અમૃદ જમિર ચ । મિથિઃ શ્લોકે મેન્દાર' સમુપસ્થાપાનિ (ન) ન જાને । (શિખરિણી ૭૬)

હવેએ કુમારી કન્યાના સૌંદર્યનું સર્જન વર્ણન કયું છે. 'અમા કાલિદાસ' એ ઉક્તિનું સુંદર ઉદાહરણ આ શ્લોક પૂરું પાડે છે.

અનયમ્—નિર્ભય, દેખરહિત.

અનાગ્રાતં—ન મુખે.

—વરુદ્ધઃ—નખોથી.

અલ્પનમ્—નહીં ચૂટેલ.

અનાવિદ્મ્—ન વીધેલું. રાધવ ભટ્ટ આવિદ્ધના બે અર્થ આપે છે : (૧) વધારે વીધાયેલું, (૨) કુટિલ.

ઉપલુકત રત્ન વીધાયેલું હોય છે તેથી વ્જનાવિદ્ધ એટલે 'ન વીધેલું' અર્થ કરવો સારો છે. અહીં અનામુક્તમ્—(ન વહેરાયેલું) પાઠ છે, પણ કૌમાર્ય માટે વ્જનાવિદ્ધ પાઠ ઉચિત છે.

નવમધુ—નવું મધ. આનો અર્થ 'નવી મહિરા' કરવો બરોબર નથી, કારણ કે જૂની મહિરા વખણાય છે, નવી નહીં.

અલ્પલ્પ—(૧) અનેક જન્મનાં પુરુષોનું અખંડ ફળ.

જે માણસે અનેક જન્મોમાં ઘણાં પુણ્ય કર્યાં હોય તે શકુંતલાને મેળવીને બધાં પુણ્યોનું એક સામુદ્ર ફળ મેળવે છે. (૨) પૂર્ણ કે શાશ્વતકાળ સુધી ભોગવી શકાય તેવું ફળ. સામાન્ય રીતે પુણ્યનો ફલ થાય છે એટલે તેના ફળના ઉપભોગને પણ અંત આવે છે. દા. ત, પુણ્ય ક્ષીણ થાય ત્યારે સ્વર્ગરૂપ ફળના ઉપભોગને અંત આવે છે, જ્યારે શકુંતલાની બાબતમાં એવું નથી.

દ્વિ—શકુંતલાને ભોગવનાર વ્યક્તિની ગળને ઈર્ષ્યા આવે છે.

ન જાને—શકુંતલાને

સમુપસ્થાસ્યતિ—સમુપસ્થા ધાતુ જ્યારે 'પૂજા કરવી' એ અર્થમાં હોય છે ત્યારે આત્મનેપદી બને છે, પણ 'નજીક જવું' એવા સામાન્ય અર્થમાં હોય ત્યારે તે પરસ્મેપદી હોય છે.

તેન દ્વિ—જો શકુંતલા આટલી બધી સુંદર હોય તો તો બહુદી કરો. તે કોઈ ચીકણા માંસવાળા શુક તાપતને પગથી ન જાય ! વિદ્વષક આનંદવાક્યોથી હાસ્ય પોરસે છે.

અન્તરેણ—અવ્યય છે ને બીજી વિભક્તિ બે છે. અન્તર્યન્તરેણ ચુરતે ।—વા. અમ્યા પોને દિર્ઘાયા સ્વામ । (સિ. કૌ.).

દરિરાગઃ—દરિનો પ્રીતિ. દરિમૃચિઃ રાગઃ । (મધ્યમપદ્મોપી). વિદ્વષક સામાન્ય રીતે મૂર્ખ મનાય પણ તેવો નથી. તે રાગ પાસેથી જાણવા ગયે છે કે શકુંતલાએ દરિયા પ્રેમનું સૂચન કર્યું હતું કે નહીં. સ્ત્રીના પ્રેમનું પ્રથમ ચિહ્ન આંખ દ્વારા જોવા મળે છે.

અમગનમ્—ગમન, શરમાળ.

શ્લોક ૧૧ : મયિ વ્યમિમુગે (મનિ લપા) રેશિતિ રંદ્યમ્ । (લપા) અન્તરિમિ-

તત્ક્રોદયમ્ હસિત (ક્રતમ) । ઓ મિત્યગારિનૃત્તિ મત્ન તયા ન વિત્ત ન ચ
સત્ત્વ । (૧૮વિલ્લખિત ૭૦)

અન્યનિમિત્તક્રોદયમ્—અયસ્માદ નિમિત્તાત્ ક્રત્ન ઉદય યસ્ય તત્ । (૧
બી) બીજા કાગળે ઉત્પન્ન થયું

ન ચિવૃત —પૂરેપૂરે ન જાણ્યો છું નોન કર્યો ન સત્ત્વ —પૂરેપૂરે ન છુપાવ્યો

દષ્ટમાત્ર —દષ્ટ યત્ । જોનાવે ત. મુસુર સમાપ્ત વિદ્યુષક રાજાની અગીગઈ
પર હુસે છે તમાગ પ્રથમ મિનને જ શકુના યોડી તમારા ખોળામાં ખેંચી
જવાની હતી ?

શ્લોક ૧૨ ત્વની કનિચિદેવ પ્તાનિ ગત્તા મ્માદિકુરેણ ચરણ મ્મન ક્વનિ
અસ્ત્રાણે સ્થિતા । દુમાળા શાશ્વાસુ અમ્મકમપિ વર્ણ મિમાચયન્તી વિત્તચરદના ચ આસીત્ ।
(વસ તતિલકા ૭૦)

ચિત્તચરદના—વિત્ત વન્ન યસ્યા સા । (૧ બી) મુખ ફેંચીને

ગ્રહીતપાયય —ભાથુ ॥પો ને નીચી પડે યહીન પાયર યેન । (૧ બી)
પથિ સાડુ પાયેરમ્ । પથનિધિયસતિસ્પન્નેન્ ક્ । પા ૪-૪-૧૦૪ સૂત્ર પ્રમાણે પથિન્
શબ્દને ને માટે ઉપયોગી અથવા ને માટે મારુ અર્થમાં ટક્ (પથ) તદ્વિત
પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે સરખાવો આતિયેમ્

કૃત ત્વયા ઉપવન તપાવનમ્— તમે તપોવનને ઉત્તવન ગનારી દીડુ છે
તપોવન તો તપ માટે હોન તેને જ ને તમે તેને શૂઝાશુ સ્થન કરી દીડુ છે ।
આ નાના વાક્યમાં પહેલા ત્રણ અક્ષરો મુખ્ય ધ્વનિ—શૂઝાગ —તુ સૂચન જોઈ
શકાય છે શાકુન્તનાના નાન અકોના બે ભાગ પાડી શકાય પહેલા ત્રણ અક્ષરો
પછીના ચાગ અ ક પહેલા ત્રણ અ ક શૂઝાગપ્રાન છે બારે બાકીના ચાગ અ ?
શૂઝાગપ્રાન નથી

આ વાક્યમાં અમિમૃદવિરોધાશ નો દોષ છે તપનમ્ ડરનમ્ ક્રતમ્ । હોયુ
જો એ

નીચારા —મામે

પાંચમાગમ્—મનુષ્યનિ પ્રમાણે ૧મ ૨મ પામેથી ૫- નો બી, આમાં
કે બેમાં નાજ કા લગી ૮૮ શકતો પચાશ્વમાગ અન્યો રાજા વગૃહિત્ત્વ ।
ધાવાનાત્મક ભાગ દષ્ટ કૃત્ય યત્ વા ૧- મનુસ્મૃતિ ૭-૧૩૦ । જોને માટે
પચાશ્વમાગ એવો ૨૦ કાંતિ પાયમાં અક્ષર વાપર્યા છે

માગધયમ્ (નપુ) ભાગધય (પુ) કા

વિહાય—છાડીને.

અન્નમેવ ભાગ્યેયમેતે તપસ્વિનો નિર્વપન્તિ । (ખીજે જ કર તે તપસ્વીએ આપે છે), એ પાઠમાં કરનો ઉલ્લેખ રાજા કરે તે થોડ્ય નથી; વળી પોતે એમનું 'રક્ષણ' કરે તો પુણ્ય મળે, એવો એની ફરજનો ઉલ્લેખ આ પાઠમાં નથી. આમ આ પાઠ સારો ન ગણાય.

શ્લોક ૧૩ : તૃપાણા ઘર્ણેભ્યઃ દદ્ધ ધનમ્ ઇતિષ્ઠતિ તદ્ ધયિ । આરણ્યકા હિ અન્નસ્ય તપઃપદ્મમાગમઃ દદતિ । (અનુષ્ટુપ્ ૭૬).

ઘર્ણેભ્યઃ—(ચાર) વર્ણોભાષી—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે પાસેથી, ધયિ—નાશવંત.

અક્ષય્યમ્—નાશ ન પામે તેવું

આરણ્યકા—તપસ્વીઓ

તપઃપદ્મમાગમ્—તપનો છદ્દો લાગ. મનુ કહે છે કે રાજા પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરે તો તેમના તપનો છદ્દો લાગ રાજાને મળે છે.

સર્વનો ધર્મપદ્મમાગો રાજો ભવતિ રક્ષતઃ ।

અર્થનાંતરે પદ્મમાગો મગ્યસ્ય દક્ષતઃ ॥—પનુસ્મૃતિ ૮.૩૦૪

પદ્મમાગમ્—પદ્માકરણની દૃષ્ટિએ આ શબ્દ શુદ્ધ નથી. નઃ—અમને, રાજાઓને.

નિદ્વાર્થો—(અમારો) અર્થ સિદ્ધ થયો છે. સિદ્ધઃ અર્થઃ યયોઃ તૌ (ગ. ત્રી.)

ધીર્ગપ્રશાન્તસ્વરઃ પાઠમાં તૃતીયા 'જયંભૂત્કણે' અર્થમાં છે. ધીરપ્રશાન્ત

સ્વરવાળા.

શ્લોક ૧૪ : અમુના અપિ સર્વમેગ્યે આશ્રમે યતિઃ અપ્યાશ્રાન્તા । અમ્ અપિ રક્ષાયેગાન્ પ્રવહ તપઃ સચિનોતિ । યશિનઃ અપ્ય અપિ કેચન્ રાજર્શયઃ મુનિઃ ક્ષિપ્તિ પુણ્યઃ શબ્દઃ ચારણદ્વન્દ્વગીતઃ (સન્) યા સ્મૃયન્તિ । (મન્દાકાન્તા ૭૬)

આ શ્લોકમાં પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ દ્વારા રાજા અને ઋષિ વચ્ચેનું સામ્ય બતાવ્યું છે. ચોથી પંક્તિમાં રાજા અને ઋષિ દેહલેક અંગે બિન્ન છે એમ બતાવ્યું છે. આના કારણે પદ્મમાગમ નામે છે.

મર્દન્નામ્યે આશ્રમે—(૧) રાજા માટે—મધ્યથી બોયલી શકાય એવા આશ્રમમાં—ગૃહસ્થાશ્રમમાં. મત્ર જ માખસો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશી શકે છે.

મરિઃ સંગ્યે । અથવા જેના પર બીજા (આશ્રમ)નો આધાર છે તે, મર્યેઃ (મરિઃ અર્થઃ) મેગ્યે (મેત્તીયે) ।

શુભે—

યથા વાચુઃ મ્પ્રાશ્નિય વર્તન્તે મર્દન્તરઃ ।

—યા સ્મૃયન્તાશ્રમ વર્તન્તે મરિઃ અશ્રમઃ ।—પનુસ્મૃતિ ૩-૩૩

(૨) ઋષિ સાથે—ગદા (અતિથિઓ)થી ભોગવી શકાય એવા આશ્રમમાં. કોઈ પણ અતિથિ આશ્રમમાં જઈને આશ્રમનું આતિથ્ય ભોગવી શકે છે. વસતિરધ્યાન્નાન્તા—રહેવાનું સ્વીકાર્યું છે.

રક્ષાયોગાત્—(૧) રાજ સાથે—રક્ષણકાર્ય કરવાથી, (૨) ઋષિ સાથે—(અ) ગામ લગાડવાથી. (આ) (જગના) રક્ષણ માટે યોગાભ્યાસ કરવાથી.

પ્રત્યહ—રોજરોજ. અહનિ અહનિ इति । (અવ્યયીભાવ.)

વશિનઃ—(૧) ગામ સાથે—(રાજ્યનો) વશકર્તા.

(૨) ઋષિ સાથે—(વાસનાઓનો) વશકર્તા.

કેવલમ્—રાજ અને મુનિ—ઋષિ—વચ્ચેનો ભેદ સૂચવે છે.

રાજપૂર્વઃ—(ઋષિપત્ની) આગળ રાજપદ હોય છે. રાજને રાજર્ષિ કહેવામાં આવે છે જ્યારે મુનિને ઋષિ કહેવાના આવે છે. માત્ર ‘રાજ’ શબ્દ પૂરતો ભેદ છે. શાન્ગુદ્ગન્ધગીત.—ચારણાના કન્દાનિ । તૈઃ ગીત । (૫. તત્તુ) આગુદ્ગન્ધીથી ગવાયેલ.

ધામ—સ્વર્ગને.

સ્પૃશતિ—સ્પર્શે છે, પહોંચે છે. ગર્જર્ષિ તરીકે દુષ્યંત સ્વર્ગમાં પણ પ્રવિશ્ન છે.

વલ્લભિન્મત્તઃ—છન્દનો નિત્ર વર્ગમિદ. સ્પૃશ્તા । (૫. તત્તુ.) છન્દે નક્ષત્ર વલ્લભિન્મત્તઃ નામના અસુગ-જગના ભાઈનો વધ કર્યો હતો તેથી છન્દ વલ્લભિદ્ કહેવાય છે. રાજાહઃ-સતિગ્યદ્વચ્ । પા. ૫-૪-૮૧ (સુ. પ્રમાણે તત્તુપુષ્પ સમાનના અતે સતિનુત્તુ સત્ત ધાય છે.

શ્લોક ૧૫ : વદ નગરપરિષપ્રાશુગાદુઃ અયમ્ એકઃ ઉદધિદયામસીમા કૃત્સ્ના ધરિત્રી મુનક્તિ એતત્ ન વિત્રમ્ । હિ દર્શઃ વદરૈરાઃ મુરાઃ અસ્ય અધિગ્યે ધનુષિ પીરુતે યન્ને વ સમિતિયુ વિત્રયમ્ અંશસ્ત્તે । (અંદકાન્તા ૭૬)

નગરપરિષપ્રાશુગાદુઃ—નગરપરિષો રૂબ પ્રાશુ ગાદુ રસ્ય । (ખ. ગ્રી.) જેના બાહુ નગરના આગળા જેવા લાંગા છે.

ઉદધિદયામસીમા—(૧) ઉદધિભિઃ દયામાઃ સીમાઃ યસ્વાઃ તામ્ । (ખ. ગ્રી.) —સન્દોને ઘીધે પ્રધામ નીનાવાળી. (૨) ઉદયઃ એ દયામાઃ સીમાઃ યસ્વાઃ તામ્ । (ખ. ગ્રી.) સમુદ્ર જેની પ્રધામ સીમા છે.

ધરિત્રીમ—પૃથ્વીનુ.

મુનક્તિ—સ્પૃશ્તુ કરે છે. મુજ્જતો અર્થ ‘ગુહ્ય કન્ધુ’ ન થતો હોય ત્યારે તે આત્મનેપદી હોય છે. મુજ્જે ઝનને । પા. (૧-૩-૬૬) એવન મુજ્જે । ધનને પ્રધિત્રીમાઃ પ્રધિત્રીમેઝ રૂપમેઝે મુજ્જયઃ । અનને વિમ્ । મરો મુનક્તિ ।

ચિત્રમ્—આશ્ચર્યકારક.

વદ્ધવૈરાઃ—વદ્ધં વૈં યૈઃ તે । (બ. પ્રી.) જેઓએ વેર બાંધ્યું છે.

પૌરુહૂતે—ધંદના (પુરુહૂતસ્ય इदम् ।) પુરુહૂતઃ શબ્દ ધંદના વિશેષણ તરીકે અગ્વેદમાં ઘણી વાર વપરાય છે. ((પુરુમિઃ હૂતઃ ઘણાથી બોલાવાયેલો.)

સરખાવો—રિક્તવાર્ણિર્નિ પર્યેત રાજાનં દેવતાં ગુરુમ્ ।

કતિપયરાત્રમ્—થોડી રાતો માટે.

(૧) કતિપયાઃ રાત્રયઃ યસ્મિન્ સ કતિપયરાત્રઃ (કાલઃ) । તમ્ । (બ. પ્રી.) (પ્રી. ગજેન્દ્રગકકર) (૨) કતિપયાઃ રાત્રયઃ સમાદ્યતાઃ इति कतिपयरात्रिन्અન્ સમાસામન્ત =કતિપયરાત્રઃ । તમ્ । (શ્રી રામ)

સારથિદ્વિતીયેન—સારથિની સાથે સારથિના દ્વિતીયઃ । તેન (વ. તત્પુ.) અથવા સારથિઃ દ્વિતીયઃ સ્વયં । તેન । (બ. પ્રી.)

અનુકૂલા—આપને આ વિનંતી અનુકૂળ છે, કારણ કે તેથી હવે આપ આશ્રમમાં સહેલાઈથી જઈ શકશો. અનુકૂલે ગત્વહસ્તઃ પાઠ છે. “તમારી ગળતી પકડી છે પણ તે તમને અનુકૂળ છે.” વિદ્વષકના મુખમાં શોભે એવો આ હાસ્ય-રસિક પાઠ છે પણ મોટા ભાગની આવૃત્તિઓ આ પાઠ સ્વીકારતી નથી.

શ્લોક ૧૬ : પૂર્વેષામ્ અનુકારિણિ ભવિ દંડં યુક્તરૂપમ્ । પૌરવાઃ આપ્ન્નાભય-સત્રેષુ દીક્ષિતાઃ । (અનુષ્ટુપ છંદ)

યુક્તરૂપમ્—જુઓ ૧-૧૨

આપ્ન્નાભયસત્રેષુ—દુઃખીઓને અભય આપવા માટેનાં સત્રોમાં. ૧૩થી ૧૦૦ દિવસ ચાલતા યજ્ઞને સત્ર કહે છે.

દીક્ષિતાઃ—દીક્ષા લીધી છે, જેમ યજ્ઞ માટે દીક્ષિત યજ્ઞ સિદ્ધાય ખીજુ' કથું કરે નહીં તેમ પૌરવ રામજો પણ દુઃખીઓનું રક્ષણ કરવાના યજ્ઞમાં દીક્ષિત છે અને એકામતાથી તે જ કાર્ય કરે છે. તાપસ કુમારો યજ્ઞની પરિભ્રમણમાં વાત કરે છે. કાલિદાસ જુદા જુદા પ્રકારનાં પાત્રો માટે તેમને અનુરૂપ ભાષા યોજે છે.

અનુપદ્મં—પગલે પગલે. પદસ્ય પદ્યાન્ । (અવ્યયીભાવ)

મપરિયાહમ્—પરિવાહેણ સહિનમ્ । (સહ બ. પ્રી.) (કુતૂહલ) બિહારઈ જતું હતું મા મૈત્રીઃ—ખીસ મા । મૈત્રીઃ=અર્મયીઃ, મીત્રું અવનન ભૂતકાળ બી. પુ. એ. વ. ન માહવેગે । (૬-૪-૭૪) સૂત્ર પ્રમાણે અવનન ભૂતકાળના ૩૫ની આગળ મા અવ્યય આવે ત્યારે અવનન ભૂતકાળના એનો લોપ થાય છે. (મા અમૈત્રીઃ=મા મૈત્રીઃ) આવું ૩૫ સામાન્ય રીતે ખીજા પુરુષ એકવચનમાં આજ્ઞાર્થ બતાવે છે.

પુત્રપિંડપાલન:—પુત્રમ્ પિન્દઃ પાત્યતે ધર્મેન । પુત્રના પિંડનું પાલન કરનાર. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે શ્રાદ્ધક્રિયામાં પુત્ર પિતૃઓને પિંડ આપે છે તે તેથી તેઓ સંતુષ્ટ ગટે છે. દુષ્યંત અપુત્ર હતો તેને પુત્ર થાય તો દુષ્યંતના મૃત્યુ પછી પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ અટકે નહીં આ હેતુથી દુષ્યંતની માતા ઉપવાસ કરે છે. પાકાન્ત નિવૃત્તમારણઃ કે પ્રવૃત્તમારણઃ મે—(ચોથે દિવસે) ઉપવાસના પાગળા છે એટલો અર્થ આપે છે, જ્યારે ‘પુત્રપિંડપાલન’ સૂચવે છે કે ગમ અપુત્ર છે અને તેની અપુત્રતા ટાળવા માટે તેની માતા ઉપવાસ કરે છે. આમ ‘પુત્રપિંડપાલન’ પાકં મારો છે. વળી કેટલાક વિવેચકોને મતે વાગવા આવતો દુષ્યંતની અપુત્રતાનો ઉલ્લેખ એમ સૂચવે છે કે, દુષ્યંત આશ્રમમાં આવી શકુન્તલાના પ્રેમમાં પડ્યો, તે વિદ્વાન્નિતાને કાગળે નહીં પણ શકુન્તલામાં તેને પુત્રની માતા મળી તેથી શકુન્તલાની જાગૃતિમાં દુષ્યંતના મનમાં આવો વિચાર હતો કે કેમ, તે તો કહેવું મુશ્કેલ છે.

નંભાયનીયા—માન ગખજે.

અનતિદ્રમણીયમ્—અનુલ્લંઘનીય.

પ્રતિષિધેયમ્—ઉપાય.

ત્રિશકુરિયાન્નગલં તિષ્ઠ—ત્રિશંકુનો જેમ વચમાં રહેો. વિદૂષક હાસ્ય-રસિક ભાષામાં કહે છે કે તમે આશ્રમે પણ ન જાઓ કે રાજધાનીએ પણ ન જાઓ, પણ ક્યાંક વચ્ચે રહેો !

હરિશંકરનો પિતા ત્રિશકુ સૂર્યવંશી રાજા હતો. ત્રિશંકુની કથા ગમાળ્ય (બાલકાવ્ય)માં અને હરિવંશમાં વર્ણવેલી છે. તેણે માનવદેહે સ્વર્ગે જઈ શકાય તે માટે પોતાના પુરોહિત વસિષ્ઠને યજ્ઞ કરવા કહ્યું પણ તેણે ના પાડી. વસિષ્ઠના પુત્રોએ પણ ના પાડી. તેણે બીજા પુરોહિત પાસે જવાનું કહ્યું એટલે વસિષ્ઠપુત્રોએ ગુસ્સે થઈને તેને શાપ આપીને ચાકાલ બનાવ્યો. ત્રિશંકુ વિશ્વામિત્ર પાસે ગયો ને તેના પર દયા લાવીને તેણે યજ્ઞ કરવાનું સ્વીકાર્યું. પણ દેવોએ આ યજ્ઞમાં ભાગ લેવાની ના પાડી. આથી ગુસ્સે થઈને વિશ્વામિત્રે પોતાના તપોગુણથી ત્રિશંકુને સ્વર્ગ તરફ મોકલવો શરૂ કર્યો. પણ ઇન્દ્ર વચ્ચે દેવોએ તેને પૃથ્વી પર પાછો કોહવા માડ્યો. ત્રિશંકુએ વિશ્વામિત્રને મન માટે જૂઠું પાડી. વિશ્વામિત્રે ‘ત્રિશકુ’ એમ કહીને તેને નીચે આવતો અટકવી દીધો. આમ ત્રિશંકુ સ્વર્ગ ને પૃથ્વી વચ્ચે હટપટી રહ્યો. પછી દેવોએ તેને આકાશમાં નક્ષત્ર બનાવીને સામનપદ આપ્યું. વિદૂષક કહે છે કે ગગને પડે બે બાજુએ વચ્ચાની માત્રાફૂલ છે એટલે તેની દશ ત્રિશંકુ જેવી છે

શ્લોક ૧૯ : કૃત્યયોઃ મિન્નદેશત્વાત્ મે મનઃ પુરઃ શૈલે પ્રતિહત્ સ્ત્રોતોવહઃ
સ્ત્રોતો યથા, દ્વૈવીભવતિ । (અનુષ્ટુપ્ ૭૬)

પ્રતિહતમ્—અથડાયેલ.

સ્ત્રોતોવહઃ—નદીનો.

સ્ત્રાંતઃ—પ્રવાહ.

દ્વૈવીભવતિ—(૧) દ્વિધા અનુભવે છે, (૨) બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે.

મહાચામણ—કટાક્ષમાં છે. પશુ^૧વિદૂષક આ કટાક્ષ સમજતો નથી. તે ખુશ થાય છે. શદ્દ્યે તૈલે તથા માંસે વૈચં ઓત્તિપિકે દિજે । યાત્રાયાં પયિ નિદ્રાયાં મહચ્છદ્દો ન દોયતે ॥

તપોચતોપરોધઃ—તપોવનને નડતર.

યુવરાજઃ—વિદૂષકે પહેલાં કહ્યું હતું કે હું તો રાજના નાના ભાઈની જેમ જઈશ. હવે દુષ્યંત પાતું લસ્કર સાથે લઈ જવા કહે છે એટલે વિદૂષક કહે છે કે હવે તો હું યુવરાજ બન્યો. આ યુવરાજ શબ્દ સૂચક છે. રાજ અપુત્ર છે એટલે તેનો નાનો ભાઈ યુવરાજ બની શકે. તેથી વિદૂષક પોતાને યુવરાજ કહે છે. આમ કવિ ચતુર્ગાંધી વારંવાર રાજની અપુત્રતા આગળ ધરે છે એ સૂચક છે.
ચપલઃ—ચાવળો, ચાંપતો.

શ્લોક ૧૮ : ધરં ક્વ, મૃગશાર્ધઃ સનમ્ પથિતઃ પરોઽન્નનથઃ જનઃ ક્વ । સળે,
પહિાસવિજ્ઞત્વિનં યત્તઃ પરમાર્થેન ન શઘ્નગમ્ । (વૈતાલીય ૭૬)

દુષ્યન્ત વિદૂષકને નમ્રરજન અને અરપયવાસી વચ્ચેનું વૈષમ્ય બતાવે છે. કયાં શહેરના કૃત્રિમ વાતાવરણમાં દુષ્યન્ત અને કયાં કુદરતના ખોળામાં જિહ્વેલી શકુન્તલા ? શકુન્તલા પ્રેમ અને રાગમાં રું સમજે ? તે તો દરણાં સાથે જિહ્વેલી છે. મારે તે વળી તેની સાથે પ્રેમ દોઢ શકે ? મેં જે કહ્યું હતું તે મરકરીમાં જ કહ્યું હતું. તે તારે સાચું માનવું નહીં. બોલો વિદૂષક જીમને આ વાત કહી દે તોયો તેના મનમાંથી આ વાત બહાર કાઢી નાખવા માગે છે.

બે જ શબ્દો વૈષમ્ય બતાવે છે.

મૃગશાર્ધઃ—દરણાંનાં વચ્ચેનાં સાથે.

પરિહાસવિજલ્પન- પરિહાસેન વિવિધ અથવા વિરુદ્ધ જલ્પિત । મરકરીમા વિવિધ પ્રકારનું બોલવું અથવા મરકરીમા ગમેતેમ બોલું બોલવું

પરમાર્થેન-સત્ય

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ પોતાના અનુવાદમાં આ શ્લોકનું વિવેચન કરતા લખે છે 'વાત કરીશ નહીં એમ બે રાજાએ કયું હોત તો વિદ્વષ્ટ વાત કરે તેમ નહોતું જ, કાગળ ? રાજાને કોઈ રીતે હાનિ થાય એનું ।' આત્મભિત્રને હાથે અમ ભવિત હતું છતાં પાચમા અ કના સ્મૃતિવિભ્રમના ઉપર યુએચક મિત્રનો પણ અ ટુશ રહે નહિ એ સત્ય કવિની દષ્ટિ મહાત્મ ગયું નહિ અને એનો સચોટ ઉપાય એક જ હતો કે વાત મનમાથી જ ખસેડી નાખવી તાપસ કન્યાના અભિલાષનો અમ ભવ બતાવવા ચોક્કસ કારણ કેટલું મન છે ! આ કારણના જ રસિમનાથી જીભરાઈ જતા ધ્વનિવાણા પ્રેમ જીજ્ઞાસી રહ્યો છે, અને વિશુદ્ધ પ્રેમ આવા સરળ છવનમાં જ મુખ્યત્વે કરીને રહે છે એનું સુદર સૂચન પણ કર્યું છે । વિદ્વષ્ટ બાપડો આ સૂચન સમજી શક્યો નહિ ! 'ગાળ નર મ જૂઠું બો નો પણ તેમાં પણ સત્ત લપકી રહ્યું હતું જે વિદ્વષ્ટની ભાગી શુદ્ધિ પામી શકી નહિ''

-શ્રી ભાશ કર એશી શાકુન્તાલ (૧ ૮૬-૮૭)

આ અ કમાં આપણે જોયું તેમ ગાળ આશ્રમમાં રહેવાના નિમિત્તને સ્વીકારે છે અને વિદ્વષ્ટને રાજવાનીમાં નોકસે છે આ અ કમાં કાલિાસે કુબંતને પ્રમ પ્રત્યે વદાદાર બતાવ્યો છે પોતાનું કાર્દ છોડીને તે પરોપકાર માટે પ્રત્યક્ષીન છે તે જોયું છે કે આશ્રમનું રક્ષણ એ તેનું કર્તવ્ય છે તેને ઋષિમુનિઓ નાટે આપ્ત-ભાવ છે તેણે છેલ્લે પોતાના પ્રમને પગિહામવિજલ્પન કહ્યો તેની પાછળનું કારણ દાક્ષિણ છે પણ એવું ન કર્યું હોત તો વધુ સારું થાત

અ ક ત્રીજો

ત્રીજા અ કના પ્રાગ્ભમાં વિષ્ણુલકમાં અશ્રમનો એક શિવ પ્રતાપી માર્થિવ કુબંતની મહાનુભાવતાનું વર્ણન કરે છે

કુશાન આદાય-શિવ કુશ એને કે દર્બ બેય કન્તો કન્તો પ્રવેશ કરે એ ગગમયની દષ્ટિએ ઘણું ઉપયુક્ત છે અન્ય અ મ્ની શરૂઆતમાં પ્રેક્ષક । માન સિક ગીતે પણ વ્યવસ્થિત થઈ ભાગ એવો હતું પણ કવિને હજી પ્રવિગ્ધમાત્રે-દાખન થના વેત જ ! આ અનિયમિત મમામ છે, જે પાણિનિના ૨ ૧ ૭૨ સૂત્ર-મયુરમયમકાદયમ પૃથ્વી મિદ્ધ થયો છે આ શરૂ પ્રવિગ્ધમાત્રમ, તસ્મિન્ પ્રવિગ્ધમાત્ર અથવા પ્રવિગ્ધ એ પ્રવિગ્ધમાત્રમ । તસ્મિન્-એ રીતે નનજી શકાન અ વા શરૂ

મોટે ભાગે નવુ અનિગમા હોય છે પણ કાલિાસ તેમને વિરોધથી તરીકે લે છે એટલે પ્રવિષ્ણાત્રે એ પ્રવિષ્ણાત્રનું સપ્તમી એ વ પણ હોઈ શકે રધુવશ (૫૫૧)ના આવા જ પ્રકારનો પ્રયોગ પુનિગમા કર્યો છે—સ વિદમાત્ર કિલ નામ્પ્રમુસ્યજ તન્મિતસન્યુદ્ય ।

શ્રી ગય માત્રને પ્રમાણના અર્થમાં સૂચવે છે—પ્રવિષ્ણ ઇત્યેતત્ પ્રમાણમ્ અન્ય ઇતિ પ્રાવણ્માત્ર । તસ્મિન્ । અથવા ગદ્યબોધિ તરીકે લેતા, પ્રવિષ્ણ ઇતિ માત્રા રસ્ય । તસ્મિન્ ।

આ એક જ મ્થનમાં માત્ર અને દ્વય એ બંને અવધારણાથી દોવાથી બંને માથી એક આવાચક છે એમ કટનાક માને છે પણ શ્રી ગણેશગુપ્ત બંનેને આવચક સમજે છે તેઓ સુજન, એકનો કિરા માવે અને બીજાનો નમય સાથે સળધ છે રાજ્યે ધ્વજ પ્રવેશ જ મ્યો અને તપોવનમાં શાંતિ થઈ ગઈ, તથા રાજ્યે પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ શાંતિ થઈ ગઈ. આમ, માત્ર અને દ્વય બંને યથાર્થને જ ઉપયુક્ત છે

નિરપ્લવાનિ-નિર્મિત્તા ઉપ્પન્ના ચેપા તાનિ । (બહુબોધિ) ઉપર ૬ વિધન વિનાના કુલગતિ કવ્ય ધણી મમય માટે પ્રવાસે ગયા છે અને એમની અનુપમિતિમાં રાક્ષસોથી યજ્ઞને રક્ષવા આશ્રમવામીઓના નિનરપુત્રે સ્ત્રીકારી દુષ્યત આત્રમમાં ગહે છે આમ ધણી સમય માટે દુષ્યન્ને આશ્રમમાં ગહેવાની તક નબ એ તેમના પગપગ પ્રજનના વિકાસ માટે અને એ ગીતે નાટ્યના કથાવસ્તુના પરિચય માટે આવચક છે

શ્લોક ૧

દુષ્યન્ને બાણમધાનની આવચકના જ નથી તેના ધનુષના ટંક માનથી જ વિનો દુષ્ય થઈ જાય છે જાણે કે એ ટંકાર ધનુષનો રાષ્ટ્રપ્રસિદ્ધ હુમ્મ હોય ! ઉપર આ અનિગમ મહાસાક્ષિમાં બધા પદો સ્પષ્ટ નથી હોતા. કટનાક પદોનું નામ કેવળ સચિત્ત હોય છે કુદ પાલુ હુમ્મ થી જ હુમ્મનોને દુષ્ય દાવના દોવાથી દુષ્યના નામે તેમનું નામ માની શકાય . દુષ્યારજ્યા હિ રદ્ધા । (મલ્લિનાથ કુમાર - ૨૭૮)

પરંતુ દુષ્યારજ્યા ઉપમાન તરીકે લઈ, ધનુષને ગ્રાસદનૈવની નાવ લે છે તેમને નતે આ દેવદેશવિવર્તિત્ત્વા ડમ્મામાં ગમ્મને ગમ્મપતિની નાવ સન્માદ્યો છે પણ આ અર્થધન કાલિ અને અભિષેક દોષ એમ લાગતું નથી ૬મી, એ રીતે લેતા ધનુષ દ્વયનિર્મિત્ત પની નાવ જ કવિ કાલિાસની પાંડુનામની આ કૃતિમાં આવા દોષો બંનેના સુધી ન આવે

આ મોક્ષના અનુષ્ટુપ ૭૬ છે

આકાશ-અર્થાત્ આકાશમાપિત. આ એક પ્રકારનું ગંગમંચ સૂચન છે. મંચ પર કેવળ એક જ પાત્ર હોય, ત્યારે તે બાણે દૂર ઢાઈને બુએ છે એવો દેખાવ કરી મોટેથી તેને પ્રશ્ન પૂછે છે અને પછી બાણે એ પ્રશ્નનો જવાબ સાબળ્યો હોય તેમ કિં મગસિ, કિં વ્રીચિ વગેરેથી શરૂ કરી જવાબ પ્રેક્ષકોને સંભળાવે છે, અને તેના અંતમાં હિતિ એમ કહે છે. આ યુક્તિથી અનાવશ્યક પાત્રનો મંચ પર પ્રવેશ ટાળી શકાય છે. તેની પારિભાષિક વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે :

કિં વ્રીચીત્યેમાદિ વિના પાત્રં વ્રીચિં યદ્ ।

શ્વેતેરાનુસ્મમ્પ્યેક્તત્ સ્વાદાકાશમાપિતમ્ ॥ -દશસ્ક ૧. ૬૭.

ઉશીરાનુલેપનમ્-ઉશીરનો લેપ. નાયક કે નાનિકા તીવ્ર મહતાગ્નિથી પીડિત થાય છે ત્યારે તેમના શરીર પર ઉશીર, નલિનીપત્ર, મુણાલદંડ, ચંદન, વગેરે દાગ ઠંડક કરવાનો પ્રયત્ન કરાય છે સસ્કૃત પ્રથેમા આવા પ્રકારનું વર્ણન બહુ કરવામાં આવ્યું છે. કાદબરી, દશકુમારગ્નિ વગેરેમાં આવું વિસ્તૃત વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘૈતાનિકમ્-વરતું. વિતાન શબ્દને ફક પ્રત્યય લાગ્યો છે. વિતાનસ્ય હ્રદમ્ અથવા વિતાને મમ્ । શાન્ત્યુદકમ્-શાંતિ આપતું જલ. વરક્રિયામાં મન્ત્રોચ્ચાર દ્વારા પવિત્ર બનેલ જલ શાંતિદાયક મનાય છે.

ગૌતમીદસ્તે-ગૌતમીની સાથે. આ અંકને અંતે બુને પ્રેમીઓ આર્થા ગૌતમીના આગમનથી જ વિયુક્ત થાય છે. તે વખતે તેનું આગમન અચાનક અને અસ્થાને ન લાગે તે માટેની તૈયારી કુશળ કવિએ પ્રારંભથી જ કરી રાખી છે.

હિતિ વિષ્કંભકઃ-નાટકમાં કેટલાક કથાનો એવા હોય છે, જે ભજવવા જેટલા રસિક નથી હોતા કે શાસ્ત્રનિષેધને પગિણામે ભજવી શકાતા નથી અને છતાં જેમનું જ્ઞાન નાટકના કથાવસ્તુના તંત્રોએને એકચૂરમાં બાધવા આવશ્યક હોય છે. તેવા કથાશોને વિષ્કંભક કે પ્રવેશકમાં મગની લેવામાં આવે છે. વિષ્કંભક નાટકની શરૂઆતમાં કે બે અંક વચ્ચે આવે છે. જ્યારે પ્રવેશક માત્ર બે અંકની વચ્ચે જ આવે છે. બુનેમાં બની ગયેલા બનાવોનો નિર્દેશ અને ભાવિ ઘટનાઓનું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સૂચન બે કે ત્રણ પાત્રોના સંવાદો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

વિષ્કંભક બે પ્રકારના હોય છે : શુદ્ધ અને મિશ્ર. જો બધા પાત્રો મધ્યમ હોય અને સંસ્કૃતમાં વાત કરતા હોય, તો તે શુદ્ધ વિષ્કંભક કહેવાય છે. જો પાત્રો મધ્યમ અને હીન હોય અને ન સ્કૃત તથા પ્રાકૃત બુનેમાં વાત કરતાં હોય, તો તે મિશ્રવિષ્કંભક કહેવાય છે. વિશ્વનાથ તેમની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપે છે.

વૃત્તર્જિધ્માનાના કથાશાના નિર્દર્શકઃ ।

સન્નિતાથસ્તુ વિષ્કમ્મ આદાયઙ્કસ્ય દર્શિતઃ ॥

મધ્યેન મન્વમામ્યા વા પાત્રામ્યા સપ્રયોજિતઃ ।

શુદ્ધઃ સ્યાત્ ॥ તુ સમીર્ણો નીચમધ્યમકલ્પિતઃ ॥—આહિત્યર્પણ

પ્રવેશકમા બધા નીચ પાત્રો હોય છે, અને પ્રાકૃત ભાષામા વાત કરે છે

પ્રવેશકોડનુદાત્તોક્ત્યા નીચપાત્રપ્રયોજિત ।

અદ્વિદ્યાન્નર્વિચેય. શેષ વિષ્કમ્મે યથા ॥—આહિત્યર્પણ

અસ્તુત વિષ્કલક શુદ્ધ પ્રકારનો છે. તેમા શિષ્ય (નંદમપત્ર)ની સ્વગતોક્તિ છે. આ દ્વાગ કવિએ ઘણી માહિતી આપી દીધી છે : (૧) વિદ્યુષકને નગર તરફ મોકલી રાજા એકલો જ આશ્રમમા ગયો છે અને પોતાના આગમન માત્રથી જ રાક્ષસોના વિધનને દૂર કર્યું છે. (૨) શકુન્તલાને લૂ લાગી છે, અને તે ખૂબ જ અસ્વસ્થ છે વાસ્તવિક રીતે તો તે કામાગ્નિથી પીડાય છે. (૩) ભોળો ક્ષત્રચારી શુદ્ધ શાંતિજન ગૌતમી માથે મોકલવાનો છે. આ નાનકડી ઉક્તિ અંકને અતે બંને પ્રણયીઓને વિખૂટા પાડવા માટે પલાદ્ભૂ તેજાર કરે છે આમ આ વિષ્કલક સંક્ષિપ્ત છતાં રસયક અને મહત્વપૂર્ણ છે.

કામયમાનાયસ્થ — કામયમાનાસ્ય અવસ્યા ઇવ અગમ્યા યસ્ય સ । (મહુમીહિ).

કામાતુર અવસ્થામા અડી કામયાનાસ્ય એનું પાકાતર મળે છે. રાઘવભટ્ટ આ પ્રમાણે સમજાવે છે : યદ્વા કામસ્ય યાને ઉદગમને આરોહણે વા યા અવસ્યા. અમિલાપાયા તા યસ્ય સ । પશ્ય આ અર્થ યતુ સ્વાભાવિક નથી લાગતો. વર્તમાન કૃદંતના આન પ્રત્યયની પૂર્વે ય લગાડીને વક્રલ્પિક રીતે 'માન' પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાય છે એ નિયમને આધારે કામયમાન અને કામયાન એ બંને પ્રાપ્ત થય છે કામયાનશબ્દ. સિદ્ધોડનાદિચેત્—(વામન-કા સૂ પ. ૨. ૮૩)

શ્લોક ૭ થી ૭ વિશે વાચન એમા મળે છે નિર્ચયસાગરની રાઘવભટ્ટની દીકાયુક્ત વાચનામા ચાર શ્લોક છે (૨, ૩, ૬, ૭) અને શ્રી કાળેએ સપાદિત કરેલ ગદ્યવલ્લભની દીકાવાળી આશ્રિતિમા પાંચ શ્લોક છે (૨, ૩, ૫, ૬, ૭). વિદ્યામાતર ચાર શ્લોક અપે છે. મોનિય વિલિખ્ય દેવનાચરી વાચનાને આધારે આડ શ્લોક સ્વીકારે છે. આ આડ શ્લોકમાયો મૂળ કાલિયાના હેટલા હશે, એ પ્રશ્ન વિચારણીય છે ગંગાનંદ પા એકને દુષ્ટ ન આવીને આટલા બધા શ્લોક બોલ્યા કરે એમા મહેજ્ઞ અનેચિન્ત્ય લાગે છે ખરું, પણ અસ્તુ નાટકોની પ્રણયીથી પગિચિત વ્યક્તિને આના મધુ અસ્વાભ વિક્રા નથી લાગતી કાલિયામનો પુત્રના પશુ પ્રિય ઉર્વશી બોલાઈ જતા (વિદ્યમાર્વશીન અક ૪) આ ૪ પ્રમાણે એકબે બધા શ્લોકો એને છે.

વળી, ગાનના પ્રવેશમયે મધ્યાહ્નકાલ સૂચિત છે, અને અંકને અંતે રાત્રિપ્રારંભ સૂચવાયો છે. એ વચ્ચેનો સમય કેવી રીતે વ્યતીત થયો એ કદાચ આ શ્લોકો દ્વારા કવિ મમજાવવા પ્રયત્ન કરતા હોય, એ શક્ય છે.

શ્લોક-૨ : શત્રુતાલાના પોતાના તરફના આકર્ષણને તો રાગ અનુભવી શક્યો છે, પણ માથે જ એ પણ બાંહેધ છે કે તે સ્વાવીન નથી. વળી તપસ્વીઓના તપપ્રભાવથી પણ તે અપરિચિત નથી. છતાં, તે પોતાનું હૃદય ત્યાંથી પાછું વાળી શકવા સમર્થ નથી.

પરઘટી-પરાધીન

કામદેવ માટે કુસુનાયુષ અને ચન્દ્ર માટે ચન્દ્રમ્—એ શબ્દપ્રયોગો સાર્થક છે. કામદેવ ‘પુષ્પચન્દ્ર’ છે, પુષ્પો તેના આયુધ છે અને ચન્દ્ર તો સ્વભાવતઃ જ શીતળ અને આહ્લાદક છે. છતાં એ બન્ને પ્રેમીઓને ઠગે છે. કામદેવનું શગ્મધાન જીવલેણ પણ નીવડે છે, ચન્દ્રની શીતલતા પણ વિગ્ધી પ્રેમીને દગ્ગડે છે. ‘ચન્દ્રના’ શબ્દ આ રીતે અમઝવાય છે. ચન્દ્ર કરૂંર સાદસ્યેન માનિ તુલયતિ । ચન્દ્રમ્ આહ્લાદ મિમીતે નિર્મિમીતે इति वा । अयम चन्द्रनि आह्लादयति इति चन्द्रः । मिमીते कालमिति माः । चन्द्रश्चासौ माघ ।

અતિમધીયતે-વિપ્રલમ્બતે, છેતરાય છે.

શ્લોક-૩ : કામદેવનું કુસુમશરત્વ અને ઇન્દુનું શીતગન્ધિત્વ એ બન્ને દુષ્યન્ત બેવા પ્રલુપ્તીઓ માટે તો અવધર્થ બની જાય છે ચન્દ્ર બાંહેધિગણો દ્વારા અગ્નિ જ વરમાવે છે, અને કામદેવના પુષ્પના બાણ પણ વજ્રસ્રમ બની જાય છે.

કુસુમશરત્વમ્—કામદેવને પુષ્પના બાણો છે. સામાન્ય રીતે ઢમળ, અગોક, આમ્રમંજરી, નવનાલિકા અને નીલોત્પલ એ પાંચ પુષ્પો કામદેવના બાણ છે.

अरविन्दमशोकं च चूर्तं च नाममल्लिका ।

नीलोत्पलं च पञ्चैते, पञ्चनागस्य सायसाः ॥

કેટલાક કવિઓ આ મિત્રાશના પુષ્પોને પણ કામદેવના આયુધ તરીકે ગણાવે છે. કાલિકા પુરાણ (૨-૧૫-૧૬) આ બાણોને જુદા નામ આપે છે.

कौमुदानि तथाम्बाणि पञ्चादाय द्वित्रचनाः ।

हर्षणं रेचनाख्यं च मेहनं शेषणं तथा ।

मारणं चेति सप्तभिर्मुनिर्मेहस्राण्यणि ॥

संमेहने न्नाइनौ च शेषणम्-स्मन्मया ।

स्वग्मન-ચેતે વાનસ્પ વગ્ન યાગ- પ્રસીર્તિના ॥

અયથાર્થમ્-અર્થસ્ય યોગ્યમિતિ યથાર્થમ્ । (અવ્યયીભાવ) ન યથાર્થમ્ ઇતિ અયથાર્થમ્ ।
(નમ્ર તત્પુરુષ).

વજ્રસારીકરોપિ-વજ્રના બળવાળા કરે છે વજ્રસ્ય સારઃ વજ્રસાર । (ષષ્ઠી તત્પુ)
વજ્રસારઃ ઇવ સારઃ યેષા તે વજ્રસારા. । (૫દ્મનીહિ) ન વજ્રસારા ઇતિ વજ્રસારા ।
અવજ્રસારાન્ વજ્રસારાન્ કરોપિ ઇતિ વજ્રસારીકરોપિ । વજ્રસાર + કૃ નુ ચિ ૩૫, વર્તમાન
કાળ, ખીન્ને પુ. એ વ

શ્લોકોનો ૭૬ માલિની છે, કાવ્યલિંગ તથા વિરોધાલંકાર છે.

શ્લોક-૪ : કામદેવનું શસ્ત્ર તો કુસુમ છે, છતાં તે આટલો તીક્ષ્ણ કેમ
હોઈ શકે ? આના કારણની રાજ કલ્પના કરે છે કે અવસ્ય મહાદેવના કોપનો
અભિ હજુ તેનામા બળી રહ્યો છે એથી જ કામદેવ આટલો ઉજ્ય છે, અને
પ્રેમીઓને બાળી રહ્યો છે નહીં તો ભસ્માવરોષ કામ આટલો ઉજ્ય કેમ હોય ?

કામદેવની પૌરાણિક કથાનો અહીં ઉલ્લેખ છે તારકાસુરથી ત્રસ્ત દેવેાની
સેનાનુ સેનાપતિત્વ શિવ-પાર્વતીના મિલનથી જન્મેલ પુત્ર કાર્તિકેય કરે, તો જ
દેવસેના વિજયી થાય. આ માટે, કામદેવે શિવને સમાધિમાથી ચલાવમાન કરવા
પ્રયત્ન કર્યો, પણ મહાન યોગી મહાદેવે ત્રીજુ લોચન ખેલીને કામદેવને ભસ્મીભૂત
કરી નાખ્યો તાલ્લસ વહ્નિર્મગ્નેત્રજન્મા મસ્માદશેષ મદન ચક્રાર । (કુમાર ૩) પણ
પાછળથી મદનની પત્ની રતિની વિનવણીથી કામદેવ પુનર્જીવિત થયો. તેને એવું
વરદાન મળ્યું કે કામદેવનો પ્રભાવ તો પહેલાં જેવો જ રહેરો, પણ તે અશરીરી
રહેશે. આથી જ તે ‘અનગ’ કહેવાય છે. કુમારસભવમા મદનદેવની વિસ્તૃત
કથા છે

ઔર્જ-હૃદયપવહિને અમુદ્રમા બળતા વડવાગ્નિ સાથે સંગ્રખાવ્યો છે. પણ આ
એક પૌરાણિક માન્યતા છે. ઔર્વ-વડવાનલની કથા મહાભારત તથા હવિશમા
ભિજ ભિજ રપે પ્રાપ્ત થાય છે.

મહાભારત પ્રમાણે ભૃગુઋષિનો પૌત્ર અને ચવનનો પુત્ર તે ઔર્વ કૃતવીર્ય
રાજાએ ભૃગુઓને યજ્ઞમા પ્રુક્ષ્ણ અપત્તિ આપેલી. તેના પુત્રો કાર્તવીયોને કોઈક
કારણમર તેની આવશ્યકતા પડના, તેમણે તે ધન ભૃગુઓ પાસેથી માગ્યું. દેટલાક
આ રીતે પાછું આપવા તૈયાર ન થયા. તેથી તેણે સમગ્ર ભાર્ગવોનો, ગર્ભસ્થ
સતાનો સહિત સપૂર્ણ નાશ કર્યો. ભૃગુકુળની એક સ્ત્રીએ પોતાને ગર્ભને સાચવમા

સંતાડી દીધો. આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલા બાળકનું નામ ‘ઓર્વ’ પડ્યું. તેને જોઈને કાર્તવીર્યો અંધ બની ગયા. તેના ગુસ્સામાંથી અગ્નિની એક શિખા ઉત્પન્ન થઈ. સમસ્ત જગતને બાળી નાખવાની ઇચ્છા અને શક્તિ ધરાવતા તે અગ્નિને તેણે પિતૃઓની ઇચ્છાથી સમુદ્રમાં ફેંકી દીધો. આ અગ્નિ હજુ સુધી વડવા (ધોડી)નું મુખ ધારણ કરીને સમુદ્રમાં ગહે છે.

तत्सून क्रोधजं तात और्गोऽग्निः वरुणालये ।

उत्ससर्ज स वंशप उपसृङ्क्ते म्होदवौ ॥

महद्वयशिरो भूया यत्तद्वैदविदो विदुः ।

तमग्निमुद्दिग्द्रક્ષત્ પિવ્યસો મ્હોદવૌ ॥ આદિપર્વ—અધ્યાય ૧૨૪. ૧૯૫, ૧૯૬.

હરિવંશમાં નિતાન્ત લિન્ન કથા આપેલી છે. ઊર્વ નામના મહાસમર્થ ઋષિને દેવેએ પોતાનું વંશવર્ધન કરવા માટે પુત્રોત્પત્તિ કરવાની વિનંતી કરી. તેમણે સંમતિ આપના કહ્યું કે, તેમનું સંતાન જગતને બાળશે. તેમના પોતાના ઊંડુમાંથી અગ્નિ (માળક) ઉત્પન્ન થયો, જે આખા જગતનો કાળિયો કરી બન. પણ, બ્રહ્માએ તેને રહેવા માટે સમુદ્રમાં મોકલી આપ્યો અને સમુદ્રના તરંગોને તેનો ખોગક બનાવ્યો. ‘સુકુટ’ આ અગ્નિનો ઉલ્લેખ કરે છે :

उर्गेण त्रिलोयोजिपुत्रार्थिना उरुर्मथितः । तत्र ज्वालमयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार आसीदिति श्रुतिः ।

આખા જગતની બધી નદીઓ પોતાનું બધું પાણી સમુદ્રમાં ઠાલવી દે છે, છતાં તે કદી છલકાઈ જતો નથી. પોતાના મર્થાદાને ઓળંગતો નથી, એ હકીકતને સમજાવવા વડવાનહની કંપના કરવામાં આવી હોય એમ લાગે છે. આટલા પ્રાચીન લોકોને બાળીશવનનો ખ્યાલ ન આવે એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રો. ગજેન્દ્રગડકર જણાવે છે કે, સમુદ્રના જ્વાળામુખીનું કારણ આપવા માટે વડવાનહની કંપના થઈ છે, એમ મોનિયર વિલિયમ્સનું માનવું છે. આ અગ્નિની જ્વાળા કોઈક વાર સમુદ્રનો સપાટી પર વડવા (ધોડી)ના મુખના આકારમાં દેખાતી હોવાથી તેને વડવાનહ કહે છે. કેટલાકને મતે વળી, સમુદ્રના તગિયાર પરના ઉચ્ચ ઉચ્ચનામાનને સમજાવવા વડવાગ્નિની કંપના થઈ છે.

मन्मथः—मन् मनानिः अन् । જે બુદ્ધિનો નાશ કરે છે તે. તેથી જ કદાચ Love is blind કહ્યું હશે. કાલિકાપુરાણ (૨.૪) પણ કહે છે—

यस्मान् प्रमथ्य वेनम्यं जातेऽस्मान् तथा निचिः ।

तस्मान्मन्मथाम्ना त्वं लंके ख्यातो भरिष्पति ॥

. શ્લોકનો છંદ ઉપજાતિ છે. ઉત્પ્રેક્ષા ઉપમા, વિરોધ, આદિ અલંકારો છે.

શ્લોક-૫ : ‘અયમ્’ કહી દુષ્યન્ત પોતાનો વિચાર બદલાવે છે. આ કામ-
બાણ, જે તું એ માદક અને વિશાળ લોચનોવાળી સુંદરીને અનુલક્ષીને મને પ્રકરતો
હોય, તો મને કબૂલ છે. પ્રિયતામાવિષયક બધું—સંતાપ પણ છે જ છે. ઉત્તરરામ
અસ્તિત્વની ગમતી કિસ્સ્યાઃ ન પ્રેયઃ (૧-૩૮) કેટલી યથાર્થ લાગે છે । શ્લોકમાના
યદિ અને જ્ઞાતિ વૃત્તપૂરક માત્ર છે. તેમનો વિશેષ અર્થ નથી.

મદિરાયતનયનામ્—માદક અને વિશાળ લોચનોવાળી મદિરે ચ આયતે ચ નયને
યસ્યાઃ તામ્ । મદિરા શબ્દ અનેક રીતે સમજાવાય છે :

(૧) મદયેતે હિ અથવા માગન્તિ અમ્યામિતિ મદિરે । વિશાળ આખો
સૌન્દર્યનું એક ધક્કણ છે.

(૨) મદિરેન્તર્વેષમાને । અંદરથી ચંચળ. શ્રી રાય હેમાદ્રિની વ્યાખ્યાનો
ઉલ્લેખ કરે છે.

સૌંદર્યેનાવરિત્વના સ્મેરાવાજ્ઞમનોહરા ।

વેપમાનાન્તરા દાષ્ટિર્મદિરા પરિકીર્તિતા ॥

(૩) મદિરે સંજાતમદે । (રાધવ ૬૬). અસ્તિનાથ પણ ઘુ. (૮-૬૮)મા મદિરાક્ષિ=
મત્તલેષને અર્થ આપે છે

(૪) મદિર ને સ્થાને ‘મદિરા’ શબ્દ લેનાં મદિરા इव આયતે—મદિરા જેવાં
આકર્ષક મફરતેજુ—કામદેવ. કારણ કે તેના ધ્વજ પર મગરની આકૃતિ છે, જે
પ્રેમીઓને સદન્તર ઝડપી લેવાના તેના કાર્યની સૂચક છે.

મગરનું કુસુમાયુવ...થી...‘પ્રહસીતી’ સુધીના ભાગને કેટલાક વિવેચકો પ્રક્ષિપ્ત
માને છે, જે સ્વીકારવામાં ખાસ વાધો જણાતો નથી.

સંસ્થિતે કર્મણિ—(માધ્વદિન) યત્કાર્ય પૂરું થયું હોવાથી ક્લિન્નમ્ ને સ્થાને
શ્રમક્લપ્તનામ્ એવું પાડાંતર છે. ક્લિન્નમ્ પાડ સારો છે, કારણ કે અહીં શ્રમનો
પ્રસંગ નથી. પણ, ‘સન્વેદ પરિક્રમ્ય’ એ અભિનય સૂચનાને તે અનુરૂપ છે.
‘ગચ્છામિ’ પછી કેટલીક વાચનાઓમાં નીચેનો ખંડ મળે છે :

(પરિક્રમ્ય વચ્ચલેક્ય ચ) અનયા વાલ્મ્યાદયવીર્યા મુતનુરચિરં ગતેતિ તર્ક્યામિ, કુતઃ
સંમીલન્તિ ન તારદ્યસ્વનકોપાસવાયવચિતપુષ્પાઃ । ક્ષીરસ્તિન્વાશ્રમી દસ્યન્તે કિમલ્યચ્છેદાઃ ॥
આ ખંડ પ્રક્ષિપ્ત જ લાગે છે.

પ્રવાતસુમગઃ—પ્રવૃદ્ધઃ વાતઃ પ્રયાતઃ । તેન સુમગઃ । સારા પવનથી રમણીય.

શ્લોક ૬ : પતનઃ શક્યમ્—એ રૂઢપ્રયોગ નોધપાત્ર છે. શક્યમ્, સુક્તમ્ વગેરે વિશેષની આથે લિંગ, વચન વગેરેનો ભેદ હોય તો પણ નપુંસકલિંગ એકવચનમાં વપરાય છે—શક્યમિનિરૂપ્ય વિલિંગવચનસ્થાપિ કર્માભિવાયા સામાન્યોપક્રમાત્ (વામન-કાવ્યાલંકાર પ. ૨૨, ૨૩.) આ શબ્દપ્રયોગ સાહિત્યમાં ગુહ્યઃ થયો છે. જુઓ... શક્ય ચાનેન શાસ્ત્રિયાસાદીનિ અપિ વ્રતનિતુમ્ । અથવા શક્યો વારયિતું જલેન દ્રુતમુદ્ । અથવા શક્યમનેન મરણમપિ અનુભવિતુમ્ ।

આ શ્લોકમાં આર્થો હંદ છે. અપ્રસ્તુતપ્રશંસા તથા પર્યાયોક્ત અલંકારો છે.

શ્લોક ૭ : સફેદ રેતીમાંના પગલા માત્રથી જ સજ્જ નિશ્ચિત થકુન્તલા ત્યા અમીપ હોવાનું અનુમાન કરે છે. નિર્નયમારને કાગળે પદ્મપંક્તિ પાછળથી રેતીમાં વધારે અંદર ગઈ હતી.

શ્લોકમાં આર્થો હંદ છે, સ્વભાવોક્તિ તથા અનુમાન અલંકાર છે. સમાન આવ વિદ્યુર્મોર્ચશીય ૪. ૬ માં મળે છે—

પદ્મ્યા સ્પૃશેદ્ગુનુનૌ ગદિ સા મુગાત્રી મેગામિદ્વૃણસિક્તાસુ વનસ્પલીપુ ।
પથાન્નતા ગુરુનિતમ્બતયા તતોડસ્યા દસ્યેન ચારપદપદ્મિક્તરલ્ક્ષ્ણકાઙ્કા ॥

નેત્રનિર્ગણમ્—નિર્વાધ્ય બૌદ્ધર્શનનો પાનિભાષિક શબ્દ છે. તેનો વાચ્યાર્થ ‘ઓક્ષવાઈ જપ્તુ’ થાય છે. બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન ‘મોક્ષ’ના પર્યાય તરીકે આ શબ્દને સ્વીકારે છે. મોક્ષમાં વૈગમ્ય અને આત્મવિલોપનતા ભાવે સમાવિષ્ટ છે. આત્મ-વિલોપનથી નિરતિથય આનંદ કે પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ‘નિર્વાધ્ય’નો અર્થ ‘નિતાન આનંદ’ થાય. થકુન્તલાના દર્શનથી કુલ્લન્તને અત્યંત આનંદ થયો એ સૂચવવા આ શબ્દ વપરાયો છે

અધિશયના—સુતેક્ષી. અધિનશી તું વર્તમાન કૂદંત, સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ. શી, સ્યા અને આગ્ને અધિ ઉપગર્ગ લાગેનો હોય, ત્યારે તે કિંધાનો આધાર ‘અવિરીદ્ધ્યામ્’ કર્મ (પા. ૧. ૪. ૪૬) એ સૂત્ર દ્વારા દ્વિતીય વિભક્તિમાં આવે છે.

મુગગતિ—‘મુગ’ પરથી બનેલ નામધાતુ ‘મુગત’નું વર્તમાનકાળ ત્રી. પુ. એ.વ. અડી, ‘મુગગ્ને’ એવું પાકાનર પણ મળે છે, જેનો અર્થ ‘તને સુખ આપે છે એવો થાન. કિં ગૌતમોઃ મા સહુરી ૧—સખીઓ, તું તમે અને પવન નાખે છે ? નાટ્યકાગ પ્રલિંગનની મિદ્ધિ અડી જણાય છે. અન્યંત કામથી તપ્ત થકુન્તલા એટલી પડેશન છે કે સખીઓ તેને પવન નાખે છે, એની પણ તેને ખગર નથી

પડતી—કંઈ અસર પણ નથી થતી. સખીઓના પંખાના પવન માટે અન્ય નાટ્યકાર કદાચ કામનાપ્નાવસ્થાના દીર્ઘ વર્ણનના શોભા તણાઈ જાન.

શ્લોક ૮ : તીવ્ર પીડા અનુભવવા છતાં શકુન્તલાનું મનોહર શરીર અત્યંત કમનીય લાગતું હતું. ઔષ્ધનાપથી પીડિત શરીર આવી કાન્તિ ધારણ ન કરે, તેથી જરૂર આ તાવ મદનને જ હોવો જોઈએ, એમ સજ્જ અનુમાન કરે છે.

પ્રશિષ્ઠિષ્ઠમૃગાલૈસ્વલ્યમ્—શકુન્તલા એટલી નાજુક હતી કે માત્ર એક જ કમલ-તંતુનું વલય ધારણ કરી શકતી અને તે પણ, હમણાં તે દુઃખ જઈ ગઈ હોવાથી ઢીલું પડતું હતું. રાધવ ભટ્ટના મતે તાવને કારણે ગિસતંતુ સુકાઈ જવાથી તે ઢીલું હતું. સાવાધમ્—આ સમ્પન્નાત્ યાવા રિતિ આવાવા । તયા સહિનમ્ । શકુન્તલાનું અંગે-અંગ પીડા અનુભવતું હતું.

રાધવ ભટ્ટ આ શ્લોકમાં ‘પ્રક્રમમંગ’નો દોષ બતાવે છે. ત્રીજા ચરણમાં કવિ ત્રણ શબ્દ વાપરે છે, અને ચોથામાં ‘અસાદ્’ શબ્દ વાપર્યો છે. કદાચ ‘કથિનવદોષ’ના ભયે પણ આમ કર્યું હોય. પણ આવાં સ્થળોએ ઉદેતિ સચિત્તા તામ્રસ્તામ્ર ઇવાસ્તમેતિ’ની જેમ પૂર્વકથિત પદ જ પ્રયુક્ત થવો જોઈએ. આથી રાધવ ભટ્ટ અતુર્ય ચરણ માટે આ પ્રકારની રચના સૂચવે છે : નિદામ્યૈનાદ્યુગ્તિવિ ન તાવસ્તુ સુમગઃ । પણ ‘અસાદ્’ ની સૂચકતા અને યથાર્થતા આના કરતાં વિશેષ છે.

કિમપિ ને સ્થાને તથાપિ પાઠં પણ છે. શરીર પીડિત હોવા છતાં કમનીય છે. પણ આ પાઠં સ્વીકારતા, અતુર્ય ચરણનું રમણીત્વ તથા થઈ જાય.

ઈતિહાસનિવન્ધેષુ—ઈતિહાસ પ્રગંધોમાં ‘ઈતિહાસ’ શબ્દ આ રીતે વ્યુત્પન્ન કરાય છે. ૧) ઈતિ હ આસ-ખરેખર, આમ હતું. ૨) ‘ઈતિ હ’ ઈતિ વારમ્યર્થોવેદશઃ । અવ્યયમ્ । તદાસ્તે અસ્મિન્ । (ભાનુજી દીક્ષિત). ઈતિહાસમાં રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો વગેરેનો સમાવેશ થતો. તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે :

ધર્માર્થશ્રામમોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતમ્ ।

પૂર્વજ્ઞાનં કથાયુક્તમિતિહાસં પ્રચક્ષતે ॥

વિકાસ રાહુ... પ્રતિપાત્ત્ય-પ્રતિપાત્ત્ય વ્યાપ્તિ અને તેના કારણે, જાણીતા વિદ્વા. તેનો ઉપાય શી રીતે થાય ?

• રદાનીમપિ—હજુ પણ. ઔસુસલ લગ્ન ધરાવતી શકુન્તલા હજુ પણ પોતાના મનની વાસ્તવિક સ્થિતિ સખીઓ આગળ ગૂઢ કરતાં સંકેતક પામે છે.

વેલમ્—દિનપ્રતિદિન તું કૃષ્ટ થતી જાય છે, છતાં શરીરનું લાવણ્ય એવું ૧ જ છે. ‘લાવણ્ય’ની વ્યાખ્યા આવી છે :

મુક્તાફલેષુ છાયાયાસ્તસલ્લભિમાન્તણ ।

પ્રતિભાતિ યદ્દેષુ લાગ્ન્ય તદિહોચ્યતે ॥

અવિતથમ્—સત્યમ્ । ત્રિગત 'તથા' અમ્માન્નુ ઇતિ ક્ષિત્યમ્ । (અર્થાત્ મિથ્યા) ન રિત્યમ્ અવિતથમ્ । 'સાસુ' છે—એમ કહેવા તથા વપરાય; તેથી જ્યા તથા ન હોય તે અવિતથ=ખોટું; અસત્ય. અને તેથી રિતય=સત્ય. આ વિરોધણ અહીં ભાવવાચક નામ તરીકે વપરાયું છે.

શ્લોક ૯ : રાજ્ય શકુન્તલાના પ્રત્યેક અવસ્થાની કૃશતાનું વર્ણન કરે છે.

ધામનામરુણમ્—ધામનામૌ ક્ષોભૌયસ્ય તન્ । (બહુમીઠિ)—અર્થતઃ દુઃખા ગાલવાણું. 'ધામ' શબ્દની પુનરુક્તિ અતિશયના સુચવવા માટે છે.

ક્લેશ્વર—નાજીક કટિભાગ અંતર મૌર્દવ્યનું લક્ષણ છે. શકુન્તલાની કેડ ખૂબ જ પાતળી અને હીલી થઈ ગઈ હતી. તન્નુ ને સ્થાને 'ક્લેશ્વર'નો પ્રયોગ નાનિકાની અસ્વસ્થતા સુચવે છે.

પ્રકામવિનયૌ—ખખાનુ વિનય પણ સૌંદર્યનું ચિહ્ન છે. આવી કૃશકાય યુવતી મહનયી પીડાય, એ વિચારસૂત્રીન તો છે જ, પણ જાના તેનું સૌંદર્ય જરાય ઓછું થયું નથી. જેમ માધવીકાના પાંડા પવનથી સુકાઈ જતા લાગતી દશા શાયનીય હોવા જા તે સુંકે તો લાગે જ છે તેમ

વિવેચકો આ શ્લોકમાં અમિષ્ટરિયેશ દોષ જુએ છે. જ્યારે વાક્યમાં કનિષ્ઠ યોગ્ય મહત્ત્વ નથી અપાતું ત્યારે એ પ્રકારનો દોષ ગણાય છે—અમિષ્ટઃ પ્રાગ્ભ્યે-નાનિર્દિષ્ટઃ રિયેશ. યત્ । અહીં આનનમ્, અઘૌ વજેરેને પેતાના વિધેયની પછી મૂકવામાં આવ્યા છે આથી સમ્બલદ્ધિ આ રચનામાં આ પ્રભાવે સુધારો સુચવે છે : યત્ત્વં ક્ષામસ્પેલુમ્મશસુરઃ અને કલ્પનતરાસયુગ્મધિક નમ્રં છરિઃ ।

આયાસધિત્રી—પીડા આપનારી

અત્ત ઇત્તુ નિર્ન્યઃ—એથી જ તો અમારી આજીજી છે, વિનંતી છે. તારી વાતથી અમને બને તકનીક થાય, જાણ તારે જાણું કહેવાનું છે, કાગળ કે રેનેડી-જનો સાથે દુઃખ વહેંચી લઈએ, તો વેડના ઓછી થઈ જાય છે.

અયવા, અત્ત ઇત્તુ...ને કમ્મ વા...ની સાથે પણ લઈ શકાય. અનાગ નિવાય બીજા દોષ સાથે તારે એટલી આત્મીયતા જ નથી, કે તું દિવની વાન રહે માટે જ અમારો આમક છે.

‘સ્નિગ્ધજ્ઞનસંવિભક્ત’—આ એક અત્યંત સુંદર સર્વકાલીન સત્ય ઉચ્ચાત્મી ઉક્તિ છે. સ્નેહી જન આગળ દુઃખનો ભાર હળવો કરતા ખૂબ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. દુઃખ કહેવાથી ઘટે, સુખ કહેવાથી વધે; એની પ્રચલિત ઉક્તિ પણ છે જ. આવા સમાન વિચાર અન્યત્ર પણ પ્રાપ્ત થાય છે—

આપેદમ મમાત્મીયં પુત્રદુઃખ સુદુઃસહમ્ ।

મયિ સદ્ધાન્તમેવસે ચેન સદ્ધાં મનિષ્યતિ ॥—નાગાર્જુન ૫ • ૯.

પસ્ય તામદિમ વ્રજાન્ત નિષેષ સદ્ધવેદનમિય દુઃસઃ પરિણ્યામિ ।—પ્રિયદર્શિઃ ૧ : ૩.

સુદ્ધસ ચારિત્રસ્ય હિ ચેતઃ સમિભક્તચિન્નામારમિત્વમુભવતિ ।—વિદ્વશાલભંજિકા.

કાલિદાસના આવા વિચારસ્ત્રોતોને મૂલવીને જ તેના માટે આ ઉક્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે કે—

ઉપમા કાલિદાસસ્ય નાઃકપ્ટેતિ મતિર્મમ ।

અર્થાન્નિરુપ્ય નિન્યાસે કાલિદાસો વિશિષ્ટતે ॥

શ્લોક ૧૦ : અખીઓના આગ્રહને વશ થઈને શકુન્તલા પોતાના મનની વાત તેમને જણાવશે જ, એમ રાજાને વિશ્વાસ થાય છે. શકુન્તલાના પોતાના તરફના આદર્શણને તો રાજા અનુભવી નહો હોતો, છતાં તેનો જવાબ સામગવામાં ગભરાટ, સાધ્વ્યતા—nervousness અનુભવતો હતો.

સનદુ લસુલ્લેન—મન દુઃખસુખવાળા. કવિએ હેતુપૂર્વક જ દુઃખ શબ્દને સમાસના પ્રથમ સ્થાન આપી મંત્રીનો આદર્શ દર્શાવ્યો છે.

નેય ન વક્ષતિ—તે નહીં કહે એમ નહીં. અર્થાત્ અવશ્ય કહેશે પોતાના મનની વાત. બે નકારસૂચક શબ્દો ભારપૂર્વક ઉચ્ચાર સુચવે છે—દ્વૌ નૌ પ્રવૃત્તાયૈ ગમયતઃ । વામન એમ માને છે કે બે નિષેધાર્થ એમ સૂચવે છે કે નિષેધ શક્ય છે છતાં વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં નિષેધ નહીં હોય. નાટિકા સ્ત્રી-રુદ્ર સંલગ્નવશ થઈને પોતાના પ્રેમીનું નામ ન જણાવે, એવો અર્થ છે પણ અહીં શકુન્તલા તો પોતાનું મનોગત જણાવશે જ. જુઓ, સમા પ્રતિષેવનિવર્તને દ્વૌ પ્રતિષેચી । (કાવ્યાલંકારશત્ર : ૫૧:૮)

શ્લોક ૧૧ હવે રાજાએ ઓળખ—તથાચ્ચ । શકુન્તલાના પોતાના જ મુખે તેના પોતાની તરફના અનુગામી એકગાથી ગળ ખૂબ જ વિધસ્ત થયો. પહેલાં જે કામદેવ રાજાની પીઠાનું ચણ્ય હતો, તે જ હવે પીઠા દુઃ કરનાર મન્યો. મીઠમને અતે દાળાથી ઘેગાયેલા દિવન, હવે વરનાદ આવરો, અને તાપ ઓછો થશે, એ વિચાર

અમીક્ષાત્મક વિવેક

પ્રેરી આનંદ આપે છે. અથવા આનંદ વાળી ઘેરાયેલું હોય તો અસહ્ય તાપ લાગે. પણ વગ્ના વગ્નના ઠંડા થાન તેની રીતે કામદેવ તાપનું કાળુ હતું પણ તેને જ કાળે ગળતે શાન્તિ મળી.

અમ્મર્યામ ને સ્થાને રાઘવ 'અર્ધચ્યામ' પાઠ પણ મળી આવે છે. દિવસ અર્ધા ભાગમાં ચૂંડાના તાપને લીધે અખત ગમ્મી કેનાવીને અસહ્ય ગતે છે પણ બપોર પછી સહ્ય ગતે છે તે રીતે કામદેવ પ્રથમ અસહ્ય પણ હવે સહ્ય બન્યો છે. પરંતુ પ્રથમ પાઠ સ્વાભાવિક રીતે જ વધુ સગા અને તેથી ઉપાદેય ગતે છે. ૨ ન વલીમાં સમાન વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે ત્વતિ પ્રાગ્વિ નિતરામમ્પર્ગાગમો દિવસ । -રૂનાવલી ૩ ૧૦

નગ્નદિ રામનુજમ્-પ્રિય અખીઓની અનુમતિ વિના શકુન્તલા બિનજવાળી રીતી મૃદુ મરતી નથી.

નિલેન્કમ્-નિલમમ્મુન્કમ્ । (ન. ૫ લો.) તનવાળુ પાણી અનુપેદિ મૃદુમાં આ પાણી વધુ ને નહીં તો એને ઠંડા જે માગે ઉપર અનુપ પાન વર્ણવે તો માગે માટે તિલોન્ક તના મરો, અર્થાત્ ૮ મરી જઈશ શકુન્તલાની આ હૃદય તો નથી ને ૧ અખીઓને તો હા' મહેવા ગિવાન બીજે માર્ગે જ ન રહ્યો.

શકુન્તલાની આની નાનું નિયતિની ગલીગા તેની ચાના સખીઓ સમજી શકે અને તેના નાને વધારી પણ લે છે આખરે અનાન તરફ આર્થિક નથી થતું । (પ્રકાશન) સંગ્રહના હન સુરીના ન વાચ્યોની ઉપતિની વહેચણી ૧૧૧ વિવેકે એ મન નથી.

પ્રો નિલેન્ક ના નને (પ્રકાશન) સંગ્રહ અતરતિ એ બે વાચ અનસૂયા બોલે છે તથા ૪ સહ્યે એ વાચ પ્રિયવદા ઉચ્ચારે છે તેઓ કહે છે કે, શકુન્તલાએ જ્યારે પોતાના પ્રેમની મૃદુ ને ત્યારે સન પ્રથમ ને નમીઓએ અલોચન વાગ મરી પ્રિયવદાએ અનસૂયાને શકુન્તલાએ ઉચિતતમ પાત્ર પત્રા કહ્યું હોવાથી આપણે સમતિ આપી લેઈએ, એ મૃદુ અનસૂયાએ પ્રિયવદા સાથે મહત્તમ મૃદુ શકુન્તલાને અનિવરી અને મૃદુ જોડી રીતે મનની નમ્ર સિવાય બીજા ઇતિ મળી નથી, તેવી રીતે તે પદ વાગ્યતમ પાત્ર પત્રા કહ્યું છે પ્રિયવદા ૫૧ ક જેને ઇતિ ઉપમા હાગ પોતાની નનનિ જણાવે છે.

તેઓ એમ પણ ઉમેરે છે કે શકુન્તલાની વાતને પરંપરા મનિ આપી દેવાના બીજા પ્રકૃતિની અનન્ય ની જ છુટ્ટી નનનિ વડુ ઉચિત છે વળી સંગ્રહ વાગુ દર્શાવે ૫૧ તેની ત્રીજી પ્રકૃતિને અનુરૂપ છે ક જેનેના નનિ ઉપમા પ્રિયવદાની ચચા પ્રકૃતિને વડુ મળતી આવે છે.

પરંતુ થી ઉમાર મૃદુની મરી જુદી રીતે નમજે છે તેઓ પ્રકાશનથી મારીને સ્વતંત્ર સુધી આજ વિધન એક જ પાત્રના-પ્રિયવદાના મુખમાં મૂકે છે.

“શકુન્તલાએ પ્રણયનો એકરાર કર્યો કે તરત જ બન્ને બહેનપણીઓ અંદરો-અંદર ગુસપુસ કરી, શકુન્તલાના પ્રણયને વધાવી લેવાના નિર્ણય પર આવે છે. એ વખતે પ્રિયંવદા જ અચકાયા વિના વધામણીના પ્રિય શબ્દો બોલે એ ઉચિત છે. એનો આનંદ એક ઉપમામાંથી છલકાઈને બીજી ઉપમામાં વહે છે...શકુન્તલાને પહેલે એની રાજ માટેની આસક્તિ યોગ્ય છે, એમ પ્રિયંવદા કહે એ બરાબર છે, કેમ કે એ પોતાને ખાતરી હોઈ અભિનંદન-વચન ઉચ્ચારે છે. અલગત, અનસૂયા સાથે સંતલસ કર્યા પછી જ. (“શકુન્તલ, પૃ. ૧૦૧-૧૦૪”).

નિમિત્ત...અનુવર્તેતે । અહીં સુંદર અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર છે. સાથે જ કાલિદાસના ખગોળશાસ્ત્રના જ્ઞાનને પણ આ વાક્ય દર્શાવે છે. વિરાલે વિશાખા નક્ષત્રની બે તારાની (અપ્રસ્તુત) અને અનસૂયા-પ્રિયંવદા એ બે સખીઓ (પ્રસ્તુત). શશાકુલેલા-ચંદ્રલેખા (અપ્રસ્તુત), શકુન્તલા (પ્રસ્તુત). પ્રસ્તુત-અપ્રસ્તુતમાં લિંગ-વ્યત્યયનો દોષ નિવારવા વપરાયેલ શશાંકને બદલે શશાંકલેખા શબ્દ કવિની સાવધાની દર્શાવે છે. શકુન્તલાના કૃશ તનુનું સૂચન પણ થાય છે જ ! આકાશમાં રહેલા આ સોળમા નક્ષત્રમાં બે તારાઓ હોય છે. તે ચંદ્રની નિકટમાં જ રહે છે. રાજ કહેવા માગે છે કે, વિશાખાની બે તારાઓ જોમ ચંદ્રને જ અનુસરે, તેમ આ બે સખીઓ પણ શકુન્તલાની ઈચ્છાને અનુરૂપ વર્તે તેમાં શી નવાઈ ?

મોનિયર વિલિયમ્સ વિરાલે=શકુન્તલા અને શશાકુલેલા=દુષ્યંત અર્થ કરે છે. ‘જોમ વિશાખા નક્ષત્ર ચંદ્ર સાથે જોડાવા ઇચ્છે તેમ શકુન્તલા ચંદ્રવંશી રાજ દુષ્યંત સાથે જોડાવાને ઇચ્છે એમાં શું આશ્ચર્ય ?’ ચંદ્રની ૨૭ પત્નીઓમાંની વિશાખા પણ એક છે, એ પૌરાણિક માન્યતા મોનિયર વિલિયમ્સના અર્થઘટનનો આધાર છે. પણ તે બહુ યોગ્ય નથી. વિરાલે દ્વિવચનમાં છે. અને શશાકુલેલા સ્ત્રીલિંગમાં છે. આવા દોષો કાવ્યશાસ્ત્રને માન્ય ન હોય. તેથી આ અર્થ બહુ સ્વીકાર્ય નથી.

નિમિત્તમ્-જૂપી રીતે. શકુન્તલાની વિરહવેદના જોઈને અનસૂયા પ્રિયંવદાને કહે છે કે જૂપી રીતે અને છતાં જલદીથી શકુન્તલાના મનોરથ સંપોદન કરવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચંકાર પ્રિયંવદા માટે જલદીથી કાંઈ સાધવું સરળ છે, કારણ કે તેણે રાજને તીવ્ર વિરહવેદનાથી પીડાતો અને શકુન્તલાની યાદમાં તડપતો જોયો છે ! આ કાર્ય ‘ચૂપકાથી’ પણ કરવાનું છે, જે થોડું મુશ્કેલ કાર્ય છે. કમળી આશ્રમમાં અનુપસ્થિતિ હોતાં અન્ય આશ્રમવાસીઓ આ વાત ન જાણે એ જ વધુ યોગ્ય છે.

સ્લોક-૧૨ : કામના વિરહી દુષ્યંત આ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે. શકુન્તલાની યાદમાં અનેક રાતો નિદ્રાવિહીન જ પસાર થઈ જાય છે. હાથ પર માથું રાખીને

સૂતો હોય ત્યારે અન્નસ્નાપને લીધે આખના ખૂણામાંથી નીકળતા ગ્રમ આમૃથી કડાનાં મણિ આખા પડી જાય છે. કુશળનાને કાળે હમેશા કાડા પડે મરી જતા કડાને ગળ વારંવાર ઉપર પાછું ઠેલે છે !

આ શ્લોકના અર્થવટના વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. ગણવલ્લભ, ગજેન્દ્રગડકર, શ્રી હિમાશંકર જોષી વગેરે અંતિમ ચળુનો સ્વસ્ત સ્વસ્ત કનકમય મણિમ્બનાત્ મયા મુદ્ધુઃ પ્રતિમાર્ચતે-એ પ્રમાણે અન્વય કરી, ઉપર મુજબ અર્થ આપે છે. શ્રી રાય, મોનિયર વિલિયમ્સ, વગેરે કનકમય મણિમ્બનાત્ સ્વસ્ત સ્વસ્ત મયા પ્રતિમાર્ચતે એ મુજબ અન્વય કરે છે. એ પ્રમાણે લેતા કાડા પરથી મરી જતા કડાને ઉપર ચડાવાય છે-એવો અર્થ થાય.

કડું કાડાનું આભૂષણ છે. સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં કડું કાડા પર જ રહે, પણ કૃશ હોય તો પ્રકોષ્ઠના ભાગમાં ગમે તે સ્થળે હોય અર્થાત્ કાડા અને કોણીની વચ્ચે હોઈ શકે (જુઓ મેવદૂત-કનકમયમ્ શરિત્તપ્રકોષ્ઠ. । આ રીતે વિરહી યક્ષનું વર્ણન છે) હીલા થઈ ગયેલા કડાને કુબ્ધન્ત કાડાથી ઉપરના ભાગમાં ચડાવીને વર્ણન છે) હીલા થઈ ગયેલા કડાને કુબ્ધન્ત કાડાથી ઉપરના ભાગમાં ચડાવીને રાખે એ સ્વાભાવિક છે પાંતુ અત્યારે તો કુબ્ધન્ત એટલો કૃશ થઈ ગયો છે કે કડું પણ ધસાવાથી પડેલા દાગ (ડાઘા) ને અડતું જ નથી, તે વારંવાર નીચે સરી પડે છે, અને કુબ્ધન્તને વારંવાર તે ઉપર યથાસ્થાને ચડાવવું પડે છે. શ્રી ગજેન્દ્રગડકરના મતે અમિમં એ વિરોધણ કડાની આમાન્ય સ્થિતિ બતાવે છે. કડું કાડા પર ગહેતું હોવાથી આમાન્ય રીતે ધનુષ્યની દારીથી પડેલા ડાઘને સ્પર્શે છે, પણ ઉપર ચડાવવામાં આવે છે ત્યારે તે તેને સ્પર્શતું નથી.

રાધવલ્લભ આ પ્રમાણે સમજાવે છે :

સ્વમાનત એવ વલ્યસ્ય શિથિલ્ત્વે કામાસ્યામ્ભત્તનુનાપ્રવીર્તિર્નિ મયનીતિ યસ્ય સ્વભાવસ્થિતિસૂચકં શિરોગમાહ અમિમિલિનોઽસ્ટ્વે જ્યાગાદ્ધો વેન તત્ । તદુપરિભાગે ગદ્ધત્વેન સ્થિતત્વાત્ ।

મો. વિલિયમ્સ મુજબ, રાજ પથારીમાં બેઠા બેઠાં જ-જરા પણ સૂતા વિના ગત્રિઓ વિતાવે છે. શ્રી ગજેન્દ્રગડકર, વગેરે મુજબ ગળ પથારીમાં હાથ પર માથું ટેકવીને સૂએ છે અને તેના જીના જીના આસુઓથી કડાના મણિ આખા પડી જાય છે ડાઘા હાથ પર માથું ટેકવી સામાન્ય રીતે સુવાની ટેવ લોકોને હોય છે, તેથી હાથ, કડું અને આખ વગેરે ડાઘી બાજુના જ લેવા યોગ્ય થાય.

નિર્ગનગીરૂતમ્-આખા થયેલા મણિવાળું. નિર્ગઃ વર્ગઃ । યેના તે નિર્ગઃ । નિર્ગઃ મયનઃ વસ્ય તત્ નિર્ગમણિ । અનિર્ગમણિ નિર્ગમણિ કૃત નિર્ગનગીરૂતમ્ । (નિવ ૩૫.) પ્રતિસારિતે-પ્રતિ+સૃતું પ્રેરક કર્મણિ વર્ગ. કાળ. ત્રી. પુ એ. વ.

મદનલેલ-પ્રેમપત્ર પ્રિયવત્ર પ્રેમપત્ર લખવાની સલાહ આપે છે, અને રાજને પહેલાડવાની જવાબદારી પણ માથે લે છે. દેવતાશેષાપદેશેન-દેવતાના પ્રસાદના બાહાને દેવતાશેષા એટલે દેવનિર્માલ્ય. દેવને ચઢાવેલ પુષ્પ, અગાદ, વગેરેને શેષા કહે છે. પ્રસાદાન્નિજનિર્માલ્યદાને શેષેતિ કીર્તિતા ।-વિશ્વનાથ. માલ્યજ્ઞાદિદાને સ્ત્રી શેષા । -વેદવતી.

શ્લોક-૧૩ : કોઈ પ્રેમી, જેને તે ચાહે એ કન્યાને મેળવે પણ ખરો અને નવે મેળવે. પણ, કોઈ સુદર કન્યા સ્વયં જેને ચાહતી હોય તે પુરુષ તેને માટે કઠી દુર્લભ હોઈ શકે ખરો ? એથી વિપરીત, સુંદર કન્યાના પ્રિયપાત્ર થવામા તે આનંદ અનુભવે. કવિએ દેવી લક્ષ્મીનું ઉદાહરણ આપી પોતાના કથનનું સમર્થન કર્યું છે. કુમાર-સંભવમા પાંચમા સર્ગમા ક્ષત્રચારી વિશે શિવ પાર્વતીને કહોગ નપ ન કરવા સમજાવે છે, ત્યાં આના જેવો જ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે : દિવ્વ યદિ પ્રાર્થયસે વૃથા શ્રમ વિતુ પ્રદેશાસ્ત્રવ દેવભૂમય. । અયોધ્યન્નારમ્ભ સમાધિના ન રત્નમન્વિધ્યતિ, મૃગ્યતે હિ તત્ ।-પ. ૪૫

અહીં દષ્ટાત અલગર છે

નિયોજિતેદાનીમસ્મિ-શકુન્તલા ઠહે છે કે સખીઓની છાંછાને વશ થઈ તે પ્રેમ-પત્ર લખે છે. અલગત તેમની સંમતિ છે જ આમા

શ્લોક-૧૪ : શકુન્તલાના મુખ પરથી જ તેના પોતા તરફના અનુરાગનું રાજ્ય સ્પષ્ટ અનુભવી શકતો હતો. કણ્ઠસ્ત્રિતેન-કણ્ઠકઃ સઘાતઃ અસ્ય ઇતિ કણ્ઠસ્ત્રિતઃ । તેન । પાણિનિના 'તદસ્ય સઘાતઃ તારકાદિમ્ય ઇત્' (પા. સુ. પ. ૨. ૩૬)ને આધારે આ શબ્દ બન્યો છે. તારકા સંજ્ઞાનં અસ્ય તારક્તિનં નમઃ । આકૃતિગગોડયમ્ । (સિ. શ્રી.)

નૈત્-નખ વડે અક્ષરો કોતરીને લખ. પ્રેમપત્ર જેના પર, કેવી રીતે લખવો, એ બંધી સૂચના પણ પ્રિયવત્ર આપે છે. અનસૂયા આ બધા સન્નિધિમાં લગ-લગ મૈત્ર છે એ પણ નોંધપાત્ર છે.

શ્લોક-૧૫ : આશ્રમમા જ જિગ્દેશી કન્યાને તદ્વત્ અનુરૂપ આ પ્રેમપત્ર ખરેખર અન્યતઃ ગુણગુણ છે. તારુ' હૃદય તો હું નથી બચતી પણ હે નિર્ધર, જેના બધા અભિલાષો તારામા જ કેન્દ્રિત થયા છે એવી માગ અંગ્રેને કામ ગત્રે અને દિવમે પણ તપ્ત કરે છે ।

વ્રત્તમનેરયાયાઃ-તારે માટે તડપે છે, તેના વ્રત્તમનેરયાનિ એવો પાડ છે, પણ અંગ્રેને મને ત્ય ન હોય, તેથી પ્રથમ પાડ વધુ આરો છે. ગત્રવચ્ચ લખે છે : રત્રિ

વિષયે વૃત્તા જાતા મનોરથા યેઞ તાનિ । આલિંગનમુજરેર્મનોરથ , ત્વકાન્નિમર પ્રગાહ્યાન
 તુ ચતુષા , ત્વદ્વચનામૃતસ્રસિ નિમજ્જન ચ શ્રવણયો , ત્વમુપસ્રોજધાસાષાણ નાસો શયાઙ્ક
 કોમલ્લવદ્કરોહણ નિવમ્બસ્ય , ત્વક્તલમેઞ્ચ કુચયોરિ યદિ । પણ આપુ અર્થઘટન શ્લોકની
 રમણીયતાને ઘટાડી નાખે છે

વર્ણ્ય અહીં ક્રિયાવિરોધથી તરીકે વપરાયું છે પરિકર અલંકાર છે

શ્લોક-૧૬ ગળ કહે છે કે કામ તને તો તપાવે છે પણ મને તો
 બાળે છે શ્રીગજેન્દ્રગડકર આના પર ટીકા કરતા લખે છે-

This antithesis between તપ્તિ and દહતિ of which Dus-
 yanta seems to make so much capital has a tinge of
 artificiality and insincerity, ingrained in the nature of
 a city-bred man and far removed from the simple grace
 and naturalness of Shakuntala's stanza Dusyanta's res-
 ponse clearly reveals a desire to appear more tormen-
 ted and thus in a way to score a kind of victory over
 Shakuntala

તનુગાત્રિ-તનુગાત્રીતુ સખોવન એ વ તનૂનિ ગાત્રાણિ યસ્યા સા તનુગાત્રા કે
 તનુગાત્રી । (અન્નગાત્રકળ્દેમ્યો વક્તવ્યમ્ એ વાર્નિમનુભાર.) ગળતુ પોતાના માટેનું
 ચદ ઉપનાન અને શકુન્તલા માટેનું કુમુતી ઉપમાન પણ સ્પષ્ટ છે કુમુતી જેમ
 ચંદની પ્રિયતા છે તેમ જ શકુન્તલા ગળની-એવો નિર્દેશ છે

શ્લોક-૧૭ સદયકુસુમશયનનિ-સદય કુસુમશયન યેપુ તાનિ । (પદ્મીહિ)-જેમા
 પુષ્પપથારી એમી ગઈ છે તેવા અશ્રુનિર્મલમૃગાલ્લસ્યાનિ-આગુ નિર્મલ મૃગાલ્લસ્ય
 વૈ તાનિ । (પદ્મીહિ) જેના કમળાતુઓનું વન્ય તુગ્ગજ (આગુ) (મગ્મીથી) ચીમગાઈ
 મથુ છે તેવા આગુલ્લસ્ય એનું પાકાન્તર છે તેનો અર્થ 'તપ્ત ચીમગાયેના મૃદુતા
 તતુઓના ઢૂંકાઓથી સુખધના' એવો યાન પુષ્પશયની સુગતિ ઉપમાત જુની
 મૃદુતાનતતુએની સુખધનો પણ અહીં ઉલેખ છે, જે બદ્ધ આવશ્યક નથી તેથી
 પ્રથમ પાંડ વડુ ગારો છે પરિકર અલંકાર છે, જ આવા છે

વિચલ્લે હિ જે કહેવાતું હોય તેને તે યા ન કરી દેના પાછાથી
 પચ્ચાવો યાન છે ધગી વાર કાંત વાન કરેનાની ખૂબ જ છે । ડા જા
 દરમ, બા, વચ્ચેને કાત્રે અપડે કરી નથી શકના અને યાજા પચ્ચાવો

થળ કરે છે. સુંદર અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર દ્વારા નામાન્ય જીવનના એક સરસ સત્યને કાલિદાસે અતિ અહમ્મતાથી રજૂ કર્યું છે.

મગ્ગતા મદનેન. 'મમ'ની વ્યાખ્યા છે. ऐश्वर्यस्य स्मयस्य वीर्यस्य वशसं श्रियः ज्ञानदैरागमोश्चैव दण्णा मग इनीरणा ॥

સાવારણો પ્રણય:-મને પક્ષે એ જ વિનંતી છે. મારે શકુન્તલાના પ્રાણ બચાવવાના છે, તો શકુન્તલાએ પણ મારા પર અનુગ્રહ કરવાનો છે જ, પ્રણય:-યાચના, વિનંતી

કિમ્તઃપુર ..શકુન્તલા પ્રિયંવદાને કહે છે કે રાજા મારા તરફના પ્રેમને કારણે વિહ્વળ નથી. પણ અંતઃપુરના વિરહને લીધે ઉત્સુક છે. તેના પર દયાથી (ઉપોષેન) લાવવાથીય શું ? રાજાના પોતા તરફના આકર્ષણને બાંધવા છતાં રાજાના મુખે પ્રણયના એકગરને પુનઃ સાબળવા જ શકુન્તલા આ પ્રમાણે કહે છે.

શ્લોક-૧૮ : શકુન્તલા નિરંતર રાજાના હૃદયમાં જ રહેલી હતી, તેથી તેને તો રાજાની મનઃસ્થિતિનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તે આમ કેમ કહી શકે ? વળી, એ મદિરેક્ષણને જોઈને આની સ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયેલા રાજાને જો તે અન્યપરનાં બાળે, તો મદનમાણુથી હણાયેલાને તે ફરી હણી ગઈ છે !

વહુસ્ત્રમાઃ...જંભીર અને ઠરેલ અનસૂયાના મુખમાં આ વાક્ય મૂકી કવિએ જોડી ચાતુરી દાખવી છે. પ્રિયંવદા અને અનસૂયાના સ્વાભાવગત દૈયગ્ધને કવિ કેવળ સૂચવે જ છે અનસૂયા વિનોત રૂપે રાજાને કહે છે કે રાજાને ઘણી પ્રિયતાઓ હોય છે (આપ પણ ગમ્મ હો, આપને પણ હરો જ.) આવી સ્થિતિમાં નમ્રદ જતા ગમ્મ શકુન્તલા તરફ ઉત્તરીત બને પણ ખરો, માટે તમે એનું વર્તન તેની તરફ દાખવજો જેથી તેના બહુજનોને તેના વિરો શોક ન કરવો પડે.

શ્લોક-૧૯ : રાજા સ્ત્રીકારે તો છે જ કે તેને ઘણી પત્નીઓ છે. છતાં તેના કુળની પ્રતિષ્ઠા રૂપ તો એ જ પત્નીઓ છે : પૃથ્વી અને શકુન્તલા. દુષ્કર્મ ગમ્મ તરીકે પોતાની કુજ સદા યાદ ગમ્મતો હોવાથી પૃથ્વી તેના કુળની પ્રતિષ્ઠા કહેવાય. જ્ઞાનક ગમ્મ 'પૃથ્વીપતિ' કહેવાય જ છે.

સમુદ્રસના-પાશાનર સમુદ્રરક્ષા પણ છે. પણ પૃથ્વી અમુક રૂપી કંદોરારાણી માનતી વધુ યોગ્ય છે. નાહિન્યમા પણ આ પ્રચલિત છે. જુઓ સ્વપંચ-અન્નેન પાત્રી વિવિન્દુ ર્ણતે મ્હાતુલીન્ને મ્હીર મુરિ । મ્હાનુવિદ્ધાર્ણયમેગ્ગરાયાઃ વિરાઃ સગ્ગી મર દક્ષિણઃ ॥-(૧:૬૩) 'સમુદ્રસના'ને શિલ્પ માની દેવતાક સોદા મુદ્ધા મદેતા રમ્મા યન્ન મા । (તેનો જીવને કુદા લાગી છે, જે નોન છે) એ રીતે મ્હા ના વિરોધ પણ તરીકે પણ લે છે. પંચ કાલિદાસને કદાચ આ અભિપ્રેય નહીં દોષ

રાજા હમણાથી જ શકુન્તલાને પોતાની પત્ની તરીકે જ સ્વીકારે છે એ નોંધવા જેવું છે શકુન્તલાને પોતાના કુનની 'પ્રતિષ્ઠા' શ્રીને ગળ પોતાના નિસતાનરવને સૂચવે છે અને તેથી તેના પિતૃઓને પણ શ્રાદ્ધ મળ્યા ૫૨શે, એમ પણ સૂચવે છે ટેલક આવો અર્થ કાઢે વાસ્તવમાં કદાચ દુષ્ક્રાન્તના મનમાં આ વિચાર આવ્યો જ નહીં હોય શ્લોકમાં વૃથા યોગિતા અનકાર છે

સયોજ્યાય એનમ્—સમીઓની ઉપસ્થિતિ કદાચ પ્રમીયુગલને ખટકે, એથી તેમણે જવ જ યાગ છે આમ વિચારી પ્રિત્વ ૧ અનસૂનાને કહે છે ૨ આપણે મૃગશિશુનો તેની માતા સાથે મેળાપ કરીએ (જેથી રાજા સાથે શકુન્તલાનો પપ્પ મેળાપ થઈ શકે)

અશરણા મમીઓ પોતાને રાજા સાથે આ રીતે છોડી જતા શકુન્તલા લજ્જા પામતા કહે છે કે, 'હું અશરણ છું તમારામાંથી એ જથ્થા મારી પાસે રહે' સમીઓનો જવાબ પણ ટેલો સ્વર છે—પૃથ્વી જેને શરણે છે તે તો તારી પાસે જ છે ૧ વૃથા એકલી નથી

શ્લોક-૨૦ સમીઓ શકુન્તલાને છોડી જતા ગળ કહે છે કે તારો આરાધયિતા જન-પૂજારી તારી પાસે જ છે પછી પોતે તેની કઈ રીતે સેવા કરી શકે, તે આ શ્લોકમાં વર્ણવે છે નલિનીના સુગંધી અને શીતળ પત્રો વડે બીનો પવન નાખી થાકે દૂર રૂંકે પછી જેવા તાજા ચરણોને મારા ખોળામાં મૂકી તેમને ઠંડક કરુ ? અહીં આર્દ્ર પવન માટે શીતલ દ્વારા કારણ મળતું ન હોવાથી શીકરે એમ પાઠ સ્વીકારે છે—ફિ શીકરે ક્લમ્બિનોદિમિરાદવાત સચાલ્યમિ નલિનીદલ્લાલ્લુન્મ ૧ મિનોલિમિ ને સ્થાને મિનિલિમિ એન પામતર પણ છે તે શૃંગાગમ્ય વાતાવરણ જમાવતી વખતે જરા કંઠાર લાગે છે

કરમોર કરમ इव ऊरु यस्या सा करमोर । तस्युद्धौ । જ્યારે ઓનિગ સમાસણ પહેલુ ૫ ઉપમાનવાચી શબ્દ હોય અને રીજુ ૫ કરુ હોય તો, કરુ નુ કરુ થાય છે તેથી કરમ કરુ થાય જેનું આ તબોધન એ વ છે ઉન્નતરપદારીપમ્યે (પા ૪ ૧ ૬૧) । ઉપમાનવાચીરૂપમૂક્તરપદ વપ્રાનિપદિક તમ્યાન્દ સ્વાત્ । કરમોર ૧ (સિદ્ધાન્તકૌમુદી) કરમ શબ્દના બે અર્થ થાય છે (૧) હાથીની સૂઢ (૨) કાગળી ટચલી આગળી સુધીનો હાથના છે ૧નો લા ૧—નિષેદવાગ્મનિષ્ઠ કરસ્ય કરમો વહિ ૧ —અમર) અહીં બીજો અર્થ અભિપ્રાય છે આવા ન થય નોન્દર્શનુ લક્ષ્ય ત્રણાપ છે

ન માનતાયેનુ-કુલ્લ નને તેનો પ્રતિ હોય ના શકુન્તલા માટે માનાર્ક તો ખરો જ તેની પાસે આવા કાર્વ (પગ ચપાવવાનું વસ્ત્ર) મગધીને પોતે અપગંધી

નહીં બને. પરંતુ મોનિયર વિવિધમ્સ વગેરે અહીં કપ્પાદિ વડીલોનો ઉલ્લેખ જુએ છે. કપ્પ વગેરેનો હું અપરાધ નહીં કરું, એટલે કે તેમની પત્ન્યાન્ગી સિવાય જગપણ આગળ નહીં વધું. મંદર્મની દષ્ટિએ શકુન્તલાને અહીં દુષ્યંત જ અભિપ્રેત લાગે છે.

શ્લોક-૨૧. આર્થા હંદ છે. વિષમ અલંકાર છે. પરિવાચા-પરિ પરિતઃ શાસમન્ત્રા વાવા પીટા । બધી આજુબી-અન્યંત પીડા; પરિવાચવા પેલ્યાનિ । તેઃ (ત્વ તત્પુરુષ). રાધવ શ્વ પરિવાચા ને સ્વતંત્ર શબ્દ રહે છે અને પરિતઃ વાવા વલ્યાઃ સા એ રીતે સમજાવે છે. તથા મદનપીટાકુર્ચનઃ એવો અર્થ કરે છે.

પૌર સંબોધન દ્વારા શકુન્તલા ગમને તેના જોયા કુળની યાદ અપાવે છે. આવો આચાર તેને ન શોભે.

રક્ષ અવિનયમ્-અવિનય રોકો. પાડાંતર 'રક્ષ વિનયમ્' (વિનય સાચવો). પણ છે. શકુન્તલાના સંયમ માથે અહીં નાટકકારનો પણ સંયમ દેખાય છે. કાલિદાસમાં શૃંગારનો સ્થૂળ અતિરેક કદાપિ નથી પ્રવર્તતો. વળી, નાટ્યશાસ્ત્રનો પણ ખુશ્કા શૃંગારિક પ્રસંગોના પ્રદર્શનનો નિષેધ હતો. મિત્રિવર્મા-મિત્રિઃ ધર્મઃ યેન સઃ । (બહુમીહિ) જેને પોતાના ધર્મનું (ફરજનું) ભાન છે તે, અથવા જે તરુણીઓના ધર્મને જાણે છે તે. બહુમીહિ સમાસમાં જ્યારે એક જ પત્ની પછી ધર્મ શબ્દ આવે તો તેનું 'ધર્મન્' થઈ જાય છે (વર્માન્નિચ્ ફેરજન્ । ૫૦ ૫-૪-૧૧૪. ફેરજન્ પૂર્વશઃ પતે યો ધર્મશબ્દસ્તન્માદ્ યદુમીહેરનિચ્ સ્વાત્ । વહ્યાગવર્મા । વેવજાન્ કિમ્ । પ્સમઃ સ્તો ધનેઃ યદ્ય દત્તિ ત્રિરદે યદુમીહી મા મૂત્ । મિદ્વાત્તીવૃત્તી.)

શ્લોક-૨૨ :

રાક્ષર્ષિસ્ત્વજઃ—આ શબ્દ શકુન્તલાને મનાવવા-convince કરાવવા વાપરાયો છે. શકુન્તલા કેવળ રાક્ષર્ષિ-ના નહેની, રાક્ષર્ષિ-ના હતી. ક્ષત્રિયોને માટે રાક્ષર્ષિ-વિવાહ નિષિદ્ધ નથી. ધણી ક્ષત્રિયાણીઓએ આ પ્રકારે લગ્ન કર્યા છે અને વડીયે એ પણ તેને વિગેર ક્યો નથી. કિંદુવમ્-શાસ્ત્રમાં આડ પ્રકારના વિવાહોનું વર્ણન મળે છે :

ભ્રાત્રો દેવમ્વય ચાર્ષઃ પ્રાક્ષર્ષિસ્ત્વજઃ ।

મન્વર્થો ગણમન્વર પૈશ્વચમ્વદનો માઃ ॥-મનુસ્મૃતિઃ ૩.૨૧)

ગોસ્ત્રવિવાહ વિશે મનુની આપનાં મનુ કરે છે :

દક્ષગ્વેન્ગમન્વરઃ વન્તનાથ ગમ્વ ચ ।

મન્વર્થઃ મ દુ રિદેઃ કૈન્દુવમ્વદનો માઃ ॥ (૩.૩૨)

સમીક્ષાત્મક વિવરણ

ગાવર્ધવિવાહને આધુનિક પ્રેમલગ્ન મેં સગાની શકા અત્યારની જેમ પ્રાચીનકાળમાં પણ પુરુષ અને સ્ત્રી કોઈ પણ જાના ધાર્મિક વિધિ વગર સાથે રહી શકતા તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવા માટે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રીઓએ ગાવર્ધવિવાહની ક પના કરી હતી સમાજમાં આવેલા નાનકડો વર્ગ તો નહીં. ગ્રહેવાનો અને સમાજ-શાસ્ત્રીઓએ તેને સ્વીકાર્યો જ નહોતો.

અનુમાનવિધ્યામિ-અનુદા મેળવી લઈશ અનુમનનું પ્રેરક આમાન્ય લવિષ્યકાળ
૧લો પુ એ વ અચાનક પ્રિયનનું મિત્રન થતા વનાકુળ તરુણી સખીઓની
સનાહ લેવા ચાહે છે.

શ્લોક ૨૩ :

અમરિજકોમલસ્ય-અમરિકત (અતઃ એવ) કોમલ અમરિકતકોમલ । તસ્ય ।
(કર્મધારય) ઈગ્મ ન પામેન નહીં અપશયિન આ કુસુમ અને અમર બનેનું
વિગ્રહણ છે અન કોઈએ પાન ન કરું હોવાથી શકુન્તલાના અધરમાં અનેાપુ
આકર્ષણ છે સદયમ્-હૃદયેથી આત્મેથી કામીજનોએ ડેરી રીને વર્તવું જોઈએ
એ વાત્સલાને સૂચવ્યું છે

કુસુમવમાણા હિ ચોક્ષિ સુકુમારોપક્રમા ।

તાસ્યનધિગતવિકાસ પ્રસમનુપક્રમ્યમાણ સપ્રયોગદ્વેષિણો મયન્તિ ॥

—વા કા સૂ ૩૩૨૬

શકુન્તલા પરિણતિ નાટ્ય-શાસ્ત્રીના જમય પર મુદ્ધ મૃત્યુની જેમ શુભાગ્નિ
અતિરેકવાળા સુખનાના પ્રસંગ બતાવવાનો નિરેધ છે વળી, શકુન્તલાના મનના
સંઘર્ષ દ્વારા તેના પાત્રને ગારે છોડાવ મળે છે એ પ્રમીઓનું આ મિત્રન ખરેખર
સંઘર્ષપૂર્ણ અને જોયિત્વપૂર્ણ છે ચક્રાચ્છૂન અતિમ ક અનુકંપા થાવે
છે પ્રમીઓને એકાન્ આપવા અખીઓ બકાનું કરીને ત્યાંથી ખસી તો મઈ પણ
પામે નહીં નહીં પાન મળતી હતી. તેથી જ જોનનીને આવરી જોઈ ન્યક
વાક્ય દ્વારા શકુન્તલાને ગાવર્ધન કર છે ચક્રવાત્સવૂ = શકુન્તલા, નદય = દુષ્યંત,
ગૃન્તી = ગૌતમી. ચક્રવાત્સને રાત્રિના આગને પોતાના સદયથી વિખૂટા પડવાનું
હોય છે, તેમ જોનમીનું આગમન થતા શકુન્તલાએ પા દુષ્યંતના વિદા લેતી ।
સુત્ર અપ્રસ્તુતપ્રશ્નના છે અકના પ્રાગભમાં સિંધ જોનમીને સુરુખ્યા શકુન્તલાની
અસ્વસ્થતાના ગમ્ભીર આપી તેની સાથે તમને મોખુ છુ એન વત્સાવે છે તેનું
અનુમધાન છે અહીં થાય છે પ્રતિજ્ઞાના નાટકની વિશેષતા જ એ દોષ કે
ગઈ પણ નહીં છૂટે લોકમાં કાનો નથી રેક પ્રસંગ નાટકને કોઈ પા મેને
ઉપયોગી છે વ છે

નિરાવાધામ્-નિર્ગતા આસન્નાત વાવા સ્સ તત્ । જેની મધી પીડા મટી ગઈ છે તેનું વસ્ત્રન ગૌતમી શકુન્તલાની અસ્વચ્છતા પગિહરવા શાન્તસુદક લઈ આવી છે પણ તે બાપુની નથી કે તેના આવવાથી જ તેની પીડા વધી ગઈ છે ।

પરિણત દિવસ-દિવસ આયચ્ચો પણ દુષ્ટાન્તે તો હમણા જ કહ્યું 'અમરિનિર્ગણો દિવસ । આથી, 'દિવસ આયચ્ચો આવ્યો છે' એમ અર્થ વધુ યોગ્ય થશે 'આદિકર્મણિ સ્ત । એ નિયમથી આ અર્થ અમરિત પણ થાય છે.

સ્નાતલ્ય -વતાવચ્છને બહાને ચતુઃ નાયિકા રાગને સબોધે છે । હતાવશ્ય તથા ગમ બન્ને સંતાપહારક હતા એક શારીરિક તાપને તો બીજો માનસિક તાપને દૂર કરનાર ગમને ફરી વાર મળવાનું વચન આપી તેની નજ લે કે શકુન્તલા એટલી સ્વાભાવિકનાથી આ ઉમ્મિત બોલે છે કે ગૌતમીને શકા જતી નથી, અહીં પણ અપ્રસ્તુતપ્રશસા અનંકાર છે

પ્રાર્થિતાર્થસિદ્ધય ઇન્દ્રિય વસ્તુઓની ત્રિદિશા ધણા વિધેના આવી પડે છે. 'સાગ કામમા સો વિધન' એમ કહ્યું છે તે સરખાવો-

There's many a slip between the cup and the lip.

શ્લોક-૨૪ .

ઔપચ્છન્દસિક્ક હદમા સ્વહતમ સ્વભાવોક્તિ અનકાર દ્વારા નનાભિજૂત હતા, હજી પામતી, સંક્રમ્ય અનુભવતી નાયિકાનું વર્ણન નાયકે કર્યું છે

પક્ષ્મણ્યા -પક્ષ્મન્=પાપુ પ્રશસ્તાનિ પદાણિ સન્તિ અનયો इति पक्ष्मम् । પક્ષ્મલે અનિળી યસ્યા તસ્યા । (૫૮ શ્લો.) નનોહર પાપુવાળી જેની આખ છે, તેનું પક્ષ્મન્ સિંધાદિગપ્ત મા આવે છે, અને પ્રાશસ્ત્યના અર્થમાં તેને વિકલ્પે લ્પ્ પ્રયત્ન લગાડાય છે સધવખટ આ હાગ મુખન માટે મુખ ડામું કર્યું, તેવો ખનિ જુએ છે

અવર+અંઠની મધિ વિકલ્પે અવરોઢ કે અવરાઢ થાય છે—અંરોઢરો સનાતે રા । (વાર્તિક). સ્વૃત્તેતુ । સ્વૃત્તેતુ । વિગ્ગેજ વિગ્ગોઢ । મમામે વિમ્મ વગીઢ ।

પ્રતિપદા પ્રતિપદાઉરેણ વિક્કમ્મ । આ ઇય અભિજ્ઞાનમ્-નનાઈના શબ્દોથી એમાંથી અને તેથી જ મુઃ

અમરિનિર્ગણો-અના ૮૦૬ ૮૧૩.

શ્લોક ૨૫ :

શાદ્ધવિગીઢિ હદ છે, તથા શાદ્ધવિગ્ગ અલકાર છે. પ્રિયતમ જાતી ન્દી દોવા હતા થેડો પ્રેમી તેની વા તાજી કાવનો વચ્ચેના લેનો ઉમે છે, તે વદન સ્વાભાવિક છે ખૂઃ ચતુર્થથી કવિ નાજને લના પદ્મથી ૮૧૩ મોકલે

છે નેપથ્યમાથી સાજના યજ્ઞકાર્યના ગક્ષણ માટે કોઈ તાપસ દુષ્પન્તની મદદ માગે છે દુષ્પન્ત પોતાની દરજ્જા બચાવવા ત્યાં જાય છે અને એક પૂરો થાય છે
શ્લોક-૨૬

વ્યતતિલકા છદ તથા ઉપમાલકા છે સાચાને સાચાને લખતું. સાચમ્, ચિત્તમ્, વગેરે અવ્યયોને 'લગતુ' ના અર્થમાં 'તન' એ તદ્દિત પ્રત્યય લાગે છે—
સાન ચિર પ્રાહ્ણેપ્રતેઽયયેમ્યષ્ટયુદયુલૌ તુર । (પા ૪૩ ૨૩)

સન્ધ્યાપરોદકપિશા —સઘ્યાપરોદા દર કપિશા । સધ્યા સમયના વાદળા જેવી ધૃષ્ટ્યુલોહિત સધ્યાના વાદળ ઝળા હોય અને તે સધ્યાના લાન ગગને લીધે કપિશ ગગના લાગે છે ગક્ષસોની ધૃષ્ટ્યુલોહિત જાયા ઉવિતુ બક્ષણ કરવા પ્રતન કરતો વેદીની આસપાસ ફરતો કરતો હતો આ શ્લોકમાં વહુવા શબ્દ વિષે રાધવલ્લભેનો અન્વય વહુવા ચરતિ એમ છે, પણ વડુ તારુ તો એ છે કે વહુવા મયમાદવાના એમ લેવાય અનેક પ્રકારે ભર ઉપજાવતા ગક્ષસો અનેક રીતે દાવપેચ અજમાવી ઉવિ પર આક્રમણ કરે છે, એવો ભાવ છે

સમીક્ષા —રાજા પ્રેમની વિહ્વળતામાં વડુ ને વડુ હેરાન થતો હતો અને શકુન્તલા ગઈ છતાં તેની જા તાજી કગવતી વસ્તુઓને જોતો હતો તે લગભગ ઉપમાથી જાન નહીં અને આમ જ જોઈના કળ, માટે કવિએ આ પ્રમાણે રાક્ષસોનો ભર દર્શાવી દુષ્પન્તને મચ પૃથ્વી અદર મોઢ યા, એ આયાજનકીશન અહીં દેખાય છે શાકુન્તલાના પ્રથમ તણુ અકો લૌતિક શાગરિક મિનનને પૂર્ણત સાધે છે દુષ્પન્ત-ગકુન્તના બાહ્યપૃથ્વી મુગ્ધ થઈ ગાવર્ધ લગ્નથી જોડાયો પગ્નુ હજુ આ મિનન ઉર્ધ્વગામી ગન્તુ નથી એને જ્યાં અર્થમાં નાટકનું વાનાવગણુ જુલો જ નિશાએ ચાલે છે

તૃતીય અકમાં ગગનો વિકાસ અને પરિવૃત્તિ જાતી છે નાયક અને નાયિકા બંને પ્રેમનો એકરંગ કરે છે ક્ષત્રિયોને મધર્વ લગ્નની છૂટ છે અને તે માટે અર્જુ વાનાવગણુ તથા રથ ગચુ જ છે રીઝ અકનુ રેન્ધ્યાન શકુન્તલા જ છે પ્રારભમાં શકુન્તલા વિગ્ધવિહ્વન કન છે અને પાછળથી તે પ્રમતી મદગત અનુ ભવતી સુવતી તરીકે જોવા મળે છે શકુન્તલાના વ્યક્તિ વતુ એ પાસુ જોવા મળે છે તે મ નવિહ્વળ હોવા છતાં સવમ શમાવતી નથી સખીઓ પાસે પોતાના મનની વાત તે એમ જાણતી ચકતી નથી પણ જ્યારે મખીઓ ખૂબ દયાણુ કરે છે ત્યારે જ તેમની આગળ પોતાનું મન ખોલે છે દુષ્પન્ત નાવના મિનન વખતે પણ તે ખૂબ માનસિક સંસોમ અનુભવે છે, નાવર્ધવિવાહ માટે વડીની વગ્દાનરીમા તે મુઝાય છે, અને ગગની માગણીને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે

ગૌતમીના આગનનથી પ્રેમીઓના મિલનમાં એકઠાએક ભગાણ પડે છે અને ન છૂટે શકુન્તલાને જ્યુ પડે છે, પણ ખરી રીતે તો તે જઈ શકતી નથી. લતામડપને બાંધાને દુષ્ટતાને પુનઃ ઉપભોગાય આમત્રણ આપે છે અને આમ પ્રેનમયી યૌવના તરીકે હાથ પાડે છે. વિરોધમય લાગણીઓ દર્શાવતી શકુન્તલા ભારતીય કન્યાની સજ્જનસુલભતા વ્યક્ત કરે છે

દુષ્ટતા આ અકમા એક મદ્ય પ્રેમી, ઉત્તમ ગજા અને ચતુર પુરુષ તરીકે દેખાય છે. તે ધર્મક્ષણની પોતાની ફરજમાં આતુરતાપૂર્વક સત્ છે એ અહીં દેખાય છે. શકુન્તલા પ્રયેતુ તેનું આકર્ષણ ચરમ સુધી પહોંચ્યું છે અને આ પ્રેમ અથોગ્ય નથી પણ સમાજ અને શાસ્ત્રાનુમોદિત છે એમ તે જાણતો હોવાથી પ્રેમમાર્ગમાં તે નિશ્ચય આગળ ધપે છે. બંને સખીઓમાં પ્રિયવદ્દા આ અકમા આગળ પડતો ભાગ લેતી દેખાય છે, છતાં અનસૂયાનું મંલીર વ્યક્તિત્વ દ્વેષાયેતુ ગેરેતુ નવાં ગૌતમી પપ્પુ રુધક તાપમીને બે મમતામય માતા તરીકે અહીં દેખાય છે.

આ અકમા વિરોધતા એ છે કે કવિએ સુંદરતા ઉત્તમોત્તમ નિરૂપણ કર્યું હોવા છતાં અત્યંત નવનમ્યાં કામ લીડુ છે ખીલે કાઈ કવિ અહીં વધુ પડતી ગમતી રેતમહેલ કરી શકત, કઈડ અમ્મીતતા લારી શકત અને મર્ચાવિડીન શૂગાગનિરૂપણ કરી શકત, પણ મરિમ તો શૂગાગનો અતુલનીય મર્મન છે જે વ્યાયોગ્ય નર્મની જ નોતરવતિ કર છે. દુષ્ટતાશકુન્તલામિલન અસ્થિત છે જા નવોટ છે તેના જ કવિની કળાની નાર્યકતા દેખાય છે

કાલિદાસ સુમતીનું નામૂપણ છે. આ અકમા કવિએ માધુર્યનો મધુર નિવેશ, પ્રનાની નિન્યતા, પદોની સુદ્ધ આયોજના, અર્થનું સૌમ્ય અને અપ-કાગેનો મજુન પ્રયોગ કર્યો છે. આપણા કવિ શૂંગાર અને પ્રેમના ભાવુક મર્મક છે તે આ અકમા જોવા મળે છે. કવિનું ગમખ હૃદય આ અકમા પૂર્ણતા દેખાય છે આપણે કાલિદાસ માટે કહી શકીએ કે—

नन्दमित्रं काव्यद्वयं तं सर्वोद्भवं भारतीयम् ।

કવિમિત્રં નામક મિત્ર કવિત્વં ભારતીયં ॥

ચિતા પ્રસ્ફુટ થાય છે આ ચિતાઓનો પ્રયગ નિરૂપવામા નાટ્યકારની નોંધ વૈજ્ઞાનિક સૂઝ વસ્તાઈ આવે છે

ન તાદૃશા ભવન્તિ—સ સૃષ્ટિ આહિત્યમા આકૃતિ ગુણાન્ કથયતિ । યત્ર કૃતિસ્તત્ર ગુણા વસન્તિ । (ભૂકૃતસ હિતા) ન હ્યાકૃતિ મુસદ્દશી વિજાતિ વૃત્તમ્ । (મૃત્યુકટિક), મિચત વા સદ્વ્રત્તનીદશસ્ય નિમાણસ્ય (ઉત્તરગમ્યગિત) વગેરે આવા અર્થવાળા અનેક વાક્યો આવે છે આ જ બતાવે છે કે પ્રસ્તુત વાક્ય બોલનાર પ્રિનવદા હીછરી છે એ વિધાન ઉનાવળિયું છે કારણ કે ઉપના વાક્યો બોલનારા ખીખ પાત્રો વિષ આપણે આવું વિધાન કરી શકીએ તેમ નથી આપણુ જ નહિ આ વિધાન પણ “Handsome is that handsome does” એ Goldsmithના વાક્યનું વિરોધી નથી અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ માત્ર એટલો જ છે કે માણસનું ભીતર તેના બુદ્ધિ ઉપર પ્રતિબિંબિત થાય છે ગળની મુખાકૃતિ ઉપર ભક્તતાની, સૌજન્યની છાપ પડી હોય તેવું પ્રિનવદ વાચી જન તો તે હીછરી શાની ? છઠ્ઠા અકમા ગળની આનરપીડા અને આત્મનિર્ભત્તના જોના પણ તેની મદ્યુહસ્થી વિષે ભાગ્યે જ શકા રહે તેમ છે

પ્રિયવદન વિધાન સાથે અરખાવવા જેવા ઝેનાક સુવાચ્યો આ ગ્યા

- 1 “If you get simple beauty and naught else,
You get about the best thing God inevents ”

—R Browning

- 2 A thing of beauty is a joy for ever,
Its loveliness increases, it will never
Pass into nothingness —Keats

કવ્યકા શબ્દ ‘કન્-પ્રકાશનુ’ એ ધાતુ ઉપગ્રથી આવ્યો હોય તે શલ્કિત છે ક્વ ઇય નેતર્યા એવો પ્રશ્ન જોના વિરે થાય તે કન્ગ એવી પણ વ્યુત્પત્તિ થઈ છે વલ્કિર્મપ્યાપ્તાનિ-ચલ કમ્ વલેર્મ્ । વલ્કિર્નગે પ્રવાપ્તાનિ-પૂર્ણ કાર્મ્ નાટે પૂ તા શકુંતલાયા સોમાગ્યદયના-હવે શકુંતલા પછિની હતી એટલે તે નૌભાગ વતી નહે માટે તેના નૌભાગ દેવતાની પૂજા આવશ્યક હતી આ કાર્મ્ માટે પુષ્પો વીણવા અખીઓ ગેકાગ છે તેની તો દુર્વામાનો શાપ તેમને મને પડી શકે અને તેનું નિવારણ તેએ પ્રાપ્તી શકે છે અને એ રીતે સખીના સૌભાગ્યને ક્ષી શકે છે શકુંતલાની નૌભાગ દેવતાની પૂજાવે નખીઓ પુષ્પો એકમ કરવા લાગી અને ત્યા જ તેના નૌભાગને હ નિ પડેચાનાગ શાપનો આવાજ સભળ ન છ વિધિની દેવી વિચિત્રતા ।

અથ પુનર્દ્વયેન અસનિહિતા—ઢેટીક વાચના પ્રમાણે આ વાક્ય પ્રિય વાના મુખમા તેની અગ્રા આમગતમ્ એવા સ્થાન સાથે મૂકવામા આવે છે આ વાક્યને મનમા બોલવાનો તો કશો અર્થ નથી જે મનમા આ વાક્ય બોનાયુ હોય તો પત્રીની બન્ને મખીઓ એટીમાયે શકુન્તલા તરફ જવાનો નિર્ણય થી રીતે લે ? બીજુ પ્રિયવાએ તો કયુ હતુ કે ‘શકુન્તલા ઉટજની પાસે છે’ એવે તારા ના અનસુયા એ હકોક્તમા સુચારો કરીને બોલે તે જરા ર લાગે છે

અતિથિપરિભાષિનિ—આ દુર્વામાનો શબ્દ છે અતિથિ દેશ મન પ્રમાણે અતિથિને દેવ જ ગણવામા આવતો અતિથિમત્કાર તપોવનનો તો ખાસ મકસ્વનો ધર્મ ગણાતો કારણ અતિથિમ કાર માટે શકુન્તલાને ખામ મૂકીને પ્રવાસે ગયા છે આમ શકુન્તલાથી અતિથિનો અનાર થઈ ગયો તે સ્વ-અધિકાર પ્રમત્તતાને કારણે દુર્વામાએ તેને શાપ આપ્યો.

શ્લોક-૧ અનન્યમાનસા ય ત્રિચિન્તયન્ તપોવન મામ્ ઉપસ્થિત ન વસિ સ વોદિત અપિ સન્, પ્રમત્ત પ્રથમ કૃતા કથામ્ ફય ત્વા ન સ્મરિષ્યમિ । (વશસ્થિનિ)

અનન્યમાનસા—ન અગસ્તિન્ માનસ યત્વા સા ।—અનન્ય ચિત્તવાળી ઉપસ્થિત થયેના પ્રમત્ત—કેદમા આવેના ઉન્મત્ત બનેના વોદિત અપિ સન્ દુર્વામા શકુન્તલાને પોતાની મેળે તો ના નહિ જ કરે પણ યા કરાવવામા આવશે ત્યારે પણ યા નહિ કરે

આ પહેલા શ્લોક પત્રીની ઉક્તિઓની ગોઠવણી બાતમા જુડે જુડી આવૃત્તિઓ જુદા જુદા મત ધરાવે છે ગ્રંથાકના મત પ્રમાણે દુર્વામાને પ્રસન્ન કરવા જનાર પ્રિયવા હતી, જનારે તે મમ્મે રગભૂમિ ઉપર રહેતા અને ઠોકર ખાઈને ફૂલ પાડી દેનાર અનસુયા હતી શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ આ ક્રમ સ્વીકાર્યો છે તેઓ લખે છે મુરુભાષિણી પ્રિયવદા કુપિત ઋષિને પિગાળવામા કામ્ય વધુ ફાવે એમ પણ કહી શકાય તથા દુર્વામાને ‘જરા જેવામા કોપી બેસતા’ ‘સ્વ ભાવથી જ વાગ તે બાક્યોથી પ્રિયવા જ કહે અનસુયાના (અસુવા વિનાની ના) મોમા એ શબ્દ ન શોભે”

શ્રી ગજેન્દ્રકરે આથી જરા ર બેનટા પાઠ સ્વીકાર્યો છે તેમના ને દર્વા સાને પ્રસન્ન કરવાનું કામ ધીરજથી અનસુયા જ કરી શકે A light-hearted girl like Priyamvada would probably have enraged the sage more અને Anasuya, we know was a cautious girl

‘મુલમ્લેષઃ’ વગેરે શબ્દો. અનસૂયા (તેનું અમુક નામ હોવાને કારણે) ન જ બેસી શકે તે દલીલ બરાબર નથી. એમ તો વિશેષનામના અર્થની દલીલને આધારે પ્રિયદાને ‘બટકબોલી’ કઈ રીતે કહી શકાય ? વળી મુખ્ય દ્રશ્યની શરૂઆતમાં જ આપણે ચિંતાભારથી દબાયેલી અનસૂયાના મુખમાંથી રાબતે માટે અસ્પષ્ટ જોવા શબ્દો સંભળીએ છીએ જ. એ જ પ્રમાણે પ્રિયવદા Light-hearted હતી માટે અમુક કામ ન કરી શકે તે પણ બરાબર નથી. ખરી વાત એ છે કે પહેલા અંકથી માંડીને જ આપણે જોઈએ છીએ કે અનસૂયા કંઈક વધારે મોટી લાગે છે, એટલે ગજની સાથે પણ વાતચીત કરવાની જવાબદારી તેણે સંભાળી હતી. આ રીતે જોનાં અનસૂયા દુર્વાસાને મનાવવા ભય તે પણ બરાબર લાગે છે.

સૌભાગ્ય દેવતાની પૂજા માટે ભેગાં કરેલાં પુષ્પોનું પાત્ર પડી ગયું એ પ્રતી-કારમક પ્રસંગથી શકુન્તલા ઉપર આવી પડનાર દુર્ભાગ્યનું મચન થયું છે.

દુખ્યંતે શકુન્તલાને આપેલી સ્વનામધેયાકિન વીંટીનું મહત્ત્વ અહીંથી થણુ જ વંચી જાય છે. આ નાટકને મળેલું અમિતાલ નામ અહીંથી સાર્થક લાગશે.

કુદિતૃજ્ઞનમ્ય-દુર્વાસા માટે શકુન્તલા દીકરી જ હતી. આ અર્થમાં આપણે દુર્વાસાને પણ કામચળી જેમ જ શકુન્તલાના પિતા કહી શકાય.

દુર્વાસાના શાપની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ-પ્રસ્તાવના.

ચતુર્થ અંકના આ વિષ્કમ્બકમા બંને સી પાત્રો છે અને પ્રાકૃત ભાષામાં વાન કરે છે. આમ હતાં તેને વિષ્કમ્બક કહેવામાં આવ્યો છે. અસંગત આ દ્રશ્યમાં આખા નાટકને નાટક બનાવે, નાટકમાં મોટી અસર પાડે તેવા પ્રસંગનું નિરૂપણ થયેલું છે; અને કદાચ આવા અગ્રવના પ્રસંગના નિરૂપણને લીધે જ આને વિષ્કમ્બક કહ્યો લાગે છે.

શાપવા ઉત્તર અપૂર્વ કોણથી પ્રવૃત્તિ મુખ્ય મ્થા ઉપર અમગ્નનો ઓઝાવો જ પાડ્યો છે. દરને અમગ્ન મનાવી દીધું નથી

શ્રી ગંગેન્દ્રગુરુ એક પ્રશ્ન જણાવ્યો છે કે પ્રિત્વદ્વ-અનસૂયાએ પોતાની પ્રતિનિધિવા મળીથી તો આ આખો પ્રગટ છુપાવ્યો પણ તેને કામ્યપથી કેમ છુપાવ્યો ? વિષ્ણુમક અને મુખ્ય દર વચ્ચે નીચેના જ-નાન માતના માગા પ્રતિનિધિ માત ચિતા કરવાને બે વે અનસૂયા જેની ધીર વ્યક્તિને દુષ્કર્મની પાસે વીટી મોકનાવવાનું કેમ ન ચ્છે ?

આનો ઉત્તર તેઓએ યોગ્ય રીતે જ આપ્યો છે કે આ બન્ને સખીઓની ઉમર જોતા તેમના તરુણ માનસને શાપની ભાનકતા અને તે ઉપરથી આવી પડનારી શકુન્તાની કદાચી અને કંપીયુ દશાનો પૂરો ખ્યાલ આવ્યો નથી આશાલેખ તેમનું મન દુર્ભાગની કલ્પનાને કલ્પનામાં પણ ધા પુ કરવા તૈયાર નથી એટલે તો મુખ્ય દરના અનસૂયા નામને ‘અનસૂયા’ મ્હી તેના ઉપર રોષ પ્રગટ કરે છે ત્યારે પ્રથમ તેને શાપનો બા હોય તેવી ક પના પણ આવતી નથી પછી આવે છે

શાપની ગ નીચાને નહિ અપવાદને લાગે જ સખીઓએ પ્રમથપને શાપ અગે કઈ કયું નહિ હોય અનિયમો અનાય પ્રતિ શકુન્તાનો અપગ્રહ કામ્યપને જાણી દેના-ખાન કરીને એ આરોગ્ય પરિસ્થિતિ વચ્ચે તેમનો જીવ પણ કેમ ચાલે ? અને જાણી શકુન્તાને વિના આપવામાં આવી, એમલે એ સમય પણ કયા યો હોય ?

મુખ્ય દૃશ્ય

પ્રગાસા-પ્રગાસ કરતા “લક્ષ્મણે કર્મવિચારણે ચ” એ વાર્તિક પ્રમાણે અહીં સંબંધક ભૂતકૃદન્તને બદલે તેના કર્મની પચમી વિલક્ષિત છે શ્રી ગંગેન્દ્રગુરુ બીજી રીતે પણ સમજાવે છે પ્રવક્ત્રિ અસ્મિન્નુ ઇતિ પ્રગાસ પરદેશ । તસ્માત્ । અતમા અહીં થોડા વિષાદનો આચકો છે. જુઓ : હન્ત ‘હન હર્પડનુકમ્પાયા વાક્યારમ્ભરિપાદયો ।’

શ્લોક-૨ એવમ્ ઓષધીના પતિ ઋતશિષ્ટર યાતિ । એવમ્ આદિષ્ટારુણપુર-સર અર્ક (સદેવિ) । તેજોદ્વયસ્ય યુગપદ્વયસનોદગમ્યા લેક આનંદશાન્તરેણ નિયમ્યતે દન । (વસ તતિતકા)

આ શ્લોકમાં પૂર્ણિમા પછીના પ્રભાતનું વર્ણન છે

આપધિના પતિ —૨૬ એમ માનવામાં આવે છે કે ૨૬ ઓષધીઓ ઉપર સજ્જનાત્મક અસર ઉપજાવે છે બીજા એક મત પ્રમાણે ‘ઓષધીના પતિ’ શબ્દો

સોમ નામના ઋગ્વે પ્રમિદ્ધ છોડ માટે વાપરવામાં આવતા, પણ પાછળથી સોમ ચંદ્રનો પણ પર્વાય થઈ ગયો હોવાથી તે ચંદ્રને માટે પણ પ્રયોજ્ય છે

કુન્તા પ્રમાણુ સુદ્ધ દૃશ્ય આમાં કડાગઈ ગયું છે ચંદ્ર ઉપગની આકૃતિ અને સૂર્યનો ઉ ન આ બન્નેના વર્ણન ઉપરથી અસ્ત પછી ઉ ય અને ઉ ય પછી અસ્ત એમ કાગની પરિવર્તનશીલતા સૂચવાય છે અહીં કશું સ્થિત નથી, પણ ગતિમાન છે એક સમય પૂરો થયો, બીજો આવ્યો આમાં ચકુન્તાના જીવનમાં આવનારા પરિવર્તનનું સૂચન જોઈ શકાય. પ્રો. બે ક કડાગને લાગે છે કે ચંદ્રનું પતન એ ત્રણ અઠ સુધી કૃત્યાક્ષ-ના કગ્નાર કામદેવનું પતન છે અને હવે નાટક ઉચ્ચતર આશયોના સૂર્યપ્રકાશ તરફ ગતિ કરે છે

આધિવૃત્તારુણપુર સર —આવિષ્કૃત અરુણ આવિષ્કૃતારુણ. । સ પુર સર યસ્ય ।

આગળ રહેના અરુણને જોડે પ્રગટ કર્યો છે તે અરુણ વિનના તથા કાશ્નરનો પુત્ર અને ગુડનો મોટો ભાઈ હતો. હજી તે ગર્ભાવસ્થામાં પરિપક્વ થય ન હતો અને તેનો જન્મ થયો હતો તેથી તેના સાથમાં હતો આથી તેને અરુણ પણ કહેવાય છે એમ કથા પ્રમાણે ગહુ સૂર્યપ્રકાશ વખતે સૂર્યને પ્રતી જતો, ત્યારે દેવો સૂર્યને મ કરતા ન હતા એમને સૂર્યે ગુસ્સે થઈને જગતને પોનાના તેજથી બાળી નાખવાનો વિચાર કર્યો આથી અત્યંત થયેના દેવો ખજા પાસે ગયા, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અરુણ સૂર્યના ગય પગ તેની આગળ બેસને એમને સૂર્યનું તેજ ચોક ચોકાઈ જવાથી તે આખા જગતને બાળી શકે નહિ ખરી ગીતે તો સૂર્યો ન પડેલા દેખાતી અરુણગી જાને જ આ નામ અને રૂપ આપવામાં આવ્યા છે

શ્લોક-૩ શશિનિ અન્નર્હિતે સા ઇવ કુસુમ્બી સસ્મરણીયશોભા (સતી) ॥ દર્શિ ન તન્દયતિ । નૂતનમ્ અન્નગ્રનમ્ રજપ્રવાનગ્નિગ્નિનિ દુ ગ્નિનિ અનિમાશ્વદુ સહાનિ ।

(વસ્તુતનિકા)

ચંદ્રને અન્ન થરા લાગ્યા જ કુસુમના છોડની શોભા બોલી થરા લાગી હવે કુન્તા દર્શિને સતોષ આપે તેની ગી નહિ પ્રતિનિધિ ભેગેની આ થગ્ના છા પી ચિ અને વિચાર આવ્યો કે છટ વ્યગ્નિના પ્રવાહને લીધે થયેલ રૂપ સીએને મગે રૂ ક દોષ છે અહીં અપદ ગીને જ ચકુન્તાની ચિન્હિનું સૂચન છે અદગ-કુસુમ, ચકુન્તાનું સૂચન કરે છે, જ્યાં રૂટ-શશ ના દુ નેને કતી ચમકે તેમ જ ચન્નુ અદ્યથ થત તે જ થરા અને દુ ન નારે નાગચન્ન મો જોડે જ અ જોડે અ થગ્ના જેને dramatic irony કહે છે તેનો વિન્ન નમ્બના રોડે છે

સન્મરણીયશોભા—જેની ગોલા મગ્નપુષ્પા ખપા થોગ છે તેની

અતિમાયસુદુ સહાનિ—શ્રી ને બે ને અતિમાયુદ્ધ સહાનિ ૨ મુદ્ધ સહાનિ ચાલી શકતા કાનિ નામા ઘણીવાર આની ગૂચરાજવાળી ન્યનાઓ આવે છે અન્યતઃ અહીં તેા લાગણીવગ મરેનો ગિધ વાગણીના જોગમા પોતાને થયેના દુ ખની માત્રામા અતિશયતા ઉમેરી દે છે એમ કી શકાત તેમ છે

શ્રી ગન ઉપરના ૧ ને શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માને છે કેટલીક વાચના પ્રમાણે આ ઉપનાન નીચેના ગીત બે શ્લોકો પણ આવે છે

ફર્કધૂનામુવરિ તુહિન રજ્જવ્યગ્રમ ધ્યા

દાર્મ મુચ્ચયુગ્મવલ્લ ધીતનિદ્રો મ્પૂર ।

વેતિપ્રાન્તાતુ લુરમિલિખિતાદુરિયમ્ચર સપ્

પશ્વાદુર્ચ્ચમ્ભવિ હ્રિગિ સ્વાદ્ગમાનચ્છમાન ॥

[નવાગની મન્ ૧ કર્કધુઓ ઉપર આપાને રચીત બનાવે છે જેની નિદ્રા પૂરી થઈ છે તેવો મોઝ મૂ પડીતુ દર્ભતુ જાજ છેડે છે. ખરીથી ખોદેલા ઓટનાને છેડથી હમણા જ ઊઠેનો મૂઝ પોતાના અંગોને પ્રસરાવતો પડે જમો થાય છે]

વાદન્યાસ મિનિવણુરોર્મધિ કૂટા મુમેળ

ક્રાન્ત વેન ક્ષયિન્તમસા મધ્મમ ધામ વિગા ।

સોડય ચન્દ્ર પતિ ગમ્નાદલ્લશેર્મયૂતૈ-

રુવાહર્દિર્મયતિ મહાનવ્પપ્રશનિષા ॥

[પર્વતોમા વડા એવા સુમેરુને શિખરે પડ મૂકીને અધારુ હડાની દઈને, વિપ્લવના વચના ધામની પાઝ જે પહેાગે હોતો, તે આ ચદ્ર ચોડાક કિંગ્લુ બાકી રહ્યા છે ને આકાશમાથી પડી ગયો છે મહાજનોની પણ અત્યત ચઢતી, પડતીમા પરિણમે છે]

શ્લોક ૨-૩ તથા ઉપરના બે શ્લોકો મળીને ચાગેવ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત છે કે મૂળ કૃતિના જ છે એ માનવમા જુદી જુદી વાચનાઓ એકમત નથી શ્રી ઉમાશકર જોશી આ ચારેન શ્લોકોને જુદા જુદા મગ્લો આપીને પ્રનાપામૃત તરીકે સ્તીકારે છે પરંતુ પછીના બે શ્લોકોમા પહેાનાના શ્લોકોના લાવતુ કઈક અશે પુનર્વાન લાગે છે, એમ્તુ જ નહિ એક જ પાત્રના મુખમા એમ્ જ દશ્યના વર્ણનોનો આટનો વિસ્તાર જોટવો લવભૂતિને ત્રિન છે તેટલો કાનિ ખને નથી

અપટીક્ષેપેણ—અન્યથા ક્ષેપણ । પડદો હડસેલીને નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે (નામૂરિત્વ પાત્રસ્ય પ્રવેશો નિર્મમોડિય વા ૧) રગભૂમિના સૂચન વગર ઓઈ પાત્રનો પ્રવેશ કે નિર્ગમન અનુમત નથી પરંતુ જગરે પાત્ર ગઈ રીતે અન્યથા ઉત્તેજિત

મુગ્ધશયિતઃકૃષ્ણકા—મુત ચ તદ્ શયિન ચ મુગ્ધશયિનમ્ । મુગ્ધશયિન પૃચ્છતિ અસૌ ।
‘લેધ જગમગ આની હતી ને ?’ તેવું પૂછનારી

દિષ્ટ્યા ધૂમાકુલિત પતિતા—આ વાક્યમા કણ્વને અનુરૂપ એવી યજ્ઞની પરિભાષા દ્વારા તેમણે દુષ્યન્ત-શકુન્તનાના સળધ અંગે પોતાનો સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે. યજ્ઞ કરનાર-કરાવનારને જગમગ હોય છે કે ઘણીવાર હોમ કરતી વખતે ખૂબ ધુમાડો થાય છે તે વખતે યજ્ઞમાનને વાગવાગ આવે. યોગની પડે છે કે આકુ નેઈ રાખવું પડે છે. આવા સમયે સભવત આકૃતિ યજ્ઞકુડના અગ્નિમા ન પશુ પડે, જ્યારે અહીં કણ્વ કહે છે તેમ આકૃતિ અગ્નિમા પડી છે ખરેખર ઋષિ અહીં શુ કહેવા માગે છે ? વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતે અર્થો તારવ્યા છે

૧. કેટલાક યજ્ઞમાનથી શકુન્તના સમજે છે યજ્ઞમાન જેમ ધૂમાકુલિતદષ્ટિ હોય છે તેમ અહીં શકુન્તનાની દષ્ટિ પણ રાગથી વિવેકહીન બની ગઈ હતી. આકૃતિ એટલે તેણે કરેલો પ્રેમ, તેણે કરેલું સ્વાર્થપૂર્ણ રાગથી વિવેક ચૂકવી વ્યક્તિત્વો પ્રેમ ગમે તેવી નીચ વ્યક્તિ ઉપર પણ પડે પરંતુ સદ્ભાગ્યે અહીં એનું ધ્યુ ન હતું અહીં દુષ્યન્ત ‘ઘર્ષતા પ્રાગ્રસ્ર’ હતો. એટલે જ ધર્ષ ધ્યુ તે સારું જ થયું છે આ રીતે જોતા અહીં કાશ્યપે શકુન્તલાએ કરેલા માન્વર્વિવાહ માટે ટકાવ કરી છે તેમ ગણ્યાન

૨. શ્રી રાય સમજાવે છે તેમ કાશ્યપ કહેવા માગે છે કે ‘મને પોતાને દુષ્યન્ત શકુન્તલા માટે યોગ્ય પાત્ર છે તેવો ખ્યાન ન હતો, છતાં સદ્ભાગ્યે એ લગ્ન થઈ ગયું’

૩. શ્રી ગજેન્દ્રકકર ‘આશ્રમમા શુ ચાન્તુ હતું, તેની મને ખાતર ન હતી, છતાં સદ્ભાગ્યે આ લગ્ન થઈ ગયું’

એમ લાગે છે કે શ્રી રાયનું અર્થઘટન કાશ્યપના વ્યક્તિત્વને વધારે અનુરૂપ છે. યજ્ઞમાન શબ્દ પુલિત્ર છે અને તે કાશ્યપ માટે પ્રયોજ્ય તે જરાગર છે. કાશ્યપ ધૂમાકુલિતદષ્ટિ હતા એટલે કે જ્યાં પિતાએ પોતાની પુત્રીને અનુરૂપ વરને વગાવવાની યાગ્યતામાં ચિંતાતુર હોય છે તેમ ચિન્તાતુર હતા તેમને સ્પષ્ટ ખ્યાન આવ્યો નહોતો કે દુષ્યન્તને જ શકુન્તના આપવાની થશે અહીં શકુન્તલા આકૃતિનું સ્થાન લે છે અનિવરત્ય પિતાને માટે તેમણે શરીરથી અને મનથી જતનપૂર્વક પોરેની દીકરી મત્રથી પવિત્ર થયેલી આકૃતિ જેવી જ હોય આ આકૃતિ યજ્ઞમાનના કોઈ પ્રાચીન વજ્ર પાત્રકમાં પડી અહીં પાત્રક શબ્દને દુષ્યન્ત માટે લેવો નેઈએ

પાવક એટલે પવિત્ર કરનાર, અગ્નિ એ આહુતિને લઈને દેવો પાસે પહોંચાડે છે. આહુતિ પાવકમાં ન પડે તો દેવોને મળે નહિ. આને પગિણામે જગતનું ક'યાપુ ન થાય. પણ અહીં એવું થયું નથી. શકુન્તલા-દુષ્ટાન્તનો મંત્રધ જગત માટે ક'યાપક નીવડે એવું સૂચન આમાંથી મેળવી શકાય. આમ આ રીતે અર્થ કરતા ચન્માન, આહુતિ, પાવક એ શબ્દોના સિંગ કારમ્, શકુન્તલા, દુષ્ટાન્તને અનુરૂપ થશે. કાશ્યપે આખા ગૃહસ્થાશ્રમને પવિત્ર કર્યું રૂપ આપીને જીવન વિષેની ભાગીય ક'પના કહી નાખી છે ! અહીં મધું જીને પણ હેલ્લું કાર્થ તે બધાનો યજ્ઞની વેદીમાં ત્યાગ કરવાનું છે. આ અર્થઘટન હઈએ તો શકુન્તલાની આત્મિક ઉપર કટાક્ષો ક'વાની મજા ન માણી શકાય, પરંતુ કાર્યપના સાર્થિક પિતૃત્વપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ માટે આ જ અર્થઘટન યોગ્ય છે.

એક ખીજા અર્થઘટન પ્રમાણે 'યજ્ઞમાન' દુષ્ટાન્ત માટે યોગ્યેત્તું ગણે, આહુતિ એટલે તેણે મૂકેલો ગર્ભ અને પાવક એ શકુન્તલા. આપણા શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીને પાવક કહી છે એટલે એ ક'પનામાંથી આ અર્થ નિષ્પન્નો છે હતા અહીં તે અનુરૂપ નથી.

સુશિષ્યપરિવ્રત્તા—વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ અધિકાર જરૂરી ગણાતો. આશ્રમના કુલપતિ અહીં શકુન્તલાને માટે વિદ્યા શબ્દ પ્રયોજે છે અને એ રીતે દુષ્યત માટે સુશિષ્ય. અનધિકારીને આપેલી વિદ્યા આપનાર અને લેનાર બન્ને માટે હાનિકારક નીવડે. આ વાક્યમાં વ્યક્ત થતી નિર્મળ ભાવાર્થતાને આધારે પણ આગળ વાક્યને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મસ્કૃતમાશ્રિત્ય—પ્રિયવદ્ધ અશરીરિણી વાણીને જેમની તેમ જ જૂઠું કરે છે એટલે તેણે સંસ્કૃતનો આશ્રય લેવો પડે છે. માફની પોતાની ઉક્તિઓ તે પ્રાકૃતમાં બોલે છે.

સુત મૂતયે-દુષ્યતે કરેલું ગર્ભાધાન સંસારની આ પાદી નાટે નીવડનારું હતું. એટલે જે થયું હતું તે મંગળ જ હતું.

અગ્નિગર્ભો શમીમિવ—જેના અગ્નિ ગ્રહેલો છે તેવા શમીવૃક્ષ જેવી તાગડાસુની નાશ માટે સિવનું તેજ લઈને જતા અગ્નિથી સિવનું તેજ જીવાયું નહિ અને તે અંતપ્ત થઈ ગયો. શાનિ નાટે તે પાણીમાં પડ્યો. દેવોએ તેની ત્રણેય લોકમાં ગોષ કરવા નાહી. હેલ્લે પાણીમાં ગ્રહેલા દેડકાથી અગ્નિને તાપ ન સહન થતા તેણે અગ્નિને જાહેર કરી દીધો. અગ્નિએ શાપ આપીને દેડકાની વ્વાદેન્દ્રિય હડી લીધી પછી અગ્નિ અપ્પત્ય વૃક્ષમાં ગયો. ત્યાં એક હાથીએ તેને જાહેર કરી દીધો. અગ્નિના શાપને લીધે હાથીની જીવ લિટ્ટી થઈ ગઈ. ત્યાં-ત્યાં અગ્નિ-શમીવૃક્ષમાં દાખલ થયો. ત્યાં પોપટ તેને જાહેર કરી દીધો જેથી પોપટ

નમોક્ષાત્મક વિવચ્છ

પોતાની બોધવાની શક્તિ સુમારી. દેવોએ સમીક્ષાને પવિત્ર દક્ષ ગનાયુ અને ત્યા
અગ્નિને કાયમ નાખ્યો મહાભાગ્યના એવી વાત આવે છે કે ભૂગુએ અગ્નિને
સર્વભક્ષી બનવાનો શાપ આપ્યો અગ્નિ ભયથી સમીક્ષા આવે છે અને
શમીદક્ષની કાળીએને ધનીને અગ્નિ પ્રગટાવવામાં આવે છે આના ઉપથી સમીને
અગ્નિ ને કહેવામાં આવતો હતો અને ઉપર નિર્દેશથી કથાઓ પ્રચલિત થઈ હતી

કાશ્યપને અશગીરણી વાણી દ્વારા શકુન્તલાના દિગ્દર્શ તથા તેની ગર્ભાવસ્થાની
ખગોળ પડી તેથી ઔચિત્ય અને યોગ્ય નયવાણ છે પિતાની કક્ષાના નાણુમને
આની વાત તપુ નખીઓમાંથી પ્રાપ્ત કરી રાક્ષસ ૪ આ અશગીરણી વાણી
ગ્નેશુલુવિમુક્ત અત કસુવાળા માપુમના ઉપના પ્રતિબોધ જેવી છે તથોવનના
વાનાવનજુના આ અદ્ભુત પ્રયત્ન ખટકતો નથી

ઉત્પન્નસાધારણમ્—સમાન ધારા વ્યાપ્તિ દસ્ય । ઉત્પન્નસા સાધારણમ્ । ઉત્ક્રમ
સાધે નાલિનરસમુદ્રન—(સમન્વ ટદ્વચ્છનિ ।) નાળિયેગના દાગડમાં તપસ્વિની—ગિચારી
'તપસ્વા ચાનુનમ્' ૧—અમર મદ્વલમ્માલમ્ભનાનિ—સનાલમ્ભ્યતે અલ્ક્રિયતે મૂષ્યતે એમિ
ઈતિ સમાલમ્ભનાનિ । મદ્વલ્લાય સમાલમ્ભનાનિ મદ્વલસનાલમ્ભનાનિ દર્શયતે । (મ પ લો)
મગગ થાય તે માટે ધાગણુ કહેવામાં આવેલી સામગ્રી

શાર્દૂરમિશ્રા—શાર્દૂરવે દ્વિશ્ચ । અથવા શાર્દૂર મિશ્ર પ્રવાન વેણ તે ।
માત્ત્રીમાવન ની ટીકામાં જગદ્ગ મિશ્ર શબ્દોનો અર્થ 'વેદાન્તવેદિન' અથવા 'વૂજ્ઞા'
એવો આવે છે

દક્ષિનાપુરગામિન—દક્ષિનાપુર નામ હતી નામના રાજા ઉપથી પડ્યું.
આ હતી નામનો રાજા કુબતના પુત્ર ભગત, તેના પુત્ર સુમન્થુ અને તેના પુત્ર
સુહોત્રનો પુત્ર હતો આમ કુબતના કાળમાં તેના નગરને માટે 'દક્ષિનાપુર' એવું
નામ આપીને કાલિદાસે કાલવ્યતિરેક નામનો દોષ ધર્યો છે શિષ્ટાન્તરજ્ઞા—માથાબોળ
જ્ઞાયેથી.

સ્વસ્તિવાચનિકામિ—સ્વસ્તિવાચન વિચિત્રે યાસા તામિ । ૨. સ્વસ્તિવાચને
નિયુક્ત । તામિ । ૩ સ્વસ્તિવાચનમ્ હિતા । તામિ । ૪ શ્રી રામ સ્વસ્તિ વાચનમ્ ઇતિ
સ્વસ્તિવાચના । તે એવ સ્વસ્તિવાચનકા । (કન્ સ્વાયં) ત્રિયા સ્વસ્તિવાચનિકા । તામિ ।

મહાદેવી—દેવી કૃતામિપેસાયામિત્યાયુ ચ મદ્વિના । રાજાને ઘણી નાણુઓ—હેતી
આમાંથી રાણી તરીકે જેનો અભિષેક થયો હોય તેને દેવી કહેવામાં આવતી. આની
રાણીઓમાંથી પપ્પ જે પટરાણી હોય તેને મહાદેવી કહેવાતી બહુ પત્નીઓવાળા
રાજાને વરતી કથાને માટે મહાદેવી શબ્દ પામવો તે પદમ સૌભાગ્ય ગણાવું

વનસ્પતિ:—વનસ્ય પતિઃ વનસ્પતિઃ । આમાં 'પાસ્ત્રપ્રમુત્રીની ચ સંગ્રામ' એ પા. ૬-૧-૧૫૭ને આધારે સૂતો ઉમેરેલ થયો છે.

શ્લોક-૫ : કેનચિત્ તરુણાં માદ્વલ્યમ્ ઇન્દુપાણ્ડુ ક્ષૌમ્ આવિષ્કૃતમ્ । કેનચિત્ ચરણોપભોગસુલભઃ લ્યક્ષારસઃ નિષ્કૃતઃ । અન્યેભ્યઃ આર્ચમાગોત્થિજૈઃ કિસલયોદ્ભેદપ્રતિદ્વન્દ્વિભિઃ વનદેવતાકરતલૈઃ આભરણાનિ નઃ દત્તાનિ । (શાદ્દલવિદ્વિહિત)

ક્ષૌમ્—શુમાયાઃ મયમ્ । શુમા—રેશમ. માદ્વલ્યમ્—આ શબ્દની સમજૂતી ત્રણ રીતે આપવામાં આવે છે :

(૧) મદ્વલ્યમેવ માદ્વલ્યમ્ ।

(૨) મદ્વલ્યમેવ માદ્વલ્યમ્ । માદ્વલ્યે સાધુ માદ્વલ્યમ્ ।

(૩) મદ્વલ્યે સાધુ મદ્વલ્યમ્ । મદ્વલ્યમેવ માદ્વલ્યમ્ । (સાચે અળ્ પ્રત્યયઃ). માંત્રલિક.

ચરણોપભોગસુલભઃ—ચરણે લગાડના માટે યોગ્ય.

અન્યેભ્યઃ—આ લીટીમાં ટીકાકારને કતુ' પ્રક્રમમદ્વ લાગ્યો છે. તેના કહેવા પ્રમાણે ઉપરની લીટીમાં કેનચિત્ એ વ. વિબક્તિ છે. તેની સાથે બીજે બેસે તેમ અડી' અન્યૈઃ હોયું' જોઈએ.

આર્ચમાગઃ—પર્વગઃ માગઃ પર્વમાગઃ, । ત મર્યાદાહત્ય । આનો અર્થ કાંડા સુધી.

કિસલયોદ્ભેદપ્રતિદ્વન્દ્વિભિઃ—કૃત્તી કુંપળોત્તી સાથે સ્પર્ધા કરતી.

આ શ્લોકમાં અનિપ્રાકૃત તત્વનો ઉલ્લેખ છે. કાશ્યપનો પ્રભાવ સૂચવવા ઉપરાંત કાલિદાસે અડી' માનવ અને પ્રકૃતિનું એકથ બતાવ્યું છે. શકુન્તલા પ્રકૃતિની પુત્રી હતી એટલે પ્રકૃતિ તેને આણું આપે તે સ્વાભાવિક છે.

અમ્યુપપત્તિ—૬૫

અભિપ્રેકાચનીર્ણય—સ્નાન માટે (નદીમાં) જિતરેલા.

શ્લોક-૬ : શકુન્તલમ્ અથ વાલ્યનિ ર્જિ હૃદયં ડાવણ્ડા સમૃદ્ધમ્, વચ્ચઃ સમિન્ન-વૃત્તિરાપરતુરઃ દર્શનં ચિન્તાચ્ચદમ્ । અરે અરણીક્રમઃ મમ તાત્ત્વ સ્વેદાત્ સંદર્શ વૈભવમ્, ગૃહિતઃ નરઃ કન્યાપિતૃદયદુઃખૈઃ પથં નુ વીર્યવન્તે ।

શકુન્તલા અર્થ અંકના ઉત્તમ ગુણવેશ સાર શ્લોકો પૃષ્ઠી આને પણ ગુણવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમ્—સ્વચ્છં પ્રયુ' છે. હજી તો શકુન્તલા જન્મી છે એ વિચારે કાશ્યપના અન્યથા સાત્વિક હૃદયને આજે ઉકેડા અડી ગઈ. બારે મંથની વાંજીમાં કવિએ કવિના અંતરની વિદ્યતિ ચમત્તી રીધી છે.

ગૃત્તિ—૩૧.૮ સ્વપ્નાવે—“કદે રૂમે રૂમકં હૃદયે આંખમં અંશુભગા”

સમીક્ષાન્મક વિવરણ

ચિન્તાનક-એક વસ્તુ ઉપર વારંવાર વિચાર કર્યા કરવો એ ચિન્તા-

આધ્યાન ચિન્તાથી જડ

દર્શનમ્-માન આખની પ્રતિ જ નહિ બધી ઇન્દ્રિયોની પ્રતિ દ્રષ્યે જાયતે
અને દર્શનમ્ । તનયા-પોતાના શરીરમાંથી જન્મેલી પુત્રી વામનને તો શકુન્તલા
દત્તક પુત્રો બની, છતાં જો તેમને આત્મી વેદના થતી હોય, તો પુત્રીના તાત્ત
વિયોગથી, મગા પિતાઓને કેવી પીડા થતી હોય ? ગદ્યવલ્લભ સપ્રમાણતા જાગવવા
માટે ચિન્તાનક દર્શનમ્ની જગ્યાએ દર્શનક ચિન્તા એવો પાક સૂચવે છે આ
શ્લોકમાં બધા જ પિતાઓના-અરે અવજનનો તાજો વિશ્વ અનુભવતા બધા જ
માનવોના હૃદય સ્પર્શન ધમકી બેસે છે શ્રીમયુગલ્મ-પ્રેા ગજેન્દ્રગડકરને અહીં પ્રશ્ન
સૂચે છે કે આ બે વેશથી વસ્ત્રો કયા કયા હશે ? સીધો જવા । તો સાડી અને
કમળો હોઈ શકે પરંતુ તેઓ આગળ ચાલતા કહે છે તેમ રંગભૂમિ ઉપર એ વસ્ત્રોનું
પરિણામ વ વાનું કાલિાસ જેવો શિષ્ટ કનાકાર સૂચવે નહિ, આથી તેમના મતે
બે વસ્ત્રોમાં શાલ અને ઘુઘટ માટેનો પડદો હોવા જોઈએ

શ્લોક-૭ શર્મિષ્ઠા યયાતે દય, મતુ' વદુમતા મવ । ત્વમ્ અપિ, જા દવ
પૂર્વ સમ્રાજ મુનમ્ આજુહિ ।

આ આશીર્વા સૂચક છે યનાતિ નામના રાજની સાથે શુક્રાચાર્યની પુત્રી
દેવયાનીના લગ્ન થયેના અને દેવયાનીની સાથે વૃષપર્વની પુત્રી શર્મિષ્ઠા દાસી તરીકે
ગયેલી, આમ જતા ગળ શર્મિષ્ઠા તરફ વધારે આકર્ષણ અને તેને પોતાની પત્નિ
બનાવી, આ શર્મિષ્ઠાને પૂરું નામનો પુત્ર થયો હતો અને તેને ગજગાદી સોંપાઈ
હતી, તથા તે અકવર્તી રાજ થયો હતો આ આશીર્વાદમાં શકુન્તાને પણ રાજના
અત પુરુષા પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટેનું તથા અકવર્તી બને તેવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવાનું
સૂચન છે ગૌતમી કહે છે તેમ જ લલ્લ દય ન આશી । આશીર્વા સાથા પડે કે
ન પડે વર ન તો સાચુ જ પડે સરખાવો શ્રુતીના પુનરાચારા નાચમયોડનુ-
ષાતિ ।-ઉત્તર

અગ્નિન-અગ્નિહોત્રોના ગર્હપથ આહત્તીય અને દક્ષિણ નામના ત્રણ અગ્નિઓ
પ્રદાનગોકુરુષ્-પ્રમનો દક્ષિણ પ્રદક્ષિણમ્ । અપ્રદક્ષિણ પ્રદક્ષિણ સમ્યગ્માન કરોતિ
સ પ્રદક્ષિણીસ્રાતિ । પ્ર ક્ષિણુ કર માનનીન વ્યક્તિ તરફ જમણી બાજુ રાખીને
તેમની બાજુમાં જ રૂપ એ તેને માન આપવાનો પ્રકાર મણુવામાં આવે છે
સ્વચ્છન્દસા-જગે ના જદ્ધી આ શ્લોકમાંનો ૭૦ ૧૧ અક્ષરોવાળો
ત્રિષ્ટુપ્ ૭૬ હોય તેમ લાજે પરંતુ તે પપ્પ પૂરો નિરામિત નથી પહેલો પા બરાબર
ત્રિષ્ટુપ્ નાજે છે પરંતુ બાકીના પાંદો ગળજ નથી, શ્રી મથે કહે છે તેમ પહેલો

અને ત્રીજે પાદ વાતોર્મિ પ્રકાગ્ને તથા બીજે અને ચોથા પાદ શાલિની પ્રકાગ્ને ત્રિષ્ટુપ છે

વલ્પ્ત્વધિવિણ્યા.—વલ્પ્ત્વાનિ વિણ્યાનિ યેષા તે । જેમના સ્થાન નહીં થયું છે તે સમિદ્રન્તઃ—અમિધવાળા. અગ્નિમા હોમવાના પવિત્ર ઇન્ધ્રો તે સમિધ આવા ઇન્ધ્રો ખેર, પીળો, આકડો, શમી, ઉદુમ્બર, દર્બ, દુર્વા વગેરે ગ્રહાય છે. કેટલીક વાર જુદા જુદા દેવોને માટે જુદા જુદા વૃક્ષોના લાકડાઓનો હોમ કરવામાં આવે છે. વૈનાના—વિનાને મગાઃ । ધરાના આ શ્લોકને ઋગ્વેદના મંત્રોની સાદૃશ સંસ્કર બોલવાનો હોય તેમ લાગે છે. ભવભૂતિએ પણ ઉત્તરરામચરિત મા કામાન્કુલ્યે એ શ્લોક આવી જ રીતે મૂક્યો છે.

શ્લોક-૯ : યુષ્માસુ અર્પીતેષુ યા પ્રથમ જલ પાતું ન દ્યસ્ત્વનિ, યા પ્રિયમન્વના અપિ સ્નેહેન મરતાં પલ્લવમ્ ન આદરે, ય આયે કુસુમપ્રસૂતે સમયે યત્યાઃ ઉત્તરઃ મરતિ, સા ઇય શકુન્તલા પતિર્હં યામિ । સર્વૈઃ અનુશયતામ્ । (શાદ્ધિવિદીકિત)

આ શ્લોકમાં શકુન્તલાનો વૃક્ષો ઉપરનો ગાદ સ્નેહ સૂચવાયો છે. વૃક્ષો શકુન્તલા માટે વૃક્ષો ન હતા, તેના નંતાનો જ હતા.

અર્પીતેષુ—કર્ત્ત્વિ અર્થમાં વપરાયેલું કર્મણિ ભૂ. કૃ. તેની અમજૂતી નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે:

(૧) પીત—પાન્મ (નપુંસકને માટે સ્ત્રઃ) । પીતમ્ અસ્તિ ઇષા તે પીતા । (પીત+અન્—અર્ષ આદિમ્યોડચ્)

(૨) પીતા—પીતજ્જલ । અર્પીતેષુ અર્પીતવ્યેષુ । આમાં ઉત્તરપક્ષનો લોપ થયો છે.

(૩) કર્ત્ત્વિ ક્તઃ—અર્થક, અકર્મક વગેરે ધાતુઓના કર્મણિ ભૂ. કૃ.નો ઉપયોગ કર્ત્ત્વિ ભૂ. કૃ. તરીકે થાય, પણ અહીં પાની વ્યાગમમાં અનિષ્ઠિત રીતે થયો ગ્રહાય.

શ્લોક-૧૦ : ઇક્ષ્મ શકુન્તલા યનસસરન્ધુમિઃ તદ્ધમિ. અનુમતગમ્નતા, યન્ કલ્પ પલ્લવરિત્તમ્ ઇમિઃ ઇદં પ્રતિરવનીહતમ્ । (અસ્ત્વકૃત)

એક પ્રાને અનુનગિને શ્રી મગનઆઈ ચ. પટેલ અને શ્રી ઉનાશંકર જોષી આ શ્લોકને શાદ્ધિવેદના મુખમાં મૂકે છે.

મમીક્ષાત્મ. વિવગ્ધુ

શ્લોક-૧૧ કનલિનીહરિતૈ સ્ત્રોમિ રમ્યાતર, છાયાદ્રુમે નિયમિતાર્મમૂલતાપ
કુસોરયરનમૃદુરણ અમ્યા પથ્યા શાન્તાનુકૂલ્યન ચ શિવ ચ મૂયાત. (વસન્તાનિકા)

અંધિક પનાના આશ્વમાર્ગનું અડી સૂચન છે અથવા પ્રો ગળેન્દગડક
ક પે છે તેમ દુષ્પન્નનું બહાર પાડકાન ખાતુ ઘણ ગર્ભિણ હોવું જોઈએ
કમલિનીહરિતૈ -કમળના છોડથી હરિગાળા

છાયાદ્રુમે -છાયાપ્રવાના દ્રુમ. ૧. ત. ૧. (મધ્યમ લોપી) ટીકાકારને અડી
વિશેષપ્રક્રમમદ્દ નો દોષ લાગે છે કારણ કે પહેલી પંક્તિમાં સ્ત્રોમિ ને માટે વિરોધયુ
છે, જનાર છાયાદ્રુમ નાટે નથી

કુશશય-કુસો જલે રેતે રિતિ. (કુશ+શી+અચ્) મૃદુરણ -માર્ગ ઉપરની
ધૂળ કમળની ગજના જેવી મૃદુ હોય અથવા તો પવન આવતા સરોવરના કમળોમાથી
ઊડેલી ગળેથી મિશ્રિત થઈને મૃદુ બની હોય

શાન્તાનુકૂલ્યન. -શકુન્તલાનો માર્ગ શાન્ત અને અનુકૂળ પવનવાળો અને
કયાણકાગક હો એવો આશીર્વાદ (મૂચનાથી) વ્યક્ત થય છે આમ તો વાત થઈ
છે જે નાર્ગે શકુન્તાનાને હસ્તિનાપુર જવું હતું તે નાર્ગની, પગલુ આ લીંગમા
ગ્રહેષા ગામીર્ અને ગૌવધી આશીર્વા આખા જીવનપથને લાગુ પડે છે એવું
સૂચન તત્ત્વ જ મનમાં પહોંચી ગય છે શબ્દોની અર્થવાદક લક્ષ્યોએને કારણે
આ પંક્તિ ગણિકાના મુખ નાટે અમૃત બની ગઈ છે

ગધવમ્ આ પ્રોકમા માર્ગ માટે પ્રયોગ્યેના રમ્યાતર નિયમિતાર્મમૂલતાપ,
મૃદુરણ, શાન્તાનુકૂલ્યન અને શિવ એ પાંચેને શકુન્તા નાટે આશીર્વાત્મક
ગણે છે શ્રી ૧૧ શાન્તાનુકૂલ્ય અને શિવ ઉપશત મૃદુરણને આશીર્વા મા ઉમેરે છે
આર્યપુત્રદર્શનોમુકાયા -નાનરે જતી બધી કન્યાઓની માનનિક દ્વિધા
આમા વ્યક્ત થઈ છે

શ્લોક-૧૨ મૃગા ઉદ્ગમિર્મમ્યા મૃગા પિન્નના, અદૃત્તપ્રજા
સ્તા કશ્ચપિ મુચતિ ર. (આર્થ)

આ પ્રોકના શકુન્તાને વિષય આપના તપોવનની અવસ્થા દેરી છે પ્રૃતિ
માનવની આવે જની નમવસ્થા, કે સનમ વે ન અનુભવે છે !

આની આવ સંખાવો રુ. ૧૪-૬૦. દૃષ્ય મૂળા કુસ્માનિ જગા મ્માનુ
વાતાનિનદુર્હરણ. ૧. ત્વા પ્રજ્ઞ રમદુ સમાસ્ત જ્ઞાનોદ્વિગ વનડનિ ॥ આ. ૧
મિ. ૧૨ નિરૂપેત માનવ-પ્રૃતિનું એક જ નજરે પડે છે
સમ્યા-મમાન ઉત્તર રમિતા. ૧

શકુન્તલાને વિદ્યા આપનારા બધાં જ પ્રકૃતિતત્ત્વો શકુન્તલા સાથે કશુંક સામ્ય છે જ. એટલે શકુન્તલા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે એકસરતા છે. નવમાસિકા હતા હમણાં જ વૃક્ષરાજ આગ્રવૃક્ષ સાથે બેઠાઈ હતી. શકુન્તલા પણ દુષ્યંત સાથે બેઠાઈ હતી.

શ્લોક-૧૩ : મયા તસ્યૈ પ્રયમ્ એવ સન્નિતમ્ આવસદશમ્ મર્તામ્ એવ સુતૈઃ
ગા । ઇય નમ્માલિના ચૂતેન સંશ્રિવતી । સંપ્રતિ બ્રહ્મ અસ્યા દાસિ ચ યૌનચિન્તઃ ।
(વસંતતિલકા)

શ્રીતચિન્તઃ—સૈતા ચિન્તા યસ્ય સઃ । જેની ચિન્તા ચાલી ગઈ છે તેવો.

નિર્લેપઃ—થાપણ.

અય જનઃ—પ્રકૃતિની લાગણીની વચ્ચે સખીઓની પણ લાગણી મૂકીને કાલિદાસે એ રીતે પણ પ્રકૃતિ-માનવને ગૂંથી દીધા છે.

અનઘમસઘા—નિર્વિઘ્ન પ્રસૂતિવાળી. અર્થાં સ્ત્રીઓની નિર્વિઘ્ન પ્રસૂતિની ચિન્તા સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. અહીં શકુન્તલા પણ સગર્ભા છે. એટલે શકુન્તલાને સગર્ભા મૂંઝી પ્રત્યે વિશેષ અમન આવે છે. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ દરેક પ્રકૃતિતત્ત્વ શકુન્તલાની કાંઈને કાંઈ સ્થિતિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

શ્લોક-૧૪ : સ્વયં દુરયુધિરિદ્ધ મુને દરા મગરિરોગમ્ રૂદ્રગુરીના ત્વ
ન્વચિન્તઃ, ગઃ અય વ્યામ્બરમુષ્ટિરિર્વિવતઃ પુષ્પહતઃ મૃગઃ તે પદસી ન જ્ઞાતિ ।
(વસંતતિલકા)

શકુન્તલાએ દેવથી ચીવટથી મૃગનું માતૃકાર્થ કર્યું હતું અને દેવતા લાડથી તેને ઉગ્ર્યો હતો તે આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. જેણે માતે લેઈ જ નથી એવા મૃગની મા શકુન્તલા બની હતી. એક મા તો ચાલી ગઈ, હવે આ ખીછ મા પણ જવા તૈયાર થઈ. મૃગ વસ્ત્રનો છેડો પકડીને તેને જાણ રોકે છે. શકુન્તલાનું પણ આપું જ હતું ને ? તેને પણ કાશ્યપે આવી જ રીતે ઉઝી દીધે અને હવે તે પણ કાશ્યપની સાથે છોડી દે છે. આમ મૃગચાલ અને શકુન્તલા વચ્ચે પણ સામ્ય છે.

પુષ્પહતઃ—દત્તકપુત્ર (૧) જનકઃ પુષ્પ = જનકપુષ્પઃ અથવા પુષ્પહતઃ 'વદાગઃ વનપારવ' એ. પા. ૨.૭. ૩૯ પ્રમાણે જનકે વદાગદેમાં ગર્ભસ્થે તેા આ પ્રકારને સમાન બતાવી શકાય. પરંતુ આ નિવસ બદુર્મોદિને જ લાગ પડે છે. (૨) પુષ્પ જનકઃ પુષ્પજનઃ । (રામાય અમાન). મ એવ પુષ્પહતઃ ।

શ્લોક-૧૫ : ઉત્તરત્તેઃ મદનત્તેઃ ઉત્તરદશિ લાધં મિથિવત રિદ્ધાનુદય પુત્ર ।
અર્ધાન્નાન્નમ્ભુમિભયં અન્ન માર્ગે તે વસતિ રિન્દિભરતિ મ્મ્ય । (વસંતતિલકા)

ઉત્પત્ત્યમણો—ઉદ્ગતાનિ પક્ષ્માણિ યયોઃ તયોઃ । જિયી પાપલુવાળી, શકુન્તલાની આખમા આસુ ભરાયા હતા! એટલે શકુન્તલાને આખો જિયી રાખીને ચાલવું પડતું હતું. જો શકુન્તલા આખોને નીચી કરી નાખે તો આસુનો પ્રવાહ વહી જાય એટલું જ નહિ પણ શકુન્તલા ભાગી પડે, પરંતુ આખો જિયી હોવાથી જ શકુન્તલાના પગલા આડાઅવળા પડતા હતા. કાલિદાસનું ‘માનવવર્તનનું’ જ્ઞાન દેતું સક્ષમ છે । પિતા કાશ્યપ પુત્રીના ભાવોને કંટલી વતસલતાથી છતા ચીવટથી જુએ છે ।

અનુવન્ધ—સાતત્ય

ઔદકાન્તમ—ઉદકન્ન મર્યાદીરુચ્ય । સ્નેહીજનને જળાશય સુધી વળાવવા જવાનો રિવાજ હતો. સરખાવો શ્રુતિ • ઔદકન્ન પ્રિયં પ્રોયમનુનજેન । ક્ષીરવૃષ્ઠ-ક્ષીરપ્રધાન વૃષ્ઠ । જેમાંથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે તેવા વૃક્ષો—વૃક્ષ, ન્યમ્રોષ, અશ્વત્થ, ઉદુમ્બર, મધૂક વગેરે

યુક્તરૂપમ—પ્રગલ્ભ યુક્તમ્ । આ સ્વતંત્ર શબ્દ જ છે

હતા પદ્ય—કાશ્યપ દુઃખને આપવા માટેનો કોઈ સુયોગ્ય સંદેશો આપના એકા. તે તો ચિંતનની મદદમાં હોય, પણ બાકીના મુખ્ય પાત્રોને—ખાસ તો એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં સંક્રમણ કરતી શકુન્તલાને શું કરવું ? શકુન્તલાનું હૃદય તો વિવિધ ભાવપ્રવાહો અનુભવતું હતું. રગભૂમિની કલાની દૃષ્ટિએ તથા મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ શકુન્તલાને ક્રિયાશીલ બતાવવી એ જરૂરી હતું. કવિએ પોતાની એ સૃષ્ટિ બતાવી છે.

મો. વિલિયમ્સ કોમિ પછી ફિન વાગે છે અને એ રીતે આખું વાક્ય ચક્ર વાકી પોતાના સહચરને ઉદ્દેશીને કહે છે એવો અર્થ કરે છે. પરંતુ આ બગબગ નથી શ્રી. મનભાઈ ચ. પટેલને લાગ્યું છે કે સૂર્ય જીગી ગયો છે, હમણા એક પ્રહર પૂરો થશે અને હજી ચક્રવાક જોડે ‘હુકું’ કેમ હોય ? પરંતુ શ્રી ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ ક્ષીરવૃક્ષની છાયામાં આ કમલકુજ હોય અને હજી આ યુગ્ય હવે જાગૃતિ પામતું હોય તેમ ગાની શકાય

આની સાથે સરખાવો—સ્વપ્નયાસદત્ત અંક-૩ : “દુષ્કરં તત્તુ અહ કસોમિ । રમ્યમિ નામૈવં મન્ત્રયતે” ।

આ આખા દૃશ્યમાં શકુન્તલાના ભાવિ દુઃખનું સચ્ચ હોય તેમ લાગે છે. દુઃખને તરછોડેલી શકુન્તલા કેવળ ‘આશાનંદ’થી જ ટકી ગઈ શકે

ગુર્યપિ વિરહદુઃખ—સરખાવો : આશાનંદ ઉત્તમસદૃશ પ્રાયશો દાંમનાં સઘ પાતિ પ્રણયિ હૃદય પ્રિયોને રુગાદિ ।—મેઘદૂત

શ્લોક-૧૭ : ક્ષમાન્ સંયમધનાન્ અમનઃ ઉચ્ચૈઃ કુલં ચ ત્યયિ અત્યાઃ કથમપિ
અવાન્ધવકૃતાં તાં સ્નેહપ્રવૃત્તિ ચ સાધુ વિવિત્ય ત્વમ્ ડય સામાન્યપ્રતિવૃત્તિર્વક્રં દદમ્ ।
અતઃ પરં માગ્ધયત્તમ્ । તદ્ વધૂવન્ધુભિઃ ન સલ્લ વાન્ધમ્ । (શાર્દૂલવિકીકિત)

કાશ્યપે પોતાનો સંદેશો ઘણી કુશળતાથી ધડચો છે

સંયમધનાન્—સંયમ એ જ જેમનું ધન છે તેવા. સામાન્ય રીતે વિવાહ સંબંધ બાધવા માટે સંપત્તિનું પણ સરખાપણું જોવાય છે. અહીં ગજનની સંપત્તિની તો વાતો જ શી થાય ? પરંતુ તેની સરખામણીમાં શકુન્તલાના પિતા નિર્ધન હતા. દુષ્ટતાની બધી સ્ત્રીઓમાં કદાચ શકુન્તલાનું પિતૃકુળ વધારેમાં વધારે નિર્ધન હશે. પરંતુ તેથી શકુન્તલા અવગણનાને પાત્ર ન હતી; કેમકે તેના પિતાની પાસે એક જુદા જ પ્રકારનું—સંયમરૂપી ધન હતું, તેથી તેમને પણ બરાબર માન આપવું જોઈએ. આ શબ્દના ખીજાં એ અર્થઘટનો કરવામાં આવ્યા છે : (૧) અમારી પાસે સંયમ રૂપી ધન છે. એટલે શમપ્રવાન હોવાની સાથે સાથે અમારામાં ગૂઢં દાહાત્મક તેજઃ પણ છે. (૨) અમારું ધન તો સંયમ જ છે. તમે કદાચ અમારી સાથે ગમે તેમ વર્તો તોપણ અમે સંયમ છોડશું નહિ, માટે તમે સમજીને જ આની સાથે યોગ્ય રીતે વર્તશો.

આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે અમે હીએ સંયમધન, તમારું કુળ જીંસું છે. વળી તમે સ્વજનોને વચમાં ગળ્યા સિવાય પરસ્પર સમજીને જ સ્નેહપ્રવૃત્તિ કરી છે. આ ત્રણ બાબતો જોના તમે આની સાથે સામાન્ય સન્માનથી વર્તશો એ અપેક્ષા રાખી શકાય.

અવાન્ધવકૃતામ્—આમાં કાશ્યપની ટોકાર કે કટાક્ષ કહી શકાય તેમ છે, છતાં વિવેકપૂર્વક કાશ્યપના પાત્રને સમજીને જોઈએ તો તેઓ એમ કહેવા માગે છે કે શકુન્તલા પ્રત્યેનો તમારો સ્નેહ સ્વયંભૂ છે, કૃત્રિમતાથી કોઈએ સર્જવેલી નથી. એ જોતાં તમારી પાસેથી આના પ્રત્યે સામાન્યપ્રતિવૃત્તિની અપેક્ષા રાખી શકાય. તેમાં મારે શું કહેવાનું હોય ?

કાશ્યપનું આત્મિક વત્સલ વ્યક્તિત્વ જોના તેની પાસે મનસ્વન્યદ્ વચસ્વન્યદ્ની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. અલ્પાત આ શ્લોકમાં દુષ્યન્તને ઉદ્દેશીને કહેલા વાક્યો કૌશલ્યુક્ત, સીધા, સાદા, સોસરવા ઝીનરી બાધ તેવા છે.

કેટલાક સ્ત્રીઓ સામાન્યપ્રતિવૃત્તિર્વક્રમ ને સા મા અન્યપ્રતિવૃત્તિર્વક્રમ એન શૂક્રં પાડીને, ‘તારે તેને ખીજીને, અપાના સન્માનની દૃષ્ટિએ જોડી જોઈએ નહિ,’ એટલે કે વિશેષ સન્માન આપવું જોઈએ, એમ અર્થ કાઢે છે. વળી ખીજા કેટલાક તેને સા માન્યપ્રતિવૃત્તિર્વક્રમ એટલે કે ‘તેને તારે ઉદ્ધાત માનની દૃષ્ટિએ જોવી’ એવો પણ અર્થ તારવે છે. પરન્તુ બન્ને અર્થ કૃત્રિમ છે.

માગ્યાયત્તમત પરમ્-ભાગીય ઋષિ છે' એ તે ભગવાયત્તાની જ વાત કરે છે.

શાકુન્તલને Destiny Play માનનાગએને અડી એક પ્રમાણ મળી જાય તેમ છે.

કન્યાના પ્રાપ્તિ પિતાને દીકરીને પહેરીવાર આગરે મોડવની વખતે જમાઈને કે જમાઈના વડીલોને આવુ જ કંઈક કહેવાનું હોય. લૌકિકાઃ-લોકવ્યવહારને જાણનાગ. દેવકાકો મન છે કે કાલિદાસે વશ્યપ દ્વારા ખરેખર પોતાના માટે જ આ કહ્યું છે. પાંતુ કાલિદાસની શૈલી જોતા આ બગમર લાગતું નથી. એનું જ પછીના વાક્ય ન જણાવે..નામ માટે કહી શકાય.

ન જણાવે.—શુદ્ધિશી માપુએને મનું મમજવા માટે સ્વાનુભવની જ જરૂર પડતી નથી તેઓ તો આમાન નિગેહાલુથી તથા તેજસ્વી વિવેકશુદ્ધિથી વણુ કાપીને પણ અમજી શકે છે. કેટલાક (શુદ્ધિ વગરના) તો તે સ્વાનુભવથી પણ શીખી શકતા નથી.

સ્લોક ૨૮ : ગુરુઃ શુભ્રમ્, સરનીતે પ્રિયમલોક્તિ કુર, મનુ. વિપ્રજન અપિ રોગગત્યા (તદ્) પ્રતીય મા ગમ્ સ્વ, પરિજ્ઞે મૃદિત્વ દક્ષિણ મય, માનેયુ અનુસેન્નિ (મય) । દર સુવતઃ શહિનીવદ વાન્તિ । રામાઃ કુરમ્ આદરમ્ (મવન્તિ) । (શાદ્દાલવિગીડિત)

પાણીને શુદ્ધિથી પદ નેગવવા માટે ઓઝાએ કંઈ નેતે વર્તવું જોઈએ તેના અડી સૂત્રાત્મક ઉપદેશ છે આ બધા મુદ્દાઓ સોનેરી છે.

સદનાત્મને—જ્યારે વહુજન્મા રાવાન. હવું તે જનાનામ ધર માગવા માટે સપનીઓ પ્રાપ્તે અખીભાવથી ગહેવુ આવશ્યક હતું. કલમ ને વ્યેથ જોએ કવાથી ધર તૂટી જ પડે.

શહિનીવદ—ઓને માટે શુદ્ધિથી બનતું તે સન્માન્ય મપાવું. શુદ્ધિથીના મહત્વ માટે મરખાવો.

‘ન શ્દ શ્દનિવાહુ. શ્દિયી શ્દમુચ્ચતે ।

શ્દ નુ શ્દિયેદીન વાન્નાદનિરિચ્યતે ॥—મનુ

દેવકાક માણેયુ ને જાણે મંગેયુ વાણે છે તે બગમર નથી. મમ્ એટલે શકુન્તલાને દુષ્ટત જવાની ગણી થવાનું અને તે આવે જનું કંઈ નેગવવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું તે વાન્તિ—‘પ્રતીવદશિના વાન્તિ ।—અન્ત.

સાદેશવર્ધનનાર આને ઉન્નિદ નામના અવકાશનું દર્શાવ નાને કે. જુઓઃ ‘ઉન્નિદ’ મનેદારિ રાગ શાસ્ત્રસપ્ત ।’

૧૬મા અને ૨૦ મા શ્લોકમાં થઈને જીવનની આખી પરિમાનું વિહંગાવલોકન થઈ જાય છે. આશ્રમમાંથી નીસરી પાછા આશ્રમમાં આવતાં જીવનનું આવર્તન પૂરું થાય છે. અથવા કહો કે શાંત આશ્રમ એ જ કાલિદાસને મન જીવનનો સમ છે. આશ્રમમાંથી શરૂ થયેલી પ્રવૃત્તિની સમાપ્તિ આશ્રમમાંની વિરતિમાં આવે છે. પૂર્ણાવર્ણમુદચ્ચતે । ચતુરના-ચતારઃ ક્રન્તાઃ યસ્યાઃ સા । સરખાવો-

‘પૌરુષાણા ધરાકરો દુષ્યન્તો નામ વૌર્યવાન્ ।

પૃથિવ્યાશ્વતુસ્તાયા ગોપ્તા મતસત્તમ’ ॥ -મહા૦ આદિપર્વ.

તથર્પિતકુટુમ્બભરેણ-પુત્રને પરણાવીને અને પછી તેના ઉપર કુટુંબનો બોલો નાખીને પિતા વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારતો. જુઓ : મનુસ્મૃતિ-૬:૨-૩

ગૃહસ્થસ્તુ યદા પત્યેદ્વત્રી પલ્તિમાત્મનઃ ।

અમ્ભત્તૈવ ત્રાપથ્યં તદારણ્ય સમાશ્રયેત્ ॥

સંયજ્ય ગ્રામ્યમાહારં સર્વં ચ પરિચ્છદમ્ ।

પુત્રેષુ ભાર્યાં નિશિઞ્ચ વન ગચ્છેસહૈવ વા ॥

અપ્રતિરથમ્-ન વિચિત્રે પ્રતિરથઃ ક્વચિત્તમ્ । જેનો હરીફ નથી તેવા.

દૌંપ્યન્તિમ્-દુષ્યન્તસ્ય અમય પુમાન્ । તમ્ ।

તપશ્ચરણપીઢિતમ્-પ્રેમાળ પુત્રીની વતસલ પિતા પ્રત્યેની લાગણીની બધી હુંવાળી મીઠાશ આમાં વ્યક્ત થઈ રહી છે.

શ્લોક-૨૧ : (દે) વત્સે ત્વયા રચિતૂર્વમ્ ઝંજઘારિ વિરુદ્ધમ્ નીગારણિં વિલોક્યતઃ મમ શોકઃ કથં નુ શમ્યમ્ ઇષ્યતિ ।

દિશકિલાટથી ધરના જ નહિ પણ હૈયાના ખૂણેખૂણાને ભરી દેતી પુત્રીની કાયમી વિદાય થતાં સુકાલાંક દિવસો ગાળતા પિતાની કંપાવી મૂકે તેની ચિન્તા આ શ્લોકમાં વ્યક્ત થઈ છે. આ કરુણ શ્લોકનો મર્મ પામતાં જ સહચારીની આંખ બીની થયા વગર ભાગ્યે જ રહે. પુત્રીવિગ્ધી કાશ્યપની વ્યથા કેટલી જાંડી છે તેના ખાસ આમાંથી આવે છે. કાશ્યપ એકદમ પોતાના ઉપર કાળ મેળતી લે છે અને રજા આપી દે છે : ગચ્છ । શિગસ્તે કન્યાનઃ સન્તુ । સ્નેહ્યશ્ચિત્તિઃ ઇવદર્શિની । કાશ્યપ આખા વ્યાપારૂર્ણ પ્રવંશમાંથી તટસ્થ થઈને તત્વને જોતા લાગે છે. જેના ઉપર સ્નેહ હોય તેના વગર મન જ શુદ્ધ લાગે, મન ક્યાંય ચોટે જ નહિ.

શ્લોક-૨૨ : કન્યા પત્નીયઃ ઇયં હિ અર્થઃ । તામ્ અયં પશ્યેદ્વિતુઃ સંપ્રેત્ય અમમ્ અન્તરાત્મા પ્રવર્તિન્ન્યામ ઇવ પ્રસામ વિચિત્રો જ્ઞાનઃ । (ઇન્દ્રવજ્રા)

વિદાય વચ્ચે હોય છે, પરંતુ આખરે તો પુત્રીને આપી જ દેવાની હોય છે. એ તો નહીં પારકી થાપણ. આપી દેતાં હૃદય ઉપરનો ભાગ ગણે કે બીજી બાજુ છે. આમાં પણ પિતાઓનો આર્થિક ભાવ રજૂ થયો છે.

આ ચતુર્થ અંકને આખા નાટકમાં શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે. તેના મૂલ્યાંકન માટે જુઓ પ્રસ્તાવના.

પાંચમો અંક

શાકુન્તલનો પાંચમો અંક નાટ્યતત્વની દૃષ્ટિએ ઘણીવાર ચતુર્થ અંક કરતા પણ વધારે વખણાય છે કોઈકે કહ્યું છે કે :

શાકુન્તલચતુર્થોઽઙ્કઃ સર્વોત્કૃષ્ટ इति प्रथा ।

न सर्वे समता यस्मात् पञ्चमोऽस्ति ततोऽधिकः ॥

આ અંકમાં દુષ્ટના શકુન્તલાનો પ્રત્યાદેશ કરે છે.

આસનસ્થઃ રાજા-પડેલા બેઠેલા ત્યારે રાજા આસન ઉપર બેઠેલા હોય તે સ્થિતિ માટે તતઃ પ્રવિશતિ આસનસ્થઃ રાજા-એવું રંગસૂચન આપવામાં આવ્યું છે. આમ અહીં બેઠેલા ગજ નજરે પડે છે.

સંગીતશાસ્ત્ર-પ્રાચીન મંથમાં કલાઓનું સન્માન સવિશેષ થતું હતું અને ત્યારે રાજાઓના મહેલમાં સંગીતને માટે જુદા ઓરડા રખાતા.

સંગીત-ગીત વાદ્યં ચ નૃત્યં ચ ત્રય સંગીતમુચ્યતે ।

કલ્પવિશુદ્ધા-કલ એટલે મધુ અને સ્પષ્ટ તથા વિશુદ્ધ-એટલે અશુદ્ધિ વગરનું, સૂરીશું. કલ વિશેષણ ગાયકના કંઠને વધારે લાગુ પડે, છતાં અહીં બંને વિશેષણોને આલંકારિક રીતે ગીતને લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે. ગીત મંપૂર્ણ રીતે મધુ અને સૂરીશું હતું.

શ્વરસયોગઃ-જુદા જુદા સ્વરોની સંગતિ વર્ણપરિચય-એટલે વર્ણ. જુદા જુદા ગગનમાં આવતા જુદા જુદા સ્વરો. યંકરના મત પ્રમાણે વર્ણો ચાર પ્રકારના છે-

ગીતિષુ ચત્વરો વર્ણા મયન્તિ । યદાહ મયનઃ-સ્થાયી તથૈય સચારી તથારોહારોદ્ધગી ।
વર્ણાશ્ચત્વર एतैते कथिताः सर्वगीतियु ।

૨૮૦૬-૨ : पञ्चमः अभिज्ञानशकुन्तलेऽङ्कः तस्य चतुर्थमङ्करीम् तथा परित्यज्य कल्मससि-
मात्रनिवृत्तः. (सन्) एना कय विस्मृतः असि । (अपवकत्र)

આ અન્યોક્તિ છે. તેમાં મુકુન્તને ઉદ્દેશીને ખરેખર તો હંસપદિકાએ ગમને ટાણે માર્યો છે. હંસપદિકા (અથવા આ નામનો અર્થ કરીએ તો હંસના જેવાં પગલાવાળી) રાજાની એકવાગી પ્રિયતામાં હતી, અને તેની સાથે ગમનએ ધણી ભોજો ભોગવ્યા હતા. પણ હવે ગમનએ તેને છોડીને મોટી રાણી વસુમતીની સાથે

સમીક્ષાત્મક વિવરણ

રહેવા માડ્યું છે. આથી હંસપદિકા ગળની રસદત્તિ ઉપા કટાક્ષ કરે છે આ શ્લોકમા મધુસ્ત્ર શબ્દ પ્રચ્છન્નપદ્મે ગળના માટે છે. શ્રી કાળેને મધુષ શબ્દ અહીં વધારે યોગ્ય લાગે છે.

અભિનયમધુ—નવા નવા મધ, અહીં નની નની સ્ત્રીના મોદ્ય

જૃતમઙ્ગરી—આગાની મંજરી. આ શબ્દ હંસપદિકા માટે છે, કમલ—વસ્ત્રમતી માટે છે. વસતિ એટલે માત્ર નિવાસ, ઉપભોગ નહિ. અહીં ઉપભોગના અભાવનું સૂચન છે તેમ લઈ શકાય. કમલ—પૂરું વિકસેલું કમળ યૌવનના સૌન્દર્યનો અભાવ સૂચવે છે હંસપદિકાના ગીતના નાટ્યગત મહત્વ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના.

રાગપરિવાહિणी—ગગ એટલે આસક્તિ—રાગના ભાવથી છલકાતી; અથવા સંગીતના ગગથી છલકાતી. સમુક્ત—અહીં અગ્ર જનઃ થી યોગ્ય રીતે જ હંસપદિકા સમજવાની છે. આમ છતાં કેટલાક તેને દુષ્ટતા માટે વપરાયેલું ધારે છે. પ્રણય.—પ્રેમ રાધવ લઈ પ્રણય. નો અર્થ યાચના=માગણી લે છે. એ રીતે આખી લીટીનો ભાવાર્થ એ છે કે હંસપદિકાએ એકવાર પોતાની યાચના ગળને મોકલાવી હતી

પર્ણવૈઃ હૃન્મૈ—મીઠાના હાથો હાથ હંસપદિકા વિદૂષકને મીઠાના હાથો હાથ પકડશે અને માર ખવડાવશે આ રીતે તે રાગ ઉપની દાઝ ગળના 'ઘવસ્ય' ઉપા દેખાશે

શિલ્પણકૈઃ—ચોટવીથી

વીતરાગ—જેની આમકિત ચાહી ગઈ છે તેવો. નાસ્તિ હૃદાની મે મેષ—હવે મારો છુટકારો નહિ થાય વીતરાગની દૃષ્ટિએ મૈત્ર એટલે ન-નાગમાથી મુક્તિ. માણુઓની આમકિત આસરી ગઈ હોય તો તો તેને મોક્ષ મળવો જ જોઈએ પણ ત્યાં તો અપ્સરાઓ તેને પકડે તો તેને મોક્ષ ન મળે અહીં સૂચવાય છે કે વિદૂષક આ આખા અંકની ક્રિયા દુઃખિયાન પાછો આવી શકશે નહિ.

નાગરિકવૃત્ત્યા—નગવાસીની રીતભાતથી સામાન્ય રીતે વિદૂષક પાસે નાગરિક વૃત્તિની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ તેની જૂઠાતા એવી પ્રાચ્ય હોય કે નામેના માણુસમા જિયગે ગુસ્સો વધે એટલે જરા સજનાથી વાત કંવાની ગળ વિદૂષકને લવામણુ કરે છે. રાધવ લઈ નાગરિક વૃત્તિને પગિભાષિક શબ્દ ગણે છે અને તેમા હાથથી અમુક પ્રકારનો અભિનય કંવાના આવે છે. જુઓ :

‘નાગરિકવૃત્ત્યેતિ ત્રિન્નામસ્ય નિષ્પન્નાતર્વનીમ્ના વક્ષામ્યાનવોમુગ’ કન્થિતમ્યાન્નિયદઃ ।
દૃષ્ટમનવિરહાત્ ક્રુત્તે—આ શબ્દ નામગાળ જ કંઠ્ય પ્રેક્ષકને પહેલવહેલી વાર નાક્ષાત્રકાં થાય છે કે દુર્વામાનો શાપ સંપૂર્ણપદ્મે પોતાનો ક્રોધ વધારી ચૂક્યો છે. નામની દૃષ્ટન-શકુ-નદા રાગના મહેવના બાગ્ગે આગી ની છે, તે જ વખતે રાગને તેના અંગે કંઈ યાદ આવતું નથી.

સંગીતની અસરથી રાજા વલ્લભુત્કષિત થઈ ગયો છે. જે જાહેરના બારણે આવી ગઈ છે, તેણે જ બાણે રાજાની ભીનરનાં દાર ખખડાવ્યા, પણ રાજાને કશું દેખાતું નથી. તેની સ્મૃતિની આડે દુર્વાસાના શાપે પડેલો પાડી દીધો છે. રાજાને લાગે છે કે કદાચ કોઈ ગયા જન્મની પ્રીત મનમાં બગી બિટી છે.

શ્લોક-૨ : યત્ સુખિતઃ અપિ જન્તુઃ રમ્યાણિ વીદ્ય મપુરાન્ ચ શબ્દાન્ નિશમ્ય પર્યુત્સુરીમરણિ, તત્ત્વ નૂનં માગ્ધિરાણિ જનનાન્તરસૌહૃદ્દાનિ ચેતસા બોધોર્ધ્વ સ્મરણિ ।

સુખિતઃ અપિ—સુખમસ્ય સંજાનમિતિ । અહીં કદાચ સુખી એટલે જેને કોઈનો વિગ્ધ થયો નથી અને તેથી દુઃખ કરવાપણું નથી તે. સરખાવે : મેઘા-લોકે મગ્ધિ સુખિનોડપ્યન્યયાદૃત્તિ ચેતઃ । મેઘદૂત । રમ્યાણિ વિગેષણ પછી રાધવ ભટ્ટ વિશેષ્ય તરીકે વસ્તુને અધ્યાહાર્ય ગણે છે, જ્યારે ટીકાકાર કાટ્યવેમ જ્ઞાણિને અધ્યાહાર્ય ગણે છે. રમ્યાણિનું વિશેષ્ય આપ્યું નથી, જ્યારે મધુરાનું વિશેષ્ય આપ્યું છે. આથી અહીં પ્રક્રમમજ્જ નામનો દોષ ગણવામાં આવે છે.

બોધોર્ધ્વમ્—બોધઃ (જ્ઞાન) પૂર્વ યયા સ્પાત્ તથા યોગ્યર્ધ્વમ્ । ન યોગ્યર્ધ્વમ્ બોધોર્ધ્વમ્=વિષયવિશેષજ્ઞાનામાયર્ધ્વમ્ । રાધવ ભટ્ટ, સ્મૃત વિષયના વિશેષ જ્ઞાનનો પહેલેથી અભાવ હોય તે રીતે.

માગ્ધિરાણિ—માગ એટલે સરકાર, ભાવના, વાસના. મનોવિજ્ઞાનની ભાષામાં engrams. માગ્ધિ જે કોઈ અનુભવ કરે છે તેનો લીસોટો અત્તાતપણે તો મનમાં રહેલો છે જ. ક્યારેક તે જ્ઞાત થઈને સ્મૃતિ રૂપે જાહેર આવે, ક્યારેક ન પણ આવી શકે. વિલિખ્યમા માગનો અર્થ હૃદય લે છે, એટલે કે હૃદયમાં દહી-ભૂત થયેલા.

ચેતસા—ગભના મનમાં પૂર્વે કરેલી કોઈ પ્રીતિનો સાદ જોતો થયો છે, પરંતુ બુદ્ધિથી તે વિવેક કરી શકતો નથી કે આ કોનો સાદ છે.

જનનાન્તર માટે સરખાવે : મનો હિ જન્માન્તરસંગવિજ્ઞમ્ ।-ચુ૦

આ શ્લોકમાં આખા કે કાનથી પમાની સૌન્દર્યની અનુભૂતિનું સ્વરૂપ પકડવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. કદા જ્યારે ભાવકને તદ્દુષ અને વિગ્રસિતવેદાન્તર કરી દે ત્યારે ભાવક ચાનો અનુભવ કરી ગયો હોય છે ? જાહેરની દુનિયાનું જ્ઞાન હુમ થતા જ માગ્ધિનું અંતર જીવડી બગ છે, ત્યાં કોઈક અવર્ણનીય સૃષ્ટિ દેખાય છે. તે કશુંક સાંભળે છે. એ તેનું ભારે નિકટનું અને તેનું જ છે અને જાણ એ 'કશુંક' તે શું એ તે પકડી શકતો નથી. પેણુ ભીનરમાં રહેણું જાણ જગતમાં આવતું નથી, (કદાચ તેનું જાણ જગત કોઈકનાથી સંશય છે) અને એટલે જ તેને ન મનમન તેવી બેચેની થાય છે.

કારણે આ માત્ર જાડાના સૌન્દર્યને જ નહિ પણ અત્યંતમમાં પડેલા અનુભૂતિના મોતીને વીણી લાવી શકે છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ સાચે જ આ શ્લોક સુદર છે જાનકના મતે તે આ શ્લોક આ નાનકનો એક શ્લોક છે

દુર્વાસાનો શાપ ગળતે એ અમર કરે છે તેનું કારણ ગળના ચરિત્રમાં શોધવાની જહેમત કરવાને જ લે શાપની પૂરી અમર હોવા છતાં જાના આત્મમાનસમાં તે શકુન્તલા અપૂર્ણ રીતે આવી ગયેલી છે તે હડામન ઉપર નહિ આપણે જોઈએ ભુલવાનો ગળતો સ્વભાવ હોય તે શાપ તેને આસાનીથી મંજૂરી શકે તેમ હતું તેને જ ને શાપના પડાને પણ હથથમચાવી નાખે તેવો ભાવ સ્થિત થઈને રાજામાં પડેલો છે તેની પૂરી કમળની ઘટે એવે બને છે કે પાપા છટકણા અનુભવની વચ્ચેથી એકા અનુભવ માણસના સમસ્તને આવરીને દંભન થઈ ગયો હોય માણસના અસ્તિત્વની ખીટી બની ગયો હોય

પર્યાકુલસ્થિતિ—અહીં અને જાડા વચ્ચે ચાલતા પુણ્ય ધર્મજીને પગિણામે ગળ આકુળવ્યાકુળ બની ગયો એક રીતે તો તેના હાથમથી તેના મન ઉપરનો કામૂ જતો ગયો આ સ્થિતિમાં ગહેલો ગળ યોડીવાગમાં જ તેની મનસ્સ આવનાર પ્રશ્ન અંગે અનિશ્ચયની ઢીંગાશ બનાવે તે સ્વાભાવિક છે આમ હમપત્તિકાના ગીતે રાજાના હોતને છછેડીને ગળના વ્યક્તિ વને નાન્યાનુકૂળ ન ધર્મ આપ્યો

કચ્છુકી—રાજાના અત્યંત પુત્રો અધિકારી તે કચુક-લાખે અમો પહેગે, માટે તેને કચ્છુકી કહેવામાં આવતો તેના હક્ષણો જુઓ ‘કન્ન પુરચરા કદા વિપ્રો ગુણગાન્યિત’ વચેરે

શ્લોક—૩ રાજ અરોયગૃહેષુ અવિરુતેન મયા આચાર દત્તિ યા યવત્તે ગૃહેના સા દવ વદુનિય કાતે ગને (સત્તિ) પ્રસ્થાનવિકલ્પગતે મન અવરુચનાથા જાના । (વસતનિ નકા)

અચર્ય—અચર્યન્ત પ્રમગ અચ દત્તિ । અત્યંત અચર્યસ્થિતિમાં રાજાણુ તરુદે ।

આચાર દત્તિ—પહેગે તો અત્યંતની નોકરીમાં જોના લોકડી ગમવાનો રિવાજ હતો માટે લોકડી વીધી હતી

વદુતિય—બડી તથે ચા નથી પા લગાઈ કે નાર નવનાગ મિતુર રુપ છે વદુના પૂર્ણ વદુતિય ।

આ શ્લોકમાં કચુકીએ પાનની લાતી નોકરીની વચ્ચે મરી થયા મજબૂતને માટે આભાવિક એ રીતે મૂકીને પા કળીને પેનાના ધન્યને પ્રાપ્ત

પ્રસ્થાનચિકલ્લવગતે:—હવે તેની ચાલ લથડે છે. હવે લાકડી માત્ર આચાર તરીકે નહિ પણ ટેકા લેવા માટે જરૂરી બની હતી. આ પાત્રે એક જ શ્લોકમા પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખુલ્લું કરી દીધું.

કાર્ગસન—તેને ધર્માસન કે વ્યવહારાસન પણ કહે છે ગળ માડ આશ્રય લેતો હોય ત્યાં વળી તેમા ડખલ કરી તે ઇંચુકીના વાર્ધક્યમુલબ વાતસત્યને ગોઠવું નથી. પણ તું કરે / લોકનંત્રાધિકારમા વિશ્રાન્તિ હોતી જ નથી.

શ્લોક ૮ : માનુ સજ્જુન્તુરગ ઇય । ગન્ધગ્ઢઃ સત્ત્રિદિય પ્રયાતિ । શેષઃ સદૈવ અહિતભૂમિભારઃ । યદ્વાશઢ્વત્તેઃ અપિ ઇયઃ ધર્મઃ । (૫૬૬૭૭)

સૂર્ય, પવન અને શેષની જેમ રાજનું કામ લોકનંત્ર ચલાવવાનું છે, અને લોકનંત્ર ચલાવવાગ્ને આરામ કેવો ? શેષ એ નાગનું નામ છે તે કદ્દ અને કાશ્યપનો પુત્ર હતો. ક્ષત્રાની આનાથી તે પોતાની હજાર ફેણ ઉપર પ્રધીને ઉપાડે છે.

પટ્ટાશઢ્વત્તિ.—(ભિપજનો) હજો ભાગ જેની આજીવિકા છે તેવો રાજને ભિજનો હજો ભાગ આપવામા આવતો

શ્લોક-૫ (ઇપ. દેવઃ) પ્રજાઃ સ્વા પ્રજા ઇય તન્નચક્ષિયા અન્નમના (સન્) દ્વિપેન્દ્રઃ યૂયાનિ દિયા સચાર્ય રયિપ્રવત્તઃ (સન્) શીત સ્થાનમ્ ઇય ત્રિવિક્તમ્ નિવેરતે । (ઉપજાતિ)

રાજ પોતાના સંતાનોની માફક પ્રજાનુ પાલન કરતો. સન્ખાવો : રણુભા દિલીપ માટેનું વાક્ય—પ્રજાના મિત્રાચાનાદ્રલગાદ્મરણાદપિ । સ પિતા પિતરસ્તેષા કેવલ જન્મહેતુ ॥ રાજને દ્વિપેન્દ્ર સાથે, પ્રજાને યૂયાનિ સાથે, અન્નમનાઃને રયિપ્રવત્ત સાથે તથા ત્રિવિક્તમ્ને શીત સ્થાન સાથે, સરખાવેલ છે.

ઉપસ્યકા—પર્વતની તળેટીનો પ્રદેશ અચિત્વકા એટલે પર્વત ઉપરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ. કિં કાશ્યપસ દેશહારિણઃ તપસ્વિનઃ ।—આ અભિનેય ઉક્તિમા કાશ્યપ અને તપસ્વી શમ્ભુ ઉપર વજન છે એ શમ્ભુ સામળના રાજ ધણા અન્માનપૂર્વક તેને પોતાની ઉક્તિમા બેવડે છે શ્રી રાય સદ્ગમ્ની જગ્યાએ સતિસ્મયમ્ મૂકે છે અને સમ્ત્રીકાઃ શમ્ભુ ભમેરે છે. એટલે કે કાશ્યપનો સ દેગો લાવનાર મંડળીયા સ્ત્રીઓ છે, તેનાથી તેને આશ્રય થાય છે પણ કાશ્યપ અને તપસ્વી શમ્ભુ જ તેનામા અન્માન પ્રેર્યું હતું. એ બે શમ્ભુને જ ફરીથી બોલે છે એમ માનવું વધુ સ્વાભાવિક લાગે છે

ઉપાધ્યાયઃ—एवदेश तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति धृत्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥

શ્રીત-શ્રુતિમિહિત [અથવા-ઉપેત્ય બધીયતે અસ્માત્ ।]

અગ્નિશરણમાર્ગમ્—તાપસ્વીઓની સાથે અગ્નિશાળામાં મુલાકાત લેવી જોઈએ.

અગ્રાવે : કૌતિલીય અર્થશાસ્ત્ર:

અગ્ન્યાગારમ્નઃ કાર્યં પચ્યેદ્વેદ્યતપસ્વિનામ્ ।

પુરોહિતાચાર્યસપ્તઃ પ્રત્યુત્થાયામિત્રાય ચ ॥

ચરિતાર્થતા—કૃતાર્થતા.

દુ.લોત્તર—દુઃસમ્ ઉત્તરં પ્રવાનં યસ્યામ્ । એટલે કે દુઃખમહુલ. અથવા દુ.સમ્ ઉત્તરમ્ અનુગામિ યસ્યામ્ । અથવા દુ.સાનુગતા इत्यर्थं દુઃસેન ઉત્તરા ।

રાજાં તુ—સામાન્ય નાણુસને જ્યારે એક કામ પૂરું થાય ત્યારે આનંદ—‘હાશ’ થાય પરંતુ રાજાને તો એક કામ પૂરું થયું ન થયું ત્યાં બીજું આવ્યું જ મળે.

જ્યારે એક ગંભીર પ્રશ્ન આવી રહ્યો છે, ત્યારે રાજા આમ થાકેલી મનોદશામાં છે.

શ્લોક-૬ : પ્રતિષ્ઠાઔત્સુક્યમાત્રમ્ અવસાયયતિ । લઘ્વપરિપાલનશક્તિઃ । એવ ક્લિન્નાતિ । સ્વહસ્તધૃતદણ્ડ રાજ્ય સ્વહસ્તધૃતદણ્ડમ્ આતપત્રમ્ इति यथा अनाय (भयति तथा) અતિશ્રમાપનયનાય ન ભયતિ । (વસતતિલક્ષ)

પ્રતિષ્ઠા—રાજગાદી ઉપર સુસ્થિર થવું તે, અથવા ધનિષ્ઠ વસ્તુની પ્રાપ્તિ.

અવસાયયતિ—અંત લાવે છે.

પહેલી બે પંક્તિ. જે અપ્રાપ્ય હોય તે પ્રાપ્ત થાય એટલે માત્ર ઉત્સુકતા મતોપાય; પણ મળ્યું તેને સાચવવાની ચિંતા દોરી આવ.

બીજી બે પંક્તિમાં રાજા કહે છે કે તાપથી જયવા હાથમાં જીતેલો દાડો પકડીને જેમનારને તરત જ ખમર પડે છે કે આ તો થાકેલું થવાને બદલે વધતો જાય છે. તાપ મહાવાના કવેશ કરતાં હાથ ઉપાડવાનો કવેશ વધી જાય છે. રાજાનું પાપ આવું જ છે.

વહીવટની જવાબદારી ઉપાડનારાઓના મનની અશાંતિ આ શ્લોકમાં વ્યક્ત થઈ છે. દણ્ડ ચન્દ્ર ૧. જીતેલો દાડો અને ૨. રાજાની દંડશક્તિ આ બંને અર્થોમાં અહીં વપરાયો છે.

વૈતાલિક—વિરિઝેન તાઞ્ચેન ચત્તિ । અથવા વિરિઝનાઃ પ્રવેક્ષનમ્પ્ત્વ ઇતિ જ્ઞા । અથવા વિરિઝાઃ તાઞ્ચઃ વિતાલઃ । વિતાલો રિઝનમ્પ્ત્વ ।

તાપ સંગીનનો શબ્દ છે અને નમથી નમ સુધી પડોચાના એક આવર્તનના કાલખડોનું માપ જતાવે છે તાત જુદા જુદા પ્રકારના છે. વૈતાલિક સંગીનના રોધને વિવિધ તાલ જાણતો.

ખીજી રીતે વૈતાલિક રાજના પણુ આખા દિવસના કાર્યના કાલખંડોને નિર્દેશ કરતો. એટલે કે મનુએ કરી આપેલા વિભાજન અનુસાર રાજને એક પછી એક બદલાતા સમયખંડની જાણ કરતો. આ કામ તે રાજ માટે પ્રશંસાપૂર્ણ કાલ-અનુગ્રહ ગીત ગાઈને કરતો. અમરકોશ પ્રમાણે રાજને જિંદગીમાં જગાડનારને જ વૈતાલિક કહેવાય છે. (વૈતાલિકાઃ વૌધવ્યાઃ ।)

અહીં બન્ને વૈતાલિક રંગભૂમિ ઉપર આવતા નથી.

શ્લોક-૭ : સ્વસ્તુનિરભિલાષઃ (સન્) લોકહેતોઃ પ્રતિદિન સ્થિતિસે । અથગ તે વૃત્તિઃ
ર્ષવિચા પદ । પાદસઃ હિ મૂર્ખાં તીનમ્ ઉગમ્ અનુભવતિ, છાયયા સંશ્રિનાના પરિતાપં
શમયતિ । (માલિની)

લોકો માટે પોતાના સમયનો ભોગ આપવો તે રાજને માટે સ્વભાવગત હતું.

શ્લોક-૮ : આત્તદણ્ડઃ । વિમાર્ગપ્રસિધિનાન્ નિવનયસિ, વિગદ પ્રશમયસિ, રક્ષાય કલ્પસે ।
વિભવેયુ અનુયુ (સન્) શતયઃ સન્નુ નામ । રયિ તુ પ્રજાના વન્ધુકૃત્વં પરિમાપ્તમ્ । (માલિની)

આત્તદણ્ડઃ-જેણે હંડને ધારણ કર્યો છે તેવો. સામાન્ય રીતે સગાંઓ સુખમાં જ સાથે ગહે છે, દુઃખમાં ખસી જાય છે. પરંતુ પ્રજાનો સાચો સ્વજન તો રાજ છે કે જે સુખમાં જ નહિ, દુઃખમાં પણ સાથે ગહે છે.

આ બન્ને શ્લોક ભાગી પડેલા રાજને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન કરાવીને ટકાર કરે છે.

હોમવેનુઃ-હોમાર્થ ધેનુઃ । હોમ માટે ઉપયોગી દ્રવ્યો આપનારી ગાય.

અમિશરણાલિન્દઃ-અગ્નિશાળાના દ્વાર પાસેનો ચોગમ ચોટલો.

શ્લોક ૯ : કિં તાયન્ પ્રતિનામ્ ઉગેદત્તસામ્ (શ્રુશીળા) તપઃ વિધૈઃ દૂરિન્ ।
ઉત ધર્માભ્યર્ચણે પ્રાણિયુ કેનચિન્ અમન્ ચેદ્વિન્મ્ । અહોમ્નિન્ યોદયા પ્રસન્નઃ મન
અનરિવૈઃ વિશમ્ભિન્ । ર્હિ આરુદ્યદુપાર્ક મે મ્નઃ અરિષ્ટેશકુલ્મ્ ।

તપસ્વીઓ કેમ આવી હશે તે અંગે રાજ તર્કવિતર્ક કરે છે. પોતાના ઘોષ મંભવિન અપૂરત્ય વિષે તેને ભય પડે છે, છતાં શકુંતલા બાળકની કપના સુહા તેના તર્કવિનંકોમાં અમાવેશ પામતી નથી. અનિશ્ચયને લીધે તેનું મન જંચું ગંદે છે.

ઉપાદતપમ્મામ્-જેમનું તપ વધી ગયું છે તેવા.

અહેસિન્-ગંજના અપૂર્યોની વનસ્પતિ ઉર પડે અથવા પડતી તેમ ગંજનું.
સરખાવોઃ 'મામખના' નામનું દાવ્ય.

અપરિચિદ્દેશકુલ્મ્-અનિશ્ચયને લીધે આકુળ-વાકુળ.

આરુદ્યદુપતર્કમ્-જેમાં અનેક તર્કવિતર્ક ઉભાઈ આવે છે તેનું.

સુચરિતનન્દિનઃ-ગરુડચિત્રથી આનંદ પામેલા.

સમાજચિત્ર—અભિનંદવાને

રાજ્યને જે તર્ક નહોતો કર્યો, તે પ્રતિહારીએ ઉમેર્યો વહીવટની ઉપાધિથી પ્રસન્ન હોવાથી જ ગજને કાચ કશું આવું આનંદાયક સંપત્તિ નહિ હોય

આ અકમા રાજા મૂળ થોકેલો હતો, હસપત્રિકાની ગીનિએ તેના ભોતરને ઢંઢેળાને તેને અસ્વસ્થ કરી નાખ્યો અને માડ આરામ લેતો હતો, ત્યાં પાછું કામ આવી પડ્યું—શકુન્તલાની મડળાને મળતી વેળા આ બંધાની રાજા ઉપર અસર છે

શ્લોક-૧૦ કામમ્ મહામાગ અસૌ નરપિ અભિન્નસ્થિતિ (ગતે) । વર્ણનામ્ અપ્રકૃષ્ટ અપિ કશ્ચિન્ (કામમ્) અયમ ન મજતે । તથાપિ શશ્વપરિચિન્નિવિક્તેન મનસા હૃદ જનાકીર્ણ (સ્થાન) હુનમ્હરીન ગ્રહમ્ હન મન્યે । (શિખગિણી)

મહામાગ—મહાન માગ યસ્ય સ । મહાન સાગ્રવાળા અથવા આરમ્ભેત્વતિ-મામૃત્યો ફલકા યસ્ય નો મવત્ । સ્વાચ્ચરાનુપમા કીર્તિર્મહામાગ ॥ ઉચ્યતે । ઉપતિથી માડીને મૃત્યુ સુધી જેને કાચ લાગ્યું ન હોય, અને જેની કીર્તિ અનુપમ હોય તેને ‘મહામાગ’ કહે છે અર્થાત્ રાજાને માટે ‘મહાભાગ’ અને ‘અભિન્નસ્થિતિ’ એવા શબ્દો વપરનાર શાર્દૂલવને થોડા જ વખત પછી તેની સાથે તીક્ષ્ણતાથી વાત કરવાનો પ્રસંગ આવવાનો છે

અભિન્નસ્થિતિ—જેણે સ્થિતિ-ધર્મની મર્યાદા તોડી નથી તેવો એણે કે આ રાજા પોતાનું વર્ણાશ્રમપાનન કરવાનું કામ બરાબર બાંધે છે તેમાથી જરા પણ ચસકચો નથી

વર્ણાન્નામ્ અપ્રકૃષ્ટ—વર્ણોમા અધમ, અધમવર્ણનો

પરિચિત્તવિવિક્તેન—એકાંત જ જેને પરિચિત્ત છે તેવા, ક્ષાત્રીર્ગમ્—નોકાથી ભરેલા (સ્થાન) અહીં માત્ર વિશેષણ જ છે, વિરોધ નથી, (વિશેષગમાત્રપ્રયગે વિશેષપ્રતિયત્તિ ।) અહીં તો આ પ્રયોગ ઉચિત્ત લાગે છે, કામ્ય કે શાર્દૂલવને સ્થાન પ્રયે નહિ પણ તેની જનાકીર્ણતા પ્રત્યે ધ્યાન દોરતું છે

શાર્દૂલવને આ સ્થળમા આવતા જ અણુપ્રમાણ થાય છે શાર્દૂલવને કહેવું છે કે આગ પ્રયેના અણુપ્રમાણ કામ્ય ત્યાં રહેના માણુપ્રમાણ દુગચ્છુ દોઈ થઈ, પણ અહીં તો કાચ તેડું નહિ હોય એકાંતથી જ દેવાયેલા માગ મનને આ, લોકોથી ઉભયેતું ધ્યાન પ્રમત્ત નથી શાર્દૂલવનો પ્રયત્ન ધણે તોર છે ધ્યાનને માટે, તે હુનમ્હરીન ગ્રહમિત્ત કહે છે શાર્દૂલવનો ઉગ્રાટ ખોટો નથી, જેના મનની ભારતદન સાત્વિક-નિર્નળ દોષ-આત્મિક ગ્રેવા જ દેવાયેલી હોય, તેને બાંધની મુક્તિ આપી રહ્યાં આપેલા અકમાની મુક્તિ તે હસપત્રિકાઓના દુસ્કવાળા, અર્થ

પાછળ દોટ મૂકતાં, છઠ્ઠા અંકમાં દેખાય છે તેવા સૂચક, અનુક વજેરેના વાતાવરણમાં તેને ઉકરડાની જ બદખૂ આપે ને ? અહીંની શાંતિ સળગી જોડેલા ઘરમાં બેઠેલા માણસની જોવી જ ને ?

શ્લોક-૧૨ : (અહમ્મપિ) इह स्नानः अम्यक्तम् इव, शुचिः अशुचिम् इव, प्रयुद्धः क्षुण्णम् इव स्वैरगतिः बद्धम् इव सुखस गिननं जनम् अयमि ।

આ સ્થળ વિષેનો શારદ્વતનો અભિપ્રાય એવો જ હોવા છતાં તેનો પ્રત્યાઘાત એટલો તીવ્ર નથી. તેણે થોજેલી ઉપમાઓ બેનાં લાગે છે કે તેનામાં સમભાવ વિશેષ છે. ખીછ રીતે કહીએ તો શાર્દૂંગરવ (તેનો પ્રત્યાઘાત બેનાં લાગે છે તેમ) બહિર્મુખ વધારે લાગે છે, જ્યારે શારદ્વત વધારે અંતર્મુખ. એ બંને ભેગાં થઈને સમપ્રમાણ વ્યક્તિ બને છે. આમ દુબ્યન્નની સામે આવનાર પ્રસંગ વખતે આ બંનેની ઉપસ્થિતિ જરૂરી છે. માનવસ્વભાવના સૂક્ષ્મ અભ્યાસી નાટકકારે પ્રવેશ કરતાં જ આ બંને પાત્રોનો પરિચય આપણને આપી દીધો, તે છેક સુધી ચાલુ રહે છે

શ્રી રાય વજેરે વિવેચકોને લાખ્યું છે કે અમ્યક્તમિર સ્નાનઃ વજેરે જુદાં જુદાં ઉપમાનો દ્વારા અનુક્રમે દેહશુદ્ધિ, મનઃશુદ્ધિ, પ્રબોધ અથવા તત્ત્વજ્ઞાન અને મોક્ષવંત સૂચન થયું છે.

અમ્યક્ત-તેલમાલીસ કરાયેલો. અભ્યક્ત જ્યા સુધી સ્નાન ન કરે ત્યાં સુધી તેને ચાંદાલ ગણવામાં આવતો. સરખાવો : “તેલામ્યદ્વે ચિનાધૂમે મૈયુને ક્ષૌરર્ક્ષણિ । તારદ્મગતિ ચાણ્ડાલો યામસ્નાન સમાચરેત્ ।”

ધામેતરત્-ધામાત્ ફરત્ । ડાગાધી ખીજું એટલે જમણું. જમણા અંગનું સ્પર્ધન સીએને મોટે અપશુકનિવાળ લેખાય છે, જ્યારે ડાગા અંગનું સ્પર્ધન પુરુષો માટે ઇષ્ટ ગણાતું નથી. પુરુષને જમણા અને સ્ત્રીને ડાગા અંગનું સ્પર્ધન લાલ-દાથી ગણાય છે. સરખાવો : શાર્દૂંગરવદતિ શ્લોક ૨૫૪૨.

પ્રતિદત્તમ અમદ્ગત્-“અમંગળ દશે” એમ ગૌતમીનું કહેવું છે.

શુમાનિ તે મર્ત્યુરુદેવતાઃ તિત્સ્તુ-લગ્ન પછી પતિના કુળદેવતાઓ જ સ્ત્રીના કુળદેવતાઓ ગણાય છે.

મહાપ્રાપ્ત્યણ-જ્ઞામાન્ય રીતે આશ્વિનુ વજેરે દેટલાક સંબંધોનો આગળ મહા લપ્તાગનાં નિન્દાત્મક અર્થ પેદા થાય છે. (શુદ્ધો : મન્તે તંત્રે ક્રિતે પ્રાપ્તે નૈવે એતિરકે તથા । યાપ્રાપ્તં પથે નિદ્રાપાં મહાપ્રાપ્તો ન લીજ્ઞે ॥ પરંતુ અહીં એવો નિન્દાત્મક અર્થ નથી. અહીં તેનો અર્થ છે મદ્દાન બદખૂ.

તદન સાદા વાતાવરણમાંથી આવતો આ શિષ્ય નગરના અને રાજમહેલના ભયકાથી અંતરે તો નથી જ, પરંતુ જરા સરખીયે કૃત્રિમતાને મિશ્રિતથી ખંખેરી નાખે છે. શાર્દૂલ-વનું ગૌરવ ક્યું આત્માના જ વિશુદ્ધ તેજ ઉપર ઊભું રહ્યું છે !

મધ્યસ્થા.—તટસ્થ. શાર્દૂલ પુરોહિતને કહેવા માગે છે કે રાજની નમ્રતા માટે તમને ધ્યાન દોગવા જેવું લાગતું હશે. અમને એવું લાગતું નથી; કારણ કે નમ્રતા તો તેમનો સ્વભાવ જ છે. અલગત શાર્દૂલ પણ રાજના વ્યક્તિત્વને અંજલિ આપી, પણ ખુશામતની જગ શી છાટ વગર

શ્લોક-૧૨ : તરયઃ ફલાગમૈઃ નમ્રાઃ મનન્તિ, ઘના નનામ્બુમિઃ દૂરવિલમ્બિનઃ (મનન્તિ) । સપુરુષાઃ સમૃદ્ધિમિઃ અનુદનાઃ (મનન્તિ) । પરોપકારિણામ્ એષઃ સ્વમાવઃ એવ । (વંશસ્થવિજ્ઞ)

આ શ્લોક ભઈંહરિના નીનિશાકમાં પણ આવે છે. શ્રી કાણે અનુમાન કરે છે કે કાલિદાસ જ આ શ્લોકનો ખરો રચયિતા હશે અને નીતિશાતકના દોષ લલિયાએ તેને નીતિશાતકમાં સમાવી દીધો હશે. સંદર્ભ જોતા એમ લાગે છે કે આ અને આવા બીજા શ્લોકો લોકકંઠે ચડેલા હશે તેમાંથી કાલિદાસ અને ભઈંહરિ બંનેએ લીધા છે. શ્લોકમાં રહેલા કથયિત્વનો વ્યાપ નાટકના સંદર્ભથી તો ધણો વધી જાય છે.

ફલાગમૈઃ—આગતૈઃ પહે । દૂરવિલમ્બિનઃ—ખૂબ નીચે ચૂકતા.

વિશ્વવ્રજકાર્યાઃ—વિશ્વાસ પ્રેરે એવા કાર્યવાળા.

શ્લોક-૧૩ : પાણ્ડુવ્રજાણા (મધ્યે) રિસલ્યમ્ ફન, તયોવનાના મધ્યે અરગુઠનવતી ન—અનિરિહકુશરીયગવધ્યા (અવમગતી) કાસ્તિવ । (આર્થ)

(કાસ્તિવ્ ફનિ ત્રિવે ૧) અવગુઠનવતી—આ વર્ણન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અગત્યનું છે. એમ જણાય છે કે હાંચા કુટુંબની સ્ત્રીઓ મો આડે ધુંધટ મગની હશે. પ્રતિમા નાટકમાં ઉલ્લેખ છે કે યજ્ઞ, વિદ્યા, કુખ અને વનમગન વખતે નારીનું મો જોવામાં દોષ નથી. (નિર્દોષદત્તા હિ મનન્તિ નાર્યો યથે વિગદે વસને વને વ ।) મો જોવામાં દોષ નથી. (નિર્દોષદત્તા હિ મનન્તિ નાર્યો યથે વિગદે વસને વને વ ।) અહીં ‘અવગુઠન’ સ્ત્રીવના અપમાનનું ચચક નથી તેની પાછળ સ્ત્રીઓના સ્વભાવમંડળ લગ્ન અને સ્વરૂપક્ષણ મૂળમાં રહેલા જણાય છે. એટલે મુખ્યમાનો આવ્યા પછી પદ્માવદનિ જે રીતે અખ-ચાગ થઈ, તેના કગના આ જૂદું છે.

ગૌરવદર્શી ગમ્તવું ધ્યાન લગ્ન જ અવગુઠનવતી નારી તરફ રહ્યું.

કુવદલગર્ભઃ—જેમાં કુવદ છે તેવો. કેટલાક કુવદગર્ભમોંહિત. કે કુવદગર્ભ-પ્રક્રિતઃ વચેરે પાક વાગે છે.

અનિર્વર્ણનીયં પરકલત્રમ્—આ વાક્ય રાજના ચારિત્ર્યનું સૂચક છે. પોતાની જ પત્નીને “પરકલત્ર” કહે છે તેમાં નાટ્યાત્મક વિધિવક્તા છે, જે પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં ચીરાડો પાડી દે. કલત્ર=પત્ની. કન્યકા હોત તો જોવામાં વાધો ન હતો. (કન્યવા હિ નિર્દોષદર્શના મવન્તિ । નાગાનન્દ) રાજના આ વર્તાવની સાથે સરખાવવા જેવા લક્ષમણના સીતા માટેના શબ્દો છે—નાહં જાનામિ કેયૂર્ નાહં જાનામિ કુણ્ડલમ્ । નૂપુરં ચેવ જાનામિ નિત્યં પાદાભિમન્દનાત્ ।

શ્લોક-૧૪ : ત્વયિ રક્ષિતરિ સતિ સ્ના ધર્મક્રિયાવિઘ્નઃ કુનઃ । ધર્માશૌ તપતિ (સતિ) તમઃ કથમ્ આર્વિર્ભવિષ્યતિ । (અનુષ્ટુપ)

અહીં સ્નામ્ ને ધર્મક્રિયાવિઘ્નઃ ની સાથે લેવું જોઈએ; રક્ષિતરિ સાથે લઈએ તો દુષ્ટતા માત્ર સજ્જનોનો જ રક્ષણહાર હોતો તેવો અર્થ થાય. બીજી લીટી સાથે સરખાવો. રઘુ—સૂર્યે તજ્યાગ્રણાય દષ્ટેઃ કલ્પેત લોકસ્ય કથં તમિમ્વા ।

અર્થવાન...રાજશબ્દઃ—રાજ પણ શાઈગરવને અભિપ્રેન છે તે રીતે પોતાની કામગીરીને સ્વાભાવિકતાથી જ લે છે. આ ઉત્તરમાં અપાર સ્વાભાવિક ગૌરવ દેખાય છે.

રાજા શબ્દ ખે રીતે સમજાવાય : રજ્જયતિ (પ્રજાઃ) અસૌ રાજા । સરખાવો ‘ર’ને ધર્મી પ્રજા રાજ’ અને રાજને (સ્વર્વમેણ પ્રકાશતે) અસૌ રાજા । જુઓ : ‘રાજા પ્રત્નિરન્જનાત્’-રઘુ.

કુશલી-જુદા જુદા વર્ણના લોકોને કુશળ સમાચાર માટે જુદો જુદો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતો. બ્રાહ્મણને કુશલ પુછાતું. જુઓ : બ્રાહ્મણ કુશલં વૃષ્ટેત્કલત્રમ્-મનાનયમ્ । વૈશ્ય ક્ષેમં સમાગમ્ય શૂદ્રમરોગ્યમેવ ચ ॥—મનુ.

સ્વાધીનકુશલઃ—રાજના ઔપચારિક પ્રશ્નને તોડી નાખે તેવો જવાબ છે. કાશ્યપનું કુશળ તો તેમને પોતાને જ અધીન છે. તેને પૂછવાનું તે હોય ?

યન્મિથઃ સમયાત્—કોઈ કાલના બહુકારે ગોઠવ્યા હોય તેવા શબ્દો છે. ટૂંકા ને ટૂંક વાક્યમાં એક પછી વાત બાકી રાખી નથી. અહીં ‘સ્વીકારનો’ એવી દયાયાચના નથી, પરંતુ કરેલા કૃત્ય માટેની અધિકારપૂર્વક આપેલી મંજૂરી છે. બોલનારની પ્રભાવકતા ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

ઊપાયસ્ત-ઊપાયમ્ નું અઘતન ભૂતકાળ ત્રીજો પુ. એક.

શ્લોક-૧૫ : તમ્ નઃ ઈદ્ધા પ્રાયસરઃ સ્મૃતઃ અસિ । શકુન્તલ ચ મૂર્તિમતી સત્ક્રિયા અસ્તિ । તુલ્યગુણ વપૂર્સં સમાનયન્ પ્રજાપતિઃ ચિરસ્ય વાચ્યં ન ગતઃ ।

દુષ્ટતા લાયક વ્યક્તિઓમાં અગ્રણી હતો, તો શકુન્તલા મૂર્તિમતી સત્ક્રિયા-સત્કાર હતી. સત્કાર તો લાયક વ્યક્તિઓને જ મળે ને ? બીજી રીતે સત્ક્રિયા=સારી

મિયા-પુરુષક્રિયા સત્કાર્યની તો શ્રુતિના જ સૈન્ય અને માત્વિયતા પ્રેરે, તો પછી સત્કાર્ય મૂર્તિ ધાગ્ન કરીને આવે તો ? તો બગમ શકુન્તલા જ થાય. પિતાએ પુત્રીની ક્ષેત્રી ઓળખ આપી છે તે જુઓ તે બાલ રૂપ વર્ણન તો ન જ પ્રેરે, પણ તેમણે શુભનુ એ સીધું વર્ણન નથી કર્યું. પોતે વાત્સલ્યથી અનુભવેના તેના આખાન વનકિતવને ધરી દીધું.

પ્રજાતિ ચિરસ્ય ગામ્ય ન ગત = પ્રજાપતિ લા ॥ સમગ્રે નિન્દા પામ્યા નથી સામાન્ય રીતે પ્રજાપતિ નગ્ન્યા બોધ બનાવી શકતો જ નથી એમ કહેવાય છે જુઓ.

ય સુદસ્તદ્વનિતા કુરુપા યા સુન્દરી સા પતિસ્પ્રહીના ।

યત્રોભય તત્ર દશ્વિતા ચ ત્રિયોર્ચિત્તિગ્રાણિ ત્રિવેષ્ટિનાનિ ॥

પ્રાગસર અગ્ર સરતિ ઇતિ અગ્રસર । પ્રવૃષ્ટ અગ્રસર પ્રાગ્રસર ।-જુઓ 'પુરોડગ્રતો

એવુ સર્વ' પા ૩-૨-૧૮.

યધૂચરમ યધૂશ્વ વરશ્વ ઇતિ યધૂચરમ્ । ૬૪

સહધર્મચરણાય-૬૪ વખતે પતિના બધા ધર્મામા સ્ત્રીને સાથે રાખવાનો આદેશ થતો. પુત્રીનો પિતા બોલે ધર્મે ચ અર્થે ચ કામે ચ ત્યાગ્ય ઇય નાતિ ચરિતયા એવે સ્ત્રીનો પ્રતિપ્રહીના બોલે નાતિચરામિ ।

શ્લોક-૧૬ અનયા ગુરુજન ન અવનિત ત્યા અપિ વધુ ન વૃદ્ધ । દર્શકસ્ય ચ ચરિતે દર્શ દર્શકસ્ય કિં મળતુ । (આર્યા)

એવે પોતાના શુરુજનને પૂછ્યું નથી, તમ પણ સ્વજનોને પૂછવા રાખ્યા નથી હવે તમારા પરસ્પરના આચરણમાં ગ્રાઈ બીજે શું બોલે ? ગાધર્વવિવાહ અનિત ધર્મ અને સ્વીકાર્ય હોતો જ્યા સમાજનું વનણ બ્રાહ્મવિવાહ પ્રત્યે વિશેષ હોય તેમ લાગે છે ગાધર્વવિવાહને પોતાના જોખમો છે જ

રાજાને બોલવાની તક આપ્યા વગર જ એ પછી એક ઉક્તિએ આવના જ કરે છે વિસ્મૃતિને પામેલા રાજાને બોમ્ભાગના જેવ આ બધું બનાવટી, છતાં એ આયુ જ હોય તેમ રજૂ થતું લાગે ? તે તો પ્રે છે-કિમ્મિદુપદસ્તમ્ । અહીં શાપ વિરે કશું વ ન બાણુતી આશાધેતી શકુન્તલાના મનની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર બેવા બેવી થતી હશે દૃષ્યન્ત હમણા જ મધની ગળા શબ્દથી તેને સત્કારને એના કોડવાળી શકુન્તલાને રાજાના કિમ્મિ ૦ વચનો પાવક બેવા જ લાગે તપોવનની આ બાગાને તો ગ્રાઈ માણુમ પહેલા મીઠા બોનીને પછી સાવ ફરી બધ તે બેવાનો પહેલો જ અનુભવ હશે

શ્લોક-૧૭ શાનિકુલકથામ મર્તૃમર્તી સતીમતિ ન અન્યા નિશક્રતે । અત્ત સ્વધુમિ પ્રમદા તદપ્રિયા અપિ પરિણેતુ સમીપ દગ્ધતે ।

જાતિકુલ-પિતાનું કુળ અહીં 'પગ્ગેની' એમ કહેવાને બે મર્ત્યમતી શબ્દ વધારે સારો છે એમને કે પગ્ગેની અને પતિ હસાત હોત તેવી અન્યથા- વિશે અહીં ઔચિત્ય જાણીને જ્યમિચારણી શબ્દ ટાળ્યો છે તદપ્રિયા ને બે લે પ્રિયાપ્રિયા એવો પણ પાડ છે "દીકરી તો પાગડી મૂડી મામરે શોભે" એવો ભાવ અહીં છે કવિ ભારતીય અમાજરચનાના સૂક્ષ્મ અભિગમી છે

સામ્પ્રતમ્-અત્તન તેના બે અર્થો થાય છે (૧) ઉચિત, યોગ્ય, અને (૨) હવે બે અહીં ચાલી શકે તેમ છે

શ્લોક-૧૮ કૃતકાયદ્વેષ કિમ્, ધર્મ પ્રતિ ત્રિમુલના (કિમ્), કૃતા અગ્ણી (કિમ્) ? અમી ત્રિકારા પ્રાયેગ દેશ્વર્યમત્તેષુ મૂછન્તિ । (આર્થા)

કુપતને હાગની જ થકા કરતો જોઈને શાર્ફગરવ રાજાને આ મહાભાવે છે આ કોધપૂર્ણ શબ્દોની સામે રાજાનો ધીર જના ચોક્કસ ઉત્તર છે આ યોગી ક પના ઉપર રચાયેલો પ્રશ્ન જ કયા છે ?

દેશ્વર્યમત્તેષુ ધૈવન ધનમ્ પતિ, પ્રભુત્વ અને અવિવેકીયપણુ ધણા અનર્થો હાતી શકે એમને આનું કુપનના પણ બની શકે

વિશયણ-રાજાનો ઉત્તર આક્રમક ન હોવા છતાં ક્ષોભ સ્પષ્ટ અને ઠીંગલ યુક્ત છે !

વિશેષણ-૧ ગભીર રીતે ૨ ખાન કરીને, ૩ વધારે પડતો

શ્લોક-૧૯ ઇમ્ ઉત્તમમ્ હદમ્ અકિલ્પકાન્ત રૂપ પ્રથમપરિગ્રહીત સ્થાત ન વા હિતિ અન્યસ્વન્ (અહમ્) ઐનર હવ ત્રિમાતે અસ્તુવાર કુન્દમ્, સપદિ (પત્નિ) મોક્તુ નૈવ શક્નામિ, હાતુમ્ (અપિ) નૈવ (શક્નોમિ) । (નાલિની)

ઇમ્-ગાંધવ ભા. મુજી આનો અર્થ અત્તપ્રાપ્તમ્, પરંતુ ખરેખર તે ગર્ભાવસ્થામાં રહેતી અને તેથી બીજાની સ્ત્રી બનેતીનું (૩૫) એનું અર્થઘટન જ બરાબર છે

આ શ્લોકમાં ગાંધના નાની નાથ્યાનકૂન દ્વિધા વ્યક્ત થઈ છે પોતે આ સ્ત્રીને પગપથે છે એમ બે જ આવડતુ ન હોય તો દ્વિધાનું કાંચુ શું ?

ઐનર હવ ત્રિમાતે આ વખતે સ્પષ્ટ કરે છે સવારમાં કુ- પુત્ર ખીલ્ય હોય, પત્નિ તેમાં આકળતું િન્દુ હોય તેથી બનતો તેના મધને ભોગવી શકતો નથી તો તેમાં મધ તો છે જ એમને તે છોડી પણ શકતો નથી અહીં ગાંધ બ્રમ્હ જેવો છે, ૩૫ એ મવ જેનું તુલાન ગર્ભને માટે છે

શકુનના પગસ્રી ન હોત, કના હોત તો ગાંધને જરૂર પચ્છવાનું મન થાત જ ગાંધ શકુનના ૩૫થી એમને આકર્ષાયો છે તેને છોડી દેવા પડે

શક્તિમાન નથી આ આર્થપુત્ર કાચુ રાજની રમિકના ૪ ૨ રાજના અમ પ્રતાપ
અત કણ્ઠમાથી પેની અજાણી પ્રીતિનો ઊઠેનો સાદ નહિ ૨ એકવાગ જે રૂપ તેને
અવગ્રહ પુણના વર્ગમિ ગચ્છુ હતુ, જે રૂપે તેના અતર અને બાહ્યને ભરી દીડુ
હતુ તેની પુન થયેની અનુભૂતિ નહિ ૨ અનગત રાજ કેવળ સૌ-ઈને પ્રીતી
શક્તો ગમિક હોન તોપણ તે આપણા માનનો ઓછો અપિકારી નથી તેને માત્ર
કામુદ્ર ગણીને છે- અવગચ્છુવો યોગ્ય નથી

મો તપોધના—ભારે દ્વિધામા હોવા છતાં અને કારણ જેવા તપસ્વીની
વાતને નકારવાનો પ્રયત્ન ઉપસ્થિતિ થયો હોવા છતાં ગમ્મ ખૂબ વ્યવસ્થિત રીતે
પોતાની સ્થિતિ વર્ણવે છે.

ક્ષેત્રિણમ્—ક્ષેત્રનો માલિક, પણ ખીજનો માનિક નહિ ક્ષેત્રનો અર્થ ખેતર
પણ થાય છે એક માણસ પોતાનું વાવેલું ખેતર ખીજને આપી દે તો ખીજને
માણસ ક્ષેત્રી-ખેતરનો માનિક ગણાય પણ ખીજનો નહિ. ક્ષેત્ર એટલે સ્ત્રી પણ
થાય છે જે ગર્ભાશય કળાગ ખીજને હોન તો ક્ષેત્રી માત્ર ‘નામનો જ પતિ’
ગણાન કેનાક ક્ષત્રિય વાયે છે તેનો અર્થ અભિચારી થાય.

દુષ્ટાન આ સ્થિતિમા શકુન્નલાને સ્વીકારી લે તો તે ગર્ભનો ક્ષેત્રી પિતા
ગણાન ક્ષેત્રી પિતા બનવ તે અન્માનપ્ર ગણાતુ ન હતુ

મા તાયત્—આને પાછળ આવના શ્લોકના વિમાન્ય સાથે જોડી પણ
શકાય અથવા તો છૂટું પણ લઈ શકાય છૂટું લેવું વધારે સારું છે આ રીતે
કેટલાય મા તાત્પર્ય પ્રતિપત્ત્યવ્વ યનામ્ ને અર્થ હાર્દ સમજે છે ધણીવાર પાત્રના
મનમા સામેના વિચારનો એક મ વિરોધ ઉભારી આવે અને તે જુસ્સાથી તેને
ધુતકારી કાઢતો હોય છે ત્યારે તે શરૂઆતમા મા તાત્પર્ય જેવા શબ્દો બોલતો હોય
છે. તેનો “નહિ નહિ” જેવો અર્થ થઈ શકે સરખાવો.

“મા તાત્પર્યમ શરમાગમ્ભૂતા સપ્રાપ્તા મિતિવચ સજીવશેષા । -તર્કભાર ।

શ્લોક-૨૦ કૃતાભિમશામ મુનામ્ અનુમન્યમાન મુનિ ત્વયા વિમાન્ય નામ,
મુપ સ્વમ્ અર્થ પ્રતિગ્રાહ્યતા યેન દસ્યુ ઇત ત્વ પાત્રીકૃત્ત અસિ ।

અભિમર્શ—ગાઢ સંયાગ અથવા સ્પર્શ

કૃતાભિમર્શ—જેના ઉપર આક્રમણ કરવામા આવ્યું છે તેની જેના ઉપર
અતિયાર ગુજાવામા આવ્યો છે તેની

પગપગ પ્રત્યે રોડી ન શકાન તેની આસક્તિથી એકખીજને મળેના દુષ્ટાન્ત-
શકુન્તલાના સંબંધ આમે આ ઉત્સાહયુક્ત સંબંધી શિખને ભારે રોષ હોન તેમ

લાગે છે. આ સંબંધ આમે ગુરુસે થવાને જણે તેને માન્ય કરતા કાશ્યપ પ્રત્યે તેને અપાર આદર છે. બ્યારે રાજા તો એ આદરણીય વ્યક્તિનું અપમાન કરી રહ્યો હતો. આથી જ તેનો ગુરુસો ભભૂકી બેઠો છે. રાજા ઉપર ક્રોધ કરી રહેલા ગૂઢ બળથી શિષ્ય અજ્ઞાત છે.

દસ્યુ:—આ શબ્દ દસુ=‘વેરાન કરી મૂકવું’ ઉપરથી આવ્યો છે. આ વેદકાલીન શબ્દ છે અને ‘દાસ’ શબ્દની જેમ ભારતના પ્રાચીન રહેવાસી-અનાર્યો માટે વપરાતો, કાશ્યપ કે તેઓ આર્યોના માથની ચોરી કરતા, તેમની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વિધન નાખતા, અને તેમને હેરાન કરતા. આ રીતે આ શબ્દનો અર્થ ‘ચોર’ પણ થવા લાગ્યો. મુદ્દમ્ ને જણે મુક્તિમ્ જોઈએ.

શાર્દૂલરવે અતિ આવેશમાં આવીને રાજાને દસ્યુ: કહી નાખ્યા પછી રાજાને માટે તેનો જવાબ આપવાની કે કદાચ મિત્રજ શુભાવવાની પરિસ્થિતિ બીમી થઈ. આ સમયે કુશળ કલાકાર કાલિદાસે રંગભૂમિ ઉપર અત્યાર સુધી શાંત બિભા રહેલા શારદૂલને વચ્ચે પાડ્યો. શાંત રહીને તેણે જોયું છે કે શકુન્તલા સાથેના લગ્નની વાત દુષ્યન્તને ગળે બિતારી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આ બાબતમાં તેઓ શી છુમાછેડી કરી શકે તેમ હતા ? એટલે તેણે તો દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાને જ સામસામા ખડા કરી દીધા. તેમની વચ્ચે શો સંબંધ બંધાયો તેની ખીજને ક્યાં ખગર હતી ને ?

આત્મા...પત્ન—આવે વખતે શકુન્તલા કરી પણ શું શકે ? પોતાની બાળનો જ શોક કરવાનો, ખીજું શું ? શોચનીય: ને જણે શોચનીય: પાડ પણ છે—એટલે કે શુદ્ધ કરવી જોઈએ—માથે આવેલું કલંક દૂર કરવું જોઈએ. પરંતુ માથા ઉપર અચાનક આવી પડેલી અકલ્પ્ય ઉપાધિ વખતે માણસ આમ સ્વસ્થપણે વિચાર કરી શકે તેમ મનાય નહિ.

શ્લોક-૨૧ : ક્વ (તથા) કુલકયા સિન્ધુઃ પ્રસન્નમ્ અમઃ (આનિલ્યનિ) તત્ત્વ
ચ (પાતયતિ) (તથા) કિમ્ વ્યવેશમ્ આનિલ્યનિમ્ ટમ જન ચ પાતયિતુમ્ ર્હસે ? (આર્થી)

અહીં શકુન્તલાને કુલકયા-કિનાગને તોડતી સિન્ધુઃ સાથે અરખાવી છે. નદી
કિનાગને તોડે તેથી પોનાતુ પાણી કહેવાય અને કિનાગ ઉપરના વૃક્ષો પડી
જાય. તે જ રીતે શ્રી સ્વચ્છંદ્યારિણી બને તો પિતૃકુળને ક્ષત કિન કરે અને બીજા
કોઈકનું પતન કરાવે. સરખાવો : નયશ્ચ નાર્યશ્ચ સદસ્વભાગા તુલ્યાનિ કુલાનિ
કુલાનિ તેષામ્ ।

રાજા અહીં સ્પષ્ટ રીતે શકુન્તલાને ચારિત્ર્યહીન ગણેપડુ શ્રી ગણે છે. આ
આક્ષેપ કોઈપણ ચારિત્ર્યશીલ યુવતી માટે તરછોડાવા કળ્તા પણ વધારે અસહ્ય છે.

કુલકયા—શુઓ : સર્વકુલામ્ભરીયેષુ કયઃ?—પા. ૩૨ । ૪૨

શક્રાન્તારામ્યન્તરે-શક્ર-ઇન્દ્રના ઓવાગમ, શક્રાન્તાર અને શચીનીય એ નામો
ઉચ્ચિત રીતે જોડ્યા છે. અહીં વાચો . “શકુન્તલાની સમીક્ષાનો ઉપેક્ષિત એક
મતગ” એ નામનો પ્રો. વનંત પડ્યાનો લેખ : સસ્કૃતિ : વર્ષ ૧૮ : અંક ૮.

પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ—જાત્માલ્પી પ્રતિમા । હાજીવાની બુદ્ધિવાળું. રાજા
કહેવા માગે છે કે વીટી ન મળી એટલે ગૌતમીએ આ વાત બેડી કાઢી. રાજા
આખી શ્રીજનિ ઉપ કાતિલ કટાક્ષ કરે છે. કઈક અને આવા જ કટાક્ષ માટે
અરખાવો : Frailty, thy name is woman, કે નારીજને ધૂર્તતા કે
ત્રિયશ્ચરિત્ર પુરુષસ્ય માય્ય દેરો ન જાનાનિ કુતો મનુષ્ય ।

પરંતુ અહીં ગૌતમી બેની સાધી શ્રી ઉપ થયેલો આવા કટાક્ષ શાર્દૂરવને
દેટલો અમગ્ન થતો હતો ? આપણા માટે તો રાજા જૂઠું બોલે છે અને ફરી ગયો
છે તેમ કહી શકાય તેમ નથી, એટલે પોનાના વક્ષણ માટે તે વજ્રકટોર બને તે
પણ કલ્પી શકાય છે.

શ્રોતવ્યમ્...ગબને શકુન્તલા ‘ગામી’નો પુરાવો બતાવી શકી નહિ એટલે
હવે એક વાત યાદ કરીને સંભળાવે છે પણ ગબને તો આ બહુ તરકટ લાગે
છે. તે કહેવા માગતો લાગે છે :

“બનાવવાની વાન ઉપચી હવે સંભળાવવાની વાત આવી. ચાલો થવા દો.”

નનુ ઇક્ષ્મિન્ દિસે.. શકુન્તલા પોતાની સ્મૃતિમા સંઘગયેલા એક મનગમતા
પ્રમંગને બહાર કાઢીને રાજાને કહે છે. જેને કશું યાદ નથી તેવા ગબને આ
મામૂલી પ્રમંગમ કદી છેન્દપિડી લાગે । પણ શકુન્તલા માટે તો એ અને એવા
બીજા પ્રમંગો પોતાના મનને છેડે પ્રેમથી વાળેલી મીઠી મૂડી હતા. એવા સમગ્રો
ઉપર તો તેના દામ્પ-ચ્છવનના આચાર્ય મહેલો ચણાયા હતા. ગબના કે દેટકા

છતાં મુગ્ધ નનનાં આશાવેલું મન પોતાને જે મીઠું લાગ્યું હતું તે દુષ્ટતાને પણ તેનું જ નાશ્યું હતું તેવી ક પના કરે તે અસ્વાભાવિક નથી, હ અને હૃદયમયાવે તેનું જરૂર છે બિચારીએ કેટલી નમાલી લાગતી વાતને પકડી રાખી છે ।

ઉપચ્છન્દિત—લલયાવ્યો હતો

પ્રદમિત અસિ—તે ઉપહાસ કરેતો

પરમાદિભિ અડી દુષ્પત પોતાની જાતને અવિષયી ગણાવે છે, અને શકુન્તલાને આત્મકાર્યનિવર્તિની=પોતાનું કામ કાઢી લેતી.

શ્લોક-૨૨ સ્ત્રીણામ્ અશિષ્નિષ્ઠામ્ અમાનુષીણુ (અધિ સ્ત્રીણુ) સદ્વચરે, યા પ્રતિબોધય (તાસુ) ત્રિમુત । પરમ્તા સ્વમ્ અપ્યજાતમ્ અન્નરિક્ષગમનાન્ પ્રાક્ અન્નૈ દ્વિજૈ પોષયન્તિ । (વસતતિનકા)

પરમ્તા —૧૫૫ હુઆઈથી પોતાના ઈંડાને કાગડીના માળામાં મૂકી આવે છે કાગડી તેને પોતાનું બચ્ચુ માનીને સેવે છે અને ઉઠેરે છે મોટું થતાં કોયનનું બચ્ચુ “કૂ કૂ” કરીને બેઠી બેસે છે આથી કોયનને પરમ્તા, અવપુષ્ટ કે વપુષ્ટ કહેવામાં આવે છે ગજનું કહેવું એ છે કે અમાનુષી જાતિઓમાં પણ સ્ત્રીઓ આદતની હોશિયાર હોય છે, તો પછી સનજ બુદ્ધિવાળી માનુષી સ્ત્રીઓની તો વાત જ શી ? અગ્રાવે નિર્ગનિપુણા મ્ત્રિય (માલવિકા) અને મ્ત્રિયા હિ નામ લવંગા નિસગાદેવ પઠિતા । (મૃચ્છ)

ગજ જે જવાનું જગ્યા ઉપર બેરે હતો ત્યારથી માધુમત્રાને માયા જ માનીને ચાને તો મૂર્ખ ગણાય પણ અડી તો તેના ધા નિર્દોષ વ્યક્તિએને આગ્રાગ વીધી નાખે તેવો છે આ આક્ષેપથી પહેલાં અકથી અપાગ સુધી શ્રેવણ મુગ્ધાથી જ બગી બગી લાગતી, લાગણીની પોત્તી માગીની જ બનેથી દોષ તેવી દખાની શકુન્તલા સમગી બેઠે છે અને બધી ગેલશમ ગાગુએ મૂકી બોલી બેઠે છે અનાર્વ વજેરે એન પણ માનવામાં આવે છે અડી યાજેના પરમ્તા શમ્મા શકુન્તલાએ પોતાના જન્મ અને ઉઠે ઉપર કમસ જોયે દોષ તેને પ । જન્મ આપીને તેની માતા મેનકા ચાલી ગઈ હતી કવના હાથ ઉઠે પામતી શકુન્તલા પરમ્તા જ હતી ને ? આ સાચુ દોષ તો ગમને વિચારને કચ ખાત હતી કે શકુન્તલાને તરે વાથી તેનો પેનાનો પુત્ર પણ પરમ્તા નવાનો હતો ?

પરમ્તા—વરે મ્તા ।

અનાર્વ—જેને અર્વપુષ્ટ મ્ત્રેવો હતો, તેને વીર કદાને નબોડવો ૫૫. એનું જ નહિ ૫ । તેને મારે અનાર્વ જોવો અપાનવાચક શમ્મા વાપરવો ૫૫૦ ।

ગમજે શકુન્તલાના હાથમાંના કેવા ભુક્કા બોનાની દીવા છે ? તૃણચ્છન્નરૂપ-
તાપુખનાથી ઢાંચે દૂવે કે જેમા અમાવધ પ્રાણીઓને પકડવામા આવે છે.

સદિગ્ધુદિ માં સુર્વન્—ગમજે ઇન્માદિમિં વગેરે શબ્દો શકુન્તલા તદ્દન
ગળેપુ સ્ત્રી છે એવા પૂર્ણ વિશ્વાસ સાથે વાપરાં હતા, પરંતુ હવે શકુન્તલાનો
ખરેખરો ગુસ્સો જોઈને તેને શમ પડે છે

ગમ તદ્દન જડનાથી નિર્ણય લઈને વર્તવ કરતો નથી કમને ને પછલે
પોતાના નિર્ણયને તપાસતો જાત છે એ એનું જીવનપણ છે શકુન્તલાને ગુસ્સો
અન્યતઃ પ્રથમ ખપતો નથી છે તે તો તેણે પડે છે—જાણો 'Women's
anger is like a diamond's glitter, it only shines but
cannot burn'

શ્લોક ૨૩ :- રહ વૃત્ત પ્રણવ અપ્રતિપ્તમાન વિસ્મરણદારણચિત્તવૃત્તૌ મરિ એવ
અતિલક્ષિતાશ્વા (અનવા) કુલિત્રો બ્રુવો મેદાત્ સ્મરસ શરાસનમ્ અવિરુપા મયમ્ હન ।
(વચનતિનકા)

રહ વૃત્તમ્ પ્રણવમ્—ખાનગીમા થયેનો પ્રેમ

વિસ્મરણદારણચિત્તવૃત્તૌ—વિસ્મરણથી દારુણ બનેલી ચિત્તવૃત્તિનાળા ગધવલ્લ
અનુભાર વિગત સ્મરણ યસ્ત નત્, અતઃ એ દારુણ ચિત્ત તેન જ્ઞાત યાન યસ્ય
તસ્મિન્ ।= વિસ્મરણથી દારુણ બનેલા ચિત્ત વડે જેવું વર્તન થાય છે તેવો (૬)
મરિ એ પ્રેમ ગત્રેન્દ્રગડક મહે છે એ શબ્દો વર્તન બતાવે છે કે પ્રપુત્રનો
એક પક્ષમાર એવો કુ જ વિસ્મરણથી દારુણ ચિત્તવૃત્તિનાળા થઈ ગયા છું તો
પછી બીજું તો તેને કાપુ માને ?

મેદાદુષ્ટવા ૦ અમૃત નાહિત્યકારો સ્ત્રીઓની બ્રમરારને કાનદેવતુ ધનુષ્ય
કહેતા અડી અગર સ્ત્રી શકુન્તલાની બ્રમર પશુ માનદેવતા ધનુષ્ય જેવી જ હતી
અને તમા ઉપર અત્યાર સુધી તેમથી બાણ છૂટતા હતા પરંતુ તમને જારે
કરૂ વર્તવ બતાવ્યો ત્યારે શકુન્તલાએ ગુસ્સે થઈને બ્રમર ન કાઢી હશે બ્રમરોની
આકૃતિ આમ બ નાઈ ગઈ ને શકુન્તલાએ પત્તુ ગમ પ્રત્યે ક્રોધ કર્યો જાને નામ
“વાડી બ્રમરનો ભગ” કહે છે શ્રી ઉમાશંકર જેવી કહે છે તેમ શકુન્તલાએ મામ તાબુ
ગોડયા પપુ “ધર્મપ્રદ” ગમ ઘાવન ન થયો તેની આગળ કામનુ ધનુષ્ય વૂટી ગયું
મદ્રે ઈશ્વર્યદ્ર વિદ્યાગાર અ ઉત્તિને પુરોહિતાના મુખના મ છે

ડો પિશન પ્રચિત દુષ્ટન્નર્ચરિત પ્રવામ । નાર્પદ દન્તે ।—એમ ખા પાડીને
આ વાકયને ને છે શ્લોક ૨૪મા આ નામકનો અર્થવર્તી ઉદ્દેશ, નાર્પદ અ નામ
નેવલ્લી, રહેનો છે એમ જાણક માને છે સામ્યમ્—જાણી.

શ્રુતં...ત્તરમ્—આ શ્લોકનું અર્થઘટન કરવું મુશ્કેલ છે. જુદા જુદા વિદ્વાનોએ પોતપોતાની રીતે આ વાક્યનો અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પહેલી ત્રણ સમજૂતીમા મગધિઃ બીજાઓને ઉદ્દેશીને છે એમ લઈ શકાય.

૧. ગદ્ય લઘુ અસોત્તરમ્ નો અર્થ અવરં ચ તદ્ ઉત્તરં ચ—“હલકો જ્વાળા” એવો લે છે. પરંતુ અહીં જ્વાળા આપવાનો પ્રશ્ન હતો જ નહિ તેથી આ અર્થ સ્વીકાર્ય નથી.

૨. અવરં ચ તદ્ ઉત્તરં ચ । અહીં અવર—હલકો અને ઉત્તર—ઉત્તત. આ રીતે “આપ તો હલકાને ઉત્તત માનતા શીખ્યા છો” એવો આ વાક્યનો અર્થ થાય.

૩. અવરં ચ ઉત્તરં ચ । આ તથા ઉપરની સમજૂતીમા મગધિઃ શ્લોકોને કે અગ્નિશાળામાં રહેલા રાગ સિવાયના બીજાઓને ઉદ્દેશીને બોલાયું હોય તેમ લાગે છે. અહીં તેનો અર્થ એમ થાય કે આપે અવર એટલે કે હલકા ગળને અને ઉત્તર એટલે કે ઉત્તત એવી શકુન્તલાને સાભળ્યા. અથવા કટાક્ષની ભાષા મણીએ તો “આપે હલકી (?) શકુન્તલાને અને ઉત્તત (?) ગળને સાભળ્યા. અહીં પા. ૨. ૪. ૭૨. ‘રિમાયાશ્વમૂળ...પૂર્ણપારોત્તરાગમ્’ પ્રમાણે સમાહાર ૬૦૬ લીધો છે. હવે મગધિઃ ગળને ઉદ્દેશીને બોલાયું છે તેમ ગણીએ.

૪. “આપે તો મને બિલટોસુલટો જ સાંભળ્યો” એવો અર્થ થાય. એટલે કે જ્યારે હું અગ્નિઃ પરીક્ષ્યં એ શ્લોક બોલ્યો ત્યારે મારે તારો હોય કાઢવો ન હતો. મારે તો માત્ર શકુન્તલાને જ ઠપકો આપવો હતો. તમને કંઈ કહેવાય ?

૫. શ્રુતમ્=અભીક્ષ્મ । આપ તો જિંધું—ચતું જ અથવા બિલટું-સુલટું જ શીખ્યા છો. એટલે કે આપે સારી વસ્તુને ખરાગ અને ખરાગ વસ્તુને સારી માનવાનું શીખ્યું છે. અથવા શ્રુતિ એ શબ્દપ્રમાણ છે અને તેની વ્યાખ્યા આપવાનું છે. પરંતુ આપની શ્રુતિ બિલટી-સુલટી છે એટલે કે આપની ગાળનામાં અભાવગાળના પગ પ્રમાણ હોય તેમ લાગે છે. છેલ્લા એ અર્થોમાં અસોત્તરમ્ નો અર્થ બિલટું-સુલટું થાય છે. પત્રીનો સંદર્ભ જોતાં છેલ્લી સમજૂતી વધારે બહેમોસની હોય તેમ લાગે છે.

શ્લોક ૨૫ : યઃ આવગ્મનઃ શાકવમ્ અગ્નિમિતઃ તસ્ય જનસ્ય વચનમ્ અગ્નનમ્ । યૈઃ પગતિમંધાનમ્ વિગા દત્તિ અધીક્ષતે તે આમરાવઃ સ્મૃત મિત્ત । (ઉગ્મનિ) પગતિમંધાન—બીજાને છેલ્લાની વિદ્યા. પ્રાચીન સમયમાં ગળને ચિખ-વવામા આવતી વિદ્યાઓમા આનો પણ સમાવેશ થતો.

આગપાચઃ—આગ ચાન્ન દેગ તે=પ્રમાણશ્રુત અથવા વિશ્વાનપાત્ર વાળીવાળા. આ શ્લોકમા ગળએ એએ ઉગ્ર કહેલા કટાક્ષોનો તથા પોતે સારો છે એવા કટાક્ષ દેખાવનો એટલો ઉપર અહીં કાર્યરૂપે આપી દીધો છે. ગળ

શાર્દૂંગવને દક્ષીણનો શો જવાગ આપી શકે તે જના તેને તો કંઈ સાલતુ જ નથી, એટલે તે પોતે ખોટા છે એવી તેને જાણ નથી. આથી તે શાર્દૂંગવને મો સ્વપ્નાદિનું કહીને કટાક્ષથી સંબોધે છે. જ્યારે બે માણસોમા દરેક પોતાને સાચા પાડવા અને સામેનાને ખોટા પાડવા મથી રહ્યો હોય ત્યારે સામસામે આક્ષેપ-પ્રતિઆક્ષેપની ઝડી વરસે જ શાર્દૂંગવે રાજાને અર્થઘટનની પદ્ધતિમા મૂક્યા, કે પરાનિસ્થાન નુ અધ્યયન કરનાર વગેરે કશું તેમા અને શકુન્તલા પ્રત્યે રોષ વ્યક્ત કરીને તે તેને પુરોમાગે કહે છે તેમા તેનો ગુસ્સો સાફ સીધો અને નિર્મલ છે, જ્યારે રાજાના તાત્પર્યદ્વ, સ્વપ્નાદિનું વગેરે શબ્દોમા નાગરિક વહીવટકર્તાને સહજ એવો રજોગુણ છે તે નોધનું જોઈએ.

શારદ્રત—વળી પાછા રાજા અને શાર્દૂંગવ વચ્ચે વાગ્યુદ્ધમા અટક પડી એટલે શારદ્રત વચ્ચે પડે છે અને ઠંડે કવેજે સાફ શબ્દોમા રાજાના શ્લોકમા રાજાને પરિસ્થિતિની ચોખવટ કરી આપે છે.

વરુણપરિવેષિની—કરુણ વિનાય કરતી શાર્દૂંગવ અને શારદ્રત પુરુષો હોઈને શકુન્તલાને વાસ્તવિકતાને સહારે મૂકી જવા જેટલા કંઈક જાની શંકે, પરંતુ આ વખતે બધું સમજતી હોય જના ગૌનમી જેવી વાતસત્યભાર વૃદ્ધાને કંઈ ન થાય તે રોએ ? કાલિાસે યોગ્ય રીતે જ તેના મુખમા શકુન્તલા માટે સહાનુભૂતિ-સચક વાક્યો મૂક્યા છે.

પુરામાગે—પુર માગ ચલ્યા સા । તસમેવનમ્ । આગળ પડતો ભાગ લેનાર, વિચાર કર્યા વગર, કોઈને પૂછ્યા વગર, દરેક દરેક જાગતમા પોતાની લાનકાત પશું જોયા વગર માથું માગનાર વગેરેને પુરોમાગ કહી શકાય. આવા માણસો ગમ્યા ખોટા, તોફાની દોષ શી દોષ છે, માટે આ શબ્દોમા એવા અર્થો પણ થાય છે સદર્શ જોના અહીં શાર્દૂંગવ શકુન્તલાને દોષ શી કહેવા માગતો દોષ તેમ લાગતુ નથી. શકુન્તલાએ રાજાનો દોષ કહીને ઝાઈ દનીવ કરી દોષ એનું દેખાતુ નથી. અહીં કાલ્ય શાર્દૂંગવ શકુન્તલાને આગળ પડતો ભાગ લેનાર, એને પૂછ્યા-જાણ્યા વગર ઉનાવળિયુ પગલું ભરનાર, વર્તનમા અવાગમ જાળવનાર, કહેવા માગતો દોષ તેમ લાગે છે.

શ્લોક ૨૭ यदि निमि यथा वानि तथा स्वम् अस्मि, (नहि) उदुल्लस स्वरा पितु किम् । अथ तु आजन व्रतम् शुचि वैरिस्, (नहि) पतिकुले दास्यम् अग्नि तप धनम् । (દુનવિદગ્ધિન)

ઉદુલ્લસ—ઉદ્ગમન કુદ ચલમા । નિમિ યથા વાનિ તથા=અહીં ‘અ મહાર્થ-નિવર્તિની શાર્દૂંગવ પોતે એ શબ્દો મુખમા ધરતો નથી.

આ શ્લોકમા ભારતીય સ્ત્રીની પતિપરાધીનતા તો છે જ, પણ એથીયે વિશાળ હાવ છે માણસે પોતાના ચવળા કૃત્યોની જવાબદારી પોતે જ ઉપાડવી જોઈએ. પોતે શુદ્ધ હોય એટલાથી ચાલતું નથી, એટલાથી માણસો પોતાને શુદ્ધ જ ગણે તેની અપેક્ષા ગંભીરી નથી. પોતાની આંખી પરખ થાય ત્યાં સુધી મુઠેલીઓ ચડન કરવાની શક્તિ-તિતિક્ષા-પણ માણસમા જોઈએ.

તપસ્વિન—અહીં કટાક્ષમા વપગાયું હોય તેમ લાગે છે.

શ્લોક ૨૮ : શશાઙ્ક કુમુદાનિ ઇય વોચ્યનિ સવિતા પદ્મજાનિ ઇવ । હિ ગણિના વૃત્તિઃ પર્વપ્રિહસસ્તેપમાદ્મુગી (અસ્તિ) । (આર્યા)

શશાઙ્ક -શશ એકે यस્ય સઃ । ચદ્રની ગહેલા કક્ષકને મસલુ પણ માનવામા આવે છે

ગળ આ શ્લોકમા પણ પોતાની પરચીવિમુખતાફી આગ્નિની જહેરાત કરીને પોતાને સંયમી-ગણી ગણાવી લે છે

અન્યમજ્ઞ-ટીકાકાર આના ત્રણ અર્થો લે છે :

૧. અન્યસ્ય ઇતૈરિકસ્ય શાપસ્ય સજ્ઞ ।

૨. અય ચ અન્યસ્યા. યસ્યસ્યા દેવઃ પ્રસજ્ઞાત ।

૩. અયમ અન્યમ્યા લોકોત્તરામ રાજલક્ષ્મ્યાઃ સદ્ગાત ।

મયન્તમેવ—આ શબ્દ માને હિંદુશીને બોલાયો હતો કે વિલિખન્ન આ શબ્દ પુરોહિત માટે વપરાયેલો માને છે, કાણુ કે તે જ આનો જવાબ આવે છે. પ્રાદે ગત્તેન્દ્રગકક આ શબ્દ શાર્દૂગવને માટે વપરાયેલો માને છે. તેઓ જણાવે છે કે આમા શાર્દૂગવને ચૂપ કરવાનો આશય છે. ગળના ઉત્તર તેને અન્યમજ્ઞનો આક્ષેપ કર્યો એટલે ગળ તેને જ પૂછે છે. ત્ને ગળ પુરોહિતને પૂછે તો ગળએ શાર્દૂગવના હાથે હાથ ખાધી ગણાવ. વળી એ માણસની વાતચીતમાંથી ત્રીજા માણસને નબોધવાનો હોય ત્યારે એ માટેનું અંગૂચન પણ જોઈએ, અને મયન્તમ્ પદમાં જ શબ્દનું વચન પણ આક્ષેપ કરના શાર્દૂગવને માટે જ દોષ એમ લાગે છે.

પ્રા. ગત્તેન્દ્રગકકની દલીલો પ્રતીતિકાક લાગતી નથી. ગળનો આશય શાર્દૂગવને ચૂપ કરવાનો છે એવું જ શા માટે કે ત્ને નામને પોતાના તરફે ગ્રેહા નાવ વિષે ખાતરી હતી તો શાર્દૂગવની આદિયા જ ન સુધીની છુટ્ટી ઉપિઓ જોના તેને તો ગળ અન્યમજ્ઞની શકુન્તલાને જુદી ગયો છે તે વિષેની પણ ખાતરી ખાતરી જ છે આ અક્ષમા એ રીતે તો શાર્દૂગવ કથારેષ ગળ પક્ષે પણ સ્વયં હશે તો એની ચંચળ પરીને ચૂપ થયો નથી. જ્યારે ગળના મનમા દિદ્ધા વદા કરી છે. ગળને જે ધર્મનકટ લાગે છે તેને ધર્મસન્દર્ભીકે સ્વીકારતો જ ન દોષ ત્યાં

મનોદાત્મક વિવરણ

શાર્દૂલગ્નને પૂછવાનું શું હોય ? પુરોહિત માથે વાત કરતા વિશિષ્ટ ગંગમૂચન મૂક્યું નથી, તો 'શાર્દૂલગ્ન ચૂપ થઈ ગયો' એવું પણ ક્યા છે ? ગંગમૂચનોની બાગતમાં મંદેરના નાટકકારોમાં બહુ ચોક્કસ નથી. દલાય મૂક્યું હોય અને હાથ પણ થયું હોય. એ શબ્દનું વજન પુરોહિત માટે પણ લાગુ પડી ગયાય "હું" તો નક્કી કરી શકતો નથી, એટલે હું તો વિચારવાની કવામાંથી નીકળી જઈ છું, તો હવે આપને એકને જ પૂછું" અહીં એ એટલે બીજા-અમે નહિ, એવો ભાવ લઈ શકાય તેમ છે. અહીં ગજની હાર થઈ છે એમ માનવું બગાડ નથી, પરિસ્થિતિ જ ગૂંચવણવાળી છે એટલે ગજના મનમાં સ્થાય થયો છે. આ વખતે તે પુરોહિતને પૂછે તેમાં વાધો શું ? પુરોહિતનું કામ જ આવે વખતે જવાબ આપવાનું છે શાર્દૂલગ્ન કે ગજ એ બેમાંથી કોઈ પણ એકબીજાને ડગવવાનો પ્રત્યક્ષ કરતા હતા તેનું પરિસ્થિતિનું આકલન બોલું છે.

બ્રાજ્ઞનનઃ શાટયમ્ બોલનાગ માટે એક ક્ષણ પણ એવું માની શકાય કે તેનામાં શકુન્તલાના ચાગિય વિષે સ્થાય જન્મ્યો છે ! ગજનો સ્થાય પણ આ ગૂંચમાં પોતાનું કર્તવ્ય શું તે મમજવા અંગેનો છે.

સ્થાય-સમ્પન્નો-માથે ગહેવું. જ્યારે એક કામ માટે બે વિકલ્પો એકસરખા બોલના રીતે શક્ય હોય ત્યારે સ્થાય થાય છે.

ગુરુલાયણમ્—આનો અર્થ 'ભાર હલકું' અને ત્યાં પછી 'નાચું બોલું', 'નાચું બગમ' વગેરે થઈ શકે ખરી રીતે ગૌરલાયણમ્ થાય, પણ પાંચમાં આ શબ્દ આ રીતે પ્રચલિત થયો.

શ્લોક ૨૯. અહમ્ મૂદઃ સ્વામ્ ઇયા વા મિથ્યા વદેત ઇતિ સ્થાયે । (અહ) દારવાગી

મગમિ બાહો પક્ષીસ્પર્શપામુલઃ । (અનુક્રુપ) ।

પક્ષીસ્પર્શપામુલ—પામુલ = ધૂળથી ખગમ્યો, ધૂળટાપેલો, એટલે કે મહિન. બીજાની ટીના સ્પર્શથી મહિન.

આદિષ્ટૂર્વ—પૂર્વ અર્થે । પૂર્વે જેનું ભવિષ્યકથન કરવામાં આવેલું છે તેવો.

ઉપસ્થિતમેષ—તેને માટે છે જ, નિશ્ચિત છે જ. કુત્તરદમ્ ઉચ્યતે ઇતિ ચેત્—આમાં ચાગિય પુરોહિતની 'અધિકગ્ન'ના જેવી શબ્દો બોલે મળે છે આ વાક્ય બંને પૂર્વપક્ષને ગ્રહ કરે છે. કાનિગની કલમ બધા પ્રકારની શૈલીમાં એકબીજાની આસાનીથી વિહરી શકે છે.

દેહિ મે વિવરમ્—મને માર્ગ આપ તપોવનમાંથી નગરમાં આવતા શકુન્તલાએ શું કાર્ય હશે અને શું બની ગયું ? એક તપ્યા, શકાસ્થઃ ચાગિયવાળી સ્ત્રી તારીકે જીવવું તે કરતા જીવ્યાઈ જવું સારું, પરંતુ એ ક્યા એમ સુખમ હોય છે.

શ્લોક ૩૦ : સા વાગ્ય સ્વાનિ માગ્યાનિ નિન્દન્તી વાહુલ્લેપ કન્દિતુ પ્રવૃત્તા
ચ, સ્ત્રીસંસ્થાનમ્ એક ય્યોતિ. આરાત્ એનામ્ ઝલ્લિષ્ય અસ્મસ્તીર્ય જગામ ચ । (શાલિની)

વાહુલ્લેપમ્—હાથ બેચા કરીને, હાથ ઉછાળીને

ઝલ્લેપમ્—ઝડપી નુનું જમુલ્લ છે જુઓ : ‘સ્વાહમે ધ્રુવે’ । સ્ત્રીસંસ્થાનમ્—ત્રિપ
સંસ્થાનમ્ સ્ત્રીસંસ્થાનમ્ । તદિય સમ્પ્રાપ્તિ યસ્ય ।

એક ય્યોતિ—આ શકુન્તલાની માતા મેનકા હોય.

આરાત્—દૂરસમીપયોઃ—અહીં દૂરથી.

સીમિત જ્ઞાનવાળા માનવોની પાસે શકુન્તલા પક્ષે રહેતું સત્ય ન સ્વીકારાયું,
ત્યારે કવિએ અતિમાનવ તત્વનો અહીં ઉપયોગ કર્યો શકુન્તલાના હૃદયની ઉતાવળ
—સરળતા તથા અમાનવીય ઉત્તરના જોના તેનું એક ક્ષણ પણ અપમાનિત દશામાં
રહેતું શે સાખી શકાય / રાજાને અને બીજા પાત્રોને પણ વિમાસણમાં મૂકી દે
અને વિહ્વળ બનાવી દે તેવો પ્રસંગ બની ગયો અવગત રાજા તો ક્રિમ્. અગ્રિયતે
કહી પુરોહિતને શાત પાડે છે, પણ તેના મનની સ્થિતિ ચલત્તુ દૂરમાન બને છે

મહાભાગની મૂળ કથામાં આવના આકાશવાણીના અનિપ્રાપ્ત પ્રસંગને અહીં
કપતાગમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે આ આખા પ્રસંગના સાક્ષીઓ એવા
પુરોહિત આદિ પાત્રોના મનમાં ગમતે થયેલી દ્વિધા અથવા તથા શકુન્તલાના
પાવિત્ર અથવા મદેહ ન જાણે તે ભવિષ્યની દૃષ્ટિએ—પુનર્મિલન પછીના નમનની
દૃષ્ટિએ અગ્ર-નુનું હતું.

શ્લોક ૩૧ : કામ્મ પ્રત્યાદિષા મુને તનયા પરિવ્રહ ન સ્મરમિ । યન્ન
દૂરમાન હૃદય તુ (માં) પ્રત્યાયયતિ જ ।

તનયાં પરિવ્રહં ન સ્મરમિ—જગ ક્રિયે રચના છે મુનિની પુત્રી (મારી)
પત્ની હોય તેનું મને યાદ આવતું નથી.

પાત્રમાં એક વિરોધી ચર્ચા માટે જુઓ પ્રસ્તાવના.

અંક છઠ્ઠો

પાત્રમાં અંકના નાટ્યકાર્ય બાદ ધણી સમય પછી, કાચ દેવલાક વર્ગો પછી
જ્યાં અંકને પ્રમત્ર આવે છે ગમતે શકુન્તલાને ન સ્વીકારી અને તેને અપમાનિત
સર્થ જવામાં આવી ત્યાં બા- વિશેષ મહિનાઓમાં મહોર્વા દડો અને વર્ગો વીતી
તથા દડો, છતાં રાજાની સ્મૃતિ આડે આવેતો પડેા દટયો નથી. દલે જ્યાં અંકના
પ્રવેશકને ગમતની વિસ્મૃતિને અમર કરે તેવો પ્રમત્ર જાયો. અગ નમનના ‘ઈ
માર્ગનું છે.

નાગરિક-નગર (સ્થાવિવાનાર્ય) નિયુક્ત । અથવા નગર સ્થિતિ ઋઠો નાગરિકઃ । નગરનું સ્થાપન કરવા માટે નિયુક્ત થયેલો પોલીસ અધિકારી. પહેલા આ જગ્યા ઉપર ગઝના બાલ-સાળાને નીમવામા આવતો. આથી પછીથી રાજાનો કસોય સજો ન હોય તો પણ કમલ કહેવામા આવતો.

કુમ્મીરક-કુમ્મિન હસ્તિનમ્ ફરયતિ इति कुम्भीर. નક્ર । મગર, કુમ્મીરઃ एव कुम्भीरकः । મગની, હાથીને ચોરીશ્પીથી ખેચી જવાની રીતને લીધે પછી ચોરી કરનાર બધાને માટે આ જ શબ્દ વાપરવામા આવતો તેની બીજી બે પ્રકારની સમજૂતી પણ આપવામા આવી છે :

૧. કુમ્મીમ્ (અભ્યકુમ્મ) ઘનપૂર્ણ સતિ ચોરયતિ ઋઠો કુમ્મીરઃ । કુમ્મીરઃ एव कुम्भीरकः । પ્રો. ગ્રજેન્દ્રચંદ્ર ૨ કુ (જ્યૌ)મમિદ્ (તોડવી) ઉપરથી અનિયમિત રીતે આ શબ્દ સાધી શકાય મણિવન્દનેર્ત્કીર્ણનામવેયમ્ । (૧) મળે વન્દનમ્ યત્ તત્ મણિવન્દનમ્ । તાદૃશ ચ ઉર્ત્કીર્ણનામવેય ચ-જેના ઉપર મણિ જડાયેલો છે અને જેના ઉપર નામ કોતરાયેલું છે તેવી. (૨) મળેઃ વન્દનં યત્ इति मणिवन्दनम् । મણિવન્દને ઉર્ત્કીર્ણં નામવેય યસ્મિન્ । જેના ઉપર મણિ જડાયેલો છે તે મણિયધન ઉપર જેનું નામ કોતરાયેલું છે તેવી (૩) મળીનામ્ વન્દનમ્ મણિવન્દનમ્ । તેન ઉર્ત્કીર્ણં નામવેય યસ્મિન્ ।

માનમિત્રા —‘માત્ર એટલે ડાહ્યો માપુસ’, મિત્ર માનવાચક પ્રત્યય છે આ બન્ને શબ્દોનો સામટો અર્થ ‘આપમાહેમો’ જેવો થાય. ‘માન્યો માવેતિ વક્તવ્ય’ પ્રમાણે માનનીય વ્યક્તિને માત્ર શબ્દથી મજોદન કરવામા આવતું. પાચ્ચર-પાચ્ચન્ ચરતિ ઉપરથી અનિયમિત રીતે પાચ્ચરને બાંધે પાચ્ચર થાય. જે દિવાસને તોડતો કરે છે તે. આ શબ્દનો અર્થ ‘ધડેક’ કે એવો જ કંઈક થાય માત્ર એમનું પ્રતિચાન-એને વચ્ચે અટકાવ નહિ. સ્થાલ આમ કહીને માત્ર ઉપરી તરીકેના અધિકાર અનુભવે છે એટલું જ. માછીમાર પ્રત્યે તેને કોઈ મહત્ત્વપૂર્ણતા થઈ હોય તેમ નથી.

આયુત્ત-આયુત્તો મણિનોપતિ । મૂળ આનો અર્થ ‘મનેલી’ પરંતુ પછી ઉપરીને બોલાવવા માટેનું માનવાચક સંજોગન આપણા ‘માદેન’ જેવું.

ચિદ્રુદ્ધ દદાનીમાત્રીયઃ-આ વાક્યમા અકાચ્ય કાચેયો કાતિય કટાક્ષ છે પોલીસો તે વખતે પણ નિર્દોષ માણસો પ્રત્યે અથવા માણસે દોષ કર્યો છે કે નહિ તેની છકાવ ગણ્ય વચ્ચે નિહુર વર્તન કરનારો.

પ્રલોક-૨ : इदं हि विमिष्टिनं यन्म મહત્ત્વં તદ્ હિ ન વિવર્તનોત્તમ્ મિત્ત । અનુસ્મરન્તુ અપિ શ્રેયિનઃ જનુભાસ્મિન્નકામ્ મરિત્ત । (વિનાયક)

માણસે પોતાનું સહજ કામ કર્યા કરવું જોઈએ. પોતાનું કામ નિષ્ઠાપૂર્વક જાળવવાથી જ માણસ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે. જુઓ ગીતા ૧૮ : ૪૮-સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોયમપિ ન ત્યજેત્ ।...વગેરે.

મે. વિશિષ્ટ અનુકમ્યામુદુરપિને ગદ્યે અનુકમ્યામુદુરેવ શ્રોત્રિયઃ વાંચે છે. શ્રુતિને જાણનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ. જન્મથી માણસ બ્રાહ્મણ હોય, પણ તેમાં સંસ્કાર અને વિદ્યા મળે ત્યારે તે શ્રોત્રિય કહેવાય છે. ધીવર એમ કહેવા માગે છે કે મારો ધંધો અમુક પ્રકારનો ફર હોય તેથી તે ધંધો કરનાર પણ એવો જ હોય તેમ માનવું તે યોગ્ય નથી. એમ લાગે છે કે કાલિદાસના જમાનામાં યજ્ઞમાં પશુહિંસાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. અલગત આ શ્લોકમાં માછીમારે સૂચવ્યું છે તેમ લોકોમાં મનથી હિંસા પ્રત્યે નફરત પણ પેદા થતી જતી હોય. શ્રી રામ તો કહે છે કે આ શ્લોકમાં કાલિદાસ બૌદ્ધોને જવાબ આપે છે.

રોહિતમત્સ્યઃ—આ એક પ્રકારનું લાલ રંગનું માછલું છે. ગંગા કિનારાના પ્રદેશોમાં મળી આવે છે અને ત્રણેક ફૂટ સુધી લાંબું હોય છે. તેનું પેટ સોનેરી તથા પાંખો અને આંખો લાલ હોય છે. વિશ્વગન્ધી-વિશ્વ એટલે કાચું માંસ તત્ત્વ ગન્ધઃ । તા વિષયે ક્ત્વ્ય । અથવા જેના શરીરમાંથી કાચા માંસની ગંધ આવે છે તે.

ગોધાદી—ગોધામ્ અત્તુ શીલ્મ્ ક્ત્વ્ય । ગોધા એટલે મગર. મગર ખાવાવાળો ગોધાદી. દેહલાક તેને “ધોખાઉ” પણ કહે છે. સિપાઈઓ શરીરની ગંધ ઉપરથી માછીમારના ધંધા વિષે અભિપ્રાય બાંધે છે.

મત્સ્યચન્ધઃ—મત્સ્યાન્ વખાતિ ઓ । માછલાં પકડનાર. મત્તિયમેદક-ગાંઠને તોડનાર, ખીસાકાનર, ગડિયો.

ગોપુરદ્વારે—નગરના બારણાને ગોપુર કહેવામાં આવે છે. ગોપુરનિ પુસ્ત્ । અને પુદ્વારં તુ ગોપુસ્ત્ । અગ્રી દ્વાર શબ્દ મૂકીને ‘ગોપુર’ના અર્થને બેવડો છે.

... નમ્મરસરોવર્મણીયા રાજાનઃ—સામાન્ય રીતે ગુન્હેગારને રાજા પાસે સર્થ જવાનો અમુક ચોક્કસ સમય હોતો. એટલે એ રીતે સામાન્ય રીતે રાજાઓને ગમે ત્યારે મળી શકાતું નહિ. તપસ્વીઓ અલગત અપવાદ્વરૂપ હતા. વચસ્વ મુનમનઃ વિન્દુમ્ જોને ફાંસીની-મૃત્યુની સજા કરવામાં આવતી હોય તેના શરૂમાં જાત, વચ્ચે વગેરે લાલ પુષ્પોની માળા પહેવાવવામાં આવતી હશે. માછીમારના મૃત્યુદંડ અંગેની પુષ્પમાળા ગૂંથવા માટે મુચકના હાથ સજવગી રહ્યા છે. તેનો રસ કેવો પ્રાકૃત છે । ચોરી જેવા ગુન્દા માટે પણ ફાંસીની સજા થતી. જુઓ મનુ ૮ : ૩૨૩ : ‘પુષ્પાન્નં પુત્રીનાન્ નારીનાં ચ વિદોઽનઃ । દુર્યજાન્ ચેવ જ્ઞાન્નાં દશ્યં વચન્દીપિ ॥

અવાગળમારણઃ—કારણ વચર મારનાર.

ઘટના... દ્રશ્ય— દેહાત્મક સજ્જનો અમલ કરવા માટેના પ્રાચીન સમયના જુના જુના પ્રચારો. ઘટના— હોમના દ્રવ્યને બલિ કહેવાય છે. મૃત્યુની સજ્જ પામેલા માણસને ગીધકા ખાઈ જતા હશે અને કૃતરા દ્વારા તેને ફાડી નાખવામાં આવતો હશે.

પ્રવિદ્ય—આની પછી બંગાળી-કાશ્મીરી વાચના પ્રમાણે બે ઉક્તિઓ આવે છે. શ્યાલઃ—શીવ શીવમેક્ત (અર્થેક્તે)

પુરુષ.—હા હોડસ્મિ । (વિષાદ નામ્યતિ ।)

શ્યાલ—મુઞ્ચવ રે મુઞ્ચવ જાલોપજીવિનમ્ । ઉપ્પન્નઃ સ્વલ્પગુણીયકસ્યાગમ ।

અથ યમસદન—સિપાઈઓને ગળા સુધીની ખાતરી હતી કે માછીમારને દેહાત્મક જ દંડ થશે, પણ બચી ગયો. એટલે તે કહે છે કે 'યમને ઘેર જઈને પાછો આવ્યો.'

વીદ્યાર્થો મે આજીવઃ—આગળ વિશુદ્ધ આજીવ માં સિપાઈઓએ કરેલા કટાક્ષનો વળતો ઉત્તર. માછીમારના ધધા ખરાબ ન હતા.

પારિતોષિક—કથયતિ પરિતોષઃ પ્રયોજનમ્ અથ્વા इति पारितोषिकः । કેટલાક પરિતોષ કથય પણ વાચે છે. એ બરાબર નથી. સેવિન. આયુક્તેન—'આપે ખરેખર સેવા કરી', કર્ણ કે આપની સેવાથી મહાગજ પુશ થયા. અવગત અહીં તે વીટીએ ગળાને વિશ્વરૂપિનો પડદો ટાંકવાનું કામ કર્યું હતું, એટલે સાચે જ સેવા બહુ બાંધા પ્રદાનની હતી. સચક તે એટલું કહેવા માગે છે કે આપની જે સેવાથી માલિક પુશ થયા અને માછીમારને ઇનામ મળ્યું તે સેવાનું મૂલ્ય જોડ્યું જ ગણાય.

નતુ મળ અમ્ય કૃતેન . જનુકની જીમમાંથી માછીમારને મળેલું ઇનામ જોના પાણી છૂટતા લાગે છે. હમણા જ જોને ગૃધ્રગતિ વગેરે બનાવવાની ઇચ્છા હતી તેને એકાએક માલ્ત્વિકર્મનાં તરીકે સંબોધવા માગ્યો. આ તેનું પર્વિર્તન તેના વ્યક્તિત્વનું ઘોતક છે.

મટ્ટારવ, હતોડર્ધ—માછીમાર જનુકની ઇચ્છાને પારખી જઈને તેમને પોતાને મળેલી ભેટમાંથી અર્ધી આપે છે.

મુનનોમૂલ્યમ્—આ શબ્દમાં ઘણા અર્થો ગ્રહેલા હોય તેન લાગે છે.

(૧) મુનનસા મૂલ્યમ્ इव मूल्यम् यस्य ।—પુખ્તતા જેટલી કિંમત આ અર્થમાં નમ્રતા છે, "ફૂલ નહિ તે ફૂલની પાખડી"ના છે તેવી.

(૨) આપે મારા વડ માટે કે પેની ફૂલની માત્રાના ફૂલ માટેની કિંમત અહીં કટાક્ષ છે તમે તે હમણા માગ વાની તૈયારી કરતા હતા અને પાછા જેવા મારી પામેથી લગ પડાવવા તૈયાર થઈ ગયા !

(૩) માગ મનુ મૂલ્ય તને માગ પ્રત્યે જે સદ્ભાવ બતાવ્યો છે તેનું મૂલ્ય.

કાદમ્બરી—આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય :

૧. કુસ્તિતમ્ અમ્બરમ્ કદમ્બરમ્ । કદમ્બરમ્ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ કાદમ્બરી । કદમ્બર = ગંદા વસ્ત્રવાળો, અને જોના સેવનથી વસ્ત્રો ગંદા રહે તેને કાદમ્બરી કહેવાય. આમ કાદમ્બરી=દાર. ૨. અથવા કદમ્બર=નીલમ્બર —મલરામ. કૃષ્ણના મોટા ભાઈ બલરામ કાળા વસ્ત્રો પહેરતા હતા. તસ્ય હ્યમ્ કાદમ્બરી—મલરામને દાર થયો જ પ્રિય કંતો. આથી કાદમ્બરીનો અર્થ દાર થયો. શૌણ્ડિકાવળ—શુણ્ડા એટલે સુરા અથવા દાર. શુણ્ડા વળ્યમ્ અસ્ય સઃ શૌણ્ડિકઃ—દાર વેચનાર. તેની (આવળ=) દુકાન અથવા દારતું પીકું.

૧. રાજાને પીંટીની પ્રાપ્તિ થતાં વિસ્મૃતિનો પડદો હઠી ગયો અને પુનર્મિલન માટેની દિશા જિધડી. શકુન્તલાની તાજ થયેલી સ્મૃતિ મુખ્ય દૃશ્યમાં આવતા કુશ્યન્તના પશ્ચાત્તાપની પુરોગામી જની રહે છે.

૨. પ્રવેશકમાં આવતું દૃશ્ય તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું કંઈક અગંભીર પણ છે. તે નાટ્યક્રિયામાં વૈચિત્ર્ય સર્જે છે. આની સાથે સરખાવો હેમ્લેટનો Grave diggers' Scene અથવા મેકબેથનો Porter's Scene.

૩. પ્રવેશકમાં તત્કાલીન સમાજનું, શેરીના માણસોનું દર્શન થાય છે. પોલીસોની શુન્દેગારો પ્રત્યેની રીનભાત, તેમની ભાષા, તેમનું લાચિયાપણું, તે જમાનાના ચોરી માટેના દંડના નિયમો વગેરે જાગતોની આપણને જાણ થાય છે. તદ્દન નીચલા ધરના માણસો આમાં આવતા હોવાથી આ દૃશ્ય જધા માણસોને અસરકારક છે.

મુખ્ય દૃશ્ય

પ્રારંભમાં મેનકાની સખી સાનુભતી નામની અપ્સરા શકુન્તલાનું દુર્દૃવ ઠવે ક્યારે પૂરું થવામાં છે તે જાણવા રાજાની હાલત જોવા આવે છે. તે શકુન્તલાને સહી કહે છે. ‘રાજાને શકુન્તલા યાદ આવી કે નહિ’ તે તેને જોવું છે.

આકાશવાન એટલે ‘આકાશમાર્ગ’ અથવા ‘આકાશમાં ચાલી શકે તેવો રથ’. અહીં ‘આકાશમાર્ગ’ વિશેષ જાંઘ બેમે છે.

પર્યાયનિવર્તનીયમ્—વારા પ્રમાણે કરવાનું. સાધુજનોને સ્નાન કરવાનો સમય દોષ ત્યાં સુધી અપ્સરસ્તીર્થમાં અપ્સરાઓને વારા પ્રમાણે ઢાંચર રહેતું પડતું હતું.

ઉત્તમ્—સમાચાર, જ્ઞાન. સાનુભતિને દરિનાપૂર જઈને ગાળનો જ્ઞાન જાણી લાવવાની વિનંતી મેનકાએ ધોરા સમય પડેલાં કરી હતી.

પ્રણિધાનમ—યોગની કેટલીક ક્રિયાઓમાની આ એક ક્રિયા છે. આમા ઠાઈ વસ્તુ ઉપર લીડુ 'ધ્યાન કરવાનું' હોય છે આમ કરવાથી તે વિષય વિષે બધું જ બાણી શકાય છે.

સત્વ્યા આદર—અહીં સખી એટલે શકુન્તલા હવે પછી આ અકમા દરેક જગ્યાએ સાનુભતીએ 'સખી' શબ્દ દ્વારા શકુન્તલાને જ ઉલેખી છે સાનુભતી પ્રણિધાન દ્વારા ગજ મંમધી બધું બાણીવા સમર્થ છે આમ છતાં સખીએ તેને ખાસ હસ્તિનાપુર જઈને સગી આખે ગળતે ભેવા તથા રજવાનો આગ્રહ કર્યો છે

તિરસ્કરિણી—(૧) અદશ્ય થવાની એક પ્રકારની વિદ્યા (૨) કેટલાક આને 'અધાગપછેડો' ભેવા ઠાઈ પડેલાં પણ માને છે. પણ અહીં પડેલાં અભિપ્રેત હોય તેમ લાગતું નથી.

શ્લોક ૨ દે આનાપ્રહરિતપાણુર રસન્તમાસસ્ય જીરર્ત્તસ્ય ઋતુનક્ષલ, ચૂત્તકોરફ, દ્વષ્ટોડસિ । ત્વા પ્રસાદયમ્મિ । (આર્ષા)

ચૂત્તકોરફ—આગાનો મોર ચેગીઓના નામ પરમૃતિકા અને મધુકરિકા છે. તે નામોનો અર્થ અનુક્રમે ટાપલ અને લમરી થાય ચેગીઓના નામ ઋતુઓની વિશિષ્ટ વસ્તુઓ ઉપરથી પાડવા તેવી પરંપરા હતી

ચૂત્તકલિકા—આમાની કળી ઝમ્મતા પરમૃતિકા મળતી—પગ્ભૃતિકા અહીં પોતાના નામ ઉપર શ્લેષ કરે છે, કારણ કે આમાની કળી ભેઈને જ ક્ષય પશુ ઉન્નત થઈ જાય છે અહીં પોતે ઉન્નત થઈ હતી.

સરખાવે: ચૂતાહુરુસ્વાદકવાયનષ્ટં પુસ્કોરિલો યન્મધુર ચુકુન ।—કુમાર૦

મધુકરિક, તવેદની કાલ દય । પગ્ભૃતિકા મધુકરિકા ઉપર શ્લેષ કરીને તેને કહે છે કે તારે હવે મદવિભ્રમ ગીતોનો સમય આવ્યો. પગ્ભૃતિકા પ્રિય વદાની જેમ ઓલકી અને મજકરીખોર લાગે છે. રમભૂમિ ઉપર આ બંને પાત્રોની વાતો જ સહજાય અને ખીજો કોઈ સન્નિવેષ ન હોય તો પણ વનતઋતુની આહ્વાદકતાનું વાતાવરણ ખડું થઈ જાય.

કપોતદસ્તકમ—હાથમા ખાડો પડે તેવી રીતે હાથની અજલિ બાધવાની રીતને શાસ્ત્રીય પરિભાષામા કપોત્ત્સ કહે છે યુરુને પ્રભામ કન્તા, તેમની સાથ વાતચીત કરતા, હા લાગ્યો હોય ત્યારે, વિનની કરતી વખતે અને વિનય બતાવતી વખતે હાથને આ રીતે ગખવે તેવો રિવાજ હતો. સરખાવે: કપાનોડસી ફરો યત્તિમૂલામ્પાર્થક । પ્રણામે ગુન્સમાવે ।

શ્લોક ૩ • દે ચૂતાહુરુર, ઘડીનધનુષ કામાયલ્લ મવા દત્તડમિ । પચિનયુનિ-જનલ્લપ પન્નામ્પિર શા મય । (આર્ષા)

ગૃહીતધનુયે—જેણે ધનુષ્ય ધાગ્યું કર્યું છે તેવા ગૃહીત ધનુ યેન તસ્મે ।
કામદેવને “પુષ્પધન્વા” કહેવામાં આવે છે કામદેવ ધનુષ્ય સજ્જ કરીને બેઠો હતો
તેને ચૂતાકુન્ત આપવામાં આવ્યું

પञ्चाभ्यधिक—પાયમાં એક કામદેવની પાસે પાય બાણ છે તેથી તેને
પન્ચાગ પાણ કહેવામાં આવે છે તેના પાય બાણ માટે જુઓ

अविन्दमशाकं च चूतं च नवमल्लिका ।

नीलसल च पञ्चैते पञ्चागस्य सायका ॥

આ પાયેના બાણોમાં તુ એક થા “તુ પાયથી અધિક એટલે કે ૭૫૬ બાણ
થા” એવો અર્થ બગચર નથી, કાગ્યુ કે ચૂત નો પાય બાણમાં જ સનાવેથ
કરવામાં આવ્યો છે

ઉપગતા શ્લોક ૭ અને ૩ એ બન્નેમાં પ્રતિ-તત્ત્વ પ્રતે નાજુક સીટ પની
કામળ લાવન વાણી વહી છે એમ્લે તે હ બને એકલ્મ પડી ને છે અમામજ-
ભાનખૂલી

શ્લોક ૪ ચૂતાના ફલિકા ચિરનિર્ગતા અપિ સ્વ રત્ન ન વધ્નાતિ । યદ્વતિ
કુરુત્ત સનદ્ધ ત્વ પરસમ્યથા સ્થિતમ્ । શિરિર ગતે અવિ પુસ્તાન્નિલાના સ્વ
વળેયુ સ્વસ્થિતમ્ । શુદ્ધ સ્મર અવિ ચક્ષિત તૂર્ગાર્ધકૃષ્ટ શર સહસ્તિ । (શાદ્ધલવિગીતિ)

ચિરનિર્ગતા અપિ— ૧૫૫ વખતથી કૂટેની ૭૫૫ સ્વસ્થિતમ્-વેાધ ૧૫ ૬
તૂર્ગાર્ધકૃષ્ટમ્-ભાષામાંથી અર્થ બેનેત્ર

૩ કૌ પૃથિવ્યામ્ લીનમ્ પ્રસૂતમ્ મરતિ તત્ કૌતીનમ્ । જો પૃથ્વી ઉપર ખૂ
ફનાર છે તે અપાઓ પૃથ્વી ઉપર જન્મદીથી ફેનાઈ જાવ છે

૪ કુલે=નનસમૂહે મવમ્ કૌલીનમ્ । લોકઅમૂહમા ઉત્પન્ન થયેન કે લે કમમૂહ
માથી આવેનુ

ઝઘ્ઘા-રમ્ ઝગ । (ઝપ્ઝપ્ સમાસ) પહેના પછેનો

શ્લોક-૫ રમ્યમ્ દ્વષિ । યથા પુરા (તથા અધુના) પ્રકૃતિમિ પ્રગ્રહ ન
સમ્યતે । શરણગ્રસ્તવિગ્નન ઝનિદ્ર એવ ત્યા ગમગતિ । યથા દાક્ષિણ્યેન ઋત્ત પુરેમ્ય
ઉચિતા યાચ દદાતિ તદા મોત્રપુ સ્વલિન (સન્) ચિર ઔઢાવિલ્પ મરતિ । (શાર્દૂલ)

શકુન્તલાની સ્મૃતિ જાગ્રત થના પછી રાજા કેવો પચાતાપ કરતો હતો અને
તે વખતે તેની સ્થિતિ શ્રી હતી તેનું અડી ચિત્ર આપવાના આવ્યું છે

ગમ્ય દ્વેષિ—માણસને પોતે અપગાધી લાગે અને કુખ થાવ ત્યારે રમ
પાતો માટે પશુ ધનગણ પે । થાવ તે મનોવશાનિ અત્ય છે જીભઓ માણસની
નિન્દા કરે કે વાકુ બોને તેનાથી એવ ગમગવાનું નથી જોટલું પોતે જ પાતાની
સામે હતો પડે છે

ધૈમનસ્યમ્-વિગ્નન યન્ । તસ્ય માય । અથવા ત્રિકત મન યત્ય । તસ્ય માય ।

શ્લોક-૬ પ્રગમ્નિગ્વસોપમઙ્ગનવિધિ વામપ્રસોદ્ધર્વિ જાન્વનમ્ એકમ્ એવ
વલ્લ નિમ્નર આશ્વસ્તકાર ચિન્નાનાગણપ્તાગ્રનન (દેવ) તીર્થ અપિ સસ્કારોન્નિ
મહામણિ રૂપ આનન તનોગુણાત્ ન આન્વતે । (શાર્દૂલવિદીડિન)

પ્રત્યાશિન્નચિદાપમઙ્ગનવિધિ ખાન પ્રકાન્તા શયુગાને જોડે તાજના છે

ધામપ્રકાશયિતમ્-૧ ॥ હાથની કાણી કે (કામ) ઉપ ગમેન અસ્તક-દિક્ષો
સસ્કારાન્નિત ૦ મહિને શુદ્ધ બનાવીને તેને મગાવુ ઉપર ચારીને ધમવામા
આવે છે અને આ રીતે તેના ઉપર પહેન પાડવામા આવે છે સગણુ હિર ચડેનો
મહિ પહેના કરતા વજનમા અને દેખાવમા ધમ્યો હોવ છે જના વધારે તેમજી
લાગે છે વિગ્નવિગ્ન થયેનો માણસ સગેઓ થાકેનો દેખાવ જના તેનો દેખાવ
ગમણીવ દેવ છે એવા ભાવ ત્રીજા અકમા પવુ છે ૧૦ખાવો

શરણ ચ પ્રિયશના ન મન્નસ્થિય દ્યમાન્વતે ।

શ્લોક-૭ પ્રથમ સાદ્ગરના પ્રિયના પ્રત્યક્ષમાનમ્ અપિ મુતમ્ રૂપ હૃદય
સમિતિ મુરપટુ યાવ વિદુદમ્ । (આર્ગી)

અનુદાયકુન્દાય-અનુદાયક ન મુમ્ । પહેન હર્ષિ ॥શી પ્રિયમાએ જા
હ અને ત્યાં નાહુડુ પડે તેનું પડે ૫૩ જે જ્યારે તે ના ના
પ્રિય ॥ તો છે નહિ એવી તેને તો સનાનાપ જ કવાનો વા

ચિકિરિસતત્ત્વ્યઃ—વિત્તુનું ઇષ્ટાદર્શક કર્મણિ વિ. કૃ. પુ. પ્ર. એ. વ. વિત્ત નો અર્થ ‘વ્યાધિનો ઇલાજ કરવો’. તેને ઇષ્ટાદર્શક પ્રત્યય સન્ ‘સ્વાધે’ સજ્ઞાવામાં આવે છે. કાલિદાસ અહીં આયુર્વેદનો પરિભાષા વાપરે છે. એ જ પ્રમાણે શકુન્તલા ને વિદુષક વ્યાધિ કહે છે. કદાચ વિદુષકના માનસકોપમાં ભોજન અને વ્યાધિ એ બે શબ્દો જ મુખ્ય હશે.

પ્રમદયન—પ્રમદાર્થ પ્રમદકારક વા વનમ્! આનંદ માટે કે આનંદજનક વન. આ અંતઃપુરની સાથે જોડાયેલો રાજનો આનંદી બાગ હોય છે અને રાજા તથા તેની પ્રિયતમાના ઉપભોગ માટે તે વપરાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં વિરહાતુર બનેલો રાજા હમેશાં આવાં પ્રમદવનોમાં જઈ વિદુષકની પાસે અંતર દાલવે છે.

ચિરપ્રયોગનાત્—ગમ લાંબો વખત જાગ્યો છે અને નગરજનોનાં કાર્ય ઉપર પ્રત્યક્ષ ધ્યાન આપી શકતો નથી તોપણ તેનો પૂરતો વ્યવસ્થા કરવાનું તે ચૂકતો નથી. રત્નોરનિવર્તિનઃ ૦ સરખાવો : હિટ્ટેગ્નયાં ઘટ્વીમયન્તિ । અવ્યમિચારી—અમિચાર અહીં નાશકારનો શબ્દ છે અને તેનો અર્થ અશુદ્ધ હેતુ-fallacious proposition થાય છે. આ રીતે અમિચારી=કઠો ખોટું ન પડે તેવું.

શ્લોક ૮ : સળે મુનિમુનાપ્રણવસ્મૃતિરોષિના સમસા મમ દ્વ મ્નઃ મુનિં ચ, પ્રતિગ્તા મનમિતેન ધનુષિ ચૂત્તરથ નિવેશિતઃ ચ । (દુનવિક્ષંબિત)

એક બાણધી રાજાની સ્મૃતિ સજ્ઞાવા અને બીજી બાણધી વસંત આવી તથા કામદંડે ધનુષ ઉપર આશ્રમજરીનું બાણ સાંધ્યું. આ બંને કિર્તિઓ એક સાથે થઈ છે તે બતાવવા કવિએ જ નો મુશ્કેલ ઉપયોગ કર્યો છે.

સામ્યવર્ચનમ્—સમ, હસ્તિ, વપ્ત અને ગત્ર પછી યર્ચન શબ્દ આવે તો યર્ચન ને જ સજ્ઞાવામાં આવે છે. શુભો : ‘સમસ્તિગ્તો યર્ચનઃ’, અને ‘સત્ત્વગ્તો યોગિ તત્ત્વજ્ઞ’ ।-વાર્તિક.

(૩) સ્વપ્નસમાગમ અને

(૪) પ્રિયાએ સ્પર્શેલી વસ્તુઓનો સ્પર્શ

ईदृश हृदयमिनोदनस्थानम्—(૧) એ એવું હૃદયનું દુઃખ જીલાવનારું સ્થાન છે ? (સાધવશ્ચ) (૨) એ એવું હૃદયનું દુઃખ જીલાવનારું સ્થાન છે. આ સ્થાન એટલે આધીમંડપ.

उपहासमगीकता—પુખ્તુર ૩૫ બેટની સમણીયતા.

કથિતવાનસ્મિ મરતે ચ—સજાએ અગાઉ શકુન્તલાદેવતાના વિદ્વષકને જાણાવેલું, જતા તેણે ત્યાર પછી ક્યારેય રાજાની સાથે તે વિષે વાત કેમ નહિ કરી હોય ? અથવા શકુન્તલાના પ્રત્યાખ્યાનના પ્રસંગ પછી પણ વિદ્વષકે એ વિષેનું કૃતકલ્પ કેમ નહિ મતાવ્યું હોય. આનો સંગ્રહ નામને તો ભજે જ, પણ આપણને વાયકપ્રેક્ષકોને પણ ભજે. એટલે કાલિદાસે એ વાનરું સ્પષ્ટીકરણ અહીં કર્યું છે અને પોતે વસ્તુમંકલનના આયોજનમાં પણ આ નામના વિષે જે ગીવટ ગખી છે તે તન્મ આડકતરી રીતે અંગુનીનિર્દેશ કર્યો છે.

अथवा भवितव्यता खलु बलवती—શાસ્ત્રજ્ઞમાં દવ જ મુખ્ય છે અને માનવોના કાર્ણ પણ દોષ ન હોવા જ. માત્ર દેવયોગે જ બધી ઘટનાઓ મળી છે એવું દર્શાવવા આવા વાક્યોને ગૂઢ કરી અગ્રાથ. ભવિતવ્યતાને નામવાન મધુવાતા નીજ પણ ઉત્તેષો ભારતીય પ્રથેમાં આવે છે.

સરખાવો : प्रायः शुभं च विदवात्यशुभं च ज्ञनोः सर्वथा भगवती भवितव्यैव ।—માલતીમાધવ

शोक्याकामानः—એ પાંડવો વિલિપ્તમ્ભને છે. મધવશ્ચ વાગે છે : शोक्मन्त्वा = शोके जाते भव्येन वक्तव्य - તો ક યાવ ત્યારે ખીજ વડે દિલાસો આપવા થોડ્ય. श्री राय शोक्यास्तथा वागे छ तथा ये विपगत शोक्मन्त्वा. અને शोक्यास्तथाः એવા પણ પાંડે છે.

श्लोक ८ : (सा हि) इव प्रत्यदेशान् स्वजनमनुयन्त व्यसिता । गुरुसने गुरुदिव्ये 'निष्ठ' इति उच्चैः उदति (सति) स्थिता, यापप्रसरस्तप इति हरे मयि पुनः अस्मिन्ती (इति) यत् तत् सविष्म इव शल्य मा दहति । (विष्मिन्ति)

यापप्रसरस्तपाम्—આસુના પ્રવાહથી ખરડાયેલી. પથાપાપ કરના નામના ચિત્તમાં પ્રત્યાખ્યાન સમયનું દીન અને નિગ્રાહ શકુન્તલાનું કરુણ દમ્ય વારંવાર ઊંચું થતું હતો અને તેના મનને મથી નાખતું હતી. આ શ્લોક અત્યંત કરુણ છે. આને સંપૂર્ણનાદિના કરુણ મોખામાં પણ એક મધુવામાં આવે છે.

સ્વકાર્યવરતા—સ્વ-અર્થપરાયણતા.

અસ્ય....રમે—રાજ પથાત્તાપ કરે છે તેથી સાનુમતીને આનંદ આવે છે. સાનુમતી કહે છે કે કેવી સ્વ-અર્થપરાયણતા છે । એને સંતાપ થાય છે, તેથી મને આનંદ થાય છે. સાનુમતીને આનંદ થાય છે, કારણ કે રાજ પથાત્તાપ કરે તે તેના શકુન્તલા પ્રત્યેના ઉત્કટ પ્રેમની નિશાની છે; અને એ પ્રેમનું દર્શન થતાં પોતાની સખી શકુન્તલાના દુઃખના દિવસો હવે પૂરા થવા આવ્યા છે તેવું સાનુમતીનો ભાન થાય છે. આ હતો સાનુમતીનો સ્વ-અર્થ.

ન લલુ માતાપિતરી૦ વિદ્વષકની આ ઉક્તિમાં સંસારવ્યવહારનું સચોટ દર્શન છે. દીકરી પ્રત્યેની ભારતીય માતાપિતાની મનોદશા અહીં જરાજર વ્યક્ત થઈ છે. વિદ્વષકમાં માત્ર સ્થૂળ હાસ્ય કરાવવાની જ શક્તિ હોતી નથી. ક્યારેક તેનામાં સંસારની સામાન્ય રીતભાત વિષેની સાચી સૂઝ પણ જોવા મળે છે.

શ્લોક ૧૦ : સ્વપ્નઃ નુ માયા નુ, મતિભ્રમઃ નુ, તાવત્કલ્મેવ ક્લિષ્ટં નુ । તદ્ અસંનિવૃત્ત્યે વ્તીતમ્ । एते मनोरथाः तदप्रपाताः नाम ॥ (ઉપખતિ)

પૂર્વે રાજએ થોડા દિવસો માટે શકુન્તલાનો અભૂતપૂર્વ અનુભવ લીધેલો અને તેનું હૃદય-મન ભરાઈ ગયેલું. પણ એ દિવસો વીતી ગયા, રાજનો રથ તપોવનમાંથી નગર તરફ વળ્યો, અને એ બધો સુમધુર અનુભવ અદૃશ્ય થઈ ગયો. જાણે કોઈક અજાણ્યું સ્વપ્ન કે માયા કે મતિભ્રમ । કે ભોગવી લીધેલું થોડાંશા પુષ્પનું ફળ ! તે બધું ગયું જ. હવે. તેના મનોરથ શા ? રાજ કહે છે : મનોરથા નામ તદપ્રપાતાઃ—આ વાક્યની સમજૂતી જુદા જુદા વિવેચકોએ જુદી જુદી રીતે આપેલી છે :

(૧) રાધવલ્લભ આ વાક્યમાં રહેલા નામ શબ્દનો અર્થ અત્તીક=ખોટું કરે છે. તન્=શકુન્તલા નામની વસ્તુ. આ રીતે મનોરથાઃ નામ=ખોટા મનોરથો. તે નદીના કિનારાની ભેખડના તૂટી પડવા જેવા છે. જેમ વહેતી નદીના કિનારાની ભેખડની સ્થિતિ અનિશ્ચિત હોય છે, તેવું જ ખોટા મનોરથોનું હોય છે.

(૨) અમિરામ નામનો ટીકાકાર નામ નો અર્થ પ્રસિદ્ધી કરે છે. તન્=અનુભૂત-દયિતાસમાગમસુખમ્ ।

તદપ્રપાતાઃ=તત્સ્ય નદીમૂલ્લસ્ય પ્રપાતઃ इव इति प्रपातः येषाम् ते तथा । प्रपातः=विनाराः नद्यां पतनं च । આ રીતે આવો અર્થ થાય છે કે ‘એ પ્રસિદ્ધ છે કે મનોરથો નદીના કિનારાની જેમ નાશ પામતા જ હોય છે’.

(૩) શ્રી રાધ તન્=પહેલાં અનુભવેલું શકુન્તલા સમાગમથી સુખ, અને તે આ વાક્યની સંધિ આ રીતે છૂટી પાડે છે. મનોરથાનામ્ અત્યપ્રપાતાઃ । અત્ય=હિંચી જગ્યા. આગળના શ્લોકની ત્રીજી પંક્તિમાં આવતા એને આ વાક્યની સાથે

જોડી દઈએ તો જલ્દી-આ નવા સ્વપ્ન, માતા, મનિષ્ય ૬ પુરુષનું અર્થાંશ જુવું તે, મનોગ્યોના ખડક ઉપરથી પ વા જેના છે જે વચ્ચે ખડક ઉપરથી નીચે પડે તે જેમ નારા પામે અને પાછળથી જોડ થાત તેમ આ બાબતુ ધ્યાન છે

(૪) પ્રેા મનેન્દગડકર નવ્-એ બાતુ જે ગળએ શકુન્નાનાનુમન બાન અનુભવેલું છે મનોગ્યે તો (નાન) ખરખર તપ-ખ ૬ ઉપરથી થના પ્રયાન-પતન છે શકુન્તલા મળો તેવો મનોગ્ય ગાખવો એ ખડક ઉપરથી પડવા જેવું છે એટલે કે મનસ્થ ગાખવાથી શકુન્તના મળે તો નહિ જ પણ મનોગ્ય ભાગી જતા તેનાથી જીભ થતુ દ ખ નહન ગ્વાનુ ગહે માટે આ મનો થ જ રાખવો ખોટા આ છે-લી અમજૂતી સીમાઈ છે એટલા 'અથા મવિનયાના દ્વાણિ મગ્નિ સર્વ કહેનારો રાજા જ્ઞાનમા અખા આવના મનોગ્યાર નારસે કહે છે તેની પાછળની ગળની મનો થા અડી વ્યત થઈ છે શકુન્ના મળરો' એનું આશ્વાસન વિદ્વપક ગળને આપે છે પણ રાજા એવો મનોસ્થ બાધવા તવાગ નથી મનોસ્થ બાધે અને તેના સહારે છત્રવા લાગે પડુ તે મનોગ્ય તો તૂટી જ પ વાનો છે તે જનાર તૂટી પડે ત્યારે ગળને તો ખ ક ઉપરથી પછાના જેવું જ લાગે મનોસ્થનો અર્થ મનરૂપી સ્થ લઈએ તો આ ક પના બરા ૨ ૧ ધખેગતી લાગે

નવજ્ઞુલીયસ્મેત-વિદ્વપક મહેવા માં છે કે નીટી મળી તો શકુન્તના પણ મળરો જ

શ્લોક ૧૨ (દે) અદ્વુગુનિય, તર સુચરિત મ્મ ન પ્રાનુ (આસીન્) જ્ઞિ કલ્પેન વિમા રતે । ન અજ્ઞાનવન્મોહાસુ તસ્થા અદ્વુલીયુ સ્વપદ વ્યુતમ્ અસિ । (પુષ્પિનાથા)

ગળ વીટીને ઉદેશીને કહે છે દમ્પત્તસદ્-ત્તમ્ના જ્ઞા અ કમા પણ ગળ ઉ નન નીચાને ઉદેશીને આ જ રીતે વિનાય કળો હતો અડા રાજા વીટીની આપે સમભાવ અનુભવે છે અને મ્હે છે કે માતુ અને તાતુ બન્નેનું પુરુષ સ્વસ્થ છે કે જેની આપણને શકુ નનાનો વિશેષ થયો

અદ્વુલીયુ-અડી આ ૧ કુવચનના પ્રયાગનું કારણ રાધવન ના મત પ્રમાણે નીચે મુજબ છે

(૧) પુરુષના હાથની આગળી માટે બનાવેની વીટી શકુન્તલાની આગળીઓને મોટી પડે એની શકુ નનાએ વાગદસ્તી દરેક આગળીમા પહેરી જોઈ ઉ ।

(૨) અથવા તો વીટી પ્રણયની ભેગ હતી એટલે શકુ નનાએ દરેક આગળીમા વાગદસ્તી પહેરીને તેને દખનના આ પ્રાપ્તપ્રતીકનો લાભ આપ્યો હતો

(૩) અથવા દખનના વિગ્ડમા દુ ગો પ ની જતી શકુન્તનાને એ આગળીમાથી બીજી આ ગોમા વીટી ૧ ના જની પડી હતી એમ લાગે છે કે 'અગુનીય' નો લાભ જે કોઈ અગુનીઓને મળ્યો હોય તે માટે માટે અગુલીયુ એ ૧ હુવચન વાપર્યું છે

કેનોદ્ધાતેન-કયા પ્રસંગે, આસારિત:-પ્રેરાયો છે, પ્રતિપત્તિ:-સમાચાર.

શ્લોક ૧૨ : -અત્ર દિવસે દિવસે એકક મદીય નામાધરં ગાય । યાત્ અન્તં
ગચ્છસિ, નાત્ (હે) પ્રિયે મદરોવળ્લપ્તવેશ નેતા જનઃ તવ સમીપમ્ ઉપૈધ્યન્તિ ઇતિ ।
(વસંતતિલકા)

ગળના નામના ત્રણ અક્ષરો જોતા ત્રણ દિવસમાં શકુન્તલાને પોતે લઈ જશે તેવું વચન રાજાએ તેને આપેલું.

અથા દ્વિત્યાઃ અનુરાગઃ૦ સાનુભૂતિને શંકા થાય છે કે આવો પ્રેમ છે અને છતાંય તેને અભિજ્ઞાનની અપેક્ષા ગ્રહે એ આશ્ચર્ય છે. સરખાવો : સ્નેહશ્ચ નિમિત્તસન્નેકશ્ચ ઇતિ વિપ્રતિવિદ્મતેત્ ।-ઉત્તરામ૦ પરંતુ દુર્વાસાના શાપની વાત સાનુભૂતી કે દુષ્ટતા બન્નેમાંથી કોઈને ખબર નથી.

ગ્રહીતઃ અનેન પથ્યા ઉન્મત્તાનામ્-પ્રણયરુંજીતાની દમ અવસ્થાઓ પૈકી આક્રમી ઉન્માદાવસ્થાનો કદાચ અહીં સંદર્ભ છે. દસ અવસ્થાઓ માટે જુઓ :

અનુરાગસ્તદનુમનસઃ સંગતિર્ભાવના ચ દ્વાત્તિઃ સ્વાત્તદનુ વિપયપ્રામનશ્ચેતસોઽપિ ।
નિદ્રાચ્છેદસ્તદનુ તનુતા નિમ્બપર્વ તનોઽનૂન્માદો મૂર્છાં તદનુ મરણ સ્યુર્દશાઃ પ્રક્રમેણ ॥'
ચન્ધુર=સુંદર.

પથ લુપ્તકયા સાદિત્વઃ અસ્મિ-પોતે અન્યાથી રીતે તિરસ્કૃત કરેલી શકુન્તલા માટે જ્યારે રાજા સક્ષમ સંવેદન અનુભવી રહ્યો હતો, ત્યારે વિદ્યુતકે પોતાની લુપ્તકા વ્યક્ત કરીને સ્થૂળતા બતાવી, અને રાજા પોતાની વ્યથાનુભૂતિમાં કેવો એકસો હતો તે સૂચવ્યું. 'લૂપ્ત પોતાને ખાઈ જશે કે શું'. એ અભિવ્યક્તિમાં ગ્રહેલ બાલીશ સ્થૂળતા વ્યંગ્યથી હાસ્ય પણ નિષ્પન્ન કરી શકે તેમ છે.

મધુરાસ્થાનદર્શનોઃ ભાવાનુગ્રવેશઃ (૧) જુદા જુદા ભાવોની અભિવ્યક્તિ મંડુર વિન્યાસને લીધે સુંદર છે. અસ્થાનમ્=વિન્યાસઃ ।

(૨) મધુરાસ્થાનમ્=મંડુર ચિત્રણ-સ્થિતિ.

(૩) અસ્થાનમ્=આકૃતિઃ, કન્યાઓના સુંદર લક્ષણો.

(૪) મે.નિયર વિલિપ્તમ્ (ચિત્રના) દરેક ભાગમાં મંડુર રીતે ગ્રહેવાને લીધે મુખ્ય (ગતિ) મનોહર લાગે છે. અમ લાગે છે કે આ વાક્યનો સીધો અર્થ આમ થાય-મંડુરગતિ ચિત્રિત કર્યું હોવાથી વસ્તુઓનું આલેખન દર્શનીય લાગે છે.

રંગયા વિચિત્ર અન્નિમ્-દુર્બલ કહેવા માગે છે : શકુન્તલાનું લાવણ્ય રેખા વડે કંઈક અનુભવ્યું છે-દુર્બલ ચિત્રકાર છે. તેને રેખા હાગ શકુન્તલાના લાવણ્યનો કંઈક ઈશારો આવે એવું ચિત્ર દોર્યું છે. મેન્દ્રાટિઃ નિર્દળ દર્શિતા. ગળાએ ચિત્રમાં દોરેલી ત્રણ યુવનીઓમાંથી શકુન્તલા કઈ છે તેની વિદ્યુતકને ખબર

પડતી નથી. આથી સાનુમતી કહે છે કે આવા સરસ રૂપને જે ન ઓળખી શકે તે માણસની દષ્ટિ વિક્ષા છે.

શ્લોક ૧૫ : મલિનઃ સ્તિન્નાદ્ગુલિચિનિવેશઃ રેખાપ્તેષુ દ્રશ્યતે । ડઃ ચ ક્ષોભ-
પતિતમ્ અથુ વર્ણિકોચ્છ્રયામાત્ દ્રશ્યમ્ । (આર્ષા)

સ્તિન્નાદ્ગુલિચિનિવેશઃ—પરમેવાવાળી આંગળાની છાપ.

વર્ણિકોચ્છ્રયામાત્—૨૪ ઉપસી આવવાથી

વર્ણિત-પીછી. તેના અર્થ ગંગા પહોંચાય છે. વર્ણિતને બદલે વર્ણિત અને વર્ણક એવાં પણ પાડાન્તરો છે.

શ્લોક ૧૬ : પૂર્વં સાક્ષાન્ ડગ્ગતં પ્રિયમ્ અશય પુનઃ ચિત્તાર્પિતમ્ ક્ષમા વહુ
મન્યમાનઃ (અહં હિ) નિકામજન્ય જ્ઞાનોગ્રહ પથિ બીરત્વ, સત્ત્વે, મૃગતૂળિકાયા પ્રગમ્યાન્
જાનઃ । (વસન્તતિલકા)

પૂર્વે સદેહે શકુન્તલા આવી, ત્યારે તેને ન સ્વીકારી અને હવે ચિત્તમાં દોરેલી શકુન્તલા પાછળ ગાંડો બનેલો રાજા, પોતે જ કહે છે, તેમ જળથી ભરપૂર બનેલી નદીને ઓળંગી જઈને મૃગજળની પાછળ વેલો થઈ ગયો છે.

શ્લોક ૧૭ : સૈક્તલીનહંસમિયુના જ્ઞાનોગ્રહ માન્ગી વર્ણા । તામ્ અભિતઃ
નિષ્ણઘરિણા ગૌરીગુરોઃ પામનાઃ પાદાન્ (કાર્યાઃ) । શાસ્ત્રાલપિતરહસ્તસ્ય ચ સ્ત્રોઃ અઃ
કૃષ્ણમૃગસ્ય શૃંગે વામનવન વન્ધ્યમાના મૃગે નિર્માતુમ્ ઇચ્છામિ ।

એમ લાગે છે કે ગાંડને જે ચિત્ત દોરવું હતું તેમાં સમસ્ત સંસ્કૃતિ પ્રચલ સમાધિમાં લીન બની હોય તેવો ભાવ બતાવેલો હતો. સૈક્તલીનહંસમિયુનાઃ—સિક્તાઃ સન્તિ અસ્મિન્ દેશે इति સક્તમ્ । તસ્મિન્ લીનાનિ હંસમિયુનાનિ યસ્યાઃ સા । જેના રેતાળ કિનારા પર હંસયુગલો આરામ કરે છે તેવી.

ગુરુઓ : ‘સિક્તાશકિત્યા ચ । દેશે લુલિતૌ ।’ પા. ૫-૨-૧૦૪, ૧૦૫. નિષ્ણઘરિણાઃ ને બદલે નિષ્ણઘચરણઃ એવો પાડ પણ છે. વન્ધ્યમાનામ્—કન્ધ ઉપરથી નામધાતુનું વર્તમાન કૃ. સ્ત્રી. દ્વિ. એકવચન.

વનગાસ્ય સૌકુમાર્યસ્ય વિનયસ્ય...સાનુભવી કહે છે હવે રાજાને આગળ જે દોરવું છે તે શકુન્તલાના વનવાસ, તેની સુકુમારતા અને તેના વિનયને અનુરૂપ જ હશે. રાજા ઔચિત્યનો ભંગ નહિ જ કરે તેવી તેને શ્રદ્ધા છે.

શ્લોક ૧૮ : હે સત્ત્વે કર્ણાર્પિતમન્વનમ્ આગ્નઙ્કવિષ્વિકેતસમ્ શિરેષ ન કુનમ્ ।
સ્તાનાન્દેશાન્વન્દ મીચિન્દ્રેન્દ્ર મૃગાલ્મયં વા ન રચિતમ્ ।

કાનમાં શિરીષપુષ્પનું આશ્રય અને સ્તનો વચ્ચે મૃગાલયચૂરના આશ્રયનું પ્રથા હતી. સરખાવે : કુમારસમમતા પાર્વતીનું વર્ણન : મલ્લે યથા રામમુન્યસ્ય તસ્ય

મૃણાલ-સૂત્રાન્તરમપ્પલ્લભ્યમ્ ।

આગળવિચરિત્કેસરમ્-ગણ્ડાત્ આ इति આગળમ્ । આગળ સાતુ વિચરન્તે इति આગળવિલમ્બિનઃ । તાદૃશાઃ કેસરાઃ ચસ્ય તત્ ।-જેની દેખર ગાલ સુધી ઝુલે છે તે.

• શ્લોક ૧૯ : एषा मन्तम् अनुरक्ता कुसुमनिषण्णा मधुकरी तृणिषा अपि सती (भयनं) प्रणिपालयति । तस्या मिना सा मधु न पिवति ।

અહીં દુષ્યંતે પોતાના ચિત્રમાં દોરેલી એક લતા ઉપરના બમરને ઉદ્દેશીને કહ્યું હાજે છે. લતાના ફૂલ ઉપર બેઠેલી ભમરીની વાત છે.

અભિજ્ઞાનમ્-કુળવાનની રીતે, વિવેકપુરઃસર અથ અભિજ્ઞાનમ્ માં અથ બોલવાની ભાષાની લક્ષ્યમાં વપરાયું છે. તેનો અર્થ માત્ર 'આજ' એમ નહિ, વિલિપ્તમ્સને આ વાક્યનો અર્થ અગમ્ય હાજે છે.

શ્લોક ૨૦ : अकिल्प्याल्लक्ष्मल्लલ्लલ्लોमनीयं मया स्तोत्रत्रेपु सदयमेव पंतं प्रियायाः विष्णवरं, हे अनर, स्मृशसि चेत्, त्वा कमजेंदखन्वन्स्थ कपयामि । (वसंततिलकः)

પહેલા અંકમાં રાજાએ બમરગાધાતું જે દૃશ્ય જોયું હતું તે તેણે પોતાના ચિત્રમાં આલેખ્યું છે. આ સૂચક છે. જ્યારે બમરે શકુન્તલાની આજુગાજુ ફરવા માડ્યું હતું ત્યારે રાજાનો શકુન્તલા પ્રત્યેનો ભાવ ખૂબ વેરા જન્યો હતો અને એટલે જ તેણે બમરમાં પોતાનો પ્રતિરૂપધી જોયો હતો. ભાવની સઘનતાવાળો આ પ્રસંગ સ્વાભાવિક રીતે જ દુષ્યંતની સ્મૃતિમાં વિશેષ સજીવ જનીને ચિત્રમાં જન્યો હતો.

બમરને કમળની પાંખડીની દેહમાં પૂરવાની ધમકી આપતો રાજા સહેજ ઉન્માદમા છે છતાં પોતાનું નામ તરીકેનું ગૌરવ શુભાવ્યું નથી; હવે તો તે માત્ર માનવોનો જ નહિ, સમસ્ત પ્રકૃતિનો જાણે રાજા જન્યો છે.

અકિલ્પ્યાલ્લક્ષ્મલ્લલ્લલ્લોમનીયમ્-નવા અને તાલ્લ જક્ષના પશ્ચવ જેવી આકર્ષક. एष=રાજા. સઘવબદ્ધના મન પ્રમાણે एष=વિદુષક. આ અભિપ્રાય બરાબર હાજો નથી.

વૈરોમાગમ્-ડાહ કર્ષા દરવાની ટેવ, અથવા દોષદષ્ટિ. અહીં દોડાવાપાતું. પુરોમાગિનઃ માઃ વૈરોમાગમ્ ।

• શ્લોક ૨૧ : तन्नयेन हृदयेन साजदिव दर्शनमुन्मत्तभराः मे पान्ना स्मृति-कारिणा तस्या पुनरपि चित्रीकृता ।

પૃષાંપરચિત્રોચ્ચપૂર્ષ ઇષ ચિત્રહમાર્ગઃ-શકુન્તલાના ચિત્રને માત્ર માનવા હાજેતા અને તે રીતે શકુન્તલામાન્નિષ્પન્ને અનુભવના નાનને આખરે વિદુષકે ૨૯ દેવડાવ્યું કે 'આ તો ચિત્ર છે', અને નાનની શકુન્તલા ચિત્ર જની ગઈ. સન્ના આ સાક્ષાન્કારથી

રાજ્ય અત્યંત ઉદ્વિગ્ન મન્યો અને આત્મ સાગ્રા લાગ્યો. આ જોઈને સાતુમતી આ વાક્ય બોલે છે પહેલી નજરે જ આ વાક્યનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી, એટલે વિદ્વાનોએ તેના અર્થો કાઢવા પ્રયત્ન કર્યા છે :

(૧) પૂર્વ એટલે પહેલાની અને ઘસર એટલે પછીની આ ગુને સ્થિતિઓ જેમા વિરોધી છે તેવો વિગ્ધમાર્ગ. પૂર્વે શકુન્તલા ગંગા પાસે પાચમા અંકમા આવે છે ત્યારે તેને યાદ કરતો નથી, દૂર બનીને કાઢી મૂકે છે તે સ્થિતિ અને હમણાંની-પછીની તેની પાછળ ઉન્મત્ત બનીને આત્મ સારવાની સ્થિતિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી આ રાજનો વિરહમાર્ગ અપૂર્વ છે જાને જ ત્યાગ કર્યો હોય તો વિલાપ કઈ રીતે કરી શકાય ? સરખાવો :

हयं कृता त्राग मिक्षमिनेदोऽयमुल्मः ।-ઉત્ત-રામચરિત.

(૨) ગદ્યવદ્ આ રીતે સમજાવે છે. પ્રણયની હમ અવસ્થાઓમાથી, આઠમી ઉન્માદ, નવમી મૂર્છા અને દસમી મૃત્યુ છે. અહીં રાજાએ પ્રથમ ચિત્રને ચિત્ર માન્યું પછી ઉન્માદના આવેશમા ચિત્રને અત્ય ગણ્યું. હવે ઉન્માદની પછી મૂર્છા આવની જોઈએ પણ તેમ થયું નથી; અને ચિત્રને ચિત્ર માનવા લાગ્યો છે આમ રાજાના વિગ્ધ-માર્ગનો ક્રમ શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણેનો નથી, જુદો છે આથી અહીં ભૂલે કહ્યો છે.

(૩) પહેલા એક બામતનો વિરોધ કરવો અને પછી બીજી બામતનો એવું વિગ્ધશામા રહેલા રાજાનું વર્તન અપૂર્વ છે. સામાન્ય રીતે વિગ્ધાકુલ પ્રણયીઓ પોતાના મનને કાઈને કાઈ પ્રવૃત્તિમા રોકી રાખે છે પરંતુ અહીં રાજાને તો કંઈ જ ગમતું નથી. આ રીતે તેનો વિરહમાર્ગ અપૂર્વ છે.

શ્લોક ૨૨ : मिल्मीभूत-सिल एटले वेरान, ऐकज्ज जन्मा. आना उपर्या मिल्मीभूतुं चिरप मिल्मीभूत-आदरपु जन्तुं, अंतगाय जन्तुं.

સર્યા પ્રમાર્જિત-સાતુમતીને હવે ગંગાની શકુન્તલાનિષ્ઠા વિષે માત્ર ખાતરી જ થતી નથી, પણ તે કહે છે, શકુન્તલાને તગટોડીને ગંગાએ જે અન્યાય કર્યો હતો, જે દુઃખ આપ્યું હતું તે હવે રાજાએ અનુભવેલા વિગ્ધદુઃખ, પથારી અને તેણે બતાવેલી નિષ્ઠાથી ધોવાઈ ગયું. આની માથે સરખાવો : उत्तर० अंक त्रीनभा सीतायुं वाक्य क्रमरे उत्तामदिदानीं मे परित्रागज्ज्जायन्म ।

દિષ્ટા જ મુક્ત-ચતુર્ગિકા પીંછીની પેટી લઈને આવતી હતી. માર્ગમાં વસુમતીએ તેને જોઈ અને તેનો પાનેથી વસુમતીએ તે પેટી લઈ લીધી અને કહ્યું કે, ‘હું જ આર્ધપુત્રને મોકલી આપીશ’. વિદ્વષક આ વખતે એવું અનુભવતો લાગે છે કે “આ છટી એ ચારું થયું, નહિ તો તેનું આતી ગનન” વિદ્વષકને તો રાણીના કોધનો મોટી ખીક રહેતી હતી. તેણે પચના અંકમાં નરોડાનું કહ્યું કે “નાસ્તીદાની મે મેલ.” ૧

ચતુરિકાની હકિત નિર્ણયિત આપ્યા પછી જગણી વાચના પ્રમાણે આટલું વધારે છે

(નેપથ્યે) એવેનુ મદિની ।

વિદૂષક—(કર્ણ* દર્યા) મો અભિવાચન્યેષાઽન્ત પુરવ્યાધી મેધાવિનો (ચતુરિકા) ! મૃગામિત કચચિતુમુપસ્થિતા ।

વિદૂષક ગણીને માટે અણુછાજતા શબ્દો યોજે છે એ જોતા આ સર્વા પ્રતિષ્ઠા હોવા સંભવ છે

અન્ન પુરકાલ્કૂચન—અત પુરના વિપથી વસુમતી—આદિ રાણીઓથી જોનેના અત પુર માટે આ શબ્દ યોજ્યો છે. કલ્કૂચની જગ્યાએ વાગુર=માધાન્ય એવો પણ શબ્દ છે શબ્દાપય—બોલાવજો અન્યસકાન્ત એવ—ગાનનું મન શકુન્તામા આમકત છે તેથી હવે વસુમતી પ્રથે તેનો પ્રેમ ઓછો થયો છે છતાં તે તેના પ્રથે ઔપચારિક રીતે મારું વર્તન ગણે છે આનું નામ દાક્ષિપથ. મગખાવો

અયિ મુર્ધે અન્યસકાન્તપ્રમાણે નાગરિકા અધિક દમિત્ત મયન્તિ ।—નિર્મમો

નાટકકાર આ નાટકમાં એક પણ ઉપનાયિકાને ગમભૂમિ ઉપર લાવ્યો નથી, અને તે છતાં હસારિકા અને વસુમતીનો ઉપેક્ષ કરીને રાજાનો દાક્ષિપથ શુભ તેણે દુશ્મનાથી જનારી દીધો છે

અર્થજાનસ્ય=જનોના જાણ્યો, દ્વન્નમમૂલ

ગગનારહુલ્લયા—ગણવાનું કામ મોટું હોઈ

સમુદ્રચરહારી—સમુદ્રનો વેપારી—સાર્થસાહ, સાર્થ સાહયતિ—વેપારીઓના આખા સમૂહને દોગનાર પ્રેા ગજેન્દ્રજક્ર સાર્થસાહનો અર્થ “કોઈ મોટી કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સના ચેરમેન” કર છે આનો અર્થ વપુષ્ઠારને દોગનાર વેપારી પૃથાવ રાજગમી—માધુ । ગિવાયની બીજી જાતિઓના મિનવાગ્યી માયુસનું દ્વન્ન ગજને ના તેને કારણે જોનો જુઓ

“અહાય ગ્રાહ્યદ્રવ્ય રાજા નિત્યમિતિ સ્થિતિ ।

કનરુ તુ ગર્ગનાં સગમાયે હરદય ॥”—મનુ ૨ ૧/૬

યજ્ઞવલ્ક્ય મરિચ્યમ્—ને મમરમા જલ્દ ધનવાળા મળ્યો ધર્મી પત્નીઓને પગૂતા લેના

નિદ્રાનુમયના—જોનો પુત્રવન મન્કર કડી નાખવામાં આવ્યો છે તેની પુત્રવનમ્—પુત્રાન્ મૂલ અન્ન કમિ પુત્રવનમ્—મગખા ઓઓને મન્કરમાં આવના મન્કરોના આ પટ્ટેને મન્કર લેતો. મર્મ નજીવ જોને ૪ તરુ ૪ ત્રીજે કે નજી મરિચે આ મન્કર ૪ તરુ આ વે છે. તેનો દેનુ પુત્રનો જન્મ થાય એ દોષ ૪ હવે આ મન્કર ૪ તરુ કન્કરમાં આવતો નથી મગખારો

મહેન્દ્રજનની—ઈન્દની માતા અદિતિ. તેઓ કશ્ચપ અથવા મારીચના પત્ની હતા. તદ્યુક્તમેનં કાલમ્ની જાણ્યાએ તન્ન યુક્તં કાલ પ્રતિપાલયિતુમ્ (હવે અહીં વધારે વખત ગડુ જોવી યોગ્ય નથી) એ પાઠ જાગૃગ નથી

ઉદ્ગ્રાન્તકમ્—ઉદ્ગ્રાન્તમેવ ।—જેઓ રૂઢેકો.

અગ્રહણમ્—ગ્રહાણિ સાતુ ગ્રહણમ્ । ન ગ્રહણમ્ અગ્રહણમ્—બ્રાહ્મણ પ્રત્યે અનાચાર, બ્રાહ્મણ પ્રત્યે ન જોભે તેવું વર્તન.

આત્મગન્ધઃ—આત્મઃ ગન્ધઃ યસ્ય સઃ । જેવું ગંધ-અભિમાન આત્મ-હરી લેવામાં આવ્યું છે તેવો.

માણરક—મનોઃ કુસ્તિત્વમ્ અસ્તદમ્ । માણરઃ—કંઠજો—કંઠપો. માણસ. અનુનમ્પિત. માણરઃ માણરકઃ । ક પ્રત્યય મિયાગપણુ જનાવવાને વાપર્યો છે.

મા તાન્—આ શબ્દોનો અર્થ પ્રો. ગ્રજેન્દ્રગકે ‘not certainly’ કયો છે, એટલે કે પોતે પોતાના કાર્યમાં એટલો જામત અને ધર્મનિષ્ઠ હોતો કે પોતાના ધરમાં અનિષ્ટ તત્ત્વ પ્રવેશી શકે તે તેને અસંભવિત લાગે છે, એટલે તે વિદ્વષક ઉપરના કોઈ અદૃષ્ટમત્વના આક્રમણની વાતને નકારી કાઢે છે. પરંતુ પાત્રમાં અંકમાં આપણે જોયું હતું તેમ ખરેખર તો આ શબ્દોમાં ‘જોઈએ વિરાવ’ છે, કોઈ વાતને ખ ખેરી નાખવાનો ભાવ છે. સગ્ગ દુષ્ટતા અહીં પોતાના ધરમાં અદૃષ્ટ સત્ત્વનું આક્રમણ થઈ શક્યું તેનો મનથી વિરોધ કર છે. આનો અર્થ “આમ ન જાનતું જોઈએ” એવો થાય. અંગ્રેજી “No, No” પાઠન ધમ્મીવા જે ભાવ હોય છે તે અહીં છે

પ્રત્યક્ષવિરોધમ્—પાછળ નમાવેલી ડોકવાળો

હથુમ્ હર—આ સ્થિતિમાં પણ વિદ્વષક પોતાની જાનને ઉપમા આપે છે ખાદ્ય પદાર્થની જ. જાણી તો કયા ગેડીનું ગળપણ અને કયા આનું કંઠ્ય વ્યક્તિત્વ ! હન્તાગમ્—હન્તમ્ આગમિ રક્તિ જગાગાત્વ इति हन्तागमम् । પણુજનો થા ન પડે તે માટે વપગણું આમડાનું મોજું.

શ્લોક ૨૭ : एष अभिनयच्छोणितार्थी (अह) शार्दूल. पञ्चमिर एष हस्मि । अर्जुना भयनान्तुम् आत्तवन्तः दुष्मन्तः इदानीं तत्र शरम् मयतु । (प्रक्षिप्युः)

ચેટમાનમ્—તરફડિયા માગતો. આ શ્લોકમાં દુષ્મન્તના આર્જુ લેકોના ગુણ-હરપણને પકાર ફેંકાયો છે. પહેલા અંકમાં ભ્રમરગાધાપ્રત્યગ વખતે દુષ્ટતા પોતાની જાનને દુર્ગિનીનાના શાલિતા તરીકે એ જખાવ્યો હતો તે અહીં શર કચ્ચા જેવું છે.

કુળગણન—(કુળ-સગ) સગને ખાનાગ પ્રિયજ્ઞાનઃ મૃદ્ધઃ રમ-ફરીથી વિદ્વષક પોતાનો જાનને ગિલાડીએ પકડેલા ઉલ્લ જોડે મરખાવે છે તે તેની આ સ્થિતિના પડુ હાસ્ય પ્રેરે છે.

મહેન્દ્રવનની—મંદ્રની માતા અદિતિ. તેઓ કશ્યપ અથવા મારીચના પત્ની હતા. તદુક્તમેતં કાલ્યૂની જગ્યાએ તન્ન યુક્તં કાલ પ્રતિગાલયિતુમ્ (હવે અહીં વધારે વખત રાહ જોવી યોગ્ય નથી) એ પાઠ બરાબર નથી.

ઉદ્ધ્રાન્તકમ્-ઉદ્ધ્રાન્તમેવ ।—જિઓ કૂદેડો.

અરહણમ્-બ્રહ્મણિ સાનુ બ્રહ્મણમ્ । ન રહણમ્ અરહણમ્—બાહ્ય પ્રત્યે અનાચાર, બાહ્ય પ્રત્યે ન શોભે તેવું વર્તન.

આત્તગન્ધઃ-આત્તઃ ગન્ધઃ યસ્ય સઃ । જેનું ગંધ-અભિમાન આત્ત=હરી લેવામાં આવ્યું છે તેવો.

માણરઃ-મનોઃ કુલ્લિતમ્ અમ્લદમ્ । માણરઃ-કંઠજો-કંઠરો માણસ. અનુકમ્પિતઃ માણસઃ માણરઃ । ક પ્રત્યય ગિચારાપણું બતાવવાને વાપર્યો છે.

મા તારત્-આ શબ્દોનો અર્થ પ્રો. ગજેન્દ્રગડકરે 'not certainly' કર્યો છે, એટલે કે પોતે પોતાના કાર્યમાં એટલો ભ્રાત્ર અને ધર્મનિષ્ઠ હોતો કે પોતાના ધરમાં અનિષ્ટ તત્ત્વ પ્રવેશી શકે તે તેને અસંભવિત લાગે છે, એટલે તે વિદ્વપક ઉપરના કોઈ અદૃષ્ટસત્ત્વના આક્રમણની વાતને નકારી કાઢે છે, પરંતુ પાંચમા અંકમાં આપણે જોયું હતું તેમ ખરેખર તો આ શબ્દોમાં 'જોરદાર વિરોધ' છે, કોઈ વાતને ખંખેરી નાખવાનો ભાવ છે. રાગ દુષ્યંત અહીં પોતાના ધરમાં અદૃષ્ટ સત્ત્વનું આક્રમણ થઈ શક્યું તેનો મનથી વિરોધ કરે છે. આનો અર્થ "આમ ન બનતું જોઈએ" એવો થાય. અંગ્રેજી "No, No" પાઠા ધણીવાર જે ભાવ હોય છે તે અહીં છે.

પ્રત્યગ્નવશિરોચમ્—પાછળ નમાવેલી ઓકવાળો.

રશ્મિમ્ રન-આ સ્થિતિમાં પણ વિદ્વપક પોતાની જાતને ઉપમા આપે છે ખાલ્લ પદાર્થની જ. બાકી તો કથા રોરડીનું ગળપણ અને કથા આનું કંઠે વ્યક્તિત્વ ! હસ્તાગ્રામ-હસ્તમ્ આમણિ રશ્મિ જગ્યાનાત્ત્વ ઇતિ હસ્તાગ્રામમ્ । પણીને ધા ન પડે તે માટે વપરાતું ચામડાનું મોજું.

શ્લોક ૨૭ : एष अमिनरन्ष्टयोगितार्थी (અહં) શારૂલઃ વશુભિર યા હમ્મિ । આર્તાના મયમનનુમ્ આત્તવન્દ્યા દુષ્પન્તઃ દદાનોં તવ શરણ મમ્ । (પ્રત્યિષ્ઠી)

ચેટમાનમ્—તદ્વક્ત્રિયા મારતો. આ શ્લોકમાં દુષ્પન્તના આર્ત લોકોના રક્ષણ-હારપણાને પકાર ફેંકાયો છે. પહેલા અંકમાં બ્રમરગ્રાધાપ્રત્યં વખતે દુષ્યંતે પોતાની જાતને દુર્ગિનીનાના શાસિના તરીકે જોગખાવ્યો હતો તે અહીં પાઠ કરવા જેવું છે.

કુળગણન- (કુળ-થગ) થગને ખાનાર. ત્રિગલ્લહૃતઃ મૂલકઃ રન-દરીધો વિદ્વપક પોતાની જાતને ત્રિગલ્લહૃતઃ પકડેલા ઉંદર જેડે તરખાવે છે તે તેની આ સ્થિતિના પણ હાસ્ય પ્રેરે છે.

શ્લોક ૩૧ : ચલિતેન્વનઃ ઋગ્નિઃ જ્વલતિ । વિપ્રમૃતઃ પન્નગઃ પળા કુરુતે । હિ પ્રાયઃ જનઃ સ્વ મહિમાન ક્ષોમાર્થ પ્રતિપ્ચતે । (આપી)

દુષ્ટતાના મહિમાને ક્ષોભથી ભયત કરવાની મનોવૈજ્ઞાનિક રીતિનો કાલિદાસે ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્લોક ૩૨ : (ચારદ્) ઇદમ્ અધિજ્ય ધનુઃ મન્યસ્મિન્ કર્મણિ વ્યાપૃત તામ્ર વેરલા રત્નમ્નિઃ પ્રજ્ઞા પાલયતુ । (અનુષ્ટુપ)

રાજા રાજ્યકારભારની જવાબદારી કેવળ અમાત્યની મતિને જ સોંપી ભય છે. આર્ય પિશુન રાજાનો અમાત્ય હતો, એ નામને એક આવીન અર્થ-શાસ્ત્ર મળ્યું હતો. કાલિદાસે દુષ્ટતાના અમાત્યની રાજનીતિકુશળતાનો નિર્દેશ કરવા માટે તેનું નામ હેતુપૂર્વક જ ‘પિશુન’ રાખ્યું હોય આ અ કના પ્રવેશક અને મુખ્ય દૃશ્ય વચ્ચે કટલાક દિવસનો ગાળો હોય તેમ લાગે છે. ખીજી ચર્ચા માટે જુઓ પ્રસ્તાવના.

અંક સાતમે

૭ઠ્ઠા અંકમાં જાણીવાંચું હતું તેમ ગળ દુર્જય નામના દાનવગણનો વિનાશ કરવા માટે સ્વર્ગમાં ગયો હતો. રાજાએ દુર્જયોનો વિનાશ કરી નાખ્યો છે અને હવે તે ઇન્દ્રના રથમાં ખેતીને પૃથ્વી ઉપર અવતરણ કરી રહ્યો છે. રથમાં તે ઇન્દ્રના સાગધિ માતસિ સાથે વાતો કરી રહ્યો હોય છે. રાજાએ દેવાનું કાર્ય કર્યું. હવે “યજ્ઞમાગોત્સુસ દેવા યવ તથાનુષ્ટાદરન્તિ યયાચિરણ વર્ષવર્તો મતામિનન્દિધ્યતીતિ” એ ૭ઠ્ઠા અંકમાં મળેલા સધિવારને સફળ થતાં જોવાની અપેક્ષા રહી છે.

ગળ અતિ પ્રસન્ન છે. આ નાટકના સાતેય અંકમાં રાજાનો મિલ્લજ પદલાતો—જુદો દેખાયા કરે છે આ જોતા આ અંકમાંના રાજાને ૭ઠ્ઠા અંકની તેની માનસિક સ્થિતિ સાધે સરખાવતા તરત જ મોટો ફેર પડેલો દેખાય છે. રાજાએ દાનવોનો નાશ કરીને ઇન્દ્ર ઉપર અને જગત ઉપર ઉપકાર કર્યો છે એટલો જ નવો અનુભવ ગળને થયો હોય તોપણ તેની વિષાદમય મનોદશાને બદલવા તે પૂરતો હતો. માણસે કરેલું એક સાધું કામ, તેને થયેલો એક ઉજ્જવલ અનુભવ, તેના મનમાં પ્રગલ્ભતા સોંપી દે છે. અને તેના મનની ભૂમિતે ક્ષણદ્રુપ જળાવી દે છે. અહીં તો ઇન્દ્રનું કાર્ય પરી જળ પછી ઇન્દ્રે ગળને જે અપૂર્વ સન્માન આપ્યું તેથી પાંચ રાજાનું મન આનંદવિભોર બની ગયું છે. આ બન્ને અનુભવોએ ગળના મન ઉપર કરેલી અતર જોતા ૭ઠ્ઠા અંકમાં તેણે કરેલી આત્મનિર્વત્સનાઓ સંપૂર્ણ રીતે વિલીન થઈ ગઈ હશે અને ફરીથી તેને તેના તેજોમય વ્યક્તિત્વનો અનુભવ થવા લાગ્યો હશે. આ ૭૩૦ દરે પછી તેને ધનાર શકુન્તલા-મિથુનની આવશ્યક

શ્લોક ૩૧ : ચલિતેન્ધનઃ અગ્નિઃ જ્વલતિ । વિપ્રકૃતઃ પન્નગઃ પન્ના કુરતે । હિ
પ્રાયઃ જનઃ સ્વ મહિમાન ક્ષોમાત્ પ્રતિપદ્યતે । (આર્યા)

દુષ્ટતાના મહિમાને ક્ષોભથી ભગ્ન કરવાની મનોવૈજ્ઞાનિક રીતિનો કાલિદાસે
ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્લોક ૩૨ : (યાદવ) इदम् अविज्य धनुः अग्नस्मिन् कर्मणि ध्यातुं तावत्
केनल रज्जमतिः प्रजा पालयतु । (અનુષ્ટુપ)

રાજા રાજ્યકારભારની જવાબદારી કેવળ અમાત્યની મતિને જ સોંપી બધ
છે. આર્ય પિશુન રાજાનો અમાત્ય હતો. એ નામનો એક પ્રાચીન અર્થ-શાસ્ત્ર
પણ હતો. કાલિદાસે દુષ્ટતાના અમાત્યની રાજનીતિકુશળતાનો નિર્દેશ કરવા માટે
તેનું નામ હેતુપૂર્વક જ 'પિશુન' રાખ્યું હોય આ અકના પ્રવેશક અને મુખ્ય
દ્રશ્ય વચ્ચે કટલાક વિવસનો ગાળો હોય તેમ લાગે છે. બીજી ચર્ચા માટે જુઓ
પ્રેસ્તાવના.

અંક સાતમા

છઠ્ઠા અંકમાં જાણુવાયું હતું તેમ ગગન દુર્જય નામના દાનવગણુનો વિનાશ
કરવા માટે સ્વર્ગમાં ગયો હતો. રાજાએ દુર્જયોનો વિનાશ કરી નાખ્યો છે અને
હવે તે ઇન્દ્રના સ્થાને બેસીને પૃથ્વી ઉપર અવતરણ કરી રહ્યો છે. સ્થાને તે ઇન્દ્રના
સાન્ધિ માતલિ સાથે વાતો કરી રહ્યો હોય છે. રાજાએ દેવાનું કાર્ય કર્યું. હવે
“यहमागोत्तुम देवा एव तथानुष्ठादन्ति यथाचिरण धर्मपत्नीं भर्ताभिनन्दिष्यतीति” એ
છઠ્ઠા અંકમાં મળેલા સંધિચારને સ્ફુલ્લ થતો જોવાની અપેક્ષા રહી છે.

રાજા અતિ પ્રસન્ન છે. આ નાટકના સાતેય અંકમાં રાજાનો મિત્રજ પદલાતો—
શુદ્ધ દેખાય કરે છે. આ જોતા આ અંકમાંના રાજાને છઠ્ઠા અંકની તેની માનસિક
સ્થિતિ સાથે સરખાવતા તત્ત જ મોટો ફેર પડેલો દેખાય છે. ગગનએ દાનવોનો
નાશ કરીને ઇન્દ્ર ઉપર અને જગત ઉપર ઉપકાર કર્યો છે એટલે જ નવો અનુભવ
ગગનને થયો હોય તોપણ તેની વિષાદવસ્તુ નનોદ્યાને પાલકતા તે પૂરતો હતો.
ગગનને થયો એક સાડું કામ, તેને થયેલો એક ઉજ્જવલ અનુભવ, તેના મનમાં
માણુતે કરેલું એક સાડું કામ, તેને થયેલો એક ઉજ્જવલ અનુભવ, તેના મનમાં
પ્રસન્નતા રોપી દે છે. અને તેના મનની જૂમિને ફાટુપ ગનાવી દે છે. અડીં તો
ઇન્દ્રનું કાર્ય પતી ગળ પછી ઇન્દ્રે રાજાને જે અપૂર્વ સન્માન આપ્યું તેથી પણ
રાજાનું મન આનંદવિભોર બની ગયું છે. આ બંને અનુભવોએ રાજાના મન
ઉપર કરેલી અસર જોતા છઠ્ઠા અંકમાં તેણે કરેલી આત્મનિર્ભત્સનાઓ સંપૂર્ણ
રીતે વિલીન થઈ ગઈ હશે અને ફરીથી તેને તેના તેજોમય વ્યક્તિત્વનો અનુભવ
થવા લાગ્યો હતો. આ બંને હવે પડી તેને કનાર શકુન્તલા-નિલનની આવશ્યક

આ શ્લોકમા ઇન્દ્રે છેલ્લા સમોદેહમા 'સૌમને આપેલા સન્માનનું' સૂચક ચિત્ર દોગઈ ગયું છે. ઇન્દ્રે ગળાને પુત્રધાત્રે વિશેષ ગણ્યો છે, તેને ગળા ભૂલી શકે ? આમ આ શ્લોકમા રહેતું લાઘવ આકર્ષક છે તેમ જ સંગ્રોતમય શબ્દોની લયચ્છટાને લીધે આ શ્લોક કાનને પણ આહ્વાનક લાગે છે.

મન્દાર-ચન્તે દેવસ્યા મન્દારઃ પાણિનક । સન્તાનઃ કલ્પવ્રખશ્ચ પુત્રિ વા હરિચન્દનમ્ ॥
આમૃષ-સદેજ ભૂંઝવામા આવેલ. -

શ્લોક ૩ : સુમત્ય હરે. ત્રિદિગ્મ ડમયૈ. ડદ્ધનદાનચક્રમ્ । અનુના નનર્પમિ. તત શરૈઃ પુરા ન્વ પુરુષ નેસરિનઃ નલ્લ । (દ્વાવિલમ્બિત)

અહીં માનવિએ દુષ્યન્ત અને વિષ્ણુના નૃસિંહાવતારને એકબીજા ગણ્યા. ત્રિદિગ્મ એટલે સ્વર્ગ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ માનવામાં આવે છે :

"ત્રિસુપ્ત અપિ અવસ્થામુ, ત્રયો વ્રહ્મરિણુરુદ્ધા વા, લીપન્તિ અત્ર । યદ્વા વ્રાહ્મરૈણ્ય-રૌદ્રમેદેન સ્ત્રિમકરાજસ્યામસમેદેન વા ત્રિરિચ્ દીગ્મતિ વ્યગ્રહરતિ પ્રકાશતે વા ।"—
વ્યાકરણમુચા.

અહીં ત્રણ અવસ્થાઓમા, અત્ર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, એ ત્રણ દેવો ગ્હે છે, અથવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના જુના જુના આત્મિક, ગચ્છત અને તામમ શુભોદ્યા અહીં વ્યવહાર ચાલે છે.

નનર્પમિ - આ શબ્દ જેમ ગજના ગાલુને, તે જ પ્રમાણે નૃસિંહના નખોને પણ લાગુ પડે છે.

શ્લોક ૪ : યત્ નિગોચ્યા મહત્સુ અપિ કર્મસુ સિપ્પન્તિ તમ્ રૂંધરાગા સમાયતા-ગુણમ્ અગેહિ । ચેન્ સહસ્ત્રચિરનઃ તમ્ (અરુણ) ધુરિ નાસરિષ્યતિ તર્હિ અરુણઃ તમણ ચિમેત્તા અમરિષ્યન્ વા કિમ્ ।

સમાયતા-મોનિકા વિલિખ્યમ્ આદિ આ શબ્દનો અર્થ અન્માન લે છે. ઇન્દ્રે ગજની નિન્દાઓને પિગાણીને તેને સન્માની ન હોય, તેને આગળ આવવાની તક આપી ન હોય તો રાજાને સિદ્ધિ મળી ન હોય ત્રી ગચ્છેન્દ્રગડક સમાયતાનો અર્થ 'નડત' લે છે. સગ પોતાની નમ્રતા બતાવે છે અને ઇન્દ્ર જ મડાન છે તેથી તો તે મદન થયો એન સૂચવે છે.

ત્રિપદે રિચીય ના "નુ ત્રિપદે દર રીચીનેત્રિવન્તે ત્રિપદો વચ્ચે પરા ।
અનુવાચસ્ત્રાકિર્ત્તો પ્રતિચ્છેડવિ હરમિત્તે નાગચ્ ॥" એ શ્લોકન બધાર્થને નનરૂળ છે. આન છતાં અહીં આ શ્લોકની છેલી બે પદ્યિએન બધાર્થને

એંધાણી પૂરી પાડે છે. રજ્જેશુથી મુકન વાતાવરણમાં વિહરતા રાજાના મનમાં એ સુંદર ભૂમિના અનુભવે આવનારા આનંદજનક પ્રસંગના ઓછાયા પાડયા હશે. આમ લગભગ અગિયાર શ્લોકો સુધી ચાલતી રથસ્થ રાજા અને માતલિની વાતચીત આવનાર પ્રસંગોનું પુરઃસંધાન પૂરું પાડતી હોઈ અનાવશ્યક નથી. આકાશમાર્ગમાં રથસંચાર અતિપ્રાકૃતતત્ત્વ જરૂર છે, છતાંયે આ રીતે તે રાજાના મનના બદલાયેલા સ્વરૂપને નિરૂપના પ્રતીકાત્મક વાતાવરણને સર્જે છે.

નાટકનો આ છેલ્લો અંક છે. કોઈ પણ કલાકૃતિના પહેલા અને છેલ્લા છેડાઓ આકર્ષક હોય છે. નાટકના છેલ્લા અંકમાં પહેલિયાં જ જાણે પહેલા અંકનું વાતાવરણ ફરીથી નિર્માયેલું લાગે છે. ફરીથી પાછા રથસ્થ રાજા અને સારથિ વચ્ચેના સંવાદો સંભળાય છે. પરંતુ અહીં પહેલા અંકની જેમ નગરમાંથી બહાર રથની ગતિ નથી. અહીં નગર તરફ ગતિ છે. જાણે લાગે છે કે નગરમાંથી નીકળેલો રાજાનો રથ હવે જ પાછો ફરી રહ્યો છે અને આમ નાટકની પરિસમાપ્તિનો ઇશારો આપણને-વાચકપ્રેક્ષકને પણ મળી જાય છે.

સક્રિયાવિશેષાત્—વિશેષ પ્રકારના સન્માનને લીધે, રાજાને થાય છે કે પોતે ઇન્દ્ર માટ જે કાંઈ કર્યું તે ઇન્દ્રે વળતા કરેલાં તેના અપૂર્વ સન્માનથી નહિવત્ જની ગયું છે. કામનો બેડો પામવાની અનિદ્રામાં જે સૂક્ષ્મ મઝા હોય તે જાણે કે લૂંટાઈ ગઈ.

અસ્તિત્વમ્—ન વિચતે પરિતોષઃ યસ્ય સઃ । તસ્મૃ । પતિતોષ વગરના. ઉપકાર કરનાર અને સન્માનથી પ્રત્યુપકાર કરનાર બન્નેને પોતે ઓછા પડ્યા હોય તેમ લાગે છે એ કેટલું આકર્ષક છે ! માતલિને પણ સ્મિત આવી જાય છે.

શ્લોક ૧ : મયાન્ મહત્ત્વઃ પ્રતિપત્ત્યા પ્રથમોપકૃત લઘુ મન્યતે । સોઽપિ મયઃ અવદાનવિસ્મિનઃ (સન્) સક્રિયાગુણાન્ ન ગણયતિ । (વેતાલીય)

મહત્ત્વતઃ—આ શબ્દ ઋગ્વેદકાળથી ઇન્દ્રના ઉપનામ તરીકે વપરાય છે. મહત્ (પ્રવાત-અંજાનિલો)ની સાથે ઇન્દ્રે સોમરસનું પાન કરીને વૃત્રને મારી નાખ્યો હતો તેનું ઋગ્વેદમાં વર્ણન આવે છે. આથી મહત્ + વન્-પદોનાની સાથે ગહેસો= ઇન્દ્ર એવું નામ પડ્યું છે. અવદાન શબ્દ અ+દૈ=ગુદ્ધ કવું ઉપરથી આવ્યો છે. અહીં તેનો અર્થ “વિશુદ્ધ, ગુણવાળાં કાર્યો, પરાક્રમ” એવો થાય છે. સગ્રાવો : ‘પરાક્રમોડગદાનં સ્યાન્ । માગુરિઃ

શ્લોક ૨ : અન્નિવસ્થમ્ અન્નર્ગનપ્રાર્થન જયન્તમ્ ઉદ્ગીશ્ય કૃતસ્મિન્નેન હરિણીં આમૃદયજ્ઞેહરિચન્દ્રનાકા મન્દાગ્માગ (મમ) પિન્દા । (ઉપજાતિ)

આ શ્લોકમાં ઇન્દ્રે છેલ્લાં સમોરભમાં સૌમ્યને આપેલા સન્માનનું મૂલ્યકે ચિત્ર દોરાર્થ ગયું છે. ઇન્દ્રે રાજ્યને પુત્રપાત્રે વિશેષ ગણ્યો છે, તેને રાજા ભૂલી શકે ? આમ આ શ્લોકમાં રહેલું લાઘવ આકર્ષક છે તેમ જ સંગીતમય શબ્દોની લયબદ્ધતાને લીધે આ શ્લોક કાનને પણ આહ્લાદક લાગે છે.

મન્દાર-વચ્ચતે દેવત્વા મન્દારઃ પારિજાતકઃ । સન્તાનઃ કલ્પવૃક્ષ પુત્રિવા હરિચન્દનમ્ ॥
આમૃત-સદેશ ભૂંસવામાં આવેલ.

શ્લોક ૩ : મુક્તસ્ય હરેઃ ત્રિદિવમ્ ડમયૈઃ ડદ્ધુતદાનવકણ્ટકમ્ । અનુના
નતર્વમિઃ તવ શરૈઃ પુરા ચ પુરુષ કેસરિણઃ નલૈઃ । (દ્વાવિલમ્બિત)

અહીં માતલિએ દુષ્યન્ત અને વિષ્ણુના નૃસિંહાવતારને એકસરખા ગણ્યાં. ત્રિદિવમ્ એટલે સ્વર્ગ. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ માનવામાં આવે છે :

“નિસપ્ત અપિ અવસ્થાનુ, ત્રયો વ્રહ્મચિણુરદ્રા વા, દીગ્યન્તિ અત્ર । યદ્વા બ્રાહ્મવૈષ્ણવ-
રૌદ્રમેદેન સારિકાગ્નસનામતમેદેન વા ત્રિવિદો દીગ્યન્તિ દ્યમહત્તિ પ્રસારતે વા ।”—
બ્યાલ્યામુવા.

અહીં ત્રણ અવસ્થાઓમાં, અગર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, એ ત્રણ દેવો રહે છે, અથવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના જુદા જુદા સાર્વિક, રાજસ અને તામસ ગુણોથી અહીં વ્યવહાર ચાલે છે.

નતર્વમિઃ—આ શબ્દ જેમ રાજાનાં ગાયકુને, તે જ પ્રમાણે નૃસિંહનાં નખોને પણ લાગુ પડે છે.

શ્લોક ૪ : યન્ નિરોક્તાઃ મહત્તુ અપિ કર્મતુ સિપ્પન્તિ તમ્ દૈશ્વરાગાં સંભારના-
ગુણમ્ અવેદિ । ચેન્ સહચ્ચરિણઃ તમ્ (અરુણ) પુરિ નાસ્તરિષ્વપિ તર્હિ અરુણઃ તમસા
વિમેતા અમત્રિષ્વત્ર વા નિમ્ ।

સંભારના—મોનિવર વિલિપ્તસ આદિ આ શબ્દનો અર્થ સન્માન લે છે. ઇન્દ્રે રાજ્યની રુદ્રિયોને પિતાશ્રીને તેને સન્માની ન હોત, તેને આજ્ઞા આવવાની તક આપી ન હોત તો રાજ્યને સિદ્ધિ મળી ન હોત. પ્રા. ગજેન્દ્રગઢકર સંભારનાનો અર્થ ‘મહત્તા’ લે છે. રાજા પોતાની નમ્રતા બતાવે છે અને ઇન્દ્રે જ મહાન છે તેથી તે તે સદૃશ થયો એમ સૂચવે છે.

વિષ્ણોર્ચરિણ ના ‘નતુ ચક્રિણ દ્વાર નીચેનકિચન્તે કિપોઃ વચ્ચત વચ્ચતઃ ।
વનુવાચચક્રચક્રિણો પ્રતિરુદ્ધેઽપિ હર્ષમિત્તનિ નામન્ ॥’ એ શ્લોકના બાદાર્થને અનુદૂત છે. આન છતાં અહીં આ શ્લોકની છેલ્લી બે પંક્તિઓના બાદાર્થને
૨૬

જોનાં પહેલો અર્થ વધારે અનુકૂળ લાગતો નથી ? આયુષ્ય્મ્ન ઇતઃ વયઃ...અહીંથી વાતચીતનો વિષય બદલાય છે. આમ આત્મસિ અને રાજ્ય વચ્ચે ચાલતા આ લાંગા સંવાદમાં વિષયવૈવિધ્ય તો છે જ.

નારમ્-યમ્ એટલે સુતમ્ । અકમ્ એટલે ક-સુખનું વિરોધી, દુઃખ. ન+અકમ્
=નાસિ અમ્ અન્નાં દુઃખ નથી તે, એટલે કે સ્વર્ગ.

श्लोः ५ : अमी दिवौकसः गीनक्षम् अर्थज्ञानम् विचिनय मुमुन्दरीणा
विच्छित्तिदोषैः स्वचरितं लिखन्ति ।

અર્થજાતમ-૧. અર્થાનામ્ જાતમ્ સમૂહઃ યત્ર-જ્યાં અર્થનો એટલે કે અર્થવાહક શબ્દોનો સમૂહ છે તે. એટલે કે સાહિત્ય અર્થવાળી રચના અથવા ૨. અર્થનાં યન્ત્રનાં દરબરિતચક્ત્રાન્નાનાં જાતં સમૂહઃ । તમ્ । રાજ્યનાં ચરિત્રોનાં પૃત્તાતો. વિચ્છિન્તિ-૧. શરીરકું રંજોત્યા કરાયેલું સુશોભન, ૨. (શબ્દગાર માટેનું) સુશૃંગી દ્રવ્ય દેશાંગનાઓના સુશોભન કરનાં વધેશ્વ ૨ંજો વડે રાજ્યનું ચરિત્ર લખાયું તેથી ગજના ચરિત્રને સવિશેષ સન્માન અને રંજીનતા મળ્યા.

મરળા પથિ—પૃથ્વી સ્વર્ગ સુધી જુદા જુદા સાત પ્રકારના વાયુના માર્ગે છે એમ મનાયું. આ વાયુના માર્ગે અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર આ પ્રમાણે છે. આવડ, પ્રવડ ઉદવડ, સંવડ, સુવડ, પરિવડ, પગવડ.

श्लो० ६ : यः गगनशनेष्टा त्रिमोक्षं कृति, ज्योतींश्च च प्रविभजयति ययपति,
तस्य ध्येनरत्नमः प्रसूह्य पाथेः पथः द्वितीयहर्षिकृत्तानः मार्गः । (यसंतनसिद्धिः)

गगनप्रतिष्ठाम्—आकाशमांन्देष्टी

શિશ્યોત્તમ—(ત્રણ પ્રવાહવાળી) ત્રંજાને. આકાશ, પૃથ્વી અને પાનાશમાં ત્રંજા નહીં અનુભવે મંદાકિની, ભાગીરથી અને ભોજવનીના નામે ત્રણ પ્રવાહે વહે છે માટે ત્રંજાને શિશ્યોત્તમ કહેવાય છે.

निर्माणः-२४७३०१५ अक्षरा ध्वनी ३५.

નિર્ધાર...પ્રશ્ન:-આમાં વામનાદનાગના એક પ્રત્યક્ષને મંદાર્થ છે. વામનાદનાગની
 વિભુતિને દેવનાગ જણાવના પાનેથી ત્રણ પદ્મના પૂર્ણી ગાળી. પદ્મના પદ્મને વામને
 વિગત સ્વરૂપ કાઢી કરીને જમીન ભરી દીધી અને બીજા પદ્મને આશાથી માર્યો.
 તે પૂ. આમ પ્રવચન વાંચી જ્યાં પદ્મ છે તે આશાથી માર્યો વિષ્ણુના બીજા પદ્મની
 પવિત્ર દેવ. તેના આ મેલાકનો દેશી એ પંક્તિઓ આરે સ્વયં નિર્જનિર્જનિ
 કામનાગના મનેગિન લઈને સ્વયં માર્યો એવું પણ જણાય છે. પણ તેના પ્રનાયે
 પવિત્રનું વર્ણન છે જ્યારે વામને લીધેલા મુદ્રા આ પ્રમાણે પ્રવચન ૬ નું નામ

આ શ્લોકમાનો વાયુ જ્યોતિઓને ધ્રુવાવે છે તથા તેમના કિરણોને વહેંચે છે, તથા તેનામાં રજસુ નથી. સૂર્યસિદ્ધાન્ત, વિષ્ણુપુરાણ વગેરે ગ્રંથો પ્રમાણે આ વર્ણન પ્રગ્રહ વાયુનું છે. આકાશ માર્ગે પૃથ્વી ઉપર આવતા પ્રગ્રહ પછી અગ્રહ વાયુનો માર્ગ આવે. આગ્રહને મૂરાયુ' કહેવામાં આવે છે અને તેના પ્રદેશમાં વાદળાઓ અને વીજળી આવે છે. જુઓ : 'મૂરાયુરાગ્રહ રહ'...અને 'મૂરાયુર-ત્રામ્યુદવિદ્યુદાયમ્'—સિદ્ધાન્તશિરોમણિ.

આ શ્લોકના વર્ણન પછી પણ 'મેઘપદ્મી'નું વર્ણન આવે છે એટલે આપણા છઠ્ઠા શ્લોક પછી તરત જ ગળજીએ આવહના માર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો હોવો જોઈએ. આ બધું જોતા જુદા શ્લોકમાં બંગાળી વાચના પ્રમાણે પ્રગ્રહ વાયુનું વર્ણન છે તેમ માનવું જોઈએ.

સપ્તાહ્યાન્નઃકરણઃ—સાલ્ક્ય પ્રમાણે ઇન્દ્રિય અથવા કરણ બે પ્રકારની છે : બાહ્ય અને અંતઃ પાંચ જાતેન્દ્રિયો (કાન, ત્વચા, આંખ, જિહ્વા, નાક) તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (પાયુ, ઉપસ્થ, હાથ, પગ અને વાણી)એ બાહ્ય કરણો તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ ત્રણ અંતઃકરણો.

શ્લોક ૭ : અયં તે શીઘ્રમ્નિઋતેમિ. રથ ધરિત્રેભ્યઃ નિષ્પન્દ્રિઃ જ્ઞાનકેઃ, અચિરમાસા તેજસા ઋતુભિતૈ, હરિભિ ચ તારિગર્ભોદરાણા ઘનાનામ્ ઉપરિગત પિશુનયનિ । (માલિની)

ચાતક પક્ષીઓ પૃથ્વી ઉપર પડેલું પાણી પીતા નથી. તેઓ સીધું મેઘમાથી પડતું પાણી આકાશમાથી પીએ છે એવી માન્યતા છે.

અચિરમાસામ—વીજળીના.

વારિગર્ભોદરાણામ્—વારિ ગર્ભે યેથ તાનિ તારિગર્માણિ । વારિગર્માણિ ઉદરાણિ યેથા તે વારિગર્ભોદરાઃ । તેજામ્ । (પ. ગ્રી.) જેમની અંદરનો ભાગ પાણીથી ભરેલો છે.

શ્લોક ૮ : મેદિની ડગ્મગ્જના શૈલના શિલ્પરાત્ અરોહનિ ર્વ । વાદયા સ્વચ્ચો-દયાત્ પર્ણાગ્ન્યન્તરલીનતા વિઘ્નહતિ । તનુમાનમ્પ્રસલિંગઃ શ્રાવણા. સન્તાનાત્ વ્યક્તિ મજન્તિ । પસ્ય ઉલ્લિખતા કેનાપિ મુગ્ધમ્ મળ્યાર્ધમાનીયત ર્વ । (ચાર્દુલવિક્રીડિત)

આ શ્લોકમાં જિંચે આકાશમાથી નીચે ઊતરતા દેખાતું અને બદલાતું જતું પૃથ્વીનું દ્રવ્ય નિરૂપાયું છે કાલિદાસે આ નાટકના પહેલા અંકમાં પૃથ્વી ઉપર વેગે ચાલતા રથમાથી પૃથ્વીનું વર્ણન કર્યું છે. ત્રિક્રમોર્વશીય મા આકાશમાર્ગમાં ચાલતા રથનું વર્ણન આવે છે, જ્યારે અહીં આકાશમાથી ધરતી ઉપર આવના ધરતીનું વર્ણન કરાયું છે. કાલિદાસે સ્વયમ્ આવેા અનુભવ કર્યો હોય તે સંભવિત નથી. તે જોના કાલિદાસના ભવ્ય કલ્પનાશક્તિ અને વર્ણનકૌશલની પ્રશંસા કરવી જોઈએ.

સ્ફુલ્લોદયાત્-થડ દેખાવાને લીધે.

પર્ણાધ્યન્નરલીનતામ્-પાદડાની અંદર ઢંકાવાની દશા.

સન્નાનાત્-વિસ્તારને લીધે ઉદારમણીયા-અવ્ય. અને સુંદર. હેનકૂઃ-સુવર્ણના, શિખરોવાળો. પર્વત સુવર્ણના શિખરોવાળો હોવાથી જ તેના ઉપરથી સુવર્ણનો રસ વહેતો હતો (કનકરસનથન્દી) કિંપુરુષર્પિત-પૌરાણિક ભૂચોળ પ્રભાણે પૃથ્વી ઉપર સાત દ્વીપો હતા : જમ્બુ, પ્લક્ષ, શાલ્મલ, કુશ, ક્રૌંચ, શાક અને પુષ્કર. આ બધા દ્વીપો વળી ૯-૯ વર્ષ કે દેશમાં વહેંચાયેલા હતા. તેમાં જમ્બુદ્વીપના ૯ વર્ષ આ પ્રભાણે છે : કુરુ, હિરણ્ય, રમ્ય, હલાદ્રુત્ત, હરિ, ક્રેતુમાલ, મદ્રાશ્વ, મિન્નર અથવા કિંપુરુષ અને ભારત એ છે.

હેમકૂટ પર્વત ભારતની ઉત્તરે આવેલો છે અને ભારત અને કિંપુરુષ વર્ષોનો સીમાડો બને છે. તપઃ સંસિદ્ધિસ્ત્રેત્રમ્ તપની સિદ્ધિ માટેનું ક્ષેત્ર. ક્રેટલીક ભૂમિ જ એવી પવિત્ર હોય છે કે જેના ઉપર કરવામાં આવેલું તપ તરત જ ફળે છે.

શ્લોક ૯ : સ્વાયમ્ભુગત્ મરોચે. યઃ પ્રજાપતિઃ પ્રગમૂર મુણ્ડુલુરુઃ સઃ સક્તીરુઃ અત્ર તપસ્યતિ ।

સ્વાયંભુ-પ્રજ્ઞા. મરીચિ પ્રજ્ઞાના પુત્ર હતા માટે સ્વાયમ્ભુ. મરીચિના પુત્રો પ્રજાપતિઓ કહેવાતા હતા. કાશ્યપપ્રજાપતિ મરીચિના પુત્ર હતા તેથી તેમને મારીચ પણ કહેવામાં આવતા હતા. દેવો તેમના પત્ની અદિતિથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો હતા. આ કાશ્યપ અથવા મારીચમુનિ મપન્નીક બધા તપ કરતા હતા તે પવિત્ર સ્થાનને વંદના કર્યા વગર બધાપ નહિ. માટે રાજ્ય કહે છે : અનર્તકમણીયાનિ શ્રેયાસિ । પહેલા અંકમાં કાશ્યપ અથવા કશ્યપની ગેરહાજરીમાં પણ આ રાજ્ય તેમના પ્રાપ્ત પોતાનો આજ્ઞા વ્યક્ત કરવા તપોવનમાં ગયા વગર રહ્યો ન હતો એ યાદ કરવું જોઈએ.

પ્રથમઃ કલ્પઃ-ઉત્તમ વિચાર.

શ્લોક ૧૦ : રથાજ્ઞનેનરઃ ડગેદશબ્દાઃ ન, રજઃ પ્રવર્તમાન ન દશ્યન્તે । અમૂત-સ્પર્શના નિરુદ્ધતઃ તત્ત રથઃ અગીર્ણઃ અપિ ન દશ્યન્તે ।

નિરુદ્ધતઃ-ક્ષોભ વિનાનો, આચકા વિનાનો.

શ્લોક ૧૧ : યત્ર અગ્નિઃ કન્ધીકાર્બનિમ્મનમૂર્તિઃ, સંદષ્ટસર્પિત્વચા ડરણા (ડરખોશઃ) જીર્ણલાપ્રાપ્તનરચ્ચેન કળે અર્થઃ સંચીટિઃ અગ્નિરપિ શકુન્તનીદનિચિત્ત જયમ્વદત્ત મિથ્રન્ મુનિઃ સ્થાયુ દર અચરઃ અચક્રેન્નિચ મિથ્રનઃ । (ચાર્ફલવિરોડિત)

અર્થતઃ વિકટ તપ કરનાર મુનિનું અગ્નિ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઋષિ પોતાના પતનમાં એટલા તનન હતા કે તેમની આજુબાજુ મારો લાગી ગયો. તેની પાંચ તેમને અગર પડે નહિ, તેમની ડાબી ઉપર સર્પની કાચગીઓ મોડી ગઈ,

કકમા છર્જિલનાઓના ગૂચગા વળી ગયા હતા અને ખખા ઉપર ચાપેના જટાભાગમાં પક્ષીઓએ માગા માર્યા હતા

અભ્યર્ચનિમ્નમ્—મૂર્ધ્નિગની ગામે (૧) અર્ચનિમ્નમ્ અમિ । (અ ધીમાવ) ‘લગ્નેનામિપતી આમિમુચે ।’ પા ૨-૧-૨૪ અથવા (૨) અમિ+અર્ચનિમ્નમ્—અહીં અમિ કર્મપ્રવચનીન છે

સગાત્ અધિસ્તર નિર્જનિસ્થાનમ્—અને આ સ્થાન સ્વર્ગ મરતા પગ વધારે શાનિપ્ર નાચુ તેનું ઠાગુ અહીં તપોમય, પવિત્ર વાતાવરણ હતું એ તો ખરું જ, પણ તે ઉપરાંત અહીં તેને પોતાની ઇષ્ટવ્યક્તિ પ્રાપ્ત થવાની હતી, તેના પશુ સામા વિગ્ઢનપની નિન્દિત આ ક્ષેત્ર બનવાનું હતું તે પણ છે ભૂમિના વ્યક્તિ વમા પણ માણસમા સૂચનો પેદા કરવાની શક્તિ હોય છે તેનું દર્શન આ કવિ તથા ભવભૂતિમા દેખાય છે

શ્લોક ૧૨ સર્વસ્વદૃષ્ટે જન ઉચિતા પ્રાગાના શ્રુતિ અનિજ્ઞેન, કાચ્ચનપદ્મરણુ-
ષવિશે તોયે ધમામિવસ્ત્રિયા, રનશિલનલેપુ પ્ચાનમ્, તિરુવચ્ચીન નિષૌ સયમ, યદ્ અન્ય-
સુનય તગમિ કાદ્દુન્તિ તસ્મિન્ અમી તપસ્યાનિ । (શાર્દૂલવિકોડિત)

હેમકૂટ પર્વત ઉપર સ્વર્ગીય વાતાવરણમા રહીને તપ કરી ગઢેલા તપસીઓ કેવા નિસ્પૃહભાવે તપ કરી રહેલા હોય છે તેનું વર્ણન આ શ્લોકમા છે સામાન્ય રીતે તપસી તપ કરીને સ્વર્ગ પામવા છાંટે સ્વર્ગમા સ્વપદ્મ હોય જે છાંડા પ્રમાણેનું ફળ આપે, સુવર્ણ કમલોની રજથી બૂખરા જેવેલા જળાશયો હોય રતનજડિત શિનાતલો અને દેવાગનાઓ હોય આ બધી સુખોપભોગની વસ્તુઓની વચ્ચે રહીને જે તપસીઓ તપ કરતા હોય તેની નિષ્કાનશુદ્ધિને વલ્લ ઘટે. આ શ્લોકની ચતુર્થ પંક્તિમા “અયમુનય”-નો અર્થ મોક્ષની સાધના મરનારા નિષ્કામ મુનિઓ ન લેતા સામાન્ય અર્થમા માત્ર તપસીઓ જ લાઇશુ તો ‘અત્યુમિત’ લાગશે નહિ રૂઢ લાપામા અહિક સુખ પ્રત્ય ઉભીને રહીને આમુખિન સુખની ખેવના રાખનારાઓને ‘મુનિ કહેવાય છે જ રાવવળ યત્ત નો અર્થ સ્થાનમ્ કરે છે, પણ સત્ત્વ જોતા યત્તનો અથ સયમ્-સ્વર્ગમા મળતુ સુખ લેવો જોઈએ

ઉત્સર્વિણી—જે એ ચંદ્રાસી

દાક્ષાયણ્યાં કાલિદાસે મી કળા કરી છે । એક બાબુથી મારીય અદિતિ અને મહર્ષિપત્નીઓને પતિવ્રતાધર્મ વિષ નનજરી રહ્યા છે તે જ વખતે તેમની છાત્રમા દુષ્યંત-ચકુન્નાના ૮૫ની તરીકે એક-ખીજને મળશે જ્યારે ૩ મારીય ઉપદેશ આપવાનું મમ પૂરું કરે તે ગાગામા માતલિ રાખને અરોઝકદ્દાના મૂળ પાસે જિલા ગઢેલા કહે છે અને અહીં જિલા રહીને જ રાજા પાપુ થાડી વા મા

જ અ-ગોક થવાનો હતો. અન્તરાન્વેષી મગધિ-નકની ગોધમા રહું. માતસિ મય છે રાજ એકલો પડે છે અને ત્યા જ તેનો જન્મલો હાથ ફરે છે.

શ્લોક ૧૩ : મનોરથાય ન આશંસે । (હે) વાહો વૃથા કિં સ્પન્દસે । શ્રેયઃ પૂર્વાવધીરિતમ્ । (અધુના) દુલ્લ હિ પરિર્નિતે । (અનુષ્ટુપ્)

મનોરથાય-મનોરથને પામવા માટે.

પહેલા અંકમા કવ્વના તપોવનના દારે પહોન્વેલા રાજનો જન્મલો હાથ ફરક્યો કે તમ્ જ ગળએ તો પોનાને વસ્ત્રીનમ યશે જ એની પાછી આત્મચક્ષા સહજ રીતે રાખીને કંચુ હતું કે અયગ મરિતવ્યાના દ્વાણિ મગન્તિ સર્વત્ર । ત્યારે રથના વેગનો સહી ન શકતા ઘોડાઓની જેમ જ તેની આશાઓ પલ્લુ ઊધ્ધી રહી હતી. હવે એનો એ રાજ સાતમા અંકમા એવો જ અનુભવ કરતા કેવો નિરાશામય ઉદ્ગાર કાઢે છે । નાટકની પગ્ગિમાએ ગળની આશાના વેગને ભારે નિયંત્રિત કરી નાખ્યો છે—ધર તરફ શાંતિથી વળતા ઇન્દ્રના રથના વેગથીયે વિશેષ

પૂર્વાવધીરિત૦...આ વાક્યને ત્રણ રીતે સમજાવવામા આવે છે :

- (૧) કાગ્લુ કે, એકને પહેલા અવગણ્યું હોય તો તે મુશ્કેલીથી પાછું મળે છે
- (૨) મોનિયર વિલિખમ્-પ્રથમ અવગણ્યું શ્રેય દુઃખમા પગ્ગિમે છે.
- (૩) પ્રે! મન્નેન્દ્રકકર-પહેલા એકને અવગણ્યું છે. (હવે) દુઃખ જ ઘેરી વડે છે. ચાપ્લમ્-તોફાન

કથ ગત ઇન આત્મન પ્રકૃતિમ્-‘શુ તારી જાન ઉપર ગયો જ કે ?’ અહીંથી ‘અર્વદમન મુનિપુત્ર નથી, પણ કાંઈ પોતાનો પુત્ર હોય’ એવા સૂચનો દુષ્યન્તના મનમા નાખવાની તૈયારી કવિએ શરૂ કરી.

અગ્નિસત્વઃ-ગાગકમા ન હોય તેવા નત્વવાળો

શ્લોક ૧૪ • (ય) આમર્દક્ષિણેસમ્ અર્ધપીતસ્તન ત્વિશિશુ પ્રજીઢિત્
ઘલાત્કારેણ માતુઃ કર્ષતિ । (અનુષ્ટુપ્)

અર્ધપીત૦-અર્ધ પીતઃ ક્ષતિ અર્ધપીતઃ । (અપ્સપ્) અર્ધપીત સ્તન યેન સઃ । તમ્-ગહ૦
મગખાલો : કુમાર૦ ૧:૪૪, ૪૫

અયનિર્મિદ્ગણિ-ગાગકથી ગુદા નહિ તેવા એટલે કે ગાગક જેવા. નિર્ગતઃ વિરોધ. યેમ્ તાનિ નિર્મિદ્ગણિ ।

ઔરસઃ-ઊરસઃ જાન । નનુએ ત્રણાવેલા ગાર પ્રકાગ્ના પુત્રોમા ધર્મપન્નીથી જન્મેયો સગ્રે પુત્ર તે ઔગ્ય પુત્ર દુષ્યન્તને સર્વદમન જાત્રુ પોતાનો મગ્રે પુત્ર હોય તેનું આર્થ્યલુ થાય છે. પણ હવે તો તે મનમાં મનોરથ જવાવા દેતો જ નથી કાગ્લુ કે તેને કાંઈ સાત્રુ હવે : મનોરથા નામ તત્પ્રજ્ઞના । એટલે તો તે એકમ મનને વાળી દઈને કહે છે કે નૂન ..વસ્ત્રવિ-માત્રુ અપુત્રપણું મને વન્નલ ગનાવે છે.

વચીયઃ-ગદ્ય ભારે (ક્રિયાવિશેષણ તરીકે).

શ્લોક ૧૫ : મહતઃ તેજસઃ વીર્યમ્ અયં વાલઃ ઇવાપેઞ્ચઃ સ્ફુલ્લિન્નારથવા સ્થિતઃ
વહિનઃ इव मे प्रतिमानि ॥ (અનુધુભ)

વ્યાપેશ્વઃ-ઇવાન્ અવેક્ષતે યનો । ઇન્ધનની અપેક્ષાવાળો.

શ્લોક ૧૬ : (અમ્ય) પ્રત્યેમ્યમ્નુપ્રગયપ્રસારિતઃ જાલપ્રથિનાદ્ગુલિઃ ક્ષતઃ દ્વિરાગ્યા
નગોપસા મિન્નમ્ અચ્છવચ્ચાન્નરમ્ એકપદ્મજમ્ इव विमानि ।

પ્રત્યોચ્ચ-લોભાવતી વસ્તુની ભાગણી માટે પ્રસારેલો.

જાલ-જાલેન પ્રથિનાઃ અદ્ગુલઃ વસ્ય સઃ । (ગ. ગ્રી.) બળથી ગૂંધાપેથી
આંગળાઓવાળો. અધવબ્દ સામુદ્રિક લક્ષણો બળાવતો નીચેનો શ્લોક નોંધે છે.

ઉક્તં ચ પુરુષવ્રજગે સામુદ્રે-અનિરિક્તઃ કરો વસ્ય પ્રથિનાદ્ગુલિકો મૃદુઃ ચાપાદ્કુરુક્લિતઃ
સોડતિ ચક્ષુર્ની મેવેદમ્નમ્ । એકપદ્મજમ્-એકં મુરગં પદ્મજમ્ । તપ્રથમનિરુક્તિત્વાત્
મુરગમ્ । મુખ્ય ૫૩૪-ત્રાગર

અચ્છવચ્ચાન્નરમ્-જેની પાંખડીઓ વચ્ચેનું અંતર દેખાતું નથી તેવા.

દ્વિરાગ્યા-(૧) જેનો લાલ રંગ ખીલી બિંદુઓ છે તેવી (ઉપા) વડે. ગાવબ્દ
પણ આ રીતે આ વિશેષણ અપુષ્ટાર્થ બનશે, કારણ કે ઉપા ઇન્ધન ન હોય તોપણ
કમળ તો ખીલે જ. (૨) એટલે આ શબ્દનો ખીલે અર્થ સમજી કાઢો છે. (કમળનો)
લાલરંગ જોણે તે (ઉપા) લઈ શકાય.

સૂદૃશ્યમિ-જેની સ્પૃહા હોય તેની ચતુર્થા વિભક્તિ આવે છે. 'સૂદૃશ્યમિનઃ'
પા. ૧-૪-૧૬ સૂદૃશ્યતઃ પ્રમેયે इष्टं સપ્રદાનં સ્યાત્ । પુષ્પેભ્યઃ સૂદૃશ્યમિ । તુલેલિતાય-
દુષ્ટં લલિત યસ્ય । તમ્મૈ । ગ. ગ્રી. તોફાની તોફાનીના તોફાન પ્રત્યે સ્પૃહા બળે
તેને પણ પિતૃ-વનો અણમારો મળેલા જોઈએ

શ્લોક ૧૭ : અનિનિત્તહાસે આલ્લવદન્નમુકુલાન્ અરુક્ષર્ણરમ્ભીયરચઃ-
પ્રવૃત્તીન્ અઘ્નાશ્રમ્ભગિનઃ તનયાન્ વહન્તઃ ધન્યાઃ તદ્વજ્રજલા મલિનીમગ્નિ । (વગ્નનિલકા)

આલ્લ-ઈન્દ્ર લક્ષ્મઃ. આલ્લસાઃ । દન્નાઃ એવ મુકુલાઃ દન્નમુકુલાઃ । (કર્મ.)
આલ્લસાઃ દન્નમુકુલાઃ યેષા તાન્ । (ગ. ગ્રી.) જેમના ઘાતની કળાઓ સહેજ દેખાય
છે એવા.

અરુક્ષર્ણ-અરુક્ષાઃ વર્ગાઃ અરુક્ષર્ણાઃ । તૈઃ રમગીસાઃ વચલા પ્રવૃત્તયઃ યેષા
તાન્ । (ગ. ગ્રી.) અસ્પષ્ટ વર્ણોચ્ચાત્રી જેમની બેલવાની પ્રવૃત્તિ રમણી લાગે
છે તેવા.

સરખાવો : “ને કાલી કાલી બોલી ના સમજ્ય તેરી તોતલી” —શ્રી યાત્રિક.

હેલી બે પંક્તિઓનું ભાષાન્તર જુઓ:—“અંકે ચઢીને ખેસવા બહુ તણપતા સુત જે લિયે, થાયે મલિન વળી અંજ જેનાં ધન્ય તેને લેખિયે.” —યાત્રિક

આ શ્લોકમાં પિતાના મનમાં વસી જતી વિવિધ બાલચેષ્ટાઓનું સચોટ અને હૃદયંગમ આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. દુષ્ટતાના હૃદયની અહીં વ્યક્ત થયેલી બાલલાસમાંના મર્ષ પણ પિતાનું પોતાના પુત્ર પ્રત્યેનું સનાતન વાત્સલ્ય વહી આવ્યું છે. એમ કહેવાય છે કે આ શ્લોકનું લેટિન ભાષાન્તર વાંચીને ગેટ માયા ઉપર શાકુન્તલ મૂકીને નાચ્યો હતો.

આની સાથે સરખાવો :— “अहेतुहासच्छुत्तिानकेन्दुर्यहाङ्गणप्रीडनधूलिधूस्रः । सुहृदन् मित्रिदलस्तिरार्थं मुदं तगोरङ्कनमन्तान ।—कुमार० ११:४३., અને अनियतकदित-स्मितं विराजकृतिपनकोमलदन्कुडमगमम् । वदनकमलकं शिशोः स्मरामि स्तब्धसमञ्जस-मञ्जुवस्तिनं ते ॥ उत्तर० ४:४.

દુર્નોચહસ્તગ્રહેણ—જેના હાથની પકડ છોડવી મુશ્કેલ છે તેનાથી.

લિંગમલીલયા—બાળલીલાથી.

શ્લોક ૧૮ : આશ્રમત્રિકદ્વૃત્તિના ત્વયા સત્સંશ્રયસુતઃ અપિ જ્ઞયમઃ, કૃણસર્પ-શિશુના ચન્દનઃ દ્વ, નિમિત્તિ જન્મનઃ એવ દૂષ્યતે । (રથોદ્ધતા)

સર્વદમન આશ્રમવિરુદ્ધ વર્તીને સંયમને દૂષિત કરતો હતો, જેવી રીતે કાળા સર્પનું બચ્ચું જન્મથી ચંદનને દૂષિત કરે છે. આ શ્લોક પ્રમાણે સંયમને ચંદન સાથે સરખાવવામાં આવ્યો તથા સર્વદમનને કૃષ્ણસર્પશિશુ સાથે.

સત્સંશ્રયસુતઃ—૧. પ્રાણીઓ આશ્રય લેતાં હોવાથી સુખકારક-સત્તાના સંશ્રયેણ સુતઃ । ૨. સત્તાનાં સંશ્રય સુતઃ । પ્રાણીઓને આશ્રય લેવા માટે સુખકારક અથવા ૩. સત્તાનાં સંશ્રયેણ અધિરક્ષણેણ સુત પ્રીતિઃ યસ્માત્ । ધણું પ્રાણીઓ તેમાં આશ્રય લેતાં હોવાથી જે બધાને સુખકારક નીવડ્યો હતો.

વિલિખ્યસ જન્મનઃ સયમઃ—“જન્મથી પિતા પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો સંયમ” એમ વાચે છે. પણ આ અર્થઘટન સ્વાભાવિક લાગતું નથી. જન્મનઃને બદલે જન્મતઃ એવું પાઠાન્તર પણ છે.

શ્રી યાય મત્સંશ્રયસુતઃ ને બદલે સત્સંશ્રયસુતઃ એવો પાઠ સ્વીકારે છે.

મ્યાનપ્રત્યગત—સ્થાન ઉપરના વિશ્વાસને લીધે. આ સ્થાનમાં બધા ઋષિઓ જ દોષ એવો અમારો વિશ્વાસ હોવાને લીધે.

શ્લોક ૧૯ : कस्यापि कुलादकुरेण अनेन स्पृष्टस्य मम गोत्रेषु ए। सुगम् । अय यस्य वृत्तिः अद्भान् प्रभूदः तस्य चेत्सि पा निर्वृतिं कुर्यात् । (ઉપબતિ)

સર્વદમનના શરોરસ્પર્શથી દુષ્ક્રાન્તે અપાર આજ્ઞાદ થયો.

અરબાવો : ‘શિશોરાલિદ્રવન તસ્માચ્ચન્દનાદધિક મન્વેત્ ।’ અને ‘પુત્રસ્પર્શાત્ સુખતરઃ સ્પર્શો લોકે ન વિચિતે ।’

અપ્રતિહાંમઃ—પ્રતિજ્ઞેમ એટલે વાળની-રુવાડાની વિચ્છેદ, એટલે કે પ્રતિકૂળ. અપ્રતિજ્ઞેમ એટલે અનુકૂળ.

પ્રવાન્નરઃ—એક જ વંશનો.

શ્લોક ૨૦ : પૂર્વં ચે રસાધિર્નયુ મન્વેતુ ધિનિરક્ષાર્થ નિગ્રહમ્ ડશન્તિ, પશ્ચાત્ તેભાં નિયનૈકમનિગ્રહાનિ તન્મૂળાનિ ગૃહ્યમાન્તિ । (ઔપચરિકસિક)

રસાધિકંપુ—અપૂર્ણ. (૧) અધિકાઃ રસાઃ યેષુ તેષુ । ૫૮. ૬૦. (વાહિતાગ્ન્યાદિવત્ રમ પત્રી અધિક મુકાયેલ છે.)

(૨) રસાઃ અધિકાઃ (પ્રવાનાઃ) યેષુ તેષુ ।

(૩) રસૈઃ અધિકાનિ (ઉક્ત્તાનિ) તેષુ । નિયનૈકમનિગ્રહાનિ—જેમાં પતિતું એક જ નિયમયુક્ત મન છે. પાડાન્તરઃ : નિયનૈકમનિગ્રહાનિ—જ્યાં નિયમયુક્ત એવી એક જ પતિમતા સ્ત્રી છે

હન્, દ્વિતીયમિદમારાજનનમ્—હન્ અહીં આનંદનો ઉદ્ધાર છે. બાળક પુરુવંશનો છે તે પહેલી આશાજનક બાળક, અને તેની માતા અપ્સરાની સંગ્રામી છે તે બીજી આશાજનક બાળક.

આનાયઃ પરદાહ્યગ્રહમ્—અનિર્ણયનીય ફક્લત્રમ્ ના જેવી અહીં પશુ નાટ્યાત્મક વિધિવંતઃ છે. અનાયઃ—આયને શોભે નહિ તેવે.

શકુન્તલાવર્ણ્યં પ્રેક્ષસ્વ—ગામ બાળકની માતાનું નામ ન પૂછીને પોતાનું આર્થત્વ દર્શાવી રાખે છે ત્યાં જ દર્શિ બીજી ગીતે ‘શકુન્તલાનુ’ નામ જાહેર કરે છે. મહાદેવના આ પ્રાકૃત સંબંધનું અસ્તૃત શકુન્ત-લાવર્ણ્યમ્ (પક્ષીનું સૌન્દર્ય) અને શકુન્તલાવર્ણ્યમ્ એ બન્ને સર્વદમનને થાય. તાપમ્થી શકુન્તલાવર્ણ્યમ્ અભિપ્રેત છે, જ્યારે માતૃવત્ત્વ શકુન્તલાવર્ણ્યમ્ સમજાય છે.

અગુણઃ—અતિક્રે માતાને માટે વપગતો વડાલચૂચક શબ્દ છે. બીજને પાઠ અસ્તિત્વ—અસ્તિત્વ છે. તેનો અર્થ ‘જાહેર’ થાય.

અપિ નામ—આશા અને અનિશ્ચય બન્ને સૂચવે છે. મૃત્યુચ્છિન્નકાની જેમ આ પ્રત્યેક મને વિષાદ તો નહિ ઉપજાવે ને ।

નામમાત્રપ્રસ્તાવઃ પાઠ બચાવ નથી; કાવ્ય કે આ પ્રસંગ માત્ર નામ ઉપર આધાર રાખતો નથી. જાત્કર્મ—બાળકને બાર શુદ્ધિનંદકાર કરવામાં આવતા તેમાં

જાનકર્મનંસ્કાર યોયો અથવા જન્મ પછી કંવામાં આવતો પહેલો સંસ્કાર છે તેમાં નાભિની નાળને તોડના પહેલા યોગ્ય મંત્રાથી જાળકને મોનાના ચમચામાં ઘી અને મધ આપવામાં આવના. ધણું ખરું આ કિના પિના પોતે કંતો જુઓ .

પ્રાજ્ઞાભિર્વાજાન્ પુ સો જાનકર્મ વિધીયતે ।

મન્ત્રમ્ પ્રાજ્ઞન ચાસ્ય દિષ્ટમ્નુસર્વિણમ્ । મનુ ૨-૨૯

પ્રિયદ-વિરુદ્ધ. વાર્ ૧ તે કહેશે વિવાદ કે 'માગ પિના દુષ્કાન છે, તમે નહિ' એ જ ખાતરી કરાવે છે.

દક્ષેન્દ્રીયસા—વિગ્ધિધી શ્રીઓ પોતાનો કેશનમૂલને એકનાએ એક ગાંઠ વાળીને પાછળ જૂટા ગખનો. તેમાં પુષ્પ વગેરે શય્યાગ ન કરતી. શકુન્તલા 'એકવેણીધગ' હતી, કાગલ કે તેને દુષ્કાનનો વિગ્ધિદતો કેટલાકના મન પ્રમાણે પતિની ઉપસ્થિતિમાં છેલ્લીવાગ જે વેણી શ્રીએ પાંચી હોય તે જ સ્થિતિમાં વિરહાવસ્થા દર્શાવતી તે ગ્રહેતી. આ જગત્ત લાગતુ નથી, કાગલ કે એ રીતે તો શ્રી ધણી મહીલાએ

ન મૈ...માર્ગેયુ-દુ ખના અન્ય મનુને તળિયે રૂમેની શકુન્તલાને પોતાનું ભાગ્ય કદી મવડું બનને તેની આશા નથી. આ જાવ અનંત સ્વાભાવિક છે અને દુષ્કાનમાં પણ આપણે તેની નિગાશા જોઈએ છીએ જ કાંઈ મનુષ્યની પોતાનું ભાગ્ય સ્વર્ગ બનને તેની આશા શકુન્તલાને કચાવી હોય ?

શ્લોક ૨૨ : પરિપૂર્ણ વસ્ત્રે રસાના નિયમ તમમુલ્કી ધૂનકવેગિઃ શુદ્ધશીલ (યા દયા) અનિનિષ્કલ્પસ્ય મમ દીર્ઘ વિહંગન નિર્મલિ ।

આ શ્લોકમાં ગ્રહેલા વિગ્ધિધીના ચિત્ર સાથે સંખ્યાવો કુમારસમ્બ ની તપસ્વિની પાર્વતીનું ચિત્ર કે ઉત્તરગમચરિત ૩. ૪ માનું, આ ચિત્ર

પરિપાણ્ડુર્વલ્કલોલમુન્દરં દશત્રી વિલ્લકનરાક્ષ્માનનમ્ ।

કલ્પસ્ય મૂર્તિરથવા શરારિણી વિહંગયથ વનમેનિ જાનકા ॥

ઉત્તરગમચરિતમાનું વિરહિયીતીતાનું આ ચિત્ર છે પહેલા અંકની ધૈવનકુચ શકુન્તલાના ચિત્ર સાથે છે-ના અંકની આ શકુન્તલાનું ચિત્ર પણ સરખાવવા જેવું છે હવે તેની મુશ્કતા ઉપર અમરૂપી કનાકાર અન્ય પહેલ પાડ્યા છે અને એક વિશિષ્ટ આકૃતિ બિપ્સી આપી છે હવે તેનામાં જાલ સી- રીતુ ઉન્નત ચાચલ નથી, પણ જીવનની એક પૂરી કરેલી પગિમાએ આપેલી બીટી સાધુના છે.

ન રણ્ડ આર્યપુત્ર દ્વ-વિરહવિવશ દુષ્કાન પશ્ચાત્તાપમાં તપી તપીને કેટલો દુર્ગળ થઈ ગયો હતો એ કાવિ રસે અહીં બતાવ્યું છે જાણે એ દુષ્કાન જ નહિ । પાંચમા અંકમાં દુષ્કાન શકુન્તલાને ઓળખી શક્યો ન હતો એની જ જાણે સમગ્રલા સચવાતી હોય તેમ અહીં શકુન્તલા દુષ્કાનને પહેલા ઓળખી શકી નહિ પરંતુ

આ અપ્રત્યક્ષિજ્ઞાન લાભું ચાલું નહિ. થોડી વારમા જ પ્રિયે શબ્દ સાંભળીને શકુન્તલાએ તો પોતાના નાસાચેડા નસીમને ઝોળખી લીધું.

શ્લોક-૨૨ : સુમુષિ, દિષ્ટ્યા સ્મૃતિમિનમોહમ્સ મે પ્રમુલે સ્થિતા અસિ ।
ઉપરાગન્તે રોહિણી શશિન. યોગ સમુપગતા । (આથી)

સ્મૃતિ૦ . જેનો મોહરૂપી અધકાર સ્મૃતિથી બેદાઈ ગયો છે-દુઃ થયો છે તેવા.

ઉપરાગ-મહાલુ સત્તાવીસ નક્ષત્રો ચંદ્રની પત્નીઓ હતી તેમા રોહિણી ચંદ્રને અત્યંત પ્રિય હતી.

શ્લોક-૨૩ : વાય્વેણ જયશબ્દે પ્રતિવિદે અપિ મયા જિતમ્ । યદ્ અસસ્પારપાઃ
લેષપુર તે મુલ દૃષ્ટમ્ । (અનુષ્ટુબ્)

શકુન્તલા જ્યતુ જ્યતુ આર્યપુત્ર કહેવા જતી હતી પણ જ્યતુ જ્યતુ શબ્દ બોલતા જ તેના કંઠે ડૂમ્બો ભરાયો અને યાકીના શબ્દો તેના મળામાથી નીકળી શકના નથી. વાગા સમયે, વિકટ માનસિક યાતના પછી શકુન્તલા ભાવવિવશ થઈ જાય તે સ્વાભાવિક હતું. આ ઉપરાત પાંચમા અંકમા જેને ‘આર્યપુત્ર’ કહી શકાયો નહોતો, તેને એક્રમ ‘આર્યપુત્ર’ કહેતા જીવ ન ચાલે તે પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે ને ? પાતુ ગમ કહે છે : ભલે તું જયશબ્દ પૂરો ન બોલી શકી, છતાં હું તો જીતી જ ગયો છું; કાગળ કે આટલો સમય તે તો મારું દીર્ઘ વિરહવ્રત કરતા કરતા ખુરી ખુરીને જ કાઢ્યો છે તે તારુ સુશોભન વગગ્નુ શિક્ષા ઓકવાળું મુખ જ કહી આપે છે.

તે માગધેયાનિ પૃચ્છ-હજુ સર્વદમનના “આ કોણ છે” ? તેનો યોગ્ય જવાબ આપવા જેટલી શ્રદ્ધા શકુન્તલામા જન્મી નથી; આમ છતાં તેનો જવાબ ખોટો તો નથી જ. મહા મુશ્કેલ વાક્યમા શકુન્તલાએ તો દુષ્ટાન્તની જીખને જ બોલવા પ્રેરી છે, પરંતુ આટલું બોલતા જ ફર વિધિએ આપેલ આધાતોનો કળ પામેલું તેવું મન ખુલી જાય છે અને તેમાથી લાગણીનો ભાગ આસુ જતીને વહેવા લાગે છે.

શ્લોક ૨૪ . મુનુ, પ્રત્યદેશવ્યંગેક તે દૃશ્યાન્ અર્ચતુ । તદા મે મનસઃ
યગ્યાન્ સમેહ કિમિ આર્મન્ । હિ પ્રવ્રજન્સા ગુમેયુ ઇરપ્રાગાં ઉત્તપ મગ્નિ ।
અન્ય શિરમિ રિગા મ્વચ્ચમ્ અપિ અહિયદ્વન્થા ધુનેતિ । (હરિણી)

ગમ શકુન્તલાના મનમાથી પ્રત્યદેશતુ સદન દાદી નાખાવવા પ્રયત્ન કર છે. તે સમયે તેના મન ઉપર દોઈ મળવાન મંમોહ સંવાગ થઈ ગયો હતો એટલે આર્યો નામ ન જેમ કૃત્તવી માળાને સર્પ માનીને તપકોડે તેમ તેણે શકુન્તલાને અન્યાય કર્યો. આ મે કની ઉત્તમા નગ્ન છે. મંથર અનિથી ચાલના આ પંદની મંદ સ્વપ્નમંડળો દુ કમોઝની ઠંગી જાય તેવી છે.

‘ સુતનુ શબ્દની વાક્યવ્યવસ્થા વિષયક સમજૂતી આપતી મુશ્કેલ છે. સુતુ તનું વત્યા સા સુતનુ । તેનું સંબોધન એકવચન સુતનો થાય. બીજી રીતે સુતુ તનૂ વત્યા: સા સુતનુકા । તેનું સંબોધન એકવચન સુતનૂત્રે (જુઓ • નયનથ ૫ : ૪ : ૧૫૨. નયનપદાદ્યનોત્તરપદાન્ચ વહુવીદે કમ્ સ્યાત્ । સિ. કૌ) સમાવાનવિશેષિતમ્ નો લાભ લઈને આમા ક ને અવગણીએ અને માત્ર સુતનૂ શબ્દને મૂળ શબ્દ તરીકે સ્વીકારીએ તો તેનું સંબોધન એકવચન સુતનુ થઈ શકે

નૂન મે સુચરિત્તં શકુન્તલાએ તો પહેલા અંકથી જ ગળને આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. અહીં પણ પાંચમા અંકમા પોતે સોગવેથી અવમાનનાઓની ઝાંઝ કડવાશ થાક ન કરીને અને મનમા પણ ન મંઘરીને પહેલા ઉદ્ભવેલા પોતાના પ્રણય ઉપર જ તેણે શ્રદ્ધા ગાળી છે જે પ્રેમમા આવી પ્રગળા શ્રદ્ધા ન ગહેલી હોય તે મામેની વ્યક્તિને શંકાકુશંકાનો ભોગ બનાવીને આત્મધાનક નીવડે છે. જેમ બીજી બધી બાબતો તેમ પ્રેમ પણ ઠીંડી શ્રદ્ધા વગર ગોમતો નથી, ટકી પણ શકતો નથી. શ્રદ્ધા વગરનો પ્રેમ પ્રેમ જ નથી. વચ્ચે થયેની ઉપાધિનું કર્તવ્ય એક આદર્શ ભાગતીન નારીની માફક શકુન્તલા ‘પુગટ્ટા’ને સોપે છે. એ સાચું પણ છે. આમ અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે તેમ દેવ પણ આવડી બનીને માણ્યમને નમ્ર કરતું નથી જેનું કારણ દમ્બનાન હોતું નથી તે દેવ પણ ઝાંઝ પૂર્વ કાર્ય કરેલા કર્મોનું જ પરિણામ હોય છે આરિપુત્રે પાંચમા અંકમા મનાવેલા વર્તન માટે વિશ્વ શબ્દ ધણે જ ઉચિત છે.

સ્લોક ૨૫ • સુતનુ અર પરિવાચનાન ય વાપ્સિન્દુઃ મેહાન મયા પૂર્મ ઉપેતિ.. તમ બાસ્તિલ્લક્ષ્મિન્નમ્ એવ તાત્ત્વ પ્રમદ્ય. કાન્તે વિગ્તાનશય મનેન્મ ।

માનસે ન રહ્યું વિદ્યત ૦ ગળત ધરે છે કે પોતાની આ શરમજનક કથા ધરે ન બહારી હોય તો આરુ જોયો પોતાનું સન્માન કરે છે તેઓ પોતાની એકાંત નાણી યાજુ બહારી ન બાય તેની માણસ તરફની રાખે તે મનુષ્યસહજ છે રાગ દુષ્ટતા અહીં આપણા જોયો માણસ લાગે છે અને તેથી તો આપણને તેનું વર્તન મને છે

જિહમિં હિન્દુ નારીની અલાવગત લગ્નમનો અહીં નિર્દેશ કરીને કાલિદાસે શુન્તનાનુ ગૌરવ વધાર્યું છે લગ્નમને કીનુ આખૂપુ ગણ્ય છે જુઓ જ્વાળા નાયા કૃશના ત્વસ્તિન વગેરે

શ્લોક ૨૬ અથ તે પુત્રસ્ય રણશિસિ અગ્રગામી દુષ્યત્ત ઇતિ અભિહિત મુનસ્ય મત્તા યસ્ય ત્વાપન ત્રિનિર્નતિક્તન તત્ કોઽપિત્ કુલિય મથેન આમરણ જાતમ્ । (વસંતતિલકા)

આ શ્લોકમાં દુષ્યન્ના પૌરુષ અને વીરત્વની સુદ્ધ ઓગળાણ આપવામાં આવી છે

સમાનતાનુભાગસ્યાઙ્ગિ - દુષ્યન્નાની આકૃતિ નાટે પહેલા અકમાં સખીઓને તથા ખીન્ન અકમાં શિષ્યોને આવો જ લાવ થયો હતો અહીં દેવોની માતાને પા દુષ્યન્નાની આકૃતિ વિશે એવી ૮ લાગણી થાત છે આ ગતાવે છે ૮ ચતુર્થ અકમાં પ્રગમે ન તાદશ્ય ૦ એ પ્રિયવાની ઉક્તિ ઉપર તેને 'Superficial' થી નેતાના રિવેચેએ પ્રમાણપત્ર ફાડી આપવામાં આવે સાજ જ લાખવ્યા હતા

શ્લોક ૨૭ યત્ મુનયઃ ક્ષાત્રયા મ્થિતસ્ય તેનસ પારા પ્રાપ્તુ યત્ મુનઃપ્રત્ત યથમાગધસ્મ મત્તાસ્મ સ્પુન, યન્તિ આમમર પઃ ધરે પુરુષ મત્તાય આસ્ત્ર ચક્રે તત્ દન્ધસીચિતમત્ર સ્વદુઃ પવાન્તરમ્ દર દન્ધમ્ (નિમ્) ॥ (શાહલવિકીરિત)

પ્રાનાના પત્રો દક્ષ અને મીચિ દક્ષની પુત્રી અહિં જ્યારે ૨ ગિમિના પુત્ર મારીચ અથવા દક્ષના પાન આ યુગ પ્રાપ્ત એક ૮ પદી હવે હવે આ શ્લોકમાં આ યુગ ના દવાના નાનારિંગ તગકિના ઉત્તમ ઓગળાણ આપી છ સૂર્ય, ઇન્દ્ર અને વામનાવત પામ ૧ પરપુષ વિષ્ણુ આ તે સ્ત્રી માતાપિતાના માતાનો છે આરો ત્રી અને પુષ્પત સગમ શ્રી ૨ નાનવ અન પિતૃવમ નામા આપ્યુ છે નાનારિંગની નિદિ તમના તાનોની રૂપતાના તે ૧ છે વેમ અદતને છે અને દુ નો નાના કડો છે રિન્નપિન્ન મથનાથી મુખિ નેન્દરા નાટે અક્ષિના તથના ના અક્ષિ રા ના નાચક મ ન્યા ના (-૧ ૩) ઉ થી અવધ છે ૧ આનિય ૩, ૧૫ ૨

જુઓ! વિષ્ણુપુરાણ ૧ : ૧૫ મારોચાત્ર કલ્યાણજ્ઞાતાસ્તેઽદિત્યા દક્ષમ્વયયા । તત્ર
પિણુશ્ચ શક્તશ્ચ જસતે પુનરેવ હિ ॥ ઈર્ષમા ચૈવ ઘાતા ચ ત્વદ્દા પૂષા નર્થય ચ । વિસ્ત્યાન્
સતિતા ચૈવ મિત્રો વરુણ એવ ચ । અંશો મગશ્ચાદિતિજા આદિત્યા દ્વાદશ સ્મૃતાઃ ॥
રાઘવલક્ષ્મી આર આદિત્યોને સૂર્યની આર કળાઓ ગણે છે.

આત્મસુવઃ અપિ પરઃ પુરુષઃ—વિષ્ણુ—પુરુષોત્તમ. તેમણે વામન તરીકે અદિતિને
પેટે અવતાર લીધેલો, તેથી તમને ઉપેન્દ્ર-ઈન્દ્રના નાના ભાઈ કહેવાય છે.

દારફલહિતા-શકુન્તલા મર્ત્યસહિતા નથી કહેતી તેમા પણ્ય તેની સ્વભાવસહજ
સત્ય છે, અલગત દારફલહિતા કહેવામા પતિનું અસ્તિત્વ નિર્દેશાઈ જાય છે જ.

શ્લોક ૨૮ : મર્તા આણ્ડલસમઃ, સુતઃ જયન્તપ્રતિમઃ તે કન્યા આશીઃ ન
યોગ્યાઃ પૌલોમીસદૃશી મય । (અનુષ્ટુબ્ધ)

આણ્ડલ્યનિ ફનિ આણ્ડલ' । વેદમા કહ્યા પ્રમાણે ઇન્દ્રે અસુતના નગરોને
તોડી નાખ્યા હતા તેથી તેને આણ્ડલ કહેવાય છે. પૌલોમી-ઈન્દ્રાણી, શયી. તે
પુલોમન્ નાન્ના ધનવની પુત્રી હતી, તેથી પૌલોમી કહેવાય છે. શયી અખંડ
સૌભાગ્યવતી ગણાય છે, માટે શકુન્તલાને માટે તેના જેવું સૌભાગ્ય ઇચ્છવામા
આવ્યું છે અત્યારે પણ નવદગ્ધપતીને ઇન્દ્ર-ઈન્દ્રાણીનું સૌભાગ્ય ઇચ્છવામા આવે છે.

મર્તુઃ અમિમ્તા-સૌને માટે પતિને પ્રિય થવું તે મોટું સુખ ગણાતું. આવો
જ આશીર્વાદ અનુર્થ અકમા પણ તાપસીઓએ શકુન્તલાને આપ્યો હતો.

શ્લોક ૨૯ : દિષ્ટ્વા શકુન્તલા સાધ્વા, રૂદ સદપત્ય, મગાન્ (ચ)-મદ્વા વિત્ત
વિધિઃ ચ ફનિ ત્રિતય સમાગતમ્ ।

અહીં સમુચિત ગીતે જ યજ્ઞની ભાષામાં મારીએ આશીર્વાદ આપ્યો છે.
ભાગતીય આદર્શ પ્રમાણેના પ્રમથ દાર્પન્ય માટે આ આશીર્વાદ ધણો યોગ્ય છે.
પતિને યોગ્ય ગીતે પામેલી માયી સ્ત્રી-શ્રદ્ધા જાને છે, આદર્શ કુટુંબને અધિષ્ઠાતા
પુરુષ વિધિ જાને છે અને જાળક વિત્ત જાને છે. આ ત્રણમાંથી એક પણ અંગ
પાંખું હોય તો દાર્પન્યમંગલ ગ્યાતું નથી. પરિપૂર્ણ દાર્પન્ય પૂર્ણ થત જાને છે
અને જત્રાને માટે શ્રેયઃકર નીવડે છે. આ ગીતે દાહિદ્યમ્ની ભાવના પ્રમાણે પ્રજુષ
માર સો અને પુરુષ એ બે વ્યક્તિઓના જ સુખ માટે નથી, તે તો સુંદર જીવનને
પડનારાં જાપ જ તરવારું દેવતાની પરિગણ છે.

મગાન્—આ મહેધનની યોગ્યતા માટે જુઓ :

દેરાગાન્ત્રી યે દેરા મદ્ધમાનો મર્ત્યઃ ।

મગાન્તિ તે શાજા વસ્તેનાં વર્તિમ્નવા ॥—જન

શ્લોક ૩૦ : પૂર્વં કુસુમમ્ ઉદેતિ, તતઃ પલ્લમ્, પ્રાક્ ઘ્નોદયઃ તદનન્તરં
પયઃ । અય નિમિત્તનૈમિત્તિકયોઃ ક્રમઃ । તુ સંપદઃ તત્ પ્રસાદસ્ય પુરઃ । (વંશસ્થવિલ)

નૈમિત્તિક—કાર્ય. કારણ હમેશા કાર્યની પહેલા આવે, જ્યારે અહીં તે
દુષ્યન્તને પુત્રપત્નીરૂપ સંપત્તિ પહેલા મળી અને તેના કાચુરૂપ દર્શન—આધીવાદીરૂપી
પ્રસાદ પછી મળ્યો.

યુષ્મત્સોગ્રસ્ય ધન્યસ્ય—તમારા સમાન જોતવાળા કણ. કણને પણ કાચપ
કહેવાય છે. તે કદાચ આ જોતસામ્યને લીધે પણ હોય, અથવા પ્રી. મળેન્દ્રગડકર
કહે છે તેમ ગોત્ર શબ્દનો અહીં લક્ષણાભા ‘સંબંધી’ એવો પણ અર્થ લેવાતો
હોય. સમાન ગોત્ર યસ્ય સઃ સગોત્રઃ । યુષ્માભિઃ સગોત્રઃ તસ્ય ।

શ્લોક ૩૧ : યથા સમન્તત્વે ગજો ન ઇતિ, અપ્રક્રમન્તિ તસ્મિન્ સંશયઃ સ્યાત્,
પદાનિ દૃષ્ટ્વા તુ પ્રતીતિઃ મવેત્, તથાવિષઃ મે મનસઃ વિકારઃ (અસ્તિ) । (ઉપનિષતિ)

અહીં પાચમા અંકથી માડીને દુષ્યન્તાના મનમા જે વિચિત્ર વિકારો જન્મ્યા
હતા, તેનું દિવ્દર્શન કરાવ્યું છે.

દિદ્ધવા અસાધ્યપ્રત્યાદેશી ન આર્થપુત્રઃ—ભારીય પાસેથી દુર્વાસાના શાપ અંગેની
હકીકતો જાણ્યા બાદ શકુન્તલા આનંદ અનુભવે છે પોતે મૂંઝેલી શ્રદ્ધાની બામતમા
પોતે ક્યારેય છેનરાઈ ન હતી તે જાણ્યાનો આનંદ જોવો તેવો ન હોય. પોતાનો
દુષ્યન્ત કદીય અ-દુષ્યન્ત નહોતો જન્મે તે તેના પરમ સંતોષનો વિષય છે.

શ્લોક ૩૨ : શાપાત્ મર્મરિ સ્મૃતિસોવરુદ્ધે (સતિ ૧૨) પ્રતિહ્તા અસિ । (મર્મરિ)
અપેક્ષમસિ (ત્વ સતિ) તત્ એવ પ્રમુતા । મળેપ્હાપ્રસાદે દર્પણતલે છાયા ન મૂર્ચ્છતિ ।
ચેદ્દે ॥ (સા) સુલમાયનાશા (મગતિ) । (વસંતનિલકા)

ભારતીય લમણપનમા દેખાતી રીતે પુરુષ મુખ્ય છે, પરંતુ અહીં પોતાના
સદૃશ્યોથી ઉત્તમ ગૃહિણી જની શકે ત્યારે તો તેની જ પ્રભુના પુરુષ ઉપર પણ
ગ્રહે છે પાંદુ કોઈપણ નિદિ મેળવવા માટે જરૂરી વ્યક્તિવિકાન જાણવા થોડી
તિતિક્ષા આવશ્યક છે. ભારીય શકુન્તલાને વચ્ચે જની ગયેલી શાપજન્ય હકીકતને
તદન જૂઠી જઈને દુષ્યન્ત તરફ પહેલાની નજરે જ જોવા, તેનો વિશ્વાસ ગ્રાપ્તવા કહે છે.

શાનુન્તેયઃ=શકુન્તલાનો પુત્ર.

શ્લોક ૩૩ : અનુદ્યાનસિદ્ધિભગતિના રથેન તીર્થજન્યઃ અયમ્ અનિરયઃ સપ્તક્રીવા
ધનુષો પુરા ગચન્તિ । સગાના પ્રથમદેમનાત્ રહ અગ સર્વદેમનઃ (મતિ મશન.) । લેપ્સ્ય
મરણાત્ પુનઃ મલ્લ ઇતિ અલ્પાં વાસન્તિ । (ચિપ્તગિણી)

અનુદયાત૦—ન ઉદયાતઃ યસ્ય સઃ અનુદયાતઃ । સ્તિમિતા ગતિઃ યસ્ય સઃ સ્તિમિતગતિઃ અનુદયાતઃ અથ એવ સ્તિમિતગતિઃ । તેન । આચ્છે ન આવતો હોવાથી સ્થિર ગતિવાળા.

સત્તદ્વીપાં વસુધામ્-પુર્ણેષા પ્રમાણે સાત દ્વીપ તે જમ્બુ, પ્લક્ષ, શાલમ્બ, કુશ, કૌંચ, શાક અને પુષ્કર. ભારત જમ્બુદ્વીપમા આવેલો છે. દ્વીપની સંખ્યા ઘણીવાર ૪,૭,૯ કે ૧૮ની ગણવામા આવે છે.

પુરા જગતિ=નૂન જિજ્ઞૃષિ । પુરા અને વાચન જ્યારે વર્તમાનકાળના ધાતુ સાથે વપરાય ત્યારે તે ધાતુ ભવિષ્યકાળનો અર્થ તથા અન્યથો નિશ્ચય જતાવે. 'યાવપુરાનિ-પાતયોર્હદ' । પા. ૩ : ૩ : ૪. (યાવદ્ મુદ્ધક્તે । પુરા મુદ્ધક્તે । નિપાતાવેનૌ નિશ્ચય ચોતયતઃ । સિ. કી)

અપ્રતિરથઃ—જેની સામે કોઈનો રથ ભલો રહી શકે તેમ નથી તેવો મહારથી.

શ્રુતિસ્તરઃ—જેણે વિગતો સાલળી છે તેવો. શકુન્તલાના પ્રતિકૂળ દેવતું શમન થયું છે, તેની જાણ કરવાને કરવી જોઈએ એની અદ્વિતિની ધ્રુવ આકર્ષ ગૃહિણીને ખૂબ શોભે તેની છે. પોતાને લાધેલા સૌમાઅની 'તપશ્ચણુપીડિત' તાન કાશ્યપને જાણ કરવાનો મનોરથ શકુન્તલાને તો હોય જ ને ?

મામ્ અનભિક્રુદ્ઃ—ઋષ્ અને દ્રુહ આગળ અમિ ઉપમર્ગ આવતા તે જેના ઉપર ગુસ્સો કરવાનો હોય તેની દ્વિતાય વિલક્ષિત છે છે જુઓઃ 'ઋષ્ દ્રુહોરુપસૃષ્ટયો. કર્મ' । પા. ૧ : ૪ : ૩૮ અનાતેક્રુદ્. એ પાકાનર ગગાગ નથી.

શ્લોક ૩૪ : ત્રિઙ્ગુલઃ તપ પ્રજાસુ પ્રાગ્વૃષ્ટિઃ મયતુ । મિતવચઃ તન્મપિ દર્શનિઃ પ્રીણયત્વ । ઇયમ્ ઉમયલોક્તાનુગ્રહસ્થાસ્ત્રીયૈઃ અન્યોન્યદુરયૈઃ યુગસાવરિતાર્તાનુ નવય । (માલિની)

આ શ્લોક આમ તો દુષ્કર્મને ઉદ્દેશીને બોલવામા આવ્યો છે, છતાં તેને લાવાર્થ માનવમાત્રને માટે છે. દેવો આપણને જાણ અને પગિણામે કાન્ય આપે, તો માનવોએ પણ મામેથી સતત યજ્ઞ કર્યા કરીને દેવોને પ્રમલ કરવા જોઈએ. યુગો માટે માનવ અને દેવોની સુખાકારી આવા સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના પરપગાથ ઉપર ગહેલી છે. આ જ યજ્ઞ આપણી યજ્ઞભાવના. મરખાવોઃ ગીતા ૩:૧૧-દેવ-માય-તાનેન તે દેવો માયન્તુ વઃ । વત્સર માયન્તઃ શ્રવઃ વત્સરાવત્સર ॥

ભાગીન પ્રથેમા મર્વત દેખાતી 'જિરમ્મો મગિ જેત્તલી'ના ૮૮૧ ૧ની યજ્ઞભાવના કાલિદાસની જીવન દરિનો પણ મુખ્ય સ્ત્ર મની છે

સરખાવો:—‘ત્વચ્ચાર્ય વાસઃ કુર્યાત્ ત્વ ચ તસ્યેષ્ટમાચરે: । સૂર્યઃ સમેવદગમિમગ્નિઃ
સૂર્યં ચ તેજસા ॥ વિક્રમો ૫ : ૨૩. તથા રઘુશ ૧ : ૨૬ અને ૪ : ૧૬. યુગસા—
યાઃ યુગ ગણાય છે. સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલ્પિયુગ. તે દરેકમાં ઉત્તરોત્તર ધર્મ-
ભાવનાનો ધ્રુવ થતો ચાલે છે. વિદ્વૈજ્ઞા:—ઈન્દ્ર. તેની મનશુલી નીચે મુજબ આપી
શકાય છે: (૧) વિદ્ એટલે દુઃખનોનો નાશ કરનારું તેજ. વિદ્ મેદસ્મ બેજ: યસ્ય
સ: વિદ્વૈજ્ઞા: । દુઃખનોને બેન્દનાર તેજવાળો (૨) વિશ્વ=મનુષ્યો અગર પ્રજા. વિદ્સુ
મનુષ્યેયુ તેજ: યસ્ય સ: । પ્રજામાં જેનું તેજ ફેલાયેલું છે. (૩) વેવેષ્ટિ હવિ મિદ્ ।
મિદ્ વ્યાપ્ત તેજ: યસ્ય સ: । જેનું તેજ વ્યાપક છે તે આમ વિદ્વૈજ્ઞા: શબ્દ બને.
વચ્ચો: અમેદ: ગણાય છે એટલે એ રીતે વિદ્વૈજ્ઞા: શબ્દ બન્યો.

મત્તરાક્ય-સંસ્કૃત નાટકમાં આવતો આ છેલ્લો શ્લોક છે આ શ્લોક પાસે
આવનાં નાટક પૂરું થયું હોય છે એટલે જુદા જુદા નટો તેમણે ધારણ કરેલાં
પાત્રો મટી જાય છે અને કેવળ નટો તરીકે જ રંજમૂર્તિ ઉપર આ શ્લોક સાથે
મળીને ખેલે છે. અહીં નટોને ભરતો કહેવામાં આવ્યા છે, કારણ કે ગદ્યવલદ્
બતાવે છે કે પ્રસ્તાવનાની પછી નટોનું વાક્ય આવતું નથી. જુઓ: મત્તરાક્ય
નયરાક્યમ્ । નાટ્યમિત્યસમાપ્તૌ સામાપિન્ધ્યૌ નટનાશીર્દાયત કવચં । પ્રસ્તાવના-
નગરં નયરાક્યામાગદ્ય મત્તરાક્યગ્નિયુક્તિઃ । રાધવલ્લભા મત અનુમાર ભરતવાક્યમાં
સામાપિન્ધ્યૌ આશીર્વાદ આપ્યા હોય છે.

શ્લોક ૩૫ : પાર્થિવ પ્રજાનિહિત્ય પ્રવર્તતામ્ । શ્રુતમ્હતા સરસ્વતી મહીયતામ્ ।
પરિણયક્તિઃ આત્મભૂઃ નીજગેહિતઃ મમ અપિ ચ પુનર્ભવં ક્ષયત્ । (ગુચિરા)

આ શ્લોકમાં કવિએ પોતાની છેલ્લી ઈચ્છાઓ સ્પષ્ટ કરી છે. પહેલાં તેણે
રાજના કાર્ય માટેનો પોતાનો આર્થ વ્યક્ત કર્યો છે. ‘ગમ્ય પોતાની પ્રજાના
હિત માટે પ્રજા ગલા કરે.’ પ્રજાની બાળતામાં તેની ભાવના એ છે કે પ્રજામાં
વિગ્રાહીની વિદ્યા મહત્તાને પામે. કવિનું એ દર્શન છે કે જે સમાજમાં મગ્ધસ્વાનું
ગૌરવ થતું નથી, સાસ્ત્રવતો ધૂમરા નથી તે સમાજ મૂઢ બની જાય છે, તેની
પ્રગતિ અને આગાહી થતાં નથી. કેટલાકને લાગે છે કે બીજા પંક્તિમાં કવિએ
પોતાના વર્જના માણસો-વેપકોની આગાહી કરી છે. છેલ્લી પંક્તિમાં કવિએ
‘ભગવાન નીલલોહિત પોતાના પુનર્જન્મનો નાશ કરે. પોતાને મોક્ષ આપે તેવી
શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી છે. આની સાથે કવિના બીજાં બે નાટકોના ભગવાક્યો
સરખાવવા અર્થે થઈ પડે.

આ નાટકનો પ્રારંભ શંકરની મુનિથી થયો તો શિવને જ કવિમાં
આવેલી પ્રાર્થનામાં તે મંપૂર્ણ થયું. જાણે એક શિવનાત્વમાંથી નીકળેલી આખી
નાટ્યસૃષ્ટિએ કલાવેશી ત્રિશુરપોદ્ભવ વે.કચગિની અનુમુતિ પેઢા અદિ અધર્મૂર્તિની
જ અનુમૂર્તિમાં પરિણમ્યાન થઈ, જાણે મહાકવિએ કરેલું જુદા જુદા વિભાવોનું
નિરૂપણ છેલ્લે રજો કે નન્દ એક-વ પ મ્યું, જાણે ટાઈ સાથે છેડેલા વાદી
સંવાદી સ્વરો એક-વને પ ની એક મુમકુ મંગીન ગયા.

अभिज्ञानशाकुन्तलम् नां के०लां० सुभाषिते।

१. अकृतायेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ।
२. अचेनन नाम गुण न लक्षयेत् ।
३. अतनुषु रिभवेषु शानयः सन्तु नाम ।
४. अतिस्नेहः पाप्माङ्गी ।
५. अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषास्त्वगतं रहः ।
६. अशातहृदयेष्वेव वैरीभजति सौहृदम् ।
७. अयमाऽनार्यः परदारव्यग्रहारः ।
८. अथवा भविष्यता खलु बलवती ।
९. अथवाऽग्निभ्रमोऽयं लक्ष्मणाविकारः ।
१०. अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम ।
११. अनिर्वर्णनीय परफलव्रम् ।
१२. अर्यो हि कन्या परर्षाय एव ।
१३. अहो कामी स्यतां पश्यति ।
१४. अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः ।
१५. अहो सर्गस्थिरस्थासु रमणीयत्वमावृत्तिरिदोपाणाम् ।
१६. आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ।
१७. आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागति ।
१८. उत्सर्पिणी खलु महता प्रार्थना ।
१९. उत्तमप्रियाः खलु मनुष्याः ।
२०. उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वत्रैकमुग्र ।
२१. औत्सुक्यमाश्रितवसाययति प्रतिष्ठा ।
२२. विमिर हि मधुराणां मण्डन नाकृतीनाम् ।
२३. कदापि सत्पुरुषाः शोकाव्रजमानो न भवन्ति ।
२४. गुर्वसि सिंहदुःखमाशान्वयः सादयति ।
२५. छाया न मूर्ध्नि मण्डलप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतटे सुम्भारकाया ।
२६. तमस्तपति घर्माशौ यस्मादिर्मरिष्यति ।
२७. न गच्छ धीमता कश्चिद्विपश्यो नाम ।
२८. न तादृशा आहृतिरितोऽक्षिरं दुःखमाग्निं भवन्ति ।

२९. ननु प्रयतेऽपि निष्कम्या गिरयः ।
 ३०. न प्रमानलं ज्योतिरुदेति वसुधानलात् ।
 ३१. पनिकुले तत्र दास्यमपि क्षमम् ।
 ३२. परिहारमिजक्षितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ।
 ३३. पूर्वानधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ।
 ३४. प्रायः स्व महिमानं शोभात्प्रतिपद्यते हि जनः ।
 ३५. घलजदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यय चेनः ।
 ३६. भगवन् वरः सख्येयः । नाशीः ।
 ३७. मनोरथा नाम तथ्ययाताः ।
 ३८. यदिच्छामि ते तदस्तु ।
 ३९. रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति यदुच्यते तदव्याभिचारि वचः ।
 ४०. राजरक्षितभानि तपोयनानि नाम ।
 ४१. लभेत वा प्रार्थयित्वा न या श्रियं ।
 शिवा दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥
 ४२. निरक्षितं ह्यनुकमनुतापं जनयति ।
 ४३. विकारं एतु फमार्यतोऽगात्माऽनारम्भः प्रतीकारस्य ।
 ४४. शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
 ४५. शान्तानुकूलपयनश्च शिषश्च पन्थाः ।
 ४६. शिषास्ते पन्थानः सन्तु ।
 ४७. भद्रा रितं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ।
 ४८. सता हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।
 ४९. सतीमपि शक्तिमुल्लेखसंभवा जनोऽन्यथा भर्तुं मर्ता विशङ्कते ।
 ५०. सरस्वती श्रुतमहतां गृहीयताम् ।
 ५१. सुत, विनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि तपोयनानि नाम ।
 ५२. सर्गः कान्तिनाम्नीयं पदयति ।
 ५३. सर्गः सगन्धेषु विश्वसिति ।
 ५४. सागरमुज्जिता कुत्र वा गृहानदी व्यतरति ।
 ५५. स्त्रीणामशिक्षितपदुर्यन्मानुषीषु संदस्यते किमुन याः प्रतिरोधक्यः ।
 ५६. स्त्रियजनसंनिभस्तं हि दुःखं सप्रवेदनं भवति ।
 ५७. स्नेहप्रवृत्तिरंशुर्दिनी ।
 ५८. स्वप्नमपि शिरस्सन्धः शिषां धुनेत्यद्विशङ्कया ।

५९. स्वभास एवैष परोपकारिणाम् ।
 ६०. स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः ।
 ६१. हसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिथा वर्जयत्यपः ।
 ६२. सहजं किञ्च यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

परिशिष्ट-२

कालिदास विशेषे के०ला० उद्देश्ये

१. अनया गुणसंपूर्णा समुचिनाविच्छित्तिवृत्तिरीतिरसौ ।
 प्रस्तुतरससदोहा सरस्वती जयति कालिदासस्य ॥ —अभिराम
२. अपराधशून्य मावे भारयो च शतत्रयम् ।
 कालिदासे न गन्ते कर्मरेको घनञ्जयः ॥
३. अस्मृष्टदोषा नलिनोप दृष्टा
 हारावलीय ग्रथिता गुणीष ।
 प्रियाङ्गुपालीय मिमर्दहृद्या
 न कालिदासादपरस्य वाणी ॥ —श्रीकृष्ण कवि
४. उपमा कालिदासस्य भारतेरर्थगौरवम् ।
 दण्डिनः पदलक्षित्य मावे सन्ति त्रये गुणाः ॥
५. उपमा कालिदासस्य नोत्कृष्टेति मतं मम ।
 अर्थान्नस्य विन्यासे कालिदासो विशिष्यते ॥
६. एकोऽपि जीयते ह्यन कालिदासो न केनचित् ।
 शृंगारे ललितोद्गारे कालिदासत्रये निम्नु ॥
७. फल्यः कालिदासाद्याः करयो वदमप्यमी ।
 परिते परमाणौ च पदार्थस्य प्रतिष्ठितम् ॥
८. कालिदासगिरा सारं कालिदासस्य सरस्वती ।
 चतुर्मुनेऽद्यग साञ्जाद् विदुर्नान्ये तु मादृशा ॥ —भस्तिनाथ
९. कालिदासस्य सर्वमभिज्ञानशकुन्तलम् ।
 तत्रापि च चतुर्थोऽङ्के यत्र याति शकुन्तलम् ॥
१०. काव्येषु नाटकं सर्वं तत्रापि च शकुन्तलम् ।
 तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र भवेत्तत्तुल्यम् ॥

११. कालिदासस्यैव नय वयो
माहिषं दवि सशर्पं पयः ।
शारदेन्दुरगला च कोमला
स्वर्गसौख्यमुपभुञ्जते नराः ॥

१२. ख्यातः कृतौ सोऽपि च कालिदासः
शुद्धा मुखा स्वादुमयी च यस्य ।
वागीमिन्द्राण्डमरीचिगोत्र
सिन्धोः परं वारमयाय कीर्तिः ॥

—सौ. १५५

१३. धन्यन्तरिः क्षणकोऽमरसिंहराजकु-
वेनालभद्वयकर्षकालिदासाः ।
खनानो घराहमिहिरौ नृपतेः समाया
रत्नानि व वरुचिर्नय विक्रमस्य ॥

१४. निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुस्तर्जसु मञ्जरीश्वर जायते ॥

—॥ १॥

१५. पुरा करीना गगनाग्रसङ्गे
कनिष्ठिनायिनिष्ठकालिदासाः ।
अत्रानि तत्तुल्यस्त्रेरमात्रा—
दनामिता सार्यस्यी यभूर ॥

१६. यस्याश्चोरश्चिदुरानिजः कर्णपूरो मयूरो
भासो हास. कनिष्ठुल्लगुरुः कालिदासो रिणसः ।
हर्षो हर्षो हृदयसतिः पञ्चनाणसु वागः
केपा नैवा कथर कविनाममिनी कौतुकाय ॥

—अथदेव

१७. लिप्ता मधुद्रवेगास्तत् यत्र निरिषया गिरः ।
तेनेदं यनं वेदमर्षं कालिदासेन शेचितम् ॥

१८. यदन्वि कथयः कथयेऽपि च कालिदासायाः ।
हृदयं मरुति हृदयश्चिन्तनागोऽने हा हृदयः ॥

१९. यन्नीकेरत्ननि प्रशसितगुणं वामेन लीलायती ।
वेदभीं परितः स्वयं कृतानी भीमकालिदामं यम् ॥

२०. वेदभींरीतिरुद्धमे कालिदामः प्रणमने ॥

२१. श्रीकालिदासस्य वचो विचारं
नैरास्य काव्ये स्मृते मर्मि ।
किं पारिजातं परिदृश्य हन्त
भृङ्गाल्लिखन्तसि सिन्धुजारे ॥
२२. साकूतमधुरकोकिलजिलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलकालिदासोक्तिः ॥
२३. सुप्रसा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता प्रख्याति ।
सदश्वदमकस्येन काम्बोजतुरगाङ्गना ॥
२४. माघश्चोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविचः
श्रीहर्षः कालिदासः कणिरथ मयभूयाह्वयो भोजराजः ।
श्रीदण्डी द्विष्टिमाप्यः अनिमृग्यगुरुर्मल्लो मद्रथाण.
रुधातश्चान्ये सुप्रसादय इह कृतिभिर्विश्वनाहणादपन्ति ॥
२५. येनायोजि न चेन्न स्थितमर्थविधौ निवेकिना जिनवेत्त ।
स जयता रजिर्कीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥

अडोणनो पुष्येक्षीराजने। शिलासेभ

परिशिष्ट-३

अभिज्ञानशाकुन्तलभां प्रयोगधेला डेटलाक अलंकारै

(अकारादि ३३ भुज्ज)

[व्याख्या भूभट्टने आधारे छे.]

अतिशयोक्तिः—

निर्गौर्याप्यस्तान् त्वं प्रहृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत् यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥
कार्यकारणयोर्व्यञ्ज्यौ र्गौर्याप्यविपर्ययः ।
विशेषानि शयेति सा.....

२-६, ८; ६-३, १६; ७-३०.

अनुमानम्—अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यगपनयोर्वचः ।

३-७, ८, १५; ५-६, ३१; ६-११, १५.

अप्रस्तुतप्रशमाः—अप्रस्तुतप्रशमा सा या सैव प्रस्तुतमना ।

१-२३, २४, २५, ३१, ३२; ३-२; ५-२, ४, १२, २२, २४, २५, २८;

६-२६, ३१; ७-१७, ३०.

आक्षेप—निषेधो वस्तुमिष्टस्य यो विरोधाभिहितस्या ।

वक्ष्यमाणोक्तविषय ■ आक्षेपो द्विधा मत् ॥

५-७

उत्प्रेक्षा—स भाग्यमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

१-६, ८, ३१, २-३, १०, ३-१, ४-२, १२, २२, ५-१०, २३,
६-४, २१, ७-८.

उदात्तम्—उदात्त वस्तुन सपद् मूढता चोपलङ्घनम् ।

७-१, ६, २७

उपमा—सावर्धमुपमा मेदे

१-५, १०, १८, ३१, ३३, २-४, ७, ८, १७, ३-६, २३, ४-१, ४
७, १६, ५-११, १३, १६, २१, ६-६, ८, ९, १८, २४, २७, ७-३,
११, १५, १६, १८.

काव्यलिङ्ग— काव्यलिङ्ग हेतोरप्यपदार्थता ।

१-६, ११, १२, २३, २७, २८, २-१, ३, ५, ६, ९, ३-१०, १७, २१,
५-२३, ६-४, ५, ११, १२, २४, २५, ७-३, १६, २१, २४, २८, ३३

दृष्टान्त—दृष्टान्त पुनरतेया सर्वेषां प्रतिनिम्बनम् ।

३-१६, ५-७, १४, २८, ६-१, २८, ३०, ३१, ७-४, २२, ३२

निदर्शना—अभ्यस्तुसम्य उपमापरिवर्तकः ।

१-१७, १८, ६-१६, ७-२२, २६, ३१

परिवर्त—स्तिष्ठेत्तैसाकृतैरिति परिवर्तस्तु स ।

१-३, २-४, ६-८, ७-११.

परिणाम—परिणाम क्रियार्थमेव विषयी विषयजनना ।

३-२०, ४-१०, ७-५

पर्यायाकृतम्—पर्यायेन निना वाच्यमात्ररूपेण यद् रर ।

१-३०, ६-५

प्रतिधम्बूपमा—भाषान्तरस्य द्विरस्य यत्र साम्यद्वये स्थितिः ।

५-४, १२.

भाषिकम्—भाषिक इव यद् भाषा विद्वन् भूतभाषेन ।

नान्वितम्

२-१२.

अन्तिमान्...अन्तिमानन्यसंपित्तुल्यदर्शने ।

६-२०.

मालादीपकम्—मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्सृष्टाणां हम् ।

४-२०.

रूपकम्—तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

२-१०, १६, ३-२१; ५-२५; ६-२, ७; ७-२०, २६.

विभाधना—क्रियायाः प्रनिपेधेऽपि फल्यतिर्विभाधना ।

३-२५, ५-१०, ३१.

विरोधः—विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

१-३०; २-१; ५-४, १२.

विशेषोक्तिः—विशेषोक्तिरलङ्कारेषु कारणेषु फलवचः ।

३-२५; ५-१०; ६-४, ७; ७-१, १०, १२, २५.

विषम—कचचिद् यदतिवैधर्म्यान् श्लेषो घनमियात् ।

कर्तुः क्रियाफलानां निर्वानर्थश्च यद् भवेत् ॥

क्रमेण च विरुद्धे यत् स एव विषमो मत्तः ॥

१-१०; २-१८; ५-२०.

व्यतिरेकः—उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

२-१४; ५-८, २२; ६-३०; ७-२५.

श्लेषः—श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ।

२-४, १४; ७-११.

समम्—समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ।

४-१३, ५-१५; ६-२६; ७-२६.

समासोक्तिः—प्रोक्तिर्भेदकः श्लिष्टैः समासोक्तिः ।

समुच्चयः—तस्मिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्राऽन्यत् तत्कम् भवेत् ।

समुच्चयोऽनौ, स एवो युगम् या गुणक्रियाः ॥

६-८.

स्वभावोक्तिः—स्वभावोक्तिस्तु द्विगमादः स्वक्रियास्पर्शेनम् ।

१-७, ८, ९, १४, १५, २१, २६; २-२, ६; ३-१२, २४; ४-१४;

५-२०; ६-१७; ७-१४, २१.

परिशिष्ट-४

श्लोकानुक्रमणिका

अक्लिष्टवाक्तरः०	६.२०	(अ)		
अन परोक्ष्य कर्तव्य	७.२४	आचण्डलममो भर्ता	७.२८	
अत्रापि नून	३.४	आचार इत्यग्रहितेन	७.३	
अथर विसृज्यराम	१.२१	आ जन्मन शाठ्य०	५.२५	
अध्याश्रान्ता वसति०	२.१४	आताम्रहरितगण्डुर०	६.२	
अनरतवनुज्या०	२.४	आ परितोपाद्	१.२	
अनिशमपि मकरपेतु०	३.५	आलक्ष्यदन्तमुकुलान्	७.१७	
अनाघान पुष्प	२.१०	(इ)		
अनुकारिणि पूरैषा	२.१६	इत प्रत्यादेशान्	६.९	
अनुमगमना	४.१०	इद किलव्याजमनोहर	१.१८	
अनुयास्यन् मुनिनया	१.२९	इदमनन्दप्रदायण०	३.१८	
अनन कस्यापि	७.१९	इदमशिशिरै०	३.१२	
अन्तर्हितप्रार्थन०	७.२	इदमुपनतमेव	५.१९	
अन्तर्हिते शशिति	४.३	इदमुपहितसूक्ष्म	१.१९	
अमरितकोमलस्य	३.२३	(ई)		
अभिनननो भर्तु	४.१९	इक्ष्वापच्युग्मिनानि	१.४	
अभिनयमधुलेख्य०	५.१	(उ)		
अभिमुखे मयि ॥ हृत्०	२.११	उत्पलितदर्मकवला	४.१२	
अभ्यक्तमिर स्नात	७.११	उत्पलनगार्न यनगो०	४.१५	
अभ्युन्नता पुरस्ताद्	३.७	उत्सृज्य कुसुम०	३.२९	
अमी वेदिं परित	४.८	उद्येति पूर्ण कुसुम०	७.३०	
अस्य स ते निष्ठे	३.१३	उन्नतिर्भस्म०	३.१४	
अमरगिररम्भः	७.७	उपोदशब्दा न	७.१०	
अर्थो हि फल्ग	४.२२	(ए)		
अर्थपयस्लन मातु	७.१४	एवंभनदिने	६.१२	
अन शप धञ्जरिमह०	१.२०	एम्नाभनरिद्ध०	७.१८	
अमन्दर वन	६.७५	एष शानभिनय०	६.२७	
अम्नान् साधु	४.१७	एष कुसुमनिर्गन्	६.१०	
अम्नान्नाना	६.२६	एषासि प्रियदा मिता	४.१६	

(औ)

औत्सुक्यमात्रमर० ५६

(क)

कः पौरवे वसुमतीं १.२५

कथं नु त यन्धुर० ६.१३

का कथा वाण० ३.१

कामं प्रयादिष्ठा ५.३१

कामं प्रिया न सुलभा २.१

कार्या सैकतलीन० ६.१७

कास्त्रियद्वगुण्यनती ५.१३

किं कृतकार्यं द्वेषो ५.१८

किं तात्रद्वतिना० ५.९

किं शीतलैः कल्म० ३.२०

कुनो धर्मक्रियान्वितः ५.१४

कुमुदान्वेय शशाङ्कः ५.२८

कुत्साम्भोभिः पन्न० १.१५

कृतं न कर्णार्पित० ६.१८

कृताः शरव्य हरिणा ६.२९

कृताभिमतार्थानु० ५.२०

कृत्ययोर्भिन्नदेशव्याद् २.१७

कृष्णसारे ददच्चक्षुः १.६

कव यव कव परोक्ष० २.१८

क्षामक्षामरूपेण० ३.९

क्षौम केनविदिन्दु० ४.५

(ग)

गच्छति पुरः शरार १.३४

गन्धर्वेण विराहेन ३.२२

गाहन्ता महिषा २.६

ग्रीराभङ्गाभिराम १.७

(च)

चलायाङ्गा दृष्टि १.२४

चित्रे निवेश्य २.९

चूतना चिरनिर्गता ६.४

(ज)

जम् यस्य पुरोर्देशे १.१२

जाने तपसो वीर्यं ३.२

ज्वलति चलितेव्यनो० ६.३१

(त)

तत्साधुक्रुतसन्धान १.११

तदेषा भयतः पत्नी ५.२६

तपति तनुगात्रि ३.१६

तव कुसुमशरत्न ३.३

तत्र न जाने हृदय ३.१५

तत्र भयतु रिडौजाः ७.३४

तत्र सुचरित० ६.११

तस्मिन् गीतरागेण १.५

तस्याः पुष्पमयी ३.२५

तीव्राघातप्रतिहन० १.३३

तुरागलुहन्त्यथा १.३२

त्रिस्तोत्र वहति ७.६

त्यन्मतिः केवला ६.३२

त्यमर्हन् प्राप्तरः ५.१५

त्यमसि मया चूताङ्कुर ६.३

(ट)

दर्माङ्कुरेण चरणाः २.१२

दर्शनमुन्मनुभयः ६.२१

दिप्या शकुन्त्या ७.२९

दुष्यन्तेनास्ति ४.४

(न)

न खलु न खलु	१.१०
न नमयितुमधिज्य०	२.३
नापेक्षितो गुरुजनः	५.१६
नियम्यसि विमार्ग०	५.८
नीशाराः शुक्रार्भ	१.१४
ननच्चित्र यदय०	२.१५

(प)

परिग्रहयदुहवेऽपि	३.१९
पातु न प्रथम	४.९
पुत्रस्य ते रणशिर०	७.२६
पृष्टा जनेन सम०	३.१०
प्रजा० प्रजा० स्वा इन	५.५
प्रजाम्नात् गिल्लभूत०	६.२२
प्रवादिष्टविशेष०	६.६
प्रथम सारङ्गादया	६.७
प्रथमोपकृत मरुतः	७.१
प्रलेभ्यस्तुप्रणय०	७.१६
प्रवर्तना प्रवृत्ति०	७.३५
प्राणानामनिलेन	७.१२
प्राहुर्द्वादशया	७.२७

(य)

वापेण प्रनिषिद्धेऽपि	७.२३
----------------------	------

(भ)

भग्नेषु रसाधिक्ये	७.२०
भानि नमस्तस्यः	५.१२
भन हृदय सम्भित्य	१.२८
भानुः सहृदुन०	५.४
भूता विराय	४.२०

(म)

मनोरयाय नामासे	७.१३
मय्येव विस्मरण०	५.२३
महतस्तेजसोबीजं	७.१५
महाभागः कामं	५.१०
मानुषीषु कथ वा	१.२६
मुक्तेषु रश्मिषु	१.८
मुनिसुतप्रणय०	६.८
मुहुरद्गुलिसृता०	३.२४
मूढः स्यामहमेपा वा	५.२९
मेदस्तेदृशोदरं	२.५
मोहान्मया सुवनु	७.२५

(य)

यतो यतः पट्टचरणो	१.२३
यथा गङ्गो नेति	७.३१
यदालोने सूक्ष्म	१.०
यदि यथा वदति	५.२७
यदुत्तिष्ठति यणेभ्यो	२.१३
यद्यत् साधु न	६.१४
यरातेरिष रश्मिषा	४.७
यस्य रचना त्रय०	४.१४
यात्येकतोऽस्ताशिरसं	४.२
या कृष्टिः स्रष्टुयाद्या	१.१
यास्तस्य शकुन्तलेति	४.६
येन येन विद्युन्मन्ते	६.२३
यो हनिष्यति	६.२८

(र)

रथेनानुद्धान	७.३३
रभ्यं द्वेष्टि यथा	६.५
रम्पाणि वीर्य	५.२
रम्पान्तः समन्त्रिणी०	४.११
रम्पास्तरेयनानां	१.१३

(न)

न सल्ल न सल्ल	१.१०
न नमयितुमधिज्य०	२.३
नापेक्षितो गुरुजनः	५.१६
नियमयसि विमार्ग०	५.८
नीमाराः शुक्रार्ध	१.१४
नतच्चित्र यदय०	२.१५

(प)

परिग्रहवद्वेऽपि	३.१९
पातु न प्रथम	४.९
पुत्रस्य ते रणशिर०	७.२६
पृष्टा जलेन सम०	३.१०
प्रजा. प्रजाः स्या इव	५.५
प्रजागरात् तिलीभूत०	६.२२
प्रत्यादिष्टमिदं०	६.६
प्रथम चारङ्गाश्या	६.७
प्रथमोपकृत मरुतः	७.१
प्रलेप्यस्तुप्रणय०	७.१६
प्रवर्तना प्रवृत्ति०	७.३५
प्राणानामनिलेन	७.१२
प्रादुर्भादशया	७.२७

(य)

आपेण प्रतिपिदेऽपि	७.२३
-------------------	------

(भ)

भयनेषु रसाधिनेषु	७.२०
भयनि नम्रास्तरयः	५.१२
भय दृश्य सामिल्यं	१.२८
मानुः गृह्युत्त०	५.४
भूया विराय	४.२०

(म)

मनोरयाय नायसे	७.१३
मय्येव विस्मरण०	५.२३
महतस्तेजसोबीजं	७.१५
महाभागः कामं	५.१०
मानुषीषु कथ या	१.२६
मुक्तेषु रदिमपु	१.८
मुनिमुत्ताप्रणय०	६.८
मुहुरदगुल्लिस्तृता०	३.२४
मूढः स्यामहमेवा या	५.२०
मेदस्तेदकृशोदरं	२.५
मोहान्मया सुतनु	७.२५

(य)

यतो यतः पट्टचरणो	१.२३
यथा गजो नेति	७.३१
यदालेने सूक्ष्म	१.९
यदि यथा उदति	२.०७
यदुत्तिष्ठति वर्णैर्म्यो	२.१३
यद्यत् साधु न	६.३४
यथातेरिव शर्मिष्ठा	६.५
यस्य त्वया व्रग०	६.५
यात्येकतोऽस्ताशिष्म	६.१८
या सृष्टि. ऋष्याया	६.५
यास्त्ययश्च शत्रुन्नेति	६.३
येन येन निमुञ्चने	६.५३
यो हनिष्यति	६.५८

(रि)

रथेनानुद्धान	७.३३
रम्य द्वेष्टि यथा	६.५
रम्याणि गीतर	५.२
रम्यान्तर. कर्मणि०	४.११
रम्यास्तपेनानां	

(घ)

वन्मीक्रार्धनिम्न०	५.११
यसने परिधूमे	७.२१
याचं न मिश्रयति	१.३०
विचिन्त्यन्ती यमनन्त्र०	४.१
विच्छित्तोषैः	७.५
वैगानसं किमनया	१.२७
अयदेशमाविश्वितुं	५.२१

(श)

शक्यन्विन्दसुरभिः	३.६
शनप्रदाने तु तरेषन्ते	२.७
शममेष्यति मम	४.२१
शान्तिमिदमाभनद	१.१६
शारादमि प्रतिहता	७.३२
शुद्धान्तदुर्लभनिद	२.१७
शुभ्रस्य शुब्ध	४.१८
शान्तिनामसंहीय	७.८

(म)

मं'क'स्य प्रथमो	४.१३
मं'द'प्र'गुणयन्ता०	३.१७
म'रे'रिते'द्व्याग्नि	६.२४
म'प्यु'रते म'रित	६.३०

स्त्रीमपि ज्ञानि०	५.१७
सरसिजमनुविद्धं	१.२०
सहजं त्रिल यद्	६.१
साक्षान् प्रियामुपगता०	६.१६
सा निन्दन्ती	५.३०
साधने सयनकर्मणि	३.२६
सिध्यन्ति कर्मसु	७.४
सुखसस्य हरे०	७.३
सुतनु हृदयान्	७.२४
सुभगसक्ति०	१.३
सुखसुखितसंभर	२.८
स्नानन्यस्ते शीरं	३.८
स्वीणामशिशिव०	५.२२
सिन्धु' योतिष	२.२
स्नर एव तावदेतुः	३.११
स्मृतिभिन्ननेह०	७.२२
स्मन्'मायतिनाथ०	१.३०
स्वप्नं नु माया	६.१०
स्वप्नानिरभिलाषः	५.७
स्ताप'पुनस्तप'विशः	७.१
स्तिन्नाह्वयुनि०	६.१५